

**UNIVERZITET U NOVOM SADU
ASOCIJACIJA CENTARA ZA INTERDISCIPLINARNE I
MULTIDISCIPLINARNE STUDIJE
CENTAR ZA RODNE STUDIJE**

**Višestruka diskriminacija žena u Srbiji i
odabranim državama Evropske unije: uporedna
analiza**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentorka: prof. dr Daša Duhaček

Studentkinja: Kosana Beker, RS 7/2012D

Novi Sad, septembar 2019. godine

UNIVERZITET U NOVOM SADU
ASOCIJACIJA CENTARA ZA INTERDISCIPLINARNE I
MULTIDISCIPLINARNE STUDIJE – ACIMSI

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Kosana Beker
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Daša Duhaček
Naslov rada: NR	Višestruka diskriminacija žena u Srbiji i odabranim državama Evropske unije: uporedna analiza
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Autonomna pokrajina Vojvodina
Godina: GO	2019
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Univerzitet u Novom Sadu – ACIMSI Centar za rodne studije Dr Zorana Đinđića 1 21000 Novi Sad

Fizički opis rada: FO	(broj poglavlja 12/ stranica 607/ tabela 4/ grafikona 6/ referenci 1267/ priloga 1)
Naučna oblast: NO	Rodne studije
Naučna disciplina: ND	Rodne studije
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Diskriminacija žena, višestruka diskriminacija, interseksijska diskriminacija, rodna ravnopravnost, pravna zaštita od diskriminacije
UDK	
Čuva se: ČU	Centralna biblioteka UNS Dr Zorana Đinđića 1 21000 Novi Sad
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	Poslednjih decenija intenzivno se na univerzionalnom i regionalnim nivoima razvija pravo ljudskih prava, uključujući pravo na ravnopravnost i pravo na slobodu od diskriminacije. To je doprinelo napretku u ostvarivanju prava žena i rodne ravnopravnosti. Ukinute su formalne zakonske prepreke za žene, zatim je zabranjena diskriminacija i garantovano je pravo na ravnopravnost, što je omogućilo <i>de iure</i> ravnopravnost, a nakon toga se teži ostvarivanju <i>de facto</i> ravnopravnosti. Međutim, suštinska ravnopravnost između žena i muškaraca još uvek nije dostignuta. Žene širom sveta i dalje su u nepovoljnijem položaju u poređenju sa muškarcima, diskriminisane su u svim sferama javnog i privatnog života i izložene su nasilju. Pored toga, žene su veoma heterogena grupa, a pojedine grupe žena višestruko su marginalizovane i izložene su većem riziku od višestruke diskriminacije, pa je njihov položaj mnogo lošiji u poređenju sa ženama i muškarcima iz većinske populacije, kao i muškarcima iz njihove manjinske grupe. Višestruka diskriminacija je složen društveni fenomen, kojim se bave mnoge naučne

discipline, zbog čega je bilo neophodno interdisciplinarno istraživanje.

U radu se bavim istraživanjem fenomena višestruke diskriminacijom žena, kao i dometima i ograničenjima pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije u Republici Srbiji i Austriji, Bugarskoj, Hrvatskoj, Francuskoj i Nemačkoj, kao odabranim državama Evropske unije. Teorijski okvir ovog rada su feminističke teorije uopšte, a posebno feministička pravna teorija koju Marta Kamalas (Martha Chamallas) definiše kao feminističku pravnu teoriju *generacije kompleksnih identiteta*, a Kler Dalton (Claire Dalton) kao *fazu raznovrsnosti*. Podele koje su one formulisale povezane su sa pravnim teorijama jednakosti i ravnopravnosti, koje su važan deo teorijskog okvira ovog rada jer je na osnovu njih zabranjena diskriminacija, odnosno, kako je to Sandra Fredman definisala, ukinute su formalne zakonske prepreke, direktna i indirektna diskriminacija zabranjena su u svim sferama i uvedeni su mehanizmi za promovisanje ravnopravnosti. Feministička teorija intersekcionalnosti, koju je uspostavila Kimberli Krenšo (Kimberlé Crenshaw) predstavlja važan deo teorijskog okvira ovog rada, jer je za razumevanje pojma višestruke diskriminacije važno razumevanje višestrukosti identiteta i njihove međusobne zavisnosti i neodvojivosti. Teorija intersekcionalnosti naglašava da fokus mora da bude na jedinstvenom identitetu osobe, a obuhvata i nove koncepte u kojima se prevazilaze lična svojstva kao delovi identiteta i grupe koje se stvaraju na osnovu jednog ili više ličnih svojstava, te kao središno pitanje postavlja odnos moći koji deluje u odnosu na specifičan jedinstveni i nedeljivi identitet neke osobe. Predmet mog interesovanja bio je da li pravo

ima odgovor na nedeljivost identiteta žena, što znači da sam istraživala da li je u antidiskriminacionim postupcima prepoznata višestruka diskriminacija, kao i da li žene koje pripadaju višestruko marginalizovanim grupama imaju adekvatnu mogućnost efikasne i delotvorne zaštite od diskriminacije. U radu zastupam tezu da je zabrana višestruke diskriminacije potreban, ali ne i dovoljan uslov za adekvatnu zaštitu žena od višestruke diskriminacije, odnosno, da samo propisivanje zabrane višestruke nije dovoljno da bi žene dobile adekvatnu zaštitu od diskriminacije. Takođe, zastupam tezu da prepreku ostvarivanju ravnopravnosti višestruko diskriminiranih žena predstavlja nedostatak suštinskog razumevanja fenomena višestruke diskriminacije među sudijama i advokatima, koji često odlučuju pod uticajem sopstvenih predrasuda i stereotipa, što pravnu zaštitu od diskriminacije čini nedelotvornom i dodatno marginalizuje žene. Zbog toga sam analizirala sudsku praksu i praksu nacionalnih tela za ravnopravnost u Srbiji i odabanim državama Evropske unije, kao i praksu Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde Evropske unije, u slučajevima višestruke diskriminacije žena.

Rezultati istraživanja pokazuju da je broj postupaka za zaštitu žena od višestruke diskriminacije veoma mali, kao i da postoje brojni izazovi u obezbeđivanju efikasne i delotvorne pravne zaštite od višestruke diskriminacije žena, koji između ostalog, uključuju i određene normativne nedostatke u pravnim sistemima država, suštinsko nerazumevanje višestruke diskriminacije žena, odlučivanje pod uticajem rodni stereotipa i predrasuda, kao i teškoće u primeni pojedinih odredaba zakona.

	<p>Rad nudi uvid u prepreke i izazove u pravnoj zaštiti žena od višestruke diskriminacije, koje je neophodno otkloniti kako bi se višestruko diskriminisanim ženama obezbedila efikasna i delotvorna zaštita od diskriminacije. Rezultati istraživanja mogu biti od koristi pravnim profesionalcima (sudijama i advokatima), kao i donosiocima odluka i opštoj javnosti, u cilju podizanja svesti, boljeg razumevanja fenomena višestruke diskriminacije žena i poboljšanja pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije.</p>
<p>Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP</p>	<p>11. septembar 2014.</p>
<p>Datum odbrane: DO</p>	
<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>predsednik: član: član:</p>

**UNIVERSITY OF NOVI SAD
ASSOCIATION OF CENTERS FOR INTERDISCIPLINARY AND
MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND RESEARCH – ACIMSI**

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	
Author: AU	Kosana Beker
Mentor: MN	Prof. Daša Duhaček, PhD
Title: TI	Multiple discrimination against women in Serbia and selected EU countries: a comparative analysis
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Autonomous Province of Vojvodina
Publication year: PY	2019
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	University of Novi Sad – ACIMSI Centre for Gender Studies Dr Zorana Đinđića 1 21000 Novi Sad

Physical description: PD	(number of chapters 12/ pages 607/ tables 4/ charts 6/ references 1267/ appendix 1)
Scientific field SF	Gender studies
Scientific discipline SD	Gender studies
Subject, Key words SKW	Discrimination against women, multiple discrimination, intersectional discrimination, gender equality, legal protection against discrimination
UC	
Holding data: HD	Central Library University of Novi Sad Dr Zorana Đinđića 1 21000 Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	In recent decades, human rights, including the right to equality and the right to freedom from discrimination, have been intensively developed at the universal and regional levels. This has contributed to progress in the realization of women's rights and gender equality. Formal legal barriers for women were abolished, discrimination was then banned and the right to equality was guaranteed, which enabled <i>de iure</i> equality, and subsequently sought to achieve <i>de</i> <i>facto</i> equality. However, substantive equality between women and men has not yet been achieved. Women around the world are still disadvantaged compared to men, discriminated against in all spheres of public and private life and subjected to violence. In addition, women are a very heterogeneous group, and some groups of women are marginalized and at higher risk of multiple discrimination, so their position is much worse compared to women and men in the majority population as well as men from their minority group. Multiple discrimination is a complex social phenomenon researched by many scientific disciplines, and interdisciplinary approach is necessary.

The dissertation deals with the phenomenon of multiple discrimination against women, as well as the scope and limitations of legal protection of women against multiple discrimination in the Republic of Serbia and Austria, Bulgaria, Croatia, France and Germany, as selected countries of the European Union. The theoretical framework of this paper is feminist theories in general, and feminist legal theory in particular, which Martha Chamallas defines as the feminist legal theory of the generation of complex identities, and Claire Dalton defines it as the phase of diversity. The divisions they formulate are linked to the legal theories of equity and equality, which are an important part of the theoretical framework of this dissertation because the prohibition of discrimination is based on those theories. Sandra Fredman defines it as follows: formal legal barriers are abolished, direct and indirect discrimination is prohibited in all spheres, and mechanisms have been introduced to promote equality. The feminist theory of intersectionality, founded by Kimberlé Crenshaw, is an important part of the theoretical framework of this dissertation because understanding the multiple identities and their interdependence and inseparability is important for understanding the concept of multiple discrimination. Intersectionality theory emphasizes that the focus must be on the unique identity of the person, and introduces new concepts in which separate parts of identities, and groups created on the basis of one or more personal traits should be overcome. In addition, the central question should be focused on power dynamics acting in relation to the specific unique and indivisible identity of a person. The subject of my interest was whether the legal systems have an answer to the indivisibility of women's identities, which means that I researched whether multiple discrimination was recognized in anti-discrimination proceedings, and whether women belonging to multiple marginalized groups had an adequate possibility to be efficiently and effectively protected

against discrimination. In my dissertation, I argue that the prohibition of multiple discrimination is a necessary but not sufficient condition for adequate protection of women against multiple discrimination, that is, the mere introduction of a prohibition of multiple discrimination in legislation is not sufficient for women to obtain adequate protection against discrimination. I also argue that the barrier to achieving equality for multiple discriminated women is the lack of an essential understanding of the phenomenon of multiple discrimination among judges and lawyers, who often decide under the influence of their own prejudices and stereotypes, which renders legal protection against discrimination ineffective and further marginalizes women. Therefore, I have analyzed the case law and practice of national equality bodies in Serbia and selected European Union countries, as well as the practice of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union in cases of multiple discrimination against women.

The results of the research show that the number of procedures for the protection of women from multiple discrimination is very small, and that there are numerous challenges in ensuring effective and effective legal protection against multiple discrimination against women, which include, among other things, certain regulatory deficiencies in the legal systems of the states, lack of understanding of multiple discrimination against women, decision making under the influence of gender stereotypes and prejudices, and difficulties in applying certain provisions of the law.

The dissertation offers insights into the obstacles and challenges in the legal protection of women against multiple discrimination, which need to be addressed in order to provide effective and efficient protection from multiple discriminated against women. The results of the research can be useful to legal professionals (judges and lawyers) as well as decision makers and the general public, with the aim of raising

	awareness, better understanding the phenomenon of multiple discrimination against women and improving the legal protection of women against multiple discrimination.
Accepted on Scientific Board on: AS	11 November 2014
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	president: member: member:

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. TEORIJSKI I KONTEKSTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....	7
2.1. Feministička teorija.....	11
2.2. Feministička pravna teorija.....	16
2.3. Koncepti jednakosti i ravnopravnosti.....	22
2.3.1. Formalna i supstantivna jednakost.....	23
2.3.2. Koncept jednakih mogućnosti i koncept jednakosti ishoda/rezultata.....	27
2.3.3. Načelo jednakosti/ravnopravnosti u kontekstu socijalne pravde.....	32
2.3.4. Načelo jednakosti/ravnopravnost kao moralni princip.....	33
2.4. Intersekcionalnost.....	34
2.4.1. Identiteti.....	34
2.4.2. Pojam i značaj intersekcionalnosti.....	39
2.4.3. Intersekcionalnost u kontekstu antidiskriminacionog prava.....	43
2.5. Izbor teorijskog okvira.....	51
3. PREDMET, CILJ I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	54
3.1. Predmet istraživanja.....	54
3.2. Cilj rada, predmet istraživanja i hipoteze.....	55
3.3. Metodologija.....	57
3.3.1. Istraživački metodi.....	57
3.3.2. Istraživački uzorak i opis istraživanja.....	58
4. POJAM I OBLICI VIŠESTRUKI DISKRIMINACIJE.....	63
4.1. Pojam diskriminacije.....	63
4.2. Oblici diskriminacije.....	72
4.2.1. Neposredna diskriminacija.....	74
4.2.2. Posredna diskriminacija.....	76
4.3. Višestruka diskriminacija.....	81
4.3.1. Pojam višestruke diskriminacije.....	81
4.3.2. Oblici višestruke diskriminacije.....	85
4.3.3. Pravna zaštita od višestruke diskriminacije.....	94
5. VIŠESTRUKA DISKRIMINACIJA ŽENA.....	95
5.1. Uzroci diskriminacije žena – stereotipi i predrasude.....	96

5.1.1.	Rodni stereotipi i predrasude	102
5.1.2.	Utjecaj rodni stereotipa na pravosuđe.....	105
5.2.	Individualna, institucionalna i strukturalna diskriminacija žena.....	110
5.3.	Višestruka diskriminacija žena – trenutno stanje u Evropskoj uniji.....	116
5.3.1.	Romkinje.....	117
5.3.2.	Žene sa invaliditetom.....	120
5.3.3.	Žene iz manjinskih etničkih i religijskih zajednica.....	125
5.3.4.	Starije žene.....	127
6.	MEĐUNARODNI PRAVNI OKVIR ZAŠTITE ŽENA OD VIŠESTRUK DISKRIMINACIJE.....	131
6.1.	Univerzalni dokumenti za zaštitu od diskriminacije.....	132
6.1.1.	Konvencije Ujedinjenih nacija.....	132
6.1.2.	Praćenje primene konvencija Ujedinjenih nacija i druge aktivnosti nadzornih tela 137	
6.2.	Međunarodni dokumenti na regionalnom nivou	142
6.2.1.	Konvencije Saveta Evrope.....	143
6.2.2.	Nadzor nad primenom konvencija Saveta Evrope.....	145
6.3.	Antidiskriminaciono pravo Evropske unije.....	146
6.3.1.	Primarno zakonodavstvo Evropske unije.....	147
6.3.2.	Sekundarno zakonodavstvo Evropske unije	149
6.3.3.	Oblasti u kojima je diskriminacija zabranjena u EU – hijerarhija ličnih svojstava 150	
7.	ZAŠTITA ŽENA OD VIŠESTRUK DISKRIMINACIJE U DRŽAVAMA EVROPSKE UNIJE	152
7.1.	Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Austrije	154
7.1.1.	Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena	154
7.1.2.	Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena	164
7.1.3.	Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije.....	168
7.1.4.	Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	175
7.1.5.	Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	180
7.2.	Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Bugarske.....	183
7.2.1.	Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena	183
7.2.2.	Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena	191
7.2.3.	Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije.....	199

7.2.4.	Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	204
7.2.5.	Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	211
7.3.	Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Hrvatske	216
7.3.1.	Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena	216
7.3.2.	Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena	229
7.3.3.	Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije.....	232
7.3.4.	Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	242
7.3.5.	Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	245
7.4.	Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Francuske	249
7.4.1.	Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena	249
7.4.2.	Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena	257
7.4.3.	Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije.....	264
7.4.4.	Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	270
7.4.5.	Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	277
7.5.	Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Nemačke.....	281
7.5.1.	Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena	281
7.5.2.	Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena	292
7.5.3.	Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije.....	299
7.5.4.	Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	304
7.5.5.	Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	307
8.	ZAŠTITA ŽENA OD VIŠESTRUKÉ DISKRIMINACIJE U PRAVNOM SISTEMU SRBIJE.....	310
8.1.	Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena	310
8.1.1.	Rodni stereotipi i predrasude	313
8.1.2.	Nasilje prema ženama	318
8.1.3.	Diskriminacija žena u obrazovanju.....	322
8.1.4.	Diskriminacija žena u zapošljavanju	325
8.1.5.	Diskriminacija žena u javnom i političkom životu	328
8.1.6.	Višestruko diskriminisane grupe žena	332
8.2.	Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena	359
8.2.1.	Antidiskriminacioni propisi	359
8.2.2.	Strateški antidiskriminacioni okvir	365
8.3.	Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije.....	367
8.3.1.	Ustavna pravna zaštita od diskriminacije	368

8.3.2.	Građanskopravna zaštita od diskriminacije	368
8.3.3.	Krivičnopravna i prekršajnopravna zaštita od diskriminacije	372
8.3.4.	Zaštita od diskriminacije pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti	373
8.4.	Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	375
8.4.1.	Odnos predstavnika javne vlasti prema diskriminaciji	376
8.4.2.	Statistički podaci o sudskoj zaštiti od diskriminacije	377
8.4.3.	Kapaciteti sudija i advokata u domenu antidiskriminacionog prava – nalazi i interpretacija	380
8.4.4.	Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.....	400
8.5.	Praksa Poverenika za zaštitu ravnopravnosti u zaštiti žena od višestruke diskriminacije	435
8.5.1.	Statistički podaci o slučajevima diskriminacije.....	435
8.5.2.	Praksa Poverenika za zaštitu ravnopravnosti	439
9.	SLIČNOSTI I RAZLIKE U SISTEMIMA PRAVNE ZAŠTITE ŽENA OD VIŠESTRUKÉ DISKRIMINACIJE U ODABRANIM DRŽAVAMA EU I SRBIJI	465
10.	PRAKSA MEĐUNARODNIH SUDOVA	478
10.1.	Ukratko o međunarodnim sudovima	479
10.2.	Praksa Evropskog suda za ljudska prava u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije.....	483
10.3.	Praksa Suda pravde Evropske unije u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije.....	497
11.	KLJUČNI IZAZOVI U PRUŽANJU PRAVNE ZAŠTITE OD VIŠESTRUKÉ DISKRIMINACIJE ŽENA.....	506
11.1.	Normativni nedostaci.....	507
11.2.	Izazovi u prepoznavanju višestruke diskriminacije i nedostatak prakse	510
11.3.	Stereotipi i predrasude	513
11.4.	Izazovi u dokazivanju višestruke diskriminacije.....	517
11.4.1.	Izbor uporednika	518
11.4.2.	Primena pravila o preraspodeli tereta dokazivanja	524
12.	ZAKLJUČAK.....	528
	ANEKS	543
	LITERATURA	546

ZAHVALNICA

Doktorske studije, kao i istraživanje i pisanje doktorske disertacije predstavljalo je veliki izazov u mom životu. Želim da se zahvalim svima koji su mi pružali podršku tokom ovog dugog procesa. Veliku zahvalnost dugujem mentorki prof. dr Daši Duhaček, koja je imala strpljenja svih ovih godina i čiji su saveti bili dragoceni da ovaj rad dobije svoj konačni oblik. Želim posebno da se zahvalim prof. dr Neveni Petrušić, koja me je nesebično podržavala od odluke da upišem doktorske studije do samog kraja izrade doktorske disertacije i bez čije pomoći, saveta i usmeravanja ovaj proces ne bi bio moguć. Zahvaljujem se prof. dr Svenki Savić, što je verovala u mene i što me je podržavala i požurivala tokom studija.

U prikupljanju obimne dokumentacije i pronalaženju neophodne literature pomogle su mi brojne kolegice i kolege, kojima želim da se zahvalim: dr Ivana Krstić, dr Natalija Žunić, dr Anđelija Adamović, dr Mario Reljanović, Natalija Šolić, dr Katarina Golubović, Kristina Todorović, dr Vida Vilić, Tijana Milošević, Andrijana Čović, Ljiljana Lončar, dr Adrijana Zaharijević, dr Katarina Lončarević, Momira Matić, Martina Thomasberger, sutkinje ekspertkinje za antidiskriminaciono zakonodavstvo, kolegice i kolega iz nezavisnih tela za ravnopravnost Austrije, Bugarske, Hrvatske, Francuske i Nemačke, Višnja Ljubičić i kolegice i kolege iz EQUINET-a.

Posebno se (na svemu) zahvaljujem Biljani Janjić i Maji Mirkov, kao i roditeljima i bratu koji su mi bili konstantna podrška u svim izazovima sa kojima sam se susretala u životu, kao i tokom pisanja ovog rada.

Na kraju, želim da se zahvalim Neni, mom životnom partneru i saputniku, na tome što mi je životna podrška u svemu, na nesebičnoj ljubavi i pažnji koju mi pruža, a posebno zato što je zajedno sa mnom izdržao.

LISTA SKRAĆENICA

ZZD – Zakon o zabrani diskriminacije

ZRP – Zakon o ravnopravnosti polova

ZSDOSI – Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom

ZPP – Zakon o parničnom postupku

CEDAW – Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena

EKLJP – Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda

ESLJP – Evropski sud za ljudska prava

EU – Evropska unija

FRA – Agencija Evropske unije za fundamentalna prava

KZ – Krivični zakonik

ENAR – Evropska mreža protiv rasizma

PZR – Poverenik za zaštitu ravnopravnosti

ECRI – Evropska komisija za borbu protiv rasizma i netolerancije

EQUINET – Evropske mreže tela za ravnopravnost

SPISAK TABELA I GRAFIKONA

Tabela br. 1 – Hijerarhija ličnih svojstava u Evropskoj uniji

Tabela br. 2 – Statistički podaci Poverenika za zaštitu ravnopravnosti 2010-2018 (broj primljenih pritužbi, broj pritužbi na osnovu pola, broj pritužbi na osnovu više ličnih svojstava)

Tabela br. 3 – Sličnosti i razlike u sistemima pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije u odabranim državama Evropske unije i Srbiji

Tabela br. 4 – Primeri rodnih stereotipa

Grafikon br. 1: Suštinska ravnopravnost – četvorodimenzionalni koncept

Grafikon br. 2: Suštinska ravnopravnost i intersekcionalnost – žene iz deprivilegovanih (eng. *disadvantaged*) manjinskih etničkih zajednica

Grafikon br. 3: Razumevanje razlike između višestruke i ukrštene diskriminacije

Grafikon br. 4: Prepoznavanje neposredne i posredne višestruke diskriminacije

Grafikon br. 5: Pravni stavovi o ličnim svojstvima i višestrukoj diskriminaciji

Grafikon br. 6: Pravni stavovi o teretu dokazivanja

1. UVOD

Nikada neću zaboraviti uvodno predavanje profesorke Sare Šerat (Sara Sharratt) na predmetu Rodne studije i izgradnja mira. Pitala nas je da se predstavimo u odnosu na različite identitete koje je ispisala na tabli. Rekla je da preskočimo bilo koju odrednicu koju ne želimo da podelimo sa drugima. Sedela sam na jednom početku polukruga i mene je prvu pitala da se predstavim. Na tabli je bilo preko 10 odrednica, krenula sam redom, rekla da sam ženskog pola, da sam žena i kod odrednice *rasa*, koja je bila treća na tabli, samo sam učutala. Nisam znala koje sam rase. Nikada o tome nisam razmišljala. Nisam znala nazive rase na engleskom. Kada me je pitala zašto sam učutala, pokušala sam da objasnim. Sećam se da sam rekla da znam da sam bela, ali da pretpostavljam da to nije ispravan izraz. I onda sam rekla da ne znam. Profesorka je rekla da sam time promenila plan uvodnog predavanja, odnosno, da će cela grupa diskutovati o tome ko u današnjem svetu ima privilegiju da ne zna koje je rase. Ne toliko sama diskusija tokom predavanja, koliko pogledi nekih crnih studentkinja, koje iz ove perspektive mogu da opišem kao mešavinu neverice i iznenađenja, ostavili su dubok trag na moj budući profesionalni život. Do tada sam bila svesna položaja žena, sveprisutne vekovne diskriminacije, potlačenosti i preopterećenja žena, izloženosti nasilju u svim društvima i u svim segmentima, sa jasnom idejom da takav položaj žena mora da se promeni, kao i da ja imam aktivnu ulogu u tom procesu, profesionalno i privatno. Moja razmišljanja i promišljanja odnosa žena i muškaraca bila su zasnovana na poziciji bele (privilegovane) žene. Nisam to shvatala tada, jer to nije bio važan deo mog identiteta, kao što nije ni danas. Ono što se promenilo jeste moje razumevanje položaja žena iz drugih društvenih grupa, žena koje imaju različite identitete zbog kojih su u još nepovoljnijem položaju u odnosu na druge žene. To je bio podsticaj da svoj profesionalni angažman i aktivistički rad posvetim suzbijanju diskriminacije, posebno diskriminacije žena.

Pored teorijskih znanja koje sam sticala i nadograđivala tokom prethodnih godina, u pogledu izbora teme rada veliki uticaj ima i okolnost da sam neposredno radila na slučajevima diskriminacije u okviru službe Poverenika za zaštitu ravnopravnosti. U periodu od 2010. do kraja 2016. godine rukovodila sam Sektorom za postupanje po pritužbama i zajedno sa dr Nevenom Petrušić, prvom poverenicom za zaštitu ravnopravnosti, imala sam priliku da budem među prvim osobama u Srbiji čiji je posao bio prevencija i zaštita od diskriminacije. Iskustvo u radu po

pritužbama zbog diskriminacije bilo je od neprocenjivog značaja za sticanje uvida u sam fenomen diskriminacije kao društvene pojave, a pritužbe koje su podnosile žene, odnosno, njihova iskustva diskriminacije u različitim sferama društvenog života, bila su dodatni motiv da doktorsku disertaciju posvetim diskriminaciji žena.

U radu se bavim pojavom višestruke diskriminacije žena, a imajući u vidu da sam pravnica, poseban fokus rada je na mogućnostima pravne zaštite od višestruke diskriminacije u Republici Srbiji i odabranim državama Evropske unije. Mogućnost da se bavim ovom temom stvorile su feminističke pravne teoretičarke, koje su ukazale na istorijski nejednak i nepravedan tretman žena u zakonima, odnosno, da se zakoni pišu tako da odgovaraju muškarcima i da je u zakonima uvek muškarac norma, taj za koga se zakon piše i taj na koga se zakon odnosi. Ženska životna iskustva su zanemarena u pravu, što su feminističke pravne teoretičarke oštro kritikovale i dugogodišnjim naporima doprinele izmenama zakona koji su diskriminatorni prema ženama. Razvoj feminističke teorije uopšte, a posebno feminističke pravne teorije i njihov uticaj na pravo veoma su značajni za temu kojom se bavim. Najpre su žene i muškarci izjednačeni u pravima, što je period koji se naziva fazom jednakosti. Međutim, izjednačavanje u zakonima nije bilo dovoljno da sve žene mogu da ostvare svoja prava, one su se susretale sa mnogim preprekama usled istorijskih nejednakosti kojima su bile izložene, patrijarhalnih stereotipa o rodnim ulogama, diskriminacije i uopšteno značajno nepovoljnijem položaju u javnom i privatnom životu. Pod uticajem kritika principa formalne jednakosti, feministička teorija se dalje razvijala u pravcu dostizanja suštinske ravnopravnosti žena i muškaraca. Sledeća faza je faza različitosti, u kojoj se najkraće rečeno, insistiralo na razlikama između žena i muškaraca, a u feminističkim pravnim teorijama na zakonskom uvažavanju ovih razlika. I ovaj koncept bio je izložen brojnim kritikama, između ostalog i zbog toga što je muškarac i u ovom slučaju norma, a žene se upoređuju po stepenu sličnosti ili razlike sa muškarcima. Nakon ove faze razvila se faza raznovrsnosti, u kojoj se napušta princip utvrđivanja sličnosti i razlika između žena i muškaraca i uvažava se iskustvo ženske manjine. Ova faza je nastala pod uticajem feminističke teorije intersekcionalnosti, koja objašnjava višestrukost identiteta, odnosno, ukazuje da je svaka osoba skup određenih, kompleksnih, višeslojnih i međusobno zavisnih identiteta, te da su identiteti jedinstveni i nedeljivi, što znači da ne predstavljaju prost zbir nekoliko identiteta. Teorijski okvir istraživanja čine feminističke teorije uopšte, feministička pravna teorija, teorije jednakosti i

ravnopravnosti, feministička teorija intersekcionalnosti, kao i teorija intersekcionalnosti u kontekstu antidiskriminacionog prava.

Poslednjih decenija pravo se prilagođavalo i zakoni su se intenzivno menjali u pogledu razvoja ljudskih prava, uključujući pravo na ravnopravnost i nediskriminaciju. Ukinute su formalne zakonske prepreke za žene, zatim je zabranjena diskriminacija i garantovano je pravo na ravnopravnost, što je omogućilo *de iure* ravnopravnost, a nakon toga se teži ostvarivanju *de facto* ravnopravnosti. Uvođenje koncepta intersekcionalnosti u pravo predstavlja izazov iz mnogo razloga. Razumevanje i uvažavanje kompleksnosti identiteta, a potom i adekvatno pravno regulisanje intersekcionalnosti treba urediti kao nadogradnju na princip jednakosti i princip uvažavanja razlika, ali ne na štetu nekog od ova dva principa. Danas je u većini država u svetu zabranjena diskriminacija i garantovana ravnopravnost, najčešće kroz princip jednakih mogućnosti, a u nekim zakonodavstvima je zabranjena i višestruka diskriminacija, koja se najčešće koristi kao zbirni izraz za različite oblike diskriminacije na osnovu više ličnih svojstava. Međutim, imajući u vidu da je u pitanju veoma složen koncept, predmet mog interesovanja bila je praktična primena ove zabrane. Rezultati mnogih istraživanja sprovedenih u Evropi pokazuju da su žene u lošijem položaju u odnosu na muškarce u svim oblastima društvenog života, kao i da su određene grupe žena u posebno lošijem položaju i da se svakodnevno susreću sa brojnim preprekama u ostvarivanju prava, te da su izložene rodno zasnovanoj diskriminaciji kao i sve druge žene, ali i određenim specifičnim vidovima diskriminacije. Zbog svega toga najpre sam istraživala fenomen višestruke diskriminacije žena, a zatim domete i ograničenja pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije u Republici Srbiji i odabranim državama Evropske unije – Austrija, Bugarska, Hrvatska, Francuska i Nemačka.

Prilikom metodološkog koncipiranja ovog rada postavila sam dva osnovna istraživačka pitanja – da li je višestruka diskriminacija žena prepoznata u postupcima za zaštitu od diskriminacije pred sudovima i u sudskim presudama i ako jeste prepoznata, da li se adekvatno primenjuju propisi i obezbeđuje efikasna zaštita žena od višestruke diskriminacije. U traganju za odgovorima na ova dva pitanja, analizirala sam sudsku praksu u Srbiji i praksu Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, sudsku praksu u odabranim državama Evropske unije i praksu tela za ravnopravnost u ovim državama, kao i praksu dva međunarodna suda – Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde

Evropske unije. Pored toga, istraživala sam kapacitete sudija i advokata u Srbiji u prepoznavanju i razumevanju fenomena višestruke diskriminacije. Postavila sam dve hipoteze koje sam želela da potvrdim ovim istraživanjem. Prva hipoteza je da je zabrana višestruke diskriminacije potreban, ali ne i dovoljan uslov za adekvatnu zaštitu žena od višestruke diskriminacije, odnosno, da je uvođenje zabrane višestruke diskriminacije u zakonodavstvo veoma važan prvi korak u obezbeđivanju zaštite žena od višestruke diskriminacije, ali da ova zabrana, sama po sebi, nije dovoljna da bi žene dobile adekvatnu zaštitu od diskriminacije. Druga hipoteza je da je u pravnim sistemima u kojima je zabranjena višestruka diskriminacija, prepreku za ostvarivanje ravnopravnosti višestruko diskriminiranih žena predstavlja nedostatak suštinskog razumevanja fenomena višestruke diskriminacije među pripadnicima pravne profesije (sudije i advokati), koji često odlučuju pod uticajem sopstvenih predrasuda i stereotipa, što pravnu zaštitu od diskriminacije čini nedelotvornom.

Koristila sam nekoliko istraživačkih metoda koji su afirmisani u feminističkim i pravnim studijama: normativno-dogmatski metod za utvrđivanje sadržine i značenja pravnih normi u međunarodnim i nacionalnim zakonskim tekstovima, metod analize sadržaja koristila sam za prikupljanje, obradu i analizu podataka iz odluka međunarodnih i nacionalnih sudova i nezavisnih tela za ravnopravnost, komparativni metod za analizu sličnosti i razlika u pravnoj zaštiti od višestruke diskriminacije u Srbiji i odabranim državama Evropske unije, dok sam metod studije slučaja koristila za pojedine karakteristične slučajeve, koji su zahtevali dodatnu pažnju zbog dobre ili loše prakse u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.

Tema ovog istraživanja veoma je aktuelna, a samo istraživanje predstavlja novinu iz nekoliko razloga. Antidiskriminaciono pravo je jedna od najmlađih grana prava, a u poslednje dve decenije ubrzano se razvija u svetu i kod nas. S druge strane, razvoj feminističkih teorija imao je uticaj i na pravo, pa jedan pravac razvoja antidiskriminacionog prava jeste uključivanje teorije intersekcionalnosti. U skladu sa ovom teorijom i pod njenim uticajem, pojedine države u Evropi unele su zabranu višestruke diskriminacije u zakonodavstvo. Međutim, za pravo je ovo potpuno novi koncept, koji je preuzet iz drugih naučnih disciplina ali nije dovoljno razjašnjen niti shvaćen. Višestruka diskriminacija je veoma kompleksan fenomen, te je veoma izazovno adekvatno pravno regulisati zaštitu od višestruke diskriminacije. Takođe, iako se u literaturi

dosta pisalo o višestrukoj diskriminaciji, veoma je malo istraživanja u kojima je analizirana primena zakona, odnosno, sudska praksa u ovoj oblasti. Malobrojna istraživanja sudske prakse urađena su u anglosaksonskom pravnom sistemu, zbog čega ovo istraživanje predstavlja novinu u kontinentalnom pravnom sistemu. Pored toga, ovo je jedno od prvih istraživanja o višestrukoj diskriminaciji žena na jeziku sa našeg govornog područja, a posebno su retka istraživanja o primeni zakona, odnosno, o mogućnostima pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije. U radu su analizirane konkretne odluke donete u postupcima za zaštitu žena od višestruke diskriminacije, što je omogućilo da se sagledaju izazovi u primeni antidiskriminacionih propisa u ovoj oblasti i otkriju razlozi zbog kojih u Republici Srbiji, za 10 godina primene Zakona o zabrani diskriminacije, nema sudskog epiloga u slučaju višestruke diskriminacije žena, uprkos tome što istraživanja pokazuju da je višestruka diskriminacija žena prisutna i raširena u društvu.

Rezultati istraživanja sistematizovani su u 12 poglavlja. Prvo poglavlje je uvodni deo rada u kome sam objasnila motive da se bavim temom višestruke diskriminacije žena i predstavila ukratko metodologiju i strukturu rada. U drugom poglavlju predstavljen je teorijski i kontekstualni okvir istraživanja, kao i obrazloženje izbora teorijskog okvira. U trećem poglavlju je predstavljen predmet istraživanja, cilj rada i osnovne hipoteze i objašnjena je metodologija koja je korišćena u istraživanju. Pored toga, objašnjeni su i kriterijumi za odabir država Evropske unije koje su uključene u komparativnu analizu. S obzirom da se u radu bavim višestrukom diskriminacijom žena, u četvrtom poglavlju analiziran je najpre pojam diskriminacije i razmotreni su njeni osnovni pojavni oblici – posredna i neposredna diskriminacija. Centralni deo ovog poglavlja čine razmatranja pojma višestruke diskriminacije i njenih oblika koji su do sada prepoznati u teoriji – obična višestruka diskriminacija, dodatna višestruka diskriminacija i intersekcijaska diskriminacija, kao i sagledavanje mogućnosti i izazova u pružanju pravne zaštite od višestruke diskriminacije. Peto poglavlje posvećeno je višestrukoj diskriminaciji žena, što je osnovni fokus ovog istraživanja. U ovom poglavlju analizirala sam stereotipe i predrasude, kao osnovne uzroke diskriminacije žena, posebno rodne stereotipe i predrasude u društvu, kao i uticaj rodni stereotipa na pravosuđe, koji utiču na tumačenje i primenu propisa o pružanju pravne zaštite u slučajevima višestruke diskriminacije. U radu se predstavljena tri nivoa diskriminacije žena – individualna, institucionalna i strukturalna diskriminacija, a na kraju petog poglavlja razmotren je položaj žena iz višestruko diskriminisanih grupa (Romkinje, žene sa invaliditetom,

žene iz manjinskih etničkih i religijskih zajednica i starije žene), na osnovu rezultata skorašnjih istraživanja sprovedenih u Evropskoj uniji. U šestom poglavlju dat je pregled međunarodnog pravnog okvira zaštite žena od višestruke diskriminacije, tako što su analizirani univerzalni dokumenti kojima je propisana zaštita od diskriminacije, a to su konvencije Ujedinjenih nacija i rad nadzornih tela formiranih za praćenje primene konvencija, zatim su analizirani međunarodni regionalni dokumenti na nivou Saveta Evrope, što obuhvata relevantne konvencije Saveta Evrope i nadzor nad njihovom primenom. Na kraju šestog poglavlja analizirano je primarno i sekundarno zakonodavstvo Evropske unije, koje se primenjuje u odabranim državama Evropske unije koje su predmet ovog istraživanja, a ujedno je i važno za Republiku Srbiju jer su u toku pretpristupni pregovori za članstvo Srbije u Evropskoj uniji, u kojima se država obavezala da harmonizuje svoje zakonodavstvo sa pravnim tekovinama Evropske unije. Sedmo poglavlje rada posvećeno je zaštiti žena od višestruke diskriminacije u Austriji, Bugarskoj, Hrvatskoj, Francuskoj i Nemačkoj, kao državama članicama Evropske unije koje sam odabrala za uporednu analizu. Za svaku državu je najpre dat pregled društvenog položaja žena i rasprostranjenosti diskriminacije žena, zatim su predstavljeni propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena i instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije, koji obuhvataju sudsku zaštitu i zaštitu pred nacionalnim telima za ravnopravnost. Nakon toga dat je pregled i analiza dostupne prakse sudova i tela za ravnopravnost u predmetima vođenim povodom tužbi/pritužbi žena za zaštitu od višestruke diskriminacije. Osmo poglavlje posvećeno je zaštiti žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Srbije. Struktura ovog poglavlja je identična strukturi sedmog poglavlja u kojem je predstavljena zaštita žena od višestruke diskriminacije u odabranim državama Evropske unije, osim što je poglavlje koje se odnosi na Srbiju obimnije i detaljnije, s obzirom na osnovni predmet ovog rada i veću dostupnost literature. U ovom poglavlju predstavljeni su i rezultati eksplorativnog istraživanja kapaciteta sudija i advokata u domenu antidiskriminacionog prava. U devetom poglavlju sumirani su rezultati istraživanja izloženi u prethodna dva poglavlja i na primenom metoda komparacije utvrđene su i izložene sličnosti i razlike u sistemima pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije u odabranim državama Evropske unije i u Republici Srbiji. U desetom poglavlju ukratko je predstavljena praksa dva najvažnija međunarodna suda – Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde Evropske unije, u domenu zaštite žena od višestruke diskriminacije. U jedanaestom poglavlju sagledani su ključni izazovi u pružanju pravne zaštite ženama od višestruke diskriminacije, koji se odnose na

normativne nedostatke, problem prepoznavanja višestruke diskriminacije, nedostatak prakse, prisutnost i rasprostranjenost stereotipa i predrasuda, kao i izazove u dokazivanju višestruke diskriminacije, prvenstveno u vezi sa izborom adekvatnog uporednika i primenom pravila o preraspodeli tereta dokazivanja. U poslednjem poglavlju dati su zaključci, na osnovu celokupnog istraživanja o dometima i limitima pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije.

2. TEORIJSKI I KONTEKSTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Diskriminacija žena je jedna od bazičnih tema rodni studija, koje su zasnovane na feminističkim idejama i inicijativama, a danas predstavljaju najznačajniji resurs u proizvodnji i prenošenju znanja o rodnoj paradigmi¹ u društvenom, političkom i naučnom domenu. U kontekstu dekonstrukcije rodni nejednakosti, jedno od centralnih pitanja rodni studija jeste analiza i uticaj višestrukih identiteta žena i muškaraca na njihov položaj, u različitim društvima, kulturama i epohama, kao i intersekcija rodni identiteta sa etničkim, religijskim i drugim odrednicama identiteta zbog toga što omogućava višestruku diskriminaciju.

Rodne studije u svetu imaju različite fokuse, shodno društvenom, političkom i akademskom kontekstu u kojem se ostvaruju na različitim univerzitetima, u odnosu na potrebe društva u kojem se afirmišu kao akademska disciplina.² Rodne studije (ženske studije) su najčešće interdisciplinarne, bave se pitanjima roda, diskriminacijom, identitetima i razlikama, pravima

---

¹ Pod rodnom paradigmom podrazumeva se sagledavanje svih javnih i privatnih odnosa kroz posmatranje roda kao društvenog konstrukta, a ne biološke datosti, čime se omogućava analiza i razumevanje viševekovne potčinjenosti žena u patrijarhatu i ujedno omogućava osmišljavanje i preduzimanje mera za poboljšanje položaja žena. Ankica Šobot ukazuje da u „diskursu o društvenom odnosu polova dominira stav da patrijarhalni sistem vrednosti prirodne razlike između žena i muškaraca instrumentalizuje u korist reprodukcije društvene nejednakosti polova kao njegovog suštinskog principa postojanja.” Opširnije: Ankica Šobot, „Rodna ravnopravnost – Izazov savremene demografije“, *Sociologija*, Vol. LII (2010), N° 1, Beograd, 2010, str. 41-54. Cilj rodne paradigme je postizanje promena u društvu kojima će se ispraviti, odnosno, izjednačiti položaj žena i muškaraca. Dragica Vujadinović ukazuje da je paradigma razumevanja rodni odnosa u modernom dobu „sukob patrijarhata i tendencija emancipacije od njega“. Opširnije: Dragica Vujadinović, „Teorijsko-metodološki okvir za razumevanje rodni odnosa u savremenosti – Slučaj Srbije“, u: Dragica Vujadinović i Vojislav Stanimirović (pr), *Studije roda*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2017, str. 13-33 i Dragica Vujadinović i Vojislav Stanimirović, „Rodni odnosi u Srbiji u doba tranzicije – između emancipacije i retradicionalizacije“, u: Dragica Vujadinović i Vojislav Stanimirović (pr), *Studije roda*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2017, str. 151-178

² Jeannette van der Sanden, *Knowledge transfer about sex and gender: The case of women's studies in the Netherlands, The Global and the Local: The History of Science and the Cultural Integration of Europe*, Proceedings of the 2nd ICESH, Crakow, 2006

manjina, pravima žena, odnosima moći i slično, što ukazuje da se ne bave samo pitanjima roda, već i drugim delovima identiteta.³ Daša Duhaček navodi da su u našem regionu, inicijative za osnivanje programa ženskih studija bile prisutne od kraja 80-ih, dok su prvi kursevi održani početkom 90-ih.⁴ U Srbiji su rodne studije⁵ otvorene za različita pitanja povezana sa rodom i jedna su od najdinamičnijih oblasti,⁶ otvorena za različite teme i diskuse o diskriminaciji žena, uključujući i višestruku diskriminaciju žena, kao jednu od ključnih prepreka za ostvarivanje rodne ravnopravnosti.

Iako se poslednjih nekoliko decenija sve više pažnje posvećuje višestrukoj diskriminaciji, odnosno, diskriminaciji na osnovu više ličnih svojstava, u pitanju je fenomen koji je relativno skoro prepoznat u naukama i koji još uvek nije dovoljno istražen ni u studijama roda, a posebno nije u javnim politikama, kao ni u pravnim naukama, pa je interdisciplinarni pristup neophodan u osnovnim postavkama ispitivanja.

Diskriminacija je danas zabranjena po mnogim osnovima, ali istorijski posmatrano, prve zabrane diskriminacije odnosile su se na rasnu i rodnu diskriminaciju. Iskustvo pokazuje da zabrana diskriminacije žena, na koju ću se fokusirati u ovom radu, nije sama po sebi dovoljna da žene budu ravnopravne sa muškarcima. Žene čine nešto više od polovine ukupnog stanovništva, ali njihov položaj još uvek nije jednak u odnosu na muškarce u mnogim društvima, kao ni u Srbiji. Tome je doprinela vekovna nejednakost i marginalizacija žena u svim društvenim sistemima, a posledice takvog tretiranja žena prisutne su i danas. Feminističke teoretičarke su u velikoj meri doprinele osvetljavanju patrijarhalnih društvenih obrazaca i normi zbog kojih su žene širom sveta u lošijem položaju od muškaraca, kroz intervencije i istraživanja u većini naučnih disciplina. Feminističke pravne teoretičarke uspele su da doprinesu reformisanju pravnih sistema i to na

---

³Dragana Popović i Nađa Duhaček, „Rod i obrazovanje“, u: Slobodanka Markov i Ivana Milojević (ur), *Uvod u rodne studije*, Centar za rodne studije i Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 309-321

⁴ Daša Duhaček, *Studije roda: Od Deklaracije o pravima žene i građanke do Drugog pola*, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014

⁵ Videti na primer: ACIMSI, Centar za rodne studije, dostupno na: <https://www.uns.ac.rs/index.php/rs/instituti-centri/acimsi/centar-za-rodne-studije>

⁶ Daša Duhaček i Dragana Popović daju pregled rodnih/ženskih studija u Evropi, kao i opis procesa uvođenja studija roda u univerzitetske programe u Evropi. Ukazuju na značaj osnivanja mreže ATHENA, koja je povezala institucije visokog obrazovanja, programe rodnih studija/ženskih studija i istraživačke projekte iz mnogih oblasti. Opširnije: Dragana Popović i Daša Duhaček, „Od Ciriškog kruga do studija roda: rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje u Srbiji“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, vol. 3, br. 3, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 681-693

nekoliko nivoa – doprinele su izmeni diskriminatornih i seksističkih zakona u mnogim društvima, kao i institucionalizaciji prava žena na međunarodnom nivou.⁷ U tom smislu, važno je pomenuti mnoga dokumenta, a posebno Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW),⁸ koja predstavlja jedan od najvažnijih međunarodnih dokumenata o ženskim ljudskim pravima. U ovoj konvenciji je naglašena obaveza država da preduzmu odgovarajuće mere, uključujući i zakonodavne, za izmenu socijalnih i kulturnih obrazaca ponašanja muškaraca i žena radi eliminisanja predrasuda, običajnih i svih drugih praksi koje su zasnovane na ideji inferiornosti (ili superiornosti) polova, kao i stereotipnih uloga muškaraca i žena.

Žene su veoma heterogena grupa, koje osim toga što su žene, često imaju kao deo svog identiteta još neko od ličnih svojstava koje ih čini izloženijim riziku od diskriminacije (na primer, žene sa invaliditetom, migrantkinje, lezbejke, žene iz ruralnih područja, starije žene, Romkinje). Sve zajedno, ova grupa žena čini znatan procenat u društvu (preko 50% ukupnog broj žena), što znači da nije u pitanju manja grupa žena, već marginalizovane društvene manjine koje je konstruisala većina. Marina Blagojević objašnjava diskriminaciju žena u savremenom društvu kroz kontekst sistemske inhibicije,⁹ koja deluje na žene kao pripadnice marginalizovane grupe.¹⁰ Ženama je uskraćen pristup osnovnim društvenim resursima (ekonomskim, političkim i kulturnim), odnosno, njima kao pripadnicama marginalizovane većine „pripada“ takav podređen položaj.¹¹ Pri tome, žene su izložene diskriminaciji pojedinačno (individualni nivo) i kao pripadnice određenih društvenih grupa (cela grupa), a izložene su i institucionalnoj i strukturalnoj

---

⁷ Opširnije: Martha Albertson Fineman, „Feminist Legal Theory“, *Journal of Gender, Social Policy & the Law*, Vol. 13:1, 2005; Natalija Žunić, „Feminizam, pravo i ženska prava“, u: *Pravna klinika za zaštitu prava žena – norme i praksa. Zbornik radova*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2013; Zorica Mršević, „Ka feminističkoj jurisprudenciji“, *Ženske studije*, vol. 6, 11/12, 2000; Ruth Fletcher, „Feminist Legal Theory“, in: Reza Banakar and Max Travers (eds.) *An Introduction to Law and Social Theory*, Hart, 2002

⁸ Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, broj 11/81

⁹ Marina Blagojević definiše sistemsku inhibiciju kao skup društvenih mehanizama koji uslovljavaju kvantitativno smanjivanje i kvalitativno degradiranje aktivnosti žena i njihovog celokupnog društvenog položaja. Marina Blagojević, *Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno i potcenjeno*, u: Marina Blagojević (pr), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd, 2000, str. 483–484.

¹⁰ Opširnije: Marina Blagojević, *Žene izvan kruga*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1991, str. 26–30.

¹¹ Kao i drugim grupama koje su marginalizovane u društvu – stariji, deca, osobe sa invaliditetom, Romi. Marina Blagojević smatra da se sistemska inhibicija ispoljava u pet oblasti (rad, socijalizacija i obrazovanje, profesija, stvaralaštvo i porodica), koju žene moraju da savladaju u svom uspinjanju na lestvici društvene hijerarhije.

diskriminaciji.¹² Iskustva žena koje su u riziku od višestruke diskriminacije dugo su bila nevidljiva i zanemarena u svim diskursima.¹³

Poslednjih nekoliko decenija mnoge evropske države unele su u svoja zakonodavstva i zabranu višestruke diskriminacije, ali s obzirom da je višestruka diskriminacija veoma kompleksan fenomen, postoje izazovi u adekvatnom regulisanju pravne zaštite od višestruke diskriminacije. Pored toga, za postizanje pune ravnopravnosti nije dovoljno samo propisati zakonske zabrane, već je potrebno razumevanje uzroka diskriminacije, načina manifestacije, posledica koje proizvodi, mogućnosti zaštite koje su na raspolaganju i adekvatnosti zaštite. Često su antidiskriminacijski zakoni moderni i dobri, ali se ne primenjuju adekvatno, odnosno, kako Snježana Vasiljević navodi „u nedostatku razumijevanja problema i nedostatnog izučavanja feminističkih pravnih teorija, koje bi trebale biti podloga za izradu antidiskriminacijskih zakona, ti su zakoni [koji jemče jednake mogućnosti] dobro, a ponekad i izvrsno napisani, ali često se ne primenjuju u praksi“.¹⁴

Zbog toga je neophodno istražiti fenomen višestruke diskriminacije, njene uzroke, posledice, pojavne oblike i načine ispoljavanja, uz uvažavanje da je ova kompleksna društvena pojava podložna promenama, u cilju analize i shvatanja razloga koji otežavaju adekvatnu zaštitu od višestruke diskriminacije. To je problem kojim se bave mnoge društvene nauke, na primer sociologija i psihologija, ali ću se ja u ovom radu osloniti na feminističku jurisprudenciju i pravne teorije jednakosti i ravnopravnosti, s obzirom da želim da ispitam mogućnosti žena da se zaštite od višestruke diskriminacije, pre svega u Srbiji, a u komparativnoj analizi sa pojedinim državama Evropske unije.

---

¹² Fred L. Pincus, „Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional and Structural”, in: Maurianne Adams, Warren J. Blumenfeld, Carmelita (Rosie) Castaneda (eds), *Readings for Diversity and Social Justice*, Rutledge, New York, 2000; Zorica Mršević, „Ženska prava su ljudska prava“, *Feminističke sveske*, vol. 4, no. 1, Beograd, 1994, str. 85-92

¹³ Kimberlé Crenshaw, „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics“, *University of Chicago Legal Forum*, Vol. 1989: Iss. 1, Article 8, 1989

¹⁴ Snježana Vasiljević, *Slično i različito – Diskriminacija u Evropskoj uniji i Republici Hrvatskoj*, Tim press d.o.o. Zagreb, 2011, str. 42

2.1. Feministička teorija

Feministička teorija predstavlja relativno novi oblik izučavanja u čijem su fokusu žene, a predstavlja sistem ideja o osnovnim karakteristikama socijalnog života i iskustava iz ženske perspektive. Feminističke teorije istražuju položaj i iskustva žena u društvu, kritikuju patrijarhalne društvene poretke koji su doveli do bitno lošijeg položaja žena u društvu, te predlažu rešenja za stvaranje novih rodnih poredaka u kojima će žene i muškarci biti ravnopravni. Feminizam je kao društveni pokret nastao sredinom XIX veka u Sjedinjenim Američkim Državama i Evropi, sa osnovnim zahtevom za žensko pravo glasa, a činile su ga većinom žene.¹⁵ Ovaj period je kasnije nazvan prvi talas feminizma i trajao je do kraja I svetskog rata.¹⁶ Iako je i ranije bilo žena koje su ukazivale na potčinjenost i ugnjetavanje žena u različitim društvima i koje su se zalagale za žensko pravo glasa i druga prava žena,¹⁷ što se može smatrati začetkom feminističkih teorija, odnosno, kako Daša Duhaček navodu prvenstveno kao teorijsko razmatranje (krajem XVIII veka), a tek kasnije, polovinom XIX veka, kao društveni pokret kome se priključuje veći broj pristalica.¹⁸ Nešto kasnije, delo Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) *Drugi pol* (1949), u kojem je ona opisala iskustva žena u različitim društvima i periodima i

---

¹⁵ Daša Duhaček, op.cit, 2014, str. 29

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Na primer, Olimpija de Guž (Olympe de Gouges) je bila spisateljica, aktivistkinja i feministkinja koja je živela u XVIII veku. Napisala je 1792. godine *Povelju o pravima žene i građanke*, u kojoj je osporavala muški autoritet i ukazivala na neravnopravnost žena i muškaraca. Ubijena je na giljotini tokom Jakobinske diktature, između ostalog zbog toga što je „prešla granicu svog pola“. Više o tome: Internet Encyclopedia of Philosophy, Olympe de Gouges (1748-1793), <http://www.iep.utm.edu/gouges/>, 21.2.2018; Sylvia Walby, *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, London, 1990. Kako Adrijana Zaharijević navodi, feminizam se javlja u vreme kada se sve menja, osim položaja žena (Francuska revolucija). Opširnije: Adriana Zaharijević, „Kratka istorija sporova: Šta je feminizam?“, u: Adrijana Zaharijević (pr), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Heinrich Böll Stiftung Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Beograd, 2012, str. 368-402. Takođe, u borbi za ženska prava veoma je bio uticajan pokret sifražetkinja, koje su se od XIX veka borile za pravo glasa za žene. Više o tome: JoEllen Lind, „Dominance and Democracy: the Legacy of Women Suffrage for the Voting Right“, *UCLA Women's Law Journal* 5(1), 1994, pp. 104-210; Patricia F. Dolton, „Women's Suffrage Movement“, u: Aimee Graham (ed), *The Alert Collector*, Vol. 54 (2), 2014; Shihui Yun, *How it began: the rise of the women's suffrage movement in Britain*, All Theses and Dissertations (ETDs) 832, 2011, <http://openscholarship.wustl.edu/etd/832>, 15.3.2018; Slobodanka Markov, *Pravo glasa žena*, CeSID, Beograd, 2001; Dragana Obrenić, „Pravo glasa žena“, u: Adrijana Zaharijević (pr), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Heinrich Böll Stiftung Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Beograd, 2012, str.24-49

¹⁸ Daša Duhaček objašnjava da je feminizam uvid i stav da su žene podređene i diskriminisane na svim prostorima i u svim istorijskim razdobljima, da podrazumeva jasan stav da to nije „prirodno“ determinisan položaj žena i da ga treba menjati, kao i da podrazumeva ne samo sopstvenu emancipaciju i neprihvatanje podređenog položaja, već i strategije oslobođenja drugih od diskriminacije. Ovo je bilo moguće tek u moderno doba, jer je za stav o neophodnosti ukidanja diskriminacije žena, bilo neophodno teorijsko utemeljenje i politička artikulacija kroz opšti stav o jednakosti svih ljudi. Opširnije: Daša Duhaček, op.cit, 2014, str. 26-27

problematizovala pol i polne razlike, predstavlja osnovu za formulaciju pojma roda, koji je osnova savremenih feminističkih teorija.¹⁹

Zahvaljujući razvoju feminističke epistemologije i feminističke metodologije, bilo je moguće istražiti i dokazati da odnos moći koji je utemeljen na razlikama među polovima nije prirodno dat, već društveno konstruisan, odnosno, da su žene hijerarhijski niže na lestvici usled niza odlika koje im se pripisuju kroz patrijarhalne društvene konstrukte. Jedno od najznačajnijih dostignuća savremene feminističke teorije jeste teorijski koncept roda, analitičke kategorije koja je danas podloga teorijskog promišljanja u gotovo svim oblastima društvenog života.²⁰ Adriana Zaharijević objašnjava da se opozicija muško/žensko odnosi na biološku datost pola, na temelju bioloških razlika i različitih bioloških funkcija i sposobnosti muških i ženskih tela, dok je položaj žena kroz istoriju, koji je obeležen njihovim lošijim položajem (uskraćivanje građanskog statusa, prava na obrazovanje, prava glasa i slično), društvena a ne biološka činjenica.²¹ Pol je biološka kategorija (opozicija muško/žensko),²² a rod je socijalni konstrukt (opozicija muškarac/žena, odnosno, muškost/ženskost).²³

---

¹⁹ Opširnije: Daša Duhaček, op.cit, 2014, str. 241-244

²⁰ Ann Oakley, *Sex, Gender and Society*, Temple Smith, London, 1972; Judith Butler, *Gender Trouble*, 2nd edition, Routledge, London, 1999; Judith Butler, *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*, Routledge, London, 1993; Judith Butler, *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*, Routledge, New York, 2006; Judith Butler, *Nevolje s rodom*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000; Shulamit Firestone, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (first pub. 1970), The Women's Press, London, 1979; Jeanne Marecek, Mary Crawford, Danielle Popp, „On the construction of gender, sex, and sexualities“, in: Alice H. Eagly, Anne E. Beall, Robert J. Sternberg (eds) *The psychology of gender* (2nd ed.), Guilford Press, New York, 2004, pp. 192–216; Candace West, Don H. Zimmerman, „Doing Gender“, in: Sarah Fenstermaker, Candace West (eds), *Doing gender, doing difference: inequality, power, and institutional change*, Routledge, New York, 2002, pp. 3–25; Anne Oakley, Juliette Mitchell, *Who's Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash*, Hamish Hamilton, London, 1997

²¹ Adriana Zaharijević, „Deregulacija temelja“, *Genero br 8/9*, Centar za ženske studije, Beograd, 2006, str. 65-76

²² Pol je biološka kategorija, kojom su ljudska bića označena kao 'žensko', 'muško' ili 'nešto između ženskog i muškog' i definiše se, pre svega, prema vidljivim genitalijama ljudskog bića i prema reproduktivnim funkcijama. Muška i ženska tela se razlikuju i imaju različite uloge u procesu reprodukcije; ova biološka razlika između muških i ženskih osoba postoji u svim vremenima i u svim društvima, bez obzira na uslove života, socijalni status, etničko ili rasno poreklo; biološke razlike među polovima uglavnom su univerzalne, očigledne i najčešće nepromenljive. Opširnije: Vesna Jarić i Nadežda Radović, *Rečnik rodne ravnopravnosti, II izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije, Beograd, 2011, str. 124; Zorica Mršević i dr, *Rečnik osnovnih feminističkih pojmova*, IP Žarko Albulj, Beograd, 1999, str. 107; *100 reči o ravnopravnosti: Rečnik termina o ravnopravnosti žena i muškaraca*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, Novi Sad, 2004; Nevena Petrušić i Kosana Beker, *Praktikum za zaštitu od diskriminacije*, Partneri za demokratske promene Srbija i Centar za alternativno rešavanje sukoba, Beograd, 2012, str. 20

²³ Rod je socijalni konstrukt „muškosti“ i „ženskosti“. Rod označava društvene uloge, ponašanja i odgovornosti koje se pripisuju muškarcima i ženama u određenom društvu; na to kako društvo očekuje da se žene i muškarci ponašaju i kakve im uloge nameće utiču mnoge društvene, verske, političke, ekonomske i druge okolnosti, običaji, tradicija, moralna shvatanja i drugo; stavovi i ponašanja koje jedno društvo propisuje ženskom ili muškom rodu naučeni su i

Ova razlika između pola i roda bila je veoma važna za feminističku teoriju, jer su na temelju te razlike analizirane i rodne uloge, odnosno, ova razlika pomogla je u razumevanju da su „vrednosne razlike među muškarcima i ženama nešto što propisuje i podržava društvo, a ne nešto što proističe isključivo iz same biološke organizacije ženskog/muškog tela“.²⁴ Rodne uloge²⁵ se i danas često poistovećuju sa polom (određenošću polom), uslovljene su različitim diskursima (sociološkim, verskim, etičkim i dr), koji nastoje da održe rodnu hijerarhizaciju društva koja pojačava druge opresivne razlike.²⁶

Za razliku od prvog talasa feminizma,²⁷ za koji je karakteristična za izjednačavanje muškaraca i žena u smislu proširivanja ljudskih prava i na žene, ali se u tom smislu koristila argumentacija moralne superiornosti žena, zasnovana na čestitosti i brizi za druge,²⁸ ali u okviru patrijarhalne porodice u kojoj je muškarac glavni i neprikosnoveni autoritet, drugi talas feminizma osporava ideju da se biološka razlika između polova sme koristiti, čak ni u afirmativnom smislu, odnosno, feministkinje se bore protiv ideje da je „anatomija sudbina“.²⁹ Rod je stekao veliku eksplanatornu moć, kako to navodi Drusila Kornel (Drucilla Cornell), sagledan kao „zbir konkretnih značenja, nametnutih stereotipa i internalizovanih uloga koje nas prisiljavaju da budemo na jednoj ili drugoj strani te podele“.³⁰ Značajno je da je rod često upotrebljavan kao kritika, korišćen je da razotkrije praznine u različitim disciplinama, gde je poslužio kao sredstvo za otkrivanje potčinjenosti žena i njihove veoma značajne uloge u društvenom, ekonomskom i političkom životu.³¹

---

vremenom se menjaju. Opširnije: Jarić i Radović, op.cit, 2011, str. 124; Mršević i dr, op.cit, 1999, str. 134; Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, op.cit, 2004

²⁴ Zaharijević, op.cit, 2006, str. 66

²⁵ Rodna uloga je skup očekivanja zajednice vezanih za ponašanje pojedinaca/pojedinki u odnosu na njihovu polnu pripadnost. Reč je o podrazumevajućim, neupitnim pravilima koja usvajamo kroz vaspitanje u porodici, na svim stepenima obrazovanja, kroz medije, kulturne sadržaje, unutar naučnih istraživanja. Prema tim pravilima pojedinke/pojedinci se upućuju na to koje profesije su „primerene“ za muškarce, a koje za žene, koja ponašanja su dozvoljena i poželjna za muškarce, a koja za žene. Metodi upućivanja u rodne uloge su pokriveni običajima, tradicijom, bontonom. Time se vrlo efikasno održavaju postojeći rodni odnosi. Oni nas upućuju gde je kome mesto. Tako se rodne uloge potvrđuju. Opširnije: Jarić i Radović, op.cit, 152

²⁶ Zaharijević, op.cit, 2006, str. 66

²⁷ Opširnije o tri talasa feminizma: Ivana Milojević, „Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst“, u: Ivana Milojević i Slobodanka Markov (ur), *Uvod u rodne teorije*, Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije i Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 27-37

²⁸ Zaharijević, 2012, op.cit, str. 375

²⁹ Drusila Kornel, „Rod“, u: *Genero* br. 2/3, Centar za ženske studije, Beograd, 2003, str. 21-31

³⁰ Ibid, str. 21

³¹ Ibid.

Treba imati u vidu da se u drugom talasu feminizma, rod analitički koristio za stvaranje društvenog identiteta za sve žene, čemu su opravdano prigovorile crne feministkinje, posebno Kimberli Krenšo (Kimberlé Crenshaw) koja je začetnica teorije interseksionalnosti, ukazujući na saučesništvo belih žena u strukturalnom rasizmu, ali i na to da interesi i pozicije crnih žena nisu na taj način uključene.³² Osnovne kritike upućene kategoriji roda bile su da je i dalje vezan za razlikovanje pol/rod, kao i da se često izjednačava sa kategorijom žena uopšte.³³ Daša Duhaček objašnjava kritike kategorije roda, te ukazuje na stavove bel huks (bell hooks), koja smatra da su crne žene isključene iz kategorije roda, kao i na stavove Džudit Batler (Judith Butler), koja je ukazala da bi ovakav način definisanja identiteta žene (na tragu tradicionalne *mainstream* kategorije subjektiviteta) vodilo identitetu čiji je model bela heteroseksualna žena srednje klase, što bi isključivalo sve one koje to nisu.³⁴

Rod je složeni društveni identitet, koji je višestruko društveno uslovljen, ali pod uticajem feminističkih kritika, morala se proširiti analiza roda jer nije više mogao da se koristi za imenovanje društvenog identiteta, sam po sebi, već je počeo da se sagledava kao jedan od elemenata koji se ukršta sa drugim analitičkim kategorijama (rasa, klasa, etničko poreklo, starosno doba).³⁵ Kako Jelisaveta Blagojević navodi, rod na taj način „postaje nešto što ima istorijsku, a ne samo prirodnu dimenziju, nešto dinamično što se, pod velom univerzalnosti, ipak menjalo, ma kako sporo i neznatno i time otvorilo mogućnost za još radikalnije promene; nešto što nije dato kao priroda [...] Ideja da pojam rod, shvaćen kao društvena, istorijska i politička konstrukcija, ostavlja otvoren prostor za promenu, za političko delovanje u smislu dekonstrukcije i re-konstrukcije rodnih mogućnosti, kao i za preusmeravanje moći i političkog delovanja koje će dovesti do promene postojećih rodnih odnosa.“³⁶

---

³² Drusila Kornel poziva se na rad Kimberli Krenšo i njeno ukazivanje na specifičnu poziciju crnih žena, usled ukrštanja roda, rase i klase (1989), kao i na Džudit Batler, koja je tvrdila da je pogrešno tretirati rod kao samokonzistentu kategoriju, jer to feministkinje primorava da ontologizuju šta znači biti muškarac ili žena. Ibid, str. 21-22

³³ Daša Duhaček, „Rodne uloge i polna razlika ili, od teorijskih sukoba do praktičkih razrešenja?“, u: Tamara Džamonja Ignjatović i Nevenka Žegarac (ur), *Teorijske osnove medijacije – perspektive i doprinosi. Zbornik radova*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2009, str. 57-73

³⁴ Ibid, str. 63-64

³⁵ Drusila Kornel, op. cit, 2003, str. 22

³⁶ Jelisaveta Blagojević, „S one strane binarnih opozicija: teorijska razjašnjenja pojma roda“, *Genero* br. 8/9. Centar za ženske studije, Beograd, 2006, str. 47-63

Iako u okviru feminističke teorije postoje mnoge teorijske struje i orijentacije, čije se razlike ispoljavaju u pristupu, ciljevima, osnovnim postavkama i principima, uz prepoznavanje i uvažavanje razlika, određene generalizacije su moguće.³⁷ S druge strane, feminizam ne pripada jednoj naučnoj disciplini, već predstavlja teoriju koja preispituje rodnu neutralnost i objektivnost unutar određene naučne discipline, te kako je rod relevantan u skoro svim oblastima života, tako je relevantan i u skoro svim disciplinama.³⁸

Mnoge feministkinje smatraju da ni jedna teorija ne može da objasni sve aspekte dominacije nad ženama i vekovno ugnjetavanje žena, ali može se reći da feminizam ima tri fokusa: posvećen je jednakosti polova, koncept roda je u fokusu interesa i reflektuje konkretna iskustva žena,³⁹ što znači da je teorijsko i metodološko uporište feminizma da su žene zbog svog roda u nepovoljnijem položaju, a takav položaj i može i treba da se promeni.⁴⁰ Kako Joni Lovenduski⁴¹ uočava, feministkinje vide dominaciju i prevlast muškarca i podređenost žena u većini društava kao politički odnos, te bi feminizam mogao da se definiše kao ideologija čiji je cilj unapređenje interesa žena u rodnoj hijerarhiji i podrivanje hijerarhije.⁴² Zbog toga je jedna od opštih tačaka oko koje može da se definiše feminizam, nastojanje da se društveni položaj žena unapredi,⁴³ kao i da se pronikne u problem društvene nejednakosti polova/rodne nejednakosti u svim sferama društvene stvarnosti, uključujući svakako društvene i pravne nauke.⁴⁴

---

³⁷ Fineman, op. cit, 2005, str. 13

³⁸ Ibid, str. 14

³⁹ Carol Smart, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989, str. 133.

⁴⁰ Daša Duhaček, 2014, op. cit, str. 27; Natalija Žunić, „Feminizam, pravo i ženska prava“, u: *Pravna klinika za zaštitu prava žena – norme i praksa. Zbornik radova*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2013, str. 9-23. Opširnije: Kerol Pejtmen, *Polni ugovor*, Feministička 94, Beograd, 2001; Ruth Lister, *Citizenship: feminist perspectives* (2. ed), Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003; Susan Moller Okin, „Gender, the Public, and the Private“, in: *Feminism and politics*, Oxford University Press, New York, 1998; Susan Moller Okin, *Justice, gender, and the family* (15. Dr), Basic Books, New York, 1998; Judith Squires, *Gender in political theory*, Polity Press, Cambridge, 1999

⁴¹ Joni Lovenduski, „Introduction: state feminism and political representation of women“, in: Joni Lovenduski (ed), *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, 2005, str. 16

⁴² Lovenduski prema Žunić, op.cit, 2013, str.10

⁴³ Žunić, op.cit, 2013, str. 10

⁴⁴ Žarana Papić, *Sociologija i feminizam*, IIC SSO, Beograd, 1989, str. 9.

2.2. Feministička pravna teorija

Krajem 70-ih XX veka pojavile su se prve feminističke pravne teorije, koje su se najpre zvale feministička jurisprudencija,⁴⁵ u momentu kada se pravo dovoljno razvilo i obezbedilo dovoljno prostora za teoretisanje o vezama između roda i prava.⁴⁶ Posebno polje ispoljavanja diskriminacije je polje rodnih odnosa ili prostor u kome se odigravaju društveni odnosi muškaraca i žena, posebno u domenu svakodnevnog života koji se najčešće tretira kao ženski domen i povezuje za privatnost, porodični život i dokolicu.⁴⁷ Zbog toga prepoznavanje ukupnog konteksta diskriminacije žena otvara i suštinsko pitanje prevazilaženja diskriminacije kao važnog političkog i društvenog pitanja.⁴⁸

Feministička jurisprudencija ukazuje da kroz istoriju, prilikom donošenja i sporovođenja zakona, žene nikada nisu predstavljale same sebe i svoje interese, već su ih uvek predstavljali muškarci od kojih su zavisile, zbog čega je neophodno ispitati osnovne pravne principe (pravda, jednakost, prava) kroz prizmu specifičnih ženskih potreba i zahteva.⁴⁹ Debora Roud (Deborah Rhode) ukazuje da uprkos tome što bi zakoni trebalo da predstavljaju interese svih ljudskih bića, žene su stavljane na stranu, ućutkivane, podređene, deprivilegovane i neadekvatno zaštićene od diskriminacije i nasilja jer zakone donose i primenjuju muškarci.⁵⁰ Zbog toga feminizam analizira potčinjenost žena kako bi je adekvatno promenio, kroz spoj teorije i prakse, a intervencije koje su preduzete u pravu, odnosno, pravnim reformama u različitim sistemima bile su veoma uspešne.⁵¹ Pravo je postalo mesto feminističkog angažovanja jer su zakoni i pravila predstavljali očiglednu barijeru slobodnom i ravnopravnom učešću žena u društvu. Rut Flečer (Ruth Fletcher) navodi da pravila po kojima žena treba da napusti posao kada se uda

---

⁴⁵ Izraz *feministička jurisprudencija* prvi put je upotrebljen 1978. godine na proslavi 25. godina od diplomiranja žena na Harvardskoj školi prava. Opširnije: Patricia A. Cain, „Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories“, 4 *Berkeley Women's Law Journal* 191, 1989

⁴⁶ Martha Chamallas, „Past as Prologue: Old and New Feminisms“, 17 *Mich. J. Gender & L.* 157, 2010, p.157

⁴⁷ Analitičko posezanje u „svakodnevnicu kao ženski domen“ i sam pojam svakodnevnog života, u sebi sadrži potencijal da posluži kao oruđe kritike određenih formi društvenog života. Svakidašnji život kao tema „ulazi u sociologiju u dva osnovna vida: kao govor o svakodnevnom i kao govor iz svakodnevnog“. Pojam svakodnevnog života, u ovom kontekstu, najčešće se povezuje za privatnost, porodični život i dokolicu. Opširnije: Ivana Spasić, *Sociologije svakodnevnog života*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004, str. 10 i 40

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Mršević, op. cit, 2000, str. 307

⁵⁰ Deborah Rhode, *Justice and Gender*, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, London, England, 1989

⁵¹ Fineman, op. cit, 2005 str. 15

predstavljaju očiglednu diskriminaciju žena samo zato što su žene, te da je izmena ovih pravila bila veoma važna za žene na praktičnom i simboličnom nivou.⁵² Fokus je na izmenama seksističkih zakona, ali i na sprečavanju njihovog usvajanja, pa su neke teoretičarke ukazivale da su zakoni toliko loši po žene jer žene nisu na pozicijama koje na bilo koji način mogu da utiču na donošenje zakona.⁵³

Marta Albertson Fajneman (Martha Albertson Fineman) objašnjava da su prve feministkinje koje su uspešno završile pravne fakultete bile veoma zainteresovane za reforme zakona u cilju stvaranja rodno ravnopravnih društava, kao i da su verovala da se promenama zakona može postići rodna ravnopravnost. Među njima su se pojavile razlike u pravnom pristupu, odnosno, u načinu na koji treba reformisati zakone, od kojih je najvažnija razlika u pristupu bila u vezi sa rodnim razlikama, koja je aktuelna i danas. Cilj većine ranih feminističkih pravnih teoretičarki bio je da se diskriminatorne odredbe izbace iz zakona i da se usvoje zakoni koji će tretirati muškarce i žene jednako.⁵⁴ Osnovna ideja bila je isticanje *jednakosti* muškaraca i žena, što znači da se nije ukazivalo na *različitosti* među njima, već na to da nema opravdanja za razlike na osnovu pola, te da žene i muškarci moraju da se tretiraju na isti način.⁵⁵ Druge feministkinje su izgradile teorije zasnovane na rodnim razlikama, ukazujući da se neravnopravnost stvara i održava ne samo diskriminatornim zakonima, već i rodno neutralnim zakonima. S obzirom na činjenicu da je društveni položaj žena i muškaraca različit, te razlike u socijalnim pozicijama zahtevaju različit tretman i u pravu. I ova grupa feministkinja težila je promenama zakona, zahtevajući uvažavanje razlika između žena i muškaraca i ukazujući da potčinjenost žena u društvu zahteva poseban tretman u zakonima, koji odražavaju mušku dominaciju i favorizuju muškarce.⁵⁶

Treba ukazati da u teoriji postoji neslaganje i oko korišćenja izraza feministička jurisprudencija. Izraz jurisprudencija je karakterističan za anglosaksonsko pravno područje (*ius* – pravo i *prudentia* – znanje, mudrost) i označava pravnu teoriju, odnosno, opšte učenje o pravu. Robin

---

⁵² Praktično – jer poslodavci i muževi ne mogu da koriste zakone da bi opravdali diskriminaciju žena. Simbolično – jer se na taj način ukida posmatranje žena kao građana drugog reda. Fletcher, op.cit, 2002, str. 135-154

⁵³Fletcher, op.cit, 2002, str. 136

⁵⁴Fineman, op.cit, 2005, str. 15

⁵⁵ Catharine A. MacKinnon, *Sexual Harassment of Working Women*, Yale University Press, New Haven, 1979, str. 117

⁵⁶ Fineman, op.cit, 2005, str. 17-18

Vest (Robin West) smatra da je „feministička jurisprudencija konceptualna anomalija“, jer je postojeća jurisprudencija maskulina i pokazuje veze između patrijarhalnih zakona i ljudskih bića, za koja se podrazumeva da su muškarci, zbog čega feministička jurisprudencija ne može da postoji dokle god postoji patrijarhat.⁵⁷ Patriša Kejn (Patricia A. Cain) smatra da ovo znači da ne može da se stvori celovita i sveobuhvatna teorija prava (jurisprudencija) koja je istinski feministička dok postoji patrijarhalna dominacija. Ona ukazuje da još uvek ne postoji feministička jurisprudencija, ali da postoji feministička pravna teorija koja kritikuje postojeću (maskulinu) jurisprudenciju. Kao primere navodi feminističke dekonstrukcije koje su otkrili muške privilegije u zakonima i feminističke parnice koje pokušavaju da restrukturiraju postojeći sistem, što ukazuje da se krećemo u pravcu feminističke jurisprudencije.⁵⁸ Koji god izraz od ova dva prihvatili – feministička jurisprudencija ili feministička pravna teorija – suštinski govorimo o istom pojmu, o teorijama koje su doprinele preispitivanju muške dominacije u pravu i koje su kritikujući preovlađujući postojeći diskurs maskulinih pravnih sistema direktno uticale na izmene zakona sa ciljem poboljšanja položaja žena.

Feminističke pravne teoretičarke (pre)ispituju pravni sistem i usmeravaju svoje aktivnosti ka pravnom sistemu, pri čemu pravni sistem shvataju veoma široko, uključujući pravila propisana zakonima, diskurse u kojima se ta pravila nalaze i kroz koja su artikulisana i pojašnjena, institucije pomoću kojih se konstantno modifikuju, kao i obrazovne institucije kroz koje se pravna kultura prenosi na buduće generacije advokata, sudija, porotnika i drugih.⁵⁹

Jednak tretman u zakonima predstavlja civilizacijsko dostignuće u demokratskim društvima, što je stvorilo podržavajuće okruženje pravnim feministkinjama da promene zakone koji su bili diskriminatorni i seksistički, u cilju izjednačavanja prava žena i muškaraca. Ove izmene su se desile u većini društava u drugoj polovini XX veka, a tome je veoma doprinela činjenica da se na međunarodnom planu, na univerzalnom nivou, postigao konsensus oko jednakosti, kao i oko ravnopravnosti žena i muškaraca (na primer, na nivou Ujedinjenih nacija usvojene su mnoge međunarodne konvencije kojima je garantovana ravnopravnost muškaraca i žena – Međunarodni

---

⁵⁷ Cain, op.cit, 1989, str. 191

⁵⁸ Ibid, str. 193-195

⁵⁹ Clare Dalton, „Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist Legal Thought“, u: Olsen E. Frances (ed), *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995

pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, CEDAW konvencija i druge konvencije), što je detaljnije obrađeno u delu 6. ovog rada koji se odnosi na međunarodni pravni okvir zaštite žena od višestruke diskriminacije.

Sandra Fredman ukazuje na različite faze (generacije) u razvoju zakonskog principa jednakosti: 1) ukidanje formalnih zakonskih prepreka; 2) zakonska zabrana diskriminacije u javnoj i privatnoj sferi; 3) proširivanje obima nezakonite diskriminacije i mehanizama za promovisanje ravnopravnosti (pozitivne obaveze), dok 4) poslednja faza u razvoju zakonskog principa jednakosti uključuje i objedinjuje prethodne tri.⁶⁰ Prve dve faze u razvoju principa jednakosti u zakonima oslanjaju se na ideju o jednakosti žena i muškaraca, dok se u druge dve faze proširuje ovaj koncept, te se zahteva zakonsko uvažavanje razlika između muškaraca i žena, kao i preduzimanje određenih mera – posebnih mera i pozitivnih obaveza, kako bi se položaj žena i muškaraca izjednačio u smislu suštinske ravnopravnosti.

Međutim, teoretičarke koje su se zalagale za zakonsko uvažavanje rodnih razlika, susrele su se sa određenim problemima i većim otporima. Najpre, pravni metod, sam po sebi, nije prijemčiv za feminističku argumentaciju.⁶¹ Flečer ukazuje na argumentaciju da pravni sistem ima moć da obaveže pojedince da se ponašaju na određeni način, u skladu sa propisanim pravilima, jer je neutralan i objektivan. Od sudija se očekuje da budu nepristrasni u odlučivanju i preduživanju, te da primenju zakon ne vodeći računa o subjektivnim ličnim interesima bilo koje strane. Međutim, feminističke pravne teoretičarke smatraju da su pravni ideali objektivnosti i neutralnosti u suštini osnovni problemi za zastupanje grupa koje su istorijski bile diskriminisane, te da je objektivnost samo paravan za muške interese, odnosno, da pravna objektivnost reprodukuje povlašćivanje muškaraca.⁶² Takođe, ukazuju da je objektivnost nemoguć ideal i da bilo šta što se postavlja kao objektivno uvek vodi marginalizaciji različitih želja i potreba u društvu, zbog čega treba održavati analitičku distancu između subjektivnosti i objektivnosti sa ciljem otkrivanja njihovog odnosa i preplitanja u konkretnim situacijama, kao i težiti objektivnosti u najvećoj mogućoj meri.

---

⁶⁰ Sandra Fredman, *Discrimination law*, Oxford University Press, 2002, pp. 5-6, 122

⁶¹ See Mary Jane Mossman, „Feminism and Legal Method”, 3 *Australian Journal of Law and Society*, 1986, pp. 30-52, reprinted in Martha Albertson Fineman and Nancy Sweet Thomadsen (eds), *At the Boundaries of Law: Feminist and Legal Theory*, Routledge, New York, 1991

⁶² Catharine A. MacKinnon, „Toward Feminist Jurisprudence”, in: D. Kelly Weisberg (ed), *Feminist Legal Theory: Foundations*, Temple University Press, Philadelphia, 1993, pp. 432

Feminističke pravne teoretičarke su svesne da pravo tvrdi da je neutralno, zbog čega su se mnoge fokusirale na otkrivanje i analiziranje načina na koji se u pravu održavaju predrasude prema ženama, kroz mehanizme koji treba da budu objektivni, neutralni i nepristrasni.⁶³

Uprkos određenim razlikama u feminističkom pristupu pravu, može se reći da u feminističkoj pravnoj teoriji postoji saglasnost da su društva patrijarhalna i da njima dominiraju muškarci, da muškarci pišu i primenjuju zakone koji su bazirani na njihovim iskustvima, kao i da održavaju na snazi takve pravne sisteme koji ne doprinose poboljšanju položaja žena. Feministička pravna teorija kritikuje i preispituje ulogu pravnog sistema u reprodukciji diskriminacije žena, dok ujedno razvija različite načine za promenu ovakvog stanja, kroz analizu podređenosti žena u različitim pravnim sferama. Debora Roud ukazuje da se „sistemska ugrađenost diskriminacije žena u pravu najbolje otkriva i dokazuje kroz uspostavljanje zajedničke iskustvene osnove žena u sličnoj situaciji, što predstavlja dokaz da pojedinke nisu izolovani slučajevi, niti plod koincidencije“.⁶⁴ Prvi uspesi feminističkih pravnih teoretičarki, koji su rezultirali izmenama zakona, odnosili su se na nekoliko velikih tema/pravaca, od kojih ću ukazati na one koji su značajni za temu ovog rada. Nasilje nad ženama bila je među prvim oblastima od interesovanja i tu su bile vidljive inicijative za izmene krivičnih i porodičnih zakona,⁶⁵ uvođenju rodno osetljivih procedura, besplatnom pravnom zastupanju žrtava nasilja, promeni u pristupu svedokinjama nasilja i žrtvama nasilja⁶⁶ uz promenu paradigme da se krivica prebacuje na žrtvu i da se postupak usredsređuje na doprinos žrtve nasilnom delu.

Diskriminacija žena, kao što je već navedeno, bila je u fokusu mnogih feminističkih pravnih teoretičarki, koje su kritikovale kako postojanje diskriminatornih zakonskih odredaba, tako i rodno neutralne zakone, te su se neke zalagale za uvođenje i primenu posebnih mera (mera afirmativne akcije) u školovanju i zapošljavanju, a posebno na onim mestima koja se uobičajeno smatraju isključivo muškim domenom.⁶⁷ Status žena u društvima je obeležen ženskim

---

⁶³Fletcher, op.cit, 2002, str. 138-139

⁶⁴Rhode prema Mršević, op.cit, 2000, str. 308

⁶⁵Kelly Weisberg, *Sex, Violence, Work and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia, 1996, pp. 277-285

⁶⁶Elisabet Schneider, *Describing and Changing: Women's Self-Defence Work and the Problem of expert Testimony on Battering*, *Women's Rights Law Reporter*, 9, 1986, pp. 195-222

⁶⁷Frances E. Olsen, *Feminist Legal Theory*, Dartmouth Publishing Company, Dartmouth, 1995

siromaštvom, finansijskom zavisnošću, majčinstvom, navodnom seksualnom dostupnošću,⁶⁸ pa su se feministkinje bavile siromaštvom žena, seksualnim i reproduktivnim pravima žena, porodičnim pravom, posebno u domenu podele imovine i izdržavanja, seksualnim uznemiravanjem i drugim temama koje su važne za poboljšanje položaja žena i u kojima je bilo neophodno uvesti u javni diskurs autentična ženska iskustva kao suprotnost ženskim iskustvima koja su muškarci kreirali i institucionalizovali kroz pravo i zakone. Međutim, Zorica Mršević smatra da treba voditi računa da kada zakon priznaje i uvažava različitost, postoji opasnost od ozakonjavanja diskriminacije i ujedno ukazuje da se u oba slučaja (zastupanje jednakosti i zastupanje različitosti) uzima muškarac kao norma, čime se zapravo ne dolazi do suštinskih promena za žene.

Patriša Kejn smatra da feministička pravna teorija ne posvećuje dovoljno pažnje životnim iskustvima žena koje ne govore dominantnim diskursom, te predlaže uključivanje „slušanja razlike“ (eng. *listening to differences*) i „povezivanja“ (eng. *making connections*) – jer većina feminističkih pravnih teoretičarki koje se fokusiraju na istost i različitost pada ili u zamku asimilacije (sve žene su iste kao muškarci/sve žene su iste) ili u zamku esencijalizma (sve žene se razlikuju od muškaraca na jedan suštinski način/sve žene su različite, ali su važne samo njihove suštinske zajedničke tačke).⁶⁹ Jedina razlika između asimilacionistkinja i esencijalistkinja je da prve ignorišu realnost razlika a druge smatraju da razlike uopšteno nisu važne, ali i jedne i druge tretiraju žene kao jednu grupu koja je suštinski ista.⁷⁰ Imajući to u vidu, Patriša Kejn kritikuje i jedne i druge, argumentujući da su iskustva drugih žena zanemarena – onih koje nisu bele, heteroseksualne žene iz srednje klase. Nadograđujući i dodatno kritikujući ove teorije, najpre Kimberli Krenšo, a nakon nje i druge feministkinje, ukazuju na specifičan položaj žena koje su dvostruko ili višestruko diskriminisane usled mnogostrukih osnova društvene nemoći, što će biti detaljno kasnije obrađeno u ovom radu.

Može se reći da u razvoju feminističke pravne teorije postoje tri faze, kako ih je Kler Dalton (Claire Dalton) definisala – *faza jednakosti*, u kojoj su se žene borile za jednaka prava i u kojoj su stekle pravo glasa i bolji pristup poslovima u kojima su dominirali muškarci; *faza različitosti*,

---

⁶⁸ Catharine A. MacKinnon, *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*, Harvard University Press, 1987, str. 73

⁶⁹ Cain, op.cit, 1989, str. 205

⁷⁰ Ibid.

u kojoj je uzeto u obzir žensko iskustvo i razlike žena i muškaraca, te su centralna bila pitanja u vezi sa uslovima rada, trudnoće i slično; i faza raznovrsnosti, u kojoj se fokus menja i uvažava se iskustvo ženske manjine.⁷¹

Na sličan način, Marta Kamalas (Martha Chamallas) deli feminističke pravne teorije na tri generacije – generacija jednakosti (70-e godine), generacija razlike (80-e godine) i generacija kompleksnih identiteta (90-e godine i dalje).⁷² Jednakost ljudi se u današnje vreme u pravu podrazumeva jer ima čvrstu osnovu u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima,⁷³ kojom je proklamovano u prvom članu da *se svi ljudi rađaju jednaki u dostojanstvu i pravima*. Nakon toga se razvijala pravna teorija u pravcu uvažavanja razlika, gde je feministička pravna teorija uspela da kritički analizira i preoblikuje razumevanje zakona i mogućnost da se kroz zakone izmene socijalne i političke norme, uvodeći analitički diskurs roda u tradicionalnu pravnu doktrinu.⁷⁴ Sledeći izazov za feminističku pravnu teoriju je uvažavanje kompleksnosti identiteta, odnosno, adekvatno pravno regulisanje intersekcionalnosti, kao nadogradnju na princip jednakosti i princip uvažavanja razlika, ali ne na štetu nekog od ova dva principa.

2.3. Koncepti jednakosti i ravnopravnosti

Iako jednakost deluje kao jednostavan koncept, mnoge teorije su se bavile tim konceptom i pokušavale da utvrde i pokažu šta u stvari predstavlja jednakost. U engleskom jeziku, koji koristi većina pravnih feministkinja, nema razlike između termina jednakost i ravnopravnost (koristi se izraz *equality*). U principu, jednakost se odnosi na jednaka prava (eng. *equal rights*), što je oslikano u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima da se „sva bića rađaju jednaka u dostojanstvu i pravima“ – dakle, svi imaju ista prava i jednaki su pred zakonom. S druge strane, ravnopravnost je mnogo složeniji koncept jer pored jednakih prava, uključuje i određene razlike, koje pomažu da se prava ostvare, o čemu će kasnije biti više reči. U ovom radu biće predstavljene neke od teorija koje su u fokusu imale koncept jednakosti, u onoj meri u kojoj je to

---

⁷¹ Dalton, op.cit, 1995, str. 34

⁷² Martha Chamallas, *Introduction to feminist legal theory*, Wolters Kluwer, 2012

⁷³ UN Generalna skupština, Pariz, 1948

⁷⁴ Smart prema Žunić, op.cit, 2013, str. 11

neophodno za shvatanje današnjeg razumevanja koncepta diskriminacije i višestruke diskriminacije.

Izraz diskriminacija, koji je uobičajen i u teorijama i u zakonima, implicira određene razlike, odnosno, različito postupanje – nejednak tretman. Diskriminacija je veoma star društveni fenomen. Istorijski su različite grupe ljudi bile nejednako tretirane, a svest da sva ljudska bića treba da budu jednaka razvijala se postepeno, uključujući grupu po grupu, s tim što je veliki korak u tom pravcu napravljen usvajanjem međunarodnih konvencija o ljudskim pravima. Najpre je usvojena Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, koja je garantovala jednaka prava svima, ali su nakon nje usvajane i druge konvencije, koje su garantovale isti korpus prava određenim društvenim grupama (npr. Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvencija o pravima deteta, Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom), što takođe pokazuje da nije dovoljno samo garantovanje ljudskih prava svima, jer usled istorijskih nejednakosti, opresije i potčinjenog položaja, neke grupe suočavaju se sa preprekama prilikom (pokušaja) ostvarivanja prava.

2.3.1. Formalna i supstantivna jednakost

Bazični koncept jednakosti jeste formalna jednakost, koji je oslonjen na Aristotelov stav da slični treba da budu tretirani slično.⁷⁵ Ovaj koncept podrazumeva da su svi jednaki pred zakonom, tj. da im pripadaju ista prava i slobode (eng. *equal rights*), odnosno, da su „ravni u pravima“. Saglasno tome, formalna jednakost podrazumeva konzistentnost u postupanju i fokus joj je na zahtevu da se lica u istom ili sličnom položaju tretiraju na sličan način.⁷⁶ Ovo je osnovno razumevanje jednakosti u pravu danas i na njemu je zasnovan koncept direktne diskriminacije, koji je detaljnije objašnjen u delu 4.2.1. Formalna jednakost podrazumeva da lične karakteristike osoba nisu relevantne za ostvarivanje bilo kog prava, odnosno, ne smeju da budu prepreka za

---

⁷⁵ Anja Hemon Đerić, *Politika jednakih mogućnosti u Evropskoj uniji i Autonomnoj Pokrajini Vojvodini. Rodna ravnopravnost i diskriminacija u domenu zaposlenja*, Zavod za ravnopravnost polova i ACIMSI Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu – CAESAR, Novi Sad, 2014, str. 11

⁷⁶ Na ovoj ideji zasnovan je i koncept socijalne kohezije, koja je definisana kao „sposobnost društva da na dugoročnoj osnovi svim svojim članovima osigura dobrobit, uključujući pravičan pristup raspoloživim dobrima, uvažavanje njihovog dostojanstva i različitosti, osobnu i kolektivnu autonomiju te odgovornu participaciju.“ Videti: *Access to social rights in Europe, Report*, Mary Daly Queen’s University, Belfast, European Committee for Social Cohesion, 28-30 May 2002, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2002

ostvarivanje prava.⁷⁷ Jedan od osnovnih nedostataka koncepta formalne jednakosti oličenog u jednakom tretmanu jeste da ne postoji principijelna razlika između podjednako lošeg i podjednako dobrog postupanja prema različitim osobama/grupama. Ishod takvog pristupa je da diskriminacija ne postoji ako su dve različite osobe/grupe u istoj ili sličnoj situaciji podjednako loše tretirane.⁷⁸

Pitanje jednakosti u tretmanu značajno je i u savremenoj feminističkoj debati o tome da li žene treba da budu tretirane isto kao i muškarci ili različito od njih, jer od toga zavisi na koji način će se rešavati problem neravnopravnosti. Ako su žene i muškarci isti, zakoni treba da garantuju formalnu jednakost što znači da žene i muškarci treba da budu tretirani na isti, nediskriminatorni način, a ako su žene i muškarci različiti, bez obzira na razlog, zakoni treba da pored formalne, uključe i suštinsku jednakost.⁷⁹ U suštini ovog koncepta je princip zasluga koji treba da se održi u društvu, kao i sprečavanje donošenja odluka na arbitraran način, odnosno, odluka koje su iracionalne, nefer i uopšteno zasnovane na arbitrarnim kriterijumima i koje dovode do nesigurnosti i negativnih posledica za neke grupe.⁸⁰

Ovaj pristup zastupale su liberalne feministkinje, a jedna od osnovnih kritika njihovog fokusa na zahteve za jednakim pravima, bila je da se na taj način zanemaruju i uzroci neravnopravnosti i posledice formalne jednakosti.⁸¹ Kako Adriana Zaharijević navodi, dilema jednakost ili razlika (eng. *equality vs. difference*) postojala je i u okviru drugog talasa feminizma. Dok su se liberalne feministkinje zadovoljavale time da se ženama omogući jednak pristup svim položajima, kao i muškarcima, revolucionarne feministkinje težile su suštinskoj promeni društvenog stanja koje je oduvek išlo na štetu žena.⁸² Dakle, u to vreme, tražilo se prepoznavanje razlika između muškaraca i žena, na osnovu čega će se organizovati društvo (npr. uvođenjem posebnih mera za zaposlene žene u vezi sa trudnoćom), kako bi se obezbedio ravnopravan položaj žena i

---

⁷⁷*The Ideas of Equality and Non-Discrimination: Formal and Substantive Equality*, Equal Rights Trust, London, 2007, <http://www.equalrightstrust.org/content/ideas-equality-and-non-discrimination-formal-and-substantive-equality>, 14.6.2017.

⁷⁸ Hemon Đerić, op. cit, 2014, str. 11.

⁷⁹ Ian Ward, *A Critical Introduction to European Law*, Lexis Nevis, London, 2003, p. 180

⁸⁰ Equal Rights Trust, op.cit, 2007

⁸¹ Hanna Gedin, *Formal or Substantive Equality? - Gender Equality in European Community law*, Faculty of Law, University of Lund, Master Thesis, 2009, str. 12, <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1557693&fileId=1564406>, 17.5.2018.

⁸² Zaharijević, op.cit, 2012, str. 388-389

muškaraca u društvu koje nije ravnopravno.⁸³ Jednakost se često poistovećivala sa istošću (eng. *sameness*), a zbog isticanja različitosti između žena i muškaraca, razlike između samih žena su zanemarene.⁸⁴

U analizi ovog pitanja u različitim ustavima, odnosno, u ustavnim jurisprudencijama, Beverli Bejns (Beverley Baines) i Rut Rubio-Marin (Ruth Rubio-Marin) ukazuju na dve doktrine preovlađuju: formalna jednakost (ista prava), dok druga doktrina uvažava razlike (eng. *separate but equal*).⁸⁵ Međutim, kako autorke ukazuju, obe doktrine se fokusiraju na identifikovanje sličnosti i razlika između žena i muškaraca, koje su biološki ili sociološki određene i uslovljene, a razlikuju se u svojim emancipatorskim strategijama –formalna jednakost želi da stvori neutralni pravni poredak, u kojem će žene biti tretirane isto kao muškarci, dok druga naglašava poštovanje i uvažavanje razlika, uz obezbeđivanje da žene ne budu lošije tretirane zbog tih razlika.⁸⁶

Formalna jednakost nosi sa sobom još jedan problem, a to je potreba da se identifikuje *uporednik*, odnosno, osoba u odnosu na koju će se porediti da li je u pitanju isti ili različit tretman i u odnosu na rezultate poređenja zaključivati da li je u pitanju diskriminacija. To znači da žena koja tvrdi da je diskriminisana mora da se uporedi sa muškarcem, sličnih osobina i/ili u sličnoj situaciji. Kler Dalton podseća da je *žena*, kao i svi ostali *drugi*, kulturni konstrukt, ali da žene čiji su životi oblikovani ovim konstruktom postoje u realnosti. One su u položaju subordinacije u odnosu na muškarce: siromašnije su od muškaraca, fizički i seksualno zloupotrebljavane više od muškaraca, plaćene manje od muškaraca, brinu o deci više od muškaraca, iskorišćavane, ponižavane i stereotipno predstavljene u popularnoj kulturi više od muškaraca i još mnogo toga više ili manje *u odnosu* na muškarce.⁸⁷ Takođe, formalna jednakost oličena u jednakom tretmanu, paradoksalno, može da dovede do nejednakog tretmana za grupe koje su istorijski bile izložene diskriminaciji, kao što su žene. Pravno gledano, formalna jednakost znači da su svi jednaki pred zakonom i da se na sve primenjuju ista pravila na isti

---

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵Beverley Baines and Ruth Rubio-Marin, „Toward a Feminist Constitutional Agenda“, in: Beverley Baines and Ruth Rubio-Marin, (eds), *The Gender of Constitutional Jurisprudence*, Cambridge University Press, New York, 2005, strana 1-21

⁸⁶ Ibid, str. 13

⁸⁷Dalton, op.cit, 10-11

način, što može da dovede, a u praksi često i dovodi do neravnopravnosti. Ishod je da su svi jednaki pred zakonom, ali „nisu jednaki posle njega“.⁸⁸

Zbog navedenih nedostataka koncepta formalne jednakosti, u teoriji su se dalje razvijali principi koji idu dalje od pukog jednakog tretmana jednakih. Supstantivna (suštinska) jednakost podrazumeva da je ljude nekada potrebno tretirati nejednako da bi se postigli isti rezultati, odnosno, da bi imali jednake mogućnosti jer nije cilj da svi budu jednaki/isti, već da budu ravnopravni. Između ostalog, supstantivna jednakost je oličena u konceptu posredne diskriminacije prema kojem je diskriminacija ne samo kada jednake tretiramo nejednako, već i kada nejednake tretiramo jednako.

Dva shvatanja koja su se razvila, jednakost ishoda/rezultata i jednake mogućnosti, predstavljaju nadogradnju koncepta formalne jednakosti u cilju postizanja suštinske jednakosti (ravnopravnosti). Kao što je navedeno, feministkinje koje su zastupale uvažavanje razlika između žena i muškaraca ukazivale su da formalna jednakost ne proizvodi neutralne rezultate, te da je neophodno proširiti ovaj koncept i omogućiti posebne uslove i/ili prava za žene, zbog razlika koje postoje između žena i muškaraca.⁸⁹ Međutim, suštinska ravnopravnost, kako smatra MekKinon (Catharine A. MacKinnon), počinje sa pitanjem o suštini konkretne neravnopravnosti, jer je neravnopravnost uvek hijerarhijski „socijalni odnos, uobičajeno zasnovan na grupnoj osnovi ili kategorijama – više i niže, više i manje, vrh i dno, bolje i lošije, čisto i prljavo, superiorno i inferiorno, dominantno i podređeno, komandovanje i poslušnost – koji prethodi pravnom odnosu“.⁹⁰ Ovaj odnos se aktualizuje za svaku neravnopravnost, a veoma često se odnosi međusobno prepliću i ukrštaju. Ona ukazuje da su neravnopravnosti predvidljive na bazi ovih uspostavljenih hijerarhija, te da su materijalne deprivacije i nepoštovanje dostojanstva suštinski pokazatelji i posledice hijerarhije, ali da sama hijerarhija predstavlja suštinski problem neravnopravnosti. Na primer, rodna hijerarhija je zasnovana na ideji o muškoj superiornosti i ženskoj inferiornosti, te predstavlja transnacionalni društveni sistem prevlasti muškosti nad

---

⁸⁸ Ralf Dahrendorf, *On origin of social inequality*, Stanford University Press, Stanford, 1968, prema: Nevena Petrušić, Ivana Krstić i Tanasije Marinković, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije*, Pravosudna akademija, Beograd, 2014, str. 34

⁸⁹ Gedin, op.cit, 2009, str. 12-13

⁹⁰ Catharine A. MacKinnon, „Substantive Equality: A Perspective“, in: *Minnesota Law Review*, 96:1, 2011, pp. 11

ženskosti, odnosno, prevlasti muškaraca nad ženama,⁹¹ što se neminovno odražava i na pravne koncepte jednakosti.

Suštinska jednakost nije zasnovana na određivanju sličnosti i razlika između muškaraca i žena, niti ih klasifikuje kao biološke ili sociološke konstrukte, već pokušava da identifikuje obrasce opresije i subordinacije muškaraca nad ženama, kako bi se razumelo da većina situacija u kojima su žene nejednake potiče iz duge istorije potlačenosti i nejednakosti žena u svim oblastima društvenog života.⁹² Zbog toga je cilj da se transformišu društveni obrasci diskriminacije, delom kroz otkrivanje nejednakosti u rodno neutralnim zakonima, a delom kroz preispitivanje uvažavanja različitosti žena kroz paternalističke koristi.⁹³

Supstantivna jednakost uvažava efekte prethodne (istorijske) diskriminacije, kao i činjenicu da prava, mogućnosti i pristup dobrima nisu ravnomerno ni ravnopravno raspodeljeni unutar društva, zbog čega je neophodno prilagoditi zakone, politike i praksu kako bi se svim društvenim grupama omogućilo da ravnopravno uživaju u pravima.

2.3.2. Koncept jednakih mogućnosti i koncept jednakosti ishoda/rezultata

Prema konceptu jednakih mogućnosti, postojanje diskriminacije u prošlosti i strukturalne diskriminacije ne može se otkloniti bez specifičnih mera čiji je cilj njihovo otklanjanje. Osnovna ideja ovog pristupa je da se izjednače startne pozicije svih ljudi, bez obzira na njihova lična svojstva. Izjednačavanje startnih pozicija može da se obezbedi kroz niz mera, kao što su posebne mere, koje su danas deo antidiskriminacionog zakonodavstva i čiji je cilj da *ubrzaju* put do suštinske ravnopravnosti grupama koje su istorijski lošije tretirane, kao što su žene. Ili, kako Đurđa Knežević objašnjava, „feminizam traži pravednu raspodelu moći, prava i odgovornosti, pravo na donošenje i sprovođenje odluka – u najkraćem, jednake mogućnosti za sve“.⁹⁴

Koncept jednakih mogućnosti baziran je na pravilu da nejednake treba tretirati nejednako, kao dopuni principa da jednake treba tretirati jednako. Krajnji cilj koji se želi postići je jednakost u

---

⁹¹MacKinnon, op.cit, 2011, str. 11-12

⁹²Baines and Rubio-Marin, op.cit, 2005, str.14

⁹³Ibid.

⁹⁴Đurđa Knežević, „Feminizam kao politički odgovor“, *Kruh i ruže*, br.10-1998/1999, str. 87

startnim pozicijama, dok je u pravu njegov fokus na ravnopravnosti u zakonu, a ne samo pred zakonom. To znači da pravne norme treba da se kreiraju tako da se obezbedi *de facto* ravnopravnost, a ne samo *de iure* jednakost. U pitanju je suštinska ravnopravnost jer u ovom slučaju postoje smernice kakav tretman prema ljudima treba da bude, za razliku od formalne jednakosti gde takvih smernica nema, osim jedine – da tretman bude jednak.⁹⁵

Suštinska ravnopravnost podrazumeva da tretman prema ljudima treba da bude takav da rezultira jednakim pozicijama ili najmanje jednakim mogućnostima za postizanje jednakih pozicija.⁹⁶ Zbog toga, kako navodi Riki Holtmaat (Rikki Holtmaat), pravljenje razlike u tretmanu ne narušava princip ravnopravnosti, već naprotiv, suštinsko razumevanje principa ravnopravnosti upravo nalaže razliku u tretmanu. Princip jednakih mogućnosti pretpostavlja otklanjanje prepreka sa kojim se određene grupe suočavaju u društvu, kao i propisivanje i primenu mera kojima se omogućuje ovim grupama da imaju jednake mogućnosti za pristup društvenim dobrima.⁹⁷ Kao primer se može navesti uvođenje kvota za upis na visokoškolske ustanove za osobe sa invaliditetom i pripadnike romske nacionalne manjine, kao i propisivanje kvota za „manje zastupljeni pol“ na parlamentarnim i lokalnim izborima. Pojedini kritičari principa jednakih mogućnosti smatraju da je ovaj princip produkt kompetitivnog, fragmentisanog i podeljenog društva sa dominantnim tržišnim vrednostima koje obuhvataju sve sfere života, te da održava najsposobnije i najambicioznije članove društva u uverenju da mogu lako da promene svoju socijalnu poziciju.⁹⁸ Smatraju da primena ovog principa doprinosi ravnopravnosti žena i muškaraca u postizanju nejednakosti kroz međusobnu kompetitivnost. Drugi smatraju da je problem ovog principa to što je samo delimično baziran na modelu redistributivne pravde, dok mu je osnova u individualnom libertarijanskom modelu.⁹⁹ Takođe, neki smatraju da je previše baziran na utilitarizmu i ne ostavlja dovoljno mogućnosti za druge načine razmišljanja – preterana fokusiranost na rezultate i podjednaku raspodelu dobara može da zamaskira činjenicu da je proces postizanja tih rezultata, u suštini, nepravedan.¹⁰⁰ Međutim, sa aspekta ostvarivanja

---

⁹⁵ Rikki Holtmaat, Conference paper: The Concept of Discrimination, presented in Trier on 4 June 2004, Conference “The Fight against Discrimination in the Daily Practice”, http://www.era-comm.eu/oldoku/Adiskri/02_Key_concepts/2004_Holtmaat_EN.pdf, 27.11.2017.

⁹⁶ Holtmaat, op.cit, 2004, str. 6

⁹⁷ Hemon Đerić, op.cit, 2014, str. 13

⁹⁸ Opširnije: Equal Rights Trust, op.cit, 2007; Hemon Đerić, op.cit, 2014, str. 14

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

prava grupa koje su u nepovoljnijem položaju u društvu, obezbeđivanje jednakih mogućnosti kroz primenu posebnih mera je neophodno u cilju otklanjanja prepreka, ali i ubrzavanja popravljavanja njihovog nepovoljnog društvenog položaja.

Koncept jednakih mogućnosti, u kontekstu debate o jednakosti/ravnopravnosti, mogao bi biti zadovoljavajući pravni odgovor. Džozan Skot (Joan W. Scott) smatra da su feministkinje dovedene u nemoguću situaciju u pogledu argumentacije jednakost-ravnopravnost, odnosno, sličnosti-razlike (*equality and difference*), te da dokle god se argumentacija kreće u okviru ovako uspostavljenog opozicionog diskursa, da žene ne mogu biti iste sa muškarcima, onda ne mogu ni da očekuju da budu ravnopravne sa njima.¹⁰¹ Ona smatra da je jedina mogućnost „odbijanje suprotstavljanja jednakosti razlikama i konstantno insistiranje na različitostima – različitostima kao uslovu individualnih i kolektivnih identiteta, razlikama kao stalnom izazovu učvršćivanju tih identiteta, istoriji kao ponavljajućoj ilustraciji različitosti, kao i različitosti, kao samom značenju jednakosti.“¹⁰²

Koncept jednakosti može se shvatiti i kao *jednakost rezultata* (*equality of results, equality of outcome, equality of condition*),¹⁰³ koja podrazumeva da su približno izjednačeni opšti ekonomski uslovi života ljudi. Postizanje ove vrste jednakosti zahteva smanjenje materijalne nejednakosti između pojedinaca ili domaćinstava i obično uključuje transfer prihoda ili bogatstva od bogatijih ka siromašnim i usvajanje posebnih mera za smanjenje i ukidanje postojećih nejednakosti. Princip jednakosti rezultata zasnovan je na egalitarističkom konceptu pravde¹⁰⁴ i on se u državi blagostanja (*welfare state*) sprovodi kako bi svakom pojedincu i porodici bio obezbeđen odgovarajući minimum uslova života. Princip jednakosti rezultata ugrađuje određene moralne principe, kao što je socijalna redistribucija, kako u sam princip, tako i njegovu

---

¹⁰¹ Joan W. Scott, „Deconstructing Equality-versus-Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism“, *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 1, Spring, 1988, pp. 32-50

¹⁰² Ibid, str. 46

¹⁰³ Detaljnije o ovom konceptu i kritikama koje mu se upućuju: Anne Phillips, „Defending equality of outcome“, *Journal of Political Philosophy*, 12/1, Blackwell Publishing, 2004, pp. 1-19, <https://core.ac.uk/download/pdf/92657.pdf>, 25.4.2017; Toshiaki Tachibanaki, *The Difference between Equality of Opportunity, and Equality of Outcome*, Kyoto University, 2004-2005, str. 124-125, http://www.esri.go.jp/jp/prj/int_prj/prj-2004_2005/macro/macro16/08-4-R.pdf, 13.10.2018; Zdenko Kodelja, „Equality of Opportunity and Equality of Outcome“, *CEPS Journal*, Vol. 6, No. 2, 2016, str. 9-24

¹⁰⁴ O različitim konceptima distributivne pravde, šire: Peter Koler, „O socijalnoj pravdi“, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, godina LIII, br. 1/ 2005, Pravni fakultet, Beograd, 2005, str. 7-27.

primenu.¹⁰⁵ En Filips (Anne Phillips) ukazuje da definisanje jednakosti rezultata – izjednačavanje konačnih ishoda, a ne početnih pozicija, odmah otvara mnoga pitanja, uključujući i šta želimo da izjednačimo (sreću, prihode, blagostanje?).¹⁰⁶ Izjednačavanje resursa zanemaruje različitost preferencija i ukusa, jer ljudi žele različite stvari, pa bi striktna jednaka podela resursa ostavila mnoge ljude sa viškom onoga što smatraju bezvrednim i manjkom onoga što žele.¹⁰⁷

Ovom pristupu se prigovara i da zanemaruje važnost individualnih izbora i odgovornosti, zbog čega se ne može smatrati da svaka nejednakost u rezultatima predstavlja dokaz socijalne nepravde.¹⁰⁸ U javnim politikama se ne podržava koncept jednakosti rezultata, već koncept jednakih mogućnosti koji je blaži i nameće manje obaveza, jer „ljudi ne bi smeli da očekuju da završe sa istom količinom bilo kojih dobara, već je dovoljno pravično da očekuju da imaju jednake mogućnosti da napreduju i dostignu određene rezultate“.¹⁰⁹ Filips ukazuje da je neophodno razgraničiti nelegitimne nejednakosti, a to su one koje su izvan kontrole pojedinca od legitimnih nejednakosti koje su rezultati izbora pojedinaca, te da se treba fokusirati na ove nelegitimne. Ona smatra da jednakost rezultata mora da bude ključna mera jednakosti mogućnosti, jer „kada su rezultati različiti (čitaj nejednaki), bolje objašnjenje [*u odnosu na objašnjenje da su u pitanju različite individualne preferencije koje dovode do nejednakosti rezultata*] jeste da su mogućnosti bile nejednake“, čime objašnjava da koncepti jednakosti mogućnosti i jednakosti rezultata nisu suprotstavljeni već blisko povezani.¹¹⁰ Sličnog je stanovišta i Ajris Marion Jang (Iris Marion Young), koja smatra da se uzroci „nejednake raspodele resursa ili nejednakih mogućnosti između pojedinaca, ne mogu velikim delom pripisati individualnim preferencijama ili izborima, kao ni sreći ili slučajnosti. Umesto toga, uzroci mnogih nejednakosti u raspodeli resursa ili mogućnosti leže u društvenim institucijama, njihovim pravilima i odnosima, kao i odlukama koje drugi donose, a koje utiču na živote pojedinaca.“¹¹¹

---

¹⁰⁵ Equal Rights Trust, op.cit, 2007, str. 3-4

¹⁰⁶ Phillips, op.cit, 2004, str. 1

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Filips objašnjava da ako osoba odabere da se obrazuje, umesto da počne da radi odmah posle srednje škole, u tom slučaju ne bi trebalo da se postavi pitanje/prigovor kasnije, kada ta osoba više zarađuje zbog svog obrazovanja. Takođe, ona navodi da se o jednakosti ishoda govori kao o „politici zavisti“. Ibid, str. 2

¹⁰⁹ Ibid, str. 2

¹¹⁰ Ibid, str. 9

¹¹¹ Iris Marion Young, „Equality of Whom?“, *Journal of Political Philosophy*, 9/1, March 2001, pp. 8

Primena principa jednakosti rezultata, slično kao i u slučaju primene principa jednakih mogućnosti, podrazumeva primenu posebnih mera, ali se primenom principa jednakosti rezultata, pojedincima i grupama omogućuje ne samo da imaju iste startne pozicije, već da postignu iste rezultate. Ovaj pristup ima politički kontroverzne interpretacije, odnosno, u društvima nema saglasnosti oko odredaba koje garantuju *poseban* tretman nekim grupama, dok je veći stepen saglasnosti oko toga da princip ravnopravnosti ponekad zahteva *različit* tretman (naglasila K.B).¹¹² S druge strane, dosledna primena ovog principa nameće velike obaveze državama, ali neki autori smatraju da je moralna vrednost primene ovog principa da obezbedi jednake rezultate i za grupe koje su najdiskriminisanije i u najnepovoljnijem položaju u društvu, pri čemu se moraju uzeti u obzir i uvažiti ekonomski, socijalni i politički interesi.¹¹³

Kontroverze u vezi sa principom jednakosti rezultata mogu da se predstave i kroz stav koji je zauzeo Evropski sud pravde u predmetu *Kalanke v Freie Hansestadt Bremen (C-450/93)*.¹¹⁴

Naime, u Nemačkoj je uvedena posebna mera koja je ženama davala automatsku prednost prilikom zapošljavanja, ukoliko je isto kvalifikovana kao i muškarac, u sektorima u kojima su žene nedovoljno zastupljene, pri čemu je nedovoljna zastupljenost tretirana ukoliko ih nema jednako unutar firme ili organizacione jedinice. Sud pravde EU je zauzeo stav da pravila koja garantuju ženama apsolutnu i bezuslovnu prednost prelaze granice obezbeđivanja jednakih mogućnosti. Takav sistem, prema stavu suda, nije dozvoljen i nije smisao evropskih propisa, jer unapred garantuje rezultate umesto da obezbedi mogućnost da se takvi rezultati postignu. Dakle, sud smatra da nisu prihvatljive mere koje su osmišljene tako da garantuju rezultate umesto da uklone barijere i prepreke.¹¹⁵

---

¹¹² Equal Rights Trust, op.cit, str.4

¹¹³ Ibid, str. 5-6

¹¹⁴ Odluka Suda pravde Evropske unije, *Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen (C-450/93)*; Komentar slučaja *Kalanke (C-450/93)*, Equal Rights Trust, London, <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank//Kalanke.pdf>, 22.5.2018.

¹¹⁵ Tomas Davulis, *Positive Action and Gender Quotas*, ERA Seminar, Trier, 24-25. novembar 2014, pp. 8, dostupno na: http://www.era-comm.eu/oldoku/SNLLaw/04_Positive_action/2014_Nov_Davulis_EN.pdf, 18.2.2018.

2.3.3. Načelo jednakosti/ravnopravnosti u kontekstu socijalne pravde

Suštinska ravnopravnost je zasnovana i na principu socijalne pravde, koja predstavlja „totalitet onih zahteva pravde koji se primenjuju na suštinska pravila, institucije i strukture društva kao celine“.¹¹⁶ U pitanju je složen pojam, koji je sastavljen od različitih zahteva materijalne pravde (distributivna, transakciona, politička i korektivna pravda), ali je među ovim zahtevima najvažniji zahtev distributivne pravde jer sve ostale pravde pretpostavljaju da su početna dobra pravedno raspodeljena, zbog čega je distributivna pravda od suštinskog značaja za ideju socijalne pravde.¹¹⁷

Osnovni princip distributivne pravde princip društvene jednakosti, što znači da dobra i tereti jedne zajednice treba da budu raspoređeni jednako među njenim pripadnicima, osim ako se nejednaka raspodela može opravdati opšteprihvaćenim razlozima.¹¹⁸ Princip društvene jednakosti, primenjen na osnovna društvena dobra,¹¹⁹ koja suštinski raspoređuje institucionalni poredak modernog društva, sadrži pet osnovnih zahteva socijalne pravde: pravnu jednakost, jednaku slobodu, demokratsko učešće, jednake mogućnosti i ekonomsku jednakost.¹²⁰ Zahtev pravne jednakosti ostvaren je kroz princip formalne jednakosti, dok jednake mogućnosti, kao deo zahteva socijalne pravde, odgovaraju principu jednakih mogućnosti. Zahtev jednakih mogućnosti odražava uticaj distributivne pravde na „društvene izgleda i položaje i znači da su nejednakosti u društvenim položajima opravdane u onoj meri u kojoj su potrebne za održavanje društvenog poretka u korist svake osobe, uključujući i one u najlošijim položajima, pod uslovom da bolji društveni položaji budu otvoreni za sve“.¹²¹

Princip distributivne pravde je zadovoljen dokle god su dobra i usluge raspodeljeni u skladu sa principom zasluga, odnosno, u skladu sa principom da osobe sa istim zaslugama dobijaju isti udeo. Ovaj princip prati/dopunjuje drugi princip u liberalnoj teoriji, a to je da svaka osoba treba

---

¹¹⁶ Koler, op.cit, 2005, str. 13

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Ibid, str. 16

¹¹⁹ Koler smatra da je osnovno društveno dobro ono koje minimalno ispunjava sledeća dva standarda: 1) osnovno društveno dobro ne sme biti pod dominacijom drugog društvenog dobra za koje većina razumnih ljudi smatra da je važnije i 2) društveno dobro je osnovno samo ako ne može biti zamenjeno drugim (dominaciji nepodložnim) društvenim dobrom.

¹²⁰ Koler, op.cit, 2005, str. 21

¹²¹ Ibid, str. 24

da ima istu šansu da dobije zasluge, tako da ta dva principa zajedno čine teoriju ravnopravnosti koju široko prihvata većina liberalnih teoretičara – jednake mogućnosti.¹²² S druge strane, radikalni egalitarijanci smatraju da distribucija treba da bude ravnopravnija u rezultatima, bez obzira na zasluge, odnosno, da raspodela bude bazirana na potrebama. Džon Rols (John Rawls) smatra da su jednake mogućnosti neophodne, ali ne i dovoljne, jer socijalne i ekonomske nejednakosti treba da budu otklonjene tako da najveće beneficije imaju oni koji su u najlošijem položaju u društvu.¹²³

2.3.4. Načelo jednakosti/ravnopravnost kao moralni princip

Treba ukazati još i da je ravnopravnost shvaćena kao jedan od osnovnih moralnih principa. Kako Gozepet (Gosepath) navodi, pretpostavka ravnopravnosti znači da svako, bez obzira na individualne razlike, treba da ima jednak udeo u distribuciji, osim ako određene relevantne razlike ne opravdavaju nejednaku raspodelu, na univerzalno prihvaćenom osnovu, što znači da princip jednake podele nije neophodan, ali je moralno neophodno imati nepristrasno opravdanje nejednake raspodele.¹²⁴ On deli principe ravnopravnosti na formalni, proporcionalni i moralni. Imajući u vidu da se prva dva principa poklapaju sa principima koji su već objašnjeni u ovom radu (formalna jednakost, nejednak ali adekvatan i pravičan tretman), biće objašnjen samo princip moralne ravnopravnosti.

Iako je princip proporcionalne ravnopravnosti široko prihvaćen standard distributivne pravde, neke osnovne karakteristike ljudi ne mogu biti korišćene za opravdanje nejednakog tretmana i moraju biti isključena iz proporcionalne podele, što znači da se sva ljudska bića moraju smatrati i tretirati kao moralno ravnopravna, odnosno, kao bića koja imaju ista osnovna moralna prava i obaveze.¹²⁵ Princip tretiranja ljudi kao moralno ravnopravnih, nije isto što i ravnopravan tretman jer ne znači da osoba ima prava na jednak/proporcionalan udeo u podeli, već da se svi ljudi

---

¹²² James Fishkin, „Justice, Equal Opportunity, and the Family“, *Law and Philosophy* 3 (2), Yale University Press, London, 1984

¹²³ John Rawls, *A Theory of Justice*, 1971, prema: Patricia A. Cain, „Feminism and the Limits of Equality“, 24 *Georgia Law Review*, 1989-1990, pp. 824

¹²⁴ Stefan Gosepath, „The Principles and the Presumption of Equality“, in: Carina Fourie, Fabian Schuppert and Ivo Wallimann-Helmer (eds), *Social Equality: On What It Means to Be Equals*, Oxford University Press, New York, 2015, pp. 167-186

¹²⁵ Gosepath, op.cit, 2015, str. 170

moraju tretirati kao slobodni i ravnopravni. Osnovna postavka moralne ravnopravnosti jeste da ljudi imaju istu vrednost, odnosno, da imaju jednako dostojanstvo i da postoje zahtevi koje ljudi mogu da postavljaju jedni drugima samo na osnovu svog statusa kao ljudskog bića.¹²⁶ Iz ovog principa dalje proizlazi zabrana diskriminacije, koja je detaljnije predstavljena u poglavlju 4. ovog rada.

Savremeni pristup prema kojem se ravnopravnost i nediskriminacija posmatraju kroz ljudska prava zasnovan je na konceptu ljudskog dostojanstva, pri čemu je dostojanstvo shvaćeno tako da obuhvata univerzalnost, nedeljivost i povezanost svih ljudskih prava.¹²⁷ Pristup zasnovan na ljudskim pravima zasnovan je na suštinskoj ravnopravnosti i to na oba pristupa – jednake mogućnosti i delimično jednakosti rezultata,¹²⁸ ali se razlikuje od oba pristupa po tome što u centar stavlja ljudska prava kao osnovu.

2.4. Intersekcionalnost

2.4.1. Identiteti

Identitet je veoma često prisutna kategorija u savremenim teorijama mnogih naučnih disciplina, pored toga što je jedna od značajnih kategorija tradicionalne filozofije zbog čega je ovaj pojam imao različita značenja – istost, sličnost, izjednačavanje, pripisivanje. Identitet se može odnositi na ljudska bića i to kako na pojedince tako i na grupe, a može se odnositi i na različite oblike i delove identiteta, kao što su polni/rodni, klasni, rasni, etnički i slično.¹²⁹ Jedna od ključnih dimenzija identiteta je rod (*gender*) koji podrazumeva društvene razlike između žena i muškaraca, a uključuje i polne razlike, pa se rod i pol raspravljaju kao identitetske odrednice i

---

¹²⁶ Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge, 1977, pp. 179–183

¹²⁷ Equal Rights Trust, op.cit, 2007, str. 1

¹²⁸ Pojedini autori ukazuju da se koncept jednakosti ishoda razvio jer se uvidelo da uprkos jednakim mogućnostima, rezultati mogu biti značajno različiti. Opširnije: Peter Saunders, *Social Class and Stratification*. Routledge, London, 1990, pp. 43-44

¹²⁹ Daša Duhaček, „Rod i identitet“, u: Ivana Milojević i Slobodanka Markov (ur), *Uvod u rodne teorije*, Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije i Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 359-367

kao oblici ličnog izražavanja, ali i kao društveni konstrukti, uloge i norme.¹³⁰ Daša Duhaček ukazuje kako je identitet jedan od ključnih pojmova i u feminističkim teorijama, s obzirom da je feminizam razmatrao identitet žene/žena, da je to postalo mesto „napetosti i sporova u feminističkim teorijama“, te da su pokušaji uspostavljanja identiteta žene/žena, nužno doveli i do preispitivanja kategorije identiteta uopšte.¹³¹

Beti Fridan (Betty Friedan) je na svojevrsan način uvela *identitet* u feminizam svojom knjigom *Mistika ženstvenosti*,¹³² u kojoj objašnjava krizu identiteta kroz koju su prolazile američke žene, nazivajući je „problemom bez imena“. Ona smatra da je američkim ženama potrebna nova predstava o tome ko su, odnosno, koja će im pomoći da pronađu svoj identitet.¹³³ Bel huks, komentarišući kritike na rad Beti Fridan, čija je i sama oštra kritičarka, ukazuje da određene predrasude o društvenom statusu žena koje su se prvi put pojavile u knjizi Beti Fridan i danas oblikuju smisao i pravac feminističkog pokreta.¹³⁴ Međutim, ona kritikuje Fridan zbog poistovećivanja sopstvenih teškoća i teškoća belih žena sličnih njoj, sa situacijom svih žena u Americi, jer je iz konteksta jasno da „kada Beti Fridan govori o žrtvama seksizma misli na fakultetski obrazovane žene, belkinje, koje su zbog seksističkog ustrojstva primorane da ostanu kod kuće“.¹³⁵ Huks dalje navodi da je jednodimenzionalna perspektiva ženske realnosti koju je zastupala Fridan postala odrednica savremenog feminističkog pokreta, da bele žene dominiraju feminističkim diskursom i da se retko pitaju da li njihova perspektiva odgovara preživljenim iskustvima drugih žena, kao i da nisu svesne koliko njihova perspektiva sadrži u sebi rasne i klasne pristrasnosti. Iako se to u poslednje vreme menja, u smislu da svest o ovom problemu raste, huks smatra da se malo napora usredsređuje na rasnu hijerarhiju, kao i da je veza između rase i klase potisnuta.¹³⁶

---

¹³⁰ Dragana Stjepanović Zaharijevski, *Rod, identitet i razvoj*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2010, str. 13; Amir Hodžić i dr, *Spol i rod pod povećalom: Priručnik o identitetima, seksualnosti i procesu socijalizacije*, CESI, Zagreb, 2003

¹³¹ Duhaček, op.cit, 2011, str. 359

¹³² Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, W.W. Norton, 1963

¹³³ Fridan prema Duhaček, op.cit, 2011, str. 360

¹³⁴ bel huks, *Feministička teorija: Od margine ka centru*, Feministička 94, Beograd, 2006, str. 106

¹³⁵ huks, op.cit, 2006, str. 12

¹³⁶ Ibid, str. 13

S tim u vezi, treba spomenuti prethodnicu teorije intersekcionalnosti, kao i uvođenje politike (višestrukih) identiteta, kroz rad žena okupljenih u *Combahee River Collective*, kolektiv Crnih feministkinja (eng. *Black feminists*), koje su se od ranih 70-ih godina borile protiv rasne, polne, heteroseksualne i klasne opresije. One su sebi postavile zadatak da razviju integrisane analize i prakse zasnovane na činjenici da su glavni sistemi opresije međusobno povezani, te da njihova sinteza stvara i predstavlja životne uslove crnih žena.¹³⁷ Fokusiranje na sopstvenu opresiju otelotvoreno je u konceptu politike identiteta i u izjavi iz 1977. godine navode: „Verujemo da najdublja i potencijalno najradikalnija politika dolazi direktno iz našeg sopstvenog identiteta, nasuprot radu na okončanju tuđe opresije.“¹³⁸ Pored toga, ukazuju da je u pitanju revolucionarni koncept, jer su iz prethodnih političkih pokreta zaključile da je svako više vredan oslobađanja od njih samih.

Huks smatra da je fokus feminističke misli da su „sve žene potlačene“, što implicira da sve žene dele istu sudbinu i da drugi faktori (klasa, rasa, seksualna orijentacija) ne stvaraju različita druga iskustva koja određuju do koje mere je seksizam¹³⁹ opresija u životima žena. Seksizam ne određuje sudbinu svih žena u društvu, pa čak i kada su diskriminisane ili eksploatisane zbog svog pola/roda, mnoge žene to ne izjednačavaju sa opresijom i sledstveno ne dele to iskustvo. Na primer, sama struktura patrijarhata i patrijarhalnog društva ograničava žene u nekim sferama, dok u drugim imaju punu slobodu, što može da navede žene da ignorišu one sfere u kojima su diskriminisane, a neke mogu da misle da nisu potlačene. Ali ono što je suštinska zamerka jeste da su belkinje iz srednje klase postavile svoje sopstvene interese u fokus feminističkog pokreta, uspostavile retoriku navodnog zajedništva sa drugim ženama, koja je njihovu situaciju poistovetila sa opresijom, zahvaljujući privilegijama pripadnosti određenoj rasi i klasi, kao i odsustvu ograničenja koja su prisutna u životima žena iz radničke klase.¹⁴⁰

---

¹³⁷ Combahee River Collective, *The Combahee River Collective Statement*, 1977, pp. 1, [https://americanstudies.yale.edu/sites/default/files/files/Keyword%20Coalition Readings.pdf](https://americanstudies.yale.edu/sites/default/files/files/Keyword%20Coalition%20Readings.pdf), 17.7.2019.

¹³⁸ Ibid, str. 4

¹³⁹ Verovanje da je jedan od polova manje sposoban i manje vredan u odnosu na drugi. Seksizam je oblik društvene diskriminacije žena, koji se zasniva na predrasudama i stereotipima. Stavovi su seksistički ukoliko se ženama sugeriše da su manje vredne i da im pripadaju podređene uloge u društvu. Opširnije: Jarić i Radović, op.cit, 2011, str. 164

¹⁴⁰ huks, op.cit, 2006, str. 15-17

I mnoge druge feminističke teoretičarke kritikovale su feminizam i feminističku misao u ovom kontekstu, ukazujući da je dominantno zasnovana na iskustvima belih žena, a da su crne žene potpuno zanemarene.¹⁴¹ Feministička teorija je zapala u „krizu identiteta“, koja predstavlja pretnju osnovama feminizma kako je do tada bio oblikovan, ali i nastavku njegovog postojanja u tom obliku, kao i njegovoj ulozi i uticaju na akademiju.¹⁴² Glasovi „drugih“ feministkinja, kao što su nebelkinje (eng. *women of color*)¹⁴³ ili lezbejske feministkinje, otvorili su put feminizmima umesto feminizma i ukazali na problem radikalne podele u teorijskom diskursu koji je baziran na zajedništvu stvorenom na osnovu ideje o opresiji svih žena u patrijarhalnim društvima. One su uvele u feministički diskurs ideju višestrukih opresija, umesto tradicionalnog koncepta opresije koji funkcioniše na binarnom principu muškarci/žene.¹⁴⁴ Te druge feministkinje kritikovale su način na koji feminizam predstavlja svoje koncepte (istine), ukazujući da iskustva žena o kojima se do tada govorilo u okviru feminizma ne predstavljaju iskustva svih žena, odnosno, da ne postoji generalni pojam „žene“. One su izvršile veliki uticaj na feministkinje, veoma sličan uticaju koje su prethodno feministkinje izvršile na akademiju – feminističko znanje moralo je da se transformiše.¹⁴⁵

Kroz ceo drugi talas feminizma preispitivan je identitet i različite kategorije, uključujući i odrednice identiteta, ispitivane su i preispitivane razlike između žena i muškaraca, a kasnije i među samim ženama, dok je treći talas feminizma nastao tako što su feministkinje počele da preispituju identitete i politike identiteta, posebno kolektivne identitete koji su se osveščivali „u okviru i u otporu prema mainstream feminizmu“.¹⁴⁶ Među feminističkim teoretičarkama nema saglasnosti oko koncepta identiteta. Na primer, kako objašnjava Daša Duhaček, ukoliko

---

¹⁴¹Videti više: Crenshaw, op.cit, 1989; Adrien Katherine Wing, „A Critical Race Feminist Conceptualisation of Violence: South African and Palestine Women“, in: Adrien Katherine Wing (ed), *Global Critical Race Feminism, An International Reader*, 2000, pp. 332; Gloria I. Joseph and Jill Lewis, *Common Differences: Conflicts in Black and White Feminist Perspectives*, South End Press, Boston, 1986; Cherrie Moraga and Gloria Anzaldua, „This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color“, *Kitchen Table*, Women of Color Press, New York, 1981; Barbara Smith (ed), „Home Girls: A Black Feminist Anthology“, *Kitchen Table*, Women of Color Press, New York, 1983; Elizabeth Spelman, *Inessential Women. Problems of Exclusion in Feminist Thought*, Beacon Press, 1988; Gabriele Winker and Nina Degele, „Intersectionality as multi-level analysis: Dealing with social inequality“, in: *European Journal of Women's Studies*, 18(1), 2011, pp. 51–66

¹⁴²Cyranja Johnson-Roullier, *Identity Politics, Feminism, and the Problem of Difference*, *Surfaces* Vol. VII.108, Montreal, 1997, pp. 5

¹⁴³ U domaćoj literaturi koristi se izraz „obojene žene“, ali ja sam se opredelila za izraz nebelkinje, koji smatram da je korektniji, pri čemu se ne gubi suština pojma.

¹⁴⁴ Johnson-Roullier, op.cit, 1997, str. 5

¹⁴⁵ Johnson-Roullier, op.cit, 1997, str. 6

¹⁴⁶ Duhaček, op.cit, 2011, str. 360; Duhaček, op.cit, 2009, str. 66-67

feminizam svoju teoriju i politiku zasniva na čvrstom subjektu i pretpostavljenoj suštini žene, takav subjekat je zasnovan na čvrstom identitetu koji isključuje druge i drugačije, što dovodi do paradoksa da je teorija koja je polazila od preispitivanja i kritikovanja isključivanja (žena) i sama isključivati sve one koji ne pripadaju (privilegovanoj) grupi. Treba imati u vidu da su politike identiteta i teorijski koncepti i političke prakse „pojedinki i/ili kolektiviteta zasnovane na samorazumevanju i definisanju sopstvenih određenja (identiteta), često proizašla iz viktimizirajućih iskustava“, s tim što kao političke prakse uvek podrazumevaju isključivanje drugog i drugačijeg.¹⁴⁷ Jedna grupa teoretičarki se suprotstavila ovako čvrstim konceptu identiteta i posledičnim politikama isključivanja.¹⁴⁸ S druge strane, neke teoretičarke brane teorijsku poziciju identiteta, kao što je Dajana Fas (Diana Fuss),¹⁴⁹ koja smatra da je opravdanje esencijalizma motivacija koja stoji iza strateške upotrebe tog opredeljenja.¹⁵⁰

Veliki doprinos feminističkoj teoriji u poimanju i propitivanju koncepta identiteta dala je Džudit Batler, koja je ukazala da je feminizam suočen sa problemom ukoliko pretpostavlja da pojam *žena* označava neki zajednički identitet, jer čak i ako jeste žena, to nije sve što jeste. Batler smatra da se rod ne konstruiše uvek koherentno i konzistentno, kao i da se ukršta sa rasnim, klasnim, etničkim i drugim oblicima konstruisanih identiteta, zbog čega na kraju nije moguće izdvojiti rod iz političkih i kulturnih preseka gde se proizvodi i održava.¹⁵¹ Sličnog je stanovišta, po pitanju neodvojivosti ličnih svojstava i Kimberli Krenšo, koja ne negira postojanje identiteta već ukazuje na intersekcijско delovanje svojstava koja zajedno čine deo identiteta, što će biti detaljnije predstavljeno u delu o teoriji intersekcionalnosti.

Može se reći da je identitet pojam kojim se označava osećaj koji omogućava da osoba doživljava sebe kao posebnu i nezavisnu ličnost, svesnu sebe, drugih ljudi i društva, kao i svog sopstvenog odnosa prema tim ljudima i takvom društvu. Identitet je odgovor na pitanje „Ko sam ja?“,

---

¹⁴⁷ Duhaček, op.cit, 2009, str. 66

¹⁴⁸ Videti više: Spelman, op.cit, 1988; Džudit Batler i Džona Skot, *Feministkinje teoretizuju političko*, Kaktus print, Beograd, 2006

¹⁴⁹ Videti više: Dianna Fuss, *Essentially Speaking*, Routledge, New York and London, 1989 prema: Duhaček, op.cit, 2011, str. 362

¹⁵⁰ Fuss prema Duhaček, op.cit, 2011, str. 362-363

¹⁵¹ Više o radu i misli Judith Butler: *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (1990); *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"* (1993)

odnosno, kako sami sebe doživljavamo u vremenu i prostoru i kako nas doživljavaju drugi.¹⁵² Sociološki, identitet se može definisati kao osećaj vlastitosti, koji se odnosi na ono što ljudi misle da jesu i na ono najvažnije što ih obeležava, ali refleksija drugih nije uvek podudarna sa samorefleksijom.¹⁵³ Kao što je i predstavljeno kroz različite teorije, svaka osoba pripada različitim kategorijama i ima različite delove identiteta. Na primer, ja sam bela žena iz srednje klase, visoko sam obrazovana, heteroseksualna, nemam invaliditet, ateistkinja sam i feministkinja. Pored ovih odrednica identiteta, mogla bih da dodam još neke, u odnosu na to gde se i kome predstavljam. Svi ovi aspekti identiteta su integrisani i čine moj jedinstveni identitet.¹⁵⁴ Svi ovi delovi identiteta postoje zajedno, deluju pojedinačno i grupno, ukrštaju se i prepliću u određenim situacijama, nekada na slične a nekada na potpuno različite načine.

Ukoliko bi se ljudima pristupalo samo iz perspektive jedne kategorije, odnosno, jedne odrednice identiteta, slika ne bi bila potpuna i ne bi bilo moguće shvatiti kompletnu i kompleksnu situaciju u kojoj se jedna osoba nalazi. Potrebno je uvažiti sve identitete u konkretnom slučaju i njihovu interakciju, kako bi se adekvatno odgovorilo na diskriminaciju kojoj je osoba izložena zbog svog kompleksnog identiteta.

2.4.2. Pojam i značaj intersekcionalnosti

Termin *intersekcionalnost* prva je upotrebila Kimberli Krenšo 1989. godine, opisujući iskustva crnih žena u Sjedinjenim Američkim Državama. Da bi objasnila položaj crnih žena, ona je iskoristila situaciju saobraćajne raskrsnice:

Diskriminacija, kao saobraćaj kroz raskrsnicu, može da teče u jednom pravcu i može da pređe u drugi pravac. Ako se desi nesreća u raskrsnici, ona može biti uzrokovana automobilima koji dolaze iz bilo kog pravca, a ponekad i iz svih pravaca. Slično tome,

---

¹⁵² Emir Hadžović, „Psihološki aspekti identiteta“, u: Uma Isić, *Vršnjačka edukacija: Priručnik za roditelje i nastavnike*, Misija OSCE u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2010

¹⁵³Jary and Jary prema Stjepanović Zaharijevski, op.cit, 2010, str. 133-134

¹⁵⁴Neki od njih su mi važni uvek i svuda, a neki mi uglavnom nisu važni ili bar nisu važni u većem delu mog društvenog života. Nije mi važno što sam bela niti što sam iz srednje klase, ali feminizam me je naučio da su to odrednice mog identiteta koje mi daju određene privilegije, zbog čega ih navodim. S druge strane, to što sam žena jeste deo identiteta koji mi je važan, ali me ponekad dovodi u nepovoljniju situaciju u društvu.

*ako je crna žena povređena jer se nalazi na raskrsnici, njena povreda može biti posledica diskriminacije na osnovu pola ili rasne diskriminacije.*¹⁵⁵

Krenšo ukazuje kako se dominantne teorije diskriminacije ne odnose na crne žene, jer odnose subordinacije posmatraju u odnosu na pojedinačno lično svojstvo/pripadnost određenoj grupi, koje naziva pojedinačna osa (eng. *single categorical axe*). Kada se govori o rasnoj diskriminaciji u fokusu je crni muškarac, kada se govori o diskriminaciji na osnovu pola u fokusu je bela žena, dok crne žene nema ni u jednom od ova dva diskursa. Pored toga, ona ukazuje da su u oba slučaja u fokusu oni koji pripadaju privilegovanim klasama u društvu, pa se potpuno marginalizuju svi oni koji su višestruko nepovoljnijem položaju i čiji se zahtevi ne razumeju jer su rezultat diskretnijih izvora diskriminacije.¹⁵⁶ Crne žene su često isključene iz feminističkih teorija i antirasističkih politika jer su i jedne i druge zasnovane na iskustvima koja ne odražavaju odnos između rase i pola. Ovaj problem ne može biti rešen tako što će se dodati crne žene u već postojeće analitičke strukture, jer je intersekcionalno iskustvo više od prostog zbira rasizma i seksizma, te se za shvatanje specifične subordinacije crnih žena mora uzeti u obzir intersekcionalnost. To znači da čitav zakonodavni i strateški okvir koji uvažava iskustva žena i iskustva crnih muškaraca, treba da se promisli i izmeni u odnosu na crne žene, tako da uvažava i njihova iskustva. Krenšo dalje ukazuje da crne žene mogu da budu izložene diskriminaciji na sličan način ali i na različit način u poređenju sa crnim muškarcima i belim ženama, jer su ponekad diskriminisane zbog svog pola kao i bele žene, a ponekad zbog rase kao i crni muškarci. Međutim, često su izložene dvostrukoj diskriminaciji – na osnovu pola i na osnovu rase, kao i diskriminaciji jer su crne žene, koja nije jednaka zbiru rasne diskriminacije i diskriminacije na osnovu pola, već je u pitanju specifična diskriminacija crnih žena.¹⁵⁷

Na ovo su ukazale i žene iz *Combahee River Collective-a* još 1977. godine, navodeći u svojoj izjavi: „Verujemo da je politika pola u patrijarhatu jednako prožimajuća u životu crnih žena kao i politika klase i rase. Često nam je teško da razdvojimo rasu od klase od seksualne opresije, jer ih najčešće doživljavamo istovremeno u našim životima. Znamo da postoji rasno-seksualna

---

¹⁵⁵ Crenshaw, op.cit, 1989, str. 149

¹⁵⁶ Crenshaw, op.cit, 1989, str. 140

¹⁵⁷ Crenshaw, op.cit, 1989, str.149

opresija, koja nije isključivo rasna ni isključivo seksualna, kao što je slučaj sa istorijom silovanja crnih žena, koje beli muškarci koriste kao oružje političke represije“.¹⁵⁸

Kada feminističke teorije opisuju ženska iskustva, analizirajući patrijarhat, seksualnost i podelu na privatnu i javnu sferu, najčešće previde ulogu rase. Feministkinje ignorišu kako njihova rasa ublažava neke aspekte seksizma i kako ih često privileguje i doprinosi dominaciji nad drugim ženama.¹⁵⁹ U kasnijim radovima Krenšo koristi izraz intersekcijski identitet kada govori o crnim ženama i objašnjava da intersekcionalnost treba da uključi međusobnu povezanost različitih delova identiteta, koji se najčešće posmatraju odvojeno.¹⁶⁰ Ona se fokusira na dva dela identiteta crnih žena – pol i rasu, ali potvrđuje da mnogi drugi delovi identiteta, kao što su na primer klasa i/ili seksualnost, oblikuju i utiču na iskustva crnih žena.

Sličan je stav i Deборе King (Deborah King), koja koristi izraz *višestruki rizik* (eng. *multiple jeopardy*)¹⁶¹ i navodi da su koncepti dvostrukog i trostrukog rizika (eng. *double and triple jeopardy*), pri čemu prvi predstavlja kombinaciju roda i rase, a drugi roda, rase i klase, preterano pojednostavljeni jer pretpostavljaju da su odnosi između različitih osnova diskriminacije takvi da se jedan osnov dodaje na drugi osnov, ali da takav postepeno rastući postupak (suma različitih osnova) ne odražava prirodu opresije nad crnim ženama. Reč višestruki u izrazu višestruki rizik svakako ukazuje na višestruke osnove diskriminacije, ali ukazuje i na višestruke multiplikovane odnose među osnovima, što znači da prava formula nije sabiranje (rasizam¹⁶² + seksizam + klasizam) već je prava formula množenje (rasizam x seksizam x klasizam).¹⁶³ Opisujući iskustvo višestrukog rizika kao specifičnog za crne žene, intersekcionalnost je postala „politika preživljavanja“ za crne feministkinje i teorija koja analizira i kritički promišlja kako se rasa, rod, klasa i seksualnost kompleksno međusobno prepliću i oblikuju pojedince i institucije.

---

¹⁵⁸ Combahee River Collective, op.cit, 1977, str. 4-5

¹⁵⁹ Crenshaw, op.cit, 1989, str.154-155

¹⁶⁰ Kimberlé Crenshaw, „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color“, *Stanford Law Review*, Vol. 43, No. 6, 1991, pp. 1244-45

¹⁶¹ Deborah King, „Multiple Jeopardy, Multiple Consciousness: The Content of a Black Feminist Ideology“, 14 *Signs*, 1988, pp. 42-72

¹⁶² Verovanje da postoje urođene i karakteristične razlika među rasama, pri čemu se smatra da je jedna rasa superiornija u odnosu na druge rase. Verovanje da rasa, boja kože, jezik, religija, nacionalna ili etnička pripadnost opravdava prezir prema osobi ili grupi osoba ili osećaj superiornosti u odnosu na osobu ili grupu osoba. Opširnije: Council of Europe: European Commission Against Racism and Intolerance (ECRI), *Recommendation N° 7 on National legislation to combat racism and racial discrimination*, 13 December 2002, CRI(2003)8; Kosana Beker (ur), *Mediji u Srbiji: Od diskriminacije do ravnopravnosti. Priručnik za novinare i novinarke*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012, str. 123

¹⁶³ King, op.cit, 1988, str. 47

Takođe, poslednjih desetak godina, teorija intersekcionalnosti postaje suštinski deo akademskih istraživanja, odnosno, preovlađujući okvir za razumevanje kako dominantne strukture podržavaju i pojačavaju jedne druge.¹⁶⁴ Na ovom stanovištu je i Ina Kerner, koja smatra da je intersekcionalnost u današnje vreme postala skoro tehnički termin koji označava odnos između različitih oblika neravnopravnosti.¹⁶⁵ Ona uzima za primer Nemačku i navodi da je istraživačka paradigma intersekcionalnosti počela izvan okvira trostruke opresije, odnosno, trostrukog rizika (rasa, rod i klasa). Kako dalje navodi, uvoz ideje intersekcionalnosti je vremenski koincidirao sa usvajanjem antidiskriminacionog zakona, usaglašenog sa EU pravilima, prema kojem je zabranjena diskriminacija na osnovu šest ličnih svojstava: rasa/etnička pripadnost, rod, religijska ili druga uverenja, invaliditet, starosno doba i seksualna orijentacija, te je jasno da ovakav zakonodavni okvir ide dalje od trostruke opresije – rase, roda i klase. Pored toga, Kerner ukazuje i da se vreme početka razvoja teorije intersekcionalnosti u nemačkom kontekstu poklopilo sa sve većim brojem studija manjina (eng. *minority studies*), kao što su studije invaliditeta ili kvir studije, na kojima se istraživalo van okvira rase, roda i klase i istovremeno procenjivale različite kategorije i forme razlikovanja i njihovi međusobni odnosi.¹⁶⁶ Smatra da je trenutno otvoreno pitanje koji će kriterijumi biti upotrebljeni za odabir onih kategorija različitosti koje su najrelevantnije za intersekcionsku analizu. Ovo govori u prilog kompleksnosti identiteta i njihovog međusobnog preplitanja, zbog čega Džudit Butler kaže da se feminističke teorije identiteta „završavaju jednim zbunjenim *et cetera* na kraju liste“, odnosno, da to ostavlja mogućnost neograničenom procesu označavanja.¹⁶⁷

Slično kao i Kerner, Keti Dejvis (Kathy Davis) je ukazala na „očigledan paradoks između uspeha intersekcionalnosti u okviru feminističke teorije i konfuzije koju intersekcionalnost izaziva među feminističkim teoretičarkama o tome šta je u stvari intersekcionalnost i kako treba da se upotrebljava“.¹⁶⁸ Ona smatra da je ova konfuzija izazvana neodređenošću i otvorenošću samog

---

¹⁶⁴ Jennifer C. Nash, „Home Truths' on Intersectionality“, *Yale Journal of Law & Feminism*: Vol. 23: Iss. 2, Article 5, 2011, pp. 445-470

¹⁶⁵ Ina Kerner, *Intersectionality and Feminist Theory: Reflections on the Current Debate in Europe*, 2009 APSA Annual Meeting in Toronto, September 3-6, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1459024, 12.4.2018

¹⁶⁶ Kerner, op.cit, 2009, str. 2-3

¹⁶⁷ Butler, op.cit, 2000, str. 221

¹⁶⁸ Kathy Davis, „Intersectionality as Buzzword. A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful“, in: *Feminist Theory* 9 (1), 2008, pp. 67-85.

koncepta intersekcionalnosti, koji ohrabruje kompleksnost, stimuliše kreativnost, izbegava prevremene završetke i tera feminističke teoretičarke da postavljaju nova pitanja i istražuju nove teritorije.¹⁶⁹ Ajša Nikol Dejvis (Aisha Nicole Davis) navodi da se teorija intersekcionalnosti suprotstavlja tipičnim analitičkim okvirima i naglašava nedeljivost identiteta, da ide dalje od jednostavnog spajanja odvojenih identiteta i da uvažava jedinstveni identitet koji razvija pojedinac koji istovremeno ima višestruke identitete. Smisao teorije intersekcionalnosti je stvaranje feminističkog diskursa koji je odvojen od esencijalizma i koji ispravlja propuste napravljene razmišljanjem o delovima identiteta, kao što su rasa i rod, kao međusobno isključivim.¹⁷⁰ Ono što je zajedničko navedenim teorijama jeste shvatanje da koncept intersekcionalnosti obuhvata međusobni odnos višestrukih ukrštenih identiteta, od kojih je jedna odrednica identiteta uvek rod.¹⁷¹ Ona navodi da je usvajanjem intersekcionalnog pristupa, pojam roda kao izolovane kategorije analize „evoluirao ka konceptu roda ukrštenog sa drugim kategorijama identiteta u svrhu razumevanja specifične intersekcionalne neravnopravnosti i multiplikovane izloženosti diskriminaciji“.

Koncept intersekcionalnosti našao je svoje mesto u mnogim društvenim naukama, a s obzirom da je potekao iz pravnog diskursa, nije iznenađujuće da se pozicionirao i u pravnim naukama.

2.4.3. Intersekcionalnost u kontekstu antidiskriminacionog prava

Razvoj antidiskriminacionog prava na univerzalnom nivou, na nivou Evropske unije i na nacionalnim nivoima bio je ubrzan poslednjih dvadeset godina, što je uslovalo i razvoj teorijske pravničke misli o konceptu intersekcionalnosti u vezi sa diskriminacijom. Pojavile su se i određene terminološke nedoumice, o kojima će biti više reči o delu ovog rada koji se odnosi na vrste višestruke diskriminacije. Koncept intersekcionalnosti iskorišćen je za razvijanje boljih zakona i politika, a upotrebom ovog koncepta kritikovan je kapacitet prava da adekvatno

---

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Aisha Nicole Davis, „Intersectionality and International Law: Recognizing Complex Identities on the Global Stage“, *Harvard Human Rights Journal*, Vol. 28, 2015, pp. 207

¹⁷¹ Zorica Mršević, „Intersekcionalna analiza rodnih aspekata integralne bezbednosti“, u: *Tematska monografija: Integralna bezbednosti Republike Srbije (Teorijski aspekt)*, Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd, 2017, str. 213

odgovori na socijalnu realnost.¹⁷² Kako navode Suzan Buri (Susanne Burri) i Dagmar Šik (Dagmar Schiek), koncept intersekcionalnosti veoma je korišćen za teoretisanje identiteta, umesto da se odmakao od politka identiteta. Zbog toga je ovaj koncept kritikovan, jer se odnosi prema pravu kao prema sredstvu za određivanje i izvođenje identiteta (*performing identities*), umesto korišćenja ovog koncepta za istraživanje načina da se kroz antidiskriminaciono pravo prevaziđu višestruke nejednakosti.¹⁷³ Dagmar Šik smatra da uvažavanje višestrukosti i intersekcionalnosti kroz pravo ima potencijal da ojača pitanje rodne ravnopravnosti, s obzirom na činjenicu da su žene najčešće pogođene intersekcionalnom diskriminacijom. Višestruku diskriminaciju žena nije lako uključiti u pravni sistem, ali je to neophodno kako bi žene koje su višestruko diskriminisane došle do pravde, što je upravo i tema ovog rada. Ukoliko višestruka diskriminacija nije zabranjena, žene neće biti zaštićene kada su diskriminisane po više osnova koji zajedno deluju. S druge strane, preduslov za adekvatnu upotrebu antidiskriminacionih zakona je prepoznavanje orodnjene (gendered) diskriminacije na osnovu ličnih svojstava koja su različita od roda.¹⁷⁴ Na Svetskoj konferenciji žena koja je održana 1995. godine u Pekingu ukazano je da posebne barijere za žene mogu da se stvore pod uticajem njihovog starosnog doba, etničke/rasne pripadnosti, invaliditeta i socioekonomskog položaja, zbog čega Pekinška deklaracija i platforma za akciju predstavlja okvir za prepoznavanje višestruke diskriminacije na univerzalnom nivou.¹⁷⁵

Osnova za razumevanje višestruke diskriminacije u pravu je prepoznavanje činjenice da ljudi mogu da pripadaju istovremeno različitim marginalizovanim grupama, te da zbog toga mogu da budu izloženi težim i/ili specifičnim oblicima diskriminacije.¹⁷⁶ S obzirom da ljudi nasleđuju različite socijalne pozicije i imaju višestruke identitete, razlog zbog kojeg se suočavaju sa višestrukom diskriminacijom povezan je sa socijalnim konstruktima identiteta, ulogom i

---

¹⁷² Susanne Burri and Dagmar Schiek, *Multiple Discrimination in EU Law. Opportunities for legal responses to intersectional gender discrimination?*, European Network of Legal Experts in the field of Gender Equality, European Commission, Brussels, 2009, str. 4

¹⁷³ Joanne Conaghan, „Intersectionality and the Feminist Project in Law“, in: Emily Grabham, Davina Cooper, Jane Krishnadas and Didi Herman (eds) *Intersectionality and Beyond. Law Power and the politics of location*, London and New York, 2009, pp. 21-48

¹⁷⁴ Dagmar Schiek, „Broadening the Scope an the Norms of EU Gender Equality Law: Towards a Multidimensional Conception of Equality Law“, 12 *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2005, pp. 427-466

¹⁷⁵ Beijing Declaration and Platform for Action, United Nations, 1995.

¹⁷⁶ Timo Makkonen, *Multiple, Compound and Intersectional Discrimination: Bringing the Experiences of the Most Marginalized to the Fore*, Institute For Human Rights, Åbo Akademi University, April 2002, str. 9-12

položajem i percepcijom tih socijalnih konstrukta.¹⁷⁷ Ruwanpura (Kanchana N. Ruwanpura) navodi primer Dalita u Indiji, koji su istorijski suočeni sa diskriminacijom najviše zbog religijskog tumačenja da su „nedodirljivi“, a ne na osnovu svojih verskih uverenja ili etničkog porekla. Kako Sandra Fredman objašnjava, diskriminacija u ovakvim slučajevima nije bazirana na nekom ličnom svojstvu diskriminiranih osoba, već na činjenici da nam se ne sviđaju „drugi“ i drugačiji kada brane sopstvene interese, odnosno, interese grupe kojoj pripadaju.¹⁷⁸ Ruwanpura dodatno pojašnjava socijalne konstrukte koji dovode do diskriminacije, odnosno, društvenu percepciju određenih ličnih svojstava. Kao primer navodi da su trudne žene često izložene diskriminaciji prilikom zapošljavanja jer se zapošljavanje trudnice percipira kao povećanje troškova poslodavca. Međutim, ovakvo shvatanje nije zasnovano samo na činjenici da je žena trudna, već na društvenim ulogama i očekivanjima od žena u vezi sa trudnoćom i kasnije brigom o detetu. Iako formiranje socijalnih kategorija, samo po sebi, ne mora da bude pozitivno ili negativno, mnoge socijalne kategorije su povezane sa stereotipima, koji vode u predrasude, koje vode u diskriminaciju.¹⁷⁹

Timo Makonen ukazuje da je odnos između stavova i ponašanja veoma kompleksan proces kome doprinose socioekonomske razlike, te naglašava ulogu socijalne distance između grupa koje dovode do „začaranog kruga diskriminacije“ – diskriminacija vodi do socioekonomskih razlika, koje vode do predrasuda i socijalne distance, koje onda proširuju i produbljuju socioekonomske razlike.¹⁸⁰ Ovo samo potvrđuje stav Sandre Fredman da što se više osoba razlikuje od norme, veća je verovatnoća da će biti izložena višestrukoj diskriminaciji, dok je ujedno manja verovatnoća da će imati adekvatnu pravnu zaštitu.¹⁸¹

U svom najnovijem radu o intersekcijskoj diskriminaciji u antidiskriminacionim propisima Evropske unije,¹⁸² Fredman ukazuje na primenu intersekcionalnosti u pravu i na izazove u njoj

---

¹⁷⁷ Kanchana N. Ruwanpura, *Exploring the links of multidiscrimination: Considering Britain and India*, Discussion Paper, DP/157/2005, Decent Work Research Programme, International Labour Organization (International Institute for Labour Studies), Geneva, 2005, str. 12

¹⁷⁸ Sandra Fredman, „Equality: A New Generation“, *Industrial Law Journal*. 30(2), 2001, pp. 145-168

¹⁷⁹ Crenshaw prema Ruwanpura, op.cit, 2005, str. 12-13

¹⁸⁰ Makonen, op.cit, 2002, str. 9

¹⁸¹ Sandra Fredman, „Double trouble: multiple discrimination and EU law“, *European Anti-Discrimination Law Review*, Issue no 2, 2005, pp. 14

¹⁸² Sandra Fredman, *Intersectional discrimination in EU gender equality and non-discrimination law*, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016

primeni. Intersekcionalnost, koja je poslednjih godina prepoznata kao neizbežna teorija u antidiskriminacionom pravu zbog različitosti i mnoštva potencijalnih identiteta pojedinaca, ima i svoje izazove i prepreke, pa je neophodno preispitati način na koji se koncept intersekcionalnosti može adekvatno primeniti u antidiskriminacionom pravu:

- *Nedostaci pristupa zasnovanog na pojedinačnim osnovima diskriminacije (single ground approach)*

Intersekcionalnost je ukazala na nedostatke u antidiskriminacionim zakonima koji su bazirani na jednom ličnom svojstvu. Takav pristup zanemaruje činjenicu da pojedinci imaju višestruke identitete, dok istovremeno pretpostavlja da su identitetske grupe homogene, čime se zanemaruju razlike unutar identitetske grupe. Treći problem ovog pristupa je da zanemaruje ulogu moći u kreiranju odnosa jer diskriminacija nije simetrična, ona se javlja i horizontalno i vertikalno (npr. crni muškarac je u poziciji moći zbog svog roda, ali ne i zbog svoje rase, kao što je bela žena u poziciji moći zbog svoje rase, ali ne i zbog roda), pri čemu moć ne treba zanemariti ni na nivou stvaranja samih identiteta.¹⁸³

- *Od intersekcionalnosti kao identiteta do strukturalne intersekcionalnosti*

Pretpostavka da su grupe stiktno podeljene na osnovu rase, roda, invaliditeta, seksualne orijentacije i slično, čini nevidljivim one koji se nalaze između ovih grupa. Zbog toga teorija intersekcionalnosti nastoji da izmeni ovu podelu koja postoji u antidiskriminacionom zakonodavstvu, te da uključi određene potkategorije. Međutim, problem koji se javlja je neograničeni broj ovakvih potkategorija, odnosno, podgrupa što dovodi do velikih teškoća u smislu zakonskog definisanja. S druge strane, stvaranje velikog broja potkategorija predstavlja upravo ono što teorija intersekcionalnosti kritikuje – pretpostavku da su svi koji pripadaju istoj podgrupi isti. Imajući ovo u vidu, u svom novijem radu Čo (Cho), Krenšo i Mekol (McCall)¹⁸⁴ ukazuju da postoji nerazumevanje u vezi sa teorijom intersekcionalnosti, u smislu da je prefokusirana na identitete, grupe i neograničene kombinacije identiteta koji se preklapaju. One objašnjavaju strukturalnu intersekcionalnost, prebacuju fokus na strukture moći i isključenost i ukazuju da intersekcionalnost otkriva kako moć utiče na kreiranje i prihvatanje identiteta.

---

¹⁸³Fredman, op.cit, 2016, str. 30

¹⁸⁴ Sumi Cho, Kimberlé Crenshaw, Leslie McCall (2013), „Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications and Praxis“, 38 *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, No.4, 2013, pp. 792-797.

Analiza odnosa moći omogućuje da se utvrdi koje razlikovanje zaslužuje posebnu pažnju, odnosno, koje razlike čine razlike.¹⁸⁵ U tom smislu, identiteti su i dalje važni, ali kako navodi MekKinon,¹⁸⁶ oni treba da se posmatraju kao manifestacija ukrštanja višestrukih hijerarhija i način održavanja takvih hijerarhija.¹⁸⁷

- *Stereotipi*

Kada se intersekcionalna analiza fokusira na (pod)grupe, veoma lako može da se dogodi da se stvore stereotipi prema (pod)grupama, koji posle najčešće vode u diskriminaciju i održavanje neravnopravnosti.¹⁸⁸ Osnovno je da se stereotipi otkriju i razumeju, kako bi se moglo adekvatno reagovati, posebno u slučajevima rodnih stereotipa i intersekcionalnih stereotipa. Na primer, širom sveta žene i dalje obavljaju veći deo neplaćenog posla (kuvanje, spremanje, briga o deci i starijima) jer se to smatra ženskom obavezom, što dovodi do toga da su žene manje zaposlene, manje plaćene, da rade manje sati i da češće imaju prekide u radnom stažu. Još je nepovoljnija situacija u slučajevima intersekcionalnih stereotipa, koja dovodi do toga da su npr. raseljene žene i migrantkinje u lošijem položaju od raseljenih muškaraca i migranata.¹⁸⁹

- *Od grupa i ličnih svojstava do odnosa moći*

Kao što je već navedeno, da bi se ovi novi koncepti ugradili u antidiskriminacione zakone, potrebno je preispitati ulogu grupa i ličnih svojstava, na način da se ne fokusiramo na lična svojstva već na to u kakvom je odnosu prema drugima specifični skup karakteristika pojedinca. Na primer, žene su izložene rodnoj diskriminaciji zbog odnosa moći koji se stvara na osnovu roda, ali se ti odnosi razlikuju od žene do žene. U društvu gde su odnosi moći konstruisani oko rase ili etničke pripadnosti, njena rasa/etnička pripadnost menja prirodu odnosa moći ali ne menja činjenicu da je ona diskriminisana zato što je žena. To znači da lično svojstvo ne mora da bude shvaćeno kao striktna pripadnost tačno određenoj grupi, već da naglasak treba da budena strukturalnim i institucionalnim preprekama (*disadvantage* – nepovoljnosti) kroz fokus na

---

¹⁸⁵ Barbara Tomlinson, „To Tell the Truth and Not Get Trapped: Desire, Distance, and Intersectionality at the Scene of Argument“, 38 *Signs:Journal of Women in Culture and Society*, No.4, 2013, p. 993-1017

¹⁸⁶ Catharine MacKinnon, „Intersectionality as Method: A Note“, 38 *Signs:Journal of Women in Culture and Society*, No.4, 2013, pp. 1019-1030

¹⁸⁷ Fredman, op.cit, 2016, str. 31

¹⁸⁸ Rebecca J. Cook and Simone Cusack, *Gender Stereotyping: Transnational Legal Perspectives*, University of Pennsylvania Press, 2010, pp. 9.

¹⁸⁹ Fredman, op.cit, 2016, str. 32-33

odnose koji uzrokuju prepreke i nepovoljnosti određenim pojedincima, a ne na samu (pod)grupu kojoj pojedinac pripada.¹⁹⁰

- *Prošireni pristup ličnim svojstvima – međunarodni precedenti*

Strukturalni pristup intersekcionalnosti posmatra lična svojstva u odnosima, kao šemu za opisivanje različitih odnosa moći, a ne za opisivanje grupe. To znači da umesto da se dalje stvaraju podgrupe, moguće je konstruisati postojeća lična svojstva (osnove diskriminacije) dovoljno široko da se adekvatno odgovori na odnose moći koji dovode do prepreka/nepovoljnosti. Takav pristup može da se nađe u međunarodnom pravu ljudskih prava, posebno u primeni Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) i Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom,¹⁹¹ o čemu je više pisano u poglavlju 6. ovog rada.

- *Od formalne do suštinske ravnopravnosti*

Sandra Fredman objašnjava da je za uključivanje intersekcionalne analize u antidiskriminacione zakone neophodno pomeriti se od koncepta formalne jednakosti ka konceptu suštinske ravnopravnosti, koja podrazumeva i uvažavanje razlika u odnosima moći. Za suštinsku ravnopravnost (*substantive equality*) koristi se nekoliko različitih termina, na primer: supstantivna ili puna ravnopravnost. Više različitih termina je najverovatnije posledica prevoda ovih izraza sa engleskog jezika, u kojem se reč *equality* koristi da označi i jednakost i ravnopravnost, dok je u srpskom jeziku ovo razlikovanje jasnije.

Fredman ukazuje na nedostatke u trenutnim konceptima suštinske ravnopravnosti,¹⁹² pa je na osnovu svih pozitivnih delova navedenih teorija, odnosno, konceptata ravnopravnosti, razvila četvorodimenzionalni okvir suštinske ravnopravnosti koji treba da ima četiri različite komplementarne funkcije/dimenzije: 1) redistributivna dimenzija, odnosno, neophodnost da se eliminišu prepreke/nepovoljnosti; 2) dimenzija priznavanja, odnosno, potreba da se odgovori na stigmatu, predrasude i nasilje; 3) participativna dimenzija, odnosno, neophodnost da se omogući učešće i glas (*voice*) i 4) transformativna dimenzija, odnosno, potreba da se obezbedi prilagođavanje razlikama kroz strukturalne promene. To znači da se višestruki ukrštajući odnosi

---

¹⁹⁰ Fredman, op.cit, 2016, str. 32-34

¹⁹¹ Fredman, op.cit, 2016, str. 35-36

¹⁹² Jednakost rezultata, jednake mogućnosti, dostojanstvo, što je prethodno predstavljeno u ovom radu.

moći mogu analizirati tako da se ispita da li proizvode socioekonomske nepovoljnosti; da li su stigmatizirajući, da li sadrže predrasude i stereotipe ili nasilje; da li isključuju ili marginalizuju, kao i da li zahtevaju usklađivanje. Neki odnosi su privilegujući a neki neprivilegujući, ali ti različiti suprotstavljeni odnosi mogu biti identifikovani, što doprinosi adekvatnom rešavanju konflikata.¹⁹³

- *Intersekcionalnost ili kontekst*

Intersekcionalnost zahteva da se svi zahtevi (tužbe, predstavke) u vezi sa diskriminacijom kontekstualizuju, kao i da se obrati posebna pažnja na to kako antidiskriminacioni zakoni mogu da ostave najnevidljivijima one koji su u najlošijem položaju. Opšti zahtev da se položaj pojedinca posmatra u određenom kontekstu je previše neodređen, što znači da je ostavljeno sudu ili telima za ravnopravnost da diskreciono odluče da li će primeniti kontekstualnu analizu i koje će aspekte uvažiti. Intersekcionalnost zahteva da se kontekstualizuje način na koji odnosi moći zajednički deluju u stvaranju i održavanju sinergističkih prepreka i nepovoljnosti. Ovo je posebno važno za preduzimanje proaktivnih mera jer shvatajući kako se određeni delovi identiteta osobe ukrštaju i doprinose specifičnoj neravnoteži moći, tela za ravnopravnost i donosioci odluka mogu da odrede prioritete i da kreiraju mere za one koji su najpogođeniji.¹⁹⁴

Na kraju, Fredman predlaže tri načina na koja antidiskriminaciono zakonodavstvo Evropske unije može da uvaži i odgovori na intersekcionalna iskustva. Najpre, mogu da se kreiraju nove podgrupe u okviru grupa koje su u riziku od intersekcionalne diskriminacije, moguće je kombinovati lična svojstva u okviru onih koja su već propisana direktivama, a takođe je moguće ekstenzivno tumačiti lična svojstva na način da se pokaže da čak i u slučaju jednog ličnog svojstva, višestruki ukršteni odnosi moći mogu da budu prepoznati. Važno je i da oni koji iznesu određeni slučaj pred sud ili telo za ravnopravnost budu dovoljno vešti da slučaj predstave tako da ukažu na različite odnose moći koji deluju i koji su relevantni u konkretnom slučaju.¹⁹⁵

Iako je intersekcionalnost postala sastavni deo prava i pravne teorije, još uvek postoje mnoge nedoumice oko izmena koje su neophodne u zakonima, kako bi ovaj pristup bio delotvoran.

---

¹⁹³ Fredman, op.cit, 2016, str. 36-37

¹⁹⁴ Fredman, op.cit, 2016, str.37-38

¹⁹⁵ Fredman, op.cit, 2016, str. 66

Equal Rights Trust,¹⁹⁶ jedna od vodećih organizacija u Velikoj Britaniji koja se bavi ravnopravnošću i nediskriminacijom, u časopisu *The Equal Rights Review* (broj 16/2016),¹⁹⁷ koji je posvećen intersekcionalnosti, objavila je intervju sa Patricijom Šulc (Patricia Schultz), članicom CEDAW komiteta i Kimberli Krenšo, o samom konceptu intersekcionalnosti, njegovoj primeni u pravu, preprekama i načinima prevazilaženja prepreka.

Patricija Šulc objašnjava da CEDAW komitet dobija veoma kvalitetne informacije od nevladinih organizacija o intersekcionalnosti, da u njihovim izveštajima ima dobrih objašnjenja kako je biti žena i „još nešto“ pored toga. Smatra da su najveće prepreke za prepoznavanje intersekcionalnosti neznanje, stereotipi i „mi protiv njih“ mentalitet. Problem je i što neke profesionalne grupe, kao što su sudije, nisu spremne niti da priznaju da svesno ili nesvesno diskriminišu, niti smatraju da treba da rade na podizanju sopstvenih kapaciteta. Šulc se u Švajcarskoj, gde živi, susretala sa očiglednim stereotipima sudija, koji nisu svesni stereotipa i njihove povezanosti sa diskriminacijom, kao ni da neprepoznavanje stereotipa doprinosi njihovom održanju u društvu. Neophodno je da se radi na podizanju svestu o prirodi i učestalosti intersekcionalne diskriminacije, kao i na prihvatanju individualne i kolektivne odgovornosti. Šulc smatra da zakoni mogu adekvatno da regulišu intersekcionalnu diskriminaciju, ukoliko su dobro napisani i ukoliko se obezbedi obuka za sve koji zakon treba da primenjuju, jer zakoni i inače regulišu kompleksne fenomene.¹⁹⁸ Rodni stereotipi generalno, a posebno rodni stereotipi u pravosuđu su diskriminatorni i negiraju stvarnost koju žive žene. Zbog toga intersekcionalnost mora da bude dosledno sprovedena u pravu, od svih koji primenjuju antidiskriminaciono pravo, ali je pored toga neophodno da se intersekcionalnost koristi i izvan pravnog konteksta, kao instrument u političkom diskursu koji će otkriti način na koji se javljaju odnosi dominacije i načine na koje se krše ljudska i druga prava.¹⁹⁹

Kimberli Krenšo smatra da postoje izazovi kada je u pitanju pravni odgovor na intersekcionalne oblike diskriminacije, ali da se ne treba preterano upuštati u analizu šta zakon može ili ne može

---

¹⁹⁶ Equal Rights Trust osnovan je 2007. godine, sa sedištem u Londonu. Jedna je od vodećih organizacija u Evropi koja se bavi borbom protiv diskriminacije i ostvarivanjem ravnopravnosti. Više informacija dostupno na: <https://www.equalrightstrust.org/our-story>, 3.5.2019.

¹⁹⁷ „Interview: Intersectionality in Promoting Equality“, in: Dimitrina Petrova (ed), *The Equal Rights Review, Special Focus: Intersectionality*, Vol. 16 (2016), Equal Rights Trust, Stroma Ltd, London, 2016, pp. 206-219

¹⁹⁸ Petrova, op.cit, 2016, str. 214-215

¹⁹⁹ Petrova, op.cit, 2016, str. 218-219

da uradi. Ona navodi da niko ne bi mislio pre sto godina u Sjedinjenim Američkim Državama da zakon može suštinski da promeni belo supremacističko (eng. *supremacist*) društvo, ali da iz sadašnje perspektive znamo da je jedna od najznačajnijih konceptualnih revolucija XX veka bila upravo promena u pravu i zakonima. Zbog toga nikada ne možemo definitivno da tvrdimo šta zakon ne može da uradi. Kompleksnost je izazovna u pravu, ali veći problem nije kompleksnost sama po sebi, već kakva je veza između kompleksnosti i moći. Na primer, beli muškarci su kompleksan identitet, posebno kada preduzimaju mere protiv posebnih mera i načina zaštite od diskriminacije. Oni su tvrdili da su diskriminirani kada su obezbeđivane posebne mere za bele žene i crne muškarce. To je veoma slična argumentacija kao i ona koju imaju crne žene, samo sa pozicije privilegovanih. Međutim, razlika je u tome što sudovi nikada nisu rekli belim muškarcima tužiocima da ne mogu da istaknu svoje zahteve jer bele žene i crni muškarci nisu time diskriminirani, kao što se to dešavalo crnim ženama.²⁰⁰ Beli muškarci imaju startnu poziciju koja podrazumeva moć u bilo kom režimu, dok crne žene nemaju. Iako je važno pitanje šta zakoni mogu da urade, posebno suočeni sa kompleksnošću, Krenšo smatra da je važnije da se analizira način na koji zakoni štite moć i privilegije.²⁰¹

2.5. Izbor teorijskog okvira

Imajući u vidu razvoj feminističke misli i teorija od druge polovine XX veka do današnjih dana, kao i njihov uticaj na pravnu misao, pravne teorije i izmene zakona, mogućnosti za odabir teorijskog okvira ovog rada bile su mnogobrojne. U radu se bavim višestrukom diskriminacijom

---

²⁰⁰ Primere sudskih postupaka daje Kimberli Krenšo u svom radu *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics* iz 1989. godine. Prvi slučaj je *Moore v. Hughes Helicopter*, 708 F2d 475 (9th Cir 1983) koji predstavlja tipičan slučaj odbijanja sudova da prihvate crne žene kao aktivno legitimisane za klasne tužbe u situacijama rasne diskriminacije i diskriminacije na osnovu pola. Tužiteljka je tvrdila da poslodavac diskriminatorno postupa na osnovu rase i pola prilikom unapređivanja zaposlenih na viša radna mesta. Mur (Moore) je predala sudu statističke podatke koji su pokazali znatne razlike između muškaraca i žena i nešto manje razlike u unapređivanju između crnih i belih muškaraca na rukovodećim pozicijama. Podržavajući odluku Okružnog suda da ne odobri tužiteljki pravo na klasnu tužbu, drugostepeni sud je naveo da Mur nije tvrdila da je ona diskriminirana kao žena, već samo kao crna žena, što ozbiljno dovodi u pitanje njenu sposobnost da adekvatno predstavlja zaposlene bele žene (Crenshaw, op.cit, 1989, str. 143-146). Drugi slučaj je *Payne v. Travenol*, 673 F2d 798 (5th Cir 1982), u kojem su dve crne žene podnele klasnu tužbu za rasnu diskriminaciju u jednoj farmaceutske kompaniji u ime svih crnih zaposlenih. Sud nije dozvolio tužiteljicama da predstavljaju crne muškarce, već im je priznao pravo da predstavljaju samo crne žene u kompaniji. Na kraju je sud utvrdio rasnu diskriminaciju u kompaniji, ali uprkos tome, sud nije dozvolio da se uključe i crni muškarci u vezi sa naknadom štete, smatrajući da tužiteljke nisu mogle adekvatno da predstavljaju crne muškarce, što je na kraju potvrdio i drugostepeni sud (Crenshaw, op.cit, 1989, str.146-150).

²⁰¹ Petrova, op.cit, 2016, str. 215

žena, a posebno mogućnostima pravne zaštite od višestruke diskriminacije u Republici Srbiji i odabranim državama Evropske unije.

Mogućnost da se bavim ovom temom stvorile su feminističke pravne teoretičarke, koje su pošle od toga da tretman žena u zakonima kroz istoriju nije bio ni jednak ni pravedan u odnosu na muškarce, koji su uvek bili norma, odnosno oni prema kojima su se pisali zakoni. Bez feminističkih pravnih teoretičarki ne bi bilo ovakvog razvoja prava, što znači da se ne bi posvećivala posebna pažnja lošijem položaju žena i zaštiti njihovih prava, da one nisu počele da preispituju zakone i prakse zasnovane na takvim zakonima. One su kritikovale tradicionalne metode u pravu i postojeće zakone, tako što su kritiku zasnovale na životnim iskustvima žena, što je rezultiralo i stvaranjem feminističkih metoda u pravu i dovelo kako do izmena diskriminatornih zakona, tako i do podizanja svesti onih koji primenjuju zakone. Teorijski okvir ovog rada su feminističke teorije uopšte, a posebno feministička pravna teorija koju Marta Kamalas definiše kao feminističku pravnu teoriju *generacije kompleksnih identiteta*, koja je počela 90-ih godina.²⁰² Na sličan način je i Kler Dalton definisala tri osnovne faze u razvoju feminističke pravne teorije: faza jednakosti, faza različitosti i faza raznovrsnosti, a rad se oslanja na *fazu raznovrsnosti* u kojoj se uvažava iskustvo ženske manjine, odnosno, fokus se pomera sa analiziranja sličnosti i razlika.²⁰³ Podele koje su formulisale Kamalas i Dalton, u vezi su sa teorijama jednakosti i ravnopravnosti i mogu se primeniti na njih, a ove teorije su važne za moj rad jer je na osnovu njih zabranjena diskriminacija. Razvijale su se sa ciljem da se osigura osnovni moralni i pravni princip modernih društava – jednakost u dostojanstvu i pravima, kao što je to navedeno u članu 1. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Najpre su se pojavile teorije formalne jednakosti, koje su zasnovane na ideji da jednake treba tretirati jednako. Pod uticajem brojnih kritika ovog principa, u teoriji su se dalje razvijali principi koji predstavljaju nadogradnju koncepta formalne jednakosti u pravcu postizanja suštinske ravnopravnosti, princip jednakih mogućnosti i princip jednakost rezultata. Suštinska ravnopravnost je zasnovana i na principu socijalne pravde, zbog čega je teorija socijalne pravde takođe uključena, ali samo u ono

---

²⁰² Chamallas, op.cit, 2012

²⁰³ Dalton, op.cit, 1995, str. 34

meri u kojoj je bilo neophodno za jasnije razumevanje smisla suštinske ravnopravnosti, posebno koncept redistributivne pravde.²⁰⁴

Savremeni pristup prema kojem se ravnopravnost i nediskriminacija posmatraju kroz ljudska prava zasnovan je na konceptu ljudskog dostojanstva, pri čemu je dostojanstvo shvaćeno tako da obuhvata univerzalnost, nedeljivost i povezanost svih ljudskih prava i ovaj koncept teži da obuhvati i jednake mogućnosti i delimično, kako je objašnjeno prethodno, jednakost rezultata. Sandra Fredman smatra da trenutna faza u razvoju zakonskog principa ravnopravnosti obuhvata sve prethodne faze – od ukidanja formalnih zakonskih prepreka za određene grupe, preko zabrane diskriminacije u javnoj i privatnoj sferi do proširivanja obima diskriminacije i uvođenja mehanizama za promovisanje ravnopravnosti.²⁰⁵

Važna teorija koju koristim u radu je feministička teorija intersekcionalnosti, čija je rodonačelnica Kimberli Krenšo, koja podrazumeva da je svaka osoba skup određenih, međusobno zavisnih identiteta, što nas čini kompleksnim, raznovrsnim i višeslojnim bićima. Međutim, upravo ta raznovrsnost identiteta je osnov za diskriminaciju, s obzirom da u većini društava raznolikost (odstupanje od norme) nije prihvaćena. Teorija intersekcionalnosti naglašava nedeljivost identiteta i ukazuje da se ne radi o jednostavnom spajanju različitih identiteta, već da fokus mora da bude na jedinstvenom identitetu koji razvija pojedinac koji istovremeno ima višestruke identitete. Intersekcionalnost obuhvata i nove koncepte u kojima se prevazilaze lična svojstva kao delovi identiteta i grupe koje se stvaraju na osnovu jednog ili više ličnih svojstava, a središnje pitanje je odnos moći koji deluje u odnosu na specifičan jedinstveni i nedeljivi identitet neke osobe.²⁰⁶

Razvoj antidiskriminacionog prava na nivou Evropske unije i na nacionalnim nivoima uslovio je i dalji razvoj teorijske pravničke misli o konceptu intersekcionalnosti u vezi sa diskriminacijom. Trenutno je u većini država garantovana ravnopravnost, najčešće kroz princip jednakih

---

²⁰⁴ Opširnije: Koler, op.cit, 2005, str. 7-28; Fishkin, op.cit, 1984; Rawls, op.cit, 1971

²⁰⁵ Fredman, op.cit, 2002, pp. 5-6, 122

²⁰⁶ Opširnije: Floya Anthias, *Gender, Race and Class*, Greenwich University Press, London, 1997, Floya Anthias and Nira Yuval-Davis, *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class and the Anti-Racist Struggle*, Routledge, London, 1992

moćnosti, a u nekim zakonodavstvima je zabranjena i višestruka diskriminacija. Izraz višestruka diskriminacija često se koristi kao sinonim za intersekcionalnu diskriminaciju i/ili zbirni izraz za različite oblike diskriminacije koji uključuju diskriminaciju na osnovu najmanje dva lična svojstva, a u tom značenju ga i ja koristim u ovom radu. Koncept intersekcionalne diskriminacije je veoma složen, zbog čega je neophodno preduzeti mere u cilju približavanja ovog kompleksnog društvenog fenomena pripadnicima pravne profesije, svima koji primenjuju antidiskriminacione zakone, kao i široj javnosti.

Da bi žene mogle da ostvare adekvatnu zaštitu od intersekcionalne diskriminacije, pored pojašnjenja samog fenomena, potrebno je raditi na otklanjanju rodnih stereotipa i predrasuda jer doprinose daljoj diskriminaciji žena. To je izazov za feminističku pravnu teoriju jer uvažavanje kompleksnosti identiteta, odnosno, adekvatno pravno regulisanje intersekcionalnosti treba ustrojiti kao nadogradnju na princip jednakosti i princip uvažavanja razlika, ali ne na štetu nekog od ova dva principa. Sve predstavljene teorije doprineće analizi odluka (presuda, mišljenja i preporuka) u ovom radu i to analizi samih zakona koji se primenjuju, postupcima koji su propisani za određene mehanizme zaštite i socio-kulturnom kontekstu u kojem se zaštita traži.

3. PREDMET, CILJ I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

3.1. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je fenomen višestruke diskriminacije žena i dometi i ograničenja pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije u Republici Srbiji i odabranim državama Evropske unije – Austrija, Bugarska, Hrvatska, Francuska i Nemačka.

Ovo istraživanje predstavlja novinu iz nekoliko razloga. Antidiskriminaciono pravo je jedna od najmlađih grana prava, koja se poslednje dve decenije ubrzano razvija u svetu i kod nas, od dokumenata na univerzalnom nivou (Ujedinjene nacije), dokumenata na nivou Saveta Evrope i Evropske unije, kao i u nacionalnim zakonodavstvima, uključujući i Republiku Srbiju. Jedan od

pravaca razvoja antidiskriminacionog zakonodavstva jeste uključivanje teorije intersekcionalnosti u pravo, pod čijim uticajem su neke države u svoje zakone unele zabranu višestruke diskriminacije. Višestruka diskriminacija je veoma kompleksan fenomen, te je veoma izazovno pravno regulisati adekvatnu zaštitu od višestruke diskriminacije. Feminističke pravne istraživačice, uglavnom iz Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije i Kanade, analizirale su odluke sudova u vezi sa predmetima višestruke diskriminacije. Ova istraživanja su veoma značajna, ali s obzirom da su u pitanju istraživanja anglosaksonskog pravnog sistema, u kojima važi sistem precedenta, bilo je potrebno analizirati i odluke sudova koji pripadaju kontinentalnom pravnom sistemu, što je i bio jedan od kriterijuma za izbor država za uporednu analizu. Pored toga, ovo je jedno od prvih istraživanja o višestrukoj diskriminaciji žena na našem govornom području, na kome su retka istraživanja koja su se bavila višestrukom diskriminacijom uopšte, a posebno mogućnostima zaštite od višestruke diskriminacije. Snježana Vasiljević je jedna od pionirki u istraživanju višestruke diskriminacije u Hrvatskoj i Evropskoj uniji, ali njeno istraživanje iz 2011. godine (Slično i različito – Diskriminacija u Evropskoj uniji i Republici Hrvatskoj) nije uključilo odluke sudova u Republici Hrvatskoj u parnicama povodom zaštite od višestruke diskriminacije, s obzirom da ih nije bilo u momentu njenog istraživanja. S obzirom da je u ovom radu obuhvaćena praksa nacionalnih sudova i tela za ravnopravnost u Republici Srbiji i odabranim državama Evropske unije, poseban doprinos ovog istraživanja je analiza konkretnih odluka donetih u postupcima za zaštitu od diskriminacije žena, te sagledavanje prepreka koje postoje u primeni antidiskriminacionih propisa u ovoj oblasti.

3.2. Cilj rada, predmet istraživanja i hipoteze

Osnovni cilj rada je da se istraže i kritički sagledaju teorijski, normativni i praktični aspekti zaštite žena od višestruke diskriminacije u Srbiji i odabranim državama Evropske unije u svetlu međunarodnih i evropskih antidiskriminacionih standarda u ovoj oblasti.

Dva su osnovna istraživačka pitanja na koja se u istraživanju traga za odgovorom: prvo, da li je višestruka diskriminacija prepoznata u postupcima pred sudovima i u sudskim presudama, s obzirom da je to preduslov adekvatne zaštite i drugo, ako jeste prepoznata, da li se adekvatno primenjuju propisi i obezbeđuje efikasna zaštita od višestruke diskriminacije. Da bih odgovorila

na postavljena pitanja, analiziram nacionalnu sudsku praksu, sudsku praksu odabranih država Evropske unije, kao i praksu dva međunarodna suda – Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde Evropske unije. Pored toga, istražujem praksu Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, centralne nacionalne institucije u Republici Srbiji u oblasti prevencije i zaštite od diskriminacije, kao i praksu tela za ravnopravnost u odabranim zemljama EU u predmetima višestruke diskriminacije žena.

Neposredni predmet istraživanja čine: 1. sudske presude sudova u Republici Srbiji donete od 2009. godine do početka 2018. u postupcima po tužbama žena za zaštitu od diskriminacije; 2. mišljenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti donetih u slučajevima višestruke diskriminacije žena od 2010. godine do 2018. godine; 3. praksa sudova i tela za ravnopravnost u Austriji, Bugarskoj, Hrvatskoj, Francuskoj i Nemačkoj; 4. presude Evropskog suda za ljudska prava donetepo predstavkama zbog diskriminacije žena i 5. odluke Suda pravde Evropske unije u karakterističnim slučajevima višestruke diskriminacije žena.

Osnovna hipoteza koju istraživanje treba da potvrdi jeste da je zabrana višestruke diskriminacije potreban, ali ne i dovoljan uslov za adekvatnu zaštitu žena od višestruke diskriminacije. To znači da je prvi korak u obezbeđivanju zaštite žena od višestruke diskriminacije uvođenje zabrane višestruke diskriminacije u zakonodavstvo, ali da samo propisivanje zabrane višestruke nije dovoljno da bi žene dobile adekvatnu zaštitu od diskriminacije.

Druga hipoteza je da je u pravnim sistemima u kojima je zabranjena višestruka diskriminacija, prepreku ostvarivanju ravnopravnosti višestruko diskriminiranih žena predstavlja nedostatak suštinskog razumevanja fenomena višestruke diskriminacije među profesionalcima (sudije i advokati), koji često odlučuju pod uticajem sopstvenih predrasuda i stereotipa, što pravnu zaštitu od diskriminacije čini nedelotvornom i dodatno marginalizuje žene.

3.3. Metodologija

3.3.1. Istraživački metodi

Metodologija korišćena u ovom radu obuhvata primenu nekoliko istraživačkih metoda koje su afirmisane u feminističkim i pravnim studijama. S obzirom da je istraživanje teorijsko-empirijskog karaktera, koristila sam normativno-dogmatski metod za utvrđivanje sadržine i značenja pravnih normi u međunarodnim i nacionalnim zakonskim tekstovima, pri čemu je neophodno imati u vidu da se značenje u pravu ponekad razlikuje od uobičajenog značenja u drugim teorijskim disciplinama. Normativno dogmatski metod se javlja i pod drugim nazivima (pravni, pozitivnopravni, logički, formalnologički), ali je naziv normativno-dogmatski adekvatan, jer je u pitanju metod koji polazi od norme kao zahteva o onome šta treba da bude, a dogmatski jer posmatra pravo kao dogmu.²⁰⁷ Ovaj metod je osnovni, ali ne i jedini metod u pravnim naukama, koji jezičkim i logičkim instrumentima otkriva pravo značenje pravnih normi. Međutim, ovaj metod ima svoja ograničenja, na primer, on ne objašnjava zašto su pravne norme takve kakve su, ne ocenjuje ih niti se njime predlažu izmene.²⁰⁸ U pitanju je metod kojim se pravo saznaje kao sistem pravnih normi, utvrđuju se logičke veze među normama i na taj način se utvrđuje značenje pravnih normi i zato sam ga koristila za utvrđivanje sadržine i značenja pravnih normi u međunarodnim i nacionalnim zakonskim tekstovima. Za prikupljanje, obradu i analizu podataka iz odluka međunarodnih i nacionalnih sudova i nezavisnih tela za ravnopravnost u državama obuhvaćenim istraživanjem, koristila sam metod analize sadržaja, dok sam komparativni metod koristila za analizu sličnosti i razlika u pravnoj zaštiti od višestruke diskriminacije u ovim državama. Za pojedine karakteristične slučajeve, koji su zahtevali dodatnu pažnju zbog dobre ili loše prakse u zaštiti žena od višestruke diskriminacije, koristila sam metod studije slučaja (eng. *case study*). Primena ovog metoda omogućila je da se otkriju specifične karakteristike slučajeva višestruke diskriminacije žena, stekne detaljniji uvid i dublje razumevanje subjektivnih i objektivnih okolnosti u kojima su akti višestruke diskriminacije izvršeni, kao i izazovi u prepoznavanju i procesuiranju slučajeva višestruke diskriminacije žena.

---

²⁰⁷ Borivoje Pupiće, „Suština normativno-dogmatskog metoda“, *Zbornik radova br. 6*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 1972, str. 195-207

²⁰⁸ Stevan Lilić, „Pravna informatika i upravni postupak“, *Pravni vjesnik br. 6(2)*, Pravni fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayer, Osijek, 1990, str. 185-191

3.3.2. Istraživački uzorak i opis istraživanja

Istraživački uzorak čine relevantni međunarodni dokumenti doneti u okrilju UN i Saveta Evrope, kao i propisi EU u domenu antidiskriminacionog prava. Istraženi su i propisi i praksa u oblasti zaštite od diskriminacije pet država članica EU i Republike Srbije.

Odabir država članica Evropske unije zasnovan je na nekoliko kriterijuma. Imajući u vidu predmet i cilj ovog istraživanja, prvi kriterijum u odabiru država bio je da je višestruka diskriminacija zabranjena zakonom, jer je još uvek malo država čija antidiskriminaciona zakonodavstva sadrže zabranu višestruke diskriminacije. Izuzetak je Francuska, u kojoj nema eksplicitne zakonske zabrane višestruke diskriminacije (*de iure*), ali ova zabrana postoji u praksi (*de facto*). Sledeći kriterijum za izbor država bio je da imaju uspostavljeno nezavisno telo za zaštitu ravnopravnosti/borbu protiv diskriminacije, koje može da postupa u slučajevima višestruke diskriminacije žena. U tom smislu, uključene su države koje imaju različita tela za ravnopravnost – specijalizovana samo za nediskriminaciju, tela za ravnopravnost u sklopu ombudsmana, jedinstveno telo za ravnopravnost, više nezavisnih tela za ravnopravnost. Nadalje, kriterijum je bio da ravnomerno budu zastupljene tzv. nove i stare demokratije, odnosno, da budu uključene države koje su članice Evropske unije od njenog osnivanja, kao i države koje su kasnije pristupile članstvu. Na kraju, kriterijum je bio da države pripadaju sistemu kontinentalnog prava, kome pripada i Srbija, kako bi se omogućilo lakše poređenje prakse nacionalnih sudova. S obzirom na navedeni set kriterijuma, odabrane države su: Austrija, Bugarska, Hrvatska, Francuska i Nemačka. Dodatno, razlog za odabir Austrije i Nemačke, odnosno, razlog za opredeljenje da istražim rešenja austrijskog i nemačkog antidiskriminacionog prava jeste da su u pitanju karakteristični predstavnici germanskog pravnog kruga zemalja, imajući u vidu da su pravni sistem ove dve države tradicionalno služili za uzor domaćem zakonodavcu. Da bih otkrila razlike u rešenjima u državama koje su pripadale bivšem socijalističkom poretku, kome je pripadala i Srbija, komparativnom analizom obuhvatila sam Hrvatsku i Bugarsku, koje su sada članice EU. Na izbor francuskog zakonodavstva uticala je okolnost da postoji nekoliko slučajeva višestruke diskriminacije o kojima su odlučivali francuski sudovi, a koji su izazvali veliko interesovanje širom Evrope, u krugovima stručnjaka koji se bave

antidiskriminacionim pravom, kao i postupci koji su vođeni pred ESLJP protiv Francuske, upravo zbog višestruke diskriminacije žena.

Odluke sudova i tela za ravnopravnost iz država EU obuhvaćenih ovim istraživanjem prikupljala sam sa internet prezentacija sudova i tela za ravnopravnost, kroz istraživanja i publikacije u kojima su odluke predstavljene i/ili analizirane, posebno na internet prezentacijama Evropske mreže eksperata u oblasti nediskriminacije i Evropske mreže eksperata u oblasti rodne ravnopravnosti. Pored toga, neke odluke sam prikupila tako što sam u januaru 2017. godine poslala zahteve predstavnicima tela za ravnopravnost Austrije, Bugarske, Hrvatske, Francuske i Nemačke, koji su članovi radne grupe koja se bavi primenom antidiskriminacionog zakonodavstva u praksi Evropske mreže tela za ravnopravnost (EQUINET). Takođe, podatke sam prikupljala iz izveštaja navedenih država podnetih CEDAW komitetu o implementaciji Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena i izveštaja iz senke koje su CEDAW komitetu dostavile nevladine organizacije.

Praksa Evropskog suda za ljudska prava i Suda pravde EU dostupna je na internet prezentacijama ova dva suda, odakle sam pretraživanjem po ključnim rečima²⁰⁹ izabrala odluke koje su relevantne za temu mog rada. Kriterijum za izbor presuda/mišljenja bio je da je žena višestruko diskriminisana, bez obzira da li je to navedeno u tužbi/predstavci, odnosno, da pored činjenice da je žena ima još neko lično svojstvo (npr. invaliditet, manjinska nacionalna pripadnost, starosno doba). Pored toga, zbog veoma malog broja postupaka u kojima je višestruko diskriminisana žena tražila zaštitu od diskriminacije, rezervni kriterijum je bio da je u pitanju žena koja u tužbi/predstavci tvrdi da je diskriminisana.

Prilikom koncipiranja načina sprovođenja empirijskog istraživanja, osnovni cilj mi je bio da prikupim sve presude donete u antidiskriminacionim parnicama u Republici Srbiji od usvajanja Zakona o zabrani diskriminacije do danas, u predmetima u kojem su žene bile tužiteljke, bez obzira da li je u tužbama ukazano na višestruku diskriminaciju. S obzirom na to da su antidiskriminacioni zakoni u Srbiji usvojeni relativno skoro (Zakon o sprečavanju diskriminacije

---

²⁰⁹ Ključne reči za pretraživanje bile su: *discrimination, gender discrimination, discrimination of women, article 14, multiple discrimination i intersectional discrimination*

osoba sa invaliditetom 2006. godine, a Zakon o zabrani diskriminacije i Zakon o ravnopravnosti polova 2009. godine), jedna od teškoća ovog istraživanja odnosi se na veoma mali broj presuda. Podatke iz okončanih sudskih postupaka prikupljala sam dva puta. Najpre sam krajem novembra 2014. godine poslala zahteve za pristup informacijama od javnog značaja svim osnovnim sudovima (ukupno 66), svim višim sudovima (ukupno 25) i Vrhovnom kasacionom sudu sa molbom da mi dostave kopije predmeta koji su vođeni u parnicama za zaštitu od diskriminacije na osnovu sva tri antidiskriminaciona zakona. Razlog za slanje zahteva za pristup informacijama od javnog značaja i osnovnim i višim sudovima bio je taj što je 1. januara 2014. godine, stvarna nadležnost za postupanje u ovim parnicama promenjena, te su umesto osnovnih sudova, sada stvarno nadležni viši sudovi. Isti postupak sam ponovila u februaru 2018. godine, pri čemu sam zahteve za pristup informacijama od javnog značaja poslala samo višim sudovima, kao stvarno nadležnim za postupanje. Pored sopstvenog empirijskog istraživanja, koristila sam i sudske odluke koje su objavljene na internet prezentacijama viših i apelacionih sudova i Vrhovnog kasacionog suda, biltenima sudske prakse i drugim publikacijama. Na ovaj način sam prikupila 203 presude. Među prikupljenim presudama, usled problema sa sudskim evidencijama, koji su detaljnije predstavljeni u delu 8.4, iz istraživanja sam isključila sve presude u kojima predmet spora nije bila diskriminacija. Sudovi su mi dostavljali i presude iz predmeta u kojima je predmet spora bilo zlostavljanje na radu, kao i presude iz radnih sporova. Ovaj problem je uzrokovan neadekvatnim obeležavanjem antidiskriminacionih parnica u sudovima jer je sistem evidencije u sudovima takav da ne postoji posebna kategorija *diskriminacija* za predmet spora, već postoji kategorija *diskriminacija – mobing*, iako su u pitanju veoma različiti predmeti spora, na koje se primenjuju različiti postupci koji su propisani različitim zakonima. Pored toga, iako mi je cilj bio prikupljanje svih presuda iz antidiskriminacionih parnica, treba imati u vidu da nepravilno identifikovan predmet diskriminacije može da bude obeležen kao radni spor ili kao spor male vrednosti, tako da neće biti iskazan među antidiskriminacionim parnicama. Na ovaj način isključeno je 44 presude iz uzorka. Od preostalih 159 presuda, izdvojila sam one koje su donete po tužbama podignutim radi zaštite žena od diskriminacije, u periodu od 2009. do početka 2018. godine, odnosno, analizirani uzorak čini 43 presude.

Za prikupljanje podataka iz sudskih presuda pripremila sam poseban upitnik, koji je omogućio da se evidentiraju razlozi za podnošenje tužbe, postojanje elemenata višestruke diskriminacije

(npr. invaliditet, nacionalna pripadnost, seksualna orijentacija, starosno doba), da li je sud prepoznao da je u pitanju višestruka diskriminacija, da li je bilo i ukoliko jeste, ko je bio tzv. 'uporednik'; da li se u obrazloženjima presuda javljaju stereotipi i predrasude, kao i da li je pružena adekvatna i efikasna pravna zaštita.

Mišljenja i preporuke Poverenika za zaštitu ravnopravnosti analizirani su na sličan način kao i sudske presude, tako što su relevantni slučajevi najpre ukratko predstavljani, a zatim je dat komentar slučaja koji uključuje ključnu pravnu argumentaciju iz obrazloženja mišljenja PZR koja je relevantna za predmet mog istraživanja, kao i kratak komentar o zaštiti od višestruke diskriminacije. Mišljenja sam sam prikupila koristeći internet prezentaciju Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, na kojoj su objavljena mišljenja koja PZR donosi u postupcima po pritužbama, kao i iz redovnih godišnjih izveštaja, posebnih izveštaja i zbornika mišljenja i preporuka koje PZR povremeno objavljuje.²¹⁰ Prikupila sam sva mišljenja objavljena u kategorijama *pol/rod* i *višestruka diskriminacija*. Ukupno sam prikupila 106 mišljenja, 63 iz kategorije diskriminacija na osnovu pola i roda, kao i 43 iz kategorije višestruka diskriminacija. Sva mišljenja sam pročitala, a nakon toga izdvojila karakteristične slučajeve iz kategorije diskriminacija na osnovu pola/roda, imajući u vidu da se većina pritužbi u okviru ove kategorije odnosi na jedno lično svojstvo, dok sam iz kategorije višestruka diskriminacija izdvojila one u kojima je osnov pol/rod naveden kao jedan od osnova diskriminacije.

Pored analize odluka sudova i tela za ravnopravnost, istraživala sam kapacitete sudija i advokata u prepoznavanju i razumevanju fenomena diskriminacije i višestruke diskriminacije i bazičnih pojmova vezanih za sprovođenje testa diskriminacije, imajući u vidu da je to neophodna preduslov za adekvatnu zaštitu žena od diskriminacije. Podaci su prikupljeni putem anketnog upitnika koji je dizajniran za potrebe istraživanja, a obuhvatio je 12 pitanja, koja se odnose na prepoznavanje diskriminacije i višestruke diskriminacije žena i njihov društveni položaj, kao i na razumevanje koncepata na kojima su bazirana pravila o ispitivanju i dokazivanju diskriminacije.

---

²¹⁰Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012; *Diskriminacija na osnovu pola i rodnog identiteta: Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013; *Diskriminacija u oblasti rada i zapošljavanja: Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013.

Istraživanje je sprovedeno u periodu od februara do maja 2018. godine. U pitanju je pilot istraživanje, rađeno na malom uzorku od 28 sudija i 38 advokata.

Upitnici za sudije poslani su na adrese svih 25 viših sudova, sa molbom da bar jedan sudija građanskog odeljenja popuni upitnik. Ukupno 28 sudija je popunilo upitnik, s tim što je iz nekih sudova stiglo po tri upitnika (npr. viši sudovi u Beogradu, Novom Sadu, Kragujevcu, Kruševcu i Sremskoj Mitrovici), iz nekih sudova po dva upitnika (npr. viši sudovi u Nišu i Pančevu), dok iz nekih sudova nisam dobila nijedan popunjen upitnik. Iz jednog suda sam dobila tri upitnika, a u sva tri upitnika bilo je navedeno sledeće: *Povodom Vašeg dopisa od 26.2.2018. u vezi sa primenom Zakona o zabrani diskriminacije, izjašnjavam se da u svom radu, kao sudija građanskog odeljenja, nisam bio zadužen ovim predmetima, te da ne postoji još uvek sudska praksa, niti stavovi u vezi primene navedenog zakona.* Takođe, iz jednog suda sam dobila dva upitnika u kojima je navedeno: *Odgovori na sva pitanja iz ankete sadržani su u odredbama Zakona o zabrani diskriminacije, pa nema potrebe da odgovaram dalje.* Imajući to u vidu, u istraživanje sam uključila 23 upitnika sudija, odnosno, isključila sam upitnike u kojima nisu pruženi odgovori na pitanja.

Upitnici za advokate poslani su na adrese advokata koji rade u mestima u kojima su sedišta viših sudova, elektronskom poštom, a e-mail adrese su preuzete sa internet prezentacija Advokatske komore Srbije i Advokatske komore Vojvodine. Molbu za popunjavanje upitnika poslala sam na ukupno 500 adresa, odnosno, na po 20 adresa iz svakog grada u kome je sedište višeg suda, u svakom gradu po 10 advokatkinja i 10 advokata. Pored toga, molbu za popunjavanje upitnika poslala sam i na adrese nevladinih organizacija koje imaju program pravne pomoći za određene grupe u riziku od diskriminacije. Ukupno 38 advokata je popunio upitnik, ali sam obradila 31 upitnik, jer je u sedam upitnika bilo navedeno da nisu imali prilike da primenjuju Zakon o zabrani diskriminacije, odnosno, da im se nije obratio niko ko je diskriminisan i slično, tako da nisu pružili odgovore na pitanja iz upitnika. Upitnici koji su korišćeni u istraživanju nalaze se u aneksu ovog rada.

4. POJAM I OBLICI VIŠESTRUKÉ DISKRIMINACIJE

4.1. Pojam diskriminacije

Ljudska prava ubrzano se razvijaju posle II svetskog rata, a uz razvoj ljudskih prava razvija se u pravu i ideja da je za ostvarivanje garantovanih ljudskih prava neophodno da svi budu tretirani ravnopravno. Kao što je predstavljeno ranije u tekstu, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija iz 1948. godine prvi je međunarodni dokument koji garantuje čitav korpus ljudskih prava i koji promovise načelo jednakosti, odnosno, slobodu i jednakost u dostojanstvu i pravima. Na međunarodnom nivou usvojene su mnoge konvencije, kojima se određenim grupama koje povezuje isto lično svojstvo ili u određenim oblastima, garantuju ljudska prava, uključujući najpre jednakost u starijim dokumentima, a kasnije i ravnopravnost – Konvencija o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije (1965), Pakt o građanskim i ljudskim pravima (1966), Pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama (1979), Konvencija o pravima deteta (1989) i Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (2006). Republika Srbija je ratifikovala sve ove konvencije i one sada čine sastavni deo domaćeg zakonodavstva. Razvoj zakonodavstva na međunarodnom planu ukazuje i na dva izazova koja su važna za razumevanje fenomena diskriminacije. Usvajanje posebnih konvencija kojima se garantuju prava određenim grupama (ženama, deci, osobama sa invaliditetom) i propisuje zabrana diskriminacije ovih grupa ukazuje da određene društvene grupe nemaju jednake mogućnosti za ostvarivanje prava. Pored toga, navedenim konvencijama dodatno se štiti određeni pojedinačni osnov (lično svojstvo), bez prepoznavanja grupa koje, kao deo svog identiteta, imaju više ličnih svojstava.

Fenomen diskriminacije je važna tema u mnogim naukama i disciplinama, kao što su sociologija, psihologija, političke nauke, istorija i druge nauke. U ovom delu su predstavljene pravne teorije i prakse u vezi sa diskriminacijom, s obzirom da je osnovna tema ovog rada zaštita žena od višestruke diskriminacije. Međutim, imajući u vidu važnost diskriminacije u drugim naukama, ukratko su predstavljene osnovne ideje i koncepti koji se odnose na diskriminaciju iz oblasti psihologije i sociologije, nakon čega su detaljnije obrađene pravne teorije i analize.

Psihološke teorije diskriminacije uglavnom su zasnovane na stereotipima i predrasudama, odnosno, stavovima i ponašanjima pojedinaca i grupa prema drugim grupama i članovima grupa. U pravu je diskriminacija negativan pojam, a diskriminatorско ponašanje je zabranjeno. Iako se koristio izraz „pozitivna diskriminacija“, vremenom se ovaj izraz više ne upotrebljava, kako bi se izbeglo davanje pozitivne konotacije nečemu što je negativno i zabranjeno, a umesto tog izraza koriste se izrazi „posebne mere“, „afirmativne mere/akcija“ i „specijalne mere“.²¹¹ U EIGE rečniku, pod pojmom „pozitivna diskriminacija“ nema definicije, već se upućuje na pozitivnu akciju i pozitivne mere (eng. *positive action; positive measures*).²¹² Međutim, u psihologiji još uvek postoje definicije kojima se ukazuje da diskriminacija ne mora da bude isključivo negativna, već da može da bude i pozitivna. Na primer, Smit i Meki (Smith and Mackie) definišu diskriminaciju kao pozitivno ili negativno ponašanje prema društvenoj grupi i njenim članovima i smatraju da diskriminacija prema jednoj društvenoj grupi predstavlja pozitivnu diskriminaciju prema drugoj grupi.²¹³ U socijalnoj psihologiji obraća se posebna pažnja na odvajanje diskriminacije od predrasuda i stereotipa, na kojima je diskriminacija zasnovana. Diskriminacija se definiše kao neopravdano negativno ponašanje prema grupi i pripadnicima grupe, pri čemu ponašanje podrazumeva delovanje prema grupi i njenim pripadnicima, kao i procene članova grupe, odnosno, odluke o njima.²¹⁴ Korel (Correll) i saradnici definišu diskriminaciju kao ponašanje prema članovima grupe/kategorije koje utiče na njihove rezultate, a koje je usmereno na članove grupe ne zato što su oni to zaslužili niti zbog bilo kakvog reciprociteta, već zato što

---

²¹¹ Opširnije: Vladimir Đurić, *Afirmativna akcija – ustavnopravni i međunarodnopravni aspekti*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2007; Ivana Krstić, „Affirmative Action in the United States and the European Union: Comparison and Analyses“, *Facta Universitatis, Series: Law and Politics* Vol. 1, No 7, 2003, pp. 825-843; Marijana Pajvančić, „Pravo na ravnopravnost polova – demokratsko pitanje i ustavni princip“, Danica Todorov (ur), *Rodna ravnopravnost i diskriminacija na osnovu pola*, Pokrajinski ombudsman, Novi Sad, 2013; Christopher McCrudden, „A Comparative Taxonomy of ‘Positive Action’ and ‘Affirmative Action’ Policies“, in: Reiner Schulze, *Non-Discrimination in European Private Law*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011, pp. 157-180; Anne Levade, „Positive Discrimination and the Principle of Equality in French Law“, *Pouvoirs* 2004/4 (No 111), 2004, pp. 55-71; Harry J. Holzer and David Neumark, *Affirmative Action: What Do We Know?*, National Poverty Center Working Paper Series #06-03, January 2006, <http://www.npc.umich.edu/publications/workingpaper06/paper03/holzer06-3.pdf>, 16.10.2018.

²¹² EIGE – European Institut for Gender Equality, Glossary&Thesaurus, *Positive Discrimination*, dostupno na: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1320?lang=en>, 27.6.2018.

²¹³ Eliot R. Smith and Diane M. Mackie, *Social Psychology*, Psychology Press, Hove, 2010

²¹⁴ Ananthi Al Ramiah, Miles Hewstone, John F. Dovidio and Louis A. Penner, „The Social Psychology of Discrimination: Theory, Measurement and Consequences“, in: Laurence Bond, Frances McGinnity and Helen Russell (eds), *Making Equality Count*, Irish and International Research Measuring Equality and Discrimination, The Liffey Press, Dublin, 2010, pp. 84-112

pripadaju određenoj grupi.²¹⁵ Objašnjavaju da počinioci diskriminacije smatraju da je njihovo ponašanje opravdano jer je diskriminisana grupa zaslužila da se prema njoj tako ponašaju, dok se diskriminisana grupa sa tim ne slaže, što znači da se neće složiti oko toga da li je jedno ponašanje diskriminatorno.²¹⁶ Po pitanju načina ispoljavanja diskriminacije, navode se dva osnovna načina: otvoreni ili direktni i prikriveni ili nesvesni, dok manifestacije diskriminacije uključuju verbalno i neverbalno neprijateljstvo, izbegavanje kontakata, agresivno ponašanje, kao i onemogućavanje ravnopravnog pristupa mogućnostima.²¹⁷

U Kembridžovom sociološkom rečniku navedeno je da „diskriminacija predstavlja kulturni stav, ali organizovan i trajan kao strukturni efekat sa pravnim, ekonomskim i društvenim posledicama“.²¹⁸ Generalno, sociološke definicije diskriminacije uključuju aktivnosti, prakse ili politike koje su zasnovane na (pretpostavljenoj) društvenoj grupi kojoj pripadaju diskriminisane osobe, pri čemu, grupe moraju da budu društveno važne, odnosno, grupe „važne za strukturu socijalnih interakcija u različitim društvenim kontekstima“.²¹⁹ Takođe, ima autora koji smatraju da diskriminacija nije esencijalno zasnovana na poređenju, odnosno, na tome kako se određene osobe tretiraju u poređenju sa drugima i ukazuju na „prigovor snižavanja/nivelisanja“ (eng. *leveling-down objection*) – ako postoji nejednaka distribucija nekog dobra između dve osobe ili grupe, može se postaviti pitanje da li su podizanje nivoa i snižavanje nivoa tog dobra, odnosno, pristupa dobru, podjednako atraktivna rešenja.²²⁰ Riom (Réaume) ukazuje da tužiocima u slučajevima diskriminacije, kada zahtevaju jednak tretman, ne traže da se drugima smanje prava, već da se tužiocima povećaju, odnosno, omoguće da ih koriste (na primeru prava glasa, ona navodi da će diskriminisati tražiti da i oni glasaju, a ne da se ukine pravo glasa svima).²²¹ Međutim, drugi autori smatraju da je suština diskriminacije upravo u poređenju između dve

---

²¹⁵ Joshua Correll, Charles M. Judd, Bernadette Park and Bernd Wittenbrink, „Measuring prejudice, stereotypes and discrimination“, in: John F. Dovidio, Miles Hewstone, Peter Glick and Victoria M. Esses (eds), *The Sage Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Sage, Thousand Oaks, CA, 2010, pp. 46

²¹⁶ Ibid.

²¹⁷ Ramiah et. al, op.cit, 2010

²¹⁸ Bryan S. Turner (ed), *The Cambridge Dictionary of Sociology*, University Press, Cambridge, 2006, p.146.

²¹⁹ Zbog toga grupe zasnovane na rasi, religiji, polu i slično mogu biti izložene diskriminaciji u svakom modernom društvu, za razliku od grupa koje su zasnovane na muzičkim ili kulinarskim sklonostima. Opširnije: Kasper Lippert-Rasmussen, „The Badness of Discrimination“, *Ethical Theory and Moral Practice*, Volume 9, Issue 2, Springer Netherlands, 2006, pp. 167–185

²²⁰ Denise Réaume, „Dignity, Equality, and Comparison“, in: Deborah Hellman and Sophia Moreau (eds), *Philosophical Foundations of Discrimination Law*, Oxford University Press, 2013, pp. 7-27.

²²¹ Ibid, pp. 8-11

grupe, odnosno, da se niko ne može diskriminisati ukoliko ne postoji neko drugi, ko ima ili bi mogao da ima povoljniji tretman.²²²

U sociologiji se o diskriminaciji dosta pisalo kroz prizmu diskriminacije žena, koja se definiše kao „nepovoljan tretman žena u javnoj sferi koji rezultira njihovim nepovoljnim položajem u raspodeli svih bitnih društvenih resursa (materijalnog bogatstva, moći i ugleda)“²²³ koji se zasniva na patrijarhalnom sistemu društvene moći. Diskriminacija i mizoginija,²²⁴ kao i eksploatacija žena i nasilje prema ženama,²²⁵ deo su problema patrijarhata. Odnosi između muškaraca i žena, a onda i njihov stvarni položaj u društvu, kao i stepen ispoljavanja diskriminacije prema ženama značajno su određeni stavovima i vrednostima o muškarcima i ženama koje deli šira društvena zajednica.²²⁶ Taj rodni vrednosni konsenzus u jednom društvu, proizvod je određene i specifične tradicionalne kulture, opšteg nivoa razvijenosti društva, političke i građanske tradicije, stepena klerikalizacije društva, raširenosti i snage uticaja ženskog pokreta.²²⁷

U pravu su koncepti ravnopravnost i nediskriminacija međusobno povezani, što je evidentno iz mnogih pravila i sudskih odluka. Smatra se da je diskriminacija povreda principa ravnopravnosti, dok ostvarivanje principa ravnopravnosti podrazumeva odsustvo diskriminacije.²²⁸ Zabrana

---

²²²Kasper Lippert-Rasmussen, *Born Free and Equal? A Philosophical Inquiry Into the Nature of Discrimination*, Oxford University Press, New York, 2014, pp. 16

²²³ Blagojević, op.cit, 2000, str. 478

²²⁴ Mizoginija je mržnja prema ženama, koja je izražena u institucionalnim i svakodnenim praksama, u javnim diskursima i u privatnim odnosima. Ona je gotovo opšteprisutna, institucionalizovana, najčešće ritualizovana, a istovremeno i ideologizovana, služeći kao opravdanje isključivanja, hijerarhizovanja i eksploatacije žena. Opšta rasprostranjenost i društvena prihvaćenost mizoginije za sobom donose društvenu dominaciju muškaraca i nejednakost društvenih mogućnosti muškaraca i žena. Opširnije: Marina Blagojević, „Mizoginija: Kontekstualna i/ili univerzalna“, u: *Polni stereotipi, Posebno izdanje 2*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002. str. 23-24

²²⁵ Nasilje prema ženama je svaki akt rodno zasnovanog nasilja koji ima za posledicu ili bi mogao da ima za posledicu fizičku, seksualnu ili psihološku povredu ili patnju žene, uključujući pretnje da će ova dela biti izvršena, kao i prinudu ili arbitrarno lišenje slobode, bez obzira da li su ova dela izvršena u javnom ili privatnom životu. Opširnije: *Programming Essentials, Monitoring & Evaluation*, UN Women, 2015

²²⁶ U istraživanjima i literaturi o ženskom pitanju ovaj socijalni fenomen poznat je pod imenom *paradoks roda*, koji pokazuje da „kada se osobine ili ponašanje koji su povezani sa ženom procenjuju negativno ili manje vredno - onda je rod relevantan, odnosno, kada se osobina ili ponašanje koji su povezani sa ženom procenjuju pozitivno ili kao dragocena - onda je rod irelevantan“. Opširnije: Judy B.Rosener, „Leadership and the Paradox of Gender“, in: Mary Walsh Roth (ed), *Women, Man and Gender – Ongoing Debates*, Yale University Press, New Haven, 1997, str. 296

²²⁷ Žunić, op.cit, 2013, str. 9-23

²²⁸ Rodoljub Etinski i Ivana Krstić, *EU Law on the Elimination of Discrimination*, University of Belgrade, Faculty of Law; University of Niš, Faculty of Law; University of Novi Sad, Faculty of Law and University of Maribor, Faculty of Law, Belgrade/Maribor, 2009, str. 133-134

svakog oblika diskriminacije proistekla je iz principa jednakosti, kako bi se omogućilo adekvatno ostvarivanje svih ljudskih prava, a vremenom je princip jednakosti evoluirao u pravo na ravnopravnost.²²⁹ Ovo se najbolje može objasniti kroz razvoj zakonodavstva na nivou Saveta Evrope. Odredbama člana 14. Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda zabranjena je diskriminacija.²³⁰ Rori O'Konel (Rory O'Connell) naziva odredbu o zabrani diskriminacije „Pepeljuga” odredbom, ukazujući da Evropski sud za ljudska prava (u daljem tekstu: ESLJP) nije dovoljno razvio praksu na osnovu ovog člana i da je pristup koji sud ima prema zabrani diskriminacije nezadovoljavajući. Ona ukazuje da ESLJP najčešće odlučuje na osnovu drugih odredaba konvencije, čak i kada je pitanje diskriminacije centralno u nekom slučaju, zbog toga što je propisano da se odredbe člana 14. konvencije primenjuju samo ukoliko je povređeno neko pravo garantovano konvencijom – što predstavlja ograničenje za primenu ovog člana.²³¹ Krstić i Marinković ukazuju da član 14. Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (u daljem tekstu: EKLJP) ima nesamostalan karakter, jer ne predstavlja samostalno pravo, već je njegova primena ograničena na prava koja su propisana samom EKLJP i njenim protokolima.²³²

Sve do nedavno, ESLJP uglavnom nije razvijao koncept diskriminacije izvan direktne diskriminacije, odnosno, nije imao pristup zasnovan na suštinskoj ravnopravnosti, već se usmeravao na formalnu jednakost i postavljao samo pitanje da li je bilo razlike u tretmanu među osobama koje su u istoj ili sličnoj situaciji.²³³ Međutim, u toku poslednje decenije, ESLJP izmenio je svoju praksu, u pravcu prihvatanja principa suštinske ravnopravnosti. Najpre je

---

²²⁹ Mark Bell, „Advancing EU Anti-Discrimination Law: the European Commission’s 2008 Proposal or a New Directive“, *The Equal Rights Review*, Vol. 3, 2009, pp. 7-18; Burri and Schiek, op.cit, 2009; Slobodanka Konstantinović Vilić i Nevena Petrušić, *Žene, zakoni i društvena stvarnost*, Knjiga 1, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju Niš, SVEN, Niš, 2010; Zorica Mršević, *Ka demokratskom društvu – Rodna ravnopravnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2011; Pajvančić, op.cit, 2013; Nevena Petrušić (ur), *Pristup pravosuđu – instrumenti za implementaciju evropskih standarda u pravni sistem Republike Srbije: tematski zbornik radova*, Pravni fakultet u Nišu, Centar za publikacije, Niš, 2007

²³⁰ Evropska konvencija o zaštiti o ljudskih prava i osnovnih sloboda, Savet Evrope, Rim, 1950

²³¹ Rory O'Connell, „Cinderella comes to the Ball: Article 14 and the right to non-discrimination in the ECHR“, 29 (2) *Legal Studies: The Journal of the Society of Legal Scholars*, 2009, pp. 212

²³² Ivana Krstić i Tanasije Marinković, *Evropsko pravo ljudskih prava*, Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, 2016, str. 98

²³³ Oddný Mjöll Arnardóttir, „Vulnerability under Article 14 of the European Convention on Human Rights Innovation or Business as Usual?“, *Oslo Law Review*, Volume 4, No. 3-2017, 2017, pp. 151; O'Konel, op.cit, 2009, str. 212-213

uvedena opšta zabrana diskriminacije Protokolom br. 12 uz EKLJP,²³⁴ koja je bila neophodna kako bi se prevazišla ograničenja člana 14. Odredbama člana 1. ovog protokola uvedena je opšta zabrana diskriminacije, ne samo u odnosu na prava garantovana EKLJP, već u vezi sa svakim pravom koje je garantovano u međunarodnom i nacionalnim pravima. ESLJP je vremenom, odlučujući u pojedinim slučajevima, u nekoliko slučajeva utvrdio indirektnu diskriminaciju, utvrdio da je razumno prilagođavanje obaveza koja proističe iz odredaba člana 14. EKLJP, kao i pozitivne obaveze da se zaštite žrtve kršenja prava i slično. Sve ovo je doprinelo promeni prakse ESLJP u pravcu suštinske ravnopravnosti.²³⁵

Pravo na ravnopravnost je kompleksno pravo koje sadrži i uvažava povezanost dostojanstva i ravnopravnosti i koje treba da doprinese izgradnji pravičnih društava u kojima svaka osoba učestvuje ravnopravno sa drugima u ekonomskom, društvenom, političkom i kulturnom životu. Za potrebe ovog rada, koristiću definiciju prava na ravnopravnost iz Deklaracije o principima ravnopravnosti,²³⁶ kojom je utvrđena sadržina prava na ravnopravnost: 1) pravo na priznavanje jednake vrednosti i jednakog dostojanstva svakog ljudskog bića; 2) pravo na ravnopravnost pred zakonom; 3) pravo na jednaku zaštitu i jednaku korist od zakona; 4) pravo da budemo tretirani na isti način i uz isto poštovanje i uvažavanje kao i svi drugi i 5) pravo učešća na ravnopravnoj osnovi sa drugima u svim oblastima ekonomskog, društvenog, političkog ili kulturnog života.²³⁷

Diskriminacija je prvi put izričito zabranjena Ustavom Republike Srbije iz 2005. godine:

*Zabranjena je svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta.*²³⁸

---

²³⁴ Protokol br. 12 uz EKLJP, Savet Evrope, CETS No. 77, Rim, 2000

²³⁵ Arnardóttir, op.cit, 2017, str. 151-152

²³⁶ Deklaraciju o principima ravnopravnosti usvojila je grupa eksperata na konferenciji *Principi ravnopravnosti i razvijanje pravnih standarda ravnopravnosti*, koju je organizovao Equal Rights Trust u Londonu 3-5. aprila 2008. godine. Opširnije: <http://www.equalrightstrust.org/content/declaration-principles-equality>, 15.1.2018.

²³⁷ Deklaracija o principima ravnopravnosti, Princip br. 1 – Pravo na ravnopravnost, ERT, 2008

²³⁸ Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 98/2006, član 21. stav 3.

Propisano je i da su Ustavom i zakonom svi jednaki, kao i da svako ima jednaku zakonsku zaštitu bez diskriminacije.²³⁹ Pored ratifikovanih konvencija i citirane ustavne odredbe, u Srbiji su doneta još tri antidiskriminaciona zakona – Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom (ZSDOSI),²⁴⁰ Zakon o ravnopravnosti polova (ZRP)²⁴¹ i Zakon o zabrani diskriminacije (ZZD),²⁴² a takođe se antidiskriminacione odredbe nalaze i u pojedinačnim zakonima.²⁴³

Pravno regulisanje zabrane diskriminacije veoma je važno, ali treba ukazati da je prvi predmet u Srbiji koji se odnosio na diskriminaciju Roma, presuđen u prvom i drugom stepenu, tako što je utvrđena diskriminacija (slučaj „Krsmanovača“),²⁴⁴ što je kasnije potvrdio i Vrhovni sud Srbije (2004) pozivajući se na ratifikovane međunarodne dokumente, s obzirom da u to vreme diskriminacija nije bila zabranjena važećim Ustavom, niti su bili usvojeni antidiskriminacioni zakoni. Ovaj slučaj je indikator za dve bitne stvari u vezi sa zabranom diskriminacije. Prvo je da je od suštinskog značaja da sudije razumeju fenomen diskriminacije i da postupaju proaktivno, a drugo je da ratifikovani međunarodni ugovori jesu deo domaćeg zakonodavstva i da se mogu direktno primenjivati, kako uz odredbe zakonodavstva, tako i u njihovom odsustvu, kao što je to bio slučaj u navedenom primeru.

Za potrebe ovog rada koristiću definiciju diskriminacije iz Zakona o zabrani diskriminacije (u daljem tekstu: ZZD) jer je u pitanju opšti antidiskriminacioni zakon, a definicija je usaglašena sa definicijama iz međunarodnih dokumenata, kao i zbog toga što je zakonska definicija najprikladnija za rad u kome se analiziraju propisi i presude, odnosno, odluke.

Diskriminacija i diskriminatorско postupanje označavaju svako neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva), u odnosu na lica ili grupe kao i na članove njihovih porodica ili

---

²³⁹ Ibid, član 21, stavovi 1. i 2.

²⁴⁰ Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, „Službeni glasnik RS“, br. 33/2006 i 13/2016

²⁴¹ Zakon o ravnopravnosti polova, „Službeni glasnik RS“, br. 104/2009

²⁴² Zakon o zabrani diskriminacije, „Službeni glasnik RS“, br. 22/2009

²⁴³ Npr. Zakon o radu, Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Zakon o policiji, Zakon o sportu, Zakon o volontiranju i mnogi drugi.

²⁴⁴ Više o tome: Fond za humanitarno pravo, *Vrhovni sud potvrdio presudu protiv rasne diskriminacije*, 16.9.2004. godine, <http://www.hlc-rdc.org/?p=13418>, 11.2.2017.

*njima bliska lica, na otvoren ili prikriven način, a koji se zasniva na rasi, boji kože, precima, državljanstvu, nacionalnoj pripadnosti ili etničkom poreklu, jeziku, verskim ili političkim ubeđenjima, polu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, imovnom stanju, rođenju, genetskim osobenostima, zdravstvenom stanju, invaliditetu, bračnom i porodičnom statusu, osuđivanosti, starosnom dobu, izgledu, članstvu u političkim, sindikalnim i drugim organizacijama i drugim stvarnim, odnosno pretpostavljenim ličnim svojstvima.*²⁴⁵

Izraz diskriminacija često se koristi u poslednje vreme, posebno u medijima, ali se ovaj izraz ne koristi uvek u svom pravom značenju, već se koristi da bi se njime označile razne nepravde, nejednak tretman koji nije zasnovan na ličnom svojstvu, uvredljiva ponašanja i povrede drugih prava, zbog čega je neophodno razumeti suštinu diskriminacije i razgraničiti je od drugih zabranjenih i protivpravnih ponašanja.²⁴⁶ Diskriminacija postoji kada se prema osobi ili grupi osoba koja se nalaze u istoj ili sličnoj situaciji sa drugim osobama postupa lošije zbog nekog njihovog ličnog svojstva, kao i u slučajevima kada se prema osobi ili grupi osoba postupa isto kao i prema drugima, a oni se nalaze u različitoj situaciji zbog nekog svog ličnog svojstva. Diskriminacija je nejednako postupanje prema jednakima i jednako postupanje prema nejednakima.²⁴⁷ Za utvrđivanje diskriminacije nije od značaja da li je diskriminator imao nameru da diskriminiše, odnosno, namera je pravno irelevantna. Diskriminacija može da se izvrši činjenjem i nečinjenjem (propuštanjem), a osobama mogu da se uskraćuju ili ograničavaju neka prava na osnovu ličnog svojstva, kao i da se daju određene privilegije.

Da bi nejednako postupanje bilo diskriminatorno, potrebno je da bude neopravdano, što znači da nije svako pravljenje razlike diskriminacija. Postoje situacije u kojima se pravljenje razlike može opravdati, što znači da se te situacije neće smatrati diskriminacijom.²⁴⁸ Evropski sud za ljudska prava objasnio je ovaj koncept kroz niz presuda,²⁴⁹ te se različit tretman može objektivno i

---

²⁴⁵ Član 2. stav 1. tačka 1. ZZD

²⁴⁶ Petrušić i Beker, op.cit, 2012, str. 15

²⁴⁷ Ibid, str.16

²⁴⁸ Ibid, str.17

²⁴⁹ Presude ESLJP: *Stec i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (br. 65731/01); *Hofman protiv Austrije* (br. 12875/89); *Tlimenos protiv Grčke* (br. 34369/97); *Rasmussen protiv Danske* br. (8777/07) i dr.

razumno opravdati ako teži ostvarenju nekog legitimnog cilja i ako postoji srazmera između cilja koji se želi ostvariti i preduzetih mera.²⁵⁰

Lista ličnih svojstava koja su navedena u Ustavu Republike Srbije i Zakonu o zabrani diskriminacije nije zatvorena, što znači da diskriminacija može da postoji i na osnovu nekog drugog ličnog svojstva koje nije izričito navedeno. Sličan je pristup i u Evropskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, u kojoj lista osnova diskriminacije takođe nije zatvorena (diskriminacija je zabranjena na osnovu pola, rase, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porekla, povezanošću sa nacionalnom manjinom, imovinskog statusa, rođenja ili drugog statusa), pa je Evropski sud za ljudska prava listu proširio, odnosno, kao „drugi status“ definisao na primer: seksualnu orijentaciju, bračni status, zdravstveni status, pritvorenički status, prebivalište i drugo.²⁵¹

Kao i tema diskriminacije i tema identiteta je multidisciplinarna, ali će u ovom delu biti obrađeni samo sa pravnog aspekta – identiteti kao lična svojstva. Osnov diskriminacije može biti neko stvarno ili pretpostavljeno lično svojstvo. Stvarno lično svojstvo jeste ono lično svojstvo koje osoba ima, koje je deo njenog identiteta, dok je pretpostavljeno lično svojstvo ono lično svojstvo koje osoba nema, ali diskriminator smatra da osoba ima to lično svojstvo. U Srbiji je zabranjena diskriminacija na osnovu bilo kog ličnog svojstva, bez obzira da li ono zaista postoji ili diskriminator samo pretpostavlja da postoji. Treba imati u vidu da jedna osoba može da bude diskriminisana na osnovu svog ličnog svojstva, kao i na osnovu ličnog svojstva člana svoje porodice ili drugog bliskog lica. Takođe, diskriminacija se može izvršiti prema određenoj osobi (pojedinu), prema grupi osoba koje povezuje neko lično svojstvo, kao i prema pravnom licu.²⁵² Svako može da bude diskriminisan i svako može da bude diskriminator, a diskriminacija može da se dogodi u javnoj i privatnoj sferi, u svim oblastima života.

---

²⁵⁰Krstić i Marinković, op.cit, 2016, str. 109

²⁵¹Krstić i Marinković, op.cit, 2016, str. 97

²⁵² Žrtva diskriminacije može biti pravno lice, na osnovu nekih svojstava koja se tiču statusa samog pravnog lica (npr. mesto registrovanja, sedište), ličnih svojstava osnivača, akcionara, odnosno članova pravnog lica (nacionalna pripadnost, državljanstvo i druga svojstva), samih ciljeva koje pravno lice nastoji da ostvari (npr. nevladina organizacija koja se bavi promocijom prava LGBT populacije) i slično. Petrušić i Beker, op.cit, 2012, str. 29

U Zakonu o ravnopravnosti polova (u daljem tekstu: ZRP), definisana je diskriminacija na osnovu pola, na nešto drugačiji način:

Diskriminacija na osnovu pola je svako neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva) koje ima za cilj ili posledicu da licu ili grupi oteža, ugrozi, onemogući ili negira priznavanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u političkoj, ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj, građanskoj, porodičnoj ili drugoj oblasti.²⁵³

Kako objašnjavaju Pajvančić, Petrušić i Jašarević,²⁵⁴ ova definicija podrazumeva da sledeći elementi moraju da budu ispunjeni da bi se jedno postupanje moglo okarakterisati kao diskriminacija na osnovu pola: 1) način postupanja (neopravdano pravljenje razlike, nejednako postupanje, propuštanje, isključivanje, ograničavanje, davanje prvenstva); 2) svrha, smisao i cilj postupanja (otežavanje, ugrožavanje, onemogućavanje, negiranje priznanja, uživanja ili ostvarivanja ljudskih prava); 3) subjekti koji mogu biti diskriminisani (pojedinci ili grupa); 4) osnov diskriminacije – pripadnost određenom polu, ali i diskriminacija na osnovu pola (npr. bračno stanje, materinstvo, trudnoća) i 5) oblasti u kojima dolazi do diskriminacije (politička, ekonomska, društvena, kulturna, građanska, porodična i druge oblasti).²⁵⁵

4.2. Oblici diskriminacije

Diskriminacija se može ispoljiti u različitim oblicima. Sa pravne tačke gledišta, ne postoji potpuna saglasnost oko različitih oblika diskriminacije. Na primer, u Opštem komentaru br. 20 Komiteta za socijalna, ekonomska i kulturna prava²⁵⁶ navedeni su sledeći oblici diskriminacije: direktna diskriminacija, indirektna diskriminacija, uznemiravanje i podsticanje na diskriminaciju.

---

²⁵³ Član 4. ZRP

²⁵⁴ Marijana Pajvančić, Nevena Petrušić i Senad Jašarević, *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, Centar modernih veština, Beograd, 2010

²⁵⁵ Pajvančić, Petrušić i Jašarević, op.cit, 2010, str. 26-27

²⁵⁶ Opšti komentar br. 20 Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava, Nediskriminacija u ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, paragrafi 7, 10 i 28 (UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), *General comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, 2 July 2009, E/C.12/GC/20

Isto je propisano i u dve antidiskriminacione Direktive Evropske unije iz 2000. godine.²⁵⁷ U Deklaraciji o principima ravnopravnosti ne navodi se podsticanje na diskriminaciju kao oblik diskriminacije, ali se navodi odbijanje razumnog prilagođavanja kao poseban oblik diskriminacije.²⁵⁸

Zakonom o zabrani diskriminacije propisani su sledeći oblici diskriminacije: neposredna i posredna diskriminacija, kao i povreda načela jednakih prava i obaveza, pozivanje na odgovornost, udruživanje radi vršenja diskriminacije, govor mržnje i uznemiravanje i ponižavajuće postupanje.²⁵⁹ Pored toga, odredbama člana 13. ZZD propisani su teški oblici diskriminacije.

Uprkos različitim definisanjima oblika diskriminacije, potrebno je naglasiti da u stvari postoje dva osnovna oblika diskriminacije – direktna i indirektna, dok se svi ostali navedeni oblici mogu kvalifikovati kao jedan od ova dva oblika diskriminacije.²⁶⁰ Za razliku od ZZD, u Zakonu o ravnopravnosti polova propisana su samo ova dva oblika diskriminacije. Nije jasno zašto se zakonodavac u Srbiji opredelio za različito propisivanje oblika diskriminacije u ZZD i ZRP, kao ni kojim se razlozima rukovodio prilikom propisivanja ovoliko različitih oblika diskriminacije u ZZD, posebno ako se uzme u obzir činjenica da neki od ovih oblika ne postoje u međunarodnim dokumentima, dok na primer, uskraćivanje razumnog prilagođavanja nije uopšte definisano kao oblik diskriminacije. Posebno je kritikovano to što je povreda načela jednakih prava i obaveza propisana kao poseban oblik diskriminacije, koja se u teoriji i praksi ljudskih prava smatra testom diskriminacije.²⁶¹ Ta pravila propisuju kriterijume na osnovu kojih se utvrđuje da li je

---

²⁵⁷ Direktive Saveta 2000/78/EC i 2000/43/EC - o uspostavljanju opšteg okvira za ravnopravan tretman u zapošljavanju i obavljanju zanimanja i o primeni principa jednakog tretmana bez obzira na rasno ili etničko poreklo

²⁵⁸ Deklaracija o principima ravnopravnosti, Principi 5. i 13.

²⁵⁹ Član 5. ZZD

²⁶⁰ Petrušić, Krstić i Marinković, op.cit, 2014, str. 36-37

²⁶¹ Opširnije: Niels Petersen, „The Principle of Non-discrimination in the European Convention on Human Rights and in EU Fundamental Rights Law“, in: Yumiko Nakanishi (ed) *Contemporary Issues in Human Rights Law*, Springer, Singapore, 2018, pp. 129-142; Janneke Gerards, „The Margin of Appreciation Doctrine, the Very Weighty Reasons Test and Grounds of Discrimination“, in: Marco Balboni (ed), *The principle of discrimination and the European Convention of Human Rights*, Editoriale Scientifica, Napoli, 2017; Rodoljub Etinski, „Concept of Indirect Discrimination under Article 14 of the European Convention on Human Rights“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 70, godina LIV, Pravni fakultet u Nišu, Niš, 2015; Olivier De Schutter, *The Prohibition of Discrimination under European Human Rights Law Relevance for EU Racial and Employment Equality Directives*, European Network of Legal Experts in the non-discrimination field, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2005

određeno razlikovanje pojedinaca ili grupe – uskraćivanjem prava ili nametanjem obaveza – diskriminatorno.²⁶² U ovom radu detaljnije su objašnjena dva osnovna oblika diskriminacije – neposredna (direktna) i posredna (indirektna) diskriminacija.

4.2.1. Neposredna diskriminacija

Neposredna ili direktna diskriminacija je jasan i vidljiv oblik diskriminacije. Ona se ispoljava kao nepovoljniji tretman osobe koja je u uporedivoj situaciji sa drugom osobom, ukoliko je takav tretman zasnovan na nekom ličnom svojstvu. Nepovoljniji tretman može da bude izražen na različite načine – razlikovanje, isključivanje, restrikcije, ograničenja ili preferencije, odnosno, postupanja koja proizvode diskriminatorne efekte.²⁶³ Na osnovu prakse ESLJP može se zaključiti da je u pitanju različit tretman lica ili grupa lica u odnosu na druga lica ili grupe, koji se nalaze u istoj ili sličnoj situaciji, a različit tretman je zasnovan na ličnom svojstvu.²⁶⁴ Zabrana direktne diskriminacije zasnovana je na ideji formalne jednakosti, odnosno, na ideji da se prema jednakima postupa jednako. Mnoge društvene grupe kroz istoriju bile su izložene nejednakom tretmanu, koji bi savremenim rečnikom mogao da se nazove direktnom diskriminacijom. Razvoj ljudskih prava, sa osnovnom idejom da su svi ljudi jednaki, odnosno, kako je navedeno u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima – da se rađaju jednaki u dostojanstvu i pravima, doprineo je da se diskriminacija zabrani međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima. To je dalje doprinelo da se diskriminacija zabrani u nacionalnim zakonodavstvima, pa u današnje vreme skoro da ne postoje razvijene države koje imaju zakonodavstva koja sadrže odredbe koje su direktno diskriminatorne prema ženama. Izuzeci naravno postoje, kao što je slučaj sa određenim državama u kojima se na privatne i porodične odnose primenjuje šeriajsko pravo, kao i u nekim drugim državama u pogledu starosnog doba za stupanje u brak, u pogledu prava na državljanstvo, osnova za razvod i slično.²⁶⁵

---

²⁶² Ivana Krstić, *Analiza usaglašenosti Zakona o zabrani diskriminacije sa zakonodavstvom Evropske unije i analiza dosadašnje primene Zakona o zabrani diskriminacije u Srbiji*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i OEBS, Beograd, 2016, str. 14-15; Petrušić, Krstić, Marinković, op.cit, 2014, str. 37

²⁶³ Etinski i Krstić, op.cit, 2009, str. 152

²⁶⁴ *Handbook on European non-discrimination law*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights and European Court of Human Rights, Council of Europe, 2011, pp. 22

²⁶⁵ Opširnije: Fareda Banda, *Project on a Mechanism to Address Laws that Discriminate against Women*, Office of the High Commissioner for Human Rights – Women's Rights and Gender Unit, 2008, https://www.ohchr.org/Documents/Publications/laws_that_discriminate_against_women.pdf, 13.9.2018.

Pravno gledano, neposredna diskriminacija, prema odredbama člana 6. ZZD, postoji *ako se lice ili grupa lica, zbog njegovog, odnosno, njihovog ličnog svojstva u istoj ili sličnoj situaciji, bilo kojim aktom, radnjom ili propuštanjem, stavljaju ili su stavljeni u nepovoljniji položaj ili bi mogli biti stavljeni u nepovoljniji položaj*. Iz ove definicije proizlaze tri elementa/obeležja direktne diskriminacije: 1) da su pojedinac ili grupa koji imaju isto lično svojstvo stavljeni ili bi mogli biti stavljeni u nepovoljniji položaj, 2) u odnosu na drugog pojedinca ili grupu u istoj ili sličnoj situaciji i 3) da je nepovoljniji položaj zasnovan na ličnom svojstvu pojedinca ili grupe. Imajući u vidu definiciju direktne diskriminacije, evidentno je da za utvrđivanje da li je izvršena diskriminacija potrebno identifikovati tzv. „uporednika“ (komparatora), odnosno, uporednu grupu. Uporednik je osoba koja se nalazi u istoj ili sličnoj situaciji kao žrtva diskriminacije, ali se od nje razlikuje po tome što nema lično svojstvo koje ima žrtva diskriminacije, a koje je bilo osnov diskriminacije. Pronalaženje adekvatnog uporednika ponekad je veoma teško, posebno u situacijama višestruke diskriminacije, što će kasnije biti detaljnije objašnjeno. Postoje situacije u kojima nema uporednika, pa se koristi „hipotetički“ uporednik. Takođe, postoje situacije u kojima uporednik nije potreban. Ovakav stav je zauzeo Evropski sud pravde 1990. godine u slučaju *Elisabeth Johanna Pacifica Dekker v. Stichting Vormingscentrum voor Jong Volwassenen (C-177/88)*, tako što je u odluci navedeno da je diskriminacija na osnovu trudnoće neposredna diskriminacija i da uporednik nije potreban jer bi uporednik bio muškarac, a muškarac ne može biti trudan.²⁶⁶

Ukoliko pažljivo analiziramo definiciju direktne diskriminacije iz ZZD, može se zaključiti da se direktna diskriminacija ne može opravdati, što znači da je zabrana direktne diskriminacije apsolutna. S druge strane, definicija sadržana u ZRP razlikuje se od definicije iz ZZD po tome što propisuje da je u pitanju *neopravdano* (naglasila K.B) razlikovanje.²⁶⁷ Anđelija Tasić smatra da uvođenje pojma „neopravdano“ razlikovanje i u definiciju direktne diskriminacije stvara konfuziju koja može navesti na zaključak da postoje određeni slučajevi u kojima je direktna

---

²⁶⁶ Odluka Suda pravde EU, *Elisabeth Johanna Pacifica Dekker v. Stichting Vormingscentrum voor Jong Volwassenen (C-177/88)*, presuda od 8. novembra 1990. godine.

²⁶⁷ Član 5. ZRP. Neposredna diskriminacija jeste svako neopravdano razlikovanje, isključivanje ili ograničavanje kojim se u istoj ili sličnoj situaciji bilo kojim aktom ili radnjom organa javne vlasti, poslodavca ili pružaoca usluga, lice ili grupa lica stavljaju ili su stavljeni u nepovoljniji položaj, odnosno kojim bi mogli biti stavljeni u nepovoljniji položaj na osnovu pola

diskriminacija opravdana.²⁶⁸ Međutim, na međunarodnom nivou nema saglasnosti da li se direktna diskriminacija može opravdati. Naime, kako Etinski i Krstić navode, iz definicija direktne diskriminacije koje su sadržane u međunarodnim ugovorima i antidiskriminacionim direktivama Evropske unije, nema nikakvih naznaka da bi direktna diskriminacija mogla objektivno da se opravda. Ovo posebno postaje očigledno ukoliko se uporede definicije direktne i indirektna diskriminacije, s obzirom da definicija indirektna diskriminacije sadrži mogućnost objektivnog opravdanja diskriminacije legitimnim ciljem, ukoliko su sredstva za postizanje cilja primerena i nužna. Iz toga bi se moglo zaključiti da ne postoji mogućnost opravdanja za direktnu diskriminaciju, ali kako navode, odstupanja od ovog pravila ipak ima.²⁶⁹ Na primer, obe antidiskriminacione direktive iz 2000. godine propisuju izuzetak *suštinskog i odlučujućeg zahteva zanimanja* (eng. *genuine and determining occupational requirement*), što znači da se različit tretman na osnovu ličnog svojstva može opravdati ukoliko zbog prirode određenih profesionalnih delatnosti ili konteksta u kojem se one obavljaju, lično svojstvo predstavlja suštinski i odlučujući zahtev zanimanja, pod uslovom da je cilj legitiman i da je zahtev srazmeran.²⁷⁰ Takođe, moguće je propisati da se zabrana diskriminacije na osnovu invaliditeta i starosnog doba ne primenjuje na oružane snage, kao i propisati razlike u tretmanu na osnovu starosnog doba, ukoliko su ove razlike objektivno i razumno opravdane, uključujući politiku zapošljavanja, tržište rada i ciljeve profesionalne obuke, ako su sredstva za postizanje tog cilja primerena i nužna.²⁷¹ Sličan stav je izražen i u Deklaraciji o principima ravnopravnosti – da direktna diskriminacija može biti dozvoljena u izuzetnim situacijama, kada može da bude opravdana na osnovu veoma stiktno definisanih kriterijuma.²⁷²

4.2.2. Posredna diskriminacija

Indirektna ili posredna diskriminacija postoji kada naizgled neutralna odredba, kriterijum ili praksa stavlja osobu ili grupu u naročito nepovoljan položaj, osim ukoliko odredba, kriterijum ili praksa može da se objektivno opravda zakonitim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su

---

²⁶⁸ Anđelija N. Tasić, *Postupak u parnicama za zaštitu od diskriminacije – doktorska disertacija*, Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet, Niš, 2016, str. 30

²⁶⁹ Etinski i Krstić, op.cit, 2009, str. 152-153

²⁷⁰ Član 4. Direktive o rasnoj diskriminaciji; član 4. stav 1. Direktive o jednakosti pri zapošljavanju

²⁷¹ Član 3. stav 4. Direktive o jednakosti pri zapošljavanju

²⁷² Deklaracija o principima ravnopravnosti, Princip br. 5

primerena i nužna.²⁷³ Ima shvatanja da je razlika između direktne i indirektne diskriminacije u tome što je direktna diskriminacija „otvorena“ (eng. *overt*) jer je očigledno da je zasnovana na ličnom svojstvu, dok je indirektna diskriminacija „prikrivena“ (eng. *covert*) jer je zasnovana na određenom osnovu koji nije zabranjen sam po sebi, što dovodi do prikrivanja zabranjenog osnova.²⁷⁴ Dakle, posredna diskriminacija se ne zasniva na različitom tretmanu, već upravo na jednakom tretmanu koji proizvodi različite (nepovoljnije) posledice na pojedince ili grupe koje su zasnovane na njihovim ličnim svojstvima. Posredna diskriminacija zasniva se na ideji da prema licima koji se nalaze u različitoj poziciji treba postupati različito, u meri u kojoj je to neophodno za omogućavanje jednakog pristupa društvenim dobrima i ostvarivanje jednakih mogućnosti za uživanje prava i sloboda.²⁷⁵ Zabrana indirektne diskriminacije prevazilazi cilj ostvarivanja formalne jednakosti, već predstavlja korak ka ostvarivanju suštinske ravnopravnosti.

Kao što je već navedeno, XX vek je obeležen idejom da društvo ima zadatak da sve članove društva tretira jednako, formalno i suštinski, o čemu se raspravljalo ne samo u pravu, već i filozofiji, političkoj teoriji i sociologiji.²⁷⁶ Pored toga i paralelno sa tim, vodila se debata o tome do kog stepena razlike među ljudima proizlaze iz prirodnih razlika, a koliko je iz društvenih procena i društvenih okolnosti. Ralf Darendorf razlikuje četiri tipa nejednakosti među ljudima: 1) prirodne razlike vrste (npr. boja očiju); 2) prirodne razlike koje se odnose na kategorije (npr. između talenta ili inteligencije); 3) društvene razlike u društvenom položaju pojedinaca koje su rezultat podele rada i 4) društvena stratifikacija, koja pokazuje mesto pojedinca u društvu, na osnovu bogatstva i ugleda.²⁷⁷ Studije i analize stratifikacije usmeravaju se na istraživanja različitih dimenzija nejednakosti u studijama o siromaštvu, bogatstvu i raspodeli zarada, a analize stratifikacije pisane su uglavnom sa muške tačke gledišta, dugo zanemarujući pitanje roda, iako je rod „sam po sebi, jedan od najilustrativnijih primera stratifikacije. Ne postoji nijedno društvo u kojem muškarci, bar u nekim aspektima društvenog života, nemaju više

---

²⁷³ Opširnije: Christa Tobler, *Limits and Potential of the Concept of Indirect Discrimination*, European Network of Legal Experts in the non-discrimination field, European Commission, Office for the Official Publication of the European Communities, Luxembourg, 2008

²⁷⁴ Etinski i Krstić, op.cit, 2009, str. 152-153, 164

²⁷⁵ Petrušić i Beker, op.cit, 2012, str. 31-32

²⁷⁶ U stručnoj javnosti vodi se rasprava o jednakom tretmanu pojedinaca u društvu i to na nivou normativnog principa (trebalo bi da ljudi budu jednaki) i na nivou zahteva (sva ljudska bića su jednaka). Opširnije: Turner, op.cit, 2006, str. 171-173.

²⁷⁷ Darendorf (1962) prema: Anthony Giddens, *Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1989, str. 273.

bogatstva, viši status i veći uticaj od žena“.²⁷⁸ Analiza diskriminacije žena, u istraživanjima položaja žene, predstavlja vertikalnu sociološko-feminističkih debata,²⁷⁹ posebno ako se ima u vidu da su rod i rodni odnosi bili nedovoljno analizirani aspekti (ne)jednakosti.²⁸⁰ Rodne nejednakosti su duboko utkane u svim društvima i reprodukuju se kroz različite prakse, institucije i politike.²⁸¹ Zbog toga se danas u sociologiji rodna nejednakost definiše kao razlika u statusu, moći i prestižu između muškaraca i žena u okviru grupa i društava.²⁸² Društvena jednakost podrazumeva da svi ljudi treba da budu jednaki i to u svim oblastima koje utiču na njihove životne šanse: u obrazovanju, na poslu, u pristupu socijalnim službama, u porodičnim odnosima i slično, ali se žene susreću sa velikim preprekama i izazovima u dostizanju društvene jednakosti u odnosu na muškarce.²⁸³

Istraživanja diskriminacije na osnovu pola i roda našla su se u fokusu pravnih istraživanja pre nekoliko decenija i tada je pokrenuta debata o rodu i pristupu „jednakost – različitost“ u pravnim i feminističkim akademskim krugovima,²⁸⁴ o čemu je bilo više reči u poglavlju 2. ovog rada. U pogledu roda, kao pitanja različitosti, pojedine feminističke teoretičarke smatraju da postoje dve opcije – rodna neutralnost i posebna zaštita,²⁸⁵ ali da obe opcije uzimaju muškarca kao normu,

---

²⁷⁸ Giddens, op.cit, 1989, str. 239

²⁷⁹ Opširnije: Mary Walsh Roth, (ed) *Women, Man and Gender - Ongoing Debates*, Yale University Press, New Haven, 1997

²⁸⁰ Miler objašnjava da dominantna grupa ima najveći uticaj u određivanju celokupne kulture, pa čini nejednakost legitimnom i ona postaje deo osnovnih društvenih koncepata. Društvo zamagljuje pravu prirodu takvih odnosa (postojanje nejednakosti), dok kultura objašnjava aktuelne događaje upućivanjem na niz drugih premisa (kao što su rasna i polna inferiornost) koje su neizbežno pogrešne. Opširnije: Jean Baber Miller, *Toward a New Psychology of Women*, Beacon Press, Boston, 1986, p. 59.

²⁸¹ *Gender Equality – Striving for Justice in an Unequal World*, United Nations Research Institute for Social Development, 2005, str. 1-19

²⁸² Ukazano je da kada se razmišlja o nejednakosti žena i muškaraca, mogu se postaviti sledeća pitanja: „da li žene i muškarci imaju jednak pristup važnim društvenim resursima (hrani, novcu, moći i vremenu) i da li žene i muškarci raspolažu istim mogućnostima u životu? Da li se uloge i aktivnosti žena i muškaraca slično vrednuju?“ Opširnije: Giddens, op.cit, 1989, str. 227

²⁸³ Pipa Noris govori o četiri specifične oblasti: mogućnost obrazovanja, pravo na abortus, zaštita majki i olakšice za brigu o deci. Svaka od ovih oblasti predstavlja različite aspekte i mogućnosti društvenog života žena i bitno utiče na poboljšanje ravnopravnosti. Opširnije: Pippa Norris, *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies*, Rienner, Boulder, Colorado, 1987, str.77

²⁸⁴ Džoan Skot ukazuje da je u feminističkoj pravnoj teoriji izraz „jednakost protiv različitosti“ služio kao skraćenica za obežavanje protivrečnih feminističkih pozicija i političkih strategija. Opširnije: Joan Scott, „Slučaj Sears“, *Kruh i ruže*, br.22/2004, str. 56-60

²⁸⁵ Ketrin MekKinon prvu opciju naziva „muški standard“, odnosno, žena može biti jednaka muškarcu, dok je druga opcija „ženski standard“, koja dozvoljava da žena bude različita od muškarca. Elen C. DuBois, Mary C. Dunlap, Carol J. Gilligan, Catharine A. MacKinnon, Carrie J. Menkel-Medow, „Feminist Discourse, Moral Value, and the Law – A Conversation“, in: Frances E. Olsen (ed), *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995, pp. 152-155.

odnosno, da ako su žene i muškarci jednaki, onda se žena tretira kao muškarac, a ako su različito tretiraju, muškarac je merilo.²⁸⁶ Odnos između žena i muškaraca u kontekstu „jednakost ili različitost“ veoma je složen, ali se može zaključiti da je formalna jednakost neophodna ali svakako ne i dovoljna, što je ujedno i pravac u kome se razvija antidiskriminaciono zakonodavstvo. Neophodno je da zakoni uvažavaju različitosti jer iako je u nekim oblastima jednakost neophodna (jednake zarade za rad iste vrednosti, jednakost pred zakonom), mnoge druge oblasti zahtevaju uvažavanje različitosti, odnosno, kako navodi Marijana Pajvančić, svi su pred zakonom jednaki,²⁸⁷ ali zakon ne sme da bude jednak za sve. Zakoni treba da vode ukidanju društvene nejednakosti, a normativni koncept jednakosti održava i ojačava stvarnu nejednakost u društvu. Formalna pravna jednakost jeste neophodan, ali nije dovoljan uslov za postizanje stvarne jednakosti. Džon Skot smatra da ne treba stavljati jednakost u opoziciju sa različitosti, već treba insistirati na jednakosti koja zahteva priznanje i uključivanje različitosti.²⁸⁸

Koncept posredne diskriminacije i zabrana posredne diskriminacije garantuju pravo na jednakost, uz uvažavanje različitosti. Sa pravne tačke gledišta, imajući u vidu da je u pitanju jednako postupanje prema svima, kod posredne diskriminacije nije na prvi pogled vidljivo da određeno pravilo, kriterijum ili praksa stavlja određenu grupu ljudi u nepovoljniji položaj. Na međunarodnom nivou prepoznavanje i utvrđivanje posredne diskriminacije bilo je daleko izazovnije u poređenju sa neposrednom diskriminacijom. Prvi put je ESLJP utvrdio da postoji diskriminacija u slučaju kada država primenjuje jednak tretman na pojedince ili grupe koji se nalaze u bitno različitim situacijama, u predmetu *Tlimenos protiv Grčke* (br. 34369/97). Tlimenos je pripadnik Jehovinih svedoka koji nije želeo da služi vojni rok zbog svojih religijskih uverenja, a s obzirom da se u Grčkoj nije prihvatao prigovor savesti, on je osuđen zbog odbijanja služenja vojnog roka i svoju kaznu je izdržao. Nakon toga se školovao za državnog revizora, položio je sve ispite kao jedan od najboljih u klasi. Međutim, kada se prijavio za posao, njegova prijava je odbijena jer je osuđivan. Evropski sud za ljudska prava stao je na stanovište da se morala napraviti razlika između osoba koje su učinile ozbiljna krivična dela i onih koji su osuđeni zbog svojih verskih uverenja. Sud je ukazao da Tlimenos nije učinio nikakav nepošteni

---

²⁸⁶ Anne Phillips, *(O)Rađanje demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001, str.44

²⁸⁷ U pitanju su prava koja svaka osoba ima pred zakonom, a ta prava su jednaka. Opširnije: Marijana Pajvančić, „Ustav i ravnopravnost polova“, u: *Međunarodni i domaći pravni okvir ženskih ljudskih prava i rodne ravnopravnosti*, Ženski istraživački centar, Niš, 2007, str. 24.

²⁸⁸ Joan Scott, op.cit, 2004, str. 58

ili nemoralni akt koji bi ugrozio njegovu sposobnost za obavljanje posla revizora, te je zaključio da je Grčka tretirala dve potpuno različite grupe na isti način, bez objektivnog i razumnog opravdanja.

Zakonom o zabrani diskriminacije propisano je da posredna diskriminacija postoji *ako se lice ili grupa lica, zbog njegovog, odnosno njihovog ličnog svojstva, stavlja u nepovoljniji položaj aktom, radnjom ili propuštanjem koje je prividno zasnovano na načelu jednakosti i zabrane diskriminacije, osim ako je to opravdano zakonitim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primerena i nužna.*²⁸⁹ Antidiskriminaciono zakonodavstvo Republike Srbije u velikoj meri je usklađeno kako sa međunarodnim ugovorima kojima je diskriminacija zabranjena, tako i sa antidiskriminacionim zakonodavstvom Evropske unije. Međutim, kada je u pitanju definicija posredne diskriminacije, česti su prigovori da je neusklađena sa definicijom iz antidiskriminacionih direktiva Evropske unije iz 2000. godine,²⁹⁰ kojima je posredna diskriminacija definisana kao situacija u kojoj *naizgled neutralna odredba*, kriterijum ili praksa *može staviti lice ...* u posebno nepovoljan položaj u poređenju sa drugim licima.²⁹¹ Primedbe Evropske unije odnose se na neophodnost upotrebe izraza *naizgled neutralna odredba* umesto *prividno zasnovano na načelu jednakosti i zabrane diskriminacije*, kao i na nedostatak zaštite u slučajevima potencijalne opasnosti od stavljanja u nepovoljniji položaj.²⁹²

I kod posredne diskriminacije mogu se izdvojiti tri elementa: 1) postojanje neutralnog pravila (kriterijuma, prakse), 2) čija primena stavlja pojedince ili grupe u nepovoljniji položaj zbog nekog njihovog ličnog svojstva i 3) u odnosu na druge pojedince koji se nalaze u istoj ili sličnoj situaciji, a koja nemaju to lično svojstvo. Ovo znači da je neophodno ispitati da li neko prividno neutralno pravilo nesrazmerno nepovoljno pogađa pojedinca ili grupu na osnovu nekog ličnog svojstva. Prilikom utvrđivanja da li u nekom slučaju postoji posredna diskriminacija, potrebno je najpre ispitati da li se pojedinac ili grupa dovode u nepovoljniji položaj neutralnim pravilom ili kriterijumom. Ukoliko je odgovor pozitivan, potrebno je ispitati da li je cilj koji se želi postići

---

²⁸⁹ Član 7. ZZD

²⁹⁰ Videti: The Delegation of the European Union to the Republic of Serbia, Key findings of the 2016 Report, <https://europa.rs/key-findings-of-the-2016-report-on-serbia/?lang=en>, 10.10.2018.

²⁹¹ Član 2. stav 1. obe direktive EU iz 2000.

²⁹² Krstić, op.cit, 2016, str. 10

tim pravilom dopušten i opravdan. Ukoliko je i ovaj odgovor pozitivan, potrebno je ispitati da li su mere kojima se cilj postiže primerene i nužne.²⁹³ Da bi se utvrdilo da li je sredstvo *primereno*, ispituje se da li se njime može ostvariti cilj, odnosno, da li odgovarajuće za ostvarivanje cilja, dok se *nužnost* procenjuje u odnosu na to da li je cilj mogao da se ostvari bez upotrebe tog sredstva, odnosno, da li se moglo upotrebiti neko drugo sredstvo koje bi izazvalo manje štetne posledice u odnosu na posledice koje je izazvalo upotrebljeno sredstvo.²⁹⁴

4.3. Višestruka diskriminacija

4.3.1. Pojam višestruke diskriminacije

Višestruka diskriminacija žena, odnosno, zaštita žena od višestruke diskriminacije osnovna je tema ovog rada. Da bi se sagledale mogućnosti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije, kao i izazovi i prepreke u zaštiti, neophodno je analizirati sam pojam višestruke diskriminacije, njene pojavne oblike i posledice koje ima na živote žena. Na fenomen višestruke diskriminacije, kao što je već navedeno, prve su ukazale afroameričke feministkinje kasnih 1980-ih, tako što su pokazale da su crne žene zanemarene i u politikama koje se odnose na rodnu diskriminaciju, gde je fokus na belim ženama i u politikama koje se odnose na rasnu diskriminaciju, gde je fokus na crnim muškarcima. Kimberli Krenšo smatra da se *paradigma rodne diskriminacije zasniva uglavnom na iskustvima belih žena, dok se paradigma rasne diskriminacije zasniva uglavnom na iskustvima crnih muškaraca. Rezultat su usklađena shvatanja o tome šta zapravo čini rodnu i rasnu diskriminaciju, koja obuhvataju samo mali sklop okolnosti od kojih nijedan ne uključuje diskriminaciju prema crnkinjama.*²⁹⁵

Na ovom osnovu se razvila feministička teorija intersekcionalnosti, prema kojoj je svaka osoba skup određenih, međusobno zavisnih identiteta, što pojedince čini kompleksnim bićima, ali i

---

²⁹³ Nevena Petrušić i drugi, *Antidiskriminaciono pravo – propisi, praksa i stvarnost*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2017, str. 89

²⁹⁴ Petrušić i Beker, op.cit, 2012, str. 34

²⁹⁵ Crenshaw, op.cit, 1989, str. 139

doprinosi riziku od diskriminacije.²⁹⁶ Svaka osoba ima više identiteta, koji se prepliću i ukrštaju – pol, nacionalnu pripadnost, starosno doba, obrazovanje, socio-ekonomski status, bračni status, seksualnu orijentaciju i dr. Treba imati u vidu da nisu svi delovi identiteta pojedinca, odnosno, sva lična svojstva podjednako važna, to zavisi od osobe do osobe. Na primer, nekim ljudima je veoma važna nacionalna pripadnost ili religijska uverenja, dok nekim drugim ljudima to uopšte nije važno. Takođe, neki identiteti se menjaju vremenom, pa tako vremenom može da se promeni bračni status, socio-ekonomski status, čak i neka lična svojstva koja većina smatra nepromenljivim, kao što je pol. Raznolikost i brojnost identiteta podrazumeva mogućnost diskriminisanja jedne osobe na osnovu više različitih razloga.²⁹⁷ Takođe, višestrukost podrazumeva spajanje više oblika potčinjenosti i pokušaj konceptualizacije problema obuhvatanjem strukturalnih i dinamičkih posledica međusobnog delovanja dve ili više osa potčinjenosti. Uzroci potčinjenosti otkrivaju se tako što se uzimaju u obzir različite ose moći, kao što su rasa, pol ili klasa koje oblikuju društveni prostor, koje mogu biti suprotstavljene jedna drugoj, ali koje se takođe i preklapaju, stvarajući kompleksnost višestrukosti u kojoj se susreću dve ili više osa.²⁹⁸ Višestruka diskriminacija ne predstavlja samo dva ili više oblika diskriminacije koji se međusobno prepliću, već je njen rezultat sinergički. Ova karakteristika višestruke diskriminacije ujedno je i izazov za pravne sisteme i zaštitu ljudskih prava uopšte, zbog sposobnosti sistema ljudskih prava da prepozna različite situacije višestruke diskriminacije i posledice koje izaziva, kao i sposobnosti pravnog sistema da adekvatno suzbija višestruku diskriminaciju.²⁹⁹

Postoje i određeni izazovi u vezi sa terminologijom. Suzan Buri i Dagmar Šik objedinile su različite pristupe i dileme u vezi sa terminologijom i višestrukom diskriminacijom.³⁰⁰ Za označavanje višestruke diskriminacije najčešće se koriste sledeći izrazi: dodatna (eng. *additive*) diskriminacija, složena (eng. *compound*) diskriminacija i intersekcijaska diskriminacija, ali i

---

²⁹⁶ Opširnije: Kimberlé Crenshaw, Gender-related aspects of race discrimination, *Background Paper for the Expert Meeting on the Gender-Related Aspects of Race Discrimination*, 21-24 November 2000, Zagreb, Croatia (EM/GRD/2000/WP.1)

²⁹⁷ Vasiljević, op.cit, 2011, str. 99; Makonen, op.cit, 2002; Burri i Schiek, op.cit, 2009; Solanke Iyiola, „Independence and Diversity in the European Court of Justice“, *Columbia Journal of European Law*, Vol. 15, No. 1, 2009; Zarrehparvar Mandana, „Multiple Discrimination“, in: *Equality News*, The Irish Equality Authority magazine, Spring 2008, pp. 16-18s

²⁹⁸ Vasiljević, op.cit, 2011, str. 28-29

²⁹⁹ Vasiljević, op.cit, 2011, str. 100

³⁰⁰ Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 3-4

intersekcijske nejednakosti, intersekcijske nepovoljnosti i slično. Svaki od ovih izraza odražava posebno određena stanovišta (eng. *particular stance*). Na primer, intersekcionalnost je koncept čiji je cilj bio da uvede nove koncepte u antidiskriminaciono zakonodavstvo i politike ravnopravnosti, a kasnije su se u okviru intersekcionalnosti razvijali različiti pravci, u okviru kojih se pojavilo razlikovanje na dodatnu ili složenu/kumulativnu diskriminaciju i intersekcijsku diskriminaciju.³⁰¹ Dodatna ili složena diskriminacija uobičajeno se shvata kao diskriminacija na osnovu više ličnih svojstava ali kod koje se lična svojstva još uvek mogu razgraničiti, dok je intersekcijaska diskriminacija takva diskriminacija na osnovu više ličnih svojstava koja se ne mogu razgraničiti, odnosno, ne može se utvrditi koje lično svojstvo u kojoj meri doprinosi diskriminaciji. Buri i Šik ukazuju da nije lako pronaći adekvatnu i neutralnu terminologiju u okviru ovog „minskog polja“, ali se na kraju opredeljuju za korišćenje izraza *višestruka diskriminacija*, jer se ovaj termin pojavljuje u strateškim dokumentima Evropske unije i smatraju ga sveobuhvatnim terminom koji obuhvata različite situacije višestruke diskriminacije.³⁰²

Evropska agencija za fundamentalna prava (FRA) ukazuje da ne postoji strogo definisana terminologija u vezi sa višestrukom diskriminacijom, da se koriste različiti termini (višestruka, kumulativna, složena, kombinovana, intersekcijaska), kao i da se ovi termini često koriste kao sinonimi iako imaju pomalo različita značenja. Najčešće se izraz višestruka diskriminacija koristi da označi situacije u kojoj više ličnih svojstava jedne osobe deluju odvojeno, dok se izraz intersekcijaska diskriminacija koristi da označi situacije u kojima više ličnih svojstava deluju međusobno, u isto vreme, na takav način da se ne mogu odvojiti i razgraničiti, čime proizvode specifične vrste diskriminacije.³⁰³ Može se reći da se izrazi intersekcionalnost i intersekcijaska diskriminacija više koriste u akademskim krugovima, dok se izraz višestruka diskriminacija najčešće koristi u stručnim publikacijama u oblasti ljudskih prava, ravnopravnosti i nediskriminacije.

Uz sličnu argumentaciju koju su dale Šik i Buri, u ovom radu ću koristiti izraz *višestruka diskriminacija* kao zbirni i sveobuhvatni izraz za sve oblike diskriminacije koji su zasnovani na

---

³⁰¹ Schiek, op.cit, 2005; Makkonen, op.cit, 2002; Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 3

³⁰² Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 4

³⁰³ *Handbook on European Non-Discrimination Law, 2018 edition*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 60

dva ili više ličnih svojstava. Pored toga, višestruka diskriminacija je izraz koji se koristi i u ZZD, što je dodatni argument za korišćenje ovog izraza. Tamo gde bude potrebno, biće naglašeno na koji oblik višestruke diskriminacije se odnosi, posebno u slučajevima intersekcijske diskriminacije. Ova definicija poklapa se sa definicijom koju je dao Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE), koji višestruku diskriminaciju definiše kao zbirni i neutralni izraz za sve oblike diskriminacije zasnovane na nekoliko ličnih svojstava. Odnosi se na bilo koju kombinaciju oblika diskriminacije na osnovu pola, rasnog ili etničkog porekla, religije ili uverenja, invaliditeta, starosnog doba, seksualne orijentacije, rodnog identiteta ili nekog drugog ličnog svojstva, kao i na diskriminaciju koju trpe osobe koje imaju ili za koje se pretpostavlja da imaju navedena lična svojstva.³⁰⁴ Takođe, izraz višestruka diskriminacija koristi se i u direktivama Evropske unije.³⁰⁵

U Zakonu o zabrani diskriminacije višestruka diskriminacija je definisana kao težak oblik diskriminacije, kao diskriminacija lica na osnovu dva ili više ličnih svojstava (višestruka ili ukrštena).³⁰⁶ Termini u zagradi predstavljaju prevode engleskih izraza *multiple* i *intersectionaldiscrimination*, što pokazuje poteškoće sa različitim izrazima i konceptima koji su nastali na engleskom govornom području i za koje nema uvek adekvatnih prevoda na naš jezik, kao što je na primer izraz *ukrštena diskriminacija*.

Pod uticajem feminističkih pravnih teoretičarki, intersekcionalnost je našla svoje mesto i u pravu. Poslednjih godina, zabrana višestruke diskriminacije unosi se u zakonodavstva evropskih država, što je između ostalog, rezultat povećanja društvene svesti o važnosti ravnopravnosti i uživanja ljudskih i drugih prava bez diskriminacije, kao i pod uticajem međunarodnih ugovora kojima je zabranjena diskriminacija. Zbog kompleksnosti identiteta osoba, kao i različitih načina na koje identiteti međusobno deluju, posebno u društvenom kontekstu odnosa moći, nije lako utvrditi razmere i posledice koje višestruka diskriminacija ima na jednu osobu, što se odražava i na pravnu zaštitu od diskriminacije. Zbog toga je teško oblikovati javne politike i zakonodavstvo tako da se višestruka diskriminacija prepozna i zabrani propisima, uz obezbeđivanje efikasne

---

³⁰⁴ EIGE, Gender Equality Glossary and Thesaurus, *Definition of Multiple Discrimination*, <http://eige.europa.eu/rdc/thesaurus/terms/1297>, 27.6.2018.

³⁰⁵ Npr. direktive Saveta 2000/43/EC i 2000/78/EC

³⁰⁶ Član 13. stav 1. tačka 5. ZZD

primene propisa i adekvatne pravne zaštite od višestruke diskriminacije. Najčešće se antidiskriminacione politike oblikuju tako da im je fokus na pojedinačnim ličnim svojstvima i/ili na određenim oblastima, dok se višestruka diskriminacija uglavnom samo pominje, označavanjem grupa koje su u riziku od višestruke diskriminacije, bez zalaženja u suštinu fenomena.

4.3.2. Oblici višestruke diskriminacije

Višestruka diskriminacija jeste zbirni termin koji se koristi u pravu, ali ovaj termin označava nekoliko različitih oblika višestruke diskriminacije. U literaturi postoje izvesne razlike, ali se može konstatovati da je identifikovano tri oblika višestruke diskriminacije:³⁰⁷ obična višestruka diskriminacija, dodatna višestruka diskriminacija i intersekcijaska diskriminacija,³⁰⁸ odnosno, tri načina na koje može da se manifestuje diskriminacija na osnovu više ličnih svojstava.³⁰⁹

4.3.2.1. Obična višestruka diskriminacija (*multiple discrimination*)

Obična višestruka diskriminacija (*multiple discrimination*) postoji kada je osoba izložena diskriminaciji po više osnova, ali u različito vreme i/ili u različitim situacijama. Na primer, žena sa invaliditetom može biti diskriminisana na osnovu invaliditeta prilikom korišćenja zdravstvenih usluga, ukoliko nema prilagođenih ginekoloških stolova, dok u drugoj situaciji, ova žena može biti diskriminisana na osnovu roda, ukoliko ne dobije unapređenje na poslu ili ukoliko bude seksualno uznemiravana na poslu. To znači da je diskriminisana na osnovu invaliditeta i roda, ali ne istovremeno, već na osnovu jednog ličnog svojstva u jednoj situaciji, a drugog ličnog svojstva u drugoj situaciji.³¹⁰ Sandra Fredman navodi primer osobe iz manjinske etničke grupe sa

---

³⁰⁷ Videti na primer: *Inequalities and multiple discrimination in access to and quality of healthcare*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, Publication Office of the EU, Luxembourg, 2013; Vasiljević, op.cit, 2011; Smith i Starl, *Locating Intersectional Discrimination*, European Training and Research Centre for Human Rights and Democracy, Graz, 2011; Makkonen, op.cit, 2002

³⁰⁸ Kosana Beker, *Zaštita od višestruke diskriminacije: Novi izazovi za sudove i Instituciju ombudsmena u BiH*, Centar za društvena istraživanja Analitika, Sarajevo, 2016b, str. 3-4

³⁰⁹ Fredman, op.cit, 2016, str. 27-28

³¹⁰ Beker, op.cit, 2016, str. 3

invaliditetom, koja može biti žrtva rasne diskriminacije u jednoj situaciji, a može biti diskriminisana zbog invaliditeta u nekoj drugoj situaciji, pri čemu oba događaja mogu da doprinesu dobijanju otkaza. Ovaj oblik diskriminacije ona naziva sekvencijalna višestruka diskriminacija (eng. *sequential multiple discrimination*) i ukazuje da u ovom slučaju, svaki akt diskriminacije može da se posmatra posebno.³¹¹

Timo Makonen na sličan način objašnjava višestruku diskriminaciju, kao situaciju u kojoj je osoba izložena diskriminaciji na osnovu više osnova, ali tako što se diskriminacija javlja na osnovu jednog ličnog svojstva u jednoj situaciji. Prepoznavanje višestruke diskriminacije u ovakvim slučajevima je uvažavanje akumuliranih različitih iskustava diskriminacije. Zato smatra da je višestruka diskriminacija pogodan izraz, zbog matematičke konotacije izraza „višestruka“, s obzirom da je u pitanju situacija u kojoj je osoba izložena diskriminaciji na osnovu, na primer, roda + invaliditeta + starosnog doba.³¹²

4.3.2.2. Dodatna diskriminacija (*additive/compound*)

Dodatna diskriminacija (eng. *additive* ili *compound discrimination*) postoji u slučajevima kada je osoba diskriminisana na osnovu više ličnih svojstava istovremeno, ali tako što se jedno lično svojstvo „dodaje“ na drugo i ta specifična kombinacija proizvodi dodatne teškoće i prepreke. Makonen navodi segregaciju na tržištu rada kao primer za ovaj oblik višestruke diskriminacije. U mnogim evropskim državama prisutna je rodna segregacija zanimanja, što znači da se poslovi posmatraju kao „muški“ ili „ženski“, a uz to, postoje poslovi koji su „namenjeni“ migrantima. Šanse migrantkinje da nađe odgovarajući posao u skladu sa svojim kvalifikacijama veoma su umanjene zbog dodatne diskriminacije.³¹³ Fredman ovaj oblik višestruke diskriminacije objašnjava kao situaciju u kojoj je osoba diskriminisana na dva različita načina u istoj situaciji. Na primer, lezbejka može da tvrdi da je uznemiravana zato što je žena i zato što je lezbejka. Ona

---

³¹¹Fredman, op.cit, 2016, str. 27

³¹² Makonen ukazuje da izraz višestruka diskriminacija nije pogodan za situacije u kojima je osoba diskriminisana na osnovu više ličnih svojstava istovremeno, pa se ne mogu posmatrati lična svojstva odvojeno. Na primer, u nekim situacijama kombinacija roda i rase (etničkog porekla) ne može se posmatrati odvojeno, niti se mogu sabirati iskustva. Bilo bi pogrešno postaviti pojednostavljenu jednačinu: „tipično iskustvo žene u SAD“ + „tipično iskustvo afroamerikanaca u SAD“= „tipično iskustvo afroamerikanke u SAD“. Makonen, op.cit, 2002, str. 10-11

³¹³ Makonen, op.cit, 2002, str. 11

smatra da diskriminacija na osnovu ova dva lična svojstva može da se dokaže nezavisno, na osnovu oba svojstva pojedinačno i to tako što će se uporediti sa muškarcem i pokazati da je izložena rodnoj diskriminaciji i tako što će se uporediti sa osobom heteroseksualne orijentacije i pokazati da je bila izložena i diskriminaciji na osnovu seksualne orijentacije.³¹⁴

Neki autori, kao što su na primer Šina Smit (Sheena Smith) i Klaus Štarl (Klaus Starl) prave razliku između dodatne (eng. *additive*) i otežavajuće/složene (eng. *aggravated/compound*) diskriminacije.³¹⁵ Dodatnu diskriminaciju posmatraju kao diskriminaciju na osnovu više ličnih svojstava koja mogu da se analiziraju odvojeno, tj. da se upoređuju pojedinačno, na isti način na koji je objasnila i Fredman. Smatraju da se u ovim situacijama može koristiti pristup zasnovan na jednom ličnom svojstvu, iako ukazuju da je u pitanju pravna fikcija u kojoj se osoba posmatra kroz veći broj pojedinačnih ličnih svojstava kao da se ona ne preklapaju. Kod otežavajuće/složene diskriminacije, posledice višestruke diskriminaciju teže su i veće „od prostog zbira diskriminacije na osnovu pojedinačnih ličnih svojstava.“ Kao primer navode kompaniju u kojoj se karijera može graditi i razvijati u dva pravca – prvi je „namenjen“ muškarcima na bazi pretpostavke da su muškarci fizički jači, dok je drugi pravac „namenjen“ onima koji neće ispoljavati svoju religiju na poslu (npr. smatra se da odsustvo zbog molitve u toku dana narušava proces rada). Pravac razvoja karijere u ovoj kompaniji ograničen je muslimanima i ženama koje nisu muslimanke, dok muslimanke često nemaju nijednu mogućnost za razvoj karijere u ovakvoj kompaniji. Iako se ovo može posmatrati i kao intersekcijaska diskriminacija, Smit i Štarl smatraju da se ovakve situacije otežavajuće/složene diskriminacije mogu pravno rešavati kao diskriminacija na osnovu pojedinačnih ličnih svojstava koja izaziva veće posledice.³¹⁶

4.3.2.3. Intersekcijaska diskriminacija

Intersekcijaska diskriminacija (eng. *intersectional discrimination*) javlja se kada je više ličnih svojstava jedne osobe u međusobnoj interakciji, kada se ova lična svojstva ukrštaju i prepliću, tako da se diskriminacija ne može analizirati niti odvojiti po pojedinačnim ličnim svojstvima. Na primer, muslimanke u Evropi koje nose religijska obeležja (hidžabe, feredže, burke) izložene su

---

³¹⁴ Fredman, op.cit, 2016, str. 27

³¹⁵ Smith i Starl, op.cit, 2011, str. 6-7

³¹⁶ Smith i Starl, op.cit, 2011, str. 7-8

specifičnim oblicima diskriminacije u skoro svim sferama javnog života, posebno prilikom zapošljavanja, na način na koji nisu diskriminirane druge žene niti muslimani. Slična je situacija sa Romkinjama, one su ponekad izložene specifičnim oblicima diskriminacije, kakav je na primer slučaj sa prinudnim (bez saglasnosti) sterilizacijama Romkinja,³¹⁷ o kojima je odlučivao i ESLJP.³¹⁸ U ovakvim situacijama lična svojstva se prepliću i ukrštaju na poseban način, pa se ne može utvrditi diskriminacija na osnovu pola niti rasna diskriminacija, jer žene iz neromske populacije nisu bile žrtve prinudnih sterilizacija, kao ni Romi. U ovakvim slučajevima, diskriminacija nije samo dodavanje uticaja jednog ličnog svojstva na drugo, već je njen rezultat kvalitativno drugačiji. Makonen daje sličan primer o prisilnim sterilizacijama žena sa invaliditetom koje su zabeležene širom sveta, a ukazuje i na činjenicu da su žene iz manjinskih grupa često izložene specifičnim stereotipima i predrasudama, koji ne važe za druge žene niti za muškarce iz njihove manjinske grupe.³¹⁹

Fredman objašnjava da je iskustvo diskriminacije crnih žena različito od iskustva belih žena i crnih muškaraca. Iako crne žene imaju i neka zajednička iskustva diskriminacije sa belim ženama i crnim muškarcima, u njihovom položaju postoje bitne razlike. Na primer, bele žene mogu biti žrtve diskriminacije na osnovu pola, ali one ujedno uživaju privilegiju zbog toga što su bele, a ponekad čak mogu i da se ponašaju rasistički. S druge strane, crni muškarci mogu biti izloženi rasnoj diskriminaciji, ali uživaju privilegiju što su muškarci, a ponekad se ponašaju seksistički. Pored toga, ona ukazuje i da ne treba generalizovati „crne žene“ jer je to heterogena kategorija koja se deli, između ostalog, pod pritiskom kulturne raznolikosti, pa su na primer, iskustva žena afrokaripskog porekla u Evropi bitno različita od iskustava žena pakistanskog ili bangladeškog porekla.³²⁰ Makonen opisuje intersekcijску diskriminaciju kao situaciju u kojoj je diskriminacija zasnovana na više ličnih svojstava koja su u međusobnom odnosu („rade zajedno“) u jednom istom trenutku, čime stvaraju specifičnu vrstu diskriminacije.³²¹ Smit i Štarl smatraju da diskriminacija bazirana na neodvojivoj kombinaciji više kategorija (ličnih svojstava) stvara potpuno novu kategoriju. Kao primer navode situaciju u kojoj je starija žena odbijena za

---

³¹⁷ Beker, op.cit, 2016, str. 4

³¹⁸ Slučajevi prinudnih sterilizacija Romkinja, videti odluke ESLJP: *I.G. i drugi protiv Slovačke*, br. 15966/04; *N.B. protiv Slovačke*, br. 29518/10; *V.C. protiv Slovačke*, br. 18968/07

³¹⁹ Makonen, op.cit, 2002, str. 12

³²⁰ Fredman, op.cit, 2016, str. 28

³²¹ Makonen, op.cit, 2002, str.10

posao instruktorka vožnje, a auto škola zapošljava i žene i starije muškarce. U tom slučaju nema rodne diskriminacije, kao ni diskriminacije na osnovu starosnog doba, već je osnov diskriminacije činjenica da je u pitanju starija žena.³²²

Razlikovanje tri oblika višestruke diskriminacije važno je jer se prva dva oblika (obična i dodatna/složena/otežavajuća) mogu manje ili više uspešno rešavati u okviru postojećih antidiskriminacionih zakona, dok je za intersekcionalnu diskriminaciju neophodan drugačiji pristup u pravu. Slučajevi intersekcionalne diskriminacije ne mogu se uspešno rešavati primenom pristupa zasnovanog na pojedinačnim ličnim svojstvima.³²³ U ovakvim slučajevima, gde se diskriminacija javlja na osnovu više ličnih svojstava, pokušaj dokazivanja diskriminacije na osnovu pojedinačnih ličnih svojstava bio bi neuspešan, pošto je najčešće nemoguće utvrditi diskriminaciju uobičajenim pravnim tehnikama, kao što je na primer poređenje na osnovu jednog ličnog svojstva.

Fredman ukazuje da je dodatni problem to što je intersekcionalnu diskriminaciju teško pratiti na nacionalnom nivou, jer zvanične statistike često ne sadrže razvrstane podatke na osnovu pola, invaliditeta, nacionalne/etničke pripadnosti i slično. Kao primer navodi istraživanje sprovedeno u Irskoj koje je pokazalo da su pripadnici etničkih manjina sa invaliditetom potpuno nevidljivi u zvaničnim statistikama, što ih izlaže diskriminaciji na svim nivoima – usluge koje za osobe sa invaliditetom obezbeđuje država nisu prilagođene njihovoj etničkoj pripadnosti, dok su unutar svoje zajednice često izloženi diskriminaciji na osnovu invaliditeta. Zbog toga je glavni problem koji treba da se reši u vezi sa intersekcijom diskriminacijom – kako da intersekcijom diskriminacija postane vidljiva i kako da se obezbede adekvatna zaštita i naknada onima koji su izloženi ovom specifičnom obliku diskriminacije.³²⁴

Makonen smatra da postoji i četvrti oblik višestruke diskriminacije, koji naziva preklapajuća (eng. *overlapping*) diskriminacija i koja se ispoljava kao situacija u kojoj je jedna osoba diskriminisana na osnovu nekoliko ličnih svojstava koja u istoj situaciji deluju nezavisno. Navodi primer kompanije koja ima prikrivenu politiku da ne zapošljava imigrante ni osobe sa

---

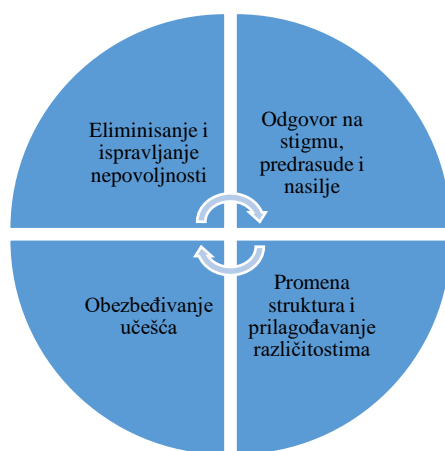
³²²Smith i Starl, op.cit, 2011, str. 6-7

³²³Ibid, str. 7-8

³²⁴Fredman, op.cit, 2016, str. 28

invaliditetom. Imigrant sa invaliditetom koji traži posao je u ovom slučaju diskriminisan na osnovu dva lična svojstva koja deluju simultano, ali individualno. U ovakvim slučajevima je poslodavac svestan postojanja oba lična svojstva, pa je veoma teško, ako ne i nemoguće, utvrditi na osnovu kog ličnog svojstva je ova osoba diskriminirana.³²⁵ Ukazujući dalje na specifičnosti višestruke diskriminacije, navodi da se u nekim slučajevima javlja „efekat okidača“, odnosno, da osoba generalno ne diskriminiše žene i ne diskriminiše imigrante, ali da kombinacija ta dva lična svojstva kod nekih pojedinaca može da dovede do aktiviranja „okidača“ i diskriminatornog ponašanja.³²⁶ S obzirom na teškoće trenutnih antidiskriminacionih zakona da adekvatno odgovore na intersekcionalnu diskriminaciju, Sandra Fredman predlaže korišćenje četvorodimenzionalnog okvira suštinske ravnopravnosti, koji uključuje i razlike u odnosima moći. Ovaj okvir je predstavljen grafički (grafikon br. 1) i ukazuje da je za pojedince ili grupe koji su u riziku od intersekcijske diskriminacije neophodno eliminisati prepreke, odgovoriti na stigmatu, predrasude i nasilje, obezbediti učešće i uvažavanje mišljenja i prilagođavanje razlikama kroz strukturalne promene. Analiza višestrukih i ukrštenih odnosa moći treba da se uradi u odnosu na ove četiri komponente, kroz koje mogu da se identifikuju suprotstavljeni odnosi, što je korak na putu adekvatnog rešavanja problema.³²⁷

Grafikon br. 1: Suštinska ravnopravnost – četvorodimenzionalni koncept³²⁸

³²⁵Makonen, op.cit, 2002, str. 12

³²⁶Ibid, str. 14

³²⁷Fredman, op.cit, 2016, str. 36-37

³²⁸ Ibid, str. 37

Način na koji može da se upotrebi četvorodimenzionalni okvir suštinske ravnopravnosti biće predstavljen kroz primer Romkinja i drugih žena iz deprivilegovanih etničkih manjinskih zajednica, koji je objašnjen u knjizi Sandre Fredman *Intersectional discrimination in EU gender equality and non-discrimination law*, u poglavlju *Gender in Disadvantaged Ethnic Minorities*,³²⁹ odakle sam ga preuzela zajedno sa grafikonima, prevela i prilagodila.

Ekspertska grupa za rodnu ravnopravnost, socijalnu inkluziju, zdravstvenu i dugotrajnu negu Evropske komisije zaključila je da je „adekvatno shvatanje i uvažavanje situacije Romkinja i žena iz manjinskih etničkih zajednica posebno otežano jer je neophodno razmotriti višestruke interakcije društvenih, kulturnih i ekonomskih faktora koji utiču na njihove živote – barijere roda i tradicije, diskriminaciju, rasizam, siromaštvo i veoma otežan pristup obrazovanju i zapošljavanju“.³³⁰ Romkinje i žene iz manjinskih etničkih zajednica u lošijem su položaju u odnosu na žene iz većinske populacije i u odnosu na muškarce iz svojih etničkih zajednica, posebno u oblastima zapošljavanja, zdravstvene zaštite, obrazovanja i socijalnih usluga, između ostalog i zbog interakcije nejednakih odnosa moći unutar zajednice i nejednakih odnosa moći u odnosu na većinsku zajednicu. Četvorodimenzionalni pristup suštinskoj ravnopravnosti, kako Fredman objašnjava, može da rasvetli ove odnose moći.

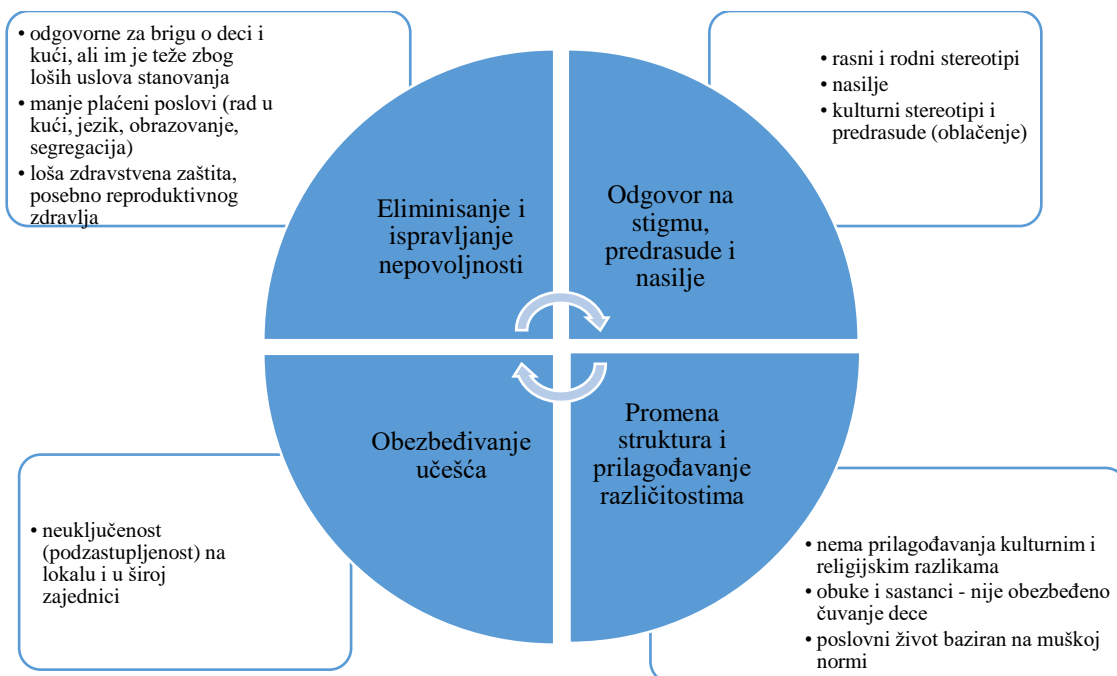
Grafikon br. 2: Suštinska ravnopravnost i intersekcionalnost: žene iz deprivilegovanih (eng. *disadvantaged*) manjinskih etničkih zajednica³³¹

---

³²⁹ Ibid, str. 39-41

³³⁰ *Ethnic minority and Roma women in Europe: A case for gender equality?*, Expert group on gender equality, social inclusion, health and long-term care (EGGSI), 2008, pp. 15

³³¹ Fredman, op.cit, 2016, str. 41

Prva dimenzija se odnosi na ispravljanje i eliminisanje njihovog nepovoljnog položaja. Žene iz deprivilegovanih manjinskih etničkih zajednica mogu biti u nepovoljnom položaju kao i žene iz većinske zajednice, ali je to pojačano rasizmom i/ili diskriminacijom na osnovu etničkog porekla. One su u nepovoljnom položaju na tržištu rada jer su uglavnom odgovorne za brigu o deci i kućne poslove, što je dodatno pojačano religijskim i kulturološkim faktorima koji postoje unutar njihove zajednice, što posledično dovodi do njihove veće nezaposlenosti i neaktivnosti na tržištu rada. Pored toga, one imaju manji stepen obrazovanja i niže kvalifikacije, poslodavci često imaju predrasude prema njima, pa se često zapošljavaju sa nepunim radnim vremenom u sektorima u kojima su male plate/satnice. Nedostatak (ili nesigurnost) stalnog zaposlenja povećava verovatnoću da će imati ograničen pristup finansijskim uslugama, što je pogoršano činjenicom da uglavnom nemaju svoju imovinu kojom bi garantovale za kredite. Ovakva situacija je često pogoršana nedovoljnim poznavanjem jezika, neinformisanošću i otvorenom diskriminacijom prema njima. Žene koje su žrtve nasilja u porodici su u posebno osetljivom položaju jer nisu finansijski samostalne, a često ni kulturološki. Njihov socioekonomski položaj je veoma loš, često žive u segregisanim naseljima u siromašnim kvartovima, sa lošim pristupom javnom transportu i socijalnim uslugama, a s druge strane, često su izložene diskriminaciji

prilikom pokušaja iznajmljivanja nekretnina, posebno ako nemaju regulisan status („iregularni migranti“). Ograničen pristup zdravstvenoj zaštiti utiče i na žene i muškarce iz manjinskih etničkih zajednica, ali žene su posebno pogođene u vezi sa reproduktivnim zdravljem (rane i mnogobrojne trudnoće, abortusi), što je dodatno pogoršano lošim uslovima života, zbog čega je njihov očekivani životni vek znatno kraći u poređenju sa ženama iz većinske populacije. Lingvističke, kulturološke i religijske barijere otežavaju pristup zdravstvenoj zaštiti, što je pojačano nedostatkom informacija i siromaštvom. Druga dimenzija se odnosi na stereotipizaciju unutar zajednice o ženama kao primarno zaduženim za brigu o deci i kućne poslove, kao i na stigmatizaciju i predrasude kojima su izložene u široj zajednici (npr. u vezi sa načinom oblačenja).

Istraživanje koje je Agencija za fundamentalna prava Evropske unije sproveda 2013, pokazalo je da su prisutni različiti stereotipi u vezi sa manjinskim etničkim zajednicama koji su usložnjeni stigmatizacijom određenih grupa. Muslimanke i Romkinje su posebno izložene ovakvom tretmanu jer zdravstveni radnici smatraju da su neobrazovane zbog čega se ni ne trude da im daju sve bitne informacije u vezi sa njihovim zdravstvenim stanjem.³³² U situacijama nasilja u porodici, žene iz deprivilegovanih manjinskih zajednica oklevaju da prijave policiji nasilje, zbog straha od kombinacije seksizma i rasizma ili zbog straha da će prijavljivanje nasilja pogoršati negativne stereotipe i izložiti zajednicu rasističkom tretmanu. Takođe, odsustvo političke i druge participacije pripadnika manjinske etničke zajednice, dodatno je pogoršano za žene koje nemaju mogućnost donošenja odluka ni u svojoj zajednici. Nedostatak prilagođavanja kulturološkim razlikama dodatno se odražava na žene, ne samo zbog toga što je poslovni život zasnovan na dominantno muškoj normi, već i zbog toga što im dodatne barijere stvaraju nedovoljno poznavanje jezika, način oblačenja i slično. Zbog svih ovih prepreka i teškoća, jednodimenzionalni pristup koji je baziran na rodnoj, rasnoj ili religijskoj diskriminaciji ne može adekvatno da odgovori na ovako kompleksne situacije diskriminacije.³³³

---

³³² FRA prema Fredman, op.cit, 2016, str. 40-41

³³³ Fredman, op.cit, 2016, str. 39-41

4.3.3. Pravna zaštita od višestruke diskriminacije

Postoji nekoliko problema i izazova u vezi sa zaštitom od višestruke diskriminacije. Oni su detaljnije obrađeni u istraživačkom delu rada, a na ovom mestu ću ukazati na najznačajnije. U većini država, bez obzira da li je višestruka diskriminacija izričito zabranjena ili nije, ukoliko osoba traži pravnu zaštitu od diskriminacije (pred sudom ili telom za ravnopravnost) slučaj diskriminacije treba da predstavi tako što će naći uporednika, osobu koja je u istoj ili veoma sličnoj poziciji, a nema lično svojstvo koje je osnov diskriminacije. Analogno tome, osoba koja smatra da je višestruko diskriminisana, treba svoj slučaj da uporedi sa osobom koja nema lična svojstva koja su osnov višestruke diskriminacije. Sudovi su imali stav da je ovo poređenje moguće u odnosu na jedno lično svojstvo, ali ne i u odnosu na više ličnih svojstava istovremeno, što je dovodilo do situacije da osoba koja podnosi tužbu mora da odredi pretežno lično svojstvo,³³⁴ ono na osnovu kojeg je „najviše“ diskriminisana.³³⁵ Međutim, čak i da sud ne traži da se odredi pretežno lično svojstvo, čitav koncept poređenja je problematičan. Ponekad je veoma teško naći adekvatnog uporednika, a ponekad je to gotovo nemoguće. Na primer, položaj žene sa invaliditetom možemo da uporedimo sa položajem žene bez invaliditeta, čime ćemo omogućiti poređenje na osnovu invaliditeta, odnosno, razlike koje se pojavljuju u tretmanu moći ćemo da pripišemo invaliditetu. Ukoliko njen položaj uporedimo sa položajem muškarca sa invaliditetom, moći ćemo da sagledamo rodnu diskriminaciju. Ali sudovima predstavlja problem upoređivanja žene sa invaliditetom u odnosu na muškarca bez invaliditeta, na sličan način na koji je ukazala Kimberli Krenšo položaj crnih žena i nemogućnost adekvatnog poređenja sa belim muškarcima. Dakle, položaj žene sa invaliditetom nesporno je lošiji nego položaj muškarca bez invaliditeta, ali razlog za lošiji položaj nekada može biti pripisan njenom rodu, nekada invaliditetu, ali najčešće je u pitanju kombinacija i istovremeno delovanje ova dva lična svojstva, čime se stvaraju specifičnosti lošijeg položaja koji nemaju ni žene bez invaliditeta ni muškarci sa invaliditetom. Pokušaj poređenja dodatno se komplikuje ukoliko je u pitanju lezbejka sa invaliditetom ili starija žena sa invaliditetom. Pravo još uvek nema adekvatan odgovor na pitanje ko je odgovarajući uporednik u ovakvim situacijama. Smatram da bi u postupcima pravne zaštite

---

³³⁴ *Tackling Multiple Discrimination – Practices, policies and laws*, European Commission, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2007, pp. 18-23

³³⁵ Opširnije: Mark Bell, *Extending EU Anti-Discrimination Law: Report of an ENAR Ad Hoc Expert Group on Anti-Discrimination Law*, ENAR, European Network against racism, Brussels, 2008; Bell, op.cit, 2009; Burri i Schiek, op.cit, 2009; Schiek, op.cit, 2005; Fredman, op.cit, 2005; Vasiljević, op.cit, 2011

žena od višestruke diskriminacije trebalo odustati od ideje određivanja uporednika i koristiti kontekstualni pristup, a argumentaciju za takav pristup dala sam kasnije u radu, u poglavlju 11.

Nadalje, prepreku adekvatnoj zaštiti žena od višestruke diskriminacije predstavlja nedostatak evidencija, statističkih podataka i generalno nepraćenje fenomena višestruke diskriminacije jer mnoge nacionalne statistike ne prikupljaju podatke razvrstane po ličnim svojstvima ili to čine veoma ograničeno, na primer, razvrstani su podaci po polu, ali ne i po invaliditetu, nacionalnoj pripadnosti i slično.³³⁶ Zbog toga mnoge grupe ostaju nevidljive i njihovom položaju se ne posvećuje dužna pažnja u okviru javnih politika.

Timo Makonen smatra da je koncept višestruke diskriminacije veoma značajan, ali da pun potencijal ovog koncepta nije adekvatno iskorišćen. Kao razloge za to navodi da su značenje i praktična korist od ovog koncepta veoma apstraktni i nedovoljno jasni, najverovatnije zbog predominantno akademske prirode diskusije o ovom fenomenu. Pored toga, kao razloge navodi da je većina međunarodnih i nacionalnih institucija i organizacija formirana tako da se bave ili samo jednim zaštićenim ličnim svojstvom ili svim ličnim svojstvima ali ne i njihovim zajedničkim delovanjem (eng. *crosscutting way*). Takođe, ovaj koncept je tek skoro prihvaćen u okviru međunarodnog pokreta ljudskih prava i nedovoljno brzo se širi, a do sada nije imao velikog uspeha na nacionalnim nivoima jer još uvek ni javne vlasti ni organizacije za ljudska prava ne posvećuju dovoljno pažnje ovom fenomenu.³³⁷

5. VIŠESTRUKA DISKRIMINACIJA ŽENA

U ovom poglavlju su ukratko analizirani uzroci diskriminacije žena, vrste diskriminacije žena, kao i trenutno stanje u pogledu rasprostranjenosti višestruke diskriminacije žena u državama Evropske unije. Izraz *višestruka diskriminacija žena* koristim da označim diskriminaciju žena koja je zasnovana na još nekom ličnom svojstvu osim pola/roda.

---

³³⁶ Vasiljević, op.cit, 2011, str. 101

³³⁷ Makkonen, op.cit, 2002, str. 4-5; Sarah Hannel, „Equality at the Intersections: the Legislative and Judicial Failure To Tackle Multiple Discrimination“, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 23, No 1, 2003, pp. 58-70

5.1. Uzroci diskriminacije žena – stereotipi i predrasude

Diskriminacija je rasprostranjena na svim nivoima, na individualnom, institucionalnom i strukturalnom, a razlozi su mnogobrojni, pri čemu su osnovni razlozi stereotipi i predrasude koji postoje u određenom društvu prema pojedinim grupama.

Stereotipi se mogu definisati kao široko prihvaćeni i veoma pojednostavljeni stavovi o određenim grupama ljudi, što znači očekivanje da će se svi pripadnici grupe ponašati na isti način i/ili imati iste osobine.³³⁸ Stereotipi su najčešće negativni i predstavljaju generalizaciju, koja omogućava neudubljanje u suštinu problema i nesagledavanje stvarnog položaja neke grupe u društvu. Čarls Stangor (Charles Stangor) ukazuje da se pre jednog veka malo znalo o stereotipima i predrasudama, da se za relativno kratko vreme ova oblast veoma razvila, tako da danas postoji, barem do određenog stepena, razumevanje uzroka ovih verovanja i stavova, a postoji i napredak u razumevanju kako se menjaju.³³⁹ Pored toga, mnogobrojna istraživanja doprinela su razvijanju suštinskog razumevanja uticaja stereotipa i predrasuda, kao društvenih očekivanja, na ponašanje, što predstavlja glavni konceptualni napredak u kratkom vremenskom periodu. On dalje ukazuje da su se vremenom i definicije stereotipa i predrasuda promenile, da je definicija predrasuda prilično pojednostavljena,³⁴⁰ dok definisanje stereotipa nije bilo jednostavno zbog postojanja velikog broja definicija, ali se ove mnogobrojne definicije uglavnom oslanjaju na Lipmanov (Lippmann) rad, odnosno, zasnovane su na opštoj ideji stereotipa kao strukture znanja koje služe kao mentalne slike grupa na koje se odnose.³⁴¹ Uz neke izuzetke, postoji saglasnost da su stereotipi predstavljaju osobine/karakteristike koje mi vidimo kao obeležja određene društvene grupe ili članove tih grupa, posebno one koje omogućavaju razlikovanje između grupa, odnosno, to su osobine/karakteristika koje prvo pomislamo kada

---

³³⁸ Aleksandra Vesić Antić, „Diskriminacija kao društvena pojava“, u: Nevena Petrušić (ur), *Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Pravosudna akademija, Beograd, 2012, str. 19-33

³³⁹ Charles Stangor, „The Study of Stereotyping, Prejudice, and Discrimination Within Social Psychology: A Quick History of Theory and Research“, in: Todd D. Nelson (ed), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Psychology Press Taylor & Francis Group, New York and Hove, 2009, pp. 2-22

³⁴⁰ Definiše se kao negativan stav prema grupi ili prema članovima grupe. Ibid.

³⁴¹ Stangor, op.cit, 2009, str. 2

razmišljamo o određenoj grupi.³⁴² Nadalje, Stengor ukazuje da je tendencija pojednostavljivanja dovela do toga da se odbace neke od karakteristika stereotipa, koje su bile integralni deo ranijih konceptualizacija pojma, kao na primer u Alportovoj (Allport) definiciji u koju su bile uključene: netačnost, negativnost i preterana generalizacija, kao karakteristike stereotipa, pri čemu on smatra da ovo jesu sastavni delovi stereotipa i da pojednostavljivanje, iako korisno, ne sme da utiče na samu suštinu pojma.³⁴³

Mnoga istraživanja pokazuju da je za stereotipe ključna socijalna kategorizacija, proces koji se spontano odvija svakodnevno.³⁴⁴ Kategorizacija je neophodna zbog pojednostavljivanja, pri čemu ljudi žele da razlikuju pojedince i da ih svrstavaju u što sličnije grupe.³⁴⁵ Istraživanja pokazuju da se svi oslanjamo na stereotipe kada je potrebno da brzo i lako procenimo sebe i druge, odnosno, da zauzmemo stav po određenom pitanju/u određenoj situaciji.³⁴⁶ Društveni identitet je veoma važan, posebno u kontekstu motiva koji stoje iza predrasuda i diskriminacije, ali je važna i samokategorizacija, odnosno, kako pojedinac gleda i shvata svoju interakciju sa drugima.³⁴⁷ Istraživanja su se fokusirala na proučavanje stavova grupe na individualnom nivou, a retko na društvenom,³⁴⁸ ali društveni nivo je od velikog značaja jer su društveni stavovi i verovanja povezani sa društvenim normama, odnosno, stereotipi i predrasude jesu socijalne norme.³⁴⁹ To znači da imamo stereotipe i predrasude sve dok je to prikladno i prihvatljivo u našem društvenom kontekstu, odnosno, zato što ih imaju i drugi članovi naše grupe, do kojih nam je stalo. Zbog toga je neophodno više pažnje posvetiti kontekstualizaciji i proučavanju

---

³⁴² Ibid.

³⁴³ Opširnije: Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice*, Fourth Printing, Addison-Wesley Publishing Company, 1966, str. 191-192

³⁴⁴ Opširnije: Neil C. Macrae, Galen V. Bodenhausen, Alan B. Milne, Tania M. J. Thorn and Luigi Castelli, „On the activation of social stereotypes: The moderating role of processing objectives“, *Journal of Experimental Social Psychology*, 33(5), 1997, pp. 471–489

³⁴⁵ Opširnije: Thomas E. Ford and Charles Stangor, „The role of diagnosticity in stereotype formation: Perceiving group means and variances“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(3), 1992, pp. 356–367; Neil C. Macrae, Miles Hewstone and Riana J. Griffiths, „Processing load and memory for stereotype-based information“, *European Journal of Social Psychology*, 23, 1993, pp. 77–87

³⁴⁶ David Schneider, *The Psychology of Stereotyping*, Guilford Press, New York, 2004

³⁴⁷ Stangor, op.cit, 2009, str. 3-4

³⁴⁸ Stengor ukazuje da je individualni nivo grupnih verovanja izražen kroz „Ja verujem...“, dok je društveni nivo izražen kroz „Mi verujemo...“. Opširnije: Charles Stangor and Mark Schaller, „Stereotypes as individual and collective representations“, in: Neil C. Macrae, Charles Stangor and Miles Hewstone (eds), *Stereotypes and stereotyping*, Guilford, New York, 1996, pp. 3–40

³⁴⁹ Opširnije: Christian S. Crandall and Charles Stangor (eds), *Conformity and prejudice*, Blackwell, Malden, MA, 2005

stereotipa u određenom društvenom i kulturnom kontekstu.³⁵⁰ Nikola Rot smatra da grupne norme obuhvataju pravila ponašanja ili ideje o tome kako treba da funkcioniše grupa kao celina, kako treba da postupaju članovi grupe na raznim položajima, ostvarujući grupne zadatke, kao i sva pravila ponašanja koja su prihvatili članovi grupe.³⁵¹ Važno je da grupne norme čine i karakteristična uverenja članova grupe iz kojih proizlaze određena ponašanja koja se prihvataju kao grupna pravila ponašanja (npr. odbijanje prihvatanja osoba drugačijeg nacionalnog porekla kao članova grupe).³⁵²

Pored toga, Patriša Devin (Patricia Devine) ukazuje da je razvoj ljudskih prava, posebno ideje o tome da su svi ljudi jednaki u dostojanstvu i pravima, promenio društvene norme o prihvatljivosti stereotipa i predrasuda, što je predstavljalo izazov za mnoge pojedince u pokušajima da promene stare načine razmišljanja i ponašanja.³⁵³ U pokušajima otkrivanja zašto ljudi koji su protiv stereotipa i predrasuda reaguju ponekad pod uticajem stereotipa, Devin navodi da na stavove o grupama utiče kombinacija kontrolisanih, svesno usvojenih verovanja i stavova i automatskih, nesvesnih procesa, koji deluju istovremeno, ali nisu nerazdvojni.³⁵⁴ Tokom socijalizacije učimo verovanja i stavove o različitim društvenim grupama i ti stereotipi se duboko ukorenjuju i automatski se aktiviraju, nesvesno i bez namere, u prisustvu pripadnika neke od tih grupa, što utiče na naše ponašanje. S druge strane, iako svi učimo iste društvene stereotipe, mnogi se bore protiv njih i svesno ih odbacuju.³⁵⁵ Patriša Devin i Lindzi Šarp (Lindsay Sharp) ukazuju da se automatska aktivacija, odnosno, postupanje u skladu sa stereotipima ne može uvek izbeći, te da će većina ljudi ponekad imati neželjene emocije i razmišljanja o drugim grupama, ali da će se u tim situacijama pojaviti želja da se takve emocije i razmišljanja potisnu i kontrolišu, posebno ako nisu u skladu sa ličnim i društvenim standardima, što nije lak proces, ali je moguć.³⁵⁶ Takođe, treba ukazati i da stereotipi, kada ih shvatimo kao očekivanja o osobinama/karakteristikama neke grupe, sadrže u sebi i standarde procene

---

³⁵⁰ Stangor, op.cit, 2009, str. 3-4

³⁵¹ Nikola Rot, *Psihologija grupa*, Izabrana dela, Tom 4, Zavod za udžbenike, Beograd, 2010, str. 342

³⁵² Ibid.

³⁵³ Patricia G. Devine and Lindsay B. Sharp, „Automaticity and Control in Stereotyping and Prejudice“, in: Todd D. Nelson (ed), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Psychology Press Taylor & Francis Group, New York and Hove, 2009, pp. 61-88

³⁵⁴ Patricia G. Devine, „Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 1989, pp. 5-18

³⁵⁵ Ibid.

³⁵⁶ Devine and Sharp, op.cit, 2009, str. 61-88

pojedinačnog člana grupe. O različitim grupama postoje različiti stereotipi, pa se u odnosu na stereotip menja standard procene ponašanja pojedinca.³⁵⁷ Na primer, muškarac i žena koji se ponašaju na identičan način u određenoj situaciji mogu biti opisani potpuno drugačije jer se primenjuje različiti standardi povezan sa stereotipom, što je veoma važno za sagledavanje položaja žena.³⁵⁸ Kako Nenad Havelka objašnjava, neke osobine na kojima se temelji socijalna diferencijacija su univerzalne (pol, starosno doba), dok druge uglavnom zavise od kriterijuma koji jednu grupu razlikuju od druge (religijska, politička, nacionalna, plemenska pripadnost), koje u nekim kontekstima imaju veliku važnost, dok u drugim nemaju.³⁵⁹ Osobama koje pripadaju određenoj socijalnoj kategoriji, pored osobina na kojima se zasniva kategorizacija, pripisuje se i niz drugih osobina, pri čemu se za svaku grupu naglašavaju zajedničke karakteristike, a individualne se zanemaruju.³⁶⁰

Stereotipi mogu biti veoma štetni i opasni jer doprinose postojanju i rasprostranjenosti diskriminacije u društvu, između ostalog i kroz održavanje predrasuda. Predrasude u bukvalnom prevodu znače *pro(e)suđivanje unapred*, što znači da je reč o stavovima i mišljenjima koji nisu bazirani na poznavanju teme ili na ozbiljnom promišljanju.³⁶¹ Predrasude su neosnovan, dugotrajno i uporno održavan odnos prema određenim grupama, praćen izrazitim emocijama. U pitanju su socijalni stavovi koji se lako šire i utiču na stvaranje i održavanje negativnog mišljenja i odnosa prema određenim društvenim grupama, a najčešće potiču iz neznanja, vaspitanja, straha, konformizma i moći.³⁶²

Ima mnogo definicija predrasuda, ali u suštini predrasuda je pristrasnost zasnovana na tome da li ljudi pripadaju istoj društvenoj grupi, pri čemu se pripadnici nekih grupa obezvređuju (smatraju

---

³⁵⁷ Monica Biernat, „Stereotypes and Shifting Standards“, in: Todd D. Nelson (ed), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Psychology Press Taylor & Francis Group, New York and Hove, 2009, pp. 137-152

³⁵⁸ Autorka navodi, na primer, da će se agresivnost koju žena ispolji drugačije opisati u poređenju sa istom agresivnošću koju ispolji muškarac, jer se od muškaraca očekuje da budu agresivni ili im se agresivnost toleriše, dok se od žena to ne očekuje i sledstveno se manje toleriše.

³⁵⁹ Nenad Havelka, *Socijalna percepcija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1992, str. 203

³⁶⁰ Ibid, 203-204. Havelka objašnjava da nazive pojedinih grupa posmatramo i doživljavamo kao „pakete“ većeg ili manjeg broja osobina i načina ponašanja. Na primer, kada kažemo za neku osobu sa je „republikanac“, „monarhista“, „hrišćanin“, „musliman“, „optimista“, „pesimista“, „domaćica“ i slično, to podrazumeva posedovanje i niza drugih osobina i ustaljenih načina ponašanja.

³⁶¹ Vesić Antić, op.cit, 2012, str. 26

³⁶² Vesić Antić, op.cit, 2012, str. 26-28; Petrušić i dr, op.cit, 2017, str. 11

manje vrednim) zbog percipirane pripadnosti grupi.³⁶³ Manifestacije predrasuda mogu biti različite, od direktnih negativnih izjava do indirektnih, prikrivenijih oblika, kao što je protivljenje pravima određenih grupa, a mogu biti i „dobronamerni“ stereotipi.³⁶⁴ Iako se predrasude ne iskazuju uvek otvoreno, one su potencijalno štetne jer umanjuju vrednost pojedinaca i grupa na koje se odnose. Bez obzira da li su rezultat nedovoljnog promišljanja i brzih odluka ili dugotrajnog ideološkog suprotstavljanja određenoj grupi, efekat predrasuda je da se svim pripadnicima te grupe automatski daje prednost ili im se oduzima prednost, u interakciji sa njima i proceni njihovog ponašanja.³⁶⁵

Prema teoriji socijalnog identiteta, ljudi su skloni da više vrednuju one kategorije kojima pripadaju od onih kojima ne pripadaju, jer im to daje pozitivan osećaj onoga što jesu i osećaja pripadanja.³⁶⁶ Saznanja o tome kako ljudi kategorizuju sebe i druge, kao i kako vrednuju sopstvene i tuđe socijalne kategorije, predstavljaju pokazatelj verovatnoće ispoljavanja predrasuda. Na primer, pokazalo se da način na koji ljudi vrednuju svoju nacionalnu pripadnost utiče na predrasude prema imigrantima.³⁶⁷ U proučavanju predrasuda veoma je važno da se ne zanemari deo koji se odnosi na vrednosti jer one mogu da budu opravdanje za ponašanje prema određenim grupama. Vrednosti pokazuju šta je ljudima važno u životu, na primer, ravnopravnost, socijalna pravda, uspeh, poštovanje tradicije i slično, zbog čega vrednosti utiču i usmeravaju

---

³⁶³ Dominic Abrams, *Research Report 56. Processes of prejudice: theory, evidence and intervention*, Equality and Human Rights Commission, Manchester, 2010, str. 3

³⁶⁴ Dominic Abrams, Hannah J. Swift and Lynsey Mahmood, *Research report 101. Prejudice and unlawful behaviour: Exploring levers for change*, Equality and Human Rights Commission, Manchester, 2016, str. 29

³⁶⁵ Teorije predrasuda se fokusiraju na različite komponente stereotipa, kao na primer: kako kategorišemo jedni druge; stereotipi i očekivanja koja se razvijaju kao nesvesne pretpostavke ili kao društvene slike (predstavljanje žena u medijima) i diskursi (narativi o islamskom ekstremizmu u političkim komentarima); percepcija međugrupnog konflikta ili pretnje; volja da se ostvari socijalni kontakt, kao i postojanje socijalnog kontakta između pripadnika različitih grupa; emocije koje ljudi osećaju prema pripadnicima različitih društvenih grupa; društvene norme koje utiču na to da li ljudi izražavaju predrasude. Opširnije: Abrams, Swift and Mahmood, op.cit, 2016, str. 29-30

³⁶⁶ Opširnije: Henri Tajfel and John C. Turner, „An integrative theory of intergroup conflict“, in: William G. Austin and Stephen Worchel (eds) *The social psychology of intergroup relations*, Brooks-Cole, Monterrey, 1979, pp. 33-47; Nicola Tee and Peter Hegarty, „Predicting opposition to the civil rights of trans persons in the United Kingdom“, *Journal of Community and Applied Social Psychology*, vol. 16, no. 1, 2006, pp. 70–80; Dominic Abrams, „Social identity and intergroup relations“, in: Mario Mikulincer and Phillip R. Shaver (eds) *APA handbook of personality and social psychology: Vol.2. Group processes*, American Psychological Association, Washington, DC, 2015, pp. 203-228; Michael Hogg and Dominic Abrams, *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*, Routledge, London, 1988

³⁶⁷ Opširnije: Juliet R. H. Wakefield et al, „The Impact of Adopting Ethnic or Civic Conceptions of National Belonging for Others’ Treatment“, *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 37, no. 12, 2011, pp. 1599–1610

stavove i ponašanje ljudi.³⁶⁸ Neke vrednosti su veoma bliske moralu i osnovnim principima (npr. pravičnost) dok se druge smatraju prioritetima ili izborima, a analiza prioriteta vrednosti u ponašanju prema drugim grupama daje važne informacije o tome zašto su određene grupe tretirane nepovoljno ili čak neprijateljski.³⁶⁹ Na primer, istraživanje u Velikoj Britaniji je pokazalo da građani nejednako primenjuju vrednost ravnopravnosti, odnosno, da se ista osoba može zalagati za veću ravnopravnost (poboljšanje položaja) starijih a istovremeno smatrati da je previše dozvoljeno (ravnopravnosti) muslimanima, što se naziva „licemerjem ravnopravnosti“ (eng. *equality hypocrisy*).³⁷⁰

Može se zaključiti da se stereotipi i predrasude prenose i održavaju socijalizacijom, obrazovanjem, vaspitanjem, kroz medije i na sve druge načine u kojima se ostvaruje komunikacija. Ono što je karakteristično za stereotipe i predrasude jeste da dalje vode socijalnoj kategorizaciji, što znači da pripadnike društvenih grupa stavljamo u određene kategorije i to tako što se razlike između pripadnika grupe minimalizuju, dok se razlike između grupa maksimalizuju, čime započinje podela na „nas“ i „njih“, odnosno, podela „mi“ i „oni“, što može dovesti do depersonalizacije i dehumanizacije čitavih grupa.³⁷¹ Kako Makonen objašnjava, način na koji ljudi vide različite karakteristike drugih osoba (pol, invaliditet i dr) jeste suština diskriminacije, a ne same karakteristike. Pojedinci i grupe uglavnom nisu diskriminirani zbog toga ko su ili šta su stvarno, već zbog toga šta drugi ljudi misle da su oni, odnosno, šta misle da predstavljaju. Na primer, imigranti u Evropi susreću se sa različitim barijerama – ne dozvoljava im se ulaz u restorane, pod dodatnim su nadzorom u prodavnicama, što nije u direktnoj vezi sa njihovim poreklom ili kulturom, već je u vezi sa slikom koja se o imigrantima stvara putem medija, kao o ljudima koji su problematični i skloni kriminalu.³⁷²

Postoji kauzalna veza između stavova i ponašanja ljudi, što znači da predrasude utiču na sklonost pojedinaca ka diskriminaciji. Međutim, na to da li će pojedinac diskriminisati nekoga, utiče

---

³⁶⁸ Anat Bardi and Shalom H. Schwartz, „Values and behavior: Strength and structure of relations“, *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 29, no. 10, 2003, pp. 1207-1220.

³⁶⁹ Abrams, Swift and Mahmood, op. cit, 2016, str. 37

³⁷⁰ Dominic Abrams, Diane M. Houston, Julie Van de Vyver and Milica Vasiljevic, „Equality hypocrisy, inconsistency, and prejudice: the unequal application of the universal human right to equality“, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, vol. 21, no. 1, 2015, pp. 28-46

³⁷¹ Petrušić i dr, op.cit, 2017, str. 12

³⁷² Makonen, op.cit, 2002, str. 2

mnogo faktora: da li je to društveno prihvatljivo, kolika je verovatnoća da će se voditi sudski postupak ili da će društvo osuditi takvo ponašanje, da li su prisutni drugi pojedinci koji mogu da vide šta se dešava i slično. Dugoročno posmatrano, diskriminacija vodi socioekonomskim razlikama među grupama ljudi, ali većinska grupa (opšta javnost) često ne vidi prave razloge razlika, već koristi te razlike da dokaže da su pripadnici druge grupe krivi za svoj položaj (fenomen okrivljavanja žrtve), čime samo učvršćuju i osnažuju postojeće stereotipe, koji vode u predrasude, koje izazivaju diskriminaciju. Socioekonomske razlike, s druge strane, povećavaju socijalnu distancu, čime se zatvara „začarani krug diskriminacije“ jer je obično lakše diskriminirati osobe sa kojima nismo u bliskim vezama.³⁷³ Dakle, diskriminacija je uvek odraz društvenog stava, koji je rezultat tri faktora: saznanja da je neka osoba ili grupa različita, emotivnog stava prema toj grupi i ponašanja prema njima. Bez obzira na to koji je oblik diskriminacije u pitanju, diskriminacija je uvek „predrasuda u akciji“, što znači da je posledica stereotipa i predrasuda prema određenoj grupi.³⁷⁴

5.1.1. Rodni stereotipi i predrasude

Posebna vrsta stereotipa jesu rodni stereotipi, koje možemo definisati kao *široko rasprostranjena, nekritički prihvaćena, samopodrazumevajuća mišljenja o ulogama i poziciji koju žene i muškarci treba da imaju u društvu*. Rodni stereotipi se nameću kroz javnu sferu (obrazovni sistem, mediji, ekonomija, politika), kao i kroz privatnu sferu (vaspitanje, emotivno uslovljavanje prihvatanjem određenih rodnih uloga i rodnih režima).³⁷⁵ Od najranijeg detinjstva decu uče kakvi su muškarci, kakve su žene, odnosno, kako treba da se ponašaju žene a kako muškarci, a brojni stereotipi koji se na taj način promovišu, sugerišu da postoje fundamentalne razlike između žena i muškaraca.³⁷⁶ Smatra se da rodni stereotipi i predrasude nastaju najranije u detinjstvu, pre drugih stereotipa (npr. o nacionalnosti ili etničkom poreklu).³⁷⁷

---

³⁷³Makonen, op.cit, 2002, str. 7-8

³⁷⁴Petrušić i dr, op.cit, 2017, str. 11

³⁷⁵ Jarić i Radović, op.cit, 2011, str. 155

³⁷⁶ Julia C. Becker and Chris G. Sibley, „Sexism“, in: Todd D. Nelson (ed), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Second Edition, Psychology Press Taylor & Francis Group, New York and Hove, 2016, pp. 315-336

³⁷⁷ Abrams,op.cit, 2010, str. 4

Rodni stereotipi predstavljaju ozbiljnu prepreku dostizanju rodne ravnopravnosti jer doprinose rodnoj diskriminaciji. U pitanju su neosnovane ideje o karakteristikama i ulogama žena i muškaraca koje su im arbitrarno dodeljene, na bazi njihovog pola. Rodni stereotipi ograničavaju razvoj talenata i sposobnosti dečaka i devojčica, žena i muškaraca, njihova obrazovna i profesionalna iskustva, kao i životne mogućnosti. Stereotipi o ženama su i rezultat i uzrok duboko ukorenjenih stavova, vrednosti i predrasuda prema ženama, koji se koriste da opravdaju i održe istorijski neravnopravne odnose moći i seksističke stavove koji zadržavaju i usporavaju napredak žena.³⁷⁸

Rodni stereotipi se razlikuju u različitim kulturama, ali su veoma rašireni globalno, pa ih je važno proučavati jer predstavljaju osnovu za seksistička uverenja i ponašanja.³⁷⁹ Rodni stereotipi veoma utiču na interpretaciju ženskog i muškog ponašanja, što dalje utiče na stvaranje određenih društvenih uloga. Stereotipna shvatanja o osobinama muškog i ženskog pola stvaraju dve različite društvene ideologije – ideologiju muškog i ideologiju ženskog pola, po kojoj su muškarci racionalni, ambiciozni i agresivni, a žene emotivne, labilne i slabe, odnosno, ideologiju dominacije i ideologiju subordinacije.³⁸⁰ Seksizam može da se definiše kao skup individualnih uverenja i ponašanja i institucionalne prakse koji su štetni za pojedince na osnovu njihovog pola ili doprinose održavanju rodne neravnopravnosti u društvu.³⁸¹ Ova definicija je korisna jer se na taj način verovanja da su žene slabije i manje kompetentne od muškaraca, zbog čega ih je potrebno štiti i brinuti se o njima, mogu klasifikovati kao seksistička, jer doprinose sistemskom održavanju neravnopravnosti žena u društvu.³⁸² Rodne norme su duboko ukorenjene i veoma su otporne na promene, a u prilog tome govori i sporost dostizanja rodne ravnopravnosti ili sporost prevazilaženja rodne neravnopravnosti, posebno u tradicionalnim društvima.³⁸³ Seksističke predrasude iako imaju tendenciju opadanja, postoje i dalje i kod muškaraca i kod žena,³⁸⁴ o čemu

---

³⁷⁸ Gender Equality Commission, *Gender Equality Glossary*, Council of Europe, 2016, str. 10

³⁷⁹ Becker i Sibley, op.cit, 2016, str. 318

³⁸⁰ Natalija Žunić, „Rodni stereotipi o ženama i muškarcima u politici“, u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 63, Pravni fakultet u Nišu, 2012, str. 281-296.

³⁸¹ Opširnije: Janet K. Swim and Lauri L. Hyers, „Sexism“, in: Tod D. Nelson (ed), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*, Psychology Press, New York, 2009, pp. 407–430

³⁸² Becker i Sibley, op.cit, 2016, str. 316

³⁸³ Nevena Petrušić, Slobodanka Konstantinović Vilić i Natalija Žunić, „Institucionalni seksizam: prepreka efikasnoj zaštiti od nasilja u porodici“, u: *Temida*, god. 18, br. 1/2015, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2015, str. 31-54.

³⁸⁴ Na primer, seksistička predrasuda da su logička aktivnost, sposobnost rukovođenja i odlučivanja i odgovornost preovlađujuća svojstva muškarca, što znači da muškarac treba da ima vodeću ulogu u porodici, društvu i državi.

govori i činjenica da se u Srbiji i u regionu stereotipna predstava o ženi veoma teško menja.³⁸⁵ U literaturi se navode dve vrste seksizma: ³⁸⁶ tzv. hostilni (otvoreni) seksizam, koji podrazumeva uverenje da su žene manje sposobne i tzv. benigni (prikriveni) seksizam koji se ispoljava u stavu da se ženama mora pomagati pošto su one slabiji pol. Kao i otvoreni, prikriveni seksizam takođe podstiče diskriminaciju žena i služi kao opravdanje za njihov inferioran položaj kroz „kvazizaštitničke postupke“.

Kancelarija visokog komesara za ljudska prava Ujedinjenih nacija rodne stereotipe deli na nekoliko vrsta – štetne, nezakonite i složene.³⁸⁷ *Štetni rodni stereotipi* su oni koji ograničavaju sposobnosti žena i muškaraca da se razvijaju, da nastavljaju sa svojim profesionalnim karijerama i odlučuju o sopstvenim životima. Štetni stereotipi mogu da budu negativni (npr. žene su neracionalne) ili prividno dobroćudni (npr. žene su negovateljice). *Rodni stereotipi su nezakoniti* kada rezultiraju kršenjem ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao što je na primer nekriminalizovanje silovanja u braku, koje je zasnovano na ideji da je žena „seksualna“ imovina muškarca. *Složeni rodni stereotipi* mogu imati nesrazmerno negativan uticaj na određene grupe žena, kao što su žene iz manjinskih grupa, žene sa invaliditetom, migrantkinje, siromašne žene i druge.

Na nivou Ujedinjenih nacija, pored Visokog komesara za ljudska prava, na štetnost rodni stereotipa i potrebu za njihovom izmenom i eliminacijom ukazali su Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW) i Komitet za prava osoba sa invaliditetom. CEDAW Komitet u Opštoj preporuci o pristupu žena pravdi ukazuje da diskriminacija žena može biti zasnovana na njihovom polu i rodu: [...] Države imaju obavezu da otkriju i uklone socijalne i kulturne barijere, uključujući i rodne stereotipe, koji sprečavaju žene u uživanju prava i koji im otežavaju pristup

---

Opširnije: Roswitha Wisniewski, Hermann Kunst, (eds), *Handbuch für Frauenfrage: Zur Stellung der Frau in der Gegenwart: Informationen – Analysen – Anregungen*, Verlag Bonn Aktuell GmbH, Stuttgart, 1988, pp. 471-472

³⁸⁵ Opširnije: Žarko Trebješanin, *Stereotip o ženi u srpskoj kulturi*. Posebno izdanje 2, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002

³⁸⁶ Opširnije: Vladimir Mihić, „Izraženost i korelati rodni predrasuda kod stanovnika Vojvodine“, *Primenjena psihologija*, 2010/4, 2010, str. 307-321; Marija Todorović, *Kritika operacionalizacije koncepta ambivalentnog seksizma – primer Crne Gore*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017

³⁸⁷ United Nations, Human Rights, Office of the High Commissioner for Human Rights, *Gender stereotypes/stereotyping*, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Women/WRGS/Pages/GenderStereotypes.aspx>, 15.12.2017.

adekvatnoj zaštiti.³⁸⁸ Komitet za prava osoba sa invaliditetom u Opštem komentaru br. 3 navodi da je rodna ravnopravnost od suštinskog značaja za ljudska prava, te je neophodno obezbediti ostvarivanje svih ljudskih prava ženama, ravnopravno sa muškarcima.³⁸⁹ U Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom ugrađena je obaveza borbe protiv stereotipa, predrasuda i štetnih praksi prema osobama sa invaliditetom, uključujući one koji su zasnovani na polu/rodu i starosnom dobu, u svim oblastima života. Ukazano je da su žene sa invaliditetom izložene složenim stereotipima koji mogu biti posebno štetni, kao i na rasprostranjene stereotipe koji su povezani sa kombinacijom invaliditeta i roda.³⁹⁰

Nesumnjivo je da rodni stereotipi utiču na interpretaciju muškog i ženskog ponašanja, a onda i na kreiranje odgovarajućih društvenih uloga, koje su zasnovane i na stereotipnim značenjima, istinama i prećutnim pretpostavkama, čime proizvode svest u društvu baziranu na rodnoj neravnopravnosti i ujedno opravdavaju neravnopravnost žena i muškaraca.³⁹¹ Rodne predrasude izražene kroz seksizam imaju direktne i indirektne posledice na žene. Direktne posledice se ogledaju u veoma raširenom nasilju prema ženama, kao i u sferi zapošljavanja, rada i ostvarivanju prihoda (rodni jaz u platama).³⁹² Indirektne posledice seksizma ogledaju se u internalizaciji seksističkih uverenja i prihvatanju rodni očekivanja, odnosno, postupanju i ponašanju u skladu sa stereotipnom ženskom rodnom ulogom.³⁹³

5.1.2. Uticaj rodni stereotipa na pravosuđe

Rodni stereotipi su deo života ljudi i veoma često predstavljaju ozbiljne prepreke ka dostizanju rodne ravnopravnosti i napretka žena. S obzirom da se u ovom radu bavim višestrukom

---

³⁸⁸UN, Committee on the Elimination of Discrimination against Women, *General recommendation on women's access to justice*, CEDAW/C/GC/33, 23 July 2015, paragraph 7

³⁸⁹ UN, Committee on the Rights of Persons with Disabilities, *General Comment No. 3 on Article 6 of the CRPD – Women and Girls with Disabilities*, CRPD/C/GC/3, 2 September 2016, paragraphs 8 and 47

³⁹⁰ Stereotipi vezani za rod i invaliditet koji se odnose na žene uključuju, ali nisu ograničeni na to: da su teret drugima (da se o njima mora brinuti, da su uzrok teškoća i patnji, da su obaveza, da im je potrebna zaštita); da su ranjive (bez odbrane, nebezbedne, nesamostalne, zavisne); i/ili žrtve (da pate, da su pasivne, bespomoćne) inferiorne (nesposobne, manjkave, slabe, bezvredne); da su seksualno abnormalne (stereotipi da su aseksualne, neaktivne, preterano aktivne, nesposobne, seksualno perverzne); da su mistične ili zlokobne (proklete, zaposednute duhovima, da se bave veštičarenjem, da donose sreću ili nesreću).

³⁹¹ Mišel Baret, *Potčinjena žena*, Radnička štampa, Beograd, 1983, str. 88

³⁹² Becker i Sibley, op. cit, 2016, str. 328-329

³⁹³ Ibid.

diskriminacijom žena i mogućnostima pravne zaštite od diskriminacije, posebno je važno predstaviti načine na koji rodni stereotipi utiču na pravosuđe, u najširem smislu. Sudije, tužioci, advokati, veštaci i drugi akteri u sudskim postupcima imaju određene stereotipe i predrasude, bili toga svesni ili ne. Rodni stereotipi direktno utiču na mogućnosti pravne zaštite žena, bez obzira na vrstu postupka u kojoj se zaštita traži.

U pravosudnom sistemu, stereotipi mogu imati dalekosežne posledice. Na primer, stereotip da žene provociraju uznemiravanje i/ili seksualne napade nošenjem provokativne garderobe ili flertovanjem, može rezultirati time da slučajevi seksualnog uznemiravanja ili napada na žene ne budu dovoljno ozbiljno shvaćeni na sudu.³⁹⁴ Stereotipi utiču na sudske odluke, na šta ukazuje i činjenica da neretko dvoje sudija odluči drugačije u istom slučaju, iako su pred njima iste činjenice i primenjuju isto pravo. Ove razlike se pojavljuju zbog toga što su sudije, kao i bilo ko drugi, pod uticajem svojih iskustava, znanja i verovanja, što je ujedno i jedan od razloga zbog kojih su sudski sistemi u današnje vreme organizovani tako da se obezbedi makar dvostepenost u odlučivanju, odnosno, provera odluke dva puta iz različitih perspektiva.³⁹⁵ Takođe, važno je ukazati i na uticaj implicitnih predrasuda/pristrasnosti (eng. *implicit bias*), koja označava nesvesne pretpostavke ili stereotipe usvojene veoma rano u detinjstvu o određenim društvenim grupama, koje mogu da opstanu i utiču na odluke pojedinca, čak i u slučajevima kada ta osoba eksplicitno (svesno) usvoji nepristrasan pogled na svet u kasnijem životnom dobu. Implicitne predrasude se razvijaju slično kao i stereotipi, pod uticajem obrazovanja, kulture, porodice zajednice, društva i slično. Rodne predrasude/pristrasnosti (eng. *gender bias*) veoma su prisutni, uobičajeni i konstantani.³⁹⁶

U okviru Nacionalnog programa obuke u pravosuđu SAD, prepoznata su tri aspekta rodni predrasuda:³⁹⁷ 1) stereotipno razmišljanje o prirodi i ulogama žena i muškaraca;³⁹⁸ 2) manje

---

³⁹⁴ Majda Halilović, Callum Watson, Heather Huhtanen and Mylene Socquet-Juglard (eds), *Gender Bias and the Law: legal frameworks and practice from Bosnia & Herzegovina and beyond*, AI / DCAF, Sarajevo, 2017a, str. 20

³⁹⁵ Ibid, str. 29

³⁹⁶ Ibid, str. 27-29

³⁹⁷ Majda Halilović, Callum Watson, Heather Huhtanen i Mylene Socquet-Juglard (ur), *Rodne predrasude u primjeni prava: Bosanskohercegovački i međunarodni pravni okviri i praksa*, Atlantska inicijativa i Ženevski centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga, Sarajevo, 2017b, str. 37

³⁹⁸ Implicitne pretpostavke o urođenoj prirodi žena i muškaraca zasnovane su na stereotipima i nemaju naučnu osnovu. Ove pretpostavke se proširuju i na shvatanje kako žene i muškarci treba da se ponašaju i koje su njihove uloge u društvu.

vrednovanje onoga što se smatra „ženskim poslom“³⁹⁹ i 3) manjak znanja o društvenoj i ekonomskoj realnosti života žena i muškaraca.⁴⁰⁰ Rodne predrasude su posebno važne u slučajevima rodno zasnovane diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja, jerako sudija odlučuje pod uticajem rodnih stereotipa i predrasuda to ugrožava pristup pravdi ženama koje su preživele nasilje, kao i adekvatnu zaštitu.⁴⁰¹

Simon Kjuzak (Simone Cusack) objašnjava uticaj stereotipa u slučajevima rodno zasnovanog nasilja:⁴⁰²

- *Stereotipi mogu da kompromituju nepristrasnost sudskih odluka*

Na primer, u slučaju *M.Z. protiv Bolivije* koji se vodio pred Interameričkom komisijom za ljudska prava,⁴⁰³ organizacija Equality Now podnela je podnesak i ukazala da su stereotipi ugrozili nepristrasnost bolivijskih sudova:

„Apelacioni sud je utvrdio da žrtva nije pokušala da se odbrani od silovanja, uprkos njenoj snazi i veličini. Sud [...] je zaključio da je MZ visoka i krupna, dok je optuženi mršav i srednje visine. Povodom zabune koju je napravio prvostepeni sud kada je pogrešno citirao da je svedok rekao da je MZ visoka i da bi u slučaju borbe optuženom bilo nemoguće da je savlada, a u stvari, svedok je izjavio da MZ ne bi bilo lako savladati u slučaju borbe.“

U podnesku je ukazano da su sudije dužne da postupaju na osnovu relevantnih činjenica i zakona, a ne na osnovu stereotipa i predrasuda, te da je ovakav stav suda – da je žrtva, zbog svoje snage, mogla da se izbori sa napadačem samo da je htela, u stvari odraz mita o silovanju, odnosno, o ženama koje žele prisilni seks.⁴⁰⁴

---

³⁹⁹ Više se ceni plaćeni rad koji češće obavljaju muškarci, od na primer, poslova koje žene obavljaju u kući i u vezi sa decom.

⁴⁰⁰ Profesionalci koji donose odluke često ne znaju kakvim životima žive žene i muškarci na koje se njihove odluke odnose. Na primer, sudija možda ne zna kako izgleda život nezaposlene majke. Čak i sutkinja koja je majka možda neće razumeti iskustva drugih majki ili neće razumeti zašto su napravile drugačije životne izbore.

⁴⁰¹ Simone Cusack, *Eliminating judicial stereotyping: Equal access to justice for women in gender-based violence cases*, Final paper submitted to the Office of the High Commissioner for Human Rights, 9th June 2014, p. 22

⁴⁰² Cusack, op.cit, 2014, str. 22-28

⁴⁰³ Inter-American Commission on Human Rights, *M.Z. v. Bolivia*, Case 12.350, prema: Cusack, op.cit, 2014

⁴⁰⁴ Catharine A. MacKinnon and Jessica Neuwirth, *Amicus Curiae Brief*, Case 12.350, Equality Now, 26 June 2002, pp. 12-13, prema: Cusack, op.cit, 2014

- *Stereotipi mogu da utiču na razumevanje sudije o prirodi krivičnog dela*

Amnesty International, u podnesku upućenom CEDAW Komitetu, ukazuje da u nekim državama policija, tužilaštvo i sudije postupaju u skladu sa stereotipima i da smatraju da seksualne radnice (ili neudate žene) ne mogu da budu silovane.⁴⁰⁵ Takođe, stereotipi mogu da dovedu do toga da žrtve nasilja u istopolnim zajednicama ne dobiju adekvatnu sudsku zaštitu.⁴⁰⁶

- *Stereotipi mogu da utiču na procenu kredibiliteta stranaka i procenu poslovne sposobnosti*

Stereotipi utiču na sudijsku procenu kredibiliteta stranaka u postupku na dva načina: doprinose formiranju negativnog mišljenja o kredibilitetu žena koje su preživele nasilje i formiranju pozitivnog mišljenja o muškarcu optuženom za nasilje. Žene i njihovo ponašanje procenjuju se u odnosu na tzv. „idealnu žrtvu“ i njihov kredibilitet može biti ugrožen ukoliko se ne ponašaju u skladu sa tim kako bi se ponašala „idealna žrtva“.⁴⁰⁷ U slučaju *Karen Tayag Vertido protiv Filipina*,⁴⁰⁸ većina članica CEDAW Komiteta zaključila je da je podnositeljka predstavke procenjivana na sudu u odnosu na to kako bi se „idealna žrtva“ ponašala u slučaju silovanja. CEDAW Komitet je izrazio zabrinutost zbog stava sudije da „ne bi bilo moguće da muškarac od 60 godina ejakulira da je žrtva pružala otpor prilikom napada. Drugi faktori koji su uzeti u obzir prilikom odlučivanja, na primer, važnost koju je sudija dao činjenici da su se žrtva i počinitelj poznavali od ranije, predstavlja dodatni primer rodno zasnovanih mitova i nerazumevanja“.

Lin Hekt Šafran (Lynn Hecht Schafran) objašnjava zašto kredibilitet žena podrivaju rodne predrasude, kroz tri aspekta kredibiliteta: kolektivni kredibilitet, kontekstualni kredibilitet i kredibilitet značaja. *Kolektivni kredibilitet* predstavlja pripadnost grupi koja ima kredibilitet, a žene kao grupa, istorijski nisu imale kredibilitet, što se održalo i do danas. *Kontekstualni kredibilitet* je kredibilitet koji zavisi od razumevanja konteksta, što znači da ne možete da procenjujete nečiji kredibilitet ukoliko nemate osnovna znanja o tome šta taj neko govori, kakav

---

⁴⁰⁵ Tania Baldwin-Pask, *Submission to the Committee on the Elimination of Discrimination against Women on its General Discussion on Access to Justice*, TIGO IOR 40/2013.008, Amnesty International, 30 January 2013, p. 6, prema: Cusack, op.cit, 2014

⁴⁰⁶ Cusack, op.cit, 2014, str. 22-28

⁴⁰⁷ Ibid.

⁴⁰⁸ Videti opširnije: CEDAW komitet, *Karen Tayag Vertido protiv Filipina*, Communication No. 18/2008, UN Doc. CEDAW/C/46/D/18/2008 od 22.9.2010.

je često slučaj sa životnim iskustvima žena. *Kredibilitet značaja* se odnosi na posmatranje osobe kao značajne, kao nekoga koga treba ozbiljno shvatiti, što podrazumeva da se ozbiljno shvate i nepravde koje su toj osobi nanete. Žene se često ne shvataju dovoljno ozbiljno, sumnja se u istinitost njihovog iskaza, a povrede koje su im učinjene, posebno u kontekstu porodičnog i partnerskog nasilja se minimizuju.⁴⁰⁹

Situacija je još lošija ukoliko su u pitanju žene iz višestruko marginalizovanih grupa. Na primer, žene sa intelektualnim i psihosocijalnim invaliditetom često se smatraju manje kompetentnim imanje kredibilnim strankama, zbog stereotipa o njihovoj poslovnoj sposobnosti.⁴¹⁰

- *Stereotipi mogu da dovedu do nekažnjavanja počinitelaca*

U mnogim slučajevima su muškarci oslobođeni optužbi za rodno zasnovano nasilje na osnovu stereotipa. Stereotipi ponekad dovode do toga da sudija krivi žrtvu za to što joj se desilo, a ne počinioca nasilnog dela, posebno ako se ona ne uklapa u arhetip „idealne žrtve“.⁴¹¹

- *Stereotipi otežavaju pristup pravima i zaštiti*

Ima mnogo primera kada žene žrtve nasilja nisu uspele da ostvare zaštitne mere (npr. zabranu prilaska) u situacijama kada su tražile zaštitu od nasilnika. Pored toga, stereotipi mogu negativno da utiču na mogućnost žena da uživaju druga prava koja su im garantovana, na primer kod postupaka u vezi sa vršenjem roditeljskog prava.⁴¹²

Problemom uticaja stereotipa (stereotipizacije) u pravosuđu bavio se i CEDAW Komitet, navodeći da stereotipi utiču na percepciju, a posledica su sudske odluke zasnovane na unapred zauzetim stavovima umesto na relevantnim činjenicama, što ugrožava nepristrasnost i integritet pravosudnog sistem, dovodi do pogrešnih odluka i reviktimizacije žrtava. Pored sudija, tužioc i policija takođe postupaju u skladu sa stereotipima, koji utiču na istrage i suđenja, posebno u slučajevima rodno zasnovanog nasilja, što pokazuje da stereotipi postoje u istrazi, tokom suđenja

---

⁴⁰⁹ Lynn Hecht Schafran, „Credibility in Courts: Why there is a Gender Gap“, *The Judges Journal*, vol. 34, winter 1995, skraćena verzija teksta dostupna na: https://www.americanbar.org/newsletter/publications/gp_solo_magazine_home/gp_solo_magazine_index/schafran.html, 24.11.2018.

⁴¹⁰ Cusack, op.cit, 2014, str. 22-28

⁴¹¹ Ibid.

⁴¹² Ibid.

i u presudama.⁴¹³ Specijalna izveštajka za nezavisnost sudija i advokata u izveštaju Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija iz 2011. godine,⁴¹⁴ ukazala je na postojanje snažnih rodni stereotipa koji dovode do diskriminacije žena u krivičnim postupcima, posebno u postupcima zbog silovanja i nasilja nad ženama. Ona smatra da je važno da sudije rade na osvešćivanju i otklanjanju stereotipa i diskriminacije, što između ostalog znači promenu uobičajenih pretpostavki o muškarcima i ženama kao počiniocima i žrtvama.⁴¹⁵ Takođe, u ovom kontekstu je važno i urođnjavanje visokog pravničkog obrazovanja, što podrazumeva, između ostalog, primenu rodno senzitivnog pristupa u kreiranju kurikuluma, silabusa i nastavnih materijala.⁴¹⁶ Pri tome, treba imati u vidu da pravni fakulteti uživaju određeni ugled i status, da su često povezani sa politikom, te da je verovatno da će postojati otpor promenama, ali da je neophodna multidimenzionalna intersekcionalna rodna analiza, koja će ukazati da je promena neophodna, kao i da će rodno senzitivni pristup u pravničkom obrazovanju doprineti poboljšanju kvaliteta u svakom smislu.⁴¹⁷

5.2. Individualna, institucionalna i strukturalna diskriminacija žena

Da bi se adekvatno razumela višestruka diskriminacija žena, neophodno je razmotriti i različite nivoe na kojima se diskriminacija ispoljava. Shvaćena u širem sociološkom kontekstu, „diskriminacija predstavlja kulturni stav, ali organizovan i trajan kao strukturalni efekat sa pravnim, ekonomskim i društvenim posledicama“.⁴¹⁸ U tom smislu, Pinkus (Pincus) definiše tri oblikadiskriminacije: individualnu, institucionalnu i strukturalnu (sistemsku).⁴¹⁹

---

⁴¹³ CEDAW/C/GC/33, 2015, str. 26-27

⁴¹⁴ UN General Assembly, Independence of judges and lawyers, Interim Report of the Special Rapporteur on the independence of judges and lawyers, A/66/289, 10 August 2011

⁴¹⁵ A/66/289, 2011, str. 46-47,77

⁴¹⁶ Opširnije: Dragica Vujadinović i Nevena Petrušić, „Gender mainstreaming in legal education in Serbia: A pilot analysis of curricula and textbooks“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXV, 2017, No. 4, University of Belgrade – Faculty of Law, Belgrade, 2017

⁴¹⁷ Opširnije: Susanne Baer, „Equality adds Quality: On upgrading Higher Education and Research in the Field of Law“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXV, 2017, No. 4, University of Belgrade – Faculty of Law, Belgrade, 2017

⁴¹⁸ Turner, op.cit, 2006, str.146.

⁴¹⁹ Pincus, op.cit, 2000, str. 31-35. Rad je sa engleskog prevela Slađana Jovanović i objavljen je pod nazivom *Diskriminacija ima više oblika: Individualna, institucionalna i strukturalna*, na srpskom jeziku u: Marijana Pajvančić i dr, *Rodna ravnopravnost u našoj opštini*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2006, str. 98-101

Pinkus smatra da je individualna diskriminacija ponašanje pojedinih članova rasne/etičke/rodne grupe *sa namerom* (naglasila K.B) da se proizvede različita i/ili štetna posledica na članove druge rasne/etičke/rodne grupe.⁴²⁰ Sličnog je stanovišta i Zorica Mršević, koja navodi da je kod individualne diskriminacije „ključna namera različitog/nejednakog tretmana ili namera da se drugo lice povredi samo zbog pripadnosti određenoj grupi“.⁴²¹ Međutim, za ovakav stav nema uporišta u pravu. Ni kod individualne, kao ni kod bilo kog drugog oblika diskriminacije, pravno posmatrano, namera nije relevantna, već je suština u ishodu i posledicama. Za utvrđivanje diskriminacije u bilo kom postupku zaštite, okolnost da li je osoba imala nameru da diskriminiše drugu osobu nije od značaja za utvrđivanje odgovornosti za učinjeni akt diskriminacije. Namera može da bude relevantna u krivičnim i drugim kaznenim postupcima, povodom dela koja u sebi sadrže diskriminatorne elemente (npr. povreda ravnopravnosti, raspirivanje rasne, etničke ili verske mržnje), ali ne i za građanskopravnu zaštitu od diskriminacije i zaštitu pred telima za ravnopravnost. Da nije neophodno postojanje namere da se osoba ili grupa diskriminiše, proizlazi i iz međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima i zakonodavstva EU. Na primer, u EKLJP nije propisano da je potrebno da postoji diskriminatorna namera prema pojedincu ili grupe, a ni u praksi ESLJP konvencija se nikada nije tumačila tako da se utrdivala namera diskriminatora.⁴²² Namera nije uslov ni za uspostavljanje *prima facie* slučaja diskriminacije,⁴²³ a ima autora koji smatraju da namera predstavlja otežavajuću okolnost, koju svakako treba uzeti u obzir.⁴²⁴

Individualna diskriminacija je pojedinačna ili situaciona diskriminacija, koju vrše pojedinci ili manje grupe prema određenim licima ili grupama.⁴²⁵ Karakteristika individualne diskriminacije je da se zna ko je počinitelj diskriminacije i ko je žrtva diskriminacije, odnosno, da je to moguće utvrditi, pa se može utvrđivati i odgovornost za počinjeni akt diskriminacije i obezbediti zaštita žrtvi diskriminacije. Određeni pojedinci, zbog svojih ličnih svojstava, odnosno, pripadnosti

---

⁴²⁰ Pinkus, op.cit, 2006, str. 98

⁴²¹ Mršević, op.cit, 2011, str. 38-39

⁴²² Ronald L. Craig, *Systemic Discrimination in Employment and the Promotion of Ethnic Equality*, Leiden-Boston 2007, p. 76.

⁴²³ Opširnije: Oddný Mjöll Arnardóttir, Non-discrimination Under Article 14 ECHR: the Burden of Proof, *Scandinavian Studies in Law*, No. 51, 2007, str. 26

⁴²⁴ Wouter Vandenhoele, „Non-discrimination and Equality in the View of the UN Human Rights Treaty Bodies“, *Intersentia*, Antwerpen-Oxford 2005, pp. 57-58

⁴²⁵ Petrušić i dr, op.cit, 2017, str. 11

određenim grupama, često su izloženi diskriminaciji. Na primer, u Srbiji su to Romi, osobe sa invaliditetom, pripadnici LGBT populacije i drugi, pri čemu uvek treba imati u vidu da su žene pripadnice ovih grupa u lošijem položaju u odnosu na muškarce, zbog svog pola/roda i pripadnosti grupi.⁴²⁶ Takođe, pripadnici diskriminiranih grupa često i sami diskriminišu manjine unutar svoje grupe, na primer žene, LGBT ili osobe sa mentalnim invaliditetom.

Institucionalna diskriminacija, kako smatra Pincus, odnosi se na politiku institucija dominantne grupe i na ponašanje pojedinaca koji kontrolišu institucije, takođe *sa namerom* (naglasila K.B) da se različito tretiraju i/ili da se proizvedu štetne posledice po pripadnike drugih grupa.⁴²⁷ Institucionalna diskriminacija može biti posledica određene poslovne prakse ili politike, kojom se doprinosi nedovoljnoj zastupljenosti određenih grupa u toj instituciji. Kao ni u slučaju individualne diskriminacije, ni u slučaju institucionalne diskriminacije namera diskriminatora nije pravno relevantna. Institucionalnu diskriminaciju vrše institucije dominantne grupe, koja nije uvek i većinska, prema manjinskim grupama, s obzirom na to da je kontrola institucija u rukama dominantne grupe.⁴²⁸ U pitanju je diskriminatorni odnos koji je ukorenjen u važnim društvenim i državnim institucijama, operacionalizovan kroz ponašanje pojedinaca koji kontrolišu i rukovode ovim institucijama i primenjuju politiku institucija.⁴²⁹ To znači da je institucionalna diskriminacija ugrađena u strukture i procedure institucija, zbog predrasuda ili zbog propusta da se uvažavaju potrebe različitih društvenih grupa.⁴³⁰

Strukturalna diskriminacija se odnosi na politiku institucija dominantne (rasne/ etničke/rodne grupe) i ponašanje pojedinaca koji primenjuju politiku i kontrolišu institucije. U pitanju su politike koje su rasno/etnički/rodno neutralne, ali je njihov rezultat različit i/ili štetan tretman prema određenim manjinskim grupama.⁴³¹ Kod strukturalne diskriminacije je karakteristično da se ona najteže prepoznaje jer se najčešće shvata kao „prirodno“ i „normalno“ stanje stvari, odnosno, uključuje ponašanja, stavove i aktivnosti koje su društveno prihvaćene. Na primer, Vandenhof smatra da se sistemske nejednakosti stvaraju i održavaju pod uticajem dominantnih

---

⁴²⁶ Videti godišnje izveštaje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, dostupni na: www.ravnopravnost.gov.rs

⁴²⁷ Pincus, op.cit, 2006, str. 100

⁴²⁸ Mršević, op.cit, 2011, str.39

⁴²⁹ Petrušić i dr, op.cit, 2017, str.11

⁴³⁰ Halilović i dr, op.cit, 2017b, str. 218

⁴³¹ Pincus, op.cit, 2006, str. 100-101

društvenih vrednosti u jednom društvu, koji održavaju dominantnu rasu, religiju i slično.⁴³² Strukturnu diskriminaciju najčešće možemo da sagledamo kroz statističke podatke (npr. nedovoljan broj žena na pozicijama odlučivanja, prekomeran broj žena u manje plaćenim sektorima, odsustvo Romkinja i žena sa invaliditetom iz javnog života i slično).⁴³³

Kao što je već navedeno, u pozadini svake diskriminatorne prakse stoje stereotipi i predrasude, kao osnov različitih oblika nejednakosti, što je značajno i u sociološkom smislu, jer objašnjava nejednak tretman ljudi kojima se desilo da pripadaju određenoj grupi,⁴³⁴ koja nema privilegije i moć koje ima dominantna grupa.⁴³⁵ Komitet za prava osoba sa invaliditetom ukazao je na strukturnu (sistemsku) diskriminaciju žena i devojčica sa invaliditetom, navodeći da štetni stereotipi koji se odnose na rod i invaliditet, u kontekstu obrazaca diskriminatornog institucionalnog ponašanja, mogu da dovedu do sistemske diskriminacije žena sa invaliditetom. Na primer, žene sa invaliditetom susreću se sa preprekama kao što su neverica i odbacivanje kada prijavljuju nasilje,⁴³⁶ što dovodi do nemogućnosti adekvatne zaštite njihovih prava.

Sa pravnog aspekta, ovaj oblik diskriminacije je najteži za adekvatno regulisanje jer se ne može utvrditi ko je odgovoran za diskriminaciju. Na primer, strukturna diskriminacija možemo sagledati kroz učešće žena u radu Narodne skupštine. Žene u Srbiji imaju aktivno i pasivno biračko pravo od posle II svetskog rata.⁴³⁷ To znači da su žene imale mogućnost, osim glasanja na izborima, da iskoriste svoje aktivno biračko pravo i kandiduju se na lokalnim ili parlamentarnim izborima i postanu poslanice ili odbornice. Međutim, učešće žena u radu parlamenata bilo je na veoma niskom nivou i tokom socijalizma, a nakon uvođenja prvih višestranačkih izbora, znatno se smanjilo (1,6%).⁴³⁸ Sve do uvođenja kvota za manje zastupljeni

---

⁴³² Vandenhole, op.cit, 2005, str. 36

⁴³³ Mršević, op.cit, 2011, str. 40; Petrušić i dr, op.cit, 2017, str. 10

⁴³⁴ Allan G. Johnson, *The Blackwell Dictionary of Sociology – A User's Guide to Sociological Language*, Blackwell Publishers Inc, Cambridge, 1996, str. 325

⁴³⁵ Allan G. Johnson, *Privilege, power and difference*, Hartford College for Women of the University of Hartford, 2001

⁴³⁶ CRPD/C/GC/3, 2016, str. 17

⁴³⁷ Ustavom FNRJ iz januara 1946. godine propisano je opšte, jednako i neposredno biračko pravo. Opširnije: Markov, op.cit, 2001; Obrenić, op.cit, 2012, str. 24-49

⁴³⁸ Opširnije: Vera Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu*, INIS, Beograd, 2006

pol,⁴³⁹ broj poslanica nije se povećao.⁴⁴⁰ Treba imati u vidu da se broj poslanica povećao do zakonske kvote, ali se ne povećava dalje.⁴⁴¹ Ovaj primer ilustruje strukturnu diskriminaciju žena. Iako nema zakonskih prepreka, postoje društvene prepreke, odnosno, rodni stereotipi i predrasude o ulogama žena u društvu, među kojima nisu javne uloge, a posebno ne u najvišem zakonodavnom telu. U pravnom smislu, za ovakav položaj žena niko nije odgovoran, te se ne mogu pokrenuti standardni mehanizmi za zaštitu od diskriminacije.

Međutim, iako se u slučajevima strukturne diskriminacije ne može ostvariti adekvatna zaštita od diskriminacije, oni se mogu sociološki objasniti. Kako je već navedeno, Marina Blagojević smatra da je za razumevanje diskriminacije žena u savremenom društvu, potrebno najpre razumeti ulogu systemske inhibicije, u kontekstu uticaja žene.⁴⁴² Systemska inhibicija koju žene moraju da savladaju ukoliko žele bolji položaj na lestvici društvene hijerarhije, ispoljava se oblastima rada, socijalizacije i obrazovanja, u profesiji, stvaralaštvu i u porodici.⁴⁴³ Da bi savladale systemska ograničenja u ovim oblastima, žene su primorane da imaju i više i izraženije promotivne mehanizme od muškaraca, odnosno, njihovi naponi moraju da budu intenzivniji i ubedljiviji, kako bi dospele do istog položaja na hijerarhijskoj lestvici, nego što je to slučaj sa muškarcima.⁴⁴⁴ Ženama je posebno otežano da ravnopravno sa muškarcima učestvuju na tržištu rada u raspodeli zanimanja i položaja koji obezbeđuju bogatstvo i ugled, odnosno, na mestima na kojima postoji koncentracija društvene moći. Između ostalog, rodna diskriminacija i segregacija na tržištu rada pojavljuje se u dva oblika, kao horizontalna i vertikalna diskriminacija,⁴⁴⁵ što ima

---

⁴³⁹ Kvote su prvi put uvedene 2007. godine, a dodatno su izmenjene 2011. godine. Opširnije: Zorica Mršević, *Ka demokratskom društvu – Izborni sistem kvota*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007; *Žene u parlamentu – samo kvota ili stvarni uticaj? Rodna ravnopravnost u Narodnoj skupštini Republike Srbije*, Otvoreni parlament, Beograd, 2014

⁴⁴⁰ Opširnije: Marijana Pajvančić, *Pravni okvir ravnopravnosti polova*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2008; *Žene u parlamentarnom životu Vojvodine 1918-2018*, Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman, Novi Sad, 2018

⁴⁴¹ Na primer, o razlozima zbog kojih žene ne glasaju za žene, opširnije: Marija Todorović, *Rodna ravnopravnost i politički procesi: Zašto žene ne glasaju za žene?*, Centar za istraživanje javnih politika, Beograd, 2016

⁴⁴² Socijalni konstrukt kakva je systemska inhibicija, ona razume kao „skup društvenih mehanizama koji uslovljavaju kvantitativno smanjivanje i kvalitativno degradiranje aktivnosti žena i njihovog celokupnog društvenog položaja.“ Opširnije: Blagojević, op.cit, 1991, str. 26–30.

⁴⁴³ Blagojević, op.cit, 2000, str. 483–484.

⁴⁴⁴ Ona navodi da je istraživanjima potvrđena veza između pola/roda i jačine promotivnih mehanizama, odnosno, tačnije između pola/roda i jačine diskriminacije. Ibid, str. 484.

⁴⁴⁵ Alda Facio, Rodrigo Sandoval and Martha Morgan, „Gender Equality and International Human Rights in Costa Rican Constitutional Jurisprudence“, in: Beverley Baines and Ruth Rubio-Marin (eds), *The Gender of Constitutional Jurisprudence*, Cambridge University Press, New York, 2005, str. 115.

direktan uticaj na količinu moći koje žene imaju, kao i na njihova primanja.⁴⁴⁶ Problem diskriminacije postaje veoma društveno vidljiv u odnosu na položaje koji su ređi i više traženi, jer tada šanse za društveni uspeh žena opadaju.⁴⁴⁷ Prestižniji društveni i javni položaji skoro su isključivo namenjeni muškarcima, a žene na tim položajima su retkost i ne predstavljaju suštinsku promenu, u kontekstu celine patrijarhata. Ili, kako Pjer Burdije smatra, stopa aktuelne i potencijalne feminizacije najbolji je znak položaja i vrednosti različitih profesija,⁴⁴⁸ dok žene koje su stigle na visoke položaje moraju svoj profesionalni uspeh na neki način da „plate manjim uspehom“ u kućnom poretku (razvodom, kasnim brakom, celibatom, teškoćama ili neuspehom dece, itd).⁴⁴⁹

Na ovaj način se patrijarhalna ideja o inferiornosti žena samoobnavlja i utemeljuje, odnosno, pod uticajem običaja i normikoje se ne dovode u pitanje, predrasuda na kojima su zasnovana institucionalizovana pravila, „diskriminatorni diskurs ispunjava mnoga naša svakodnevna iskustva“.⁴⁵⁰ To u strukturalnom smislu znači da diskriminacija podrazumeva duboku nepravdu koju neke grupe trpe, kao posledicu stereotipa, predrasuda i reakcija u komunikaciji, medijskih i kulturnih stereotipa i slično, odnosno, svega što je deo procesa svakodnevnog života.⁴⁵¹

Imajući sve ovo u vidu, evidentno je da nema jednostavnog načina za iskorenjivanje strukturne diskriminacije. Usvajanje zakona i promena političkog konteksta nisu dovoljni za eliminaciju strukturne diskriminacije, suština je u njenoj višedimenzionalnoj reprodukciji u najvažnijim ekonomskim, političkim i kulturnim institucijama. Odnosno, kako Pinkus ukazuje, suprotstavljanje strukturalnoj diskriminaciji „zahteva preispitivanje bazičnih kulturnih vrednosti i

---

⁴⁴⁶Horizontalna diskriminacija je odvajanje žena u privatnu sferu i zasnovana je na konstrukciji socijalnih uloga i stereotipa koji strukturišu rodnu podelu rada (za žene su oblasti podučavanja, nege, zdravlja i slično, dok su za muškarce inženjerstvo, mehanika, prirodne nauke). Vertikalna diskriminacija podrazumeva postavljanje žena u poziciju podređenosti i potčinjenosti, nevrednovanje dužnosti koje su im pripisane.

⁴⁴⁷ Stopa aktuelne i potencijalne feminizacije najbolji je znak položaja i vrednosti različitih profesija. Opširnije: Pjer Burdije, *Vladavina muškaraca*, CID, Podgorica, 2001, str. 126.

⁴⁴⁸ Ibid.

⁴⁴⁹ Ibid, str. 146

⁴⁵⁰ Iris Marion Young, „Five Faces of Oppression“, in: Seth Asumah and Ibipo Johnston-Anumonwo (ed), *Diversity, Multiculturalism and Social Justice*, Global Publications Binghamton University, New York, 2002, str. 39.

⁴⁵¹ Young u svom oglednom eseju „Pet lica opresije“ ističe postojanje pet jasnih formi diskriminacije društvenih grupa i pojedinaca: eksploatacije, marginalizacije, nemoći, kulturnog imperijalizma i nasilja. Žene su prema njenim istraživanjima, izložene rodno zasnovanoj eksploataciji, nemoći, kulturnom imperijalizmu i nasilju. Ibid, str. 37

fundamentalnih principa društvene organizacije,⁴⁴⁵² jer ona nije jednodimenzionalna niti lako uočljiva, već su mehanizmi kojima se sprovodi sve suptilniji.⁴⁵³

5.3. Višestruka diskriminacija žena – trenutno stanje u Evropskoj uniji

Određene grupe žena su u većem riziku od višestruke diskriminacije, zbog toga što su žene i zbog toga što imaju još neko lično svojstvo koje ih čini ranjivijim i izloženijim diskriminaciji. Interakcija ovih ličnih svojstava, kao i specifičan društveni položaj žena koje generalno imaju manje moći od muškaraca, dovodi do novih oblika diskriminacije, koji se teško mogu sagledati u kontekstu postojeće pravne regulative. Realno sagledavanje položaja žena iz marginalizovanih i višestruko depriviranih grupa onemogućuje nedostatak statističkih podataka, razvrstanih po ličnim svojstvima. U Evropskoj uniji, kao i u našem regionu, do sada je sproveden veoma mali broj istraživanja koja se specifično bave položajem višestruko diskriminiranih žena. Poslednjih godina je u Evropskoj uniji aktuelan položaj muslimanki koje se tradicionalno oblače (pokrivaju), imajući u vidu da su neke države usvojile zakone kojima se zabranjuje pokrivanje lica u javnosti (npr. Francuska, Belgija, Austrija, Danska).⁴⁵⁴ Pored toga, postoji ograničen broj istraživanja o položaju Romkinja, žena sa invaliditetom, lezbejki, starijih žena, koja se odnose uglavnom na diskriminaciju prilikom zapošljavanja, obrazovanje i zdravstvenu zaštitu.

U ovom delu rada predstavljeni su rezultati pojedinih istraživanja sa ciljem sagledavanja situacije u kojoj se nalaze pojedine grupe žena širom Evrope. Rezultati istraživanja koja su sprovedena u Srbiji i u odabranim državama Evropske unije koje su predmet ovog rada, predstavljeni su u poglavljima 7. i 8, a u ovom delu predstavljeni su samo rezultati istraživanja koja su sprovedena na nivou Evropske unije.

---

⁴⁵² Pincus, op. cit, 2000, str. 189.

⁴⁵³ Blagojević, op.cit, 2000, str. 493.

⁴⁵⁴ Više o tome: Marco Müller, *Full-face veil ban: How laws differ across Europe*, Deutsche Welle, 1. jun 2018, <http://www.dw.com/en/full-face-veil-ban-how-laws-differ-across-europe/a-44049185>, 19.3.2019.

5.3.1. Romkinje

Romkinje su jedna od grupa žena koje su posebno ranjive jer su izložene diskriminaciji zbog pola/roda i pripadnosti marginalizovanoj etničkoj zajednici. Pored toga, često su žrtve štetnih praksi i običaja, kao što su „dečiji brakovi“,⁴⁵⁵ zbog čega su u većem riziku od siromaštva, socijalne isključenosti i nasilja.

Glavni rezultati istraživanja koje je 2014. godine sprovela Agencija Evropske unije za fundamentalna prava (u daljem tekstu: FRA) pokazuju da su u 11 država Evropske unije,⁴⁵⁶ iako među državama ima razlika, Romkinje u lošijem položaju u odnosu na Rome, u važnim oblastima društvenog života kao što su obrazovanje, zapošljavanje i zdravstvena zaštita.⁴⁵⁷ Postoji velika razlika između Roma i Romkinja u oblasti obrazovanja, one su manje obrazovane i veći broj nikada nije išao u školu. Samo 37% Romkinja (u poređenju sa 50% Roma), u starosnoj grupi od 16-24, nastavilo je obrazovanje posle 16. godine, pri čemu su rani brakovi jedan od razloga za ove razlike.⁴⁵⁸ Zapošljavanje je jedna od oblasti u kojima postoji veliki rodni jaz. U proseku, oko 21% Romkinja je zaposleno (plaćeni poslovi) u poređenju sa 35% Roma. Podaci prikupljeni u ovom istraživanju nisu obezbedili dovoljno informacija za utvrđivanje razlike u prihodima, ali o finansijskom položaju govori podatak da je čak 87% romskih domaćinstava imalo prihod ispod nacionalne linije siromaštva.⁴⁵⁹ Romkinje nemaju adekvatan pristup zdravstvenoj zaštiti (18% nema nikakvo zdravstveno osiguranje), a uslovi života često su veoma loši. Na primer, 42% Roma učesnika/ca istraživanja živi u uslovima teške deprivacije (bez tekuće vode, kanalizacije, struje), što više pogađa žene s obzirom da se od njih očekuje da se

---

⁴⁵⁵ Više o tome: *Child Marriage Facts and Figures*, International Center for Research on Women (ICRW), dostupno na: <http://www.icrw.org/what-we-do/adolescents/child-marriage>, 29.3.2018; Anju Malhotra, Ann Warner, Alison McGonagle and Susan Lee-Rife, *Solutions to end child marriage – What the evidence shows*, International Center for Research on Women (ICRW), Washington, DC, 2011; *Izveštaj za Kancelariju Visokog komesara za ljudska prava o dečijim, ranim i prisilnim brakovima*, Sekretarijat udruženja Girls Not Brides, <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/ForcedMarriage/NGO/GirlsNotBridesSecretariat.pdf>, 29.3.2018; Generalna skupština UN, Savet za ljudska prava, A/HRC/26-22, *Sprečavanje i eliminisanje dečijih, ranih i prisilnih brakova*, 2. april 2014. godine; Generalna skupština Ujedinjenih nacija, *Rezolucija o dečijim, ranim i prisilnim brakovima*, A/RES/68/148, 2014; *(Pre)rani brakovi – Životne priče Romkinja*, Romski ženski centar Bibija, Beograd, 2016

⁴⁵⁶ Bugarska, Češka Republika, Francuska, Grčka, Italija, Mađarska, Poljska, Portugalija, Rumunija, Slovačka i Španija

⁴⁵⁷ *Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 Member States: Roma Survey – Data in focus*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, Brussels, 2014, str. 9s

⁴⁵⁸ Ibid, str. 9

⁴⁵⁹ Ibid.

brinu o domaćinstvu.⁴⁶⁰ Iako su Romkinje u većem riziku od diskriminacije, više muškaraca je navelo da su bili izloženi diskriminaciji, a istraživanje je pokazalo i da Romkinje imaju manje znanja o postojanju antidiskriminacionih propisa.⁴⁶¹ Ovo ukazuje da Romkinje nedovoljno poznaju sam fenomen diskriminacije, što na kraju ugrožava njihovu mogućnost zaštite od diskriminacije. Naime, ukoliko Romkinja ne prepozna da je diskriminisana ona se neće obratiti za zaštitu, jer ne zna da je to što joj se dešava u stvari diskriminacija. U situaciji u kojoj prepozna da je diskriminisana, ali ne zna da je diskriminacija zabranjena, ponovo se neće obratiti za zaštitu, što na kraju dovodi do situacije da jedan broj Romkinja ostaje bez mogućnosti zaštite od diskriminacije.

Duboko ukorenjeni stereotipi prema Romima otežavaju njihovo zapošljavanje. Istraživanje sprovedeno u Litvaniji pokazalo je da je 82,4% Roma koji su učestvovali u istraživanju navelo predrasude i negativne stavove poslodavaca kao jedan od glavnih razloga svoje nezaposlenosti, dok je 47% poslodavaca stava da Romima ne bi bio ponuđen posao u njihovoj kompaniji.⁴⁶² U pojedinim državama Evropske unije, posebno u bivšim komunističkim državama, nezaposlenost među Romima dostiže 80%, a među Romkinjama i 90%. Razlog za ovoliko visoku stopu nezaposlenosti je diskriminacija prema romskoj populaciji i generalno nizak obrazovni nivo romske populacije.⁴⁶³

Istraživanje sprovedeno u Makedoniji pokazalo je da na položaj Romkinja u društvu najviše utiče obrazovanje, odnosno, veoma nizak nivo obrazovanja koje je ključ za emancipaciju, zapošljavanje, finansijski položaj i druge prepreke sa kojima se Romkinje susreću.⁴⁶⁴ U pogledu zapošljavanja, starije Romkinje žele da budu zaposlene, bez obzira na to kakav posao je u pitanju, dok mlađe Romkinje shvataju važnost obrazovanja koje obezbeđuje bolje plaćene i sigurnije zaposlenje. Ovo istraživanje je pokazalo da se situacija po pitanju položaja Romkinja poboljšava, posebno za mlađe generacije žena, što je okarakterisano kao pozitivna generacijska

---

⁴⁶⁰ Ibid, str. 10

⁴⁶¹ Ibid.

⁴⁶² *Debunking Myths & Revealing Truths about the Roma*, ENAR I ERIO, http://www.enar-eu.org/IMG/pdf/roma_final_pdf.pdf, 27.3.2019.

⁴⁶³ Ibid.

⁴⁶⁴ Stefan Chichevaliev, Sarita Jasharova et al, *Roma Women Research: Macedonia*, Kamira Foundation and LIL, Madrid/Skopje, 2016, str. 35

promena.⁴⁶⁵ Međutim, iako se određena poboljšanja beleže u pogledu rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije Romkinja i nasilje i diskriminacija o(p)staju kao značajni problemi sa kojima se Romkinje susreću. Kako same navode, kvalitet njihovog života znatno bi se poboljšao ako bi bile zaposlene na sigurnim poslovima i imale redovne plate, ako bi imale bolje stambene uslove, finansijsku stabilnost, obrazovanje za decu i jednake mogućnost.⁴⁶⁶

Jedna od oblasti u kojoj su Romkinje u Evropi često izložene diskriminaciji jeste oblast zdravstvene zaštite, posebno u domenu zaštite reproduktivnog zdravlja, gde su izložene diskriminaciji na osnovu više ličnih svojstava – etničko poreklo, ekonomska situacija, poznavanje jezika, prebivalište.⁴⁶⁷ Osoblje zaposleno u porodilištima smatra da su Romkinje neinteligentne, sklone kriminalu, da zloupotrebljavaju socijalni i zdravstveni sistem i da su loše majke, a ovakve predrasude prema Romkinjama koriste za opravdavanje segregacije na bolničkim odeljenjima i za odbijanje pružanja hitnih usluga. Pod uticajem ovih predrasuda, usluge koje su na raspolaganju Romkinjama u vezi sa trudnoćom i porođajem ne ispunjavaju osnovne standarde dostupnosti, pristupačnosti i kvaliteta, uključujući stigmatu i diskriminaciju, nedostatak komunikacije i obezbeđivanja relevantnih informacija, odbijanje pružanja usluga, neobezbeđivanje informisanog pristanka, kao i povrede prava na privatnost i poverljivost.⁴⁶⁸

Predrasude koje postoje prema Romkinjama u zdravstvenom sistemu mogu se sagledati i kroz slučajeve prinudnih sterilizacija Romkinja. Sterilizaciju bez punog, slobodnog i informisanog pristanka opisala su na različite načine međunarodna, regionalna i nacionalna tela za ljudska prava, kao nevoljne, prinudne i/ili prisilne prakse, ali i kao povrede osnovnih ljudskih prava, uključujući pravo na zdravlje, na informaciju, pravo na privatnost, pravo na odluku o broju dece i razmaku između rađanja, pravo na osnivanje porodice i pravo na slobodu od diskriminacije.⁴⁶⁹ Žene su neproporcionalno pogođene ovom praksom, a određene grupe žena posebno – žene sa invaliditetom, žene koje žive sa HIV-om, kao i žene pripadnice etničkih manjina.⁴⁷⁰

---

⁴⁶⁵ Ibid.

⁴⁶⁶ Ibid, str. 36

⁴⁶⁷ Helen L. Watson and Soo Downe, „Discrimination against childbearing Romani women in maternity care in Europe: a mixed-methods systematic review“, in: *Reproductive Health* 14:1, 2017, str. 12

⁴⁶⁸ Ibid, str. 12-13

⁴⁶⁹ *Eliminating forced, coercive and otherwise involuntary sterilization – An interagency statement: OHCHR, UN Women, UNAIDS, UNDP, UNFPA, UNICEF and WHO*, World Health Organization, Geneva, 2014, str. 1

⁴⁷⁰ Ibid, str. 3

Informisana odluka (pristanak) je fundamentalni princip pružanja kvalitetne medicinske usluge, pravo pacijenta i ljudsko pravo, ovo pravo se širom sveta krši, a jedan od najozbiljnijih načina kršenja ovog prava je prinudna sterilizacija žena kojoj su izložene Romkinje, žene sa (intelektualnim) invaliditetom i žene koje žive sa HIV-om.⁴⁷¹ Gwendolin Albert (Gwendolyn Albert) objašnjava da se za sterilizaciju koja je izvršena suprotno volji ili bez znanja pacijentkinje koriste sledeći izrazi: prinudna sterilizacija (kada pacijentkinja nije konsultovana niti informisana o sterilizaciji); prisilna sterilizacija (kada pacijentkinji prete ili kada joj nude neke pogodnosti ukoliko se steriliše) i nevoljna sterilizacija, izraz koji se koristi ponekad kao zbirni termin za prethodna dva oblika sterilizacije.⁴⁷² Romkinje su podvrgavane prinudnim sterilizacijama tokom komunizma u Čehoslovačkoj, kao i posle 1993. godine u Češkoj Republici i Slovačkoj, a takođe i posle 2000. godine u Mađarskoj iako u manjoj meri.⁴⁷³ Procenjuje se da je od 80-ih godina, oko 90.000 žena bilo pogođeno ovom praksom u Čehoslovačkoj, a zvaničan razlog koji su socijalni radnici navodili bio je „visoka i nezdrava“ reprodukcija Romkinja u odnosu na druge žene, dok su lekari često navodili da je sterilizacija bila neophodna „hitna mera kako bi se spasao život žene“.⁴⁷⁴ Neki od slučajeva prinudnih sterilizacija Romkinja dobili su epilog na Evropskom sudu za ljudska prava.⁴⁷⁵

5.3.2. Žene sa invaliditetom

Žene sa invaliditetom su grupa koja je istorijski bila nevidljiva u javnoj sferi i koja je izložena višestrukoj diskriminaciji, nasilju, stigmatizaciji i marginalizaciji. One su u lošijem položaju u poređenju sa muškarcima sa invaliditetom i u poređenju sa ženama bez invaliditeta. Žena sa invaliditetom ima više od muškaraca sa invaliditetom (19,2% prema 12%),⁴⁷⁶ manje su

---

⁴⁷¹ Christina Zampas and Adriana Lamačková, „Ethical and Legal Issues in Reproductive Health: Forced and coerced sterilization of women in Europe“, in: *International Journal of Gynecology and Obstetrics* 114, 2011, pp. 163–166

⁴⁷² Gwendolyn Albert, „Forced Sterilization and Romani Women’s Resistance in Central Europe“, in: *DifferenTakes*, No. 71, Summer 2011, str. 1

⁴⁷³ Videti: Odluku CEDAW Komiteta, CEDAW/C/36/D/4/2004 od 29. avgusta 2006; European Roma Rights Center, A.S. v. Hungary, <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=3778>, 12.6.2019.

⁴⁷⁴ Albert, op.cit, 2011, str. 2

⁴⁷⁵ Videti: European Court of Human Rights, Press Unit, Factsheet – Reproductive Rights, april 2018, str. 8-9, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Reproductive_ENG.pdf, 14.3.2019.

⁴⁷⁶ *World Report on Disability*, World Health Organization and World Bank, 2011

obrazovane i pismene od muškaraca, imaju duplo manje šansi da budu zaposlene⁴⁷⁷ i izložene su rodno zasnovanom nasilju, seksualnom zlostavljanju i eksploataciji.⁴⁷⁸ Kako UN Women ukazuje, aktivnosti i inicijative koje promovišu prava osoba sa invaliditetom veoma često zanemaruju rodne razlike u oblasti invaliditeta, pa žene i devojčice sa invaliditetom ostaju nevidljive, višestruko su diskriminisane na osnovu roda i invaliditeta, što se dodatno usložnjava ukoliko su pripadnice neke manjinske etničke grupe, izbeglice, starije ili ukoliko žive sa HIV/AIDS, a nisu ni adekvatno uključene u donošenje odluka u političkoj, ekonomskoj i društvenoj sferi.⁴⁷⁹

Terezija Degener (Theresia Degener), članica Komiteta za prava osoba sa invaliditetom, tokom generalne diskusije o ženama i devojčicama sa invaliditetom pred komitetom,⁴⁸⁰ ukazala je kako se koncept interseksionalnosti razvijao i kako je pronašao svoje mesto u međunarodnom pravu, nakon što su istraživanja pokazala da je većina slučajeva diskriminacije zasnovana na više ličnih svojstava, odnosno, da utiče i pogađa više „slojeva identiteta“. Ona je objasnila kako se ideja o višestrukoj diskriminaciji žena razvijala u radu UN komiteta, ali kako je uglavnom uključivala rod i rasnu/nacionalnu/etničku pripadnost, dok se pitanje invaliditeta zanemarivalo. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom je prvi međunarodni dokument o ljudskim pravima koji uključuje intersekciju roda i invaliditeta i omogućuje dalji razvoj međunarodnog prava ljudskih prava, koji će moći da adekvatno odgovori na višestruku diskriminaciju žena sa invaliditetom.⁴⁸¹

Istraživanja pokazuju da se više ulaže u poboljšanje zdravstvenog stanja i uslova života dečaka sa invaliditetom u poređenju sa devojčicama sa invaliditetom.⁴⁸² Žene sa invaliditetom su diskriminisane na tržištu rada, u obrazovanju i prilikom ostvarivanja zdravstvene zaštite, što ima

---

⁴⁷⁷ Arthur O'Reilly, „The Right to Decent Work of Persons with Disabilities“, *Skills Working Paper No. 14*, International Labour Organization, Geneva, 2003, pp. 31-33

⁴⁷⁸ *Addressing gender equality in the context of disability – Inputs from UN Women*, High Level Meeting on Disability and Development, UN Women, 2013, www.un.org/disabilities/documents/hlmddd/hlmddd_unwomen.doc, 7.7.2018.

⁴⁷⁹ Ibid.

⁴⁸⁰ UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, *General discussion on women and girls with disabilities*, 2014, http://www.fundacioncermimujeres.es/sites/default/files/general_discussion_on_women_and_girls_with_disabilities.pdf, 18.3.2018.

⁴⁸¹ Ibid.

⁴⁸² *Factsheet: Women and Girls with Disabilities*, International Disability and Development Consortium, Brussels, 2016, str. 1, https://iddcconsortium.net/sites/default/files/news/files/iddc_factsheet_final_version_2016_0.pdf, 21.3.2018.

negativne posledice na njihova prava, slobode i razvoj. Predrasude i negativni stavovi, marginalizacija i siromaštvo dovode žene sa invaliditetom u veći rizik od zloupotreba, zlostavljanja i nasilja. Na primer, žene sa invaliditetom su u dva do tri puta većem riziku od fizičkog i seksualnog nasilja u odnosu na žene bez invaliditeta, a rizik se dodatno povećava u situacijama humanitarnih kriza.⁴⁸³ Nasilje nad ženama i devojčicama sa invaliditetom je rasprostranjeno, posebno ukoliko imaju intelektualni ili psihosocijalni invaliditet, a sa druge strane, one manje prijavljuju nasilje. Čak i kada prijave nasilje policiji, često se prema njima odnose kao prema nekompetentnim i nepouzdanim svedokinjama/žrtvama.⁴⁸⁴ Dodatni problem sa kojim se suočavaju žene sa invaliditetom jeste da su one često žrtve nasilja unutar svojih porodica, a nije retko ni da ih zlostavljaju personalni asistenti i/ili druge osobe koje treba da im pružaju podršku. To otežava prijavljivanje nasilja, zbog zavisnosti od podrške. Oblici i manifestacije nasilja nad ženama sa invaliditetom su specifični i uključuju sklanjanje ortopedskih pomagala, uskraćivanje osnovne nege, nedavanje neophodnih lekova i slično. Pored toga, žene sa invaliditetom koje žive u rezidencijalnim institucijama su u dodatno većem riziku od nasilja i zloupotreba.⁴⁸⁵ Za žene sa invaliditetom izlazak iz porodičnog nasilja veoma je težak zbog zavisnosti od nasilnika, zbog straha da ukoliko prijave nasilje, mogu da ostanu bez sredstava i/ili mesta za život, kao i zbog straha od institucionalizacije i oduzimanja dece.⁴⁸⁶

Deca sa invaliditetom su često isključena iz obrazovanja, procenjuje se da trećinu sve dece koja ne idu u školu čine deca sa invaliditetom, zbog nedostatka inkluzivnih mera (metoda učenja, prilagođavanja prostora, pristupačnog prevoza). Devojčice sa invaliditetom su jedna od najdiskriminisanijih grupa u obrazovnom sistemu – Svetska zdravstvena studija (World Health Survey) sprovedena između 2002-2004. godine, pokazala je da je samo 4,7% žena sa invaliditetom završilo osnovnu školu, u poređenju sa 52,9% žena bez invaliditeta.⁴⁸⁷ Takođe, UNESCO procene su da je stopa pismenosti među osobama sa invaliditetom na svetskom nivou 3% a za žene sa invaliditetom 1%.⁴⁸⁸

---

⁴⁸³Ibid, str. 1

⁴⁸⁴Ibid, str. 3

⁴⁸⁵ *Women's Human Rights: Women and Girls with Disabilities*, Human Rights Watch, 2005, <https://www.hrw.org/legacy/women/disabled.html>, 21.3.2018.

⁴⁸⁶Bridget Rivers-Moore, *Family Violence Against Women with Disabilities*, Government of Canada Publications, Canada, 1993.

⁴⁸⁷*Factsheet: Women and Girls with Disabilities*, 2016, str. 1-2

⁴⁸⁸*Women's Human Rights: Women and Girls with Disabilities*, 2005

Društvena izolacija, neuključenost u obrazovanje, komunikacijske barijere, uključujući i nedostatak informacija u pristupačnim formatima, kao i zbog predrasuda da su aseksualne ili da neće moći da imaju seksualni odnos, žene sa invaliditetom često nemaju adekvatno obrazovanje i informacije o seksualnosti.⁴⁸⁹ One nemaju jednak pristup zdravstvenim uslugama kao muškarci, često nemaju osnovna znanja o reproduktivnom zdravlju, a često nemaju poslovnu sposobnost i/ili im se uskraćuje pravo da donose odluke o svom seksualnom i reproduktivnom zdravlju.⁴⁹⁰

Barbara Fej Vaksman Fiducija (Barbara Faye Waxman Fiduccia), Lesli Volf (Leslie R. Wolfe) i Herilin Ruso (Harilyn Rousso) ukazale su da porodica i zdravstveni profesionalci često smatraju da žene sa invaliditetom ne treba da imaju decu zbog mogućnosti da će roditi dete sa invaliditetom, kao i zbog predrasuda da neće biti dobre majke. Zbog toga su one često izložene ozbiljnim kršenjima prava – prinudna sterilizacija, prinudni abortus, davanje kontraceptivnih sredstava bez pristanka, nepružanje ili neadekvatno pružanje zdravstvene zaštite u oblasti reproduktivnog zdravlja.⁴⁹¹ Kao i u slučaju Romkinja, prinudna sterilizacija se sprovodi i danas nad velikim brojem devojčica i žena sa invaliditetom, čime im se uskraćuju prava na seksualno i reproduktivno zdravlje, na izbor kontraceptivnih metoda i slobodu odlučivanja o rađanju.⁴⁹² Žene sa intelektualnim i mentalnim invaliditetom su u posebno velikom riziku od prinudne sterilizacije jer su često lišene poslovne sposobnosti, pa odluku o sterilizaciji može da donese staratelj. Osim postojanja duboko ukorenjenih stereotipa i predrasuda prema ženama sa invaliditetom, prinudna sterilizacija je delimično rezultat nepostojanja efikasnih mera za zaštitu žena od seksualnog zlostavljanja, kao i nedostatka servisa podrške ženama sa invaliditetom, posebno u vezi sa roditeljstvom.⁴⁹³ Specijalna izvestiteljka Ujedinjenih nacija o nasilju nad ženama smatra da prinudna sterilizacija, kao manifestacija nasilja nad ženama, predstavlja metod

---

⁴⁸⁹ Laura Hershey, „Women with Disabilities: Health, Reproduction, and Sexuality“, *International Encyclopedia of Women: Global Women's Issues and Knowledge*, Routledge Press, 2000

⁴⁹⁰ *Factsheet: Women and Girls with Disabilities*, 2016, str. 2

⁴⁹¹ Opširnije: Barbara Faye Waxman Fiduccia and Leslie R. Wolfe, *Women and Girls With Disabilities: Defining the Issues*, Center for Woman Policy Studies and Women & Philanthropy, Washington, 1999; Harilyn Rousso, *Strong Proud Sisters: Women and Girls with Disabilities*, Center for Women Policy Studies, 2001

⁴⁹² *Sterilization of Women and Girls with Disabilities – A Briefing Paper*, Human Rights Watch, UK, 2011, <https://www.hrw.org/news/2011/11/10/sterilization-women-and-girls-disabilities>, 8.9.2018.

⁴⁹³ Ibid.

medicinske kontrole ženske plodnosti i kršenje fizičkog integriteta žene i njene sigurnosti,⁴⁹⁴ dok specijalni izvestilac UN za torturu ukazuje da je prinudna sterilizacija žena sa invaliditetom oblik torture ili okrutnog i nehumanog tretmana.⁴⁹⁵

Prisila Rodrigez (Priscila Rodriguez) navodi da su trudnice sa mentalnim invaliditetom izložene riziku od prinudnog abortusa, posebno ako se pomisli da će dete naslediti invaliditet i ukazuje da je trećini trudnica sa invaliditetom bilo sugerisano da abortiraju, a to su uglavnom činili članovi porodice, smatrajući da žena sa invaliditetom nije sposobna da se stara o detetu. Trudnice sa invaliditetom često oklevaju da zatraže lekarski savet i/ili pregled, zbog straha od prinudnog abortusa.⁴⁹⁶ Takođe, ženama sa invaliditetom često se osporava pravo na brak i roditeljstvo, retko kada im se dodeljuje starateljstvo nad decom, a u nekim državama nije dozvoljeno da usvajaju decu.⁴⁹⁷

Žene sa invaliditetom su manje zaposlene od muškaraca sa invaliditetom, a kada su zaposlene, one manje zarađuju.⁴⁹⁸ Na tržištu rada nema adekvatnog prilagođavanja ženama sa invaliditetom, niti ima adekvatnih mehanizama zaštite od seksualnog uznemiravanja i/ili uznemiravanja na osnovu invaliditeta.⁴⁹⁹ Zbog različitih društvenih, kulturoloških i drugih faktora, žene sa invaliditetom manje koriste postojeće socijalne usluge, dok je veća verovatnoća da će biti institucionalizovane, što ih dodatno izlaže rizicima od diskriminacije i nasilja.⁵⁰⁰

---

⁴⁹⁴ Report of the Special Rapporteur on Violence Against Women, Addendum: Policies and Practices that impact women's reproductive rights and contribute to, cause or constitute violence against women, E/CN.4/1999/68/add. 4, 1999

⁴⁹⁵ Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, A/HRC/7/3, 15. januar 2008.

⁴⁹⁶ Priscila Rodriguez, *Twice Violated – Abuse and Denial of Sexual and Reproductive Rights of Women with Psychosocial Disabilities in Mexico*, Disability Rights International and Colectivo Chuhcan, Disability Rights International, USA, 2015, pp. 12-13

⁴⁹⁷ *Women's Human Rights: Women and Girls with Disabilities*, 2005

⁴⁹⁸ *Factsheet: Women and Girls with Disabilities*, 2016, str. 2-3

⁴⁹⁹ *Women's Human Rights: Women and Girls with Disabilities*, 2005;

⁵⁰⁰ *Factsheet: Women and Girls with Disabilities*, 2016, str. 3; *Women's Human Rights: Women and Girls with Disabilities*, 2005

5.3.3. Žene iz manjinskih etničkih i religijskih zajednica

Evropske države su u današnje vreme nastanjene osobama koje pripadaju različitim etničkim i religijskim manjinama, od kojih su neki potomci migranata koji su se doselili tokom XX veka (druge i treće generacije), dok su neki nedavno došli. Podela na „nas“ i „njih“, o kojoj je već bilo reči, posebno dolazi do izražaja u situacijama kada su razlike vidljive, na primer, kada se poreklo, religijska uverenja ili etnička pripadnost mogu videti kroz način oblačenja i nošenje religijskih obeležja. Evropska mreža protiv rasizma (u daljem tekstu: ENAR) i Amnesty International ukazuju da evropske države treba da osiguraju svim svojim građanima uživanje svih ljudskih prava bez diskriminacije, ali ujedno smatraju da primena principa neutralnosti (ograničavanje mogućnosti nošenja takve odeće i simbola) dovodi do toga da se dodatno marginalizuju grupe koje su već marginalizovane.⁵⁰¹ Poslednjih godina su neke države Evropske unije (Francuska, Belgija, Austrija, Danska) usvojile zakone kojima se zabranjuje prekrivanje lica u javnim prostorima⁵⁰² i/ili ograničava nošenje religijskih i verskih simbola u oblasti zapošljavanja i obrazovanja, što ima nesrazmerne posledice na muslimanke koje se tradicionalno oblače (feredže, hidžabi i slično) i doprinosi njihovoj raširenoj diskriminaciji, posebno na tržištu rada.⁵⁰³ Na primer, u toku 2013. godine, prema podacima Kolektiva protiv islamofobije, u Francuskoj je skoro petina prijavljenih slučajeva diskriminacije bila povezana sa zapošljavanjem, a najveći broj žrtava bile su muslimanke koje nose hidžab. U Belgiji, prema podacima tela za ravnopravnost UNIA, 44% poslodavaca smatra da nošenje hidžaba negativno utiče na dobijanje posla, a organizacija Muslimanska prava Belgija ukazuje da su tokom 2014. godine, muslimanke podnele tri četvrtine pritužbi u vezi sa diskriminacijom na radu, od kojih 41% nosi hidžab.⁵⁰⁴

---

⁵⁰¹ *Wearing the headscarf in the workplace: Observations on discrimination based on religion in the Achbita and Bougnaoui cases*, ENAR and Amnesty International, 2016, str. 12, <http://www.enar-eu.org/IMG/pdf/eur0150772016english.pdf>, 25.6.2018. (u daljem tekstu: ENAR i AI, 2016)

⁵⁰² Francuska je prva uvela zabranu zakonom iz 2010. godine (Zakon o zabrani prekrivanja lica u javnom prostoru), a kazna iznosi 150€ i/ili obavezu pohađanja časova o francuskom državljanstvu. Belgija je nedugo posle Francuske izmenila Krivični zakonik, kojim je zabranjeno potpuno ili delimično pokrivanje lica u bilo kom prostoru koji je dostupan javnosti. Propisane kazne su od 15-25€ i/ili zatvor od jednog do sedam dana. Bugarska je usvojila 2016. godine zakon prema kome nije dozvoljeno nositi odeću koja sakriva lice u državnim institucijama, školama, kulturnim ustanovama i na bilo kom javnom mestu, a kazne se kreću do 1.500 leva (760€). U Austriji je zakon usvojen u maju 2017, a počeo je da se primenjuje od oktobra. *Restrictions on Muslim Women's Dress in the 28 EU Member States: Current law, recent legal developments, and the state of play*, Open Society Justice Initiative, New York, 2018, str. 9 (u daljem tekstu: OSJI, 2018)

⁵⁰³ ENAR i AI, op.cit, 2016, str. 12

⁵⁰⁴ Ibid, str. 13

Evropska mreža protiv rasizma objavila je 2017. godine izveštaj iz senke o stanju na tržištu rada u Evropi i posvetila jedan deo izveštaja položaju žena, za koje se u izveštaju koristi izraz „obojene žene“ (eng. *women of colour*), uz napomenu da se izraz označava žene iz rasnih, etničkih i religijskih manjina, a ne da nužno označava boju njihove kože.⁵⁰⁵ Evropska mreža protiv rasizma ukazuje da postoji problem sa prikupljanjem podataka, te da se podaci o rasi, etničkoj pripadnosti i religijskim uverenjima ne prikupljaju sistemski u državama Evropske unije, zbog čega je teško analizirati trendove u vezi sa zapošljavanjem, ali da postoje određeni problemi koji opstaju kroz vreme, kao što su: sve etničke manjine i migranti su diskriminirani na tržištu rada; imaju manje šanse da dobiju zaposlenje; rade nesigurnije poslove i manje su plaćeni; mnogo manje su zaposleni u odnosu na većinsku populaciju a preterano su zastupljeni u određenim sektorima na poslovima koji su na dnu hijerarhije i često su izloženi uznemiravanju na radnom mestu.⁵⁰⁶ Žene iz ovih manjinskih zajednica su u težem i lošijem položaju, kao rezultat intersekcije roda, pripadnosti religijskoj manjini i klase. One su posebno izložene diskriminaciji, eksploataciji i seksualnom uznemiravanju, veliki broj ovih žena su prekvalifikovane za poslove na kojima rade, a u nekim sektorima su prezastupljene, kao što je na primer kućni rad.⁵⁰⁷

Većina zabrana nošenja religijskih obeležja uvedena je posle napada 9. septembra 2001. godine na Sjedinjene Američke Države, od kada se beleži porast islamofobije⁵⁰⁸ u celom svetu. Francuska je lider u ovoj oblasti i uticala je bitno na javni diskurs u Evropskoj uniji, a zatim sledi Belgija. Ove dve države imaju zabrane na nacionalnom nivou, sudske slučajeve, uključujući i pred Evropskim sudom za ljudska prava⁵⁰⁹ i Evropskim sudom pravde, kao i institucionalne zabrane nošenja različitih varijanti garderobe karakteristične za muslimanke.⁵¹⁰ U Nemačkoj,

---

⁵⁰⁵ *Shadow Report: Racism & Discrimination in Employment in Europe 2013-2017*, ENAR - European Network Against Racism, 2017, str. 3, http://www.enar-eu.org/IMG/pdf/20107_shadowreport_2016x2017_long_v8_hr.pdf, 13.4.2018. (u daljem tekstu: ENAR, 2017)

⁵⁰⁶ ENAR, op.cit, 2017, str. 3-5

⁵⁰⁷ ENAR, op.cit, 2017, str. 5

⁵⁰⁸ Specifičan oblik rasizma koji podrazumeva nasilje, diskriminaciju i govor mržnje, zasnovan na stereotipima koji vodi do isključivanja i dehumanizacije muslimana. Uključuje strah, nepoverenje, predrasude i iracionalnu netrepeljivost i mržnju prema muslimanima. Opširnije: *Islamophobia in Europe: Recent developments*, ENAR – European Network against Racism, January 2017

⁵⁰⁹ Videti presudu ESLJP *S.A.S. v. France* (br. 43835/11)

⁵¹⁰ Videti odluke Suda pravde EU: *Samira Achbita and Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding v. G4S Secure Solutions NV* (C 157/15); *Asma Bougnaoui Association de défense des droits de l'homme (ADDH) v. Micropole SA* (C-188/15)

Španiji, Italiji, Bugarskoj, Austriji i Danskoj postoje određene zakonske zabrane koje pogađaju muslimanke, ali je manji broj žena koje su ovim zabranama pogođene, a samo u šest država EU ne postoji bilo kakva zabrana ili ograničenje (Hrvatska, Kipar, Grčka, Poljska, Portugalija i Rumunija). Zabrana nošenja religijskih simbola, uključujući i garderobu koju nose muslimanke, zasnovana je na argumentima „rata protiv terorizma“ i opresije muslimanki, a u Francuskoj i na sekularnosti države (laïcité), odnosno, neutralnosti, što je ideja koja se proširila i na druge države i koja je široko prihvaćena. Tome je doprinela i odluka Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *S.A.S. protiv Francuske* (br. 43835/11), kojom je podržana zabrana pokrivanja lica u javnim prostorima.⁵¹¹ Povećani broj izbeglica koji poslednjih godina dolaze u EU dodatno je intenzivirao debate u vezi sa ovim zabranama, koje se usled negativnih stereotipa da koji povezuju muslimane sa terorizmom, vide kao način zaustavljanja „invazije“ na evropske zemlje.⁵¹² Najčešća objašnjenja i obrazloženja za uvođenje zabrana koja su identifikovana u praksi jesu: potreba za integracijom i asimilacijom; imperativ obezbeđivanja sigurnosti i borbe protiv terorizma; ravnopravnost žena i muškaraca; obezbeđivanje neutralnosti i sekularnosti u državi i želja za homogenim društvom. U državama u kojima je zabrana prisutna na nacionalnom nivou, nije eksplicitno zabranjeno nošenje hidžaba i drugih religijskih obeležja koje nose muslimanke, već se zabrana odnosi na sakrivanje ili prekrivanje lica, što je praksa koja nesrazmerno pogađa muslimanke. Takođe, u svim ovim zakonima postoje određeni izuzeci od zabrane prekrivanja lica (zdravstveni i profesionalni razlozi, sportske aktivnosti, umetničke i druge manifestacije), ali ni u jednom zakonu nije propisan izuzetak koji se odnosi na verska uverenja, odnosno, manifestaciju religije.⁵¹³

5.3.4. Starije žene

U mnogim državama starije osobe su izložene predrasudama, stigmatizaciji, diskriminaciji i zloupotrebama samo na osnovu svog starosnog doba. Ova pojava se naziva ejdžizam (eng. *ageism*) i označava diskriminaciju osoba na osnovu starosnog doba.⁵¹⁴ I dalje je društveno prihvatljivo u mnogim sistemima da se starijim osobama ograničava pristup zdravstvenim

---

⁵¹¹ OSJI, op.cit, 2018, str. 5-6

⁵¹² OSJI, op.cit, 2018, str. 6

⁵¹³ OSJI, op.cit, 2018, str. 7,10

⁵¹⁴ *What is ageism?*, Age International, <https://www.ageinternational.org.uk/what-we-do/Policy-where-we-stand-/ageism/>, 1.7.2018.

uslugama, obrazovanju, radu ili učešću u javnom odlučivanju, da im se oduzima poslovna sposobnost, da se posmatraju kao neaktivni i neproduktivni deo populacije i generalno da se posmatraju kao „teret“ društva.⁵¹⁵ Kao i kod drugih društvenih grupa, starije žene su izložene većem riziku od diskriminacije.

Starenje je jedna od najaktuelnijih tema u Evropi poslednjih godina, posebno zbog povećanja broja starijih osoba usled poboljšanja uslova života. Procenjuje se da je u 2017. godini oko 13% svetske populacije bilo starije od 60 godina, a u Evropi ovaj procenat iznosi čak 25%,⁵¹⁶ dok su procene za EU do 2060. godine, zbog niskog nataliteta i produžavanja životnog veka – 30% populacije biće starije od 65 godina, a broj starijih od 80 godina izjednačiće se sa brojem mlađih od 15 godina.⁵¹⁷ Starenje je svojevrsan socijalni konstrukt koji se razlikuje i kroz vreme i u različitim društvima, a utiče kako na percepciju starijih ljudi tako na percepciju sopstvenog starenja. Pod ovim uticajem se oblikuje stav društva prema starijima, što utiče na određivanje prioriteta prilikom raspodele resursa, pa su često usluge namenjene starijima nedovoljno finansirane i/ili niskog kvaliteta, ukoliko uopšte postoje.⁵¹⁸

Iskustva starenja razlikuju se kod muškaraca i žena, iako su obe grupe u riziku od diskriminacije. Međutim, starije žene se susreću sa akumuliranim posledicama rodne diskriminacije jer tokom života imaju ograničeniji pristup obrazovanju, zdravstvenim i drugim uslugama, ograničeniji pristup dobrima (npr. zemljištu i drugim nekretninama), često su nezaposlene ili sa malim zaradama, što sve dodatno utiče na njihov položaj u starosti. Može se reći da su starije žene u većem riziku od nasilja, zanemarivanja i zloupotreba, iako nema dovoljno zvaničnih i pouzdanih podataka koji su dosledno razvrstani po polu i starosnom dobu.⁵¹⁹ Starije žene su manje pismene

---

⁵¹⁵ Marthe Fredvang i Simon Biggs, *The Rights of Older Persons – Protection and Gaps under Human Rights Law*, Social Policy Working Paper no. 16, The Centre for Public Policy, Melbourne, 2012, str. 6

⁵¹⁶ United Nations, Global Issues – Ageing, <http://www.un.org/en/sections/issues-depth/ageing/>, 1.7.2018. Populacija osoba preko 60 godina povećava se za oko 3% godišnje. Do 2050. godine, u svetu će biti preko 25% populacije starije od 60 godina (osim u Africi), a broj starijih od 80 godina biće trostruko veći.

⁵¹⁷ Ron Davies, *Older People in Europe: EU Policies and Programmes: Briefing*, European Parliamentary Research Service, 6.5.2014, str. 2, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2014/140811/LDM_BRI\(2014\)140811_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2014/140811/LDM_BRI(2014)140811_REV1_EN.pdf), 2.7.2018.

⁵¹⁸ Fredvang i Biggs, op.cit, 2012, str. 6

⁵¹⁹ *Ageing in the Twenty-First Century: A Celebration and A Challenge*, the United Nations Population Fund (UNFPA), New York and HelpAge International, London, 2012, str. 28, <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Ageing%20report.pdf>, 2.7.2018. (u daljem tekstu: UNFPA i HelpAge International, 2012)

i manje obrazovane u odnosu na starije muškarce, zbog diskriminacije kojoj su bile izložene u vezi sa obrazovanjem u mladosti, što im bitno umanjuje mogućnosti da se adekvatno informišu, koriste usluge i učestvuju u društvenom, ekonomskom i političkom životu. U proseku, žene žive duže od muškaraca, ali je veća verovatnoća da će biti bolesnije, na šta utiču mnogi faktori, kao što su višestruke trudnoće, ograničen pristup zdravstvenim uslugama i siromaštvo. Starije žene su češće udovice i manja je verovatnoća da će se ponovo udati u poređenju sa udovcima. Imajući u vidu da status žene u mnogim društvima zavisi od bračnog statusa, odnosno, statusa njihovog supruga/partnera, udovice i starije neudate žene su u mnogim društvima u pojačanom riziku od siromaštva i društvene isključenosti.⁵²⁰

Starije žene su izložene višestrukoj diskriminaciji koja je često veoma kompleksna, jer nije samo zasnovana na polu/rodu i starosnom dobu, već i na etničkom poreklu, invaliditetu, HIV statusu, siromaštvu.⁵²¹ Da bi višestruki faktori koji zajednički deluju i proizvode nesrazmerne posledice na starije žene bili vidljivi, neophodno je obezbediti podatke o ovim pojavama. Starije žene su najčešće isključene iz istraživanja i zvaničnih statistika. Većina strateških dokumenata koje države usvajaju ima rodnu komponentu, ali je fokus na ženama u reproduktivnom periodu. Kako navodi Age International, žene preko 49 godina su često isključene iz statistika o nasilju nad ženama.⁵²² Takođe, značaj starijih žena i njihova uloga u domaćinstvima često je nevidljiva. Žene u starijem životnom dobu nastavljaju da doprinose domaćinstvima u kojima žive, kao i u ranijim životnim periodima, najčešće kroz obavljanje kućnih poslova i brigu o članovima porodice, često iz nekoliko generacija. Njihov neplaćeni rad veoma je značajan za celo domaćinstvo – starija žena koja brine o unucima omogućava učešće mlađe žene na tržištu rada. Međutim, ovaj ekonomski doprinos starijih žena je zanemaren, iako od toga koristi ima celo domaćinstvo.⁵²³

---

⁵²⁰ Ibid.

⁵²¹ HelpAge International opisuje višestruke faktore koji utiču na diskriminaciju starijih žena: „Od svih stanovnika 11 izbegličkih centara u Burkini Faso koji su bili optuženi za veštičarenje i koji su proterani iz svojih domova, većina su bile žene (90%), nepismene (97%), pripadnice Mosi plemena (82%), stare preko 50 godina (75%) i prve žene u poligamnim zajednicama (70%)“. *Discrimination in old age: multiple, cumulative and on the increase*, HelpAge International, 2011, str. 2, <https://social.un.org/ageing-working-group/documents/HelpAge%20briefing%20discrimination%20in%20old%20age%20Aug%202011.pdf>, 2.7.2018.

⁵²² *Older women: excluded from the rights agenda*, Age International, <https://www.ageinternational.org.uk/policy-and-research/gender-inequality/Older-women-and-their-rights/>, 2.7.2018.

⁵²³ *Older women are the invisible linchpins of the household economy*, Age International, 15. avgust 2016, <https://blog.ageinternational.org.uk/older-women-household-economy/>, 2.7.2018.

Diskriminacija na osnovu starosnog doba nije zabranjena u svim državama, a kada je zabranjena, obično se zabrana odnosi na sferu zapošljavanja i radnih odnosa, ali ne i na ostale oblasti.⁵²⁴ U većini međunarodnih ugovora o ljudskim pravima starosno doba nije navedeno kao osnov diskriminacije,⁵²⁵ ali konvencije najčešće sadrže otvorene liste osnova diskriminacije, pa se starosno doba može podvesti pod „drugi status“ ili „ostala lična svojstva“.⁵²⁶ U CEDAW konvenciji se spominje starosno doba u kontekstu ravnopravnosti žena i muškaraca u pogledu socijalne zaštite i plaćenog odsustva,⁵²⁷ a u Opštoj preporuci br. 27 o starijim ženama i njihovim ljudskim pravima⁵²⁸ ukazano je na ukorenjene kulturne i društvene norme zbog kojih su žene u većem riziku od diskriminacije na osnovu starosnog doba. Na neophodnost borbe protiv stereotipa i predrasuda, između ostalog, na osnovu pola/roda i starosnog doba i na potrebna prilagođavanja u vezi sa pristupom pravdi na osnovu starosnog doba, ukazano je u Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom.⁵²⁹

Poslednjih godina se na međunarodnom planu organizuju mnogi događaji i vode debate o tome da li je potrebna međunarodna konvencija o pravima starijih, ali oko ovog pitanja još uvek nije postignuta saglasnost,⁵³⁰ iako su do sada usvojeni mnogi međunarodni dokumenti koji se tiču prava starijih.⁵³¹ Međutim, čak i ako diskriminacija starijih bude zabranjena na univerzalnom nivou, donošenjem nove konvencije, može se desiti da pitanje višestruke diskriminacije starijih žena ne bude regulisano adekvatno.

---

⁵²⁴Fredvang i Biggs, op.cit, 2012, str. 17

⁵²⁵ Izuzetak je UN Konvencija o zaštiti radnika migranata i njihovih porodica, Generalna skupština UN, 18. 12. 1990, član 7.

⁵²⁶ UNFPA i HelpAge International, op.cit, 2012, str. 99

⁵²⁷ CEDAW, član 11.

⁵²⁸UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women, General Recommendation No. 27 on Older Women and Protection of their Human Rights, CEDAW/C/GC/27E/1996/22, 16. 12. 2010, para. 9, 11-13 i 29.

⁵²⁹ Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, čl. 8. i 13.

⁵³⁰ Videti: United Nations – *How to Debate on a New Convention on the Rights of Older Persons is Progressing*, Age Platform Europe, 16. 1. 2017, <http://www.age-platform.eu/special-briefing/united-nations-how-debate-new-convention-rights-older-persons-progressing>, 3.7.2018.

⁵³¹ Na primer, Bečki međunarodni akcioni plan o starenju (1982); UN Principi o starijim osobama (1991); Madridski međunarodni akcioni plan o starenju (2002)

6. MEĐUNARODNI PRAVNI OKVIR ZAŠTITE ŽENA OD VIŠESTRUKÉ DISKRIMINACIJE

Međunarodni pravi okvir zaštite žena od višestruke diskriminacije čine međunarodni ugovori o ljudskim pravima, koji garantuju pravo na ravnopravnost i nediskriminaciju, kao fundamentalno pravo svakog ljudskog bića. Republika Srbija pripada grupi država koje su prihvatile monističku koncepciju u pogledu odnosa međunarodnog i unutrašnjeg prava, prema kojoj međunarodno i unutrašnje pravo čine deo jedinstvenog pravnog poretka.⁵³² Prema Ustavu Republike Srbije, opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava i potvrđeni međunarodni ugovori sastavni su deo pravnog poretka Republike Srbije i neposredno se primenjuju.⁵³³ Takođe, Ustavom je propisano da se ljudska i manjinska prava zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i potvrđenim međunarodnim ugovorima neposredno primenjuju.⁵³⁴

U ovom poglavlju predstavljene su antidiskriminacione odredbe relevantnih međunarodnih konvencija univerzalnog i regionalnog karaktera, u onoj meri u kojoj je to neophodno za razumevanje dometa zaštite od (višestruke) diskriminacije. Pored toga, predstavljen je rad UN komiteta i drugih međunarodnih tela, koja deluju proaktivno i time postavljaju temelje za zaštitu od višestruke diskriminacije u okviru postojećih međunarodnih propisa i standarda o ljudskim pravima i zabrani diskriminacije.

---

⁵³² Više o tome, videti: Milenko Kreća, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2011; Vojin Dimitrijević i dr, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2005; Smilja Avramov, *Međunarodno javno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1980; Boris Krivokapić, *Međunarodno javno pravo*, Poslovni i pravni fakultet i Institut za uporedno pravo, Beograd, 2017; Marijana Pajvančić, *Komentar Ustava Republike Srbije*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2009; Rodoljub Etinski, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2007

⁵³³ Član 16. stav 2. Ustava RS

⁵³⁴ Član 18. Ustava RS

6.1. Univerzalni dokumenti za zaštitu od diskriminacije

Univerzalni međunarodni pravni okvir zaštite od diskriminacije čine međunarodni ugovori nastali pod okriljem Ujedinjenih nacija (UN).⁵³⁵ Misija i rad Ujedinjenih nacija vođeni su ciljevima i principima sadržanim u Povelji Ujedinjenih nacija (1945).⁵³⁶ Iako pretežno reguliše odnose između država članica UN,⁵³⁷ u Povelji je sadržano i nekoliko odredaba koje se tiču ljudskih prava i principa ravnopravnosti, čime su ljudska prava internacionalizovana, tj. prestala da budu u isključivoj nadležnosti država.⁵³⁸

6.1.1. Konvencije Ujedinjenih nacija

Univerzalni međunarodni antidiskriminacioni pravni okvir čine konvencije UN o ljudskim pravima, koje se mogu svrstati u dve grupe. Prvu grupu čine međunarodni ugovori koji regulišu širi krug pitanja u domenu ljudskih prava, uključujući i zabranu diskriminacije (Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima), dok drugu grupu čine oni koji su isključivo posvećeni suzbijanju diskriminacije prema pojedinim osetljivim društvenim grupama (Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena i Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, Konvencija o pravima deteta).U ovom odeljku ukratko su predstavljene odredbe

---

⁵³⁵ Ujedinjene nacije su međunarodna organizacija osnovana 1945. godine, koja trenutno ima 193 države članice. Više informacija o Ujedinjenim nacijama i njenim organima dostupno na: <http://www.un.org>

⁵³⁶ Povelja Ujedinjenih nacija potpisana je 26. juna 1945. godine u San Francisku, a stupila je na snagu 24. oktobra 1945. Statut Međunarodnog suda pravde je sastavni deo Povelje.

⁵³⁷ Glavni organi Ujedinjenih nacija su Generalna skupština, Savet bezbednosti, Ekonomsko-socijalni savet, Starateljski savet, Međunarodni sud pravde i Sekretarijat UN. Generalna skupština je glavni politički i predstavnički organ Ujedinjenih nacija. Sve 193 države članice UN-a su zastupljene u Generalnoj skupštini, čineći je jedinim telom UN-a sa opštom zastupljenošću. Savet bezbednosti je zadužen za održavanje međunarodnog mira i sigurnosti. Ima 15 članova (pet stalnih i 10 povremenih članova). Svaki član ima jedan glas. Prema Povelji, sve države članice su obavezne da se pridržavaju odluka Saveta. Ekonomsko-socijalni savet je glavno telo za koordinaciju, preispitivanje politika, dijalog o politikama i preporuka o ekonomskim, socijalnim i ekološkim pitanjima, kao i za implementaciju ciljeva razvoja.

⁵³⁸ David P. Forsythe, *The Internationalization of Human Rights*, Lexington Books, Lexington, 1991; Benjamin V. Cohen, „Human Rights Under the United Nations Charter“, 14 *Law and Contemporary Problems*, Duke Law School, 1949, pp. 430-437, <https://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol14/iss3/4>, 15.3.2018; Lawrence M. Friedman, „The Internationalization of Human Rights by David P. Forsythe“, 13 *Boston College Third World Law Journal*, 1993, pp.189-198, <http://lawdigitalcommons.bc.edu/twlj/vol13/iss1/7>, 15.3.2018; Tomas Burgental, *Ljudska prava u sažetom obliku*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997; Violeta Beširević, *Odnos međunarodnog i unutrašnjeg prava: Osvrt na ustavna rešenja*, Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd, 2014; Vojin Dimitrijević i dr, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2006

univerzalnih međunarodnih ugovora⁵³⁹ koje su relevante za zaštitu od diskriminacije, uključujući i višestruku diskriminaciju žena, a koje domaći sudovi mogu direktno primenjivati u sudskim postupcima.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948) najvažniji je dokument o ljudskim pravima.⁵⁴⁰ Njome su po prvi put osnovna ljudska prava konkretizovana i univerzalno zaštićena.⁵⁴¹ Načelo jednakosti i nediskriminacije proklamovano propisivanjem da se sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima,⁵⁴² a svakome je garantovana jednakost u pravima i slobodama propisanim Univerzalnom deklaracijom, bez ikakve razlike po osnovu rase, boje kože, pola, jezika, veroispovesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porekla, imovine, rođenja ili nekog drugog statusa.⁵⁴³ Univerzalnom deklaracijom garantovana je ne samo jednakost pred zakonom, već je svakome garantovana zaštita od diskriminacije, uključujući i podsticanje na diskriminaciju,⁵⁴⁴ a priznata je ravnopravnost punoletnih žena i muškaraca u pogledu sklapanja braka i pristupa javnim službama.⁵⁴⁵

*Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966)*⁵⁴⁶ sadrži dve tzv. nesamostalne (zavisne) odredbe o zabrani diskriminacije. Diskriminacija je zabranjena u pogledu uživanja samo

---

⁵³⁹ Postoji devet osnovnih međunarodnih ugovora o ljudskim pravima: 1) Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije; 2) Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima sa dva opciona protokola; 3) Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima sa opcionim protokolom; 4) Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena sa opcionim protokolom; 5) Konvencija protiv torture i drugih surovih, nehumanih i ponižavajućih kazni i postupaka sa opcionim protokolom; 6) Konvencija o pravima deteta sa tri opciona protokola; 7) Međunarodna konvencija o zaštiti prava radnika migranata i članova njihovih porodica; 8) Međunarodna konvencija o zaštiti svih osoba od prisilnih nestanaka i 9) Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom sa opcionim protokolom. Republika Srbija je ratifikovala sve navedene konvencije osim Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima radnika migranata i njihovih porodica (1990). Više informacija o UN konvencijama dostupno na engleskom jeziku na sajtu Kancelarije Visokog komesara UN za ljudska prava: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/coreinstruments.aspx>, 21.9.2018.

⁵⁴⁰ Deklaraciju je proglasila Generalna skupština Ujedinjenih nacija u Parizu 10. decembra 1948. godine kao zajednički standard za sve narode i nacije.

⁵⁴¹ UN promovise i štiti ljudska prava preko sledećih mehanizama i tela: Visoki komesar za ljudska prava, Savet za ljudska prava, tela osnovana konvencijama koja su zadužena za praćenje primene i poštovanja prava garantovanih konvencijama, specijalne procedure, UNDG-HRM, mehanizam za integrisanje ljudskih prava UN-a, specijalni savetnici za prevenciju genocida i sa posebnim odgovornostima za zaštitu. Više informacija dostupno na: <http://www.un.org/en/sections/what-we-do/protect-human-rights/index.html>

⁵⁴² Član 1. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima

⁵⁴³ Član 2. stav 1. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima

⁵⁴⁴ Član 7. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima

⁵⁴⁵ Član 16. i član 21. stav 2. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima

⁵⁴⁶ Pakt je stupio na snagu 1976. godine, a danas ima 168 država ugovornica. Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 7/71.

onih ljudskih prava koje pakt garantuje,⁵⁴⁷ uključujući i zabranu diskriminacije na osnovu pola u pogledu uživanja ovih prava.⁵⁴⁸ Pored toga, samostalnom (nezavisnom) odredbom propisana je zabrana diskriminacije u ostvarivanju bilo kog prava koje je garantovano nacionalnim pravom.⁵⁴⁹ U pogledu osnova diskriminacije, u paktu su nabrojani rasa, boja, pol, jezik, vera, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovno stanje i rođenja, ali ova lista ličnih svojstava date je *exempli causa*, jer je zabranjena diskriminacije na osnovu bilo kog drugog statusa.⁵⁵⁰ Paktom je ustanovljen Komitet za ljudska prava, a države su se obavezale da podnose izveštaje o donetim merama kojima se sprovode prava priznata ovim paktom, kao i o postignutim uspesima u ostvarivanju ovih prava. *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966)*⁵⁵¹ sadrži nesamostalnu odredbu o zabrani diskriminacije, koja se odnosi samo na uživanje prava koja pakt garantuje.⁵⁵² Kao i u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, u ovom paktu zabranjeni osnovi diskriminacije navedeni su samo primera radi (rasa, boja, pol, jezik, vera, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovno stanje i rođenja), ali je lista otvorena, tako da je diskriminacija zabranjena i po bilo kom drugom osnovu.⁵⁵³ Paktom je utvrđena obaveza država članica da obezbede jednake nagrade za rad iste vrednosti, bez bilo kakve razlike, uz posebno isticanje da žene moraju imati iste uslove rada kao i muškarci i da će primati istu nagradu kao i muškarci za isti rad.⁵⁵⁴ Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima nije ustanovljeno nadzorno telo, već je Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava ustanovljen 1985. godine.⁵⁵⁵ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, zajedno sa Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima i Međunarodnim paktom o

---

⁵⁴⁷ Član 2. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima

⁵⁴⁸ Član 3. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima

⁵⁴⁹ Član 26. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima

⁵⁵⁰ Komitet za ljudska prava je kao zabranjene osnove diskriminacije prihvatao i državljanstvo, starosno doba, bračno stanje ili seksualnu orijentaciju. Videti odluke Komiteta za ljudska prava: *Ibrahima Gueye et al. v. France*, Communication No. 196/1985; *Josef Frank Adam v. The Czech Republic*, Communication No. 586/1994; *Miımtaz Karakurt v. Austria*, Communication No. 965/2000; *John K. Love et al. v. Australia*, Communication No. 983/2001; *Sprenger v. The Netherlands*, Communication No. 395/1990; *Toonen v. Australia*, Communication No. 488/1992.

⁵⁵¹ Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 7/71

⁵⁵² Član 2 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima

⁵⁵³ Ibid.

⁵⁵⁴ Član 3. Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima

⁵⁵⁵ ECOSOC Rezolucija 1985/17 od 28.5.1985

ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, čine tzv. međunarodni zakon o ljudskim pravima (*International Bill of Human Rights*).⁵⁵⁶

*Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (1965)*⁵⁵⁷ zasnovana je na stavu da svaka doktrina o superiornosti pojedinih rasa mora biti osuđena, jer je naučno lažna, veoma opasna i ništa je ne može opravdati. Za razliku od paktova koji ne definišu diskriminaciju, ova konvencija definiše pojam rasne diskriminacije kao *svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva koji se zasniva na rasi, boji kože, precima, nacionalnom ili etničkom poreklu, sa ciljem ili posledicom narušavanja ili kompromitovanja priznavanja, uživanja ili vršenja, pod jednakim uslovima, ljudskih prava i osnovnih sloboda u političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj oblasti ili u bilo kojoj drugoj oblasti javnog života*.⁵⁵⁸ Države članice u obavezi su da preduzmu sve mere kako bi ukinule rasnu diskriminaciju i njeno podsticanje, uključujući i izmene svog zakonodavstva,⁵⁵⁹ kao i da zabrane organizacije i organizovanu propagandu rasne diskriminaciju i proglase krivičnim delom širenje ideja zasnovanih na rasnoj mržnji, podsticanje na rasnu diskriminaciju, kao i sva dela nasilja uperna protiv pripadnika drugih rasa, lica druge boje kože ili drugog etničkog porekla.⁵⁶⁰ Takođe, države članice imaju obavezu da obezbede svim licima pod svojom jurisdikcijom delotvornu zaštitu od svih oblika rasne diskriminacije, kao i pravo da traže odgovarajuću naknadu za štetu prouzrokovanu diskriminacijom.⁵⁶¹ Konvencijom je ustanovljen Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije, kome države dostavljaju redovne izveštaje o primeni konvencije.

*Konvencijom Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW, 1979)*⁵⁶² definisano je da diskriminacija žena označava: svako razlikovanje, isključivanje ili ograničavanje na osnovu pola, sa ciljem ili posledicom ugrožavanja ili onemogućavanja priznavanja, ostvarivanja ili vršenja ljudskih prava i osnovnih sloboda žena na političkom,

---

⁵⁵⁶ Videti opširnije: *The International Bill of Human Rights*, United Nations, Geneva, 2003, <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/Compilation1.1en.pdf>, 21.9.2018.

⁵⁵⁷Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, broj 31/67. Konvencija je stupila na snagu 1969. godine i danas ima 177 država ugovornica

⁵⁵⁸ Član 1. Konvencije Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije.

⁵⁵⁹ Član 2. Konvencije Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije

⁵⁶⁰ Član 4. Konvencije Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije

⁵⁶¹ Član 6. Konvencije Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije.

⁵⁶²Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, broj 11/81

ekonomskom, društvenom, kulturnom, građanskom ili drugom polju, bez obzira na njihovo bračno stanje, na osnovu ravnopravnosti muškaraca i žena.⁵⁶³ Odredba o zabrani diskriminacije je samostalna jer zabranjuje diskriminaciju na političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom, građanskom i drugim područjima. Veoma je važno što je CEDAW konvencijom propisano da se države obavezuju da preduzmu sve podesne mere radi izmene društvenih i kulturnih običaja u pogledu ponašanja muškaraca i žena da bi se otklonile predrasude, kao i uobičajena i svaka druga praksa zasnovana na shvatanju o inferiornosti ili superiornosti jednog ili drugog pola ili tradicionalnoj ulozi muškaraca, odnosno, žena.⁵⁶⁴ Ovo ukazuje da je postignut konsensus na međunarodnom nivou da nije dovoljno samo zakonima zabraniti diskriminaciju žena, već je neophodno raditi na predrasudama i stereotipima koji su u osnovi diskriminatornog postupanja. CEDAW konvencijom ustanovljen je Komitet za eliminaciju diskriminacije žena, a države su se obavezale da podnose redovne izveštaje o primeni konvencije.

*Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta (1989)*⁵⁶⁵ države članice obavezuje da poštuju i obezbeđuju prava sadržana u konvenciji svakom detetu pod njihovom jurisdikcijom, bez ikakve diskriminacije i bez obzira na rasu, boju kože, pol, jezik, veroispovest, političko ili drugo ubeđenje, nacionalno, etničko ili socijalno poreklo, imovno stanje, invaliditet, rođenje ili drugi status deteta ili njegovog roditelja ili zakonskog staratelja.⁵⁶⁶ Konvencijom je ustanovljen Komitet za prava deteta, kome države članice podnose izveštaje o merama koje su usvojile, a koje doprinose ostvarivanju prava priznatih konvencijom, kao i o napretku postignutom u ostvarivanju tih prava.

*Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (2006)*⁵⁶⁷ jedini je međunarodni ugovor o ljudskim pravima koji prepoznaje višestruku diskriminaciju u samom tekstu konvencije. U preambuli ove konvencije izražena je zabrinutost zbog teških uslova s kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom koje su izložene višestrukim i teškim oblicima diskriminacije na osnovu rase, boje kože, pola, jezika, veroispovesti, političkog ili drugog ubeđenja, nacionalnog, etničkog,

---

⁵⁶³ Član 1. CEDAW

⁵⁶⁴ Član 5. stav 1 (a) CEDAW

⁵⁶⁵ Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, „Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori“, br. 15/90 i „Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori“, br. 4/96 i 2/97

⁵⁶⁶ Član 2. Konvencije o pravima deteta

⁵⁶⁷ Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, „Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 42/2009.

autohtonog ili socijalnog porekla, imovinskog stanja, rođenja, starosnog doba ili drugog statusa. Pored toga, propisano je da države treba da zabrane diskriminaciju na osnovu invaliditeta i garantuju osobama sa invaliditetom jednaku i delotvornu zaštitu od diskriminacije po bilo kom osnovu,⁵⁶⁸ a u samom tekstu konvencije izričito je navedeno da su devojčice i žene izložene višestrukoj diskriminaciji⁵⁶⁹ i posebna pažnja je posvećena deci sa invaliditetom.⁵⁷⁰ Konvencijom je ustanovljen Komitet za prava osoba sa invaliditetom, kome države ugovornice podnose redovne izveštaje o primeni odredaba konvencije.

Diskriminacija uopšte, ali i diskriminacija na osnovu pola zabranjena je svim navedenim dokumentima, dok je višestruka diskriminacija izričito prepoznata i zabranjena Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom. Međutim, međunarodni ugovori treba da budu široko shvaćeni i tumačeni, zbog čega su komiteti Ujedinjenih nacija delovali proaktivno i postavili su temelje za zaštitu od višestruke diskriminacije u okviru postojećih konvencija. Komitet za ljudska prava ukazuje da bi termin *diskriminacija*, koji je upotrebljen u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, trebalo shvatiti tako da označava bilo kakvo razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti zasnovane na osnovima kao što su rasa, boja, pol, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili društveno poreklo, imovinu, rođenje ili drugi status, a koji za cilj ili posledicu imaju ugrožavanje ili onemogućavanje priznavanja, uživanja ili ostvarivanja svih prava i sloboda svih ljudi pod jednakim uslovima.⁵⁷¹

6.1.2. Praćenje primene konvencija Ujedinjenih nacija i druge aktivnosti nadzornih tela

Sve konvencije Ujedinjenih nacija relevantne za oblast antidiskriminacionog prava imaju uspostavljen komitet eksperata koji je zadužen da prati primenu odredaba ugovora na nacionalnom nivou, razmatranjem izveštaja o primeni konvencija koje su države obavezane da dostavljaju komitetu, uobičajeno na svake četiri godine. Izuzev Komiteta za prava deteta, svi

---

⁵⁶⁸ Član 5. stav 2. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom

⁵⁶⁹ Član 6. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom

⁵⁷⁰ Član 7. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom

⁵⁷¹ Opšti komentar br. 18 Komiteta za ljudska prava,

<https://www.ohchr.org/en/hrbodies/pages/tbgeneralcomments.aspx>, 17.9.2018.

komiteti mogu, pod određenim uslovima, da primaju i rešavaju individualne predstavke.⁵⁷² Pored razmatranja izveštaja država članica i davanja preporuka državama, UN komiteti veoma su aktivni u pogledu tumačenja odredaba konvencija. Oni to čine kroz opšte komentare ili opšte preporuke. Upravo u ovim opštim komentarima mogu se pronaći međunarodni izvori u vezi sa višestrukom diskriminacijom.

Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije doneo je Opštu preporuku br. 25 o rodnoj dimenziji rasne diskriminacije (2000).⁵⁷³ Komitet je u ovoj preporuci konstatovao da rasna diskriminacija ne pogađa uvek žene i muškarce na isti način, odnosno, da postoje situacije rasne diskriminacije koje pogađaju samo žene ili neuporedivo više žene ili koje pogađaju žene i muškarce na različit način i/ili u različitom stepenu.⁵⁷⁴ Određeni oblici rasne diskriminacije usmereni su na žene, na primer seksualno nasilje počinjeno nad ženama određene rasne ili etničke grupe u pritvorima ili tokom oružanih sukoba, prisilna sterilizacija domorodačkih žena i slično. Rasna diskriminacija ponekad ima posledice koje pogađaju samo žene, na primer trudnoća kao posledica rasno motivisanog silovanja. Takođe, Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije ukazuje da su žene dodatno u lošijem položaju zbog nedostatka pristupa pravnim sredstvima i mehanizmima zaštite usled rodno uslovljenih prepreka u društvu, kao što su rodne predrasude u pravnom sistemu i diskriminacija žena u društvu.⁵⁷⁵ Zbog toga je ovaj komitet odlučio da posveti više pažnje rodnoj dimenziji rasne diskriminacije kroz analizu odnosa između roda i rasne diskriminacije u delu koji se odnose na vrste i manifestacije rasne diskriminacije; okolnosti pod kojima se dogodila rasna diskriminacija; posledice rasne diskriminacije i dostupnost i pristupačnost pravnih sredstava i mehanizama za zaštitu od rasne diskriminacije.⁵⁷⁶

Komitet za eliminaciju diskriminacije žena bio je posebno proaktivan u vezi sa položajem žena koje su u riziku od višestruke diskriminacije. U Opštoj preporuci br. 18 (1991)⁵⁷⁷ izražena je

---

⁵⁷² Više informacija o uslovima pod kojima UN komiteti mogu da primaju i razmatraju individualne pritužbe: Dagmar Kutsar i Hanne Warming (ed), *Children and Non-discrimination: An Interdisciplinary textbook*, Children's Rights Erasmus Academic Network (CREAN), University Press of Estonia, 2014, str. 74-75

⁵⁷³ Ujedinjene nacije, Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije (CERD), Opšta preporuka br. 25, Rodna dimenzija rasne diskriminacije, 2000, <http://hrlibrary.umn.edu/gencomm/genrexv.htm>, 17.9.2018.

⁵⁷⁴ Član 1. Opšte preporuke br. 25 CERD

⁵⁷⁵ Član 2. Opšte preporuke br. 25 CERD

⁵⁷⁶ Član 5. Opšte preporuke br. 25 CERD

⁵⁷⁷ UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), *CEDAW General Recommendations Nos. 16, 17 and 18*, 1991, A/46/38

zabrinutost zbog položaja žena sa invaliditetom, koje trpe dvostuku diskriminaciju zbog posebnih uslova života, pa je državama preporučeno da dostave informacije o ženama sa invaliditetom i o merama preduzetim u vezi sa njihovim specifičnim položajem. U Opštoj preporuci br. 24 (1999)⁵⁷⁸ ukazano je da žene sa invaliditetom svih uzrasta često imaju teškoća u fizičkom pristupu zdravstvenim uslugama, dok su žene sa mentalnim invaliditetom u naročito teškom položaju usled nerazumevanja specifičnosti njihovog položaja. Nadalje, Komitet za eliminaciju diskriminacije žena u Opštoj preporuci br. 28 (2010)⁵⁷⁹ navodi da su žene širom sveta izložene višestrukoj diskriminaciji, da je diskriminacija žena na osnovu roda i pola neodvojivo povezana sa drugim faktorima koji utiču na žene, kao što su rasa, etnička pripadnost, religija ili uverenje, zdravstveno stanje, starosno doba, klasa, kasta, seksualna orijentacija i rodni identitet i države poziva da prepoznaju i zabrane intersekcijske oblike diskriminacije i njihov izrazito negativan uticaj na žene. Pored toga, Komitet za eliminaciju diskriminacije žena u Opštoj preporuci br. 33 (2015)⁵⁸⁰ poziva države da obezbede ženama pristup pravdi, sa ciljem zaštite od diskriminacije i njihovog osnaživanja. Komitet je primetio brojne prepreke i ograničenja za žene u različitim državama koja ih sprečavaju ili im otežavaju zaštitu prava, ravnopravno sa muškarcima. Prepreke se pojavljuju u strukturalnom kontekstu diskriminacije i neravnopravnosti, usled faktora kao što su rodni stereotipi, diskriminatorni zakoni, višestruka i intersekcijaska diskriminacija, procesna pravila i zahtevi, kao i propusta država da obezbede da su mehanizmi zaštite fizički, ekonomski, društveno i kulturno pristupačni svim ženama.⁵⁸¹ Diskriminacija žena, rodni stereotipi, stigma, štetne i patrijarhalne kulturne norme i rodno zasnovano nasilje koje nesrazmerno pogađa žene, imaju negativan uticaj na sposobnost žene da zaštiti svoja prava, a dodatno su neke žene izložene višestrukoj diskriminaciji.⁵⁸²

---

⁵⁷⁸ UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), *CEDAW General Recommendations No. 24: Article 12 of the Convention (Women and Health)*, 1999, A/54/38/Rev. 1.

⁵⁷⁹ UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), *General Recommendation No. 28 on the Core Obligations of States Parties under Article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, 16 December 2010, CEDAW/C/GC/28

⁵⁸⁰ UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), *General Recommendation No.33 on Women's Access to Justice*, 3 August 2015, CEDAW/C/GC/33

⁵⁸¹ Ibid, para. 3

⁵⁸² Ibid, para 8. Osnovi za višestruku diskriminaciju koji su navedeni u ovoj opštoj preporuci su: rasa/etnicitet, domorodački ili manjinski status, boja kože, socio-ekonomski status i/ili kasta, jezik, religijska ili druga uverenja, političko mišljenje, nacionalno poreklo, bračni i/ili roditeljski status, starosno doba, urbano/ruralno područje, zdravstveni status, invaliditet, posedovanje imovine, seksualna orijentacija i rodni identitet (lezbijke, biseksualne žene, transrodne i interseksualne).

Komitet je dokumentovao mnoge primere negativnog uticaja intersekcijske diskriminacije na pristup pravdi, uključujući i nedelotvorna pravna sredstva za određene grupe žena. Žene iz višestruko diskriminiranih grupa često ne prijavljuju kršenje prava iz straha od ponižavanja, stigmatizacije, straha od hapšenja ili deportacije, kao i iz straha od drugih vrsta nasilja kojima mogu biti izložene, čak i od zvaničnika države. Ukoliko i podnesu prijave/tužbe, vlasti veoma često u ovakvim slučajevima ne postupaju sa dužnom pažnjom i neadekvatno istražuju, gone i kažnjavaju počinioc.⁵⁸³ Pristupačnost podrazumeva da je ceo pravni sistem (sudski i kvazi-sudski) siguran, dostupan i fizički pristupačan svim ženama, kao i da je prilagođen u skladu sa potrebama žena, između ostalog i onih koje su suočene sa višestrukom diskriminacijom.⁵⁸⁴ Komitet je preporučio državama da obezbede ravnopravan pristup žena individualnim predstavkama u okviru ombudsmanskih institucija i nacionalnih institucija za ljudska prava, kao i da stvore mogućnost da predstavke mogu da se podnesu zbog višestruke i intersekcijske diskriminacije.⁵⁸⁵ I UN Komitet za ljudska prava primećuje da je diskriminacija žena često isprepletana sa diskriminacijom na osnovu drugih ličnih svojstava, kao što su rasa, boja kože, jezik, religija, političko ili drugo uverenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovno stanje, rođenje ili drugi status.⁵⁸⁶

U Opštem komentaru br. 9 Komiteta za prava deteta (2000)⁵⁸⁷ ukazano je na obavezu država da obezbede da sva deca pod njihovom jurisdikcijom uživaju u svim pravima iz konvencije bez diskriminacije bilo koje vrste. Komitet je posebno ukazao da su devojčice sa smetnjama u razvoju ranjivije usled kombinacije rodne diskriminacije i diskriminacije na osnovu invaliditeta, pa se od država traži da obrate posebnu pažnju na devojčice sa smetnjama u razvoju tako što će preduzeti neophodne mere, a po potrebi i posebne mere, kako bi se obezbedila njihova odgovarajuća zaštita, pristup svim uslugama i puno uključivanje u društvo.⁵⁸⁸

---

⁵⁸³ Ibid, para. 10

⁵⁸⁴ Ibid, para. 14 (c)

⁵⁸⁵ Ibid, para 60 (c)

⁵⁸⁶ UN Human Rights Committee (HRC), *CCPR General Comment No. 28: Article 3 (The Equality of Rights Between Men and Women)* 29 March 2000, CCPR/C/21/Rev.1/Add.10

⁵⁸⁷ UN Committee on the Rights of the Child (CRC), *General comment No. 9 (2006): The rights of children with disabilities*, 27 February 2007, CRC/C/GC/9, Art. 2

⁵⁸⁸ Ibid, Art. XX

Komitet za prava osoba sa invaliditetom doneo je Opšti komentar br. 3 o ženama i devojčicama sa invaliditetom (2016).⁵⁸⁹ Komitet konstatuje da se žene i devojčice sa invaliditetom suočavaju sa preprekama u mnogim oblastima života, koje stvaraju situacije višestrukih i isprepletanih oblika diskriminacije žena i devojčica sa invaliditetom, posebno u odnosu na ravnopravan pristup obrazovanju, ekonomskim mogućnostima, socijalnoj interakciji, pristup pravdi i ravnopravnosti pred zakonom, učešće u političkom životu, kao i na sposobnost da kontrolišu sopstveni život u različitim kontekstima – zdravstvena zaštita, seksualna i reproduktivna prava, izbor s kim će i gde da žive i slično.⁵⁹⁰ Prema stavu komiteta, međunarodni i nacionalni zakoni i politike u oblasti invaliditeta dugo su zanemarivali rodne aspekte, dok su zakoni i politike koje su se bavile ženama, zanemarivale žene sa invaliditetom, a nevidljivost žena i devojčica sa invaliditetom produžavala je situaciju višestrukih i ukrštenih oblika diskriminacije.⁵⁹¹ Tri glavne oblasti zabrinutosti u vezi sa ženama sa invaliditetom su nasilje, seksualno i reproduktivno zdravlje i prava i diskriminacija.⁵⁹²

Na kraju, treba napomenuti i da je Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava ukazao na višestruku diskriminaciju u svom Opštem komentaru br. 20 (2009).⁵⁹³ Kao primer su navedene žene koje pripadaju etničkim ili verskim manjinama, pa je ukazano da ovakva kumulativna diskriminacija ima jedinstven i specifičan uticaj na pojedince i zaslužuje posebnu pažnju.⁵⁹⁴ Komitet je ukazao i da osnov diskriminacije „drugi status“ može biti različit, u zavisnosti od konteksta i vremena, te je neophodan fleksibilan pristup tumačenju ovog osnova. Na primer, pored osnova koji su prepoznati u međunarodnim dokumentima, posebno je navedeno da to mogu biti i dva osnova koja se prepliću, kao što je slučaj kada se ženama sa invaliditetom odbije pristup socijalnim uslugama zbog njihovog pola/roda i invaliditeta.⁵⁹⁵

---

⁵⁸⁹ CRPD/C/GC/3, 2016

⁵⁹⁰ Ibid, para. 2

⁵⁹¹ Ibid, para. 3. U paragrafu 4 c) navedena su neka lična svojstva koja mogu da deluju u interakciji sa polom/rodom i invaliditetom: starosno doba, etničko, autohtono, nacionalno ili socijalno poreklo, rodni identitet, političko ili drugo mišljenje, rasa, status izbeglice, migranta ili tražioca azila, veroispovest i seksualna orijentacija.

⁵⁹² Ibid, para. 10

⁵⁹³ CESCR, E/C.12/GC/20, para 17.

⁵⁹⁴ Ibid.

⁵⁹⁵ Ibid, para 27.

6.2. Međunarodni dokumenti na regionalnom nivou

U različitim regionima sveta postoje različiti nivoi povezivanja i udruživanja država na regionalnom nivou, koji imaju svoje ugovore o ljudskim pravima i mehanizme kojima se nadgleda poštovanje obaveza koje su države preuzele ovim ugovorima.⁵⁹⁶ Imajući u vidu geografski, odnosno, geopolitički položaj Srbija, u ovom odeljku su predstavljeni regionalni dokumenti o ljudskim pravima usvojeni od dve evropske regionalne organizacije – Saveta Evrope⁵⁹⁷ i Evropske unije. Republika Srbija je od 2003. godine članica Saveta Evrope i ratifikovala je značajan broj ugovora usvojenih pod okriljem ove organizacije koji su značajni za zaštitu od diskriminacije. Naša država još uvek nije članica Evropske unije, ali je u martu 2012. godine dobila status države kandidatkinje za članstvo u Evropskoj uniji, a od septembra 2013. godine Vlada RS obavezala se da postepeno usklađuje svoje zakonodavstvo sa zakonodavstvom Evropske unije (*acquis communautaire*),⁵⁹⁸ u skladu sa Ugovorom o stabilizaciji i pristupanju Evropskoj uniji.⁵⁹⁹

---

⁵⁹⁶ Više informacija o regionalnim dokumentima i telima (Amerika i Afrika): *Inter-American Human Rights System*, International Justice Resource Center, <https://ijrcenter.org/regional/inter-american-system/>, 21.9.2018; *Human Rights in the Administration of Justice: A manual for Human Rights for Judges, Prosecutors and Lawyers*, Chapter III, OHCHR, United Nations, New York and Geneva, 2003; *African Human Rights System*, International Justice Resource Center, <https://ijrcenter.org/regional/african/>, 21.9.2018; *A Guide to the African Human Rights System*, Centre for Human Rights, University of Pretoria, Pretoria University Law Press, 2016, <http://www.corteidh.or.cr/tablas/31712.pdf>, 22.9.2018.

⁵⁹⁷ Savet Evrope je vodeća organizacija za ljudska prava u Evropi, obuhvata 47 država članica, od kojih su 28 članice Evropske unije. Sve države članice Saveta Evrope potpisale su EKLJP, sporazum čiji je cilj zaštita ljudskih prava, demokratije i vladavine prava. Savet Evrope se zalaže za slobodu izražavanja i medija, slobodu okupljanja, ravnopravnost i zaštitu manjina, pomaže državama u borbi protiv korupcije i terorizma i u sprovođenju neophodnih pravosudnih reformi. Više informacija o Savetu Evrope dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/portal>. Sedište Saveta Evrope nalazi se u Strazburu, u Francuskoj. Komitet ministara SE je najviše odlučujuće telo Saveta Evrope. Sednice Komiteta ministara se po pravilu održavaju jednom godišnje na ministarskom nivou. Savet Evrope se sastoji od nekoliko institucija. Generalni sekretar vodi i predstavlja Savet Evrope. Komitet ministara, sastavljen od ministara spoljnih poslova država članica i njihovih predstavnika, deluje kao glavni organ odlučivanja. Parlamentarna skupština se sastoji od 318 poslanika iz 47 država članica. Skupština bira generalnog sekretara, komesara za ljudska prava i sudije Evropskog suda za ljudska prava. Komesar za ljudska prava samostalno izveštava o kršenjima ljudskih prava i skreće pažnju na njih. Kongres lokalnih i regionalnih vlasti odgovoran je za jačanje lokalne i regionalne demokratije. Konferencija međunarodnih nevladinih organizacija predstavlja civilno društvo i promoviše participativnu demokratiju.

⁵⁹⁸ Član 72. st. 1. Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju

⁵⁹⁹ Zakon o ratifikaciji Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske zajednice i njenih država članica i Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 83/08

6.2.1. Konvencije Saveta Evrope

Od preko 200 konvencija i protokola Saveta Evrope, Republika Srbija je do sada ratifikovala 82 konvencije, a potpisala sedam.⁶⁰⁰ Članica je 12 parcijalnih sporazuma Saveta Evrope, koji predstavljaju fakultativni oblik okupljanja država koje poseban interes iskazuju za određenu oblast aktivnosti Saveta Evrope. Najvažnija regionalna konvencija je Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950), kojom je zabranjena diskriminacija u uživanju prava i sloboda garantovanih konvencijom po bilo kom osnovu, kao što je pol, rasa, boja kože, jezik, religija, političko ili drugo uverenje, nacionalno ili društveno poreklo, povezanost sa nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status.⁶⁰¹ S obzirom da je primena ove odredbe u direktnoj vezi sa ostvarivanjem nekog od prava garantovanih konvencijom, odnosno, nije postojala mogućnost traženja zaštite od diskriminacije prilikom ostvarivanja prava koje nije garantovano konvencijom, usvojen je Protokol br. 12 (2000) uz EKLJP, kojim je propisana opšta zabrana diskriminacije. Ovim protokolom je eliminisana prethodna ograničena zaštita od diskriminacije, te se sada zaštita od diskriminacije može tražiti u vezi sa kršenjem bilo kog prava koje je garantovano nacionalnim zakonodavstvom. Iako se višestruka diskriminacija ne zabranjuje eksplicitno ni u EKLJP ni u Protokolu 12, ova dva regionalna dokumenta predstavljaju dobru osnovu i za zaštitu od višestruke diskriminacije, odnosno, moguće je tražiti zaštitu od višestruke diskriminacije pred Evropskim sudom za ljudska prava.⁶⁰²

*Konvencijom Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima (2005)*⁶⁰³ proklamovano je da primena odredaba konvencije, a posebno korišćenje mera za zaštitu i unapređenje prava žrtava, treba da se obezbedi bez diskriminacije po bilo kom osnovu kao što su pol, rasa, boja, jezik, veroispovest, političko ili neko drugo uverenje, nacionalno ili socijalno poreklo, pripadnost nekoj nacionalnoj manjini, imovina, rođenje ili neki drugi status. Ukazano je da je trgovina ljudima fenomen čvrsto povezan sa rodnom, zbog čega je neophodno uključivanje perspektive rodne ravnopravnosti u oblasti trgovine ljudima. *Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne*

---

⁶⁰⁰ Republika Srbija i Savet Evrope, Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije, <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateral/savet-evrope?lang=lat>, 22.9.2018.

⁶⁰¹ Član 14. EKLJP

⁶⁰² Više informacija o Protokolu br. 12 dostupno u: *Explanatory Report to the Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, Council of Europe, Rome, 2000

⁶⁰³ Zakon o ratifikaciji Konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, „Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 19/2009

eksploatacije i seksualnog zlostavljanja (tzv. Lancarot konvencija, 2007)⁶⁰⁴ takođe proklamuje načelo nediskriminacije. Nadalje, *Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina*⁶⁰⁵ obavezuje ugovornice da garantuju pripadnicima nacionalnih manjina pravo na ravnopravnost pred zakonom i jednaku zaštitu. U tom smislu, zabranjena je svaka diskriminacija zasnovana na pripadnosti nacionalnoj manjini, a posebne mere koje država uvodi neće se smatrati diskriminacijom. U Evropskoj Povelji o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou (2006),⁶⁰⁶ ukazano je da je mnogo žena i muškaraca višestruko diskriminisano ili u nepovoljnijem položaju, uključujući i društveno-ekonomski položaj, što direktno utiče na njihovu mogućnost da koriste druga prava iz ove povelje, zbog čega se države potpisnice obavezuju da će u domenu svojih nadležnosti, preduzeti sve prihvatljive mere u borbi protiv posledica višestruke diskriminacije ili nepovoljnijeg položaja.

Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (2011)⁶⁰⁷ doneta je sa ciljem uspostavljanja nulte tolerancije na nasilje nad ženama i nasilje u porodici. Ciljevi ove konvencije, između ostalog jesu i doprinos suzbijanju svih oblika diskriminacije nad ženama i promocija suštinske jednakosti između žena i muškaraca. Nasilje nad ženama označava se kao kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije žena. Strane ugovornice obavezuju se da obezbede primenu odredbi ove konvencije, posebno mera zaštite prava žrtava, bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su: pol, rod, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili neko drugo mišljenje, nacionalno ili društveno poreklo, pripadnost nacionalnoj manjini, imovinsko stanje, rođenje, seksualna orijentacija,⁶⁰⁸ rodni identitet,⁶⁰⁹

---

⁶⁰⁴ Tekst Lancarot konvencije dostupan na engleskom jeziku na: <https://rm.coe.int/protection-of-children-against-sexual-exploitation-and-sexual-abuse/1680794e97>, 23.9.2018. Ovo načelo podrazumeva da će sve odredbe ove konvencije, posebno one koje se odnose na mere za zaštitu prava žrtava, sprovoditi bez diskriminacije po bilo kom osnovu kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje, seksualna orijentacija, zdravstveno stanje, invalidnost ili drugi status.

⁶⁰⁵ Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, „Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori“, broj 6/98)

⁶⁰⁶ Tekst Evropske povelje o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou dostupan je na srpskom jeziku na: <https://ravnopravnost.org.rs/wp-content/uploads/2017/03/Evropska-povelja-o-rodnoj-ravnopravnosti-na-lokalnom-nivou.pdf>, 23.9.2018.

⁶⁰⁷ Zakon o ratifikaciji Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, „Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 12/2013

⁶⁰⁸ Seksualna orijentacija označava stalnu emocionalnu i seksualnu privlačnost prema licima određenog pola. Prema seksualnoj orijentaciji, postoje osobe koje privlači suprotni pol (heteroseksualne osobe), osobe koje privlači isti pol (lezbejke i gejevi), kao i osobe koje privlače oba pola (biseksualne osobe). Opširnije: Petrušić i Beker, op.cit, 2012, str. 21

starosno doba, zdravstveno stanje, invaliditet, bračno stanje i migrantski, izbeglički ili drugi status.⁶¹⁰

Pored konvencija Saveta Evrope, relevantne su i preporuke Komiteta ministara.⁶¹¹ Veliki broj preporuka koje je usvojio Komitet ministara Saveta Evrope bavi se pitanjima rodne ravnopravnosti u mnogim oblastima, a posebno u vezi sa nasiljem nad ženama, uravnoteženim učešćem u političkom i javnom odlučivanju, medijima, obrazovanju, zdravlju ili sportu.

6.2.2. Nadzor nad primenom konvencija Saveta Evrope

Aktivnosti Saveta Evrope u oblasti ljudskih prava mogu se podeliti na aktivnosti zaštite i aktivnosti promocije ljudskih prava, uz osiguranje socijalnih prava. Zaštita se obezbeđuje preko Evropskog suda za ljudska prava, promocija kroz tela, mehanizme i programe za unapređenje i promociju konkretnih prava, dok se socijalna prava garantuju Evropskom socijalnom poveljom čije se poštovanje prati putem sistema za monitoring Evropskog komiteta za socijalna prava.⁶¹²

Evropski sud za ljudska prava nadgleda primenu konvencije u državama članicama. Pojedinci mogu da podnose predstavke u vezi sa kršenjem ljudskih prava sudu u Strazburu, pod uslovom da su iscrpeli sva pravna sredstva u državi.⁶¹³ To je međunarodni sud koji primenjuje Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i prateće protokole, rešavajući individualne ili predstavke država

---

⁶⁰⁹ Rodni identitet je deo ličnog identiteta koji se odnosi na socijalnu i ličnu percepciju pojedinca o pripadanju odnosno ne pripadanju vlastitom biološkom polu. Na individualnom planu rodni identitet je nezavisan od toga koji pol je na rođenju upisan pojedinki/pojedincu, iako se veći deo populacije identifikuje sa biološkim polom. Opširnije: Jarić i Radović, op.cit, 2011, str. 152

⁶¹⁰ Član 4. stav 3. Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici

⁶¹¹ Komitet ministara u Preporuci Rec(2002)5 za zaštitu žena od nasilja primećuje sa zabrinutošću da su žene često izložene višestrukoj diskriminaciji na osnovu svog pola kao i svog porekla, često bivajući žrtve tradicionalnih ili običajnih navika koje su nedosledne sa njihovim ljudskim pravima i temeljnim slobodama. Preporuka Rec(85)2 Komiteta ministara državama članicama o pravnoj zaštiti od diskriminacije po osnovu pola prepoznaje potrebu da se osigura pravna i faktička ravnopravnost muškaraca i žena, posebno poboljšanjem položaja žena i uzimanjem u obzir specifičnih potreba određenih kategorija ljudi.

⁶¹² Više informacija o Evropskoj socijalnoj povelji dostupno na sajtu Saveta Evrope na:

<https://www.coe.int/en/web/european-social-charter>; a o Evropskom komitetu za socijalna prava dostupno na:

<https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/european-committee-of-social-rights>

⁶¹³ Opširnije: Philip Leach, *Taking a Case to the European Court of Human Rights*, Third edition, Oxford University Press, New York, 2011; *Basic guide for applicants taking their case to the European Court of Human Rights*, <https://www.ihrec.ie/download/pdf/europeanctguidefinal.pdf>, 23.9.2018; Krstić i Marinković, op.cit, 2016

o povredama prava garantovanih konvencijom.⁶¹⁴ Presude Evropskog suda za ljudska prava su obavezujuće za države potpisnice.

Imajući u vidu ulogu i aktivnosti Saveta Evrope, osnovano je nekoliko nadzornih tela.⁶¹⁵ U domenu ostvarivanja načela jednakost i nediskriminacije posebno je značajna uloga Evropske komisije za borbu protiv rasizma i netolerancije (ECRI), koja je osnovana sa ciljem suzbijanja rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije koji ugrožavaju ljudska prava i demokratske vrednosti u Evropi. Analizirajući stanje u državama članicama Saveta Evrope, ECRI daje preporuke državama i donosi opšte preporuke koje se odnose na različite pojave rasizma i primere netolerancije, koje nisu obavezujuće, ali se u državama članicama ozbiljno razmatraju i uglavnom izvršavaju.⁶¹⁶ Evropska komisija za borbu protiv rasizma i netolerancije u izveštajima konstatuje da je višestruka i interseksijska diskriminacija retko prepoznata u nacionalnim antidiskriminacionim zakonodavstvima i ukazuje na problem višestruke diskriminacije u zapošljavanju, kao i na višestruku diskriminaciju Romkinja.⁶¹⁷

6.3. Antidiskriminaciono pravo Evropske unije

Evropska unija je zajednica 28 država Evrope koja počiva na zajedničkim interesima, institucijama i aktima država članica, kao što su: jedinstvena valuta, zajednička odbrambena

---

⁶¹⁴ Opširnije: Steven Greer, *The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects*, Cambridge University Press, New York, 2006; J.G. Merrills, *The Development of international law by the European Court of Human Rights*, Manchester University Press, Manchester, 1993; Etinski i Krstić, op.cit, s2009

⁶¹⁵ Grupa država protiv korupcije (GRECO); Evropski komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT); Grupa eksperata za borbu protiv trgovine ljudima (GRETA); Evropska komisija za delotvornost pravde (CEPEJ); Komitet eksperata za evaluaciju mera protiv pranja novca i finansiranja terorizma (MONEYVAL); Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI); Evropski komitet za socijalna prava (ECSR); Savetodavni komitet o Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina i Komitet eksperata za Evropsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima

⁶¹⁶ Na primer, opšte preporuke o sprečavanju diskriminacije Roma i Muslimana, širenju rasističkih sadržaja putem interneta, saveti za zakonodavna tela država članica i sl.

⁶¹⁷ Višestruka diskriminacija poseban problem u oblasti zapošljavanja, te da utiče na pristup tržištu rada migrantima i pripadnicima drugih ugroženih grupa, posebno mladih i žena. U Opštoj preporuci br. 14 o borbi protiv diskriminacije u zapošljavanju, ECRI preporučuje da države članice Saveta Evrope pruže pravnu zaštitu od višestruke diskriminacije. U Opštoj preporuci br. 13 ECRI preporučuje da vlade država članica, u cilju borbe protiv diskriminacije Roma, osiguraju unapređenje položaja romskih žena i njihovih prava i borbu protiv višestruke diskriminacije sa kojom se one mogu suočiti.

politika i saradnja.⁶¹⁸ Evropska unija je međunarodna organizacija koju karakteriše princip nadnacionalnosti, koji se obezbeđuje kroz Evropsku komisiju koja radi isključivo u interesu Evropske unije, dok su nacionalni interesi država članica obezbeđeni kroz rad Evropskog saveta, Saveta Evropske unije i Evropskog parlamenta.⁶¹⁹ Pored ovih institucija, za zaštitu od diskriminacije važne su još dve institucije Sud pravde Evropske unije i Evropski ombudsman. Sud pravde EU sa sedištem u Luksemburgu ima zadatak da obezbedi poštovanje prava prilikom primene i tumačenja EU ugovora, akata institucija EU, a ima i sudsku nadležnost u sporovima između država članica, EU institucija i pojedinaca. Evropski ombudsman je institucija ovlašćena da prima i istražuje predstavke fizičkih i pravnih lica koji smatraju da su im prava ugrožena radom EU institucija ili njihovih tela.⁶²⁰

6.3.1. Primarno zakonodavstvo Evropske unije

Evropska unija ima niz važnih izvora primarnog i sekundarnog zakonodavstva koji se odnose na zabranu diskriminacije.⁶²¹ U primarno zakonodavstvo spadaju obavezujući ugovori kojima su postavljeni ciljevi EU, pravila o EU institucijama i odnosi između država članica i EU, dok u sekundarno zakonodavstvo spadaju direktive, odluke, pravila, preporuke i mišljenja zasnovana na principima i ciljevima dogovorenim u primarnom zakonodavstvu. U ovom delu je ukratko predstavljeno primarno i sekundarno zakonodavstvo EU, u delu koji se odnosi na zabranu diskriminacije, posebno zabrane diskriminacije žena.

Izvorni *Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice (1957)*⁶²² i *ugovor iz Matrihta (1992)*,⁶²³ između ostalog, sadrže odredbu o zabrani diskriminacije na osnovu pola u oblasti

---

⁶¹⁸ Više informacija o Evropskoj uniji dostupno na srpskom jeziku na: <http://www.emins.org/srpski/o-evropskoj-uniji>, 23.9.2018.

⁶¹⁹ Više informacija o institucijama Evropske unije dostupno na srpskom jeziku: <http://www.emins.org/srpski/institucije-evropske-unije>, 23.9.2018

⁶²⁰ Više informacija o Evropskom ombudsmanu dostupno na: <https://www.ombudsman.europa.eu/>, 23.9.2018

⁶²¹ Opširnije: Klaus-Diter Borhart, *Abeceda prava Evropske unije*, Evropska komisija, Luksemburg, 2013; Budimir Košutić, *Osnovi prava Evropske unije*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2009; Budimir Košutić, Branko Rakić i Bojan Milisavljević, *Uvod u pravo evropskih integracija*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2012; Trevory C. Hartley, *The Foundations of European Union Law*, 7th Edition, Oxford University Press, Oxford, 2010; Gordana Gasmir, *Quo vadis EU? Relevantni pravni i institucionalni faktori*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2016

⁶²² Treaty of Rome (1957), <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hr/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome>, 23.9.2018.

zapošljavanja, a tek *Ugovor iz Amsterdama* (1999),⁶²⁴ pored proklamovanja jednakosti muškaraca i žena na tržištu rada, ovlašćuje Evropski savet da preduzme odgovarajuće korake radi borbe protiv diskriminacije po osnovu pola, rasnog ili etničkog porekla, religije ili uverenja, invaliditeta, uzrasta ili seksualne orijentacije.⁶²⁵ *Povelja o osnovnim pravima u EU* (1993)⁶²⁶ predstavlja prvi dokument koji pruža katalog ljudskih prava garantovanih u EU, a deo povelje posvećen je zabrani diskriminacije i principima jednakosti i ravnopravnosti.⁶²⁷ Zabranjena je diskriminacija po bilo kom osnovu poput pola, rase, boje kože, etničkog ili socijalnog porekla, genetskih osobenosti, jezika, religije ili uverenja, političkog ili bilo kog drugog mišljenja, pripadnosti nacionalnoj manjini, imovine, rođenja, invaliditeta, životnog doba ili seksualne orijentacije.⁶²⁸ Veoma je važno da lista ličnih svojstava nije zatvorena, što ostavlja mogućnost za prepoznavanje novih ličnih svojstava. Pored toga, prvi put su u zakonodavstvo EU uvedena dva nova osnova: genetske osobenosti i seksualna orijentacija.⁶²⁹ Povelja je doneta kao pravno neobavezujući akt, ali je postala obavezujuća stupanjem na snagu *Ugovora iz Lisabona* (2007) u čiji je tekst inkorporirana.⁶³⁰ Ovaj ugovor o načinu funkcionisanja EU ima čitav deo posvećen zabrani diskriminacije. Pored zabrane diskriminacije na osnovu nacionalnosti, propisuje da će se EU boriti protiv diskriminacije na osnovu pola, rasnog ili etničkog porekla, religije ili uverenja, invaliditeta, starosnog doba i seksualne orijentacije.⁶³¹

---

⁶²³ The Maastricht Treaty (1992), <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hr/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/maastricht-treaty>, 23.9.2018.

⁶²⁴ Treaty of Amsterdam (1999), <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hr/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-amsterdam>, 23.9.2018.

⁶²⁵ Član 13. Ugovora iz Amsterdama

⁶²⁶ Charter of Fundamental Rights of the EU (1993), https://ec.europa.eu/info/aid-development-cooperation-fundamental-rights/your-rights-eu/eu-charter-fundamental-rights_en, 23.9.2018. čl. 20-26

⁶²⁷ Opširnije: Sandra Fredman, Christopher McCrudden and Mark Freedland, „An E.U. Charter of fundamental rights“, *Public Law*, No. 2, 2000, pp. 178-186; Łukasz Bojarski, Jane A. Hofbauer, Natalia Mileszyk, *The European Charter of Fundamental Rights as a Living Instrument*, Rome, Warsaw, Vienna, 2014, https://bim.lbg.ac.at/sites/files/bim/attachments/cfreu_guidelines.pdf, 24.9.2018.

⁶²⁸ Član 21. stav 1. Povelje EU o osnovnim pravima

⁶²⁹ Ostali članovi proklamuju jednakost pred zakonom (član 20), traže od država poštovanje raznolikosti kulture, religije i jezika (član 22), proklamuju jednakost polova na svim poljima, uključujući i zapošljavanje, rad i platu (član 23), zahtevaju od država posebnu brigu o deci (član 24), starijim osobama (član 25) i ostvarenju inkluzije osoba sa invaliditetom (član 26).

⁶³⁰ Treaty of Lisbon (2007), <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hr/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-lisbon>, 23.9.2018.

⁶³¹ Član 19. Ugovora iz Lisabona

6.3.2. Sekundarno zakonodavstvo Evropske unije

Iako sekundarno zakonodavstvo EU obuhvata mnoge pravne dokumente, u ovom delu biće predstavljene samo direktive koje su relevantne za temu ovog rada. U Evropskoj uniji je donet veliki broj direktiva koje se odnose prvenstveno na zabranu diskriminacije po osnovu pola u oblasti zapošljavanja. Po svom značaju u oblasti zabrane diskriminacije posebno se izdvajaju dve direktive koje su donete 2000. godine, a pre čijeg usvajanja je na nivou EU, zaštita od diskriminacije bila je garantovana samo u odnosu na pol i nacionalnost.

*Direktiva o rasnoj diskriminaciji (2000/43/EC)*⁶³² zabranjuje diskriminaciju na osnovu rasnog ili etničkog porekla u kontekstu zapošljavanja, pristupa socijalnoj sigurnosti i zaštiti, kao i dobrima i uslugama, dok *Direktiva o ravnopravnosti pri zapošljavanju (2000/78/EC)*⁶³³ zabranjuje diskriminaciju na osnovu pola, verskog uverenja, starosnog doba i invaliditeta u oblasti zapošljavanja. Ključna razlika između ove dve direktive je u tome što prva ima širi opseg delovanja, ali se odnosi isključivo na zabranu rasne diskriminacije, dok se druga odnosi samo na oblast zapošljavanja, ali obuhvata četiri osnova diskriminacije. Obe direktive propisuju i na isti način definišu sledeće oblike diskriminacije: neposrednu diskriminaciju, posrednu diskriminaciju, uznemiravanje i podsticanje na diskriminaciju.⁶³⁴

Od velikog značaja za zaštitu od diskriminacije jeste to što obe direktive propisuju pravila o prebacivanju tereta dokazivanja sa tužioca na tuženog u građanskim postupcima za zaštitu od diskriminacije, što je detaljnije objašnjeno u poglavljima 4. i 11. Pored toga, obe direktive zahtevaju od država da preduzmu mere protiv viktimizacije, odnosno, da osiguraju da osoba ne trpi nepovoljniji tretman zbog pokretanja postupka u vezi sa zaštitom od diskriminacije, dozvoljavaju preduzimanje posebnih mera, izuzetke od primene principa jednakog tretmana, a Direktiva o ravnopravnosti pri zapošljavanju propisuje još dva izuzetka: obavezu razumnog prilagođavanja za osobe sa invaliditetom kako bi se osobama s invaliditetom pružile jednake

---

⁶³² Direktiva Saveta 2000/43/EC o jednakom tretmanu osoba bez obzira na njihovo rasno ili etničko poreklo, Službeni list EU – 19.7.2000 – L. 180/22.

⁶³³ Direktiva Saveta 2000/78/EC o ravnopravnom tretmanu u zapošljavanju i profesiji, Službeni list EU, 2.12.2000. – I 303/16.

⁶³⁴ Član 2. obe direktive

moćnosti pri zapošljavanju⁶³⁵ i dopuštenost diskriminacije na osnovu veroispovesti ili verskog uverenja, kada su u pitanju poslodavci koji vode verske organizacije. Za zaštitu od diskriminacije važne su i Direktiva broj 2004/113/EC o ravnopravnom tretmanu muškaraca i žena u vezi sa dobrima i uslugama i Direktiva broj 2006/54/EC (RECAST) o implementaciji načela jednakih mogućnosti i jednakog tretmana muškaraca i žena u vezi sa pitanjima zapošljavanja i obavljanja zanimanja.

Ovih nekoliko EU direktiva sadrži odredbe o zabrani diskriminacije na osnovu pola, rasnog ili etničkog porekla, religijskog ili drugog uverenja, invaliditeta, starosnog doba i seksualne orijentacije.⁶³⁶ Međutim, nijedna direktiva nema odredbu kojom je zabranjena višestruka diskriminacija, osim što je u preambulama direktiva 2000/43/EC i 2000/78/EC navedeno da su žene često žrtve višestruke diskriminacije, bez daljeg pominjanja i definisanja pojma višestruke diskriminacije u tekstu samih direktiva, a države su obavezane da izveštavaju o višestrukoj diskriminaciji i uvođenju rodne perspektive.⁶³⁷

6.3.3. Oblasti u kojima je diskriminacija zabranjena u EU – hijerarhija ličnih svojstava

Jedna od najvećih kritika koja se upućuje na račun antidiskriminacionih direktiva EU jeste da one uspostavljaju hijerarhiju između zaštićenih ličnih svojstava,⁶³⁸ tako što je obezbeđena bolja zaštita od diskriminacije na osnovu pola i rase nego u slučaju diskriminacije na osnovu

---

⁶³⁵ Ovaj pojam se definiše kao „odgovarajuće mere, koje se poduzimaju po potrebi i u određenim slučajevima, a koje osobama s invaliditetom omogućavaju pristup, učešće, napredovanje ili usavršavanje, ukoliko takve mere nesrazmerno ne opterećuju poslodavca“ (član 5). Mere mogu uključivati postavljanje dizalice, rampe ili prilagođenih toaleta za osobe s invaliditetom na radnom mestu, kako bi se omogućio pristup invalidskim kolicima.

⁶³⁶ Direktiva Saveta 2000/43/EC za sprovođenje principa jednakog tretmana bez obzira na rasno ili etničko poreklo, Direktiva Saveta 2000/78/EC o ustanovljavanju opšteg okvira za ravnopravan tretman u zapošljavanju i profesiji, Direktiva Saveta 2004/113/EC za sprovođenje principa jednakog tretmana muškaraca i žena u pogledu dostupnosti i isporuke dobara i usluga, Direktiva Evropskog parlamenta i Saveta 2006/54/EC o sprovođenju jednakog tretmana muškaraca i žena u pogledu zaposlenja i zanimanja, Direktiva Evropskog parlamenta i Saveta 2010/41/EU o primeni načela jednakog tretmana u pogledu samozaposlenih muškaraca i žena.

⁶³⁷ FRA, op.cit, 2013

⁶³⁸ Opširnije: Erica Howard, „The case for a considered hierarchy of discrimination grounds in EU law“, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 13 (4), 2007, pp. 445-470; Raphaële Xenidis, *Shaking the normative foundations of EU equality law: Evolution and hierarchy between market integration and human rights rationales*; EUI Working Paper LAW 2017/04, European University Institute, Department of Law, Badia Fiesolana, 2017.

religijskih i drugih uverenja, invaliditeta, starosnog doba i seksualne orijentacije, što otežava a ponekad i onemogućava zaštitu od višestruke diskriminacije.⁶³⁹

Tabela br. 1 Hijerarhija ličnih svojstava u EU

	Zapošljavanje	Socijalna zaštita	Dobra i usluge	Obrazovanje
Rasa i etnička pripadnost	2000/43/EC	2000/43/EC	2000/43/EC	2000/43/EC
Pol/rod	2006/54/EC	79/7/EEC	2004/113/EC	
Religijska uverenja, invaliditet, starosno doba i seksualna orijentacija	2000/78/EC			

U cilju otklanjanja ovog problema i obezbeđivanja adekvatne zaštite od diskriminacije, Evropska komisija je predložila još 2008. godine tzv. Horizontalnu direktivu, kojom treba da se eliminiše hijerarhija zaštićenih ličnih svojstava i proširi primena direktiva 2000/78/EC i 2000/43/EC. U nacrt ove direktive uključena je i definicija višestruke diskriminacije na osnovu amandmana Evropskog parlamenta.⁶⁴⁰ Međutim, iako je Evropski parlament usvojio Predlog horizontalne direktive 2009. godine, ona još uvek nije usvojena.⁶⁴¹

Može se zaključiti da na nivou UN i Saveta Evrope, kao i na nivou Evropske unije postoji određeni nivo prepoznavanja i razumevanja problema višestruke i interseksijske diskriminacije. Standardi u vezi sa zaštitom od višestruke diskriminacije delimično su postavljeni UN konvencijama, koje se dopunjuju opštim komentarima, izveštajima i preporukama brojnih nadzornih tela i mehanizama.

⁶³⁹ Xenidis, op.cit, 2017; FRA, op.cit, 2013

⁶⁴⁰ *Implementing the principle of equal treatment between persons – Complementary Impact Assessment of the proposed horizontal Directive on Equal Treatment*, European Parliamentary Research Service, Brussels, 2014, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/JOIN/2014/514088/IPOL-JOIN_ET%282014%29514088_EN.pdf, 21.5.2018. (u daljem tekstu: EPRS, 2014)

⁶⁴¹ Mark Bell, „Advancing EU Anti-Discrimination Law: the European Commission’s 2008 Proposal or a New Directive“, *The Equal Rights Review*, Vol. 3, 2009, pp. 7-18

7. ZAŠTITA ŽENA OD VIŠESTRUKÉ DISKRIMINACIJE U DRŽAVAMA EVROPSKE UNIJE

U primarnom i sekundarnom zakonodavstvu Evropske unije, kao što je navedeno u prethodnom poglavlju, još uvek nema eksplicitne zabrane višestruke diskriminacije. Međutim, mnoge zemlje Evropske unije imaju širi antidiskriminacioni pravni okvir od onog na koje su obavezane direktivama. Neke države članice Evropske unije imaju zabranu višestruke diskriminacije u svojim nacionalnim zakonodavstvima (Rumunija, Španija, Nemačka, Austrija), dok u nekim drugim zemljama nezavisne institucije za zaštitu ravnopravnosti i sudovi rešavaju slučajeve višestruke diskriminacije, iako nema eksplicitne zabrane u zakonu (Švedska, Češka).⁶⁴²

Izbor država članica Evropske unije za potrebe uporednog istraživanja bliže je objašnjen u poglavlju 3, a odabrane države su: Austrija, Bugarska, Hrvatska, Francuska i Nemačka. Za svaku državu EU koja je obuhvaćena istraživanjem, kao i za Republiku Srbiju, u pogledu zaštite žena od višestruke diskriminacije, najpre je predstavljen društveni položaj i rasprostranjenost diskriminacije žena, koji je baziran na periodičnim državnim izveštajima CEDAW komitetu o implementaciji Konvencije o eliminaciji diskriminacije žena, na izveštajima iz senke koje podnose nevladine organizacije koje se bave ženskim pravima, kao i na dostupnim istraživanjima u ovoj oblasti. Ovi izveštaji predstavljaju sveobuhvatan i relevantan izvor podataka o položaju i društvenom statusu žena, kao i o rasprostranjenosti diskriminacije žena, uključujući i višestruku diskriminaciju žena u odabranim državama. Nakon toga su predstavljeni unutrašnji propisi o zabrani diskriminacije i višestruke diskriminacije žena i instrumenti pravne zaštite koji su na raspolaganju višestruko diskriminisanim ženama. Na kraju je predstavljena praksa sudova i tela za ravnopravnost u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije.

U zavisnosti od pravnog sistema države, zaštita od diskriminacije može se ostvariti u građanskom postupku (parnica, parnični postupak), u kaznenim postupcima (krivični i prekršajni) i u postupku pred nacionalnim telom za ravnopravnost. U radu su ukratko predstavljeni građanskopravni postupci za zaštitu od diskriminacije i postupci pred telima za ravnopravnost, kao i relevantna praksa sudova i tela za ravnopravnost u odabranim državama i

---

⁶⁴² EPRS, op.cit, 2014

Republici Srbiji. Tela za ravnopravnost su u pojedinim državama EU postojala i ranije, ali se usvajanjem antidiskriminacionih direktiva iz 2000. godine broj tela za ravnopravnost znatno povećao u EU, s obzirom da je Direktivom 2000/43/EC propisana obaveza država članica da uspostave telo za promociju ravnopravnog tretmana, bez diskriminacije na osnovu rasnog ili etničkog porekla (član 13), dok je direktivama 2004/113/EC i 2006/54/EC propisana slična obaveza u pogledu uspostavljanja tela za ravnopravnost na osnovu pola. Mali broj država je u to vreme već imao uspostavljena tela za ravnopravnost, pa je većina država uspostavila nova tela a neke države su proširile mandat postojećim.⁶⁴³

Raznolikost država i njihovih pravnih sistema dovela je do raznolikosti nacionalnih tela za ravnopravnost. Neka tela za ravnopravnost su samostalna, dok su druga deo veće strukture (npr. nacionalne institucije za ljudska prava, ombudsmana). Pojedina tela se bave promotivnim i preventivnim aktivnostima, pojedina su fokusirana na strateško parničenje, a neka odlučuju u postupcima po pritužbama za zaštitu od diskriminacije.⁶⁴⁴ Uobičajena podela tela za ravnopravnost je na tela koja se uglavnom bave promotivnim radom i daju pravne savete, tela koja istražuju i odlučuju po pritužbama u vezi sa diskriminacijom i tela koja imaju i jedna i druga ovlašćenja.⁶⁴⁵ Sa ciljem usaglašenog tumačenja i primene antidiskriminacionog zakonodavstva EU, osnovana je Evropska mreža tela za ravnopravnost (EQUINET) 2007. godine, a ova mreža trenutno ima u svom članstvu 49 tela za ravnopravnost iz 36 evropskih država.⁶⁴⁶ Većina država uspostavila je nacionalna tela za ravnopravnost koja su nadležna za brojna lična svojstva, najčešće za više od šest ličnih svojstava koja su sadržana u EU ugovorima i direktivama.⁶⁴⁷ U pojedinim državama postoji nekoliko tela za ravnopravnost, ali je preovlađujući trend u većini zemalja postojanje jednog tela za ravnopravnost koje je zaduženo za sve oblike diskriminacije i

---

⁶⁴³ Tamás Kádár, „Equality bodies – A European phenomenon“, *International Journal of Discrimination and the Law* (Online First ahead of print) <https://doi.org/10.1177/1358229118799231>, 2018, http://www.equineteurope.org/IMG/pdf/article_equality_bodies_accepted_version.pdf, 17.5.2019.

⁶⁴⁴ Ibid.

⁶⁴⁵ Ibid. Više informacija o nadležnostima tela za ravnopravnost dostupno je u Evropskom direktorijumu nacionalnih tela za ravnopravnost, <http://www.equineteurope.org/-Members-Directory->

⁶⁴⁶ Više informacija o EQUINET – Evropskoj mreži tela za ravnopravnost sa sedištem u Briselu, dostupno je na: <http://www.equineteurope.org/>, 17.5.2019.

⁶⁴⁷ *Equality bodies and Equinet – Promoting equality in Europe*, Equinet, 2017, <http://www.equineteurope.org/Equality-bodies-and-Equinet-promoting-equality-in-Europe>, 17.5.2019.

za više ličnih svojstava/osnova diskriminacije, što omogućuje bavljenje diskriminacijom na osnovu više ličnih svojstava, uključujući i višestruku diskriminaciju.⁶⁴⁸

7.1. Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Austrije

7.1.1. Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena

Republika Austrija je federalna država, parlamentarna reprezentativna demokratija, koja se sastoji iz devet saveznih pokrajina.⁶⁴⁹ Pokrajine imaju svoje vlade, dele se dalje na distrikte i gradove, a distrikti se dele na opštine. Austrija ima oko osam miliona stanovnika od čega 49% predstavljaju žene, a 51% muškarci.⁶⁵⁰ Na jugu i istoku države žive pripadnici šest priznatih nacionalnih manjina,⁶⁵¹ oko 74% Austrijanaca je rimokatoličke, 5% protestantske, a ostatak stanovništva pripada drugim veroispovestima.⁶⁵²

Austrija je članica Evropske unije i Ujedinjenih nacija i potpisnica velikog broja međunarodnih konvencija u oblasti ljudskih prava, ali i dalje ima prostora za poboljšanje položaja žena. Na primer, diskriminacija na osnovu pola zabranjena je u oblasti radnih odnosa, ali nije zabranjena u oblastima obrazovanja i socijalne zaštite. U ovim oblastima, zaštita od diskriminacije odnosi se samo na diskriminaciju na osnovu etničke pripadnosti.⁶⁵³

U Austriji su još uvek su prisutna tradicionalna shvatanja i stereotipi o položaju žene u društvu, uključujući i to da se odgajanje dece posmatra skoro isključivo kao odgovornost majke. Takvi stereotipi utiču na karijerni put žena i dovode do toga da su žene manje stručno osposobljene od muškaraca, što im umanjuje šanse na tržištu rada.⁶⁵⁴ Rodni stereotipi i drugi oblici seksizma i

---

⁶⁴⁸ Kádár, op.cit, 2018

⁶⁴⁹ Burgenland, Koruška, Donja Austrija, Gornja Austrija, Salcburg, Štajerska, Tirol, Forarlberg i Beč.

⁶⁵⁰ *Austria Population*, CountryMeters, <https://countrymeters.info/en/Austria>, 11.3.2019.

⁶⁵¹ Gradišćanski Hrvati, Romi, Slovaci, Slovenci, Česi i Mađari

⁶⁵² *Ethnic Groups*, Federal Chancellery of the Republic of Austria, <https://www.federal-chancellery.gv.at/ethnic-groups>, 11.3.2019.

⁶⁵³ *Ninth Austrian CEDAW Report to the United Nations Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women*, Federal Minister of Health and Women's Affairs (BMGF), Vienna, 2017

⁶⁵⁴ CEDAW Committee, *Concluding observations on the seventh and eight periodic reports of Austria*, CEDAW/C/AUT/CO/7-8 od 1. marta 2013

dalje su prisutni u reklamama i medijima, povećan je broj ksenofobičnih napada i učestao je rasistički i islamofobični govor, dok su najčešće žrtve napada i medijskih napisa muslimanke/migrantkinje.⁶⁵⁵

U domenu suzbijanja nasilja prema ženama, Austrija spada u red vodećih država u Evropi.⁶⁵⁶ Ipak, još uvek nije izrađen nacionalni akcioni plan suzbijanja nasilja prema ženama, nije ustanovljena jedinstvena evidencija slučajeva nasilja, a takođe ne postoji tačan podatak o broju žena koje su ubili partneri ili bivši partneri. Jedan od problema je i nedovoljan broj sigurnih kuća (30 sigurnih kuća ukupno), a ugovorima o finansiranju sigurnih kuća ograničava se smeštaj tražiteljicama azila i pravno nevidljivim ženama.⁶⁵⁷ Podaci iz ankete o nasilju nad ženama Agencije za osnovna prava Evropske unije (FRA) iz 2014. godine pokazuju da je 38% žena starijih od 15 godina doživelo psihičko nasilje u partnerskim odnosima, 35% seksualno uznemiravanje, a 10% žena seksualno nasilje, dok je 31% devojčica do 15 godina doživelo psihičko, fizičko i/ili seksualno nasilje.⁶⁵⁸ Većina žena koje su u situaciji porodičnog nasilja nema informacije kome još mogu da se obrate, osim policiji, bez obzira na to što su u Austriji

---

⁶⁵⁵NGO Shadow Report – Complementing the Seventh and Eight Country Report of the Austrian Government to the CEDAW Committee, Frauen Rechte jetzt! NGO Forum for the implementation of CEDAW in Austria, Vienna, 2012. (Rechte jetzt! NGO-Forum CEDAW in Österreich: Austrian Platform for Single Parents, Austrian Women Lawyers Association, Austrian Women's Shelter Network, Domestic Abuse Intervention Centre Vienna, European Women's Union, International Alliance of Women, LEFÖ – Counselling, Education and Support for Migrant Women, Ludwig-Boltzmann Institute of Human Rights, Training project *Violence against women – the significance of the health care sector*, WIDE – Network for Women's Rights and Feminist Perspectives in Development)

⁶⁵⁶Jedan od najboljih modela koordiniranog odgovora zajednice na nasilje prema ženama jeste Dulut model, koji je preporučen od Ujedinjenih nacija, a njegova najpoznatija evropska verzija je Austrijski model intervencije u situacijama nasilja. Austrija se opredelila za inovativni pristup problema nasilja prema ženama, čime je postala model drugim državama koje su izmenile svoja zakonodavstva po ugledu na Austriju. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici (*Bundesgesetz zum Schutz vor Gewalt in der Familie, BGBl. No. 759/1996*) usvojen je 1996, a stupio je na snagu 1997. godine. Usvajanju zakona prethodio je veliki otpor, posebno zbog uvođenja mere iseljenja nasilnika iz zajedničkog stana/kuće i mere zabrane prilaska koja se može izreći nasilniku. Iako je prvobitna ideja bila da se ovim zakonom štite žene od nasilja, model je proširen tako da se odnosi na zaštitu članova porodice od nasilja. Ovaj zakon je menjan i dopunjavan, a trenutno je na snazi Drugi zakon o zaštiti od nasilja (*Zweites Gewaltschutzgesetz, BGBl. I No. 40/2009*) usvojen 2009. godine i dopunjen 2013. godine. Primarni ciljevi intervencije u okviru ovog modela integrisanog odgovora na nasilje je zaustavljanje nasilja, uspostavljanje bezbednosti žrtve, uspostavljanje isključive odgovornosti nasilnika, dok se efekti mere kroz organizovano praćenje izveštaja u okviru institucija, analizu procedura, multisektorski izveštaj i slično. Više informacija o Austrijskom modelu intervencije u situacijama nasilja: Rosa Logar, Expert Paper: *The Austrian Model of Intervention in Domestic Violence Cases*, UN Division for the Advancement of Women, Vienna, 2005, <http://www.un.org/womenwatch/daw/egm/vaw-gp-2005/docs/experts/logar.dv.pdf>, 15.6.2018; Tanja Ignjatović, *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: Model koordiniranog odgovora zajednice*, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2011; Tanja Ignjatović, *Nasilje u porodici i institucionalna zaštita. Priručnik*, Autonomni ženski centar, Beograd, 2009;

⁶⁵⁷ CEDAW/C/AUT/CO/7-8, 2013, para. 24

⁶⁵⁸*Violence against women: An EU wide survey. Main results*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, Luxembourg, 2014, str. 177 – 179

pokrenute brojne kampanje koje se odnose na nasilje nad ženama. Statistika Centra za intervenciju u porodici iz 2015. godine pokazuje da je policija izdala 8.261 zabranu prilaska, a većina žrtava su žene.⁶⁵⁹

Mediji često izveštavaju o nasilju nad ženama kao o „porodičnoj drami“ ili „tuči“, retko se spominju informacije o pozadini slučaja i/ili strukturalnim razlozima rodno zasnovanog nasilja, a nasilje se predstavlja kao individualni problem.⁶⁶⁰ Trgovina ženama i devojčicama je i dalje rasprostranjena, kao i eksploatacija radi bavljenja prostitucijom, a abortusi, iako legalni, nisu obuhvaćeni zdravstvenim osiguranjem i nema podataka o tome kakve posledice na žene iz marginalizovanih društvenih grupa ima ovakva politika zdravstvenog osiguranja.⁶⁶¹ Migrantkinje su slabo prisutne na tržištu rada i rade slabo plaćene poslove kada su zaposlene, između ostalog i zbog teškoća da steknu potrebne kvalifikacije. Takođe, uprkos preduzimanju određenih mera,⁶⁶² žene sa invaliditetom i dalje izložene različitim oblicima diskriminacije u obrazovanju, zapošljavanju i učešću u političkom životu.⁶⁶³

Žene i muškarci u Austriji imaju sve sličniji nivo obrazovanja, uz veći udeo žena koje su završile visokoškolsko obrazovanje (17,7%, u poređenju sa 15,3% muškaraca), ali je zastupljenosti devojčica u nekim oblastima i dalje niska, kao na primer u oblasti tehnologije i elektrotehnike.⁶⁶⁴ Na tržištu rada dominiraju rodni stereotipi, iako je ravnopravnost žena i muškaraca garantovana Ustavom Republike Austrije i mnogim zakonima. Rodna razlika u platama (*gender pay gap*) između žena i muškaraca je visoka. Prema podacima iz 2014. godine, žene su u Austriji zarađivale 25,5% manje od muškaraca, što je ujedno bila i najveća rodna razlika u platama u Evropskoj uniji.⁶⁶⁵ Razlika između penzija žena i muškaraca je preko 40%, dok je prosek država

---

⁶⁵⁹ GREVIO Shadow Report NGO-Coalition, *Austrian NGO-Shadow Report to GREVIO*, Vienna, September 2016, str. 5;

⁶⁶⁰ *NGO Shadow Report to the CEDAW Committee*, 2012.

⁶⁶¹ CEDAW/C/AUT/CO/7-8, 2013, para. 28

⁶⁶² Na primer, Nacionalni akcioni plan za osobe sa invaliditetom 2012-2020 (*Nationaler Aktionsplan Behinderung 2012–2020 Strategie der österreichischen Bundesregierung zur Umsetzung der UN-Behindertenrechtskonvention*).

U ovom planu je jedno poglavlje posvećeno ženama sa invaliditetom. Tekst Nacionalnog akcionog plana dostupan na nemačkom jeziku na: <https://broschuerenservice.sozialministerium.at/Home/Download?publicationId=165>, 15.10.2018.

⁶⁶³ CEDAW/C/AUT/CO/7-8, 2013, para. 48

⁶⁶⁴ *Ninth Austrian CEDAW Report*, 2017, str. 42

⁶⁶⁵ Rodna razlika u platama u EU-27 iznosila je 16,4% u 2014. godini. Anja Mayer i Thorsten Eisingerich, *Achievements in Austrian Gender and Social Policy: The last four decades*, 2015,

članica EU 38.6%.⁶⁶⁶ Skoro polovina zaposlenih žena ima nepuno radno vreme (30 sati ili manje), dok je 11% zaposlenih muškaraca koji rade nepuno radno vreme. Jedan od razloga za ovakvu situaciju jeste nedostatak programa i ustanova koje vode brigu o deci, što predstavlja posebno otežavajuću okolnost za žene iz ruralnih oblasti, a mali je broj očeva koji uzimaju odsustvo sa rada radi nege deteta (17%). Žene u Austriji su često samozaposlene (36% što je iznad proseka EU od 32%) jer na taj način uspevaju da usklade karijeru i brigu domaćinstvu.⁶⁶⁷

Žene su i dalje podzastupljene na pozicijama odlučivanja.⁶⁶⁸ Na pozicijama rukovođenja i odlučivanja u privatnom sektoru broj žena se postepeno povećava, pa je u 2016. godini bilo 7,2% žena izvršnih direktorki i 17,7% članova nadzornih odbora.⁶⁶⁹ Prema podacima iz 2015. godine samo 22,6% žena bilo je zastupljeno na profesorskim pozicijama (fakultetima i univerzitetima), dok je u upravljačkim telima, kao što su rektorat i univerzitetski saveti, zastupljeno oko 48% žena.⁶⁷⁰ U 2016. godini, žene su činile samo 25% članova Savezne Vlade (ministarke i državne sekretarke), dok je između 2011. i 2013. godine, bilo oko 40% ministarki. Zastupljenost žena u pokrajinskim vladama iznosi oko 33%, a samo 7% žena nalazi se na poziciji gradonačelnica.⁶⁷¹

Prvi korak u pravcu poboljšanja nepovoljne situacije u kojoj se žene nalaze u pogledu rodne razlike u platama i nedovoljne zastupljenosti na pozicijama odlučivanja bio je usvajanje Nacionalnog akcionog plana za rodnu ravnopravnost na tržištu rada (*Nationaler Aktionsplan für die Gleichstellung von Frauen und Männern am Arbeitsmarkt*) 2011. godine.⁶⁷² Prema odredbama ovog plana, sve kompanije koje imaju više od 1.000 zaposlenih, obavezne su da objavljuju izveštaje o prosečnim platama žena i muškaraca, kao i da naznače visinu plate u oglasima za posao.⁶⁷³ Nadalje, kako bi se obezbedila adekvatna zastupljenost žena u javnom

---

<https://www.austria.org/austrianinformation/2015/6/24/achievements-in-austrian-gender-and-social-policy>, 15.10.2018.

⁶⁶⁶ European Equal Pay Day, Austria, <http://www.equalpayday.be/europa/>, 17.10.2018.

⁶⁶⁷ Ninth Austrian CEDAW Report, 2017, str. 43

⁶⁶⁸ Na primer, prema podacima koje je Evropska komisija objavila 2012. godine, žene čine 11% u upravnim odborima (14% prosek EU), kao i oko 30% menadžerskih pozicija u svim preduzećima.

⁶⁶⁹ Ninth Austrian CEDAW Report, 2017, str. 10

⁶⁷⁰ Ibid, str.12

⁶⁷¹ Ibid.

⁶⁷² Nacionalni akcioni plan za rodnu ravnopravnost na tržištu rada Republike Austrije, 2011, https://www.bmgf.gv.at/cms/home/attachments/4/5/7/CH1553/CMS1465832947892/napbericht_en_2011_26512.pdf, 17.10.2018.

⁶⁷³ Mayer i Thorsten, op.cit, 2015

sektoru, uvedene su kvote za žene i to: na austrijskim univerzitetima (40% žena u komitetima i odborima), na medijskom javnom servisu – ORF (45%) i u javnom sektoru (50%).⁶⁷⁴ Međutim, uprkos postojanju kvota u određenim sektorima, žene su i dalje nedovoljno zastupljene u određenim oblastima društvenog i javnog života, kao što su diplomatija i učešće u radu sportskih saveza.⁶⁷⁵ U nekim pokrajinama došlo je do povećanja broja žena na pozicijama odlučivanja u pokrajinskim organima uprave i političkim telima.⁶⁷⁶ Posebno nepovoljna situacija je u sportskim savezima, gde je u 2011. godini u upravnim odborima bilo samo 14% žena, zbog čega je na primer Salzburški regionalni sportski savez uveo kvotu od 25% za žene na pozicijama odlučivanja.⁶⁷⁷

Austrija je preduzela i mere za povećanje zastupljenosti žena u savetima nacionalnih manjina,⁶⁷⁸ koje su u periodu od 2010. do 2015. godine dale pozitivne rezultate i povećala kvotu na 50% za učešće žena u univerzitetskim odborima.⁶⁷⁹ U julu 2017. godine usvojen je Zakon o ravnopravnosti muškaraca i žena u odborima kompanija (*Gleichstellungsgesetz von Männern und Frauen im Aufsichtsrat, BGBl I 104/2017*).⁶⁸⁰ Prema odredbama ovog zakona, određena akcionarska društva i kompanije sa više od 1.000 zaposlenih čiji se odbori sastoje od minimalno šest članova, moraju da imaju najmanje 30% osoba manje zastupljenog pola. Kompanije koje imaju manje od 20% zaposlenih jednog pola (*single gender companies*) izuzete su od primene ovog zakona.⁶⁸¹

---

⁶⁷⁴ Ibid.

⁶⁷⁵ CEDAW/C/AUT/CO/7-8, 2013, paras. 30-31

⁶⁷⁶ Žene su zastupljene u pokrajinskim vladama sa 33%, a sa 32% u pokrajinskim parlamentima.

⁶⁷⁷ CEDAW, *Concluding observation on the combined seventh and eight periodic reports of Austria* – Addendum 1, CEDAW/C/AUT/CO/7-8/Add. 1, 2015.

⁶⁷⁸ Ibid. Savet hrvatske nacionalne manjine umesto jedne žene, koliko je imao u 2010. godini, u 2015. godini ima tri žene, dok Savet slovenačke nacionalne manjine sada ima sedam članica, za razliku od 2010. godine kada je imao samo tri.

⁶⁷⁹ *Gender Equality in at Austrian Institutions of Higher Education and Research Institutions*, Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Forschung, <https://bmbwf.gv.at/english/home/science-higher-education/gender-and-diversity/legal-framework-for-equality/gender-equality-at-austrian-institutions-of-higher-educationand-research-institutions/>, 11.11.2018.

⁶⁸⁰ Zakon je počeo da se primenjuje 1. januara 2018. godine i odnosi se na izbor članova kompanijskih odbora nakon tog datuma.

⁶⁸¹ *European Equality Law Review 2018/1*, Issue 1/2018, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 60

Što se tiče učešća žena u Parlamentu Austrije,⁶⁸² u Nacionalnom savetu se broj žena povećao u poslednja tri saziva. U sazivu iz 2008. godine bilo je 27,32%, u sazivu iz 2013. godine 33,33%, dok procenat žena u trenutnom sazivu iz 2017. godine iznosi 34,43%.⁶⁸³ U Saveznom savetu se broj žena povećao znatnije u poslednjem sazivu, od 25,81% u 2008. godini, preko 28,33% u 2013. do 36,67% u 2017. godini.⁶⁸⁴ Ovo je rezultat, između ostalog, uvođenja kvota na izborne liste pojedinih političkih partija. Socijaldemokratska partija Austrije – SPÖ (*Sozialdemokratische Partei Österreichs*) prva je politička partija koja je 1985. godine uvela neobavezujuću kvotu od 25% za žene na izbornim listama; 1993. godine ova kvota je promenjena u obavezujuću kvotu od 40%; 2010. godine dodat je uslov da na svim izbornim listama naizmenično budu žene i muškarci, dok je 2014. godine ova partija propisala da će sve liste koje ne ispunjavaju kvotu biti odbijene kao neispravne.⁶⁸⁵ Zelena stranka (*Die Grünen ili Die Grüne Alternative*) uvela je 1987. godine kvotu od 50% za sve izborne stranačke organe i funkcije, a 1994. godine uvela je posebnu meru za žene, pa u slučaju da je muškarac prvi na izornoj listi, drugo i treće mesto moraju da zauzimaju žene kako propisana kvota od 50% ne bi bila ugrožena ukoliko bi stranka osvojila tri mandata.⁶⁸⁶ Narodna stranka Austrije – ÖVP (*Österreichische Volkspartei*) uvodi kvotu od 30% za žene 1995. godine, desničarska populistička slobodarska stranka FPÖ (*Freiheitliche Partei Österreichs*) nije uvela kvote, dok se u liberalnoj NEOS stranci (*Das Neue Österreich und Liberales Forum*) vodi interna diskusija o mogućnosti uvođenja kvote za žene.⁶⁸⁷ U trenutnom sazivu austrijskog Parlamenta (2017), u Nacionalnom savetu, najmanje učešće žena je u FPÖ stranci 23,53%, dok NEOS i OK (*ohne Klubzugehörigkeit*)⁶⁸⁸ imaju 50% poslanica.⁶⁸⁹ U

---

⁶⁸² Austrijski parlament ima dva doma: Nacionalni savet i Savezni savet, koji su zajednički odgovorni za federalno zakonodavstvo. Federalnu skupštinu sačinjavaju 183 člana Nacionalnog saveta i 61 član Saveznog saveta. Više informacija dostupno na internet prezentaciji Parlamenta Austrije: <https://www.parlament.gv.at/PERK/NRBRBV/>

⁶⁸³ Republik Österreich, Parlament, *Entwicklung des Frauenanteils im Nationalrat*, https://www.parlament.gv.at/SERV/STAT/PERSSTAT/FRAUENANTEIL/entwicklung_frauenanteil_NR.shtml, 10.9.2018.

⁶⁸⁴ Republik Österreich, Parlament, *Entwicklung des Frauenanteils im Bundesrat*, https://www.parlament.gv.at/SERV/STAT/PERSSTAT/FRAUENANTEIL/entwicklung_frauenanteil_BR.shtml, 10.9.2018.

⁶⁸⁵ Nora Gresch i Birgit Sauer, *Fact Sheet on Austria*, Workshop on Legal Struggles and Political Mobilization around Gender Quotas in Europe, September 2014, Florence, <https://blogs.eui.eu/genderquotas/wp-content/uploads/sites/24/2015/04/Executive-summary-Austria-Gresch-Sauer-2.pdf>, 12.9.2018.

⁶⁸⁶ Ibid.

⁶⁸⁷ Ibid.

⁶⁸⁸ Samostalni poslanici i poslanice, oni koji nisu ni u jednoj stranci.

⁶⁸⁹ Parlament, *Frauenanteil im Nationalrat*

Saveznom savetu, najmanje učešće žena je u FPÖ stranci 18,75%, dok je učešće žena u ÖVP stranci 42,86%, a među samostalnim poslanicima 50%.⁶⁹⁰

Austrija je 2010. godine usvojila Zakon o registrovanim partnerstvima (*Eingetragene Partnerschaft-Gesetz, BGBl. I 135/2009*)⁶⁹¹ koji daje pravni okvir za regulisanje odnosa između istopolnih partnera, ali ovaj propis ne važi za regulisanje odnosa između vanbračnih heteroseksualnih parova, posebno u vezi sa održavanjem i deobom imovine nakon prestanka zajednice, što može posebno negativno da se odrazi po žene koje žive u vanbračnim zajednicama. Evropski sud za ljudska prava odlučivao je povodom predstavke koju je hetroseksualni vanbračni par podneo protiv Austrije, zbog toga što im nije omogućeno da zaključe registrovano partnerstvo prema odredbama Zakona o registrovanim partnerstvima.⁶⁹² Njihov zahtev je odbijen sa obrazloženjem da ne ispunjavaju zakonske uslove za registraciju partnerstva, s obzirom da je registrovano partnerstvo rezervisano isključivo za istopolne parove, te je utvrdio da nije došlo do povrede člana 14. u vezi sa članom 8. EKLJP. U obrazloženju presude navedeno je da podnosioci predstavke imaju mogućnost da sklope brak, te stoga nisu nisu u sličnoj, odnosno, uporedivoj situaciji sa istopolnim parovima koji nemaju pravo da sklope brak, već im je jedina mogućnost registracija istopolnog partnerstva.⁶⁹³

Mnoge grupe žena, a posebno žene iz višestruko marginalizovanih i diskriminiranih grupa, suočavaju se sa problemima i preprekama u Austriji. Migrantkinje su jedna od grupa koja je u naročito lošem položaju u Austriji. Migraciona politika sve je restriktivnija u vezi sa uslovima za dobijanje boravišne dozvole i državljanstva, zbog čega su mnoge migrantkinje lošijeg imovnog stanja i manjeg stepena obrazovanja isključene iz sistema socijalne zaštite jer ne mogu da regulišu svoj boravak.⁶⁹⁴ Takva situacija vodi do siromaštva i rizika od siromaštva koji neproporcionalno više pogađa migrantkinje i tražiteljke azila, koje imaju prepreke i u uključivanju u obrazovni sistem i u pristupu zdravstvenoj zaštiti.⁶⁹⁵ Učešće žena migrantskog

---

⁶⁹⁰ Parlament, *Frauenanteil im Bundesrat*

⁶⁹¹ Tekst ovog zakona, kao i izmene i dopune zakona zaključno sa izmenama iz 2017. godine, dostupan na: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20006586>, 13.9.2018.

⁶⁹² Presuda ESLJP, *Ratzenböck and Seydl v. Austria*, br. 28475/12

⁶⁹³ Ibid.

⁶⁹⁴ Više informacija o preporukama koje je CEDAW komitet uputio Austriji: CEDAW/C/AUT/CO/7-8, 2013 i CEDAW/C/AUT/CO/7-8/Add. 1, 2015.

⁶⁹⁵ *NGO Shadow Report to the CEDAW Committee*, 2012.

porekla na tržištu rada mnogo je manje u poređenju sa ženama iz većinske populacije (58% u poređenju sa 70%), dok su žene turskog porekla u još lošijem položaju – 40%.⁶⁹⁶ Prema podacima iz 2013. godine, između 2009. i 2011. godine, 44% osoba turskog porekla i 47% osoba sa migrantskim poreklom iz drugih država bili su u riziku od siromaštva, što je znatno više u poređenju sa većinskom populacijom, od koje je 14% u istom periodu bilo u riziku od siromaštva.⁶⁹⁷

Migrantkinje i tražiteljke azila suočavaju se sa većim nivom prepreka i barijera u vezi sa izlaskom iz kruga nasilja. Samo 1-2% korisnica sigurnih ženskih kuća su migrantkinje i tražiteljke azila, između ostalog, zbog nedostatka ekonomske i socijalne sigurnosti, jezičke barijere, nepoznavanja propisa i straha od policije i drugih državnih organa.⁶⁹⁸ Islamofobija je u porastu u Austriji, polovina Austrijanaca je u strahu od Islama i smatra ga pretnjom po austrijsku kulturu.⁶⁹⁹ Muslimanke su u posebno lošijem položaju, a 65% stanovništva ima negativan stav prema oblačenju muslimanki. Iako se procenjuje da u Austriji ima između 100 i 150 muslimanki koje imaju potpuno pokriveno lice (*full face veil*), nacionalna zabrana pokrivanja lica usvojena je tokom 2017. godine, a kazna za pokrivanje lica je do 150 eura. Ova zabrana uspostavljena je Zakonom o zabrani pokrivanja lica (*Anti-Gesichtsverhüllungsgesetz*, BGBl I Nr. 68/2017), a zabrana je definisana kao „pokrivanje lica tkaninom ili bilo čime drugim što dovodi do toga da lice više nije prepoznatljivo u javnom prostoru ili javnim zgradama“.⁷⁰⁰ Ova zabrana pokrivanja lica usvojena je pod uticajem FPÖ partije, koja pripada populističkoj krajnjoj desnici i koja vodi antiimigranstu i antiislamističku politiku. Argumenti koji su korišćeni u zastupanju za zabranu odnosili su se na koncept otvorenog društva, sa kojim nije kompatibilno pokrivanje lica.⁷⁰¹ Predlog ovog zakona izazvao je veliki broj negativnih komentara u toku javne rasprave, ali je na kraju ipak usvojen. U obrazloženju zakona i u članu 1. navedeno je da je svrha ovog zakona „facilitacija integracije kroz osnaživanje u učestvovanju u zajedničkom životu u društvu. Integracija je proces koji obuhvata otvoreno i celokupno društvo i njen uspeh zavisi od saradnje

---

⁶⁹⁶ *ECRI Report on Austria (fifth monitoring cycle)*, ECRI – European Network against Racism and Intolerance, ECRI Secretariat, Strasbourg, 2015, str. 26

⁶⁹⁷ Ibid.

⁶⁹⁸ *NGO Shadow Report to the CEDAW Committee*, 2012.

⁶⁹⁹ OSJI, op.cit, 2018, str. 15-18

⁷⁰⁰ Član 2. Zakona o zabrani pokrivanja lica

⁷⁰¹ OSJI, op.cit, 2018

svih ljudi koji žive u Austriji, s obzirom da je zasnovana na ličnim interakcijama“.⁷⁰² Iako ovaj zakon zabranjuje bilo kakvo pokrivanje lica, u toku javne rasprave eksperti su ukazali da je u pitanju „zabrana burki“ i da je ovaj zakon urađen pod uticajem presude Evropskog suda za ljudska prava *SAS protiv Francuske* (br. 43835/11).⁷⁰³ Međutim, za razliku od Francuske ili Belgije, Austrija ne može da se poziva na sekularizam ili laicizam, imajući u vidu veoma jake veze i uticaj Katoličke crkve na državu (npr. obavezna raspeća u školama, državni praznici kojim se obeležavaju katolički verski događaji, odnosno, crkveni praznici i slično).⁷⁰⁴

Lezbejke, biseksualne i trans* žene su u nepovoljnom položaju zbog rodni stereotipa koji se odnose na norme, očekivanja, stavove i ponašanja, zbog izloženosti nasilju i diskriminaciji na institucionalnom, porodičnom i individualnom nivou, kao i zbog marginalizacije, nevidljivosti i patologizacije/stigmatizacije homoseksualnosti i trans* identiteta u austrijskom obrazovnom i zdravstvenom sistemu.⁷⁰⁵ Istraživanje FRA iz 2012. godine pokazalo je da se LGBT osobe osećaju diskriminisano u Austriji.⁷⁰⁶ Preko 40% svih ispitanika odgovorilo je da su se osećali diskriminisano zbog svoje seksualne orijentacije, kao i 53% trans* osoba.

U Austriji ima oko 20,8% žena sa invaliditetom, koje su izložene višestrukoj diskriminaciji i nalaze se u nepovoljnom položaju u oblastima obrazovanja, stručnog osposobljavanja, zapošljavanja i socijalnim davanjima za slučaj nezaposlenosti i starosti. Žene sa invaliditetom češće su pogođene siromaštvom nego muškarci sa invaliditetom, a žene i devojčice sa invaliditetom su u većem riziku od diskriminacije i nasilja.⁷⁰⁷ Njima se osporava pravo na seksualnost, seksualno samoodređenje, partnerstvo, majčinstvo i stvaranje porodice, a otežan im je pristup zdravstvenim uslugama. S druge strane, skoro da i ne postoje grupe koje zastupaju interese žena sa invaliditetom.⁷⁰⁸

---

⁷⁰² Dieter Schindlauer, News Report: *Austria – Parliament passes “Anti-Face Covering Act”, coming into force 1 October 2017*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 30.06.2017

⁷⁰³ Ovaj slučaj je detaljnije predstavljen u delu koji se odnosi na praksu Evropskog suda za ljudska prava.

⁷⁰⁴ Schindlauer, op.cit, 2017

⁷⁰⁵ *NGO Shadow Report to the CEDAW Committee*, 2012.

⁷⁰⁶ *Survey on Fundamental Rights of lesbian, gay, bisexual and transgender people in EU*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, 2012

⁷⁰⁷ *National Action Plan on Disability 2012–2020 Strategy of the Austrian Federal Government for the implementation of the UN Disability Rights Convention*, Federal Ministry of Labour, Social Affairs and Consumer Protection (BMASK), Vienna, 2016, str. 20

⁷⁰⁸ *NGO Shadow Report to the CEDAW Committee*, 2012.

Iako je prostitucija legalizovana u Austriji, uspostavljen je veoma represivan i komplikovan regulatorni sistem, na tri različita administrativna nivoa (nacionalni, pokrajinski i lokalni), a prostitucija se sagledava isključivo kroz perspektivu ilegalnih imigracija, morala, javnog reda i mira, trgovine ljudima i javnog zdravlja, dok se pitanje ljudskih prava žena u prostituciji ignoriše.⁷⁰⁹ Primenuju se dvostruki moralni standardi jer je seks industrija prihvaćena kao deo ekonomskog sektora, ali su žene u prostituciji stigmatizovane, često se posmatraju kao potencijalne krimiminalke i nalaze se pod striktnom policijskom kontrolom. One su u obavezi da plaćaju poreze i doprinose za socijalno osiguranje, ali ne uživaju zaštitu koja je garantovana radnim zakonodavstvom.⁷¹⁰ Sistem obavezne registracije žena u prostituciji i obaveznih zdravstvenih kontrola karakterišu ponižavajuće procedure i nasilje koje policija sprovodi prema ženama u prostituciji, kao i diskriminacija u svakodnevnom životu i neadekvatna zaštita od nasilja, što sve rezultira višestrukom diskriminacijom žena, koje odgovaraju za javno zdravlje, javni moral, javni red i mir, dok se neodgovorno ponašanje muškaraca toleriše.⁷¹¹

Na kraju, u lošem položaju su i vlasnice malih poljoprivrednih gazdinstava, na koje je poljoprivredna politika EU negativno uticala. U većini slučajeva, poljoprivrednice nose celokupnu odgovornost za porodicu – decu, hranu, brigu o starijim članovima porodice, učestvuju i u drugim aktivnostima u zajednici, ali u donošenju poljoprivrednih strategija najčešće učestvuju muškarci koji su u mnogo većem broju članovi različitih poljoprivrednih udruženja.⁷¹²

---

⁷⁰⁹ *Sex-Worker Forum of Vienna, Shadow Report*, Sex-Worker Forum of Vienna, Beč, 2012. Izveštaj se odnosi na stanje u periodu od 2004. do 2012. godine.

⁷¹⁰ *Ibid.* One su obavezne da se registruju kao seksualne radnice/prostitutke kod policije ili u opštinskim organima uprave, a kao deo ove registracije, imaju obavezu da se svake nedelje podvrgavaju ginekološkim pregledima na seksualno prenosive infekcije, a tromesečno moraju da se testiraju na HIV. Nakon obavljenih pregleda i testova, seksualne radnice dobijaju kontrolnu karticu koja potvrđuje da su obavile sve neophodne preglede. Obavezne su da karticu stalno nose sa sobom i da je pokažu policiji. U slučaju da su pod infekcijom, vlasti im oduzimaju karticu koju mogu da povrate tri nedelje nakon što završe sa lečenjem. Ukoliko se seksualna radnica ne registruje, ili ne prođe obavezne preglede, to se smatra prekršajem za koji je propisana novčana kazna od 20.000 evra, kao i kazna zatvora, a migrantkinjama prethodi proterivanje i deportacija. Takođe, može da se dogodi da žene budu podvrgnute pregledima i protiv svoje volje. HIV pozitivne seksualne radnice su u riziku da budu krivično gonjene, čak i kada nisu znale da imaju HIV.

⁷¹¹ *Sex-Worker Forum of Vienna, Shadow Report*, 2012.

⁷¹² *NGO Shadow Report to the CEDAW Committee*, 2012.

7.1.2. Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena

U Austriji je zabrana diskriminacije propisana Federalnim Ustavnim aktom iz 1929. godine (*Bundesverfassungsgesetz*).⁷¹³ S obzirom da donošenje antidiskriminacionih propisa spada u nadležnost federacije i pokrajina, ustavna zabrana diskriminacije bliže je razrađena u pet propisa na federalnom nivou i 30 propisa donetih na nivou pokrajina.⁷¹⁴ Najvažniji propisi koji regulišu zabranu diskriminacije na federalnom nivou su: 1) Zakon o jednakom tretmanu (*Gleichbehandlungsgesetz*) koji propisuje zabranu diskriminacije u oblasti zapošljavanja u privatnom sektoru; 2) Federalni zakon o jednakom tretmanu (*Bundes-Gleichbehandlungsgesetz*) koji štiti zaposlene u javnom sektoru; 3) Zakon o Komisiji za jednak tretman i nacionalnom telu za ravnopravnost (*Bundesgesetz über die Gleichbehandlungskommission und die Gleichbehandlungsanwaltschaft*) kojim se ustanovljavaju tela za ravnopravnost i propisuju njihove nadležnosti; 4) Zakon o zapošljavanju osoba sa invaliditetom (*Behinderteneinstellungsgesetz*) koji zabranjuje diskriminaciju na osnovu invaliditeta u oblasti rada i zapošljavanja, te propisuje kvote za zapošljavanje osoba sa invaliditetom i 5) Federalni zakon o ravnopravnosti osoba sa invaliditetom (*Bundes-Behindertengleichstellungsgesetz*), koji propisuje zabranu diskriminacije na osnovu invaliditeta u pristupu robi i uslugama, uključujući i oblast stanovanja. Na nivou pokrajina, antidiskriminacioni propisi zabranjuju diskriminaciju u oblasti zapošljavanja, pristupa robi i uslugama, stanovanja, socijalne i zdravstvene zaštite i osiguranja.⁷¹⁵ Zbog toga je austrijsko antidiskriminaciono zakonodavstvo veoma kompleksno, pa je uprkos postojanju institucija za zaštitu od diskriminacije, čitav sistem zaštite veoma skup i trom, posebno kada treba da zaštiti žene koje su žrtve višestruke diskriminacije.⁷¹⁶

Mnogobrojni antidiskriminacioni propisi zabranjuju diskriminaciju po različitim osnovama, ali posmatrano u celini, izričito su propisana sledeća lična svojstva: pol/rod, rasa, etnička pripadnost, nacionalno ili etničko poreklo, boja kože, versko i drugo uverenje, starosno doba, seksualna orijentacija, invaliditet, rodni identitet, trudnoća, roditeljstvo, stalež, imovno stanje i

---

⁷¹³ Tekst Federalnog ustavnog akta sa svim izmenama i dopunama dostupan na nemačkom jeziku na: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138>, 23.8.2018.

⁷¹⁴ *Country report, Non-discrimination – Austria 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016.

⁷¹⁵ *Country report, Non-discrimination – Austria 2016*, str. 6

⁷¹⁶ CEDAW/C/AUT/CO/7-8, 2013, para. 11

društveni položaj.⁷¹⁷ Većina osnova diskriminacije (ličnih svojstava) nije definisana zakonom, izuzev invaliditeta.⁷¹⁸ S druge strane, rasa kao lično svojstvo, brisana je iz liste ličnih svojstava u federalnom zakonodavstvu, odnosno, rasa i etničko poreklo objedinjeni su u jedno lično svojstvo – etnička pripadnost.⁷¹⁹ Objedinjavanje ova dva lična svojstva u jedno nije dovelo do promena u pružanju zaštite od diskriminacije po ovim osnovama, a praksa pokazuje da sudovi pod ličnim svojstvom *etnička pripadnost* obuhvataju i jezik, izgled i nacionalno poreklo. Odredbama člana 7. Federalnog Ustavnog akta zabranjeno je nejednako postupanje i privilegovanje na osnovu pola/roda, ali se ova zabrana odnosi samo na odnose između države i pojedinaca. Diskriminacija na osnovu pola/roda zabranjena je i mnogim drugim propisima i to u oblasti jednakih zarada za isti rad ili rad iste vrednosti, u postupku zapošljavanja, u vezi sa uslovima rada, prekidom radnog odnosa i pristupom robi i uslugama.⁷²⁰

Neposredna i posredna diskriminacija na osnovu pola/roda definisane su u Zakonu o jednakom tretmanu, tako što je propisano da neposredna diskriminacija postoji ukoliko je osoba zbog svog pola/roda izložena nepovoljnijem tretmanu u poređenju sa osobom koja se nalazi u uporedivoj situaciji. Posredna diskriminacija na osnovu pola/roda postoji ukoliko naizgled neutralna odredba, kriterijum ili praksa mogu da na poseban način stave pripadnike određenog pola/roda u nepovoljniji položaj u odnosu na pripadnike drugog pola/roda, osim ako se takva odredba, kriterijum ili praksa mogu objektivno opravdati zakonitim ciljem, a sredstva za njihovo postizanje su primerena i nužna.⁷²¹ Zatim, pod seksualnim uznemiravanjem, definisanim Zakonom o jednakom tretmanu i Federalnim zakonom o jednakom tretmanu, smatra se neželjeno, neprimereno ili uvredljivo ponašanje seksualne prirode, koje ima za cilj ili dovodi do

---

⁷¹⁷ *A comparative analysis of non-discrimination law in Europe 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 12-14

⁷¹⁸ Na primer, u komentaru Zakona o jednakom tretmanu navedeno je da je termin „uverenje“ tesno povezan sa religijom, odnosno, da označava skup religijskih, ideoloških, političkih i drugih doživljaja života i sveta, uključujući poglede na život i moral.

⁷¹⁹ *A comparative analysis of non-discrimination law in Europe 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016, str. 11. Ovu promenu su snažno podržale organizacije civilnog društva, smatrajući da je nemački termin „rasa“ bio jedan od najčešće zloupotrebljivanih termina tokom vladavine nacističkog režima. *Country report, Non-discrimination – Austria 2016*, str. 32

⁷²⁰ Nemačka reč „*Geschlecht*“, koji se koristi u antidiskriminacionim propisima, označava ujedno i pol i rod određene osobe, dok se razlika između ova dva termina objašnjava isključivo u pravnoj literaturi.

⁷²¹ *Country report, Non-discrimination – Austria 2016*, str. 38

povrede dostojanstva osobe i kojim se stvara neprijateljsko (radno) okruženje, dok seksualno uznemiravanje jačeg inteziteta, koje vređa dostojanstvo žrtve, predstavlja i krivično delo.⁷²²

Analiza definicija neposredne i posredne diskriminacije pokazuje da su one u potpunosti usklađene sa direktivama Evropske Unije. Zaštitu od diskriminacije može zatražiti svako lice, bez obzira na nacionalnost, državljanstvo i boravište.⁷²³ Diskriminacija je zabranjena i na osnovu pretpostavljenih ličnih svojstava, kao i na osnovu ličnih svojstava bliskih lica.⁷²⁴ Pored neposredne i posredne diskriminacije, zabranjeno je i uznemiravanje,⁷²⁵ navođenje na diskriminaciju⁷²⁶ i viktimizacija.⁷²⁷

Višestruka diskriminacija je zabranjena u Austriji, ali nije definisana zakonom i propisi ne sadrže pravila za njeno utvrđivanje. Iako nema opšte zabrane, primenjuje se princip *argumentum a minori ad maius*, što na primer, znači da ako je zabranjena diskriminacija na osnovu pola/roda i ako je zabranjena diskriminacija na osnovu starosnog doba, onda je svakako zabranjena diskriminacija na osnovu pola i roda zajedno.⁷²⁸ Višestruka diskriminacija se spominje u Zakonu o jednakom tretmanu i Federalnom zakonu o jednakom tretmanu, ali se u ovim propisima samo upućuje na to da se utvrđena višestruka diskriminacija mora uzeti u obzir kada se određuje visina naknade štete, odnosno, potrebno je da se žrtvi višestruke diskriminacije dodeli veći novčani iznos zbog pretrpljene štete.⁷²⁹ U komentarima ovih propisa navedeno je da slučajevi diskriminacije zasnovani na više osnova moraju biti posmatrani sveobuhvatno, te da se tužbe ili pritužbe ne mogu odvajati ili kombinovati po osnovama diskriminacije.⁷³⁰ Slično tome, Federalni

---

⁷²² Ibid.

⁷²³ Može se primetiti da se pitanje zaštite pravnih lica od diskriminacije razlikuje od nivoa propisa koji regulišu ovu oblast. U federalnim propisima nema odgovora na ovo pitanje, dok je u većini pokrajinskih propisa zaštita od diskriminacije garantovana i pravnim licima u onim slučajevima kada su diskriminirani njihovi članovi, partneri ili organi pravnog lica, a u vezi sa aktivnostima koje preduzimaju za to pravno lice.

⁷²⁴ *A comparative analysis of non-discrimination law in Europe 2016*, str. 40.

⁷²⁵ Ibid. Zakonom o jednakom tretmanu propisano da je uznemiravanje neželjeno ponašanje koje ima za cilj ili predstavlja povredu dostojanstva lica na osnovu njegovog ličnog svojstva, a koje je neprihvatljivo, neželjeno i uvredljivo za to lice, sa namerom ili posledicom da se stvori zastrašujuće, neprijateljsko ili ponižavajuće okruženje.

⁷²⁶ Za ovaj oblik diskriminacije odgovorni su kako onaj koji podstiče na diskriminaciju, tako i diskriminator.

⁷²⁷ Definisana je kao nastavak diskriminatornog ponašanja ili prakse, ili odmazda protiv osobe koja je u poslovnoj ili privatnoj vezi sa diskriminiranim licem.

⁷²⁸ *Country report, Non-discrimination – Austria 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 36.

⁷²⁹ *Country report, Gender equality – Austria 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016, str. 11.

⁷³⁰ Ibid.

zakon o ravnopravnosti osoba sa invaliditetom i Zakon o zapošljavanju osoba sa invaliditetom propisuju da prilikom odmeravanja visine nematerijalne štete moraju biti uzeti u obzir: dužina trajanja akta diskriminacije, stepen krivice, težina posledica koje su nastupile i postojanje višestruke diskriminacije.⁷³¹ Neophodno je još ukazati da se Zakonom o zaštiti materinstva (*Mutterschutzgesetz*)⁷³² pruža posebna zaštita zaposlenim ženama, tako što je propisano na kojim radnim mestima i pod kojim uslovima ne mogu da rade trudnice i porodilje.⁷³³ One su zaštićene od otkaza ugovora o radu tako da im poslodavac može prekinuti radni odnos tek nakon što informiše radni savet i dobije saglasnost suda za radne sporove.⁷³⁴ Da bi trudnica ili porodilja dobila otkaz, moraju biti ispunjeni određeni uslovi, dok im radni odnos prestaje po sili zakona ukoliko poslodavac prestane sa radom na najmanje 4 meseca.⁷³⁵

Uprkos sveobuhvatnom pravnom okviru, istraživanja pokazuju da se antidiskriminacioni propisi u Austriji relativno retko primenjuju, između ostalog i zbog toga što je i dalje malo ljudi upoznato sa ovim propisima, pored činjenice da je veoma veliki broj propisa (preko 40) koji zabranjuju diskriminaciju.⁷³⁶ Sledstveno tome, malo je antidiskriminacione sudske prakse, pa stranke nisu sigurne kakav će biti ishod sudskog postupka i često su obeshrabrene, posebno ako se ima u vidu da moraju da snose visoke sudske troškove. U sudskom postupku primenjuje se pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja, što poboljšava položaj žrtve diskriminacije, ali praksa

---

⁷³¹ Ibid.

⁷³² Tekst Zakona o zaštiti materinstva sa izmenama i dopunama dostupan na nemačkom jeziku na: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10008464>, 18.2.2018.

⁷³³ Trudnicama i dojiljama je zabranjeno da rade u radnim uslovima u kojima redovno moraju da podižu ili pomeraju terete; da rade većinu vremena stojeći bez mogućnosti da se kratko odmire u sedećem položaju ili da stoje više od četiri sata dnevno nakon dvadesete nedelje trudnoće; da budu izložene opasnim materijalima; da rukuju mašinama koristeći stopala; da rade na transpornim sredstvima i na proizvodnoj liniji nakon dvadesete nedelje trudnoće, da obavljaju poslove na kojima su radni uslovi takvi da zahtevaju sedeći položaj, bez mogućnosti da redovno menjaju položaj tela, a zabranjen im je i podzemni rad u rudniku.

⁷³⁴ Misli se na žene koje su na odsustvu sa rada radi nege deteta koje sledi nakon porodijskog odsustva, a koje može da koristi samo žena i koje traje najmanje 16 nedelja. Odsustvo sa rada radi nege deteta ukupno traje od porodijskog odsustva do detetovog drugog rodjendana ili do početka porodijskog odsustva, ukoliko žena ponovo zatrudni. Odsustvo sa rada radi nege deteta do detetovog drugog rodjendana može da se koristi iz tri dela po najmanje dva meseca. I očevi imaju pravo da koriste ovo odsustvo, ali moraju da postignu sporazum sa majkom deteta na koji način će podeliti trajanje odsustva.

⁷³⁵ *Country report, Gender equality – Austria 2016*, str. 19-20. Uslovi koji treba da budu ispunjeni za otkaz trudnici i porodilji propisani su Aktom o zaštiti materinstva, kao što su: slučajevi u kojima se zaposlena žena neopravdano ne pojavljuje na poslu određeni vremenski period, ukoliko fizički ili teže verbalno napadne poslodavca ili članove njegove porodice, kao i ukoliko izvrši krađu, prevaru ili neko drugo krivično delo.

⁷³⁶ *Country report, Non-discrimination – Austria 2016*, str. 30

pokazuje da su iznosi koji se dosuđuju na ime naknade nematerijalne štete zanemarljivo mali.⁷³⁷ U Austriji i dalje nema mnogo slučajeva iz prakse u vezi sa višestrukom diskriminacijom, a i u retkim slučajevima povodom kojih je utvrđena višestruka diskriminacija, nema usmerenja nižim sudovima kako da rešavaju slučajeve višestruke diskriminacije.⁷³⁸ Pojedine austrijske ekspertkinje, kao što je na primer Ana Šporer (Anna Sporrer), ukazivale su da je neophodno raditi na unapređenju suzbijanja višestruke diskriminacije, te su u tom smislu dale nekoliko preporuka – da je neophodna jasna definicija fenomena višestruke diskriminacije; razmatranje mogućeg uticaja utvrđene višestruke diskriminacije na pitanje sankcija, štete i naknade štete; kao i da je potrebno ustanoviti jasan koncept ili uputstvo kako nadležne institucije (sudovi i nezavisna tela) treba da rešavaju slučajeve višestruke diskriminacije.⁷³⁹

7.1.3. Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije

U Austriji se zaštita od diskriminacije može tražiti u sudskim postupcima, ali i pred različitim telima na federalnom i pokrajinskom nivou. Ova tela se razlikuju po mnogim karakteristikama, uključujući nezavisnost, kao i osnove i oblasti diskriminacije zbog kojih mogu da se podnose pritužbe.

7.1.3.1. *Sudska zaštita*

Sudska zaštita od diskriminacije ostvaruje se u građanskom sudskom i upravnom postupku, koji se sprovodi pred Komisijom za jednak tretman, a koriste se i alternativni postupci rešavanja sporova (npr. medijacija). Najčešće se koristi sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije, uključujući i zaštitu u postupcima propisanim radnopravnim zakonodavstvom.⁷⁴⁰ Državni službenici ostvaruju zaštitu od diskriminacije u upravnom postupku, a zaposleni po ugovorima u građanskom sudskom postupku, dok se zaštita u slučajevima uznemiravanja uvek ostvaruje u građanskom sudskom postupku.⁷⁴¹ Sudske odluke su pravno obavezujuće i prinudno izvršive, dok se odluke Komisije za jednak tretman smatraju neobavezujućim mišljenjima, ali su one, u

---

⁷³⁷ Ibid, str. 9-11

⁷³⁸ Ibid, str 35. Presuda br. 80bA63/09m od 22. septembra 2010. godine Vrhovnog suda Austrije u kojoj je utvrđena višestruka diskriminacija na osnovu pola/roda i etničke pripadnosti.

⁷³⁹ Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 27-29

⁷⁴⁰ *Country report, Non-discrimination – Austria 2017*, str. 70

⁷⁴¹ Ibid.

stvari, kao i u slučaju mnogih nacionalnih tela za ravnopravnosti, obavezujuće, ali ne i prinudno izvršive. Prema odredbama člana 61. Zakona o jednakom tretmanu, sudovi imaju obavezu da razmotre mišljenja Komisije za jednak tretman i da daju jasno obrazloženje razloga ukoliko se ne slažu sa mišljenjem, odnosno, ukoliko odluče suprotno od datog mišljenja.⁷⁴²

Samo u slučajevima diskriminacije na osnovu invaliditeta propisana je obavezna medijacija,⁷⁴³ za koju su zadužene lokalne podružnice federalne socijalne službe.⁷⁴⁴ Ovakvo rešenje je problematično iz najmanje dva razloga. Najpre, ova obaveza postoji samo za diskriminaciju na osnovu invaliditeta, a socijalne službe su nadležne za medijaciju, što ukazuje da se pitanje invaliditeta posmatra kao pitanje jednog sektora, i to sektora socijalne zaštite. Pored toga, čini se da ova obaveza dovodi u nepovoljan položaj žene sa invaliditetom kada su žrtve višestruke diskriminacije, jer ih zbog invaliditeta obavezuje da prvo pokušaju medijaciju i onda kad traže zaštitu od višestruke diskriminacije.

Tužbu za zaštitu od diskriminacije može podneti svako fizičko i pravno lice. Organizacije, asocijacije i sindikati imaju pravo da zastupaju žrtve diskriminacije, uz njihovu saglasnost, u skladu sa opštim pravilima parničnog postupka, u slučajevima kada nije obavezno advokatsko zastupanje.⁷⁴⁵ Dve krovne nevladine organizacije imaju pravo da budu umešači na strani žrtve diskriminacije, uz saglasnost te osobe, što je izričito propisano antidiskriminacionim propisima. Jedna je Asocijacija nevladinih organizacija za antidiskriminacijsko strateško parničenje Klagsverband (*Klagsverband zur Durchsetzung der Rechte von Diskriminierungsopfern*), koju čine 52 nevladine organizacije koje deluju na polju zaštite od diskriminacije.⁷⁴⁶ Isto ovlašćenje ima Austrijski nacionalni savet osoba sa invaliditetom (*Österreichische Behindertenrat*,

---

⁷⁴² Ibid, str. 11

⁷⁴³ Medijacija je veoma koristan i uspešan metod rešavanja sporova. U postupku medijacije u slučajevima diskriminacije moraju se primenjivati posebna pravila, imajući u vidu često veliki disbalans moći između diskriminatora i žrtve diskriminacije, kao i činjenicu da u slučajevima diskriminacije nije u pitanju spor između dva subjekta koji imaju istu moć, već je najčešće u pitanju povreda prava. Opširnije: Olivera Vučić (ur), *Perspektive primene tehnika alternativnog rešavanja sukoba u slučajevima diskriminacije u Srbiji*, UNDP – Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Kancelarija u Srbiji, Beograd, 2009; Nevena Petrušić i dr, *Priručnik za primenu medijacije u okviru službe Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2014

⁷⁴⁴ *Country report, Non-discrimination – Austria 2017*, str. 79-80

⁷⁴⁵ Ibid, str. 71.

⁷⁴⁶ Više informacija o organizaciji Klagsverband i organizacijama koje su članice ove krovne organizacije, dostupno na: <https://www.klagsverband.at/english>

odnosno, *Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Rehabilitation – ÖAR*), krovna organizacija od preko 80 organizacija osoba sa invaliditetom, za slučajeve diskriminacije na osnovu invaliditeta.⁷⁴⁷ Iako Klagsverband nema izričito ovlašćenje da bude umešač u slučajevima diskriminacije na osnovu invaliditeta, ova organizacija se umešala u brojne postupke za zaštitu od diskriminacije na osnovu invaliditeta i sudovi im nisu sporili to pravo.⁷⁴⁸ S druge strane, Austrijski nacionalni savet osoba sa invaliditetom ovlašćena je na podizanje specifične vrste klasne/grupne tužbe u slučajevima kada je neodređen broj osoba pogođen diskriminativnim postupkom, ali ova mogućnost još uvek nije korišćena.⁷⁴⁹

U većini slučajeva, barem kada su u pitanju sudovi prvog stepena, tužiocima nije potrebno pravno zastupanje. Ukoliko ne uspe u parnici, troškovi postupka padaju na tužioca, uključujući i naknadu troškova tuženog, čija visina, pored postalog, zavisi i od vrednosti predmeta spora.⁷⁵⁰ Troškovi postupka mogu da budu prilično visoki, što predstavlja dodatni rizik za žrtve diskriminacije. U Austriji ne postoji poseban sistem besplatne pravne pomoći, ali sindikati i strukovna udruženja nude besplatne konsultacije za zaposlene u oblasti radnog prava i socijalne zaštite, a u hitnim slučajevima pružaju i usluge besplatnog pravnog zastupanja za svoje članove. Nacionalno telo za ravnopravnost (Ombudsman za jednak tretman) pruža podršku u postupcima pred Komisijom za jednak tretman, ali nema ovlašćenja da pruža podršku pred sudom. Postoji mogućnost da se sudu podnese molba za dobijanje finansijske pomoći za plaćanje sudske takse i za angažovanje advokata. Ovakva pomoć se najčešće odobrava u slučajevima kada sud proceni da je stranci neophodan punomoćnik, a ona nije u mogućnosti da snosi sama troškove.⁷⁵¹ Što se tiče nevladinih organizacija koje su umešači, nema mogućnosti da preuzmu rizik vođenja postupka, odnosno, da preuzmu plaćanje troškova.

---

⁷⁴⁷ Više informacija o Austrijskom nacionalnom savetu osoba sa invaliditetom dostupno na: <https://www.behindertenrat.at/>

⁷⁴⁸ European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, *Country report, Non-discrimination – Austria 2018*, European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018, str. 71 i 94

⁷⁴⁹ Ibid, str. 72

⁷⁵⁰ *Country report, Gender equality – Austria 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 42

⁷⁵¹ Ibid.

Nema dostupnih statističkih podataka o broju sudskih postupaka za zaštitu od diskriminacije jer sudovi ne vode posebnu statistiku o predmetima u vezi sa zaštitom od diskriminacije.⁷⁵² Sudovi imaju obavezu da obaveštavaju Ministarstvo pravde o broju predmeta u pojedinim oblastima, uključujući i diskriminaciju, ali nema javno dostupnih podataka.⁷⁵³

7.1.3.2. *Zaštita pred Nacionalnim telom za ravnopravnost (Ombudsman za jednak tretman)*

Zaštita od diskriminacije može se ostvariti pred Nacionalnim telom za ravnopravnost – Ombudsmanom za jednak tretman (*Gleichbehandlungsanwaltschaft*), koga čine tri nezavisne službe nadležne za postupanje po pritužbama zbog diskriminacije na osnovu pola/roda, etničke pripadnosti, religijskog i drugog uverenja, starosnog doba i seksualne orijentacije u oblasti rada i zapošljavanja, a postupaju i u slučajevima diskriminacije na osnovu pola/roda i etničke pripadnosti u oblasti pristupa robi i uslugama.⁷⁵⁴ Nacionalno telo za ravnopravnost ima pet regionalnih kancelarija, a ministar nadležan za obrazovanje i prava žena član je ovog nezavisnog tela.⁷⁵⁵ Nacionalno telo za ravnopravnost savetuje i pruža podršku diskriminisanom licu, sprovodi nezavisne istrage, vrši istraživanja i objavljuje nezavisne izveštaje i preporuke u vezi sa svim pitanjima koja se tiču zaštite ravnopravnosti. U praksi, ovo telo prima veliki broj pritužbi i zahteva, zbog čega je manje posvećeno sačinjavanju izveštaja i istraživanja.⁷⁵⁶ Nakon prijema pritužbe, Nacionalno telo za ravnopravnost traži izjašnjenje od svih relevantnih lica, a sva pravna i fizička lica imaju dužnost da sarađuju sa ovom institucijom. Ukoliko Nacionalno telo za ravnopravnost smatra da u određenom slučaju prekršene odredbe Zakona o jednakom tretmanu, može da pokrene postupak pred Komisijom za jednak tretman. Komisija je tada u obavezi da ovaj slučaj razmatra na sesiji, koja se mora održati u roku od mesec dana i može da zatraži od

---

⁷⁵² Postoje podaci o obaveznim medijacijama u slučajevima diskriminacije na osnovu invaliditeta. Na primer, u periodu od polovine 2006. do kraja 2011. godine bilo je preko 1000 slučajeva, dok je u 2012. bilo 228 medijacija a u 2013. godini 207. Ovaj metod pokazao se kao veoma uspešan, s obzirom da je 38% slučajeva u 2013. godini rešeno tako što je sklopljen sporazum u postupku medijacije.

⁷⁵³ *Country report, Non-discrimination – Austria 2017*, str. 71

⁷⁵⁴ Equinet members: *Austria – Ombud for Equal Treatment*, Equinet, dostupno na: <http://www.equineteurope.org/Ombud-for-Equal-Treatment>, 4.4.2018.

⁷⁵⁵ *Country report, Non-discrimination – Austria 2016*, str. 9-10

⁷⁵⁶ *Ibid*, str. 76, 80-81

Nacionalnog tela za ravnopravnost da sprovede istragu. U tom slučaju, Nacionalno telo za ravnopravnost je ovlašćeno da izvrši najavljen nadzor u prostorijama poslodavca.⁷⁵⁷

Prema podacima Nacionalnog tela za ravnopravnost Austrije, u toku 2016. godine bilo je 3.020 obraćanja građana i 733 predmeta u kojima je komisija postupala, dok je tokom 2017. godine broj ukupnih obraćanja povećan na 3.113 a broj predmeta u kojima je komisija postupala smanjen na 709.⁷⁵⁸

7.1.3.3. *Zaštita pred Komisijom za jednak tretman*

Komisija za jednak tretman je telo za ravnopravnost pri federalnom Ministarstvu za obrazovanje i prava žena. Svoju delatnost obavlja u okviru tri senata specijalizovana za zaštitu od diskriminacije u različitim oblastima društvenog života. Prvi senat je zadužen za ravnopravnost žena i muškaraca u oblasti rada i zapošljavanja, u drugom senatu se štiti ravnopravan tretman⁷⁵⁹ na osnovu etničke pripadnosti, religijskog i drugog uverenja, starosnog doba i seksualne orijentacije u oblasti rada i zapošljavanja, dok je treći senat zadužen za zaštitu ravnopravnosti na osnovu etničke pripadnosti i pola/roda, u oblastima propisanim EU direktivama - 2000/43/EC i 2004/113/EC.

Pritužba Komisiji za jednak tretman može se podneti direktno ili preko Nacionalnog tela za ravnopravnost. Pritužbu prvom i drugom senatu mogu da podnesu poslodavci i zaposleni, članovi radnog saveta ili predstavnici socijalnih partnera, dok pritužbu trećem senatu može da podnese svako lice koje smatra da je pretrpelo diskriminaciju, a koje u postupku pred komisijom može da zastupa član senata (predstavnik interesne grupe u određenom senatu), organizacija civilnog društva ili neka druga osoba od poverenja.⁷⁶⁰ Komisija utvrđuje činjenično stanje saslušavanjem svedoka i uvidom u pravna akta i isprave, a sednice senata su poverljive i zatvorene za javnost. Nakon utvrđivanja činjeničnog stanja, donosi preporuke, koje nije moguće

---

⁷⁵⁷Ibid, str. 81

⁷⁵⁸ U periodu 2016 - 2018. godine, Nacionalno telo za ravnopravnost imalo je 28 zaposlenih koji se bave poslovima u vezi sa zaštitom ravnopravnosti. Equinet members: *Austria – Ombud for Equal Treatment*, Equinet

⁷⁵⁹ Unutar okvira propisanih Direktivom 2000/78/EC.

⁷⁶⁰ *Country report, Non-discrimination – Austria 2017*, str. 82-83

prinudno izvršiti i protiv kojih nije dozvoljena žalba. Ukoliko diskriminator ne postupi po preporuci, institucije koje imaju svoje predstavnike u senatu mogu da traže od komisije da podnese tužbu za utvrđivanje diskriminacije. Međutim, ovo ovlašćenje se veoma retko koristi u praksi.⁷⁶¹ Postupci pred komsijom često ohrabre stranke da pokrenu sudski postupak, u kom slučaju mišljenje komisije prilažu kao dokaz u sudskom postupku. Pored postupanja po pritužbama, može da pomogne strankama da postignu sporazum, a ima obavezu da objavljuje svoje odluke, koje moraju biti anonimizovane.⁷⁶² Komisija za jednak tretman ne sprovodi istraživanja i ne sačinjava izveštaje, ali daje ekspertska mišljenja o opštim pitanjima iz oblasti zaštite od diskriminacije.⁷⁶³

Najveći broj kritika upućenih Komisiji za jednak tretman odnosi se na njenu (ne)zavisnost jer članove drugog i trećeg senata predlažu ministri i socijalni partneri. Iako je članovima komisije zagantovana nezavisnost u radu, oni se percipiraju kao osobe povezane sa institucijama koje su ih postavile, odnosno, kao neko ko će zastupati stavove i političke interese tih institucija.⁷⁶⁴

7.1.3.4. Zaštita pred pokrajinskim telima za ravnopravnost

Pokrajine su obavezne da formiraju specijalizovana tela za ravnopravnost za postupanje u oblastima zaštite od diskriminacije za koje su nadležne pokrajine. Ova tela nisu međusobno povezana, niti dele nadležnost sa federalnim telima za ravnopravnost. Zbog svega toga, Austrija ima velika broj tela za ravnopravnost, pa žrtvi diskriminacije nije uvek lako da otkrije kome treba da se obrati za zaštitu.⁷⁶⁵

U Beču je formirana Kancelarija za suzbijanje diskriminacije, pokrajinsko nezavisno telo koje nema široka ovlašćenja i najčešće savetuje stranke, procenjuje da li je slučaj medijaliban, te sastavlja izveštaje i razne studije.⁷⁶⁶ U Štajerskoj postoji nekoliko tela za ravnopravnost: Štajerska komisija za ravnopravnost, Poverenik za ravnopravnost i kontakt osobe u lokalnim

---

⁷⁶¹ Ibid, str. 82-84

⁷⁶² Ibid.

⁷⁶³ *Country report, Non-discrimination – Austria 2018*, str. 80-84

⁷⁶⁴ Ibid, str. 82

⁷⁶⁵ Ibid, str. 28-30

⁷⁶⁶ Ibid, str. 78

samoupravama. Štajerska komisija odlučuje u pojedinačnim slučajevima diskriminacije u oblasti radnih odnosa na nivou pokrajine i da daje mišljenja na određene propise. Poverenik za ravnopravnost ima savetodavnu ulogu, a pored toga sačinjava nezavisne izveštaje. Kontakt osobu za ravnopravnost u lokalnim samoupravama postavlja štajerska Vlada, a njihov zadatak je savetovanje pokrajinskih službenika.⁷⁶⁷

Koruška je osnovala Kancelariju protiv diskriminacije u okviru pokrajinske Vlade, koja je nadležna da savetuje žrtve diskriminacije, da donosi preporuke u slučajevima diskriminacije, kao i da sprovodi nezavisna istraživanja. Ovo telo za ravnopravnost nije nezavisno, već deluje u okviru izvršne vlasti.⁷⁶⁸ Donja Austrija ima Komisiju za ravnopravnost čiji je predsednik ujedno i Poverenik Donje Austrije za ravnopravnost, a većina lokalnih samouprava ima koordinate za rodnu ravnopravnost. Glavni zadatak Komisije za ravnopravnost jeste da odlučuje po pritužbama u pojedinačnim slučajevima diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja u pokrajini, kao i da daje mišljenja na određene pokrajinske propise. Poverenik je savetodavni organ koji može da postupa i po službenoj dužnosti, a nadležan je i da sprovodi istraživanja i sačinjava izveštaje. U većini lokalnih samouprava u Donjoj Austriji izabrani su koordinatori za rodnu ravnopravnost čiji je zadatak da savetuju pokrajinske službenike i da prosleđuju pritužbe Povereniku Donje Austrije za ravnopravnost. Komisija i Poverenik za ravnopravnost su nezavisni pokrajinski organi.⁷⁶⁹

U Gornjoj Austriji osnovana je Kancelarija protiv diskriminacije u okviru pokrajinske Vlade u čijoj je nadležnosti da postupa po pritužbama u oblasti rada i zapošljavanja u ovoj pokrajini. Ovo telo za ravnopravnost blisko saraduje sa organizacijama civilnog društva i sačinjava nezavisne izveštaje.⁷⁷⁰ U pokrajini Burgenland je osnovana Kancelarija protiv diskriminacije, koja ima prevashodno savetodavnu ulogu. Pored toga, procenjuje medijabilnosti konkretnih slučajeva i sačinjava nezavisne izveštaje.⁷⁷¹ Salcburg ima Komisiju za ravnopravnost, Poverenika za ravnopravnost i koordinate za rodnu ravnopravnost. Za grad Salcburg formirana je i institucija Poverenika za ravnopravnost koji postupa u pojedinačnim slučajevima diskriminacije na nivou

---

⁷⁶⁷Ibid, str. 78-79

⁷⁶⁸Ibid, str. 79

⁷⁶⁹Ibid.

⁷⁷⁰Ibid.

⁷⁷¹Ibid.

ove lokalne samouprave. U Tirolu je osnovan Poverenik za ravnopravnost, sa nadležnošću da pokreće postupke po službenoj dužnosti i sprovodi postupke medijacije, a u Forarlbergu se zaštitom od diskriminacije bave Pokrajinski ombudman i Pokrajinski ombudsman za zdravstvenu zaštitu, koji pored ove, imaju i brojne druge nadležnosti koje nisu u vezi sa suzbijanjem diskriminacije.⁷⁷²

7.1.4. Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

Kao ni u drugim državama, ni u Austriji nema mnogo sudskih odluka povodom slučajeva višestruke diskriminacije žena. Pored toga, u Austriji se na različitim nivoima i pred različitim institucijama mogu voditi postupci za alternativno rešavanje sporova, pa je i to jedan od razloga zbog kojih neki slučajevi ni ne stignu do suda. Slučajevi koji su dobili sudski epilog, uglavnom su se odnosili na nošenje verskih obeležja muslimanki.

Na primer, u dva slučaja postignuta su poravnanja zbog otkaza koji su zaposlene žene dobile usled odbijanja da skinu maramu na poslu. Jedna je radila u pekari, a druga je bila lekarka u banjskom lečilištu. U oba slučaja su poslodavci platili troškove postupka i naknadu štete.⁷⁷³ Volja poslodavaca da postignu poravnanje može da znači da su bili svesni da bi mogli da izgube parnicu, ali takođe može biti i izraz nastojanja da se izbegne izlaganja javnosti, odnosno, da je korisnije da plate naknadu štete i troškove nego da imaju negativan medijski publicitet, koji bi moglo da naruši ugled poslodavca. U godišnjim izveštajima organizacije Klagsverband takođe ima primera u kojima su se poslodavci vansudski poravnavali sa tužiteljicama. Na primer, studentkinja se prijavila za posao u jednoj bečkoj poslastičarnici i poslala biografiju sa fotografijom na kojoj nosi maramu. Menadžer poslastičarnice joj je rekao da može da dobije posao samo pod uslovom da ne nosi maramu na poslu. Ona je odbila da skine maramu, a menadžer joj je telefonom rekao da ne može da dobije taj posao. Nakon toga se obratila Komisiji za jednak tretman koja je tokom 2014. godine utvrdila diskriminaciju i preporučila lancu poslastičarnica da joj isplate naknadu štete. Nakon toga se obratila organizaciji Klagsverband i

---

⁷⁷² Ibid.

⁷⁷³ OSJI, op.cit, 2018, str. 15-18

podneta je tužba protiv ovog lanca poslastičarnica.⁷⁷⁴ Nakon što je podneta tužba, tuženi je ponudio da plati naknadu štete u iznosu od 2500 evra, pre prvog ročišta, čime je postignuto poravnanje i ovaj slučaj nije dobio sudski epilog.⁷⁷⁵

Međutim, ima i drugačijih primera. Žena protiv koje se vodio krivični postupak za učestvovanje u terorističkim aktivnostima, odbila je da skine veo u sudnici. Zbog toga joj je sud zabranio prisustvovanje pretresima. Ova mogućnost postoji u krivičnom zakonodavstvu Austrije i definisana je kao *nepristojno ponašanje* u sudnici. Dozvoljeno joj je da se vrati u sudnicu i prisustvuje pretresima, tek nakon što je otkrila lice. Ovu odluku nižestepenog suda potvrdio je Viši sud Austrije.⁷⁷⁶

Slučajevi koji se tiču diskriminacije muslimanki zbog nošenja tradicionalne garderobe predstavljaju, sami po sebi, višestruku diskriminaciju, jer takva vrsta diskriminacije ne pogađa ni žene iz većinske populacije ni muslimane. Jedna od retkih presuda (jer se ovakvi slučajevi uglavnom reše poravnanjima van suda) koja se odnosi na diskriminaciju muslimanke doneta je u maju 2016. godine, ali sud ovaj slučaj nije tretirao kao slučaj višestruke diskriminacije. Vrhovni sud Austrije odlučivao je o slučaju muslimanke koja je bila zaposlena u notarskoj kancelariji i kojoj je otkazan ugovor o radu nakon povratka sa porodijskog odsustva, kada je odlučila da počne da nosi nikab, koji joj potpuno pokriva lice i telo.⁷⁷⁷ U pitanju je Austrijanka koja je u notarskoj kancelariji radila nekoliko godina pre nego što je prešla na Islam i počela polako da menja stil oblačenja, u skladu sa verskim pravilima, pa je najpre počela da nosi maramu. Poslodavac se ovome blago protivio, ali je na kraju dozvolio da nosi maramu bez ikakvih promena u njenim radnim zaduženjima. Nakon toga je počela da nosi abaju (dugačka odeća koja potpuno prekriva celo telo), čemu se poslodavac protivio, a kako ona nije želela da prestane da nosi abaju na poslu, on je bitno smanjio njene kontakte sa klijentima koji su dolazili u notarsku kancelariju i uglavnom joj je dodeljivao klijente koji nisu rođeni u Austriji. Kada je došla na posao u nikabu, poslodavac je najpre upozorio da se takvo oblačenje neće tolerisati u notarskoj

---

⁷⁷⁴ *Annual Report 2014*, Litigation Association of NGOs Against Discrimination (Klagsverband zur Durchsetzung der Rechte von Diskriminierungsopfern), Wien, 2014, str. 15

⁷⁷⁵ *Annual Report 2015*, Litigation Association of NGOs Against Discrimination (Klagsverband zur Durchsetzung der Rechte von Diskriminierungsopfern), Wien, 2015, str. 7

⁷⁷⁶ Presuda Vrhovnog suda Austrije, br. OGH 13 Os83/08t od 27.08.2008.

⁷⁷⁷ Presuda Vrhovnog suda Austrije, br. OGH 9 ObA 117/15v od 25.05.2016.

kancelariji. Ona je odbila da otkrije lice na poslu zbog čega joj je poslodavac otkazao ugovor o radu.⁷⁷⁸ Otkaz ugovora o radu obrazložen je time da je potpuno pokriveno lice nekompatibilno sa prirodom posla koji ona obavlja, s obzirom da kao pomoćnica notara prisustvuje, odnosno, svedoči sastavljanjima testamenata i slično. Ona je tužila poslodavca zbog diskriminatornog otkaza na osnovu verskih uverenja i etničkog porekla, kao i za diskriminaciju u pogledu uslova rada po istim osnovima, ali prvobitno u tužbi nije navela pol kao osnov diskriminacije, već je naknadno istakla zahtev za utvrđenje diskriminacije na osnovu pola.⁷⁷⁹

Vrhovni sud Austrije u ovom slučaju nije utvrdio da je otkazivanjem ugovora o radu poslodavac izvršio akt diskriminacije, jer je stao na stanovište da se nenošenje nikaba, odnosno, otkriveno lice može smatrati stvarnim i odlučujućim uslovom za obavljanje posla u notarskoj kancelariji. Naime, sud je ispitivao mnoge aspekte ovog slučaja prilikom utvrđivanja postojanja diskriminacije na osnovu religijskih uverenja. Zaključio je da nije u pitanju direktna diskriminacija, iako generalno, diskriminacija zasnovana na religijskim uverenjima, koja su izražena preko načina odevanja, predstavlja direktnu diskriminaciju. U ovom slučaju, poslodavac je tužiteljki zabranio da nosi nikab, pa je sud odluku da nije bilo direktne diskriminacije zasnovao na sledećem rezonovanju: prema austrijskim propisima, ako je poslodavac otkazao ugovor o radu zaposlenoj koja odbije da ne nosi tradicionalnu religijsku odeću na poslu, sud treba da ispita da li je u pitanju pravljenje razlike zbog prirode određenog posla ili uslova pod kojima se posao obavlja, kod kojeg lično svojstvo predstavlja stvarni i odlučujući uslov za obavljanje posla, pod uslovom da je odluka poslodavca zakonita i da je svrha koju želi da postigne opravdana. Imajući to u vidu, sud je ispitivao da li je zabrana nošenja nikaba stvarni i odlučujući uslov za obavljanje posla notarske pomoćnice. Vrhovni sud je utvrdio da je nošenje nikaba smetnja tužiteljki da obavlja redovne poslove notarske pomoćnice, jer bi otežalo neophodnu komunikaciju i interakciju između nje, klijenata i kolega, zbog čega bi trpeo poslodavac. Zbog toga je sud utvrdio da nepokriveno lice može biti stvarni i odlučujući uslov ovog posla, imajući u vidu prirodu posla i uslove pod kojima se posao obavlja. Sud se pozvao i na odluku Evropskog suda za ljudska prava *SAS protiv Francuske* i ukazao na važnost koju

---

⁷⁷⁸ Dieter Schindlauer, News Report: *Austria – Supreme Court: Dismissal of notary employee because of her wearing full-face veil (niqab) not discrimination on the basis of religion*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 21.12.2016

⁷⁷⁹ OSJI, op.cit, 2018, str. 15-18

zabrana pokrivanja lica ima u pogledu komunikacije u društvu i interpersonalne komunikacije, te obrazložio da je *otkriveno lice jedno od nespornih pravila u međuljudskoj komunikaciji u Austriji i da nošenje nikaba u kancelariji veoma ugrožava komunikaciju sa klijentima, kolegama i poslodavcem*.⁷⁸⁰ Po pitanju naknadno istaknutog zahteva da se utvrdi indirektna diskriminacija na osnovu pola/roda, sud je ovaj zahtev odbio i obrazložio da je otkaz zasnovan na direktnom nalogu poslodavca zaposlenoj da ne nosi nikab, te da u konkretnom slučaju nema nikakvog neutralnog pravila, kriterijuma ili prakse na osnovu kojeg bi se mogao primeniti test indirektna diskriminacije.⁷⁸¹

Veoma je interesantno ovakvo rezonovanje suda, posebno ako se ima u vidu već pomenuta činjenica da zabrane nošenja različitih odevnih predmeta kojima se izražava religijsko uverenje, neuporedivo teže pogađaju muslimanke, zbog specifičnog načina oblačenja. U nekoliko mišljenja Komisije za jednak tretman u privatnom sektoru (*Gleichbehandlungskommission für die Privatwirtschaft*) jasno je ukazano da su muslimanke koje nose marame višestruko diskriminisane – na osnovu pola i religijskih uverenja.⁷⁸² Međutim, ovom presudom je utvrđeno da je poslodavac direktno diskriminisao zaposlenu u pogledu uslova rada, na osnovu njenih religijskih uverenja. Sud je ukazao na činjenicu da joj je poslodavac ograničio kontakte sa klijentima (npr. svedočenje prilikom sastavljanja testamenata i drugi kontakti sa klijentima) u vreme dok još nije počela da nosi nikab, odnosno, dok je nosila maramu i kasnije abaju. Sud smatra da je tužiteljka bila u nepovoljnijoj situaciji u poređenju sa drugim zaposlenima u notarskoj kancelariji u pogledu kontakata sa klijentima jer je pokrila lice, zauzimajući stav da poslodavac ne može da se poziva na izuzetne okolnosti kojima bi moglo da se opravda ovakvo postupanje prema austrijskim propisima, jer takvih okolnosti nije bilo. Ukazano je i da je ona prethodno, noseći islamsku tradicionalnu odeću, uspešno obavljala posao notarske pomoćnice. Sud smatra da je poslodavac svoju odluku zasnovao na potencijalnim očekivanjima klijenata, što nije opravdan razlog.⁷⁸³

---

⁷⁸⁰ Schindlauer, op.cit, 2016

⁷⁸¹ Ibid.

⁷⁸² *Country report, Gender equality – Austria 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 11

⁷⁸³ OSJI, op.cit, 2018, str. 15-18

Interesantno je da Vrhovni sud Austrije napravio veoma jasnu razliku između nošenja različitih verskih obeležja, odnosno, da je zauzeo stav da je tužiteljka godinama radila sa klijentima dok je nosila tradicionalnu islamsku odeću (maramu i abaju), te da je to jedan od razloga koji pokazuje da se posao notarske pomoćnice može obavljati i u tradicionalnoj islamskoj odeći. U tom smislu, sud ukazuje da objašnjenja poslodavca kao na primer: „*Mojim klijentima se to ne bi dopalo*“, „*To bi uticalo na moju reputaciju i ugrozilo moju nepristrasnost u očima klijenata*“, nisu prihvatljiva. Međutim, kada je u pitanju nošenje nikaba koji potpuno pokriva i lice, ovom presudom je utvrđeno da je zabrana nošenja nikaba na radnom mestu u notarskoj kancelariji dopuštena i da ne predstavlja akt diskriminacije.⁷⁸⁴

Vrhovni sud Austrije odlučivao je po reviziji u još jednom predmetu višestruke diskriminacije.⁷⁸⁵ U pitanju je bila mlada žena koja živi u Beču a poreklom je iz bivše Jugoslavije. Ona je bila na praksi u frizerskom salonu, koja je bila deo njenog školovanja i koja je obavezna.⁷⁸⁶ Vlasnica frizerskog salona, sa kojom je tužilja imala ugovor, vodila je salon zajedno sa svojim suprugom, koji je svakodnevno bio prisutan u salonu sa klijentima i koji je takođe učestvovao u obuci praktikantkinje. Ugovor o obavljanju prakse je raskinut kada je praktikantkinja tvrdila da ju je suprug vlasnice salona seksualno uznemiravao. Ona je tužila vlasnicu salona, sa kojom je bila u ugovornom odnosu, nakon što je vlasnica salona odbila da se vansudski nagodi sa praktikantkinjom i da joj isplati naknadu štete u iznosu od 2.500 evra. Bečki sud za radne odnose (*Arbeits und Sozialgericht Wien*), koji odlučuje samo o pravnim pitanjima, utvrdio je da je ugovor neosnovano i protivzakonito raskinut i usvojio je tužbene zahteve. Sud je takođe utvrdio da je tužiteljka doživela ekstenzivno uznemiravanje na osnovu pola/roda, da ju je vređao, da je stalno nazivao pogrđnim imenima (npr. *Tschuschin* – diskriminatoran i uvredljiv izraz za ženu sa prostora bivše Jugoslavije) ispred kolega i klijenata. Takođe je pitao da li je još uvek devica, da li je imala sa nekim seksualne odnose i da li zna kako se koristi kondom. Na osnovu ovakvog

---

⁷⁸⁴ *European Equality Law Review 2017/1*, Issue 1/2017, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 67-68

⁷⁸⁵ Presuda Vrhovnog suda Austrije, br. OGH 80bA63/09m od 22.9.2010

⁷⁸⁶ Obavezna praksa je regulisana posebnim zakonom o profesionalnom obrazovanju (*Berufsausbildungsgesetz*), pohađaju je mladi ljudi između 15 i 16 godina, nakon završetka obaveznog osnovnog obrazovanja. Ova praksa je obavezna u toku srednjeg obrazovanja, a zakonom je regulisan odnos između praktikanta i vlasnika radnje/posla gde praktikant obavlja svoju obaveznu praksu.

činjeničnog stanja, tužiteljki je dosuđen iznos od 1.300 evra za naknadu nematerijalne štete zbog seksualnog uznemiravanja.⁷⁸⁷

U postupku po žalbi, Apelacioni sud potvrdio je odluku, ali se nije izjasnio zašto smatra da je ovako nisko dosuđen iznos za naknadu nematerijalne štete adekvatan u slučaju višestruke diskriminacije, na šta se žalila tužiteljka. Obe strane su izjavile reviziju Vrhovnom sudu Austrije. Između ostalog, tužiteljka je u reviziji tvrdila da je dosuđeni iznos naknade štete isuviše nizak, imajući u vidu da je višestruka diskriminacija utvrđena. Vrhovni sud je detaljno obrazložio kriterijume na osnovu kojih se u ovakvim slučajevima utvrđuje visina nematerijalne štete, među kojima su: visina plate, dužina trajanja uznemiravanja i moguće višestruke osnove diskriminacije na kojima je uznemiravanje zasnovano. Međutim, to nije uticalo na Vrhovni sud da poveća iznos dosuđen za naknadu nematerijalne štete. Iako je u ovom slučaju utvrđena višestruka diskriminacija, na osnovu pola/roda i etničkog porekla, iznos dosuđen na ime naknade nematerijalne štete veoma je nizak, posebno ako se ima u vidu da je u pitanju bila veoma mlada žena, kao i da se diskriminacija desila u vezi sa njenim obrazovanjem. Opravdano se može zaključiti da ovakva praksa sudova nema adekvatan odvrćajući efekat na druge potencijalne diskriminatore.

7.1.5. Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

U ovom delu biće ukratko predstavljena praksa Nacionalnog tela za ravnopravnost (Ombudsmana za jednak tretman – *Gleichbehandlungsanwaltschaft*),⁷⁸⁸ na osnovu dostupnih izveštaja, kao i podataka dobijenih od predstavnica ovog nezavisnog tela u istraživanju koje je sproveo Equinet – Evropska mreža tela za ravnopravnost tokom 2016. godine o praksama nacionalnih tela za ravnopravnost u vezi sa višestrukom i intersekcionalnom diskriminacijom.⁷⁸⁹

---

⁷⁸⁷ Presuda Vrhovnog suda Austrije, br. OGH 80bA63/09m od 22.9.2010

⁷⁸⁸ Nacionalno telo za ravnopravnost predstavljeno je u delu 7.1.3.2. Više informacija o Nacionalnom telu za ravnopravnost (Ombudsmanu za jednak tretman) dostupno na: <http://www.gleichbehandlungsanwaltschaft.at/site/6419/Default.aspx>

⁷⁸⁹ Podaci su iz istraživanja sprovedenog tokom marta i aprila 2016. godine za potrebe Equineta (Evropske mreže tela za ravnopravnost) u okviru rada Radne grupe za stvaranje politika (WG on Policy Formation). Podaci su prikupljeni za potrebe istraživanja: Niall Crowley, *Innovating at the Intersections. Equality bodies tackling intersectional discrimination*, Equinet – European Network of Equality Bodies, Brussels, 2016. Ljubaznošću Equineta i zaposlenih u nacionalnim telima za ravnopravnost – Theresa Hammer iz Austrije (saglasnost od

Prema oceni predstavnica austrijskog tela za ravnopravnost, važnost interseksijske diskriminacije je porasla u poslednjih desetak godina, posebno u vezi sa rodnom dimenzijom diskriminacije na osnovu različitih ličnih svojstava.⁷⁹⁰ Ovo telo je 2016. godine započelo da prikuplja podatke o interseksionalnoj diskriminaciji u različitim oblastima rada. Slučajevi koji su se do sada pojavili pred Nacionalnim telom za ravnopravnost odnosili su se na intersekciju roda i religijskih uverenja i/ili etničkog porekla, kao što su, na primer, problemi sa kojima se susreću pokrivena muslimanke u sferi zapošljavanja i radnih odnosa, kao i seksualno uznemiravanje žena određenog etničkog porekla.

Neki slučajevi višestruke diskriminacije žena uspešno su rešeni u postupku pred Nacionalnim telom za ravnopravnost. Tako se državljanka Turske rođena u Austriji, koja studira pravo, tokom studija prijavila za posao sa nepunim radnim vremenom. Na razgovoru za posao poslodavac je konstatovao da je ona u godinama kada se Turkinje uobičajeno udaju i rađaju prvo dete. Nakon sprovedenog konkursnog postupka, ona nije dobila posao. Nacionalno telo za ravnopravnost utvrdilo je da je ona diskriminisana na osnovu roda i etničkog porekla i sa poslodavcem je dogovorena mala finansijska kompenzacija.⁷⁹¹

Muslimanka koja je tražila posao dve godine, nekoliko puta se javljala na oglase za posao, a činjenica da nosi maramu izazvala je negativne reakcije poslodavaca. Odlučila je da ukloni fotografiju iz svoje biografije i da konkuriše za posao u tekstilnoj industriji. Tokom razgovora za posao, poslodavac je obavestio da bi morala da skine maramu na poslu i da nosi zaštitnu kapu, jer je to neophodno kako bi se održalo sterilno okruženje na radnom mestu. Žena se sa tim saglasila. Međutim, poslodavac je još naveo da drugi zaposleni možda neće želeći da tolerišu pokrivenu muslimanku u svom timu. Nekoliko dana nakon razgovora, dobila je obaveštenje da nije primljena na posao uz obrazloženje da nije „odgovarajuća“ osoba za taj posao. Nakon

---

4.1.2017); Stoyan Tchalachkanov iz Bugarske (saglasnost od 3.1.2017); Nikolina Patalen iz Hrvatske (saglasnost od 7.1.2017); Nathalie Schlenzka iz Nemačke (saglasnost od 3.1.2017); Sarah Benichou iz Francuske (saglasnost od 6.1.2017), dobila sam integralne verzije upitnika popunjanih za potrebe ovog istraživanja, kao i dozvolu da ih koristim za potrebe izrade doktorske disertacije.

⁷⁹⁰ Predstavnice austrijskog tela za ravnopravnost, koje su učestvovala u istraživanju, procenjuju da je njihova upoznatost sa terminom „interseksionalnost“ visoka. Interseksionalnost definišu kao deo višestruke diskriminacije, odnosno, kao specifičan oblik višestruke diskriminacije kada diskriminacija po više osnova pojačava loš položaj osobe.

⁷⁹¹ Iz upitnika Nacionalnog tela za ravnopravnost Austrije, mart 2016.

intervencije Nacionalnog tela za ravnopravnost, poslodavac je ponudio iznos dvomesečne zarade, u iznosu od 2.000 eura, kao naknadu štete.⁷⁹²

Iako intersekcionalna diskriminacija nije eksplicitno navedena u austrijskom zakonodavstvu, zaposleni u telu za ravnopravnost koriste zakonsku odredbu o naknadi štete u slučajevima višestruke diskriminacije i traže veće iznose za naknadu štete u slučajevima intersekcijske diskriminacije u poređenju sa iznosima naknade štete za diskriminaciju na osnovu jednog ličnog svojstva. Intersekcijski pristup u slučajevima diskriminacije žena omogućava da se adekvatno uvaži raznolikost među ženama, a takođe i da se fokus pomeri sa motiva kojima se rukovode diskriminatori na strukturalne uzroke i aspekte neravnopravnosti, kao što su alokacija i distribucija moći. Međutim, ovo može da bude prilično teško, jer zahteva uvođenje sociološke perspektive u pravni diskurs.⁷⁹³ Pored toga, iskustvo Nacionalnog tela za ravnopravnost pokazuje da sudovi najčešće ne primenjuju intersekcijski pristup, već predmete rešavaju na formalistički način, ne sagledavajući osnove diskriminacije koji se prepliću. Prema oceni predstavnica austrijskog tela za ravnopravnost, u sudskim postupcima javlja se problem u pronalaženju adekvatnog uporednika, koga nije jednostavno pronaći u slučajevima intersekcijske/višestruke diskriminacije, a ni direktive ni nacionalno antidiskriminacijsko zakonodavstvo ne omogućuju primenu strukturalnog pristupa fenomenu diskriminacije, već su zasnovani na individualnom poređenju,⁷⁹⁴ a razumevanje fenomena intersekcionalnosti zahteva veoma duboko i široko poznavanje funkcionisanja odnosa i struktura koje dovode do diskriminacije.

Izazovi u radu Nacionalnog tela za ravnopravnost u vezi sa intersekcijskom/višestrukoum diskriminacijom su mnogobrojni. U nekim slučajevima žrtve diskriminacije percipiraju da su diskriminisane na osnovu jednog ličnog svojstva, te podnose pritužbe za diskriminaciju na osnovu jednog ličnog svojstva, iako bi detaljna pravna analiza pokazala da su žrtve intersekcijske/višestruke diskriminacije. Pojedini slučajevi intersekcijske/višestruke diskriminacije nisu u nadležnosti Nacionalnog tela za ravnopravnost zbog zakonskih

---

⁷⁹² Bundesministerium für Gesundheit und Frauen, *Gleichbehandlungsbericht für die Privatwirtschaft 2014 und 2015 Teil II – Anwaltschaft für Gleichbehandlung*, Wien, 2016, str. 57-58, https://www.gleichbehandlungsanwaltschaft.gv.at/documents/340065/441457/161125_GAW_Bericht_2015_15.pdf/b5f2f5da-c901-4dc2-9ded-519cbbec254d, 23.3.2018.

⁷⁹³ Iz upitnika Nacionalnog tela za ravnopravnost Austrije, mart 2016.

⁷⁹⁴ Ibid.

ograničenja, imajući u vidu da nisu sva lična svojstva zaštićena u svim oblastima. Nacionalno telo za ravnopravnost ima tri sektora u kojima zaposleni imaju specijalizacije u sledećim oblastima: ravnopravnost žena i muškaraca u oblasti zapošljavanja i stručnog osposobljavanja; ravnopravnost u oblasti zapošljavanja i stručnog osposobljavanja, bez obzira na etničku pripadnost, religijska i druga uverenja, starosno doba i seksualnu orijentaciju i ravnopravnost u drugim oblastima (roba i usluge) bez obzira na pol i etničko poreklo.⁷⁹⁵ S obzirom na ovakvu unutrašnju organizaciju Nacionalnog tela za ravnopravnost, nema dovoljno zaposlenih sa specijalističkim znanjima u vezi sa intersekcijom/višestrukom diskriminacijom, a pored toga, potrebna je i intenzivnija unutrašnja koordinacija.⁷⁹⁶

7.2. Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Bugarske

7.2.1. Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena

Bugarska je parlamentarna republika u kojoj najvišu izvršnu poziciju ima šef vlade, dok predsednik primarno predstavlja državu u zemlji i inostranstvu i ima ograničeno pravo veta. Bugarska je unitarna država centralizovane strukture, koja se sastoji od 27 oblasti i područja glavnog grada Sofije. Bugarska je članica Ujedinjenih nacija, a od 2007. godine članica je i Evropske unije.⁷⁹⁷ Prema podacima Nacionalnog instituta za statistiku Bugarske iz 2017. godine, Republika Bugarska ima oko sedam miliona stanovnika, od čega 48,3% čine muškarci, a 51,7% žene.⁷⁹⁸ Približno 85% stanovništva izjašnjavaju se kao Bugari, dok su druge etničke grupe Turci (8,8%), Romi (4,9%) i ostale manjinske etničke grupe (0,7%).⁷⁹⁹ Približno 60% stanovništa su pravoslavni hrišćani, 7,8% pripadaju muslimanskoj veroispovesti, dok su ostale religije manje zastupljene (1,7%).⁸⁰⁰

---

⁷⁹⁵ Više informacija o nadležnostima i unutrašnjoj organizaciji Nacionalnog tela za ravnopravnost Austrije dostupno na nemačkom jeziku na: <https://www.gleichbehandlungsanwaltschaft.gv.at/das-team>

⁷⁹⁶ Iz upitnika Nacionalnog tela za ravnopravnost Austrije, mart 2016.

⁷⁹⁷ European Union, *Member Countries: Bulgaria*, https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/bulgaria_hr, 19.1.2018.

⁷⁹⁸ *Population by districts, municipalities, place of residence and sex*, Republic of Bulgaria, National Statistical Institute, <http://www.nsi.bg/en/content/6704/population-districts-municipalities-place-residence-and-sex>, 21.6.2018.

⁷⁹⁹ Bugarski je službeni jezik zemlje, i to je maternji jezik za preko 85% stanovnika zemlje. Besplatno obrazovanje u osnovnim i srednjim školama doprinelo je stopi pismenosti od 98,6%.

⁸⁰⁰ *Bulgaria Population*, CountryMeters, <https://countrysimeters.info/en/Bulgaria>, 21.6.2018.

U Bugarskoj su rasprostanjeni stereotipi i predrasude prema ženama, što predstavlja prepreku za dostizanje pune rodne ravnopravnosti. U društvu postoje stereotipi o poslovima koje žene ne bi trebalo da obavljaju jer su „tipično muški“, kao i stav da su žene sposobnije za obavljanje izvršnih poslova, ali ne i menadžerskih.⁸⁰¹ Stereotipi postoje i u vezi sa ulogama i odgovornostima muškaraca i žena u porodici i društvu.⁸⁰² Žena se u Bugarskoj i dalje posmatra kroz tradicionalnu ulogu supruge i majke, što negativno utiče na obrazovanje žena i njihove karijerne izbore. Seksistički i uopšteno negativni govor o ženama veoma je prisutan u medijima i utiče na održavanje lošijeg položaja žena u društvu.⁸⁰³ Pored toga, mediji i reklamne agencije predstavljaju seksualizovane i komercijalizovane slike žena. CEDAW komitet je 2012. godine dao Bugarskoj niz preporuka u cilju prevazilaženja stereotipnih stavova o ulogama i odgovornostima muškaraca i žena u porodici i društvu, kao i u cilju podizanja svesti medija i reklamnog sektora o potrebi suzbijanja rodni stereotipa i promovisanja objektivne slike žene koja aktivno učestvuje u društvenom, ekonomskom i političkom životu,⁸⁰⁴ a tokom 2018. godine zatražio je od Bugarske da dostavi informacije o preduzetim koracima u vezi sa ovim preporukama.⁸⁰⁵

Žene u Bugarskoj su izložene široko rasprostranjenom rodno zasnovanom nasilju i nisu adekvatno zaštićene od nasilja. Podaci iz istraživanja iz 2003. godine pokazuju da 49,2% ispitanika smatra da je nasilje u porodici privatni problem, dok istraživanje iz 2009. godine pokazuje da se jedna od četiri žene u Bugarskoj nalazi u situaciji nasilja u porodici.⁸⁰⁶ Istraživanje iz 2012. godine pokazalo je da 25% žena preživelo nasilje u porodici, a veoma mali

---

⁸⁰¹ Mršević, op.cit, 2011, str. 136- 137

⁸⁰² CEDAW Committee, *Concluding observations on the fourth, fifth, sixth and seventh periodic reports on Bulgaria*, CEDAW/C/BGR/CO/4-7, 27. July 2012, para. 21-22

⁸⁰³ *Bulgaria's Compliance with the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women Suggested List of Issues Relating to Violence Against Women*, The Advocates for Human Rights, The Bulgarian Gender Research Foundation, The Alliance for Protection from Gender-based Violence, 2017, str. 5

⁸⁰⁴ CEDAW/C/BGR/CO/4-7, 2012, para. 22

⁸⁰⁵ CEDAW komitet je zatražio informaciju o obukama, javnim programima i informisanju koji su preduzeti ili koji su u toku, sa temom rodni stereotipa, diskriminacije žena, prevazilaženja stereotipnih stavova o ulogama i odgovornostima žena i muškaraca u društvu i porodici, uključujući i kroz kampanje za podizanje svesti i senzibilisanje medija. CEDAW, *List of Issues and questions prior to the submission of the eighth periodic report of Bulgaria*, CEDAW/C/BGR/QPR/8 od 15.03.2018. godine

⁸⁰⁶ Prema ovom istraživanju, 900.000 žena u Bugarskoj preživi porodično nasilje tokom jedne godine. *Substantive equality and non discrimination in Bulgaria – Shadow report submitted to the CEDAW Committee for the 52nd session in July 2012*, Gender Alternative Foundation, Plovdiv, Bulgaria, 2012

broj slučajeva je procesuiran, između ostalog jer je propisano⁸⁰⁷ da se učinioци neće goniti po službenoj dužnosti ukoliko je žrtva zadobila lake ili srednje teške telesne povrede.⁸⁰⁸ Pozitivno je što sud može da odredi meru iseljenja nasilnika iz porodične kuće,⁸⁰⁹ bez obzira na pravo svojine, ali ovaj zakon se ne primenjuje adekvatno, žene ne znaju da imaju pravo na ovakav vid zaštite, organizacije koje pružaju podršku ženama u situaciji nasilja nisu adekvatno finansirane i nema dovoljno sigurnih kuća za žene koje napuste nasilnike a nisu u mogućnosti da obezbede sigurno stanovanje.⁸¹⁰ Pored toga, pravosudni sistem ne reaguje zadovoljavajuće u situacijama nasilja nad ženama, nasilnici se ne kažnjavaju adekvatno, nisu organizovane obuke za zaposlene u pravosuđu u vezi sa rodnim stereotipima i nasiljem u porodici i nema dostupne javne evidencije o slučajevima nasilja.⁸¹¹ U praksi postoje i druge teškoće u vezi sa prijavljivanjem nasilja u porodici, jer žene i dalje nedovoljno prijavljuju nasilje zbog stigme i negativnih reakcija okoline koja nasilje posmatra kao privatnu stvar, kao i zbog neefikasnog pravosuđa.⁸¹² Takođe, problem predstavlja i to što nasilje u porodici i silovanje u braku nisu propisani kao krivična dela, na šta je ukazao i CEDAW komitet i preporučio da se ova dela uvedu u krivično zakonodavstvo i da počinioci budu gonjeni po službenoj dužnosti.⁸¹³

Novija istraživanja pokazuju da se nasilje nad ženama u Bugarskoj ne smanjuje. Istraživanje iz 2014. godine pokazuje da je 23% žena od 18 do 74 godina pretrpelo fizičko i/ili seksualno nasilje od svojih partnera, kao i da većina slučajeva nasilja u porodici ostaje neprijavljena.⁸¹⁴ Procenjuje se da je u 2015. godini 70-80% slučajeva nasilja u porodici ostalo neprijavljeno, a u slučajevima nasilja nad Romkinjama procena je da oko 90% ne prijavljuje nasilje zbog straha i nedostatka

---

⁸⁰⁷ Član 161. Krivičnog zakonika Bugarske

⁸⁰⁸ Podaci organizacije Gender Project i Komiteta za ljudska prava, citirani u: *Parallel Report submitted by the Global Initiative for Economic, Social and Cultural Rights (GI-ESCR) to the CEDAW related to the Sixth Periodic Report of Bulgaria during the Committee's 52nd Session*, The Global Initiative for Economic, Social and Cultural Rights, 2012

⁸⁰⁹ Propisano je da je nepoštovanje mere zaštite od nasilja u porodici, izrečene u parničnom postupku prema odredbama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, predstavlja krivično delo. Iako je krivično delo nepoštovanja izrečenih mera zaštite od nasilja u porodici uvedeno u bugarski pravni sistem 2009. godine, javni tužiocі su u periodu od prve tri godine, gonili samo par učinilaca ovog krivičnog dela.

⁸¹⁰ *Parallel Report submitted by the GI-ESCR to the CEDAW*, 2012, str.6-7

⁸¹¹ *Substantive equality and non discrimination in Bulgaria*, 2012, str. 5-6

⁸¹² *Substantive equality and non discrimination in Bulgaria*, 2012, str. 6

⁸¹³ CEDAW/C/BGR/CO/4-7, 2012, para. 26

⁸¹⁴ *Violence against women: An EU wide survey. Main results*, FRA, 2014, str.25 i 158

podrške porodice ili institucija.⁸¹⁵ Bugarska je potpisala ali još uvek nije ratifikovala Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, što će biti detaljnije predstavljeno u delu o pravnom okviru.⁸¹⁶

U Bugarskoj je i dalje prisutna rodna segregacija u izboru zanimanja, pa se žene i devojčice najviše obrazuju za rad u netehničkim zanimanjima, što dovodi do vertikalne i horizontalne segregacije u zapošljavanju, kao i zbog razlike u zaradama između muškaraca i žena, naročito u javnom sektoru.⁸¹⁷ Prema podacima Eurostata, u Bugarskoj je 2008. godine zarada žena je 13,5% manja od zarade muškaraca, a tokom godina se ova razlika povećava, pa je u 2014. godini iznosila 14,2%.⁸¹⁸ U 2017. ova razlika je 15,4%, što je slično EU proseku od 16,3%, ali za Bugarsku predstavlja pogoršanje.⁸¹⁹ Postoji više razloga za razliku u platama: muškarci uglavnom zauzimaju rukovodeće pozicije koje su bolje plaćene; žene se bitno više bave vođenjem domaćinstva i brigom o deci i/ili porodici; žene mnogo češće od muškaraca prekidaju karijeru i napuštaju tržište rada određeni vremenski period, a ovi prekidi se negativno odražavaju na njihove buduće prihode i penzije; u nekim sektorima i profesijama žene su više zastupljene a najčešće su to sektori sa najnižim platama.⁸²⁰

Žene su manje zaposlene od muškaraca u Bugarskoj, a broj nezaposlenih žena se povećava. U vreme pristupanja EU, kada se bugarsko zakonodavstvo usklađivalo sa propisima EU i neposredno po pristupanju EU (2007), dostignuta je stopa od 57,6% zaposlenih žena.⁸²¹ Međutim, broj zaposlenih žena se konstantno smanjuje, a pojedine grupe žena, kao što su Romkinje, isključene su sa formalnog tržišta rada.⁸²² Razlozi za veću nezaposlenost žena su mnogobrojni, od nedovoljnog pristupa žena formalnom tržištu rada i preduzetništvu, naročito

---

⁸¹⁵ Iliana Balabanova-Stoycheva, Milena Kadieva i Teodora Krumova, *Women's Rights and Right-Wing Populism New Tools for Development of Democratic and Social Values*, Friedrich Ebert Stiftung, Sofia, June 2017, str. 3-20;

⁸¹⁶ CEDAW komitet je zatražio od Bugarske da dostavi informacije o planu za ratifikaciju Istanbulske konvencije i njene primene, o izmenama krivičnog zakonodavstva u skladu sa prethodnim preporukama komiteta, evidencijama slučajeva nasilja nad ženama, obukama za sudije, policiju i druge aktere koji postupaju u prevenciji i zaštiti žena od nasilja, sigurnim kućama i dr. Opširnije videti: CEDAW/C/BGR/QPR/8, 2018, para. 10. i 11.

⁸¹⁷ CEDAW/C/BGR/CO/4-7, 2012, para. 34

⁸¹⁸ EUROSTAT, *Gender Pay Gap Statistics, Bulgaria*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics, 23.6.2018.

⁸¹⁹ European Commission, *Gender Pay Gap in Bulgaria*, November 2017, ec.europa.eu/newsroom/just/document.cfm?doc_id=48074, 23.6.2018.

⁸²⁰ European Commission, *Gender Pay Gap in Bulgaria*, November 2017

⁸²¹ Mršević, op.cit, 2011, str. 136- 137

⁸²² CEDAW/C/BGR/CO/4-7, 2012, para. 33

kada je reč o Romkinjama i ženama iz drugih osetljivih društvenih grupa, do nedovoljne uključenosti očeva u brigu o deci i nekorišćenje mogućnosti odsustva sa rada radi nege deteta.⁸²³

CEDAW komitet je zatražio od Bugarske da dostavi informacije o efektima strategije zapošljavanja u vezi sa vertikalnom i horizontalnom rodnom segregacijom u zapošljavanju, o podacima o nezaposlenosti žena, posebno Romkinja, kao i o preduzetim koracima za obezbeđivanje balansiranije raspodele porodičnih i profesionalnih obaveza između muškaraca i žena, uključujući i mere za podsticanje muškaraca da koriste odsustvo sa rada radi nege deteta.⁸²⁴

Tema ravnopravnosti žena i muškarca nije prioritet vladajućih političkih stranaka u Bugarskoj, jer prevladava mišljenje da je ravnopravnost odavno postignuta tokom socijalizma, te se ravnopravnost promovise, ali se ne preduzimaju zadovoljavajući koraci u cilju poboljšanja.⁸²⁵ Moderna bugarska politička kultura je mačistička, bazirana je na uverenju da politički lideri treba da budu jaki, odlučni i moćni (nosioci „muškosti“), te je nedostatak „muškosti“ i „ispoljavanje ženskih osobina“ neprihvatljivo i smatra se kao sklonost pravljenju ustupaka.⁸²⁶ Ovakva slika poželjnog političkog lidera dodatno je podržana i promovisana u popularnoj pop-folk kulturi, u kojoj je akcent stavljen na ulogu jakog i aktivnog muškarca nasuprot slaboj ženi. Bivša komesarka EU i predsednica Bugarske građanske partije ukazala je da žene moraju da zauzmu vodeće pozicije u politici i pozvala na suštinske promene samog modela bugarske politike.⁸²⁷ Politička moć je precenjena u Bugarskoj, odnosno, javnost uglavnom smatra da politička pozicija daje neograničenu moć, što ukazuje na duboko internalizovani etatizam.⁸²⁸ U ovakvim političkim uslovima, iako se broj žena koje se bave politikom i njihovo učešće u javnoj vlasti povećava, to još uvek nije dovoljno za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u ovoj oblasti.

---

⁸²³ Ibid.

⁸²⁴ CEDAW/C/BGR/QPR/8, 2018, para. 18

⁸²⁵ Mršević, op.cit, 2011, str. 136- 137

⁸²⁶ Antony Todorov, *Bulgarian political culture and civic participation*, Friedrich Ebert Stiftung, Office in Bulgaria, 2011, str. 24

⁸²⁷ Novinite – Sofia News Agency, *Bulgaria's Ex EU Commissioner Roots for More Women in Politics*, 28.09.2013, https://www.novinite.com/view_news.php?id=154062, 19.4.2018.

⁸²⁸ Todorov, op.cit, 2011, str. 24

Bugarska je jedna od retkih država u okruženju koja nije uvela kvote za žene ni u jednoj oblasti. Sloboda osnivanja političkih stranaka je garantovana,⁸²⁹ a političke partije se ohrabruju da osnivaju svoje organizacije žena i mladih.⁸³⁰ Bugarska Socijalistička partija usvojila je 2008. godine kvotu od 40% za žene u stranačkim organima odlučivanja, ali se ova kvota ne primenjuje na izbornim listama.⁸³¹ Mnoge partije imaju sekcije žena i broj žena u Vladi i Parlamentu je u porastu, uključujući i preko 33% ministarki.⁸³² U periodu od 1997. do 2005. godine postojala je Stranka žena Bugarske, koja nakon 2005. godine ne uspeva da prikupi dovoljan broj potpisa za registraciju. Međutim, ova stranka eksplicitno navodi u svojoj platformi da je nefeministička organizacija koja promoviše porodične vrednosti. Stranka koja u Bugarskoj ima najviše žena jeste partija desnog centra Nacionalni pokret Simenon II, sada poznata pod nazivom Pokret za stabilnost i napredak, koja je 2001. godine imala 40,5% poslanica.⁸³³ Nacionalistička partija ATAKA ima visok procenat poslanica, a trend koji je primećen jeste da vladajuća stranka ima najveći procenat žena, kao rezultat najvećeg broja osvojenih mesta.⁸³⁴ U Parlamentu Bugarske bilo je 10,8% žena u periodu od 1997. do 2000. godine,⁸³⁵ a trenutno ih ima 23,8% (2018).⁸³⁶

Slična situacija je i sa učešćem žena iz Bugarske u Evropskom parlamentu. Na izborima 2014. godine, broj poslanica u Evropskom parlamentu je 35,8%,⁸³⁷ što je iznad svetskog proseka za nacionalne parlamente i iznad proseka za nacionalne parlamente država članica Evropske unije (30,2%). Međutim, postoje velike razlike između država. Na primer ima 76,9% poslanica iz

---

⁸²⁹ Zabranjeno je osnivanje političkih partija na etničkom principu (član 11. stav 4. Ustava Bugarske), ali ova zabrana se ne poštuje adekvatno jer je jedan od važnih političkih aktera u Bugarskoj Pokret za prava i slobode – partija koja štiti interese turske manjine. Više o tome: Glenn E. Curtis (ed) *Bulgaria: A Country Study*, GPO for the Library of Congress, Washington, 1992

⁸³⁰ Član 20. stav 2. Zakona o partijama Bugarske

⁸³¹ Socijalistička partija Bugarske imala je najveći broj žena tokom 90-ih, ali od početka 2000-ih stranke desnog centra imaju više žena. Razlog tome je povećanje žena u partijama desnice i desnog centra, kao i smanjenje žena u Socijalističkoj partiji Bugarske.

⁸³² Ekaterina R. Rashkova and Emilia Zankina, *Looking Beyond Quotas: Rules Guiding Women's Representation in Politics in South Eastern Europe*. Paper prepared for presentation at the European Conference on Politics and Gender (June 11-13, 2015) at the University of Uppsala, Sweden, str. 7, <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/d36287e1-f551-47a5-aeb9-a6968c5d3352.pdf>, 20.4.2018.

⁸³³ Jedan od razloga za veliki broj poslanica je i činjenica da je na izborima 2001. godine bila u koaliciji sa Strankom žena Bugarske.

⁸³⁴ Rashkova i Zankina, op.cit, 2015, str. 8-9

⁸³⁵ Opširnije o ženama u Parlamentu Bugarske: Amanda Sloat, *Fixing an old divide: The Political Participation of Women in an Enlarged Europe*, str. 4, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan018544.pdf>, 19.4.2018.

⁸³⁶ World Bank, *Proportion of seats held by women in national parliaments – Bulgaria*, <https://data.worldbank.org/indicator/SG.GEN.PARL.ZS?locations=BG>, 19.4.2018.

⁸³⁷ Ovaj procenat je u međuvremenu porastao na 36,1%.

Finske, Hrvatska i Irska imaju po 54,5%, dok Bugarska ima 17,6%, a Estonija i Kipar po 16,7%.⁸³⁸ Ovi podaci pokazuju da Bugarska spada u države sa najmanjim brojem poslanica u Evropskom parlamentu, trenutno ih ima samo tri od ukupno 17 poslanika.⁸³⁹ U prethodnom sazivu Evropskog parlamenta (2009 – 2014) bilo je sedam poslanica,⁸⁴⁰ ali se taj broj drastično smanjio. Pored toga, Bugarska spada u države koje ne posvećuju dovoljno medijske pažnje kandidatkinjama za Evropski parlament u poređenju sa muškarcima koji se kandiduju za iste pozicije.⁸⁴¹

Žene iz marginalizovanih društvenih grupa, posebno Romkinje, nisu adekvatno zastupljene na pozicijama odlučivanja, u lokalnim samoupravama, kao ni na visokim pozicijama u diplomatiji i na univerzitetima.⁸⁴² Međutim, žene iz višestruko marginalizovanih grupa susreću se i sa drugim preprekama u ostvarivanju svojih osnovnih prava, uključujući i pravo na slobodu od diskriminacije. Migrantkinje, izbeglice i tražiteljke azila su takođe u veoma lošem položaju.⁸⁴³ Prilikom odlučivanja o zahtevima za azil, ne uzima se u obzir njihov pol/rod, ni u sudskim postupcima ni u postupku pred Državnom agencijom za izbeglice, uprkos postojanju međunarodnih standarda u oblasti azila i izbegličkog prava. U dva postupka koja su vođena tokom 2011. i 2012. godine pred Državnom agencijom za izbeglice i pred Vrhovnim upravnim sudom, iračkim državljanjkama odbijeni su zahtevi za azil uz obrazloženje da im ne pretila opasnost od progona, pri čemu nije razmatrana opasnost od rodno zasnovanog progona ni u jednom od slučajeva.⁸⁴⁴

---

⁸³⁸ Rosamund Shreeves and Martina Prpic, with Eulalia Claros, Briefing: *Women in politics in the EU: State of play*, European Parliamentary Research Service, 2019, str. 2

⁸³⁹ European Parliament, *MEPs: Bulgaria*, <http://www.europarl.europa.eu/meps/en/search/advanced>, 13.3.2019.

⁸⁴⁰ Balkan Assist, *Bulgarian women in the European Parliament*, 16.7.2014, dostupno na: <http://www.balkanassist.bg/en/news/view/163/Bulgarian-Women-in-the-European-Parliament-2014-2019>, 17.5.2019.

⁸⁴¹ Shreeves, Prpic i Claros, op.cit, 2019, str. 9

⁸⁴² CEDAW komitet pozvao je Bugarsku da dostavi informacije o ženama, posebno o ženama iz višestruko marginalizovanih grupa i njihovom učešću u političkom i javnom životu, kao i o preduzetim merama za povećanje njihovog broja na pozicijama odlučivanja, na svim nivoima. CEDAW/C/BGR/QPR/8, 2018, para. 15

⁸⁴³ Krajem 2013. godine bilo je tenzija između lokalnog stanovništva i organizovanja anti-migrantskih protesta, kao i velikog broja slučajeva ksenofobičnog govora i govora mržnje. Ovaj trend se nastavio, pa su krajem 2016. godine izbili nemiri u izbegličkom centru u Harmanliju zbog uvođenja karantina, na zahtev lokalnog stanovništva, kako bi se sprečilo prenošenje zaraznih bolesti. ECRI je preporučio Bugarskoj da organizuje kampanje za podizanje svesti javnosti i promociju tolerancije prema izbeglicama i tražiteljima azila, kao i o neophodnosti međunarodne zaštite izbeglica. European Commission against Racism and Intolerance, *ECRI Conclusions on the implementation of the recommendations in respect of Bulgaria subject to interim follow-up*, CRI (2017)22, ECRI, Council of Europe, 2017, str. 5

⁸⁴⁴ *Substantive equality and non discrimination in Bulgaria*, 2012, str. 47

Muslimani u Bugarskoj, a posebno Romi muslimanske veroispovesti, dugo su bili isključeni iz bugarskog društva, zbog diskriminatornih javnih politika i odnosa opšte javnosti prema njima.⁸⁴⁵ Incidenti u kojima su muslimani zlostavljani i maltretirani nisu retki i uključuju pisanje slogana na verskim školama i džamijama (*npr. Smrt Turcima, Bugarska Bugarima*), paljenje džamija, napadi na imame.⁸⁴⁶ U posebno lošem položaju su muslimanke koje nose hidžab. Nasilje prema njima ima najrazličitije oblike, od pretnji, pljuvanja, prolivanja tečnosti po njima do puštanja pasa na njih.⁸⁴⁷ Zabrana nošenja velova u javnosti je izričito propisana zakonom, o čemu će biti više reči u pravnom delu. Mnogi su faktori koji Romkinje u Bugarskoj čine višestruko marginalizovanom grupom: siromaštvo, diskriminacija, isključenost, stigmatizacija, rasizam, visoka stopa nezaposlenosti, niži nivo obrazovanja, izloženost ranim brakovima, nasilje i slično. Ovakav položaj Romkinja čini ih veoma ranjivim i one su često žrtve trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije, ali i prinudnog rada, kućnog ropstva, eksploatacije za prosjačenje, kao i trgovine organima.⁸⁴⁸ Ugovoreni i rani brakovi i dalje su zastupljeni u romskoj populaciji, ali ne postoje posebne mere na nacionalnom nivou za suzbijanje ove prakse, kao ni adekvatno procesuiranje i kažnjavanje učinilaca krivičnog dela zaključenje prinudnog i ranog braka.⁸⁴⁹

Romkinje su diskriminisane u uživanju socijalnih prava, uključujući i pravo na adekvatno stanovanje.⁸⁵⁰ Romska populacija u Bugarskoj često živi u objektima koji nisu uslovni za život, a neformalna naselja često imaju ograničen pristup vodi, kanalizaciji i struji.⁸⁵¹ Ova naselja su

---

⁸⁴⁵ OSJI, op.cit, 2018, str. 27-30

⁸⁴⁶ 20. maja 2011. godine, grupa od 150 simpatizera partije Ataka, organizovala je protest ispred Banja Baši džamije u Sofiji zbog upotrebe zvučnika kojima se vernici pozivaju na molitvu. Oni su skandirali razne uvrede i bacali jaja, kamenje i flaše na vernike. Zapalili su tepihe za molitvu ispred džamije, a pet vernika je tom prilikom povređeno. European Commission against Racism and Intolerance, *ECRI Report on Bulgaria (fifth monitoring cycle)*, CRI (2014)36, str. 18

⁸⁴⁷ Ibid.

⁸⁴⁸ Gender Alternatives, *Roma and trafficking in human beings in Bulgaria*, 2016, str. 3-8, https://genderalternatives.org/images/mmm/Roma_and_trafficking_in_human_beings.pdf, 13.3.2019.

⁸⁴⁹ CEDAW/C/BGR/CO/4-7, 2012, para. 49-50

⁸⁵⁰ Imajući u vidu da su Romkinje neuporedivo više odgovorne za kućne poslove i da često ostvaruju prihode putem aktivnosti koje su vezane za kuću, ovaj vid diskriminacije neuporedivo više pogađa žene.

⁸⁵¹ *Parallel Report submitted by GI-ESCR to the CEDAW*, 2012, str. 4

često segregisana i nalaze se na mestima koja nemaju dobar pristup školama, mogućnostima za zaposlenje i ustanovama socijalne i zdravstvene zaštite.⁸⁵²

Veoma je malo javno dostupnih informacija i statističkih podataka o položaju žena iz drugih marginalizovanih grupa, kao što su pripadnice nacionalnih manjina, starije žene i žene sa invaliditetom, a koje su često izložene višestrukoj diskriminaciji, posebno u oblastima pristupa obrazovanju, zapošljavanju, adekvatnom stanovanju, zdravstvenoj zaštiti, zaštiti od nasilja i pristupu pravdi.⁸⁵³ U tom smislu, Komitet za prava osoba sa invaliditetom izrazio je zabrinutost zbog nedovoljne primene mera za borbu protiv višestruke diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja prema ženama sa invaliditetom, kao i zbog nedostatka informacija o ostvarivanju seksualnih i reproduktivnih prava, uključujući i pravo na planiranje porodice.⁸⁵⁴ Imajući u vidu nedovoljne informacije i nerazvrstane podatke, Bugarska je pozvana da dostavi razvrstane podatke o položaju višestruko marginalizovanih grupa žena (etničke i religijske manjine, migrantkinje, starije žene, žene sa invaliditetom, LGBTI žene).⁸⁵⁵

7.2.2. Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena

Ustav Bugarske iz 1991. godine proklamuje da su sva ljudska bića rođena slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima, kao i da su svi ljudi jednaki pred zakonom.⁸⁵⁶ Prema Ustavu, nisu dozvoljena ograničenja ili privilegije zasnovane na rasi, nacionalnom ili socijalnom poreklu, etničkom samoopredeljenju, polu,⁸⁵⁷ religiji, obrazovanju, uverenju, političkoj pripadnosti,

---

⁸⁵² Na primer, u romskom naselju Fakulteta u Sofiji živi 6.000 romskih domaćinstava sa oko 58.000 stanovnika, a naselje je segregisano i udaljeno od državnih ustanova. I druga romska naselja u Sofiji suočavaju se sa sličnom segregacijom zbog neadekvatne lokacije na kojoj se nalaze.

⁸⁵³ CEDAW/C/BGR/CO/4-7, 2012, para. 43

⁸⁵⁴ CRPD Committee, *Concluding observations on the Initial report of Bulgaria*, CRPD/C/BGR/CO/1, 22.10.2018, para. 17

⁸⁵⁵ CEDAW/C/BGR/QPR/8, 2018, para. 24

⁸⁵⁶ Ustav Republike Bugarske dostupan na engleskom jeziku na: <https://www.parliament.bg/en/const>, +11.3.2019.

⁸⁵⁷ Pored zabrane diskriminacije na osnovu pola, bugarski Ustav sadrži još nekoliko važnih odredaba u vezi sa pravima žena i rodnom ravnopravnošću. Odredbom člana 14. Ustava propisano je da porodica, materinstvo i deca uživaju posebnu zaštitu države i društva. U članu 46. propisano je da supružnici imaju jednaka prava u braku i porodici, dok je odredbama člana 47. propisano da staranje o deci i njihovo obrazovanje, dok ne dostignu godine punoletstva, predstavlja pravo i obavezu njihovih roditelja, uz podršku države. Majkama je garantovana posebna zaštita, tako što im je omogućeno plaćeno odsustvo pre i posle rođenja deteta, besplatna ginekološka nega i olakšice u vezi sa uslovima rada.

ličnom ili socijalnom statusu i imovnom stanju.⁸⁵⁸ Pored Ustava, doneti su antidiskriminacioni zakoni, a zabrana diskriminacije sadržana je i u drugim zakonima iz oblasti obrazovanja, radnih odnosa i slično.

Ustavna zabrana diskriminacije razrađena je Zakonom o zaštiti od diskriminacije iz 2004. godine,⁸⁵⁹ koji na univerzalan način zabranjuje diskriminaciju na osnovu niza ličnih svojstava, uključujući rasu, etničku pripadnost, pol, religiju ili uverenje, seksualnu orijentaciju, invaliditet, porodični status i starosno doba, kao i na osnovu pretpostavljenog ličnog svojstva i ličnog svojstva bliskog lica. Lista ličnih svojstava je otvorena i uključuje druga lična svojstva propisana zakonom i ratifikovanim međunarodnim ugovorima.⁸⁶⁰ Odredbe ovog zakona primenjuju se u svim oblastima društvenog života, a zabrana diskriminacije obavezuje svakoga – sva fizička i pravna lica, kao i organe javne vlasti.⁸⁶¹

Zabrana diskriminacije na osnovu pola sadržana je u Ustavu Republike Bugarske i u Zakonu o zaštiti od diskriminacije, ali ne i diskriminacija na osnovu roda, odnosno, rod ni rodni identitet nisu eksplicitno navedeni kao lična svojstva.⁸⁶² Zakonom o zaštiti od diskriminacije definisane su neposredna i posredna diskriminacija. Neposredna diskriminacija postoji kada se prema određenom licu postupa nepovoljnije zbog nekog njegovog ličnog svojstva, u odnosu na to kako se postupa ili bi se postupalo prema drugom licu u uporedivim okolnostima.⁸⁶³ Posredna diskriminacija postoji ukoliko se na određeno lice, zbog njegovog ličnog svojstva, primenjuje naizgled neutralna odredba, kriterijum ili praksa, čime se to lice stavlja u nepovoljniji položaj u odnosu na druga lica, osim ukoliko je taj propis, kriterijum ili praksa objektivno opravdan legitimnim ciljem ili ukoliko su sredstva za postizanje tog cilja primerena i nužna.⁸⁶⁴

---

⁸⁵⁸ Član 6. Ustava Republike Bugarske

⁸⁵⁹ Закон за защита от дискриминация (2004) sa svim izmenama i dopunama, http://kzd-nondiscrimination.com/layout/images/stories/pdf/zakon_za_zashtita_ot_discriminacia_2012.pdf, 23.3.2019.

⁸⁶⁰ Član 4. stav 1. Zakona o zaštiti od diskriminacije Bugarske

⁸⁶¹ Country report, *Non-discrimination – Bulgaria 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016, str. 47-48

⁸⁶² Majčinstvo i trudnoća, takođe, nisu definisani kao lična svojstva u antidiskriminacionim propisima, međutim, diskriminacija zbog majčinstva podvedena je pod lično svojstvo „porodični status“, dok se diskriminacija zbog trudnoće može podvesti pod lično svojstvo „pol“. *Country report, Gender equality – Bulgaria 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016, str. 11

⁸⁶³ Član 4. stav 2. Zakona o zaštiti od diskriminacije Bugarske

⁸⁶⁴ Član 4. stav 3. Zakona o zaštiti od diskriminacije Bugarske

Zakon o zaštiti od diskriminacije zabranjuje i definiše uznemiravanje, podsticanje na diskriminaciju i viktimizaciju kao oblike diskriminacije.⁸⁶⁵ Uznemiravanje se definiše kao bilo koje neželjeno ponašanje na osnovu ličnog svojstva nekog lica, koje se ispoljava fizički, verbalno ili na bilo koji drugi način, a ima za cilj ili posledicu povredu dostojanstva lica i kojim se stvara neprijateljsko, uvredljivo ili zastrašujuće okruženje.⁸⁶⁶ Podsticanje na diskriminaciju definiše se kao neposredno i namerno ohrabrenje da se izvrši diskriminacija, uključujući davanje instrukcija za vršenje diskriminacije. Podstrekivač i diskriminator odgovaraju odvojeno, te tako podstrekivač odgovara za podsticanje, ali ne i za diskriminaciju koja je nastala kao posledica njegovog podsticanja.⁸⁶⁷ S druge strane, viktimizacija je definisana kao: a) nepovoljnije postupanje prema licu koje je preduzelo ili se pretpostavlja da je preduzelo ili će preduzeti neku radnju radi zaštite od diskriminacije; b) nepovoljnije postupanje prema licu, ukoliko je njemu blisko lice preduzelo ili se pretpostavlja da je preduzelo ili će preduzeti neku radnju radi zaštite od diskriminacije; c) nepovoljnije postupanje prema licu koje je odbilo da izvrši diskriminaciju. Radnja radi zaštite od diskriminacije obuhvata, mada ne isključivo, pokretanje postupka pred sudom ili telom za ravnopravnost, kao i svedočenje u ovim postupcima.⁸⁶⁸

Zakonom o zaštiti od diskriminacije zabranjeno je i seksualno uznemiravanje, koje je definisano kao bilo koje neželjeno ponašanje seksualne prirode, koje se ispoljava fizički, verbalno ili na bilo koji drugi način, a ima za posledicu povredu dostojanstva lica i kojim se stvara neprijateljsko, ponižavajuće, uvredljivo ili zastrašujuće okruženje.⁸⁶⁹ Genoveva Tiševa⁸⁷⁰ smatra da ovo rešenje nije dobro, jer se pod seksualnim uznemiravanjem podrazumevaju samo ona ponašanja koja za posledicu imaju povredu dostojanstva lica, a ne i ona koja imaju taj cilj bez obzira da li je nastupila posledica.⁸⁷¹ U praksi, raste broj žena u Bugarskoj koje traže zaštitu pred sudom i

---

⁸⁶⁵ Član 5. Zakona o zaštiti od diskriminacije Bugarske

⁸⁶⁶ *Country report, Gender equality – Bulgaria 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 14

⁸⁶⁷ *Ibid*, str. 15

⁸⁶⁸ *Ibid*, str. 48

⁸⁶⁹ *Ibid*.

⁸⁷⁰ Genoveva Tisheva je jedna od vodećih bugarskih ekspertkinja u oblasti prava žena. U junu 2018. godine izabrana je za članicu CEDAW komiteta.

⁸⁷¹ Smatra da bi bilo bolje definisati seksualno uznemiravanje kao „bilo koje neželjeno ponašanje seksualne prirode, koje se ispoljava fizički, verbalno ili na bilo koji drugi način, a ima za cilj ili posledicu povredu dostojanstva lica (...) *Country report, Gender equality – Bulgaria 2016*, str. 14

telom za ravnopravnost zbog seksualnog uznemiravanja. U prethodnom periodu žene su imale poteškoća kada su htele da vode postupke zbog seksualnog uznemiravanja, jer nije bilo propisano pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja u skladu sa međunarodnim antidiskriminacionim standardima, pa je pribavljanje dokaza bilo izazovno za žene, čime im je ujedno bio i ograničen pristup pravdi.⁸⁷² Pravilo koje je bilo propisano glasilo je da „osoba koja smatra da je žrtva diskriminacije mora da dokaže činjenice iz kojih se može pretpostaviti da je učinjen akt diskriminacije“, što je suprotno standardu da treba da učini verovatnim da je do diskriminacije došlo, nakon čega se teret dokazivanja prebacuje na tuženu stranu koja treba da dokaže da nije povređen princip ravnopravnosti.⁸⁷³ Izmenama Zakona o zaštiti od diskriminacije iz 2015. godine, propisano je pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja, koje je usklađeno sa direktivama Evropske Unije.⁸⁷⁴

Zakonom o zaštiti od diskriminacije propisano je da zaposlena žena, nakon povratka sa porodiljskog odsustva, ima pravo da se vrati na posao koji je obavljala pre odlaska na odsustvo ili na poziciju koja nije nepovoljnija za nju, da uživa sve povlastice u vezi sa unapređenjem uslova rada, kao i da pohađa obuke, ukoliko je došlo do nekih tehnoloških promena tokom njenog odsustva sa rada.⁸⁷⁵ Nadalje, Zakonom o zaštiti od diskriminacije propisana je mogućnost uvođenja posebnih mera za dostizanje pune ravnopravnosti grupa koje su u neravnopravnom položaju.⁸⁷⁶ Primera radi, posebne mere se mogu propisati za povećanje učešća manje zastupljenog pola u obrazovanju i stručnom osposobljavanju, za povećanje zapošljivosti i zaposlenosti manje zastupljenog pola, kao dodatna mera uz obavezu poslodavaca da uvedu posebne mere u korist manje zastupljenog pola.⁸⁷⁷ Posebne mere su dozvoljene i u postupku zapošljavanja državnih službenika na nacionalnom i lokalnom nivou. Propisano je da ako kandidati za pozicije u državnoj upravi imaju jednake kvalifikacije, na poziciju će biti postavljen kandidat manje zastupljenog pola, osim ukoliko postoje posebni razlozi za postavljanje drugog kandidata.⁸⁷⁸ Ovo pravilo važi i za postavljanje članova konsultativnih, upravnih i drugih odbora,

---

⁸⁷² *Country report, Gender equality – Bulgaria 2016*, str.14

⁸⁷³ *Country report, Gender equality – Bulgaria 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 46

⁸⁷⁴ Član 9. Zakona o zaštiti od diskriminacije Bugarske

⁸⁷⁵ Ibid. Ista prava ima i otac deteta nakon povratka sa odsustva sa rada radi nege deteta.

⁸⁷⁶ Član 7. stav 1. tačka 14. Zakona o zaštiti od diskriminacije Bugarske

⁸⁷⁷ *Country report, Gender equality – Bulgaria 2016*, str. 12-13.

⁸⁷⁸ *Country report, Gender equality – Bulgaria 2017*, str.13

osim ako je propisano da se članovi biraju na izborima ili ukoliko je propisano da se za određene pozicije raspisuje konkurs/tender. Međutim, uprkos solidnoj zakonskoj osnovi, u Bugarskoj se posebne mere ne primenjuju u dovoljnoj meri.⁸⁷⁹

Višestruka diskriminacija je definisana kao diskriminacija zasnovana na dva ili više ličnih svojstava.⁸⁸⁰ Propisana je obaveza organa javne vlasti da daju prioritet posebnim merama namenjenim žrtvama višestruke diskriminacije⁸⁸¹ u onim oblastima društvenog života u kojim se nalaze u neravnopravnom položaju, a posebno u oblasti obrazovanja i stručnog usavršavanja.⁸⁸² Pored toga, organi javne vlasti imaju opštu obavezu da preduzmu posebne mere kad god je neophodno u cilju postizanja ciljeva zakona.⁸⁸³ Diskriminacija na osnovu invaliditeta zabranjena je posebnim zakonom – Zakonom o integraciji osoba sa invaliditetom,⁸⁸⁴ koji sadrži listu obaveza u vezi sa sprovođenjem posebnih mera za osobe sa invaliditetom, kao i razumnim prilagođavanjem u različitim oblastima društvenog života.⁸⁸⁵

Zakon o ravnopravnosti žena i muškaraca usvojen je u aprilu 2016. godine.⁸⁸⁶ Ovaj zakon ne sadrži materijalnopravne odredbe o zabrani diskriminacije na osnovu pola, već određuje institucionalnu strukturu i mehanizme državne politike za unapređenje rodne ravnopravnosti. Ministarstvo rada i socijalne politike je određeno kao telo koje upravlja, koordinira i kontroliše politiku rodne ravnopravnosti u Bugarskoj. Ovim zakonom propisano su glavni principi državne politike u oblasti rodne ravnopravnosti: jednake mogućnosti za žene i muškarce, jednak pristup resursima, jednako postupanje i zabrana diskriminacije, suzbijanje rodno zasnovanog nasilja,

---

⁸⁷⁹ Ibid.

⁸⁸⁰ Član 11. Dodatnih odredaba Zakona o zaštiti od diskriminacije

⁸⁸¹ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 36

⁸⁸² *Country report, Gender equality – Bulgaria 2017*, str. 12

⁸⁸³ Ibid.

⁸⁸⁴ Закон за интеграцията на хората с увреждания, tekst zakona dostupan na bugarskom jeziku na: [https://www.socialnideinosti-varna.com/files/ZAKON_za_integracij_na_horata_s_uvrejdaniq\(1\).pdf](https://www.socialnideinosti-varna.com/files/ZAKON_za_integracij_na_horata_s_uvrejdaniq(1).pdf), 24.3.2019.

⁸⁸⁵ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers, Brisel, 2016, str. 7-8

⁸⁸⁶ Закон за равнопоставеност на жените и мъжете, tekst zakona dostupan na bugarskom jeziku na: <http://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136803101>, 24.3.2019.

uravnoteženo učešće muškaraca i žena u telima nadležnim za donošenje odluka i otklanjanje stereotipa vezanih za pol.⁸⁸⁷

Bugarskim radnim zakonodavstvom propisana je posebna zaštita trudnica i porodilja. Zakonom o radu propisano je da poslodavac ne može da prisili trudnicu ili ženu koja doji, kao ni ženu koja se nalazi u uznapređenoj fazi *in-vitro* oplodnje da obavlja zadatke koji su rizični po njeno zdravlje i bezbednost.⁸⁸⁸ Po pitanju orkazivanja ugovora o radu, zaposlena trudnica i žena koja se nalazi u uznapređenoj fazi *in-vitro* oplodnje mogu biti otpuštene samo uz prethodno obaveštenje, dok im se otkaz ugovora o radu bez obaveštenja može uručiti samo ukoliko je poslodavac pribavio prethodnu saglasnost inspekcije rada. Zaštitu od otkaza ugovora o radu uživa i zaposlena majka deteta do tri godine, koja može biti otpuštena uz prethodno odobrenje, ukoliko je poslodavac prestao sa radom ili smanjio broj zaposlenih i/ili obim posla, zatim, ukoliko zaposlena nema kvalitete i veštine za obavljanje određenog posla, te u slučaju da su se promenili zahtevi posla, a zaposlena ih se ne pridržava.⁸⁸⁹

U septembru 2016. godine usvojen je Zakon o zabrani pokrivanja lica, kojim se na javnim mestima zabranjuje nošenje odeće koja potpuno ili delimično pokriva lice.⁸⁹⁰ Ovaj zakon je donet po ugledu na druge zakone usvojene u državama Evropske unije poslednjih godina, kojima se zabranjuje pokrivanje lica na javnim mestima.⁸⁹¹ Ovim zakonom eksplicitno su propisani izuzeci od zabrane pokrivanja lica, te je propisano da se lice može potpuno ili delimično prekriti: 1) kada je nošenje odeće preko lica opravdano zdravstvenim razlozima; 2) kada to zahteva priroda posla; 3) radi učešća na sportskoj, kulturnoj, obrazovnoj i sličnoj aktivnosti, kada je takav vid oblačenja privremen, 4) u objektima koje koriste registrovane verske zajednice i 5) u drugim slučajevima propisanim zakonom.⁸⁹² Za kršenje ove zabrane propisane su kazne u iznosu od 100 do 1000 eura, kako za onog koji prekrši zabranu, tako i za podstrekače i pomagače. U

---

⁸⁸⁷ Genoveva Tisheva, News Report: *Bulgaria - Adoption of the Law on Gender Equality and signature of the Istanbul Convention*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 22.09.2016,

⁸⁸⁸ *Country report, Gender equality – Bulgaria 2016*, str. 21.

⁸⁸⁹ Ibid.

⁸⁹⁰ Закон за ограничаване носенето на облекло, прикриващо или скриващо лицето. Tekst zakona dostupan na bugarskom jeziku na:

<http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp;jsessionid=CE27CCC8DD4D2A5BD85C11BD9A09A092?idMat=108010>, 26.3.2019.

⁸⁹¹ Na primer u Belgiji, Francuskoj, Austriji i Danskoj. Više informacija dostupno u: OSJI, op.cit, 2018

⁸⁹² Član 3. Zakona o zabrani pokrivanja lica

zakonu se pravi razlika između prvog kršenja zabrane delimičnog ili potpunog pokrivanja lica, kao i razlika između građana i državnih službenika, koji se oštrije kažnjavaju.⁸⁹³

Kao i u drugim državama koje su donele zakone o zabrani pokrivanja lica, eksperti u oblasti antidiskriminacije ukazuju da se primena ovakvih zakona nesrazmerno negativno održava na muslimanke koje nose marame i druga verska obeležja, iako je zakon napisan rodno neutralno.⁸⁹⁴ Pored višestruke diskriminacije kojoj su muslimanke izložene na osnovu religijskih uverenja i pola, one su primenom ovog zakona isključene iz javnog prostora jer mogu da pokrivaju lice samo kod kuće i u džamijama, a dodatno se povećava nivo islamofobije u društvu.⁸⁹⁵ Pored toga, ovaj zakon je u suprotnosti sa Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima, prema jurisprudenciji Komiteta za ljudska prava, jer ugrožava slobodu religije i pravo osoba na privatni život, a dodatno može da bude faktor radikalizacije jer promovira antimuslimanska osećanja kod većinskog stanovništva i osećaj marginalizacije i opresije među muslimanima.⁸⁹⁶

Bugarska je 2009. godine usvojila Zakon o zaštiti od porodičnog nasilja, koji je nekoliko puta menjan i dopunjavan.⁸⁹⁷ Ovaj zakon je u velikoj meri usaglašen sa odredbama Istanbulske konvencije, a značajna je i praksa ženskih nevladinih organizacija koja se oslanja na odredbe nacionalnog zakonodavstva i konvencije⁸⁹⁸ i vrši konstantan pritisak da se konvencija ratifikuje. U aprilu 2016. godine, Bugarska je potpisala Istanbulsku konvenciju, nakon čega je ministar pravde oformio radnu grupu koja je dobila zadatak da do kraja 2016. godine predloži neophodne izmene zakonodavstva, kako bi se potpuno usaglasilo sa odredbama konvencije.⁸⁹⁹ Osim argumenata da bi ratifikacija Istanbulske konvencije imala prilične implikacije na državni budžet, kao i da su neophodne izmene zakona, drugih argumenata protiv ratifikacije konvencije

---

⁸⁹³ Za prvo kršenje zabrane delimičnog ili potpunog pokrivanja lica, propisana je kazna u iznosu od 100 evra, dok se za svaki sledeći prekršaj odgovorno lice kažnjava sa 750 evra. Za državne službenike kazna je znatno viša, te će za prvi prekršaj biti kažnjeni novčanom kaznom u visini od 250 evra, a za svaki sledeći prekršaj kazna iznosi 1000 evra. *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2017*, str. 87

⁸⁹⁴ European Equality Law Review 2017/1, str. 68

⁸⁹⁵ Ibid.

⁸⁹⁶ Margareta Ilieva, News Report: *Bulgaria – Parliament adopts law to ban clothing covering the face*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 9.11.2016.

⁸⁹⁷ Закон за защита срещу домашното насилие, tekst zakona sa izmenama i dopunama dostupan na engleskom jeziku na:

[https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/admob/Protection Against Domestic Violence Act Title amended SG No 1022009 effective 22122009.pdf](https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/admob/Protection%20Against%20Domestic%20Violence%20Act%20Title%20amended%20SG%20No%201022009%20effective%2022122009.pdf), 26.3.2019.

⁸⁹⁸ Tisheva, op.cit, 22.9.2016.

⁸⁹⁹ Ibid.

nije bilo u to vreme. Radna grupa je formulisala predloge neophodnih izmena krivičnog i građanskog zakonodavstva,⁹⁰⁰ u cilju potpunog usaglašavanja sa odredbama Istanbulske konvencije.⁹⁰¹

Početakom 2018. godine, Predlog zakona o ratifikaciji Istanbulske konvencije naišao je na veliko protivljenje nacionalističkih partija (Ujedinjena patriotska koalicija, VMRO), Socijalističke partije Bugarske, predsednika Republike i Bugarske pravoslavne crkve.⁹⁰² Nakon veoma manipulativne i tendenciozne kampanje, u kojoj je u javnosti predstavljano da „međunarodni lobiji teraju Bugarsku da prizna treći pol, da je to način da se legalizuju istopolna partnerstva, kao i da će se u školskim programima učiti o homoseksualnosti i transpolnosti/transrodnosti“,⁹⁰³ predlog zakona je povučen, a pre toga je 75 narodnih poslanika tražilo od Ustavnog suda Bugarske da oceni saglasnost Istanbulske konvencije sa Ustavom Republike Bugarske.

Ustavni sud Bugarske, rešenjem br. 13 od 27.07.2018. godine utvrdio je da Istanbulska konvencija nije u saglasnosti sa Ustavom.⁹⁰⁴ Odluka je doneta sa osam glasova za i četiri protiv.⁹⁰⁵ U obrazloženju je navedeno da uprkos tome što konvencija ima mnogo pozitivnih strana, ipak je sama po sebi kontradiktorna, što je smešta izvan ciljeva koji su postavljeni – zaštite žena od nasilja.⁹⁰⁶ Osnovni problem, prema shvatanju Ustavnog suda Bugarske, predstavljaju koncept roda i rodnog identiteta iz Istanbulske konvencije.⁹⁰⁷ Tumačeći definiciju

---

⁹⁰⁰ Na primer, krivično delo silovanja nije usaglašeno sa standardima Istanbulske konvencije jer nije zasnovano na principu saglasnosti, a takođe žrtva silovanja može biti samo žena; većina krivičnih dela porodičnog nasilja se vodi po privatnoj tužbi i neophodna je prijava žene; nije zabranjeno proganjanje; ne postoji kontinuirana i sistemska podrška nevladinim organizacijama koje pružaju podršku žrtvama nasilja; nema posebnih politika koje bi obuhvatile sve oblike nasilja nad ženama i rodno zasnovanog nasilja, kao ni integrisanog odgovora na nasilje nad ženama i nasilje u porodici i slično.

⁹⁰¹ *Country report, Gender equality – Bulgaria 2017*, str. 45

⁹⁰² Ruzha Smilova, *Promoting 'Gender Ideology': Constitutional Court of Bulgaria Declares Istanbul Convention Unconstitutional*, 22.08.2018, <http://ohrh.law.ox.ac.uk/promoting-gender-ideology-constitutional-court-of-bulgaria-declares-istanbul-convention-unconstitutional/>, 2.5.2019.

⁹⁰³ Ministar odbrane Krasimir Karakačanov, 28.12.2017, citirano u: Balkan Insight, *Bulgaria Court says 'Istanbul Convention' Violates Constitution*, 27.07.2018, <http://www.balkaninsight.com/en/article/bulgaria-s-constitutional-court-says-istanbul-convention-not-in-line-with-basic-law-07-27-2018>, 3.5.2019.

⁹⁰⁴ Odluka Ustavnog suda Republike Bugarske br. 13 od 27. jula 2018. godine

⁹⁰⁵ Sudije Ustavnog suda Rumen Nenkov, Filip Dimitrov, Konstantin Penčev i Georgi Angelov bili su protiv i dali su izdvojena mišljenja. U mišljenjima su naveli da je odluka njihovih kolega rezultat ideologije, da služi političkim interesima vlasti i da je doneta pod pritiskom javnog mnjenja.

⁹⁰⁶ Smilova, op.cit, 22.08.2018

⁹⁰⁷ Ibid. Prilikom prevođenja Istanbulske konvencije na bugarski jezik, ista reč je korišćena i za pol i za rod, što je onemogućilo pravljenje razlike između ova dva termina iz originalnog teksta, a samo na jednom mestu je rod

roda iz Istanbulske konvencije, sud je zaključio da je rod društveni konstrukt, koji je određen subjektivnom percepcijom pojedinca o ulogama žena i muškaraca, nakon čega je sud ukazao na veoma blisku vezu između roda i rodnog identiteta i na kraju zaključio da je rod individualni izbor društvenih uloga, koji nije povezan sa biološkim polom.⁹⁰⁸ Nadalje, sud smatra da shvatanje roda kao društvenog konstrukta relativizuje biološki uslovljene razlike između žena i muškaraca, te da u slučaju da društvo ne može da razlikuje žene od muškaraca, borba protiv nasilja nad ženama postaje formalna i neizvodljiva obaveza.⁹⁰⁹ Pored toga, takvo shvatanje roda ugrožava ostvarivanje principa ravnopravnost polova, jer kada nema razlika između žena i muškaraca, ovaj princip gubi svoj smisao, odnosno, da bi mogao da se ostvari – potrebno je da postoje razlike između žena i muškaraca. Na kraju, sud navodi da se nedostatak opšteg razumevanja koncepta roda može videti kroz aktivnu društvenu i političku diskusiju „za“ i „protiv“ rodne ideologije koja je prisutna u mnogim državama duže od 20 godina.⁹¹⁰

Ustavni sud Bugarske je ovom odlukom pokazao duboko nerazumevanje društvenog položaja muškaraca i žena. Ovakva shvatanja se negativno odražavaju na žene, jer su one – u skladu sa rodnim ulogama koje nisu individualno birale, suprotno iskazanom stavu Ustavnog suda, svedene na svoju reproduktivnu ulogu. U naročito lošijem položaju su žene iz višestruko diskriminiranih grupa, s obzirom na nedostatak društvene moći i druge prepreke sa kojima se svakodnevno suočavaju, koje će ostati uskraćene za bolju prevenciju i zaštitu od nasilja.

7.2.3. Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije

U Bugarskoj se zaštita od diskriminacije može ostvariti u sudskom postupku (građanskom i upravnom), pred telom za ravnopravnost, a postoji mogućnost rešavanja spora u postupcima alternativnog rešavanja sporova (npr. medijacija).⁹¹¹

---

preveden kao „socijalni pol“, kako bi se razgraničili osnovi diskriminacije sadržani u konvenciji, što je protumačeno kao uvođenje „trećeg pola“.

⁹⁰⁸ Ibid.

⁹⁰⁹ Balkan Insight, op.cit, 27.07.2018

⁹¹⁰ Ibid.

⁹¹¹ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2017*, str. 69

Zakonom o zaštiti od diskriminacije propisane su dve mogućnosti koje stoje na raspolaganju osobama koje smatraju da su pretrpele diskriminaciju. Zaštita od diskriminacije može se zatražiti pred sudom opšte nadležnosti i u specijalizovanom kvazi-sudskom postupku pred telom za ravnopravnost, odnosno, pred Komisijom za zaštitu od diskriminacije.⁹¹²

7.2.3.1. Sudska zaštita

Svaka osoba koja smatra da joj je povređeno pravo na ravnopravnost, može da pristupi sudu ili Komisiji za zaštitu od diskriminacije. Pored diskriminisanog lica, tužbu za zaštitu od diskriminacije mogu podneti sindikati i organizacije civilnog društva, kao *actio popularis*, a praksa sudova pokazuje da je tužba u javnom interesu moguća ako je diskriminirano „mnogo lica“.⁹¹³ Iako je Zakonom o zaštiti od diskriminacije propisana stvarna nadležnost građanskih sudova za postupke za zaštitu od diskriminacije, u praksi je došlo do problema u tumačenju nadležnosti, tako što se predmeti u kojima je tužen organ javne vlasti upućuju upravnim sudovima, a ostali postupci se vode pred građanskim sudovima.⁹¹⁴

U sudskom postupku, žrtva diskriminacije može tražiti utvrđivanje diskriminacije, može istaknuti zahtev za naknadu štete, a presudom se diskriminatoru može odrediti preduzimanje određenih radnji ili uzdržavanje od određenih radnji u budućnosti, u cilju otklanjanja posledica diskriminacije.⁹¹⁵ Naknadu štete može da odredi samo sud. Međutim, teškoće u pristupu sudu mogu nastati u slučajevima kada se osoba koja smatra da je pretrpela diskriminaciju prvo obrati Komisiji za zaštitu od diskriminacije. Nakon što komisija utvrdi diskriminaciju, diskriminirano lice mora da se obrati sudu za naknadu štete. Međutim, to se u praksi vrlo retko dešava, posebno

---

⁹¹² Ibid.

⁹¹³ Na primer, u jednom slučaju sudije su zauzele stav da je dovoljno „nekoliko, oko 10“ lica, dok su u drugom postupku zahtevali da lica budu individualizovana. *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, str. 67.

⁹¹⁴ Ibid, str. 64-65. U poslednje vreme postoji trend da se ne poštuju odredbe Zakona o zaštiti od diskriminacije u vezi sa stvarnom nadležnošću građanskih sudova u parnicama za zaštitu od diskriminacije protiv organa javne vlasti. U nekim od ovih slučajeva, prvostepeni postupci završeni su pre nekoliko godina, pa su u postupku po žalbi upućeni na novo odlučivanje pred upravnim sudovima. Razlog za to su različita tumačenja odredaba o stvarnoj nadležnosti sudova. U praksi su se pojavili mnogi sukobi nadležnosti, pa je od Vrhovnog suda zatraženo da odluči o sukobu nadležnosti. Tokom 2017. Vrhovni sud je odlučio da su za postupke za zaštitu od diskriminacije protiv organa javne vlasti nadležni upravni sudovi. *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 74

⁹¹⁵ Ibid.

jer pojedini sudovi ne priznaju odluku Komisije za zaštitu od diskriminacije kao osnov za odlučivanje o naknadi štete.⁹¹⁶ Što se tiče visine naknade štete, nije propisan maksimalan iznos, već sud određuje iznos koji smatra pravičnim u svakom konkretnom slučaju, pri čemu nisu dostupni podaci o prosečnom iznosu koji je dodeljivan žrtvama diskriminacije na ime naknadne štete.⁹¹⁷

U postupcima pred sudovima primenjuje se pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja, koje je od 2015. godine usaglašeno sa antidiskriminacionim standardima Evropske unije.⁹¹⁸ U postupcima pred sudovima diskriminisano lice može samostalno da preuzima sve procesne radnje, osim pred Vrhovnim kasacionim sudom, gde je propisano obavezno advokatsko zastupanje. U praksi, stranke koje nemaju punomoćnike mogu biti u nepovoljnom položaju u sudskom postupku, jer su ovi postupci često veoma komplikovani.⁹¹⁹

U Bugarskoj je pružanje pravne pomoći regulisano Zakonom o pravnoj pomoći i ne postoje posebna pravila za žrtve diskriminacije na osnovu pola/roda, kao ni za žrtve višestruke diskriminacije. Stranka kojoj je potrebna pravna pomoć u sudskom postupku, podnosi zahtev sudu koji prilikom odlučivanja o zahtevu, uzima u obzir prihode stranke i njene porodice, vlasništvo na nepokretnostima, njen porodični status, zdravstveno stanje, zaposlenost, godine života i druge okolnosti.⁹²⁰ Propisano je da je postupak besplatan, ali u praksi sudovi zahtevaju od stranaka da snose troškove postupka.⁹²¹ Naime, upravni sudovi ne poštuju ovo pravilo, propisano Zakonom o zaštiti od diskriminacije, pa se strankama određuje plaćanje troškova ukoliko izgube, uključujući i sudske takse.⁹²²

Ne postoji dostupna statistika o broju sudskih predmeta za zaštitu od diskriminacije, osim kada su u pitanju tužbe podnete Gradskom upravnom sudu Sofije, koji odlučuje u prvom stepenu o

---

⁹¹⁶ *Country report, Gender equality – Bulgaria 2017*, str. 47

⁹¹⁷ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, str. 68-69

⁹¹⁸ *Ibid*, str. 67

⁹¹⁹ *Ibid*, str. 65

⁹²⁰ *Country report, Gender equality – Bulgaria 2017*, str. 48.

⁹²¹ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, str. 9.

⁹²² Margareta Ilieva smatra da je razlog što upravni sudovi ne poštuju odredbe Zakona o zaštiti od diskriminacije u vezi sa oslobađanjem tužilaca od troškova postupka to što bi troškovi pali na teret budžetskih sredstava suda. *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2017*, str. 70

odlukama Komisije za zaštitu od diskriminacije. U 2013. godini, Gradskom upravnom sudu Sofije podneto je 119 tužbi za zaštitu od diskriminacije, a u 2015. godini 228 tužbi, ali nema dostupnih podataka o ishodima ovih postupaka.⁹²³

7.2.3.2. Zaštita pred Komisijom za zaštitu od diskriminacije

Komisija za zaštitu od diskriminacije (*Комисия за защита от дискриминация*) osnovana je 2005. godine, kao nezavisno telo za ravnopravnost, a sastoji se od devet članova, od kojih pet bira Parlament (uključujući predsednika i zamenika predsednika), a četiri predsednik države.⁹²⁴ Mandat članova komisije traje pet godina. Budžet Komisije za zaštitu od diskriminacije odobrava Parlament, kojem komisija dostavlja godišnje izveštaje o svom radu.⁹²⁵

Komisija za zaštitu od diskriminacije ovlašćena je da postupa u svim slučajevima diskriminacije na osnovu svih ličnih svojstava propisanih Zakonom o zaštiti od diskriminacije: pol, rasa, nacionalno poreklo, etnička pripadnost, genetska svojstva, nacionalna pripadnost, poreklo, religija ili uverenje, obrazovanje, uverenja, političko uverenje, lični ili socijalni status, invaliditet, starosno doba, seksualna orijentacija, porodični status, imovinski status ili bilo koje drugo lično svojstvo propisano zakonom ili ratifikovanim međunarodnim dokumentom.⁹²⁶ Komisija za zaštitu od diskriminacije ima široka ovlašćenja: pokretanje postupka po službenoj dužnosti; postupanje po pritužbama; saslušavanje stranaka u postupku; donošenje pravno obavezujućih odluka; izricanje novčanih kazni i mera za otklanjanje ili sprečavanje diskriminacije.⁹²⁷ Takođe, ovlašćena je da sprovodi nezavisna istraživanja, donosi preporuke mera organima javne vlasti, inicira izmene propisa, kao i da obaveštava javnost preko sredstava javnog informisanja o antidiskriminacionim propisima.⁹²⁸

---

⁹²³ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, str. 65

⁹²⁴ Equinet members: Bulgaria – Commission for the Protection against Discrimination, Equinet, <http://www.equineteurope.org/Commission-for-Protection-Against-36>, 4.4.2018.

⁹²⁵ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, str. 70

⁹²⁶ Ibid.

⁹²⁷ Ako je utvrđeno da je diskriminator organ javne vlasti, postupak za naknadu štete se vodi pred upravnim sudom, a u drugim slučajevima pred građanskim sudom. *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2017*, str. 69-70

⁹²⁸ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, str. 70

Postupak pred Komisijom za zaštitu od diskriminacije je jednostavniji i fleksibilniji u poređenju sa postupkom pred sudom; postupak je javan i podrazumeva saslušanje obe strane, kao i izvođenje dokaza. Ukoliko utvrdi diskriminaciju, komisija ima mogućnost da izrekne prinudne administrativne mere i novčane kazne. Prinudne administrativne, između ostalog, uključuju nalog poslodavcima ili drugim licima da prekinu sa diskriminacijom, sprečavanje primene (stavljanje van snage) odluka koje su diskriminatorne i slično.⁹²⁹ Komisija može da izrekne novčanu kaznu,⁹³⁰ ali može izreći i tzv. „mekše“ sankcije, kao što je javno izvinjenje ili javno objavljivanje odluke komisije.⁹³¹ Novčane kazne koje komisija izriče kreću se u rasponu od 125 do 1.250 evra, a kako su po prirodi administrativne kazne, izriču se u korist budžeta Komisije za zaštitu od diskriminacije.⁹³² Za razliku od sudova, komisija nije ovlašćena da odluči o naknadi štete žrtvi diskriminacije. Odluka Komisije za zaštitu od diskriminacije može se osporavati pred Gradskim upravnim sudom Sofije, protiv čije je odluke dopuštena žalba Vrhovnom upravnom sudu.

U postupcima pred Komisijom za zaštitu od diskriminacije primenjuje se pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja, a postupak pred komisijom je besplatan. Komisija traži naknadu troškova zastupanja pred upravnim sudovima, a sud im dodeljuje naknadu u slučajevima kada potvrdi odluku komisije.⁹³³ Komisija za zaštitu od diskriminacije održava ročišta u predmetima višestruke diskriminacije u većima koje se sastoje od pet članova, umesto uobičajenih veća koja su sastavljena od tri člana.⁹³⁴ Za višestruku diskriminaciju nisu propisane više sankcije, već o sankcijama odlučuje Komisija za zaštitu od diskriminacije u svakom pojedinačnom slučaju, u okviru zakonom propisanog minimuma i maksimuma.⁹³⁵ Međutim, kako navodi Margareta Ilieva,⁹³⁶ u Bugarskoj nema odluka/presuda za višestruku diskriminaciju. Iako su o predmetima u

---

⁹²⁹ *Country report, Gender equality – Bulgaria 2017*, str. 46-47

⁹³⁰ Maksimalni iznos novčane kazne koja se može izreći fizičkom licu je 1.000 evra, a pravnom licu 1.250 evra. Ukoliko se akt diskriminacije ponovi, novčana kazna se udvostručuje. Za nepostupanje po odluci Komisije za zaštitu od diskriminacije, maksimalni iznos novčane kazne iznosi 5.000 evra. Ukoliko diskriminator ne postupi po odluci Komisije za zaštitu od diskriminacije posle tri meseca od momenta kada je odluka o novčanoj kazni postala pravosnažna, sledeća novčana kazna koja se može izreći je do 10.000 evra.

⁹³¹ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, str. 71

⁹³² Visina novčane kazne se udvostručava ukoliko diskriminator ponovi akt diskriminacije, a takođe se izriču novčane kazne za nepostupanje po odlukama komisije. *Country report, Gender equality – Bulgaria 2017*, str. 46-47.

⁹³³ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2017*, str. 70

⁹³⁴ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, str. 8

⁹³⁵ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2017*, str. 36

⁹³⁶ Margareta Ilieva je članica Evropske mreže pravnih eksperata u oblasti nediskriminacije i rodne ravnopravnosti

kojima je navedeno više ličnih svojstava, kao osnov diskriminacije, odlučivali Komisija za zaštitu od diskriminacije i upravni sudovi, u ovim odlukama nije obrazložena specifičnost višestruke diskriminacije u odnosu na diskriminaciju zasnovanu na jednom ličnom svojstvu.⁹³⁷

Prema podacima Komisije za zaštitu od diskriminacije, u toku 2014. godine bilo je 8.210 obraćanja građana i 454 predmeta u kojima je komisija postupala, dok je tokom 2015. godine broj ukupnih obraćanja smanjen na 6.126 a broj predmeta u kojima je komisija postupala povećan na 474.⁹³⁸

7.2.4. Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

Praksa bugarskih sudova u postupcima za zaštitu od diskriminacije veoma je razvijena, između ostalog i zbog mogućnosti žalbe sudu na odluku Komisije za zaštitu od diskriminacije. Međutim, postupci u vezi sa zaštitom od višestruke diskriminacije i dalje nisu dovoljno zastupljeni, iako je višestruka diskriminacija izričito zabranjena antidiskriminacionim propisima Bugarske. U ovom delu biće predstavljeno nekoliko slučajeva višestruke diskriminacije o kojima su odlučivali bugarski sudovi.

Jedan od postupaka u kojem je Vrhovni upravni sud Bugarske utvrdio višestruku diskriminaciju na osnovu starosnog doba i pola/roda, odnosio se na odredbe Pravilnika o primeni Zakona o integraciji osoba sa invaliditetom.⁹³⁹ Naime, odredbom Pravilnika o primeni Zakona o integraciji osoba sa invaliditetom, propisano je da je uslov za ostvarivanje prava na dobijanje električnih invalidskih kolica za muškarce da imaju manje od 65 godina, a za žene manje od 60. Vrhovni upravni sud Bugarske utvrdio je da je ova odredba diskriminatorna. U obrazloženju je navedeno da je osnovni cilj Zakona o integraciji osoba sa invaliditetom obezbeđivanje ravnopravnosti za osobe sa invaliditetom i da je neprihvatljivo da se osnovni princip krši aktom niže pravne snage

---

⁹³⁷ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2017*, str. 36

⁹³⁸ Tokom 2015. godine, Komisija za zaštitu od diskriminacije imala je 58 zaposlenih koji se bave poslovima u vezi sa zaštitom ravnopravnosti. Equinet members: *Bulgaria – Commission for the Protection against Discrimination*, Equinet

⁹³⁹ Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, II panel, br. 7081 od 19.07.2005, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 4402/2005

od zakona.⁹⁴⁰ Neprihvatljivo je da se propisuju različiti kriterijumi za žene i muškarce sa invaliditetom, koji dalje vode do ograničavanja prava osoba sa invaliditetom, u situacijama kada one ispunjavaju medicinske kriterijume za dobijanje električnih invalidskih kolica. Sud je utvrdio da ograničenje u pogledu starosnog doba i propisivanje različitog starosnog doba za ostvarivanje ovog prava na osnovu pola/roda, predstavlja kršenje prava na ravnopravnost. Zbog toga je Vrhovni upravni sud Bugarske stavio ovu odredbu Pravilnika o primeni Zakona o integraciji osoba sa invaliditetom van snage.⁹⁴¹

Iako je ovaj slučaj naveden kao primer višestruke diskriminacije bez detaljnih pojašnjenja, analizom uslova koji su postavljeni u podzakonskom aktu može se zaključiti da su u konkretnom slučaju višestruko diskriminisane žene sa invaliditetom. Postavljanjem uslova koji se odnosi na starosno doba, ovim aktom je izvršena diskriminacija na osnovu starosnog doba koja se odnosi i na žene i muškarce sa invaliditetom, u odnosu na druge osobe sa invaliditetom. Poređenje sa osobama bez invaliditeta nije adekvatno jer njima nisu potrebna električna invalidska kolica. S druge strane, ovom odredbom su diskriminisane žene sa invaliditetom u poređenju sa muškarcima sa invaliditetom, odnosno, osnov diskriminacije je pol/rod. Sledstveno tome, u konkretnom slučaju, žene sa invaliditetom su diskriminisane i na osnovu starosnog doba i na osnovu pola/roda.

Još jedan podzakonski akt bio je predmet postupka pred Vrhovnim upravnim sudom Bugarske.⁹⁴² Uredbom o uslovima i postupku ostvarivanja prava na školarinu za studente osnovnih studija, doktorskih i postdoktorskih studija na državnim fakultetima i obrazovnim institucijama, propisano je da studentkinje nemaju pravo na školarinu za vreme dok primaju naknadu za trudnoću, porođaj i negu deteta.⁹⁴³ Vrhovni upravni sud je utvrdio da je ova odredba diskriminatorna na osnovu pola/roda i ličnog statusa. Sud je naveo da se time studentkinje koje su majke stavljaju u nepovoljniji položaj u odnosu na druge studente i studentkinje, na osnovu pola/roda i ličnog statusa – uspeha na studijama i imovnog stanja. U obrazloženju presude se

---

⁹⁴⁰ *Compedium. National Effective Antidiscrimination Legal Practices: Court's Case-law under the Protection against Discrimination Act*, Second Revised supplemented edition, Commission for Protection against Discrimination, Sofia, 2010, str. 48 (u daljem tekstu: Compedium, 2010)

⁹⁴¹ Ibid.

⁹⁴² Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 7622 od 18.07.2003, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 5063/2003

⁹⁴³ Compedium, 2010, str. 49

navodi da ustavna obaveza države da obezbedi podršku majčinstvu ne može da bude razlog za neispunjavanje druge obaveze države, istog nivoa, a to je podrška obrazovanju. Sud smatra da ne postoji prepreka da studentkinje koje su majke primaju naknadu za porodijsko i negu deteta zajedno sa školarinom, jer dokle god imaju status studentkinja, za njih moraju da važe ista pravila i uslovi u vezi sa plaćenjem školarine kao i za sve druge studente i studentkinje. Zbog toga je sud ovu odredbu stavio van snage.⁹⁴⁴

S druge strane, u jednom predmetu Vrhovni upravni sud propustio je priliku da utvrdi diskriminaciju žene sa invaliditetom u postupku zapošljavanja i prihvatio prevaziđeni medicinski pristup u sagledavanju invaliditeta, koji je u suprotnosti sa principima Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom.⁹⁴⁵ U ovom predmetu, žena koja ima dijabetes i potvrdu da ima 61% invaliditeta prijavila se za rad u prehrambenoj prodavnici. Poslodavac se obratio lekarskoj komisiji i zatražio mišljenje da li kandidatkinja može da radi na radnom mestu na kojem bi bila izložena stresu, dugotrajnom stajanju i podizanju tereta. Lekarska komisija je dala negativno mišljenje i poslodavac je nije zaposlio.⁹⁴⁶ Vrhovni upravni sud naveo je u obrazloženju da poslodavac ne sme da zaposli osobu u slučaju dobijanja negativnog medicinskog mišljenja i da je odluka poslodavca da je ne zaposli doneta u cilju zaštite kandidatkinjinog zdravlja. Ova presuda je sporna iz više razloga. Naime, Vrhovni upravni sud je utvrdio zakonitost presude prvostepenog upravnog suda, kojom je potvrđeno mišljenje Komisije za zaštitu od diskriminacije. To znači da su sve institucije zauzele isto stanovište, odnosno, da su potvrdile medicinski pristup invaliditetu u vezi sa pravom na rad i zapošljavanje. Nijedna od institucija nije uzela u obzir činjenicu da se kandidatkinja sama prijavila za taj posao, što ukazuje da ona smatra da taj posao može uspešno da obavlja, kao i činjenicu da je položaj žena sa invaliditetom na tržištu rada lošiji i u poređenju sa muškarcima sa invaliditetom i u poređenju sa ženama sa invaliditetom.⁹⁴⁷ Takođe, kao osoba sa invaliditetom, kandidatkinja bi imala pravo na razumno prilagođavanje radnog mesta i uslova rada. Međutim, odluka Vrhovnog upravnog suda da poslodavac ne sme da zanemari negativno mišljenje medicinske komisije, odnosno, da ne sme da

---

⁹⁴⁴ Ibid.

⁹⁴⁵ Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 12783 od 25.11.2016, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 11712/2015

⁹⁴⁶ *European Equality Law Review 2017/1*, str. 70

⁹⁴⁷ Margareta Ilieva, News Report: *Bulgaria – Supreme Court validates medical approach to disability*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 06.01.2017.

zaposli osobu sa invaliditetom na „sopstveni rizik“, kako je navedeno u presudi, u praksi znači da odluku o pravu na rad donosi medicinska komisija, što ozbiljno narušava pravo na nediskriminaciju osoba sa invaliditetom, a dodatno pogoršava položaj žena sa invaliditetom u društvu.⁹⁴⁸

U jednom slučaju koji se pokrenula zaposlena žena sa intelektualnim invaliditetom, Vrhovni upravni sud Bugarske obratio se Evropskom sudu pravde, tražeći odgovore na nekoliko pitanja. Tužiteljka je bila državna službenica u jednoj Vladinoj agenciji, sve dok u februaru 2014. godine nije proglašena tehnološkim viškom.⁹⁴⁹ Ona se žalila na rešenje o otkazu i pozvala se na odredbe Zakona o radu kojima je propisano da poslodavac mora da se obrati Inspektoratu za rad i da traži dozvolu za otpuštanje osobe sa invaliditetom. Gradski upravni sud Sofije odbio je njen zahtev i obrazložio da se na državne službenike ne primenjuje Zakon o radu, već Zakon o državnim službenicima, u kojem ne postoji takva zaštita zaposlenih državnih službenika sa invaliditetom. Ona se žalila na ovu odluku Vrhovnom upravnom sudu Bugarske, koji se u maju 2015. godine obratio Evropskom sudu pravde, sa nekoliko pitanja, od kojih je centralno pitanje bilo da li je dozvoljeno ovakvo pravljenje razlike između državnih službenika sa invaliditetom i drugih zaposlenih sa invaliditetom.⁹⁵⁰

Sud pravde EU najpre je ukazao da u konkretnom slučaju, razlika u tretmanu nije napravljena na osnovu invaliditeta već na osnovu radnopravnog statusa, koji nije zaštićeno lično svojstvo prema EU direktivama, kao i da se ne može utvrditi indirektna diskriminacija na osnovu bilo kog zaštićenog ličnog svojstva.⁹⁵¹ Međutim, Sud pravde EU ukazao je da odredbe nacionalnog zakonodavstva kojima se štite zaposleni sa invaliditetom predstavljaju posebne mere, koje su propisane EU direktivama. Države članice EU obavezne su da u nacionalnim zakonodavstvima poštuju fundamentalna prava i osnovne principe EU zakona, uključujući i opšti princip jednakog tretmana, koji zahteva da se prema osobama koje su u istoj ili sličnoj situaciji postupa jednako,

---

⁹⁴⁸ *European Equality Law Review 2017/1*, str. 70

⁹⁴⁹ *European Equality Law Review 2017/2*, Issue 2/2017, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 68

⁹⁵⁰ Odluka Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 8771 od 16.07.2015, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 12369/2014

⁹⁵¹ Presuda Suda pravde EU, *Petya Milkova v. Izpalnitelen direktor na Agentsiata za privatizatsia i sledprivatizatsionen control* (C-406/15)

dok se prema osobama koje su u bitno različitoj situaciji ne sme postupati jednako.⁹⁵² Sud pravde EU navodi u obrazloženju da se situacija državnih službenika sa invaliditetom mora uporediti sa situacijom drugih zaposlenih sa invaliditetom, imajući u vidu cilj zakona. S tim u vezi, sud smatra da se takvo razlikovanje „ne čini opravdanim u svetlu cilja koji se nastoji postići ovim zakonima“, jer je cilj zakona bio da se zaštite zaposleni sa invaliditetom, bez obzira na njihov radnopravni status, pri čemu posebno treba imati u vidu da u istom državnom organu mogu raditi i državni službenici sa invaliditetom i drugi zaposleni sa invaliditetom.⁹⁵³ Sud je dalje ukazao da je Vrhovnom upravnom sudu Bugarske da odluči da li je povređen princip ravnopravnosti prema nacionalnom zakonodavstvu i ukoliko jeste, na sudu je da uspostavi ravnopravnost između državnih službenika sa invaliditetom i drugih zaposlenih sa invaliditetom, tako što će proširiti domet posebne mere na sve zaposlene sa invaliditetom, bez obzira na njihov radnopravni status.⁹⁵⁴

Nakon odluke Evropskog suda pravde, Vrhovni upravni sud Bugarske doneo je presudu⁹⁵⁵ da je u konkretnom slučaju povređen princip ravnopravnosti i ukinuo je odluku kojom je zaposlena državna službenica sa intelektualnim invaliditetom proglašena viškom zaposlenih.⁹⁵⁶ Pored toga, sud je stavio van snage odredbu kojom je propisano da državni službenici sa invaliditetom ne uživaju zaštitu u vezi sa otkazom, uz obrazloženje da ne postoji legitiman i opravdan razlog da se posebna mera ne primenjuje na sve zaposlene osobe sa invaliditetom, bez obzira na njihov radnopravni status.⁹⁵⁷ Predmet je vraćen nižestepenom sudu na odlučivanje o zahtevu za naknadu štete. Ovaj predmet je veoma važan jer pokazuje da je Vrhovni upravni sud Bugarske tražio podršku Evropskog suda pravde da ukine odredbe nacionalnog zakona kako bi se obezbedila jednaka zaštita pred zakonom za sve osobe sa invaliditetom, bez obzira na njihov radnopravni status.⁹⁵⁸

Vrhovni upravni sud Bugarske odlučivao je u predmetu protiv učiteljice koja je odbila da jednu učenicu povede na đачku ekskurziju, uz obrazloženje da „ne bi imala mira na putovanju zbog

---

⁹⁵² Ibid.

⁹⁵³ *European Equality Law Review 2017/2*, str. 68-69

⁹⁵⁴ Ibid, str. 57

⁹⁵⁵ Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 6014 od 15.05.2017, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 12369/2014

⁹⁵⁶ *European Equality Law Review 2017/2*, str. 69

⁹⁵⁷ *European Equality Law Review 2018/1*, str. 67-68

⁹⁵⁸ Ilieva, op.cit, 24.07.2017.

zdravstvenog stanja učenice“.⁹⁵⁹ Sud je utvrdio da je učiteljica time izvršila akt direktne diskriminacije na osnovu invaliditeta učenice.⁹⁶⁰ U konkretnom slučaju, sud nije ispitivao da li je u pitanju višestruka diskriminacija, odnosno, da li je diskriminatorno ponašanje učiteljice bilo zasnovano samo na invaliditetu učenice ili je na to dodatno uticala činjenica da je u pitanju devojčica, imajući u vidu da su devojčice sa invaliditetom često u nepovoljnijem položaju od dečaka sa invaliditetom. U obrazloženju odluke navedeno je da su predrasude i strah od invaliditeta/zdravstvenog stanja, kao zaštićenog ličnog svojstva, bili direktni uzroci nepovoljnijeg tretmana kojem je učenica bila izložena, posebno ako se ima u vidu da je ona prethodno išla na ekskurzije sa svojim razredom i nije joj bila potrebna bilo kakva podrška u vezi sa njenim zdravstvenim stanjem. Sud je potvrdio kaznu od 125 evra koju je izrekla Komisija za zaštitu od diskriminacije, ali je propustio da ispravi rezonovanje nižestepenog suda da nepovoljnije postupanje učiteljice prema učenici zbog invaliditeta „nije objektivno opravdano legitimnim ciljem“, s obzirom da je utvrđena direktna diskriminacija, koja se ne može opravdati.⁹⁶¹

Sledeći slučaj o kojem je odlučivao Vrhovni upravni sud Bugarske odnosio se na fotografije za lična dokumenta i nošenje marame. Prema Pravilniku o izdavanju bugarskih ličnih dokumenata: „Osobe na fotografiji treba da budu bez marama i šešira. Fotografije sa šeširima i maramama su dozvoljene ukoliko su na fotografiji vidljiva oba uha i najmanje 1 cm kose“.⁹⁶² Jedini sudski postupak povodom odredbe ovog pravilnika vodila je muslimanka koja je 2002. godine odbila da skine maramu prilikom fotografisanja. Ovaj slučaj je vođen uz podršku Asocijacije za evropske integracije i ljudska prava.⁹⁶³ Sud je odbio zahtev tužiteljke. Između ostalog, u obrazloženju je navedeno da nije dokazano da je nošenje marame religijska obaveza žena prema Islamu, kao i da je ovo pravilo uvedeno zbog javne bezbednosti, te da je opravdano i proporcionalno cilju.⁹⁶⁴

---

⁹⁵⁹ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2018*, str. 107-108

⁹⁶⁰ Odluka Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 580 od 17.01.2017, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 10383/2015

⁹⁶¹ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2018*, str. 107-108

⁹⁶² OSJI, op.cit, 2018, str. 83

⁹⁶³ Više informacija o Asocijaciji za evropske integracije i ljudska prava Bugarske dostupno na: <http://www.eurorights-bg.org/> i <http://www.investbulgaria.com/Legal/association-for-european-integration-and-human-rights/2366>

⁹⁶⁴ Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 11820 od 12.12.2012, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 7035/2002

Još jedan postupak pred Vrhovnim upravnim sudom Bugarske vodio se u vezi sa nošenjem marama u sistemu obrazovanja. Učenicu muslimanske veroispovesti koja je pohađala srednju školu u Blagoevgradu, direktorka škole je najpre ubeđivala učenicu i njene roditelje da prestane da nosi maramu, a kada je učenica odbila, direktorka je suspendovala na nedelju dana, tokom kojih joj je bilo zabranjeno da dolazi u školu.⁹⁶⁵ Nakon toga je učenica napustila školu i upisala se u srednju religijsku školu. Vrhovni upravni sud je odlučio da je zabrana nošenja marame bila opravdana kako bi se osiguralo ostvarivanje principa sekularnosti obrazovanja, kao i da se ovom zabranom ne utiče na pravo na obrazovanje ove učenice, s obzirom da je imala mogućnost da pohađa drugu srednju školu, u kojoj je nošenje marama dozvoljeno.⁹⁶⁶ Ovom odlukom je sud potvrdio odluku Upravnog suda Blagoevgrada i odluku Komisije za zaštitu od diskriminacije. Vrhovni upravni sud je stava da je učenica prekršila odredbe propisane obrazovnim zakonima, iskazujući svoju religioznost. U konkretnom slučaju, u pitanju su bila podzakonska akta (Pravilnik o primeni Zakona o državnom obrazovanju), koji je manje pravne snage od Zakona o zaštiti od diskriminacije, dok je princip sekularnosti obrazovanja propisan zakonom.⁹⁶⁷ Dodatno treba ukazati da je Vrhovni upravni sud u ovom slučaju izabrao pogrešnog komparatora. Situaciju muslimanske devojke koja nosi maramu poredio je sa drugim učenicima koji odećom ili na drugi način iskazuju svoja religijska uverenja, pa je zaključio da nije bilo razlike u tretmanu. Međutim, u skladu sa antidiskriminacijskim pravom, uporednik treba da bude osoba koja nema lično svojstvo za koje se tvrdi da je osnov diskriminacije, te je evidentno da uporednik ne može da bude osoba koja vidljivo iskazuje svoja religijska uverenja, već upravo osoba koja ih ne iskazuje vidljivo.⁹⁶⁸

U pogledu diskriminacije Roma, najčešće su tužbe sudovima zbog govora mržnje, kao i krivične prijave u situacijama kada diskriminacija ima obeležja nekog krivičnog dela. Dok Komisija za zaštitu od diskriminacije ima jasan stav po pitanju zabranjenosti govora mržnje, tužilaštvo najčešće odbacuje krivične prijave, tako što se poziva na slobodu govora ili navodi da su u

---

⁹⁶⁵ OSJI, op.cit, 2018, str. 27-30

⁹⁶⁶ Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 1797 od 18.02.2016, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 658/2015

⁹⁶⁷ *Правата на човека в България през 2016 г.*, Български хелзинкски комитет, София, 2017, str. 105-106

⁹⁶⁸ Ibid.

pitanju teme od javnog interesa ili čak tako što navodi da niko ne može da bude krivično odgovoran zbog programa političke partije, jer program usvaja kolektivni organ.⁹⁶⁹

Jedan postupak zbog govora mržnje vođen je protiv zamenika premijera za ekonomske i demografske politike pred Okružnim sudom u Burgasu. Sud je utvrdio da njegov govor u Parlamentu iz 2014. godine predstavlja uznemiravanje, koje je zabranjeno Zakonom o zaštiti od diskriminacije.⁹⁷⁰ Naime, zamenik premijera Bugarske, u vreme dok je bio narodni poslanik, izjavio je da su Romi: „lopovi nalik zverima, razbojnici koji uništavaju državnost i zakone, drska i brutalna podljudska bića spremna da ubiju za nekoliko leva; žene im imaju instinkte kuja lualica koje veruju da sve treba da dobiju besplatno, žive izvan svih zakona, pravila i ljudskih kodeksa ponašanja, koriste pljačku i krađe kao način izdržavanja, rađaju decu kao biznis, a decu vaspitavaju da prose, da trguju drogom i da se bave prostitucijom.“⁹⁷¹ Sud je utvrdio da je u pitanju uzmemiravanje i da je tim govorom tuženi mogao da povredi bilo koju osobu romske nacionalne pripadnosti, ali nije utvrdio da je ovim govorom zamenik premijera i podsticao na diskriminaciju. Tuženom je naloženo da se ubuduće suzdrži od ovakvih izjava.⁹⁷² Iako u konkretnom slučaju nije u pitanju slučaj višestruke diskriminacije, slučaj je predstavljen zbog načina na koji je tuženi govorio o Romkinjama, iz čega se može videti koliki je nivo stereotipa i predrasuda koji postoje u društvu prema ovoj višestruko marginalizovanoj društvenoj grupi, kao i koliko se stereotipi o Romkinjama razlikuju od stereotipa i predrasudama prema Romima.

7.2.5. Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

U ovom delu ukratko je predstavljena praksa bugarskog nacionalnog tela za ravnopravnost – Komisije za zaštitu od diskriminacije,⁹⁷³ na osnovu dostupnih izveštaja, kao i na osnovu podataka dobijenih od predstavnika ovog tela za ravnopravnosti u istraživanju koje je sproveo

---

⁹⁶⁹ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2018*, str. 110-111

⁹⁷⁰ Presuda Okružnog suda u Burgasu, br. 1151 od 31.07.2017, doneta na osnovu građanskog predmeta br. 7094/2016

⁹⁷¹ *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2018*, str. 110-111

⁹⁷² Ibid.

⁹⁷³ Komisija za zaštitu od diskriminacije predstavljena je u delu 7.2.3.2. Više informacija o Komisiji za zaštitu od diskriminacije Bugarske dostupno na: <http://www.kzd-nondiscrimination.com/layout/>

Equinet – Evropska mreža tela za ravnopravnost tokom 2016. godine o praksama nacionalnih tela za ravnopravnost u vezi sa višestrukom i intersekcionalnom diskriminacijom.⁹⁷⁴

Broj pritužbi koje se odnose na višestruku diskriminaciju je u porastu, a u Komisiji za zaštitu od diskriminacije vodi se evidencija pritužbi na osnovu više ličnih svojstava. Podaci o broju predmeta višestruke diskriminacije objavljuju se u redovnim godišnjim izveštajima. U 2016. godini bilo 68 odluka u predmetima za zaštitu od višestruke diskriminacije, od čega je u 13 slučajeva utvrđena diskriminacija.⁹⁷⁵ Broj pritužbi za višestruku diskriminaciju porastao je u 2017. godini, kada je Komisija za zaštitu od diskriminacije primila 135 pritužbi, od kojih je u 77 slučajeva navedeno dva lična svojstva, u 59 slučajeva tri lična svojstva, dok je u 19 slučajeva navedeno četiri i više ličnih svojstava.⁹⁷⁶ Najčešća lična svojstva koja su navedena bila su lični i društveni status, invaliditet, starosno doba, bračni status i imovno stanje.⁹⁷⁷

Za razliku od slučajeva diskriminacije na osnovu jednog ličnog svojstva, o kojima odlučuje specijalizovano veće od tri člana, o slučajevima višestruke diskriminacije odlučuje petočlano veće, koje u svakom konkretnom slučaju određuje predsednik Komisije za zaštitu od diskriminacije.⁹⁷⁸ Predstavnicima Komisije za zaštitu od diskriminacije ukazuju da u slučajevima višestruke diskriminacije, kao i u slučajevima u kojima je neophodno primeniti intersekcijski pristup, članovi veća moraju da se bave svakim ličnim svojstvom pojedinačno, uzimajući u obzir interakciju među ličnim svojstvima.⁹⁷⁹ To može da utiče na dužinu postupka i do kašnjenja u donošenju odluke Komisije za zaštitu od diskriminacije, ali je dosadašnja praksa pokazala da su kašnjenja minimalna, dok je s druge strane, veće zadovoljstvo podnosilaca pritužbi zbog postupanja veća u proširenom sastavu i zbog detaljnosti obrazloženja.⁹⁸⁰

Slučajevi višestruke diskriminacije koji su se pojavili pred Komisijom za zaštitu od diskriminacije veoma su raznovrsni, a uključuju kombinacije više ličnih svojstava u okviru 19 ličnih svojstava koji su propisani antidiskriminacionim zakonom Bugarske. Neki slučajevi

---

⁹⁷⁴ Videti fn 786

⁹⁷⁵ Годишен отчет за 2016, Комисия за защита от дискриминация, София, 2017, str. 94

⁹⁷⁶ Годишен отчет за 2017, Комисия за защита от дискриминация, София, 2018, str. 13

⁹⁷⁷ Годишен отчет за 2016, str. 94

⁹⁷⁸ Podaci iz upitnika Komisije za zaštitu od diskriminacije Bugarske, mart 2016.

⁹⁷⁹ Ibid.

⁹⁸⁰ Ibid.

višestruke diskriminacije žena uspešno su rešeni u postupku pred Komisijom za zaštitu od diskriminacije.

U jednom slučaju, pritužba je podneta zbog diskriminacije na osnovu invaliditeta, pola i ličnog statusa, a podneli su je roditelji, kao zakonski zastupnici svoje maloletne ćerke protiv Ministarstva rada i socijalne politike Bugarske.⁹⁸¹ U pritužbi je navedeno da u zakonu kojim je regulisano socijalno osiguranje nije propisana mogućnost da osigurani otac uzme odsustvo za negu deteta do dve godine, ukoliko majka zbog lošeg zdravstvenog stanja nije zaposlena i nema socijalno osiguranje. Navedeno je i da u situacijama kada majka nije bila zaposlena, odnosno, nikada nije radila zbog svog invaliditeta, nema mogućnost da ostvari pravo na naknadu za trudničko, porodiljsko i odsustvo za negu deteta do dve godine. S druge strane, s obzirom da je nezaposlena, ovo pravo ne može da ostvari ni otac. Zbog toga je u konkretnom slučaju, otac bio primoran da dà otkaz, kako bi mogao da se brine o ćerki jer, kako je navedeno u pritužbi, majka nije mogla samostalno da se o njoj brine.⁹⁸²

Podnosioci pritužbe smatraju da je u pitanju diskriminacija žena sa invaliditetom. Komisija za zaštitu od diskriminacije konstatovala je da je ovaj spor ograničen na utvrđivanje mogućnosti socijalno osiguranog oca da koristi odsustvo sa rada radi nege deteta do dve godine, u situacijama kada je majka ozbiljno bolesna i/ili ima invaliditet, zbog čega nije zaposlena i ne može da ostvari neophodan radni staž. Komisija za zaštitu od diskriminacije je u svojoj odluci podsetila da su osobe sa invaliditetom u Bugarskoj jedna od najranjivijih grupa u društvu. Pored toga, podsetila je i na stavove Suda pravde EU prema kojima postoji diskriminacija kada se primenjuju različita pravila u istim ili sličnim situacijama, kao i kada se primenjuju ista pravila u bitno različitim situacijama. Takođe, ukazano je i na praksu Suda pravde EU da bilo koje nepovoljnije postupanje prema ženama u vezi sa trudnoćom i materinstvom, predstavlja diskriminaciju na osnovu pola.⁹⁸³

Petočlano veće Komisije za zaštitu od diskriminacije utvrdilo je da ukoliko očevi ne mogu da uzmu odsustvo sa rada radi nege deteta samo zato što majka ima invaliditet ili ozbiljnu bolest

---

⁹⁸¹ Odluka br. 122/2013 doneta na osnovu pritužbe br. 26/2012

⁹⁸² Годишен отчет за 2013, Комисия за защита от дискриминация, София, 2014, str. 63-65

⁹⁸³ Ibid.

usled čega nije zaposlena, to predstavlja diskriminaciju na osnovu pola, invaliditeta i ličnog statusa, te ovakva administrativna praksa ne može biti objektivno opravdana. Prema praksi Suda pravde EU, koja je obavezujuća za sve EU članice, odsustvo radi nege deteta mogu da koriste i zaposleni otac i zaposlena majka, odnosno, ovo odsustvo je predviđeno za zaposlene roditelje. Osnovna ideja oko koje je sud izgradio svoju praksu jeste da je potrebno obezbediti stvarnu ravnopravnost i ograničiti *de facto* neravnopravnost koja postoji u društvima. Komisija za zaštitu od diskriminacije utvrdila je da postupanje Ministarstva rada i socijalne politike bilo takvo da je stvorilo diskriminatornu praksu nepriznavanja očevima prava na odsustvo radi nege deteta do dve godine, kada je majka deteta nezaposlena i nema potrebno radno iskustvo zbog invaliditeta ili ozbiljne bolesti. Komisija je utvrdila da je u konkretnom slučaju došlo do posredne diskriminacije na osnovu pola i invaliditeta, koja utiče ne samo na podnosiocce pritužbe, već i na neodređeni broj drugih osoba. Komisija za zaštitu od diskriminacije preporučila je Ministarstvu rada i socijalne politike Bugarske da preduzme sve neophodne mere i obezbedi svim građanima i građankama ostvarivanje prava bez diskriminacije.⁹⁸⁴

U drugom slučaju, podnositeljka pritužbe navela je da joj je 30. januara 2014. godine otkazan ugovor o radu, nakon sedam godina i tri meseca lojalnog rada kod poslodavca.⁹⁸⁵ Navela je da je krajem decembra 2013. godine išla na *in vitro* vantelesnu oplodnju, zbog čega je bila na bolovanju. Dok je bila na bolovanju, njen pretpostavljeni je pozvao i obavestio da će se odeljenje na kojem ona radi transformisati, a s obzirom da ona ima veliko iskustvo, ponudio joj je da ostane u radnji kao menadžerka radnje ili će joj ugovor biti otkazan u toku probnog rada u transformisanoj radnji, ukoliko ne prihvati ponudu poslodavca.⁹⁸⁶ Ona je podnela medicinsku dokumentaciju poslodavcu, koja je sadržala informacije o dijagnozi i postupku kom je podvrgnuta. Nakon toga je primila nekoliko poziva od svog pretpostavljenog i kolega iz Sektora za ljudske resurse, koji su se raspitivali kakvi su rezultati *in vitro* postupka i da li će i do kada biti na bolovanju. Kada je saznala da *in vitro* vantelesna oplodnja nije bila uspešna, podnositeljka pritužbe je obavestila poslodavca da se vraća na posao nakon bolovanja. Kada se vratila na

---

⁹⁸⁴ Ibid.

⁹⁸⁵ Odluka br. 43/2015 doneta na osnovu pritužbe br. 107/2014

⁹⁸⁶ Годишен отчет за 2015, Комисия за защита от дискриминация, София, 2016, str. 50-52

posao, podnositeljku pritužbe je sačekao otkaz ugovora o radu i obaveštenje da više ne važi ponuda za radno mesto menadžerke radnje.⁹⁸⁷

U pritužbi je navedeno da je jedini razlog za otkaz ugovora o radu činjenica da su njeni pretpostavljeni saznali razlog zbog kojeg je bila na bolovanju, te da su se verovatno zabrinuli zbog njene želje da bude majka, kao i da su pretpostavili da će zbog problema sa reproduktivnim zdravljem, češće koristiti bolovanje u budućnosti. Na poslu je saznala da od devet zaposlenih u njenom odeljenju, samo njoj nije ponuđeno alternativno radno mesto, dok su svim drugim zaposlenima ponuđeni drugi poslovi. U pritužbi je ukazala da su informacije o njenom zdravstvenom stanju i saznanje da pokušava da postane majka, veoma uticali na odnos njenih pretpostavljenih prema njoj, kao i da više nije tretirana kao vredan član tima. Tvrdila je da je nakon više od sedam godina, tokom kojih se usavršavala, obučavala nove zaposlene, postala ekspertkinja za kvalitet usluga, njen ugovor o radu raskinut nepravično i diskriminatorno. Podnositeljka pritužbe smatra da je posredno diskriminisana na osnovu pola, bračnog statusa i invaliditeta.

Komisija za zaštitu od diskriminacije nije razmatrala zakonitost otkaza ugovora o radu niti da li je opravdano ugovaranje probnog rada na novim radnim mestima, odnosno, da li su se opisi radnog mesta toliko promenili da je neophodan probni rad. Komisija se bavila utvrđivanjem da li je podnositeljka pritužbe tretirana nepovoljnije od drugih zaposlenih u njenom sektoru zbog toga što je koristila bolovanje zbog vantelesne oplodnje. Ono što je Komisija smatrala da je relevantno, a što poslodavac nije osporio, jeste činjenica da je otkaz dobila nakon što je poslodavac saznao da ima probleme reproduktivnog zdravlja i da pokušava da postane majka vantelesnom oplodnjom.⁹⁸⁸ Dakle, poslodavac je bio svestan činjenice da podnositeljka pritužbe želi da zatrudni, da ide na *in vitro* vantelesnu oplodnju, što je pokazatelj problema reproduktivnog zdravlja, te je logično poslodavac mogao da pretpostavi da će u slučaju uspešne vanantelesne oplodnje podnositeljka pritužbe koristiti pravo na trudničko i porodiljsko odsustvo, a u slučaju neuspešne vantelesne oplodnje, da će ponovo odlaziti na bolovanje zbog novih pokušaja vantelesne oplodnje. S obzirom da poslodavac nije dokazao da otkaz ugovora o radu

---

⁹⁸⁷ Ibid.

⁹⁸⁸ Ibid.

podnositeljki pritužbe nije bio zasnovan na njenom ličnom svojstvu, Komisija za zaštitu od diskriminacije utvrdila je da je došlo do diskriminacije na osnovu pola i zdravstvenog stanja podnositeljke pritužbe u poređenju sa drugim zaposlenima u sektoru, zbog postupka vantelesne oplodnje. Komisija je izrekla poslodavcu kaznu u iznosu od 1.020 evra.⁹⁸⁹

Komisija za zaštitu od diskriminacije utvrdila je višestruku diskriminaciju i u slučaju majke deteta sa invaliditetom, na osnovu invaliditeta njenog deteta i na osnovu njenog ličnog statusa (osuđivanosti).⁹⁹⁰ Ona je završila obuku za personalnu asistentkinju i ispunjavala je sve uslove za taj plaćeni posao, te je htela da bude personalna asistentkinja svom detetu sa invaliditetom. Međutim, podzakonskim aktom je propisano da posao personalnog asistenta ne može da obavlja osoba koja je osuđivana, a podnositeljka pritužbe je bila osuđivana na novčanu kaznu.⁹⁹¹ Iako je utvrdila višestruku diskriminaciju, komisija nije detaljnije obrazlagala svoj stav. Ovu odluku Komisije za zaštitu od diskriminacije potvrdili su prvostepeni sud i Vrhovni upravni sud. Kako je Ministarstvo rada i socijalne politike tvrdilo u žalbi da podnositeljka pritužbe ne može da bude diskriminisana na osnovu invaliditeta, jer ona nema invaliditet, Vrhovni upravni sud se u obrazloženju usredsredio na ove navode i utvrdio da je podnositeljka pritužbe bila direktno diskriminisana na osnovu invaliditeta svog deteta.⁹⁹² Međutim, sud ovo nije tretirao kao slučaj višestruke diskriminacije i nije uzeo u obzir da je podnositeljka pritužbe, u konkretnom slučaju, bila izložena nepovoljnijem tretmanu – nemogućnosti da bude personalna asistentkinja svom detetu sa invaliditetom, zbog svoje osuđivanosti, a ne na osnovu invaliditeta deteta.⁹⁹³

7.3. Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Hrvatske

7.3.1. Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena

Prema Ustavu, Republike Hrvatska je jedinstvena i nedeljiva demokratska i socijalna država.⁹⁹⁴

---

⁹⁸⁹ Ibid.

⁹⁹⁰ Odluka br. 126/2014 doneta na osnovu pritužbe br. 84/2013

⁹⁹¹ Više informacija o odluci Komisije za zaštitu od diskriminacije u: *Годишен отчет за 2014, Комисия за защита от дискриминация, София, 2015, str. 55*

⁹⁹² *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2018, str. 37*

⁹⁹³ Ibid.

⁹⁹⁴ Ustav Republike Hrvatske, „Narodne novine“, br. 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10 i 05/14, član 1.

Prema pravnoj organizaciji i državnom uređenju, Hrvatska je parlamentarna republika, zasnovana na načelu podele vlasti, u kojoj predsednik vlade i predsednik države predstavljaju izvršnu vlast, a državna vlast je ograničena pravom građana na lokalnu i područnu (regionalnu) samoupravu.⁹⁹⁵ Jedinice lokalne samouprave su opštine i gradovi, a jedinice regionalne samouprave su županije. U Republici Hrvatskoj ima 575 jedinica lokalne samouprave⁹⁹⁶ i grad Zagreb, kao glavni grad Republike Hrvatske, koji ima poseban status grada i županije.⁹⁹⁷

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske iz 2011. godine bilo je ukupno 4.456.096 stanovnika. Republika Hrvatska je članica Europske unije od 1. jula 2013. godine.⁹⁹⁸ Nakon pristupanja Hrvatske Evropskoj uniji, prema podacima iz 2014. godine, broj stanovnika je znatno opao, za skoro 220.000, uglavnom zbog migracija hrvatskog stanovništva u ostale zemlje članice EU. U Hrvatskoj ima više žena nego muškaraca, i to za 7,2%.⁹⁹⁹ Najveća nacionalna manjina u Hrvatskoj su Srbi (4,36%), dok su ostale manjine zastupljene ispod 1%.¹⁰⁰⁰

U procesu pristupanja EU, Hrvatska je aktivno radila na preispitivanju zakonodavstva sa ciljem harmonizacije sa međunarodnim standardima i pravom EU i u tom smislu, bilo je značajnih izmena u nacionalnom zakonodavstvu, posebno u oblasti ravnopravnosti polova.¹⁰⁰¹ Međutim, izmene u zakonodavstvu nisu dovele do smanjenja stereotipa u društvu. Rodni stereotipi u Hrvatskoj opstaju i vezani su za uloge i odgovornosti žena i muškaraca u porodici i društvu, za nasilje prema ženama, položaj i ulogu političarki, što sve doprinosi održavanju slike o ženi u tradicionalnim ulogama majki i supruga, čime se podriva društveni položaj žena i ometa njihovo

---

⁹⁹⁵ Član 4. Ustava Republike Hrvatske

⁹⁹⁶ 428 opština, 127 gradova i 20 županija

⁹⁹⁷ *Lokalna i područna (regionalna) samouprava: Sustav lokalne i područne (regionalne) samouprave*, Ministarstvo uprave Republike Hrvatske, <https://uprava.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/5-uprava-za-politicki-sustav-i-organizaciju-uprave-1075/lokalna-i-podrucna-regionalna-samouprava/842>, 17.10.2018.

⁹⁹⁸ European Union, *Member Countries: Croatia*, https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/croatia_hr, 16.10.2018.

⁹⁹⁹ *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2016*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2016, str. 1-3.

¹⁰⁰⁰ Albanaci (0,41%), Austrijanci (0,01%), Bošnjaci (0,73%), Bugari (0,01%), Crnogoraci (0,11%), Česi (0,22%), Mađari (0,33%), Makedonci (0,10%), Nemci (0,07%), Poljaci (0,02%), Romi (0,40%), Rumuni (0,01%), Rusi (0,03%), Rusini (0,05%) Slovaci (0,11%), Slovenaci (0,25%), Srbi (4,36%), Italijani (0,42%), Turci (0,01%), Ukrajinaci (0,04%), Vlasi (0,00) i Jevreji (0,01%). *Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj*, Vlada Republike Hrvatske, Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina, <https://pravamanjina.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/352>, 16.10.2018.

¹⁰⁰¹ Jadranka Stantić i Vesna Bilbija, „Borba protiv diskriminacije temeljem spola u Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji“, *Pravni Vjesnik*. Časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku, vol. 30, br. 2, 2014, str. 449-466

napredovanje u obrazovanju i karijeri.¹⁰⁰² Rezultati istraživanja iz 2011. godine pokazuju da većina građana (55,5%) smatra da je hrvatsko društvo patrijarhalno, a patrijarhalnost najviše prepoznaju u održavanju stereotipnih uloga muškaraca i žena (38,6%), održavanju pozicije muške moći u društvu (30,3%) i podeli kućnih poslova na štetu žena (27,3%).¹⁰⁰³ Hrvatski mediji, u reklamama i televizijskim programima, nastavljaju da prenose diskriminatorne, stereotipne i ponižavajuće medijske sadržaje o ženama, bez obzira na programe i mere koje je Hrvatska preduzela kako bi suzbila takvo izveštavanje, kao što je na primer sistem bodovanja, kojim se obezbeđuje dodela dodatnih finansijskih sredstava radijskim i televizijskim stanicama za produkciju rodno osetljivih sadržaja.¹⁰⁰⁴ U medijima su prisutne seksualne aluzije, vulgaran i seksistički jezik, a pojedini mediji konstantno izveštavaju o načinu oblačenja političarki, uključujući i predsednicu Hrvatske, čime se osnažuje stereotip da kod žena fizički izgled ima medijski prioritet.¹⁰⁰⁵

Pored medijskog izveštavanja u kojem se konstantno iskorišćava žensko telo u reklamama i stavlja fokus na fizički izgled žena, u medijskim priložima o nasilju prema ženama preovladava senzacionalizam i sekundarna viktimizacija žrtava.¹⁰⁰⁶ O nasilju prema ženama najčešće se izveštava kada se nasilje dogodi, a najmanje kao o raširenom društvenom problemu. Skoro polovina medijskih priloga krši dostojanstvo osobe o kojoj se izveštava, više od trećine ima senzacionalistički naslov, krši se pravo na privatnost, nasilje se dovodi u kontekst ljubomore ili prevelike ljubavi, a žrtva se krivi i naglašava se njena odgovornost za nasilje kojem je bila izložena.¹⁰⁰⁷ Slična je situacija i sa izveštavanjem o femicidu, koji je prisutan u Hrvatskoj,¹⁰⁰⁸ ali se u medijima ovom fenomenu retko pristupa istraživački, već se najčešće piše o konkretnim

---

¹⁰⁰² CEDAW, *Concluding observations on the combined fourth and fifth periodic reports of Croatia*, Committee on the Elimination of Discrimination against Women, CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015, para. 16

¹⁰⁰³ Marjeta Šinko, *Istraživanje: Žene u hrvatskoj politici (rezultati 2011)*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2012, str. 12-13

¹⁰⁰⁴ CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015, para. 17

¹⁰⁰⁵ *Izvešće o radu Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova za 2018*, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2019, str. 256 i 271 (u daljem tekstu: Izvešće PRS 2018)

¹⁰⁰⁶ Izvešće PRS 2018, str. 275-277

¹⁰⁰⁷ *Analiza medijskog izveštavanja o slučajevima nasilja prema ženama 2012-2016*, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2018, str. 30-37

¹⁰⁰⁸ Prema službenim podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, u periodu od 2012. do 2017. godine u Hrvatskoj je ubijeno 90 žena, a počinioci su bili njihovi sadašnji ili bivši muževi i partneri ili bliske osobe. U toku 2016-2017. godine, u Hrvatskoj su 25-30% od svih ubistava bili femicidi.

ubistvima žena.¹⁰⁰⁹ U medijima je prisutna tabloidizacija i senzacionalističko izveštavanje o ovim slučajevima, pa se najčešće ekstenzivno izveštava o zločinima koji su bili izuzetno brutalni ili nesvakidašnji.¹⁰¹⁰

Nasilje prema ženama je široko rasprostranjeno, a CEDAW komitet je izrazio zabrinutost što je zakonodavni i strateški okvir Hrvatske više usmeren na očuvanje porodice, nego na obezbeđenje sigurnosti ženama žrtvama rodno zasnovanog i porodičnog nasilja.¹⁰¹¹ Oko 21% žena u Hrvatskoj doživelo je fizičko i/ili seksualno nasilje od sadašnjeg ili bivšeg partnera, a 81% žena smatra da je nasilje prema ženama veoma često ili često.¹⁰¹² Tokom 2015. godine¹⁰¹³ ponovo je uvedeno krivično delo nasilje u porodici, koje obuhvata teže oblike nasilja u porodičnom okruženju. U prvim godinama primene evidentiran je porast nasilja prema ženama, u 2016. godini zabeleženo je 330 krivičnih dela (279 prema ženama), dok je u 2017. bilo 552 krivičnih dela (464 prema ženama).¹⁰¹⁴ Imajući u vidu da je i novim Zakonom o zaštiti od nasilja u obitelji (2017)¹⁰¹⁵ za nasilje u porodici propisana prekršajna odgovornost,¹⁰¹⁶ treba ukazati da se broj prekršajnih prijava i postupaka smanjuje. U periodu od 2013. do 2017. godine broj prijavljenih slučajeva nasilja prema ženama u prekršajnim postupcima smanjio se sa 12.000 (2013) na 8.000

---

¹⁰⁰⁹ Sanja Sarnavka, *Analiza medijskog izveštavanja o slučajevima femicida 2012-2016*, Ženska soba – Centar za seksualna prava, Zagreb, 2018, str. 6

¹⁰¹⁰ Sarnavka, op.cit, 2018, str. 9

¹⁰¹¹ Komitet je preporučio Hrvatskoj, između ostalog, da izmeni i dopuni krivično zakonodavstvo koje se odnosi na nasilje u porodici kako bi se žrtvama obezbedile hitne mere zaštite dok čekaju da otopčne krivičnipostupak. Zatim, potrebno je da Hrvatska izmeni i dopuni Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, tako da pojam porodice obuhvati sve intimne i prethodne partnerske veze, kao i da obezbedi adekvatna, sigurna i autonomna sredstva za finansiranje skloništa i pružanja usluga podrške ženama žrtvama rodno zasnovanog nasilja, te da izmeni i dopuni zakonsku definiciju silovanja kako bi bila usklađena sa prihvaćenim međunarodnim standardima. CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015, para. 19

¹⁰¹² *Nasilje nad ženama: istraživanje provedeno diljem Europske unije. Kratki pregled rezultata*, FRA-Agencija Europske unije za temeljna prava, Beč, 2014, str. 34 i 38

¹⁰¹³ Izmene Kaznenog zakona Republike Hrvatske od 30.5.2015. godine, član 179a

¹⁰¹⁴ Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku Republike Hrvatske, *Sve što trebate znati o Konvenciji Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji*, dostupno na: <https://mdomsp.gov.hr/istanbulska-konvencija/index.html>, 11.3.2019.

¹⁰¹⁵ Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji, „Narodne novine“, br. 70/17

¹⁰¹⁶ Član 10. Zakona o zaštiti od nasilja u obitelji: Nasilje u porodici je 1) telesno nasilje; 2) telesno kažnjavanje ili drugi načini ponižavajućeg postupanja prema deci; 3) psihičko nasilje koje kod žrtve prouzrokuje povredu dostojanstva ili uznemirenost; 4) polno uznemiravanje; 5) ekonomsko nasilje kao zabrana ili onemogućavanje korišćenja zajedničke ili sopstvene imovine, raspolaganja sopstvenim prihodima ili imovinom stečenom sopstvenim radom ili nasleđivanjem, onemogućavanje zapošljavanja, uskraćivanje sredstava za održavanje zajedničkog domaćinstva i za brigu o deci i 6) zanemarivanje potreba osobe sa invaliditetom ili osobe starijeg životnog doba koje dovodi do njene uznemirenosti ili vređa njeno dostojanstvo i time joj nanosi telesne ili duševne patnje.

(2017).¹⁰¹⁷ Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova takođe ukazuje na trend smanjivanja broja prekršajnih postupaka i povećanja krivičnih postupaka za nasilje prema ženama.¹⁰¹⁸ S obzirom da se nasilje prema ženama još uvek tretira kao privatna porodična stvar, MUP Republike Hrvatske je krajem marta 2019. godine, na svojoj internet stranici objavio Kalendar nasilja, sa ciljem upoznavanja javnosti o brojnosti prekršajnih i krivičnih dela porodičnog nasilja.¹⁰¹⁹ Odabirom datuma na kalendaru dobija se informacija o broju prekršajnih i krivičnih dela nasilja u porodici na koje se policija odazvala u prethodna 24 sata. Međutim, u Hrvatskoj još uvek nije uspostavljena nacionalna telefonska linija koja bi pružala informacije i podršku žena žrtvama porodičnog i rodno zasnovanog nasilja (24/7), finansiranje rada ženskih organizacija koje pružaju usluge ženama žrtvama nasilja je nedovoljno, a skloništa i sigurne kuće nisu adekvatno geografski raspoređene i nemaju stabilno finansiranje iz javnih izvora.¹⁰²⁰

Republika Hrvatska je u oktobru 2018. godine ratifikovala Istanbulsku konvenciju,¹⁰²¹ ali je sam proces ratifikacije izazvao velike kontroverze u hrvatskom društvu. Građanska inicijativa „Hrvatska protiv Istanbulske konvencije“ organizovala je nekoliko protestnih skupova,¹⁰²² a građanska inicijativa „Istina o Istanbulskoj“ pokrenula je prikupljanje potpisa za izjašnjavanje o raspisivanju referenduma po ovom pitanju,¹⁰²³ ali nisu uspeli da prikupe dovoljan broj potpisa. Protivnici ratifikacije javno su se zalagali protiv „rodne ideologije“, za koju smataju da je nenaučna, da je u suprotnosti sa Ustavom, da je suprotna tradiciji i porodičnim vrednostima, kao i da se nameće deci i mladima kroz obrazovanje i medije.¹⁰²⁴ Na kraju je konvencija ratifikovana uz tzv. interpretativnu izjavu: „*Republika Hrvatska smatra da je cilj Konvencije zaštita žena od svih oblika nasilja te sprečavanje, progon i eliminacija nasilja nad ženama i obiteljskog nasilja.*

---

¹⁰¹⁷ Sve što trebate znati o Konvenciji Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, op.cit.

¹⁰¹⁸ Izvješće PRS 2018, str. 93 i 98.

¹⁰¹⁹ Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, *Kalendar nasilja*, dostupno na: <https://mup.gov.hr/kalendar-nasilja/283308>, 11.3.2019.

¹⁰²⁰ *Ljudska prava u Hrvatskoj: Pregled stanja za 2018. godinu*, Kuća ljudskih prava Zagreb, Zagreb, 2019, str. 60

¹⁰²¹ Zakon o potvrđivanju Konvencije Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, „Narodne novine – Međunarodni ugovori“, br. 03/18

¹⁰²² Više o tome: N1, *Protest u Zagrebu protiv Istanbulske konvencije*, 24.3.2018, dostupno na: <http://rs.n1info.com/Region/a374220/Protest-u-Zagrebu-protiv-Istanbulske-konvencije.html>, 1.5.2019; BLIC, *Crkva žestoko protiv Istanbulske konvencije, sutra protest u centru Zagreba*, 23.3.2018, dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/svet/crkva-zestoko-protiv-istanbulske-konvencije-sutra-protest-u-centru-zagreba/6qpfgg9>, 1.5.2019

¹⁰²³ Više informacija dostupno na sajtu Istina o Istanbulskoj, uključujući i odluku o referendumskom pitanju: <http://istinaoistanbulskoj.info/neprihvatljivo-u-istanbulskoj-konvenciji>, 1.5.2019

¹⁰²⁴ Ibid.

*Republika Hrvatska smatra da odredbe Konvencije ne sadrže obvezu uvođenja rodne ideologije u hrvatski pravni i obrazovni sustav ni obvezu promjene ustavne definicije braka. Republika Hrvatska smatra da je Konvencija u skladu s odredbama Ustava Republike Hrvatske, posebno s odredbama o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda te će Konvenciju primjenjivati uzimajući u obzir navedene odredbe, načela i vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske”.*¹⁰²⁵

Rodna segregacija u obrazovanju i dalje postoji u Hrvatskoj. Prema podacima iz 2016/2017. godine, devojčice više upisuju gimnazije i umetničke škole, dok veći procenat dečaka upisuje tehničke i zanatske škole.¹⁰²⁶ Što se tiče visokog obrazovanja, žene čine većinu upisanih na svim fakultetima, osim na tehničkim naukama (26,9%), a takođe čine i većinu diplomiranih studenata (59-60%).¹⁰²⁷ Ova razlika je izražena i među zaposlenima u sektoru obrazovanja, tako da muškarci čine samo oko 14% zaposlenih u osnovnim školama i oko 33% u srednjim školama, dok je na fakultetima u školskoj 2017/2018. godini bio podjednak broj muškaraca i žena.¹⁰²⁸

Iako se zakonodavni, strateški i institucionalni okvir rodne ravnopravnosti u Hrvatskoj poboljšao, žene i dalje nisu ravnopravne sa muškarcima, posebno na tržištu rada na kojem i dalje postoji visoka nezaposlenost žena i diskriminacija prema ženama.¹⁰²⁹ Situacija na tržištu rada oslikava obrazovnu rodnu segregaciju, pa su muškarci više zastupljeni u oblastima poljoprivrede, šumarstva, ribarstva, građevinarstva i rudarstva, dok su žene više zastupljene u sektorima obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite. Prisutna je vertikalna i horizontalna rodna segregacije zanimanja, žene su prekomerno zastupljene na slabo plaćenim poslovima ili na poslovima sa skraćenim radnim vremenom, rodni jaz u platama se ne smanjuje, a žene su i dalje diskriminirane pri zapošljavanju na osnovu trudnoće ili majčinstva.¹⁰³⁰ Takođe, postoji izražena nejednakost u platama između muškaraca i žena. Žene su plaćene od 10% do 24% manje od muškaraca, a njihove plate su posebno niže u sektoru trgovine, zdravstva i socijalne zaštite, kao i u sektoru finansija i osiguranja.¹⁰³¹ Jaz u platama još je veći za žene koje rade skraćeno radno

---

¹⁰²⁵ Izvješće PRS 2018, str. 86

¹⁰²⁶ *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2018*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2018, str.27.

¹⁰²⁷ Ibid, str. 28 i 31

¹⁰²⁸ Ibid, str.35

¹⁰²⁹ Stantić i Bilbija, op.cit, 2014, str. 449-466

¹⁰³⁰ CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015, para. 28

¹⁰³¹ *Human Rights in Croatia: Overview of 2017*, Human Rights House Zagreb, Zagreb, mart 2018, str. 44

vreme i 2017. godine iznosio je 25,3%.¹⁰³² Posledično, žene u Hrvatskoj imaju niže penzije i na granici su siromaštva.¹⁰³³ Na tržištu rada posebno ranjive kategorije su žene preko 40 godina, žene sa invaliditetom, Romkinje i samohrane majke, čemu doprinosi i nedostatak programa obrazovanja i prekvalifikacije za marginalizovane grupe, kao i posebne mere i podsticaji za zaposlenje.¹⁰³⁴

Kad je reč o politici, rezultati istraživanja pokazuju da građani Hrvatske smatraju da su žene nedovoljno prisutne na svim nivoima političkog odlučivanja, pri čemu stanje na višim nivoima odlučivanja ocenjuju kao bolje od onog na lokalnom nivou.¹⁰³⁵ Kao dominantan razlog za nedovoljan broj žena u politici navedene su predrasude prema ženama u politici, odnosno, predrasude o njihovim mogućnostima ravnopravnog učešća u donošenju političkih odluka, a slede razlozi: porodične obaveze, opterećenost poslom, protivljenje muškaraca ženskom uključivanju u politiku i nedovoljna aktivnost političkih stranaka.¹⁰³⁶ Rezultati istraživanja iz 2011. godine pokazuju da 21,2% muškaraca i 13,6% žena i dalje smatra da je ženama mesto u kući, a da politika treba da se prepusti muškarcima.¹⁰³⁷ Učešće žena u političkom životu Hrvatske i dalje je veoma malo, bez obzira na činjenicu da Hrvatska ima predsednicu Republike od 2015. godine. Nakon izbora 2016. godine, poslanica u parlamentu Republike Hrvatske ima samo 12,6%, a ministarki u Vladi 20%.¹⁰³⁸ Na regionalnom i lokalnom nivou situacija je nešto bolja, učešće žena u županijskim skupštinama, većima gradova i većima opština iznosi oko 27%.¹⁰³⁹ U Evropskom parlamentu ima ukupno 11 hrvatskih poslanika, od kojih je pet žena.¹⁰⁴⁰ Po pitanju učešća u sudskoj vlasti, zastupljenost žena u Ustavnom sudu (23,1%) i Vrhovnom sudu (39,5%) još uvek je niska, dok je u nižim sudovima situacija potpuno drugačija jer su žene

---

¹⁰³² *Gender Pay Gap Statistics, Croatia*, Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics#Gender_pay_gap_levels_vary_significantly_across_EU, 3.7.2018.

¹⁰³³ *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2018*, str.48-55

¹⁰³⁴ *Human Rights in Croatia: Overview of 2017*, str. 44

¹⁰³⁵ Smiljana Leinert Novosel, „Rodni stereotipi, predrasude i diskriminacija žena u politici“, u: Ivana Radačić i Jelka Vince Pallua (ur), *Ljudska prava žena. Razvoj na međunarodnoj i nacionalnoj razini 30 godina nakon usvajanja Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011, str. 111-127

¹⁰³⁶ *Ibid*, str. 115, 121 i 125

¹⁰³⁷ Šinko, op.cit, 2012, str. 13

¹⁰³⁸ *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2018*, str.71-72

¹⁰³⁹ Županijske skupštine – 26,9%, veća gradova – 27,1% i veća opština – 26,1%. *Ibid*, str. 73

¹⁰⁴⁰ *Croatian Members of European Parliament*, Croatian Parliament, <https://www.sabor.hr/en/european-affairs/croatian-members-european-parliament>, 16.4.2019.

mnogo zastupljenije od muškaraca – u županijskim sudovima 62,9%, u opštinskim 73%, a u prekršajnim sudovima 74,5%.¹⁰⁴¹

Izazov za žene u Hrvatskoj predstavlja negativna kampanja u vezi sa pravom na abortus, čime su ugrožena reproduktivna prava žena. Iako je abortus legalan, uvode se mere u vidu obaveznog savetovanja pre nego što se procedura obavi, što dovodi do toga da je abortus teško dostupan.¹⁰⁴²

Pravo na prigovor savesti,¹⁰⁴³ na koje se lekari često pozivaju,¹⁰⁴⁴ neadekvatna državna regulacija medicinskih zahvata u vezi sa indukovanim prekidom trudnoće i visina troškova tih usluga, s obzirom da ni abortus ni kontracepcija nisu obezbeđeni kroz sistem zdravstvenog osiguranja, ograničavaju dostupnost abortusa ženama.¹⁰⁴⁵ Prigovor savesti koriste i farmaceuti,¹⁰⁴⁶ koji odbijaju da izdaju kontracepciju na recept, čime se dovodi u pitanje dostupnost kontracepcije, posebno u ruralnim krajevima i na ostrvima. Takođe, otežan pristup kontracepciji očigledan je i kroz propisivanje instrukcija, smernica i formulara za izdavanje *ellaOne* hitne kontraceptivne tablete, koje su propisali Ministarstvo zdravlja Republike Hrvatske i Hrvatska apotekarska komora. Maloletne devojke ne mogu da dobiju ovaj lek ukoliko nisu u pratnji roditelja/staratelja, a moraju da popune formular u kojem su sadržana intimna pitanja o menstrualnom ciklusu i

---

¹⁰⁴¹ *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2018*, str.56-57

¹⁰⁴² *Human Rights in Croatia: Overview of 2017*, str. 38-39

¹⁰⁴³ Odredbama člana 20. propisano je: Radi svojih etičkih, vjerskih ili moralnih nazora, odnosno uvjerenja liječnik se ima pravo pozvati na priziv savjesti te odbiti provođenje dijagnostike, liječenja i rehabilitacije pacijenta, ako se to ne kosi s pravilima struke te ako time ne uzrokuje trajne posljedice za zdravlje ili ne ugrozi život pacijenta. O svojoj odluci mora pravodobno izvjestiti pacijenta te ga uputiti drugom liječniku iste struke. Ako je liječnik zaposlen u zdravstvenoj ustanovi, trgovačkom društvu, odnosno drugoj pravnoj osobi koja obavlja zdravstvenu djelatnost ili kod drugog liječnika koji obavlja privatnu praksu, mora o odluci izvjestiti svog nadređenog, odnosno poslodavca. Zakon o liječništvu, „Narodne novine“, br. 121/03 i 117/08

¹⁰⁴⁴ Opširnije: Jozo Čizmić, „Pravo zdravstvenih radnika na „priziv savjesti“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* (1991) v. 37, br. 1, Rijeka, 2016, str. 753-786

¹⁰⁴⁵ Od 27 državnih opštih bolnica i kliničkih centara, u pet bolnica svi ginekolozi odbijaju izvršiti prekid trudnoće na zahtev, odnosno, koriste pravo na prigovor savesti. U drugim ustanovama deo lekara koristi prigovor savesti – od ukupno 322 ginekologa zaposlena u državnim bolnicama, njih 186 ima prigovor savesti. *Ljudska prava u Hrvatskoj: Pregled stanja za 2018. godinu*, Kuća ljudskih prava Zagreb, Zagreb, 2019, str. 55-56

¹⁰⁴⁶ Pravo na priziv savesti propisano je i čl. 3. st. 4. Zakona o sestrinstvu, „Narodne novine“, br. 121/03, 117/08 i 57/11), čl. 26. Zakona o stomatološkoj djelatnosti, „Narodne novine“, br. 121/03, 117/08 i 120/09, a Zakon o medicinskoj oplodnji, „Narodne novine“, br. 88/09, 137/09 i 124/11), u čl. 38. propisuje da se: zdravstveni i nezdravstveni radnici koji bi trebali provesti ili sudjelovati u provođenju postupka medicinske oplodnje imaju pravo pozvati na priziv savjesti radi svojih etičkih, vjerskih ili moralnih nazora, odnosno uvjerenja te odbiti provođenje postupka medicinske oplodnje ili sudjelovanje u tom postupku.

seksualnim odnosima, iako za ovaj lek nije potreban recept.¹⁰⁴⁷ Pri tome, treba imati u vidu da žene od 16-18 godine imaju pravo na prekid trudnoće bez pristanka roditelja/staratelja.¹⁰⁴⁸

Značajan problem u planiranju trudnoće i majčinstva i brizi za reproduktivno zdravlje jeste nejednaka pokrivenost i dostupnost ginekoloških medicinskih službi, posebno u seoskim i граниčnim područjima, na ostrvima i u planinskim predelima, a nisu uspostavljeni mobilni ginekološki timovi.¹⁰⁴⁹ Nivo kvaliteta u pružanju medicinskih usluga u oblasti reproduktivnog zdravlja nije ujednačen i razlikuje se od ustanove do ustanove,¹⁰⁵⁰ a veliki broj ginekologa odlazi u države Evropske unije, što dodatno utiče na dostupnost zdravstvene zaštite. Žene bez partnera i bez dijagnoze neplodnosti nemaju pristup veštačkoj oplodnji, čime su diskriminisane žene koje nemaju partnere i lezbejke.¹⁰⁵¹

U Hrvatskoj nedostaju postupci i mehanizmi nadzora kojima bi se obezbedili odgovarajući standardi brige na porođaju, zaštita prava i autonomije žena na porođaju, kao i mogućnost da žena izabere da se rodi van bolnice.¹⁰⁵² Problem nehumanog postupanja u pružanju zdravstvenih usluga, iako prisutan godinama, došao je u fokus pažnje nakon javnog istupa narodne poslanice Ivane Ninčević Lesandrić, koja je progovorila o nehumanom tretmanu u vezi sa porođajem.¹⁰⁵³ Istraživanje sprovedeno krajem 2018. godine, pokazalo je da 32% žena od onih

---

¹⁰⁴⁷ Očitovanje na četvrto i peto periodično izvješće Republike Hrvatske kroz pitanja postavljena državi od Odbora za uklanjanje diskriminacije žena, Hrvatska: 61. zasjedanje Odbora za uklanjanje diskriminaciju žena, 6 srpnja – 24 srpnja 2015, Autonomna ženska kuća Zagreb, Centar za žene žrtve rata Rosa, Centar za građanske inicijative, Domine, Lezbijska grupa Kontra, u saradnji sa PETRA mreža nevladinih organizacija za prevenciju i uklanjanje trgovanja ženama i Ženska mreža Hrvatske, 2015

¹⁰⁴⁸ Odredbama čl. 18. propisano je: Prekid trudnoće se vrši na zahtjev trudne žene. Uz zahtjev za prekid trudnoće koji podnosi maloljetnica, koja nije navršila 16 godina života, potreban je i pristanak roditelja ili staratelja uz suglasnost organa starateljstva. Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece, „Narodne novine“, br18/78 i 88/09

¹⁰⁴⁹ *Ljudska prava u Hrvatskoj: Pregled stanja za 2018. godinu*, str. 57

¹⁰⁵⁰ *Human Rights in Croatia: Overview of 2017*, str. 38-39

¹⁰⁵¹ *Ljudska prava u Hrvatskoj: Pregled stanja za 2018. godinu*, str. 56

¹⁰⁵² CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015, para. 30

¹⁰⁵³ Više informacija dostupno na: BBC na srpskom, „Bio je kasapin“: Žene u Hrvatskoj ustale protiv zlostavljanja na porođaju, 17.01.2019, <https://www.danas.rs/bbc-news-serbian/bio-je-kasapin-zene-u-hrvatskoj-ustale-protiv-zlostavljanja-na-porodjaju/>, 19.4.2019; BLIC, Hrvatska poslanica horor iskustvom iz bolnice digla zemlju na noge: Vezali su me, a onda strugali matericu na živo, 12.10.2018, <https://www.blic.rs/vesti/svet/hrvatska-poslanica-horor-iskustvom-iz-bolnice-digla-zemlju-na-noge-vezali-su-me-a/p3g00dg>, 19.4.2019; N1 Info, Ninčević Lesandrić: Morala sam progovoriti zbog drugih žena, 11.10.2018, <http://hr.n1info.com/Vijesti/a339014/Zastupnica-objasnila-zasto-je-u-Saboru-iznijela-sokantnu-ispovijest-o-svom-iskustvu-u-Hitnoj.html>, 19.4.2019.

koje su imale neke ginekološke intervencije, imalo iskustvo ginekološke intervencije bez anestezije (kiretaža nakon pobačaja, punkcija, biopsija, šivenje nakon porođaja).¹⁰⁵⁴

Hrvatska je sekularna država ali je odnos prema seksualnim i reproduktivnim pravima i zdravlju je pod jakim uticajem Katoličke crkve i neokonzervativnih grupa. Seksualno obrazovanje u osnovnim i srednjim školama nije dostupno, a informacije o metodama planiranja porodice nisu dovoljne i veoma često su ideološki obojene.¹⁰⁵⁵ Prilikom pokušaja uvođenja seksualnog obrazovanja u škole 2006. godine, organizacije koje promovišu zaštitu života, porodice i religijske slobode, kao što je na primer Glas roditelja za decu (GROZD) zagovarala su apstinencijski program, baziran na katoličkim shvatanjima pitanja seksualnosti, seksualnog zdravlja, porodice i rodni uloga, a argumentacija je bila fokusirana na roditeljsko pravo da obrazuju decu u skladu s „hrvatskim vrednosnim sistemom“.¹⁰⁵⁶ Broj grupa i inicijativa koje osporavaju seksualna i reproduktivna prava povećao se poslednjih godina, bolje su se povezali međusobno, a osnovna strategija im je stvaranje uverenja da su pojedina prava, npr. pravo na obrazovanje o seksualnosti i rodnoj ravnopravnosti, pravo na ravnopravnost u braku, pravo na slobodne i autonomne odluke o vlastitom telu i reproduktivnom životu, u stvari pitanje izbora koji je opravdan slobodom religijskog uverenja.¹⁰⁵⁷

Sva navedena pitanja pogađaju u većoj ili manjoj meri sve žene, ali pojedine grupe žena su u nepovoljnijem položaju u Hrvatskoj u odnosu na ostale žene. Rezultati istraživanja iz 2011. godine pokazuju da 59% ispitanika sa niskim stepenom obrazovanja i 50,4% sa visokim obrazovanjem smatraju da u Hrvatskoj postoji rodna diskriminacija.¹⁰⁵⁸ Međutim, postoje razike u odgovorima žena i muškaca, pa tako u grupi ispitanika sa niskim stepenom obrazovanja 68,5%

---

¹⁰⁵⁴ *Rezultati istraživanja o (ne)dostupnosti anestezije*, RODA – Roditelji u akciji, Zagreb, 2018, <http://www.roda.hr/udruga/projekti/prekinimo-sutnju/koliko-je-dostupna-anestezija-tijekom-ginekoloskih-zahvata.html>, 20.4.2019.

¹⁰⁵⁵ *Očitovanje na četvrto i peto periodično izvješće Republike Hrvatske*, 2015, str. 9

¹⁰⁵⁶ Amir Hodžić i Nataša Bijelić, *Neokonzervativne prijetnje seksualnim i reproduktivnim pravima u Europskoj uniji*, CESI, Zagreb, 2014, str. 22

¹⁰⁵⁷ Ove grupe aktivno rade na sprečavanju uvođenja programa seksualnog obrazovanja u škole, pokušavaju da ograniče i ospore pravo na prekid trudnoće, a 2013. godine uspele se da kroz referendum u Ustav Republike Hrvatske uvrste definiciju braka kao zajednice muškarca i žene. Uz pokretanje građanskih inicijativa, ove grupe zagovaraju svoje ideje i kroz programe političke stranke HRAST-Pokret za uspešnu Hrvatsku, koja se zalaže za zakonsku zabranu abortusa i medicinski potpomognute oplodnje, a deluju i kroz grupu političkih stranaka pod nazivom Savez za Hrvatsku. Hodžić i Bijelić, op.cit, 2014, str. 22

¹⁰⁵⁸ Šinko, op.cit, 2012, str. 10

žena primećuje rodnu diskriminaciju, što upućuje na iskustvo višestruke diskriminacije ovih žena, odnosno, na složenost i ukrštenost diskriminacije na osnovu pola, obrazovanja i imovnog stanja.¹⁰⁵⁹

Prema podacima Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo u Hrvatskoj živi ukupno 202.114 žena s invaliditetom, što predstavlja 9,5% od ukupnog broja žena, od kojih oko 55% pripada starosnoj grupi 65+, a 37,5% je u aktivnom životnom periodu (19-64).¹⁰⁶⁰ Oko 13% žena sa invaliditetom živi u nezadovoljavajućim uslovima stanovanja, a veoma zabrinjavajući podatak je da 52,1% žena s invaliditetom nema završenu osnovnu školu. Pored mnogih izazova sa kojima susreću žene sa invaliditetom, a koje se ogledaju u neadekvatnom obrazovanju, nepristupačnim uslugama, visokom stopom nezaposlenosti, izloženost porodičnom nasilju i slično, žene sa invaliditetom susreću se i sa preprekama u vezi sa zdravstvenom zaštitom. Mnoge ginekološke klinike u Hrvatskoj i dalje nemaju hidraulične ginekološke stolove, nema informacija o reproduktivnom zdravlju u prilagođenim formatima, a postoje i značajne komunikacijske barijere koje im otežavaju pristup grupama za obrazovanje i podršku trudnicama ili dojiljama u zdravstvenim centarima i bolnicama. Zdravstveni radnici nisu dovoljno informisani o tome kako određene vrste invaliditeta utiču na trudnoću, porođaj, majčinstvo i nisu senzibilisani za potrebe žene sa invaliditetom u reproduktivnom periodu.¹⁰⁶¹ Pravobraniteljica za osobe sa invaliditetom je tokom 2018. godine uputila tri preporuke Ministarstvu zdravstva: o potrebi vođenja statističkih podataka o odzivu žena s invaliditetom na preventivne preglede, o potrebi obezbeđivanja pristupačnosti zdravstvenih ustanova, kao i o potrebi podizanja svesti o položaju i pravima žena sa invaliditetom.¹⁰⁶²

Nepovoljniji položaj žena sa invaliditetom u društvu uzrokovan je mnogim faktorima, ali poseban problem predstavljaju predrasude i neznanje o položaju žena s invaliditetom u društvu. Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova ukazala je da je u 2018. godini došlo do određenih poboljšanja položaja žena sa invaliditetom, koji se ogleda u intenzivnijem trendu unapređenja obrazovne strukture žena sa invaliditetom, porast udela zaposlenih žena sa invaliditetom u

---

¹⁰⁵⁹ Ibid.

¹⁰⁶⁰ Izvješće o radu Pravobraniteljice za osobe sa invaliditetom za 2018. godinu, Pravobranitelj za osobe sa invaliditetom, Zagreb, 2019, str. 82-83 (u daljem tekstu: Izvješće POSI 2018)

¹⁰⁶¹ *Human Rights In Croatia: Overview Of 2017*, str. 52-53

¹⁰⁶² Izvješće POSI 2018, str.78-79

ukupnom broju osoba sa invaliditetom, kao i porast broja žena sa invaliditetom koje su postale majke.¹⁰⁶³

Romkinje u Hrvatskoj su marginalizovane i izložene brojnim oblicima diskriminacije, naročito u pogledu pristupa obrazovanju, zapošljavanju i zdravstvenoj zaštiti, pristupu ličnim dokumentima, zaštiti od nasilja, pristupu pravosuđu, kao i zbog nastavljanja tradicionalno štetnih praksi, poput ranog sklapanja braka, usled čega rano napuštaju školovanje.¹⁰⁶⁴ Zbog toga su Romkinje slabije obrazovane, ređe zaposlene i ređe u aktivnoj potrazi za poslom, imaju znatno manje mogućnosti i interesa za samozapošljavanje i manje su uključene u mere aktivne politike zapošljavanja, između ostalog i zbog ranih trudnoća i ranog preuzimanja roditeljskih i porodičnih obaveza, što im uskraćuje šanse za obrazovanje, a kasnije i za konkurentnost na tržištu rada.¹⁰⁶⁵

Po pitanju obrazovanja, Romkinje su u lošijem položaju i od Roma i od većinske populacije. Nezavršenu osnovnu školu ima 57% Roma, od čega 50% muškaraca i 62% žena, dvostruko više žena nema ni jedan završen razred osnovne škole (24% žena i 12% muškaraca), a u srednjim školama je 26% romskih devojčica i 36% romskih dečaka.¹⁰⁶⁶ Ova nepovoljna obrazovna slika prenosi se i na zapošljavanje i položaj na tržištu rada. Većina Romkinja je nezaposlena (oko 75%), oko 60% njih nikada ne radi plaćene poslove, a samo 18% Romkinja koristilo je neku mere aktivne politike zapošljavanja.¹⁰⁶⁷ Istraživanje je pokazalo i da Romkinje ne obavljaju redovno ginekološke preglede, da je udeo maloletničkih trudnoća visok, da prosečno Romkinje imaju oko četiri porođaja, kao i da je više od jedne trećine njih imalo komplikacije povezane sa trudnoćom i porođajem.¹⁰⁶⁸ Oko jedne petine Romkinja nema nikakvo zdravstveno osiguranje, osim u vezi sa trudnoćom, a rane trudnoće i rani brakovi uobičajeno imaju specifične zdravstvene posledice, odnosno, intersekcija roda, etniciteta i siromaštva čini ih posebno osetljivim.¹⁰⁶⁹ Životni vek romske populacije kraći je za skoro 10 godina u poređenju sa opštom

---

¹⁰⁶³ Izvješće PRS 2018, str. 277

¹⁰⁶⁴ CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015, para. 36

¹⁰⁶⁵ Izvješće PRS, str. 230, 233

¹⁰⁶⁶ Suzana Kunac, Ksenija Klasnić i Sara Lalić, *Uključivanje Roma u hrvatsko društvo: istraživanje baznih podataka*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2018, str. 99-100

¹⁰⁶⁷ Kunac, Klasnić i Lalić, op.cit, 2018, str.122, 127-129

¹⁰⁶⁸ Kunac, Klasnić i Lalić, op.cit, 2018, str. 155-157

¹⁰⁶⁹ European Commission against Racism and Intolerance, *ECRI Report on Croatia (fifth monitoring cycle)*, CRI (2018)17, str.28

populacijom, a u Hrvatskoj u opštoj populaciji ima 28% žena starijih od 60 godina, naspram 3,3% Romkinja.¹⁰⁷⁰

LGBTI populacija u Hrvatskoj izložena je diskriminaciji i nasilju, a nasilje se veoma retko prijavljuje policiji.¹⁰⁷¹ Komitet za ljudska prava Ujedinjenih nacija izrazio je 2015. godine zabrinutost zbog napada na LGBT osobe u Hrvatskoj, a Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova ukazala je na neefektivnost pravosudnog sistema da adekvatno odgovori na zločine iz mržnje prema LGBT populaciji.¹⁰⁷² Lezbejke, biseksualne i transrodne žene izložene su diskriminaciji, posebno u pravosuđu i organima izvršne vlasti, a mere koje se preduzimaju za suzbijanje govora mržnje protiv LBT žena nisu adekvatne, uz postojanje tendencije da se takva dela gone po odredbama prekršajnog zakona, umesto prema odredbama kojima se propisuje zločin iz mržnje.¹⁰⁷³

Što se tiče žena pogođenih ratnim sukobom, Hrvatska je usvojila Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja za vrijeme oružane agresije na Republiku Hrvatsku u Domovinskom ratu,¹⁰⁷⁴ kojim se obezbeđuje isplata naknade žrtvama seksualnog zlostavljanja za vreme ratnih sukoba od 1991. do 1995. godine. CEDAW komitet izrazio je zabrinutost jer nije postignut dovoljan napredak u obezbeđivanju pristupa pravdi, istini, odštetama i rehabilitaciji za žene žrtve seksualnog nasilja, a naročito zbog toga što se ne navode vremenski okviri ili odgovarajući ciljevi koji bi obezbedili adekvatno sprovođenje ovog zakona.¹⁰⁷⁵ Nedostaju podaci o broju žena koje su pretrpele nasilje i traumu, uključujući seksualno nasilje tokom ratnog sukoba i nije adekvatno utvrđena potpuna odgovornost počinitelaca krivičnih dela kojim su povređena ljudska prava žena tokom ratnog sukoba, odnosno, mnoge žrtve nisu dobile odštetu.¹⁰⁷⁶ Od stupanja na snagu zakona 2015. do kraja 2018. godine, podneto je 248 zahteva za sticanje statusa žrtve seksualnog nasilja u Domovinskom ratu, od čega su 182 zahteva podnele žene. Rešeno je 233

---

¹⁰⁷⁰ Kunac, Klasnić i Lalić, op.cit, 2018, str. 86 i 142

¹⁰⁷¹ Istraživanje u tri hrvatska grada među LGBT populacijom pokazalo je da je 68% ispitanika imalo iskustvo nasilja, a 8% bilo je izloženo nasilju koje je rezultiralo telesnom povredom. Samo 7,7% ovog nasilja je prijavljeno policiji. CRI (2018)17, str.21

¹⁰⁷² CRI (2018)17, str.21

¹⁰⁷³ CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015, para. 38

¹⁰⁷⁴ Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja za vrijeme oružane agresije na Republiku Hrvatsku u Domovinskom ratu, „Narodne novine“, br. 64/15

¹⁰⁷⁵ CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015, para. 40

¹⁰⁷⁶ CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015, para. 41s

predmeta, od kojih 155 pozitivno, u smislu da je priznat status žrtve, a u 15 slučajeva postupak je bio u toku.¹⁰⁷⁷

U svjetlu porasta islamofobije u Evropi i svetu, posebno u vezi sa migrantskom krizom poslednjih godina u Evropi, treba ukazati da se položaj muslimana u Hrvatskoj nije značajno pogoršao. Oni su dobro integrisani u hrvatsko društvo i imaju dugu tradiciju dobrih odnosa sa većinskom populacijom.¹⁰⁷⁸ Kada su u pitanju migranati, može se uočiti da mediji doprinose islamofobiji među građanima, opisujući njihov dolazak kao „invaziju“ i prikazujući muslimane stereotipno implicirajući da će oni promeniti hrvatsku kulturu.¹⁰⁷⁹ Ovo stereotipno prikazivanje uglavnom se odnosi na muslimane koji dolaze iz drugih krajeva sveta i doprinose podršci restriktivnim vladinim politikama u vezi sa izbeglicama i migrantima koji dolaze u Hrvatsku.¹⁰⁸⁰ Što se tiče položaja muslimanki, može se pretpostaviti da su izložene diskriminaciji kao i u drugim državama, ali nema dostupnih podataka o njihovom položaju.¹⁰⁸¹

7.3.2. Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena

Zabrana diskriminacije u hrvatskom pravnom sistemu propisana je Ustavom Republike Hrvatske. Propisane su najviše vrednosti ustavnog poretka Republike Hrvatske, koje su osnova za tumačenje Ustava, među kojima su sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost i ravnopravnost polova.¹⁰⁸² Ustavom je propisano da su pred zakonom svi jednaki, a diskriminacija je zabranjena tako što je propisano da svako u Republici Hrvatskoj ima prava i slobode bez obzira na rasu, boju kože, pol, jezik, veru, političko ili drugo uverenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovinu, rođenje, obrazovanje, društveni položaj ili neku drugu osobinu.¹⁰⁸³

Ustavna zabrana diskriminacije razrađena je Zakonom o suzbijanju diskriminacije,¹⁰⁸⁴ kojim je propisano da je svrha zakona osiguravanje zaštite i promocije jednakosti kao najviših vrednosti

---

¹⁰⁷⁷ Izvješće PRS 2018, str. 235

¹⁰⁷⁸ Izvješće Pučke pravobraniteljice za 2015. godinu, Pučki pravobranitelj, Zagreb, 2016, str. 117-118

¹⁰⁷⁹ CRI (2018)17, str.16

¹⁰⁸⁰ Dino Mujadžević, „Islamophobia in Croatia National Report 2016“, u: Enes Bayrakli and Farid Hafez (ed), *European Islamophobia Report 2015*, SETA, Istanbul, 2017, str. 129-143

¹⁰⁸¹ OSJI, op.cit, 2018, str. 30-31

¹⁰⁸² Član 3. Ustava Republike Hrvatske

¹⁰⁸³ Član 14. Ustava Republike Hrvatske

¹⁰⁸⁴ Zakon o suzbijanju diskriminacije, „Narodne novine“, br. 85/2008 i 112/2012

ustavnog poretka u Hrvatskoj, stvaraju se pretpostavke za ostvarivanje jednakih mogućnosti i uređuje zaštita od diskriminacije na osnovu sledećih ličnih svojstava: rasa ili etnička pripadnost ili boja kože, pol, jezik, vera, političko ili drugo uverenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovno stanje, članstvo u sindikatu, obrazovanje, društveni položaj, bračni ili porodični status, starosno doba, zdravstveno stanje, invaliditet, genetsko nasleđe, rodni identitet i izražavanje i seksualna orijentacija.¹⁰⁸⁵ Odredbama istog člana propisano je da se diskriminacijom smatra stavljanje u nepovoljniji položaj osobe na osnovu zaštićenih ličnih svojstava, osobe povezane sa njom rodbinskim i drugim vezama, a zabranjena je i diskriminacija na osnovu pretpostavljenog ličnog svojstva.¹⁰⁸⁶ U Hrvatskoj je lista ličnih svojstava zatvorena, odnosno, zaštićena lična svojstva su eksplicitno nabrojana u zakonu. Može se desiti da osoba bude diskriminisana na osnovu ličnog svojstva koje nije navedeno u Zakonu o suzbijanju diskriminacije, a zbog zatvorene liste ličnih svojstava neće moći da ostvari pravo na zaštitu od diskriminacije.

Zabranjena je neposredna i posredna diskriminacija, uznemiravanje i seksualno uznemiravanje, podsticanje na diskriminaciju, neobezbeđivanje razumnog prilagođavanja i segregacija. Neposredna diskriminacija je definisana kao postupanje zasnovano na nekom zaštićenom ličnom svojstvu, kojim se osoba stavlja ili je bila stavljena ili bi mogla biti stavljena u nepovoljniji položaj od druge osobe u uporedivoj situaciji.¹⁰⁸⁷ Posredna diskriminacija postoji kada naizgled neutralna odredba, kriterijum ili praksa, stavlja ili bi mogla staviti osobe u nepovoljniji položaj na osnovu nekog zaštićenog ličnog svojstva, u odnosu na druge osobe u uporedivoj situaciji, osim ako se takva odredba, kriterijum ili praksa mogu objektivno opravdati zakonitim ciljem, a sredstva za njihovo postizanje su primerena i nužna.¹⁰⁸⁸

Uznemiravanje je definisano kao svako neželjeno ponašanje na osnovu zaštićenog ličnog svojstva, koje ima za cilj ili stvarno predstavlja povredu dostojanstva osobe, a kojim se stvara strah, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje,¹⁰⁸⁹ dok je seksualno uznemiravanje¹⁰⁹⁰ definisano kao svako verbalno, neverbalno ili fizičko neželjeno ponašanje

---

¹⁰⁸⁵ Član 1. st. 1. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹⁰⁸⁶ Član 1. st. 2-3. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹⁰⁸⁷ Član 2. st. 1. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹⁰⁸⁸ Član 2. st. 2. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹⁰⁸⁹ Član 3. st. 1. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹⁰⁹⁰ U Zakonu o suzbijanju diskriminacije koristi se izraz „spolno uznemiravanje“

seksualne prirode koje ima za cilj ili stvarno predstavlja povredu dostojanstva osobe i kojim se stvara strah, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje.¹⁰⁹¹ Svi do sada navedeni oblici diskriminacije su u potpunosti usaglašeni sa međunarodnim antidiskriminacionim standardima. Međutim, Zakonom o suzbijanju diskriminacije zabranjeno je podsticanje na diskriminaciju i propisano je da će se podsticanje na diskriminaciju, *ako je učinjeno s namerom* (naglasila K.B), smatrati diskriminacijom.¹⁰⁹² Ova odredba zakona nije usklađena sa antidiskriminacionim standardima, uključujući i antidiskriminacione direktive EU, s obzirom da je namera učinioaca irelevantna u slučajevima diskriminacije.

Osim Ustava i Zakona o suzbijanju diskriminacije, diskriminacija na osnovu pola zabranjena je i Zakonom o ravnopravnosti spolova,¹⁰⁹³ kojim se utvrđuje se opšti osnov za zaštitu i podsticanje ravnopravnosti polova, određuje i uređuje način zaštite od diskriminacije na osnovu pola i stvaranje jednakih mogućnosti za žene i muškarce.¹⁰⁹⁴ Ovim zakonom se zabranjuje neposredna i posredna diskriminacija, uznemiravanje i seksualno uznemiravanje, kao i diskriminacija na osnovu bračnog i porodičnog statusa i seksualne orijentacije.¹⁰⁹⁵ Zakonom o ravnopravnosti spolova definisane su posebne mere kao specifične pogodnosti kojima se osobama određenog pola omogućava ravnopravno učestvovanje u javnom životu, kojima se otklanjaju postojeće nejednakosti ili se osobama određenog pola obezbeđuju prava koja su im ranije bila uskraćena ili ograničena.¹⁰⁹⁶ Posebne mere se utvrđuju zakonima i drugim propisima kojima se uređuju pojedine oblasti društvenog života,¹⁰⁹⁷ a državni organi i pravna lica u pretežnom vlasništvu države imaju obavezu da primenjuju posebne mere i da donose akcione planove za promovisanje i uspostavljanje ravnopravnosti polova.¹⁰⁹⁸

U Hrvatskoj je zabranjena višestruka diskriminacija. Zakonom o suzbijanju diskriminacije propisano je da će se diskriminacija koja je počinjena prema određenoj osobi po više ličnih

---

¹⁰⁹¹ Član 2. st. 2. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹⁰⁹² Član 4. st. 1. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹⁰⁹³ Zakon o ravnopravnosti spolova, „Narodne novine“, br. 82/08 i 69/17

¹⁰⁹⁴ Član 1. Zakona o ravnopravnosti spolova

¹⁰⁹⁵ Članovi 6-8. Zakona o ravnopravnosti spolova

¹⁰⁹⁶ Član 9. Zakona o ravnopravnosti spolova

¹⁰⁹⁷ Član 10. Zakona o ravnopravnosti spolova

¹⁰⁹⁸ Član 11. st. 1. Zakona o ravnopravnosti spolova

zaštićenih ličnih svojstava, smatrati težim oblikom diskriminacije.¹⁰⁹⁹ Propisano je i da će sud voditi računa o tome da je počinjena višestruka diskriminacija, odnosno, da to predstavlja okolnost koju treba da uzme u obzir prilikom određivanja visine naknade nematerijalne štete, kao i prilikom odmeravanja kazne za prekršaje iz ovog zakona.¹¹⁰⁰

Antidiskriminacione klauzule sadržane su u Ustavnom zakonu o pravima nacionalnih manjina,¹¹⁰¹ Zakonu o radu,¹¹⁰² Zakonu o istospolnim zajednicama,¹¹⁰³ Zakonom o državnim službenicima¹¹⁰⁴ i Kaznenom zakonu,¹¹⁰⁵ kojim su inkriminisana mnoga krivična dela sa elementom diskriminacije.¹¹⁰⁶

7.3.3. Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije

Mehanizmi zaštite od diskriminacije u Hrvatskoj mogu da se podele u dve grupe – vansudske i sudske mehanizme zaštite. U vansudske mehanizme zaštite od diskriminacije spadaju tela za zaštitu ravnopravnosti, dok u drugu grupu mehanizama čine sudski postupci – građanski, krivični i prekršajni.¹¹⁰⁷ U ovom delu biće predstavljen građanski sudski postupak za zaštitu od ravnopravnosti i postupak pred nezavisnim telima za ravnopravnost.

---

¹⁰⁹⁹ Član 6. st. 1. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹¹⁰⁰ Član 6. st. 2. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹¹⁰¹ Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, „Narodne novine“, br. 155/02, 47/10, 80/10 i 93/11. Garantuje pravo na slobodno izjašnjavanje o pripadnosti nacionalnoj manjini i ostvarivanje posebnih prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina. Izričito je zabranjena diskriminacija zasnovana na pripadnosti nacionalnoj manjini, a pripadnicima nacionalnih manjina jemči se jednakost pred zakonom i jednaka pravna zaštita.

¹¹⁰² Zakon o radu, „Narodne novine“, br. 93/14 i 127/17. Diskriminacija se zabranjuje u pogledu uslova zapošljavanja, u bilo kojoj profesionalnoj delatnosti i na svim nivoima profesionalne hijerarhije, napredovanja na poslu, pristupa svim vrstama i stepenima stručnog usavršavanja, dokvalifikacije i prekvalifikacije, uslova zaposlenja i rada, kao i svih prava iz radnog odnosa i u vezi sa radnim odnosom. Zabranjena je neposredna i posredna diskriminacija, uznemiravanje i seksualno uznemiravanje na osnovu rase, boje kože, pola, seksualne orijentacije, bračnog stanja, porodičnih obaveza, starosnog doba, jezika, vere, političkog ili drugog uverenja, nacionalnog ili socijalnog porekla, imovnog stanja, rođenja, društvenog položaja, članstva u političkoj stranci, članstva u sindikatu i fizičkog ili mentalnog invaliditeta.

¹¹⁰³ Zakon o istospolnim zajednicama, „Narodne novine“, br. 116/2003

¹¹⁰⁴ Zakon o državnim službenicima, „Narodne novine“, br. 49/2012

¹¹⁰⁵ Kazneni zakon, „Narodne novine“, br. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15 – ispravak, 101/17 i 118/18

¹¹⁰⁶ Opširnije: Tena Šimonović Einwalter, „Antidiskriminacijsko pravo i Zakon o suzbijanju diskriminacije“, u: Tena Šimonović Einwalter (ur), *Vodič uz Zakon o suzbijanju diskriminacije*, Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske, Zagreb, 2009, str. 9-21

¹¹⁰⁷ Alan Uzelac, „Postupak pred sudom“, u: Tena Šimonović Einwalter (ur), *Vodič uz Zakon o suzbijanju diskriminacije*, Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske, Zagreb, 2009, str. 93-112

7.3.3.1. Sudska zaštita od diskriminacije

Zakonom o suzbijanju diskriminacije propisano je da svako ko smatra da mu je zbog diskriminacije povređeno neko pravo, može tražiti zaštitu tog prava u postupku u kojem se o tom pravu odlučuje kao o glavnom pitanju, a može tražiti i zaštitu u posebnom postupku koji je propisan ovim zakonom.¹¹⁰⁸ Postupak za zaštitu od diskriminacije je hitan. Propisano je da se posebni postupci za zaštitu od diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja smatraju sporovima iz radnih odnosa.¹¹⁰⁹ Veoma je dobro što je zakonom propisano ovo rešenje, u smislu otklanjanja nedoumica o prirodi sporova za zaštitu od diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja. U Srbiji ovo pitanje nije rešeno Zakonom o zabrani diskriminacije, pa se u praksi javljaju nedoumice u vezi sa izborom postupka za zaštitu, o čemu će biti više reči u delu o sudskoj zaštiti od diskriminacije u Srbiji.

U Hrvatskoj je i pre donošenja Zakona o suzbijanju diskriminacije postojala mogućnost da se u slučaju nejednakog postupanja zatraži pravna zaštita u građanskoj parnici,¹¹¹⁰ a posebne odredbe o suzbijanju diskriminacije postojale su u radnom zakonodavstvu.¹¹¹¹ Zakonom o suzbijanju diskriminacije, pod rubrumom „Posebne tužbe za zaštitu od diskriminacije“, propisano je da je osoba koja tvrdi da je žrtva diskriminacije ovlašćena da podnese tužbu, kojom može da traži: utvrđivanje diskriminacije; zabranu ili otklanjanje diskriminacije; naknadu štete i objavljivanje presude.¹¹¹² Za postupke za zaštitu od diskriminacije stvarno je nadležan opštinski sud, dok je mesna nadležnost regulisana kao izborna, u cilju olakšavanja položaja žrtve diskriminacije. Pored suda opšte mesne nadležnosti, mesno je nadležan i sud na čijem području tužilac ima prebivalište ili boravište, kao i sud mesta gde se dogodila šteta ili je počinjena radna diskriminacije.¹¹¹³ Pored toga, propisano je i pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja: tužilac treba da učini verovatnim da je do diskriminacije došlo, a nakon toga teret dokazivanja da nije bilo diskriminacije leži na tuženoj strani.¹¹¹⁴

---

¹¹⁰⁸ Član 16. Zakona o suzbijanju diskriminacije.

¹¹⁰⁹ Ibid.

¹¹¹⁰ Prema opštim odredbama Zakona o parničnom postupku – zbog povrede osnovnih ustavnih i zakonskih prava, svako ima pravo da se obrati nadležnom sudu.

¹¹¹¹ Uzelac, op.cit, 2009, str. 94

¹¹¹² Član 17. Zakona o suzbijanju diskriminacije. Videti šire: Uzelac, op.cit, str. 93-112

¹¹¹³ Član 18. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹¹¹⁴ Član 20. Zakona o suzbijanju diskriminacije

Ustanovljena je zakonska dužnost svih pravosudnih organa da vode evidencije o sudskim predmetima vezanim za diskriminaciju i osnovama diskriminacije po kojima se postupci vode, kao i da su dužni da ih dostavljaju ministarstvu nadležnom za poslove pravosuđa, a ono je dužno da evidencije i statističke podatke dostavi Pučkom pravobranitelju do 1. februara za prethodnu kalendarsku godinu.¹¹¹⁵ Posebni pravobranitelji dužni su da vode evidencije o slučajevima diskriminacije iz svoje nadležnosti i da ih dostavljaju Pučkom pravobranitelju, dok su i posebni pravobranitelji i Pučki pravobranitelj dužni da sve svoje evidencije o slučajevima diskriminacije iskazuju razvrstane po polu.¹¹¹⁶

7.3.3.2. Zaštita pred telima za ravnopravnost

Centralna institucija za suzbijanje diskriminacije u Hrvatskoj je Pučki/a pravobranitelj/ica, osnovana Zakonom o suzbijanju diskriminacije.¹¹¹⁷ Pored centralnog tela za ravnopravnost, u Hrvatskoj postoje još tri specijalizovana pravobranitelja – za ravnopravnost polova i decu, koje su osnovane 2003. godine i za zaštitu od diskriminacije osoba sa invaliditetom, osnovana 2008. godine.¹¹¹⁸ U ovom delu biće predstavljene nadležnosti i postupak pred telima za ravnopravnost, kao i međusobni odnos između institucija. Biće korišćeni nazivi institucija u ženskom rodu, imajući u vidu da su u sve četiri institucije na čelu žene.¹¹¹⁹

7.3.3.2.1. Zaštita pred pučkom pravobraniteljicom

Pučki pravobranitelj je centralno telo za suzbijanje diskriminacije čija je osnovna uloga da štiti i promoviše ljudska prava. Pučkog pravobranitelja bira Hrvatski sabor, na period od osam godina.¹¹²⁰ Pučka pravobraniteljica nadležna je da prima prijave za zaštitu od diskriminacije, podnosiocima prijava pruža informacije o pravima i obavezama i mogućnostima sudske i druge

---

¹¹¹⁵ Član 14. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹¹¹⁶ Ibid.

¹¹¹⁷ Čl. 12-15. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹¹¹⁸ Pravna klinika Pravnog fakulteta u Zagrebu, *Zaštita od diskriminacije u Hrvatskoj*, 12.04.2011, dostupno na: <http://klinika.pravo.unizg.hr/content/zastita-od-diskriminacije-u-hrvatskoj>, 14.5.2018.

¹¹¹⁹ U momentu pisanja ovog teksta (2018 – sredina 2019).

¹¹²⁰ Pučki pravobranitelj, *Osnovna pitanja o Pučkoj pravobraniteljici, njezinom uredu, te radu po pritužbama*, <http://ombudsman.hr/hr/cesto-postavljena-pitanja>, 14.5.2018.

zaštite, da ukoliko nije započet sudski postupak ispituje prijave i preduzima mere za otklanjanje diskriminacije i zaštitu prava diskriminirane osobe, kao i da sprovodi postupak mirenja, uz mogućnost sklapanja vansudskog poravnjanja, podnosi krivične prijave u vezi sa slučajevima diskriminacije i upozorava javnost na pojave diskriminacije. Takođe, nadležna je da prikuplja i analizira statističke podatke o slučajevima diskriminacije, izveštava Hrvatski sabor o pojavama diskriminacije u svojim redovnim i posebnim izveštajima, sprovodi istraživanja u oblasti diskriminacije, daje mišljenja i preporuke i predlaže Vladi Republike Hrvatske odgovarajuća zakonska i strateška rešenja.¹¹²¹

Nakon što primi pritužbu,¹¹²² Pučka pravobraniteljica razmatra prijavu i dostavljene dokaze i ispituje da li je u konkretnom slučaju izvršena diskriminacija. Ukoliko je pokrenut sudski postupak u vezi sa istom stvari, pučka pravobraniteljica ne može da postupa, ali se diskriminirano lice može obratiti instituciji i zatražiti da se umeša u sudski postupak.¹¹²³ Mogući ishodi postupka po prijavi zbog diskriminacije su sledeći: obaveštenje stranci da nije u pitanju diskriminacija, uz upućivanje na nadležnu instituciju; utvrđivanje da je došlo do diskriminacije, u kom slučaju Pučka pravobraniteljica može da izda upozorenje ili preporuku diskriminatoru, a može i da posavetuje žrtvu diskriminacije da pokrene sudski postupak; mešanje u sudski postupak ili postupak mirenja, podnošenje krivične prijave, kao i podnošenje predloga za izmenu zakona.¹¹²⁴ Imajući u vidu da je institucija Pučkog pravobranitelja ujedno i institucija ombudsmana, postoji mogućnost da se u slučaju kada se utvrdi da nije u pitanju diskriminacija, ali jeste povreda nekog drugog prava, nastavi sa postupkom po prijavi, na isti način kako se postupa sa prijavama u vezi sa povredama drugih prava.¹¹²⁵

Statistički pregled pritužbi prema područjima pokazuje kako su Pučkoj pravobraniteljici u 2017. najčešće podnošene pritužbe zbog povreda u oblasti radnih odnosa, pravosuđa i diskriminacije, što je trend koji postoji poslednje tri godine da ove oblasti, svaka za sebe, čine oko 10% ukupnog

---

¹¹²¹ Član 12. st. 2. Zakona o suzbijanju diskriminacije

¹¹²² Pritužbe Pučkoj pravobraniteljici podnose se na osnovu rase ili etničke pripadnosti ili boje kože, jezika, vere, političkog ili drugog uverenja, nacionalnog ili socijalnog porekla, imovnog stanja, članstva u sindikatu, obrazovanja, društvenog položaja, starosnog doba, zdravstvenog stanja ili genetskog nasleđa.

¹¹²³ *Osnovna pitanja o Pučkoj pravobraniteljici*, op.cit.

¹¹²⁴ Ibid.

¹¹²⁵ Ibid.

broja primljenih pritužbi.¹¹²⁶ U toku 2017. godine, bilo je ukupno 527 pritužbi zbog diskriminacije, od čega je 277 novih predmeta, dok su ostali preneti iz prethodnih godina.¹¹²⁷ Najčešća oblast u kojoj građani prijavljuju diskriminaciju jeste oblast rada i zapošljavanja, sa uobičajenim udelom od jedne trećine svih pritužbi zbog diskriminacije, a u 2017. godini povećao se broj ovih pritužbi na 40%. Slede pritužbe u oblasti javnog informisanja i medija (oko 10%), pristup dobrima i uslugama, socijalna zaštita, obrazovanje i javna uprava.¹¹²⁸ Po pitanju ličnih svojstava, najčešće se pritužbe odnose na diskriminaciju na osnovu rase, etničke pripadnosti, boje kože ili nacionalnog porekla (17%), čemu treba dodati i pritužbe zbog višestruke diskriminacije u kojima se uz ovaj osnov u petini slučajeva navodi vera ili političko i drugo uverenje, slede pritužbe na osnovu starosnog doba (11,9%), kojima takođe treba pridodati pritužbe za višestruku diskriminaciju, u četvrtini slučajeva navedeno je starosno doba i obrazovanje.¹¹²⁹ U 2017. godini bilo je ukupno 47 predmeta višestruke diskriminacije

U godišnjem izveštaju Pučke pravobraniteljice iskazani su objedinjeni podaci o postupcima za sve pravobraniteljice. Pritužbi u kojima je pol naveden kao osnov diskriminacije bilo je 18 kod Pučke pravobraniteljice (većina pritužbi na osnovu pola se prosleđuje Pravobraniteljici za ravnopravnost spolova) i 367 kod Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova, dok je ukupno bilo 47 predmeta višestruke diskriminacije kod Pučke pravobraniteljice (17%) i dva kod Pravobraniteljice za decu.¹¹³⁰ Međutim, s obzirom na način iskazivanja statističkih podataka u izveštaju, ne može se utvrditi da li je i koliko bilo pritužbi na višestruku diskriminaciju žena.

7.3.3.2.2. Zaštita pred Pravobraniteljicom za ravnopravnost spolova

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova osnovana je Zakonom o ravnopravnosti spolova, kao nezavisna institucija¹¹³¹ čiji je zadatak da štiti i promovise ravnopravnosti spolova, pruža zaštitu od diskriminacije na osnovu pola, bračnog statusa, porodičnog statusa, uključujući majčinstvo,

---

¹¹²⁶ Izvešće Pučke pravobraniteljice za 2017, Pučki pravobranitelj, 2018, str. 9 (u daljem tekstu: Izvešće PP 2017)

¹¹²⁷ Izvešće PP 2017, str.12

¹¹²⁸ Ibid.

¹¹²⁹ Ibid, str. 13

¹¹³⁰ Ibid, str. 14

¹¹³¹ Član 19. st. 1. Zakona o ravnopravnosti spolova

seksualnu orijentaciju i rodni identitet.¹¹³² Pravobraniteljicu bira Hrvatski sabor na period od osam godina.¹¹³³

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova ovlašćena je da prima prijave zbog diskriminacije u oblasti ravnopravnosti spolova, pruža pomoć podnosiocima pritužbi pri pokretanju sudskog postupka, ispituje pojedinačne prijave do pokretanja sudskog spora, uz pristanak stranaka sprovodi postupak mirenja uz mogućnost sklapanja vansudskog poravnjanja, prikuplja i analizira statističke podatke o slučajevima diskriminacije na osnovu pola, sprovodi nezavisna istraživanja o diskriminaciji, objavljuje nezavisne izveštaje i razmenjuje informacije s odgovarajućim evropskim telima.¹¹³⁴ Propisano je da se svako može obratiti pravobraniteljici zbog povreda odredaba Zakona o ravnopravnosti spolova, bez obzira da li je neposredno oštećen, osim ako se oštećena strana tome izričito ne protivi.¹¹³⁵ Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova nadležna je da prati sprovođenje Zakona o ravnopravnosti spolova i drugih propisa koji se tiču ravnopravnosti spolova i najmanje jednom godišnje izveštava Hrvatski sabor.¹¹³⁶ Kada utvrdi diskriminaciju, Pravobraniteljica je ovlašćena da izdaje upozorenja, predloge i preporuke, a može da podnosi krivične prijave, da podnese predlog za pokretanje postupka ocene ustavnosti zakona, odnosno ustavnosti i zakonitosti drugih propisa, ako oceni da je povređeno načelo ravnopravnosti spolova.¹¹³⁷

U 2017. godini, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova imala je 426 novih slučajeva, od kojih su u 66,7% žene podnele pritužbe.¹¹³⁸ U godišnjem izveštaju za 2017. godinu nema podataka o postupanju po pritužbama zbog višestruke diskriminacije, ali izveštaj sadrži deo o rizicima višestruke diskriminacije i posebno osetljivim društvenim grupama, u koje su ubrojane: žene u ruralnim područjima, žene sa invaliditetom, žene pripadnice nacionalnih manjina, žrtve

---

¹¹³² Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, *Nadležnost*, <http://www.prs.hr/index.php/prs/ured/nadleznost>, 20.5.2018.

¹¹³³ Član 20. Zakona o ravnopravnosti spolova

¹¹³⁴ Član 19. st. 2. Zakona o ravnopravnosti spolova

¹¹³⁵ Član 22. st. 5. Zakona o ravnopravnosti spolova

¹¹³⁶ Član 22. st. 1. Zakona o ravnopravnosti spolova

¹¹³⁷ Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, *Nadležnost*, op.cit.

¹¹³⁸ Izvešće PRS 2017, str. 6

seksualnog nasilja u Domovinskom ratu, žene u prostituciji, kao i žrtve trgovine ljudima, posebno ženama i decom.¹¹³⁹

7.3.3.2.3. Zaštita pred Pravobraniteljicom za djecu

Zakonom o pravobranitelju za djecu iz 2003. godine,¹¹⁴⁰ u Hrvatskoj je osnovano posebno nadzorno telo pravobranitelja za decu, sa zadatkom da štiti, prati i promoviše prava i interese dece, u skladu sa Ustavom Republike Hrvatske, međunarodnim ugovorima i zakonima.¹¹⁴¹ Prema važećem Zakonu o pravobranitelju za djecu,¹¹⁴² Pravobraniteljica za decu je u svom radu samostalna i nezavisna, a bira je Hrvatski sabor na period od osam godina.¹¹⁴³ Propisano je da svako ima pravo da Pravobraniteljici za decu podnese predlog za razmatranje pitanja od važnosti za zaštitu prava i interesa dece.¹¹⁴⁴

Nadležnosti Pravobraniteljice za decu su da prati usklađenost zakona i drugih propisa u Hrvatskoj koji se odnose na zaštitu prava i interesa dece sa odredbama Ustava Republike Hrvatske, Konvencije o pravima deteta i drugih međunarodnih dokumenata; da izvršava obaveze Hrvatske koje proizlaze iz Konvencije o pravima deteta i drugih međunarodnih dokumenata; da prati i sprovodi primenu svih propisa koji se odnose na zaštitu prava i interesa dece; da prati povrede pojedinačnih prava dece i proučava opšte pojave i načine povreda prava i interesa dece i da se zalaže se za zaštitu i promovisanje prava i interesa dece sa invaliditetom.¹¹⁴⁵ Nadalje, ovlašćena je i da predlaže preduzimanje mera za izgradnju celovitog sistema zaštite i promovisanja prava dece i za sprečavanje štetnog delovanja koja ugrožavaju njihove interese, da obaveštava javnost o stanju u oblasti zaštite prava dece, upozna je i savetuje decu o načinu ostvarivanja i zaštite njihovih prava i interesa, saraduje s decom, podstiče ih na izjašnjavanje i

---

¹¹³⁹ Opširnije: Izvešće PRS 2017, str. 174-192

¹¹⁴⁰ Zakon o pravobranitelju za djecu, „Narodne novine“, br. 96/2003

¹¹⁴¹ Član 2. Zakona o pravobranitelju za djecu

¹¹⁴² Zakon o pravobranitelju za djecu, „Narodne novine“, br. 73/2017

¹¹⁴³ Članovi 4. i 6. Zakona o pravobranitelju za djecu

¹¹⁴⁴ Član 17. st. 1. Zakona o pravobranitelju za djecu

¹¹⁴⁵ Član 7. Zakona o pravobranitelju za djecu

uvažava njihovo mišljenje, inicira i učestvuje u javnim aktivnostima usmerenim na poboljšanje položaja dece, te predlaže mere za povećanje njihovog uticaja u društvu.¹¹⁴⁶

Pravobraniteljica za decu, takođe, može da učestvuje u postupku donošenju propisa koji se odnose na prava dece ili kojima se uređuju pitanja od značaja za decu, a može da inicira donošenje i izmenu zakona i drugih propisa koji se odnose na prava i zaštitu dece.¹¹⁴⁷ U obavljanju poslova iz svoj nadležnosti, Pravobraniteljica za decu je ovlašćena da upozorava, predlaže i daje preporuke.¹¹⁴⁸ Prema podacima iz izveštaja za 2017. godinu, Pravobraniteljica za decu je postupala u 19 slučajeva u vezi sa diskriminacijom dece, od čega je u četiri slučaja bilo prijavljeno diskriminatorno postupanje prema devojkicama, a u sedam prema dečacima, a u ostalim slučajevima prijavljena je diskriminacija grupe dece.¹¹⁴⁹ U 14 slučajeva diskriminacija se odnosila na oblast obrazovanja, s što se osnova diskriminacije tiče, u pet slučajeva pritužbe su se odnosile na diskriminaciju na osnovu invaliditeta, a slede pritužbe na osnovu starosnog doba, nacionalnog porekla i vere.¹¹⁵⁰

7.3.3.2.4. Zaštita pred Pravobraniteljicom za osobe s invaliditetom

Institucija Pravobraniteljice za osobe s invaliditetom osnovana je 2008. godine, Zakonom o pravobranitelju za osobe s invaliditetom.¹¹⁵¹ Pravobraniteljica za osobe sa invaliditetom štiti, prati i promoviše prava i interese osoba sa invaliditetom, nezavisna je i samostalna u radu, u skladu sa načelima pravičnosti i morala.¹¹⁵² Bira je i razrešava Hrvatski sabor na period od osam godina.¹¹⁵³

Pravobraniteljica za osobe sa invaliditetom prati usklađenost zakona i drugih propisa koji se odnose na zaštitu prava i interesa osoba s invaliditetom, s odredbama Ustava Republike Hrvatske

---

¹¹⁴⁶ Ibid.

¹¹⁴⁷ Član 10. Zakona o pravobranitelju za djecu

¹¹⁴⁸ Član 11. Zakona o pravobranitelju za djecu

¹¹⁴⁹ Izvješće o radu Pravobraniteljice za djecu za 2017 – Sažetak, Pravobranitelj za djecu, Zagreb, 2018, str. 20

¹¹⁵⁰ Ibid.

¹¹⁵¹ Zakon o pravobranitelju za osobe sa invaliditetom, „Narodne novine“, br. 107/2007

¹¹⁵² Čl. 2. i 3. Zakona o pravobranitelju za osobe sa invaliditetom

¹¹⁵³ Član 4. Zakona o pravobranitelju za osobe sa invaliditetom

i međunarodnih dokumenata koji se odnose na zaštitu prava i interesa osoba s invaliditetom, prati izvršavanje obveza Republike Hrvatske koje proizlaze iz međunarodnih dokumenata koji se odnose na zaštitu prava i interesa osoba s invaliditetom, zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda osoba s invaliditetom i suzbijanju svih oblika diskriminacije zbog invaliditeta, razmatra slučajeve povrede prava osoba s invaliditetom i izveštava javnost o povredama prava osoba s invaliditetom i preuzima radnje u svrhu sprečavanja povreda prava.¹¹⁵⁴ Pored toga, zalaže se za zaštitu i promovisanje prava i interesa osoba sa invaliditetom, predlaže preduzimanje mera za izgradnju celovitog sistema zaštite i promovisanja prava i interesa osoba sa invaliditetom, predlaže preduzimanje mera usmerenih na unapređenje kvalitete života osoba sa invaliditetom i njihovih porodica, prikuplja informacije i obaveštava javnost o stanju prava osoba s invaliditetom.¹¹⁵⁵

Pravobraniteljica pruža savetodavnu pomoć osobama s invaliditetom o načinu ostvarivanja i zaštite njihovih prava i interesa, saraduje s udruženjima osoba s invaliditetom i drugim udruženjima koji sprovode aktivnosti u korist osoba sa invaliditetom, a takođe inicira i učestvuje u javnim aktivnostima usmerenim na poboljšanje položaja osoba s invaliditetom.¹¹⁵⁶ Svako se može obratiti Pravobraniteljici za osobe sa invaliditetom i podneti predlog za razmatranje pitanja od značaja za zaštitu prava i interesa osoba sa invaliditetom.¹¹⁵⁷ U slučaju kršenja prava osoba s invaliditetom, Pravobraniteljica je ovlašćena da izdaje upozorenja, da predlaže mere, daje preporuke, obaveštava i zahteva izveštaje o preduzetim merama.¹¹⁵⁸

U godišnjem izveštaju o radu Pravobraniteljice za osobe sa invaliditetom za 2017. godinu,¹¹⁵⁹ nema statističkih podataka o broju pritužbi koje su podnele žene sa invaliditetom, iako je to zakonska obaveza prema Zakonu o suzbijanju diskriminacije.¹¹⁶⁰

---

¹¹⁵⁴ Član 6. Zakona o pravobranitelju za osobe sa invaliditetom

¹¹⁵⁵ Ibid.

¹¹⁵⁶ Član 8. Zakona o pravobranitelju za osobe sa invaliditetom

¹¹⁵⁷ Član 15. st. 1. Zakona o pravobranitelju za osobe sa invaliditetom

¹¹⁵⁸ Član 9. Zakona o pravobranitelju za osobe sa invaliditetom

¹¹⁵⁹ Opširnije: Izvešće o radu Pravobraniteljice za osobe sa invaliditetom za 2017. godinu, Pravobranitelj za osobe sa invaliditetom, Zagreb, 2018

¹¹⁶⁰ Član 14. stav 4. Zakona o suzbijanju diskriminacije

7.3.3.2.5. Podjela nadležnosti između nezavisnih tela za ravnopravnost u postupanju po pritužbama zbog višestruke diskriminacije

Kada je u Hrvatskoj zaokružen sistem zaštite od diskriminacije, odnosno, kada su ustanovljena sva četiri nezavisna tela koja postupaju u slučajevima diskriminacije, u stručnoj javnosti se otvorilo pitanje koje nije rešeno zakonima, a koje se odnosi na pozitivan sukob nadležnosti između pravobraniteljica.¹¹⁶¹ Nijedan od antidiskriminacionih zakona ne nudi odgovor na pitanje nadležnosti u slučajevima višestruke diskriminacije.

Kako bi se na adekvatan način i sa ciljem poboljšanja zaštite od diskriminacije rešilo ovo pitanje, sve četiri institucije nadležne za prevenciju i zaštitu od diskriminacije u Hrvatskoj, sklopile su sporazum o međuinstitucionalnoj saradnji krajem 2013. godine.¹¹⁶² Sporazumom je uređena međusobna institucionalna saradnja u vezi sa planiranjem zajedničkih aktivnosti, postupanja u pojedinačnim slučajevima, obavljanjem pregleda, kontinuiranje održavanjem sastanaka, zajedničkim istupima u javnosti i saradnjom sa medijima, saradnjom prilikom izrade izveštaja i analiza, kao i edukacijom zaposlenih i drugim pitanjima.¹¹⁶³ U vezi sa postupanjem u pojedinačnim slučajevima, pravobraniteljice su se sporazumele da će se međusobno obavestavati o predmetima u kojima postoji sumnja na postojanje preklapanja nadležnosti ili istovremene odvojene nadležnosti dve ili više institucija. U predmetima u kojima postoji preklapanje nadležnosti ili istovremena odvojena nadležnost dve ili više institucija, pravobraniteljice će razmenjivati informacije i po potrebi saradivati na rešavanju ovih predmeta.¹¹⁶⁴

Međutim, ovakvo rešenje nije dobro za slučajeve višestruke diskriminacije žena. Na primer, ukoliko bi romska devojčica sa invaliditetom bila diskriminisana, sve četiri pravobraniteljice bi imale nadležnost za postupanje po pritužbi za zaštitu od diskriminacije. Bez obzira na sporazum o saradnji između pravobraniteljica, u ovakvim slučajevima bi trebalo da postupa institucija koja ima iskustva i koja može da sagleda veoma kompleksne situacije višestruke diskriminacije žena,

---

¹¹⁶¹ Jagoda Novak (ur), *Kako suzbijati diskriminaciju? Izveštaj o praćenju provedbe Zakona o suzbijanju diskriminacije u Hrvatskoj za 2009. godinu i praksa Europskog suda za ljudska prava*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2010, str. 20-21

¹¹⁶² Sporazum o međuinstitucionalnoj suradnji od 10.12.2013. godine, <http://ombudsman.hr/attachments/article/360/Sporazum%20o%20međuinstitucionalnoj%20suradnji.pdf>, 21.5.2018.

¹¹⁶³ Član 1. Sporazuma o međuinstitucionalnoj suradnji

¹¹⁶⁴ Član 4. Sporazuma o međuinstitucionalnoj suradnji

ali se podelom nadležnosti prema ličnim svojstvima u praksi onemogućava koncentracija iskustva u okviru jedne institucije, što može da ugrozi i oteža zaštitu od diskriminacije ženama koje su izložene višestrukoj diskriminaciji.

7.3.4. Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

Jedno od prvih istraživanja sudske prakse u oblasti antidiskriminacije sprovedeno je 2010. godine, ali je bilo ograničenog dometa i uključivalo je uglavnom samo analizu prakse Općinskog građanskog suda u Zagrebu.¹¹⁶⁵ U periodu od pet godina (2005-2010) pred ovim sudom vodilo se 89 parnica u kojima se na neki način pojavilo pitanje diskriminacije.¹¹⁶⁶ Međutim, čak 52 parnice interno su u sudu klasifikovane kao parnice u slučajevima mobinga, odnosno, povrede dostojanstva radnika, a 29 predmeta je klasifikovano kao diskriminacija. Od tih 29 predmeta, u samo osam je naveden osnov diskriminacije, a samo u jednom slučaju u pitanju je bila diskriminacija na osnovu pola.¹¹⁶⁷ Pored toga, analiza je pokazala da u sudskoj praksi ne postoji nijedna odluka koja se bavi pitanjem posredne diskriminacije, iako je bilo postupaka u kojima je bilo moguće utvrditi posrednu diskriminaciju. U jednom slučaju viši sud je ukinuo odluku i ukazao da nižestepeni sud nije razmatrao kako otkaz ugovora o radu zbog bolovanja na kojem tužiteljka bila zbog bolesti deteta, predstavlja diskriminaciju na osnovu porodičnog statusa, ali je propustio da ukaže da je ovo primer posredne diskriminacije na osnovu pola/roda jer nesrazmerno češće pogađa žene.¹¹⁶⁸ Ovo istraživanje je ponovljeno 2012. godine, a rezultati su veoma slični.¹¹⁶⁹ I dalje je veoma mali broj predmeta koji se vode zbog diskriminacije uopšte,¹¹⁷⁰ a posebno je mali broj postupaka zbog diskriminacije na osnovu pola. U svim sudovima u Hrvatskoj tokom 2012. godine pokrenuto je ukupno sedam postupaka.¹¹⁷¹

---

¹¹⁶⁵ *Istraživanje sudske prakse u području antidiskriminacijske zaštite*, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2011

¹¹⁶⁶ Ibid, str. 3. Od 89 prvostepenih postupaka, 21 je okončan u toku ovog perioda (osam je okončano presudom, osam povlačenjem tužne, četiri odbacivanjem tužbe a jedan je ustupljen drugom sudu na dalju nadležnost).

¹¹⁶⁷ Ibid, str. 4 U četiri slučaja navedena je etnička/nacionalna diskriminacija i u po jednom starosno doba, članstvo u sindikatu i invaliditet.

¹¹⁶⁸ Ibid, str. 9

¹¹⁶⁹ *Učestalost anti-diskriminacijskih predmeta u sudskoj praksi*, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2012

¹¹⁷⁰ Ibid. Na primer, u Općinskom građanskom sudu u Zagrebu vodilo se ukupno 20 postupaka.

¹¹⁷¹ Ibid, str. 4

Novije istraživanje sudske antidiskriminacione prakse pokazalo je da se broj postupaka za zaštitu od diskriminacije u Hrvatskoj povećava, ali je veoma mali broj usvajajućih presuda.¹¹⁷² Tokom 2014. godine vođeno je 148 postupaka zbog diskriminacije, od kojih je 31 novi postupak, a ostali su preneti iz prethodnih godina. Samo 15% predmeta je rešeno tokom godine, a ni u jednom slučaju nije usvojen tužbeni zahtev.¹¹⁷³ Tokom 2015. godine vođeno je 219 postupaka, od čega je 93 novih postupaka, dok je 126 preneto iz prethodnog razdoblja, a 93 ih je pokrenuto u 2015. godini. Ukupno 33% predmeta je rešeno, a samo u sedam predmeta je usvojen tužbeni zahtev.¹¹⁷⁴ U 2016. godini bilo je 200 postupaka, od kojih je novih bilo 53. I tokom ove godine bilo je veoma malo rešenih predmeta, svega 22%, od kojih je usvojen samo jedan tužbeni zahtev.¹¹⁷⁵

Iz nevedenih podataka evidentno je da postupci za zaštitu od diskriminacije, iako hitni, veoma dugo traju i mali broj predmeta se rešava tokom godine. Mali broj usvajajućih tužbenih zahteva može imati odvratajući efekat za žrtve diskriminacije, posebno za žene iz višestruko diskriminiranih grupa. Najčešći osnovi diskriminacije zbog kojeg su vođeni postupci su: nacionalno poreklo, društveni položaj, članstvo u sindikatu, političko i drugo uverenje, starosno doba, pol, zdravstveno stanje i obrazovanje.¹¹⁷⁶ Prema podacima iz istraživanja,¹¹⁷⁷ diskriminacija na osnovu pola bila je predmet 19 postupaka u 2014. godini, 21 postupka u 2015. i 20 postupaka u 2016. godini,¹¹⁷⁸ pri čemu treba imati u vidu da nisu u svim slučajevima žene podnele tužbe. Kada je u pitanju oblast diskriminacije, najviše tužbi je podneto zbog diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja.¹¹⁷⁹ U velikom broju postupaka nije naznačeno koje lično svojstvo je osnov diskriminacije, a u nekim slučajevima u kojima je lično svojstvo naznačeno, moglo se uočiti nerazumevanje značenja tog ličnog svojstva.¹¹⁸⁰

---

¹¹⁷² Dijana Kesonja i Tena Šimonović Einwalter, *Analiza sudske prakse u postupcima pred hrvatskim sudovima pokrenutima zbog diskriminacije*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2017, str. 12-13, 67-74

¹¹⁷³ Ibid.

¹¹⁷⁴ Ibid. U 16 predmeta je tužbeni zahtev odbijen, dok je 50 predmeta (68%) rešeno na drugi način, ali se iz zvaničnih evidencija ne vidi na koji način su ovi slučajevi rešeni.

¹¹⁷⁵ Ibid. U 23 predmeta tužbeni zahtev je odbijen, dok je 21 riješen na drugi način.

¹¹⁷⁶ Ibid, str. 16

¹¹⁷⁷ Ibid.

¹¹⁷⁸ Ibid.

¹¹⁷⁹ Ibid, str. 17

¹¹⁸⁰ Ibid, str. 18. Na primer, česte su bile zabune oko zančenja ličnog svojstva „društveni položaj“, pa se u sudskoj praksi ovo pitanje rešilo na sledeći način: „*društveni položaj određuje vrednosti, prava, moć i karakteristično ponašanje ljudi, koje uključuje određene norme i ograničenja što se izražava određenim simbolima, pa se tako može govoriti npr. o društvenom položaju razvojačenih hrvatskih branitelja, društvenom položaju umirovljenika,*

Zakonom o suzbijanju diskriminacije, kao što je već navedeno, zabranjeno je uznemiravanje i seksualno (spolno) uznemiravanje.¹¹⁸¹ Pojedini autori ukazuju da su se u praksi hrvatskih sudova razvila dva oblika uznemiravanja.¹¹⁸² Prvi oblik je tzv. *quid pro quo*, karakterističan za seksualno uznemiravanje. To je slučaj kada je tuženi, za pružanje neke usluge koja je tužiteljki važna, postavio uslov seksualne prirode, pa je činjenica da je tužitelja „dobrovoljno“ pristala na ovakav odnos ili bila u nekoj vrsti veze sa tuženim (nadređenim) irelevantna za utvrđivanje seksualnog uznemiravanja.¹¹⁸³ Drugi oblik uznemiravanja je stvaranje tzv. *neprijateljskog okruženja*, koje nije u isključivo u vezi sa polom tužiteljke, već bilo koje lično svojstvo može biti osnov. U ovom slučaju, stvara se okruženje u kojem je osobi, kao pripadnici neke društvene grupe, postalo teško da normalno obavlja svoje radne zadatke. Za ovaj oblik uznemiravanja, potrebno je da je takvo ponašanje tužioca učestalo, a ako je bilo kratkotrajno, neophodno je da bude dovoljne jačine da promeni tužiteljke uobičajene uslove rada kod poslodavca.¹¹⁸⁴ Međutim, praksa pojedinih hrvatskih sudova se razlikuje. U jednom predmetu koji je Županijski sud u Varaždinu rešavao u drugom stepenu i potvrdio prvostepenu presudu, nije utvrđeno seksualno uznemiravanje zbog činjenice da su tužiteljka i tuženi bili u vezi, pri čemu je zanemarena činjenica da je on njoj bio nadređeni.¹¹⁸⁵ Sud je stava da verbalne radnje tuženog nisu bile izrečene sa namerom da se tužiteljki povredi dostojanstvo, već da su jednim delom bili u pitanju zahtevi tuženog, kao upravnika, koji su se odnosili na izvršavanje radnih zadataka, koji se ne mogu podvesti pod činjenični opis diskriminacije, „a da se ni pričanje viceva sa seksualnim aluzijama, dobacivanje primedbi na seksualni izgled, pokušaja navođenja na seks u kojima je aktivno sudelovala i sama tužiteljka s obzirom na seksualnu bliskost sa tuženim, ne mogu podvesti pod pojam seksualnog uznemiravanja.“

---

društvenom položaju političara na vlasti, odnosno, pojedinca kao člana određene društvene skupine“ (Općinski radni sud u Zagrebu, Pr – 35/10-19 od 10.4.2012).

¹¹⁸¹ Član 3. st. 1. i član 2. st. 2. Zakona o suzbijanju diskriminacije. Uznemiravanje je definisano kao svako neželjeno ponašanje na osnovu zaštićenog ličnog svojstva, koje ima za cilj ili stvarno predstavlja povredu dostojanstva osobe, a kojim se stvara strah, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje, dok je seksualno uznemiravanje definisano kao svako verbalno, neverbalno ili fizičko neželjeno ponašanje seksualne prirode koje ima za cilj ili stvarno predstavlja povredu dostojanstva osobe i kojim se stvara strah, neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje.

¹¹⁸² Goran Selanec, „Oblici diskriminacije“, u: Tena Šimonović Einwalter (ur), *Vodič uz Zakon o suzbijanju diskriminacije*, Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske, Zagreb, 2009, str. 29-58.

¹¹⁸³ Ibid, str. 48

¹¹⁸⁴ Ibid, str. 49

¹¹⁸⁵ Presuda Županijskog suda u Varaždinu, GŽ-5241/12 od 11.3.2013.

Pred hrvatskim sudovima veoma su retki slučajevi višestruke diskriminacije. U jednom slučaju iz 2014. godine, Općinski sud u Zagrebu utvrdio je diskriminaciju na osnovu pola i starosnog doba.¹¹⁸⁶ Tužiteljka je tvrdila da je poslodavac diskriminiše na osnovu pola i starosnog doba, tako što ju je direktor kompanije u kojoj radi uznemiravao rečima da je stara (old tajmer), koristio je veoma nepristojne reči u komunikaciji, psovao je, komentarisao njen fizički izgled i zabranjivao ostalim zaposlenima da komuniciraju sa njom. Sud je dodelio tužiteljki naknadu štete u iznosu od 1.330 evra, dok je Županijski sud u Zagrebu potvrdio presudu prvostepenog suda i povećao iznos naknade štete na 2.660 evra.¹¹⁸⁷

7.3.5. Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

U radu Pučke pravobraniteljice,¹¹⁸⁸ koncept intersekcionalnosti i intersekcionalna diskriminacija najčešće se izjednačava sa višestrukom diskriminacijom, s obzirom da je antidiskriminacionim zakonom definisana višestruka diskriminacija.¹¹⁸⁹

Broj pritužbi u kojima je navedeno više od jednog ličnog svojstva relativno je veliki, 18,6% u 2014. i 16% u 2015. godini, u većini ovih predmeta nije utvrđena diskriminacija. U 2015. godini, 50% postupaka po pritužbama koje su se odnosile na višestruku diskriminaciju okončano je tako što ili nije utvrđena diskriminacija ni po jednom ličnom svojstvu ili se po pritužbama nije moglo postupati iz procesnih razloga.¹¹⁹⁰ Veoma je česta situacija da nakon analize podnete pritužbe i dokaza bude evidentno da samo jedno od navedenih ličnih svojstava može da bude osnov diskriminacije u konkretnom slučaju, tako da je mali broj slučajeva višestruke diskriminacije.¹¹⁹¹ Podaci iz 2015. godine pokazuju da je u slučajevima pritužbi za višestruku diskriminaciju, rasa ili etnička pripadnost jedan od dva ili više osnova koji su navedeni. Kada se naznači rasa ili

---

¹¹⁸⁶ Presuda Općinskog suda u Zagrebu, Pr-205/07 od 27.02.2014.

¹¹⁸⁷ Presuda Županijskog suda u Zagrebu, Gžr-839/2014 od 03.06.2014. *Country report, Non-discrimination – Croatia 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 37.

¹¹⁸⁸ Pučka pravobraniteljica predstavljena je u delu 7.3.3.2. Više informacija o Pučkoj pravobraniteljici Republike Hrvatske dostupno na: <http://ombudsman.hr/hr/>

¹¹⁸⁹ Videti fn 786

¹¹⁹⁰ Iz upitnika Pučke pravobraniteljice, april 2016

¹¹⁹¹ Ibid.

etničko poreklo, podnosioci pritužbi najčešće naznače i nacionalnu pripadnost ili religijska uverenja ili i jedno i drugo.¹¹⁹² Ovo nije neobično ako se ima u vidu istorijski, politički i društveni kontekst u Hrvatskoj, s obzirom da su Srbi najveća nacionalna manjina u Hrvatskoj a većinski pripadaju pravoslavnoj veri, za razliku od preovlađujuće katoličke u Hrvatskoj. U javnom diskursu se pripadnost srpskoj nacionalnoj manjini često poistovećuje sa pripadnošću Pravoslavnoj crkvi, pa podnosioci pritužbi koji navedu nacionalnu pripadnost najčešće navedu i religijska uverenja, kao lična svojstva na osnovu kojih smatraju da su diskriminisani. Međutim, pripadnik srpske nacionalne manjine koji nije pravoslavne veroispovesti, kao i osoba pravoslavne veroispovesti koja ne pripada srpskoj nacionalnoj manjini, u situaciji kada je diskriminisana, može biti i žrtva ksenofobije koja je prouzrokovana istorijski i politički konstruisanim predrasudama prema Srbima.¹¹⁹³ To znači da bi postupci po pritužbama u kojima je naznačena nacionalna pripadnost i religijska uverenja mogli da budu tretirani kao slučajevi višestruke diskriminacije, koja se sagledava kao „dodatna“ diskriminacija, ali ne i kao intersekcijaska diskriminacija.

Iako se Pučka pravobraniteljica ne bavi slučajevima diskriminacije na osnovu pola/roda, ima postupaka za zaštitu od višestruke diskriminacije na osnovu roda i religijskih uverenja u oblasti rada i zapošljavanja, kao i kombinacija roda, starosnog doba i religijskih uverenja u oblasti pristupa uslugama i dobrima.¹¹⁹⁴

Postupajući po preporuci Pučke pravobraniteljice, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske izmenilo je propis u vezi sa izdavanjem vozačkih dozvola i dozvolilo da se u vozačku dozvolu stavi slika osobe sa pokrivenom glavom, ukoliko osoba pokriva glavu zbog medicinskih ili verskih razloga. Prethodni propis dozvoljavao je ovakav izuzetak samo starijim osobama koje pokrivaju glavu kao deo tradicije (folklorni kostim). Postupajući po pritužbama tri mlade muslimanke, Pučka pravobraniteljica je utvrdila da odredba propisa o izdavanju vozačke dozvole predstavlja višestruku diskriminaciju na osnovu verskog uverenja i starosnog doba, jer izuzetak po kojem je osobi dozvoljeno da se fotografiše sa pokrivenom glavom, ne obuhvata mlade ljude

---

¹¹⁹² Ibid.

¹¹⁹³ Ibid.

¹¹⁹⁴ Ibid.

i/ili osobe koje pokrivaju glavu iz verskih uverenja. U konkretnom slučaju, pol nije utvrđen kao osnov diskriminacije.¹¹⁹⁵

Pučka pravobraniteljica i Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova iskoristile su nekoliko puta mogućnost da se umešaju u antidiskriminacionu parnicu, npr. kada su procenile da su u pitanju postupci od strateškog značaja.¹¹⁹⁶ U praksi Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova bilo je nekoliko slučajeva koji se mogu okarakterisati kao slučajevi višestruke diskriminacije. U jednom predmetu tema je bila turistička ruta koju je jedna turistička organizacija promovisala, pod nazivom *Puteni put Zagreba*.¹¹⁹⁷ Nevladina organizacija koja je podnela pritužbu navela je da je ova turistička tura uvredljiva i ponižavajuća za žene, kao i da se njome promoviše prostitucija. Veliki broj medija izvešavao je o ovoj turi podržavajuće: „putevima najpoznatijih bludilišta u gradu Zagrebu, glumica kao zanosna kurtizana posetiocima rasplamsava maštu dok ih svojim stasom, glasom i plesom mami sočnim tračevima iz života noćnih dama“.

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova preduzela je niz mera povodom ovog slučaja. Izdala je saopštenje za javnost, a turističkoj agenciji i medijima poslala je upozorenje i preporuke. U obrazloženju je navedeno da je prostitucija bila i ostala veliki društveni problem, da je uvek povezana sa nasiljem prema ženama i trgovinu ženama sa ciljem seksualnog iskorišćavanja.¹¹⁹⁸ Pravobraniteljica je preporučila turističkoj agenciji i medijima da se bolje edukuju o prostituciji kao društvenom, ekonomskom, socijalnom i zdravstvenom problemu, kao i o položaju žena u prostituciji, čiju patnju banalizuju i ismevaju ovakvim turističkim ponudama i podržavajućim medijskim izveštavanjem.¹¹⁹⁹

---

¹¹⁹⁵ *Country report, Non-discrimination – Croatia 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 34

¹¹⁹⁶ Na primer, Pučka pravobraniteljica se umešala u postupak zbog etničke diskriminacije učenica srednje škole prilikom obavljanja praktične prakse u lokalnoj firmi, jer je diskriminacija romskog stanovništva stalno prisutna u društvu, a deca i mladi su posebno osetljivi. Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova umešala se u postupak protiv veroučiteljice koja jeučila učenike osnovne škole da je homoseksualnost bolest, u postupak radi nepovoljnog postupanja prema ženama u pogledu pristupa podsticajnim otpremninama i sl. Kesonja i Šimonović Einwalter, op.cit, 2017, str. 31

¹¹⁹⁷ Slučaj 05-06/12-52 od 11.07.2014.

¹¹⁹⁸ Ibid.

¹¹⁹⁹ Ibid. Ishod je da turistička tura više nije promovisana u medijima, ali se održala još dve nedelje nakon upozorenja Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova.

Pravobraniteljica je reagovala upozorenjem i preporukama u slučaju indirektno diskriminacije na osnovu roditeljskog i porodičnog statusa.¹²⁰⁰ U pitanju je žena zaposlena u policiji, koja se žalila na ponašanje prema njoj kao ženi i majci koja doji dete, a što je činjenica koja se nije uzimala u obzir u njenoj policijskoj upravi, već joj se određivao smenski rad, uključujući i noćni. Kada se žalila načelniku, on joj je rekao da može da doji dete u pauzi i po nalogu. Pored problema u vezi sa dojenjem, podnositeljka pritužbe je ukazala i da većinu smena radi sama, u otežanim uslovima, da su sa njom stalno iste osobe u patroli za koje misli da su zaduženi da izveštavaju rukovoditelje o njenom radu, iako ima 16 godina radnog staža u policiji na različitim poslovima, kao i da je izložena šikaniranju.¹²⁰¹ Uprava policije nije negirala da je ona bila zadužena za rad u smenama, a jedan od glavnih razloga koji je naveden bilo je uputstvo o pojačanim aktivnostima na sprečavanju saobraćajnih nesreća, kojim je dozvoljeno i da po jedan policijski službenik bude sam u patroli. U izjašnjenju je navedeno i da je policijska službenica bila tretirana na isti način kao i policijski službenici, a u službenoj belešci o razgovoru sa podnositeljkom pritužbe, kako navodi Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, izneti su stavovi koji ukazuju na mogućnost nerazumevanja i/ili nepoznavanja propisa o ravnopravnosti polova.¹²⁰²

U obrazloženju upozorenja i preporuke, Pravobraniteljica je ukazala da su žene podzastupljene u policijskoj službi,¹²⁰³ zbog čega je nesporno da ima mnogo više zaposlenih muškaraca, pa je pojačan rad na sprečavanju saobraćajnih nesreća mogao biti organizovan tako da u noćnim smenama rade policijski službenici koji ne doje decu, odnosno, na način da podnositeljka pritužbe ne bude sama u patroli, kako bi mogla da koristi pauzu za dojenje.¹²⁰⁴ Pravobraniteljica je ukazala da su žene zaposlene u policiji indirektno diskriminisane ovakvom praksom, da se ovakvim postupcima šalje negativna poruka ženama koje žele da se zaposle u policiji, kao i da je zabrinuta načinom tumačenja odredaba o ravnopravnosti polova u policiji.¹²⁰⁵

---

¹²⁰⁰ Upozorenje i preporuka Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova od 13.11.2012.

¹²⁰¹ Ibid.

¹²⁰² Ibid. U službenoj belešci je navedeno da policijska službenica negira neugodnosti sa kolegama, posebno u odnosima muškarac-žena, a da joj je problem stvarao rad u smenama zbog dojenja deteta. Načelnik joj je rekao da je to „takav posao koji se obavlja i u drugim smenama“, kao i da nije odlazila da doji dete, uprkos tome što je „načelnik to odobrio“.

¹²⁰³ Ibid. Prema podacima iz 2010. godine, bilo je zaposleno 29% žena, a od tog broja samo je 14,7% policijskih službenica sa ovlašćenjem

¹²⁰⁴ Ibid.

¹²⁰⁵ Ibid.

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova postupala je u još jednom slučaju koji se odnosi na žene u sektoru bezbednosti,¹²⁰⁶ koji sam po sebi ne predstavlja slučaj višestruke diskriminacije žena, ali je važan zbog malog broja žena u sektoru bezbednosti i njihovog lošijeg položaja u sferi kojom dominiraju muškarci, zbog čega je značajno prepoznati seksualno uznemiravanje i obezbediti adekvatnu i pravovremenu reakciju.¹²⁰⁷

7.4. Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Francuske

7.4.1. Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena

Po političkom uređenju Francuska je republika, a po obliku vlasti parlamentarna demokratija. Administrativno je podeljena na matičnu državu, koja se sastoji iz 22 regiona i 96 departmana, četiri prekomorska departmana,¹²⁰⁸ pet prekomorskih zajednica¹²⁰⁹ i jednu teritorijalnu zajednicu *sui generis*.¹²¹⁰ Većinsko stanovništvo su Francuzi keltskog i romanskog porekla, dok su u manjini zastupljeni Francuzi nemačkog, slovenskog, severnoafričkog, indokineskog i baskijskog porekla.¹²¹¹ Prema podacima Nacionalnog instituta za statistiku, Republika Francuska je 2017. godine imala 67,2 miliona stanovnika od čega je 51,64% žena i 48,36% muškaraca.¹²¹² Procene su da u Francuskoj živi oko pet miliona muslimana, što je najveća muslimanska zajednica u celoj

---

¹²⁰⁶ Slučaj 01-02/10-01 od 12.08.2014.

¹²⁰⁷ Podnositeljka pritužbe je zaposlena u Oružanim snagama Hrvatske, izložena je dugogodišnjem seksualnom uznemiravanju nadređenog brigadira, koji joj izjavljuje ljubav, traži od nje da se izjasni o uslovima njihove veze nakon čega bi on napustio svoju suprugu, govori joj o važnosti seksualnog života, o tome kako svaka žena treba da ima muškog zaštitnika i na poslu i van posla, nudi joj svoju zaštitu jer je njegova pozicija na poslu daleko viša od njene, što bi joj pomoglo u karijeri i slično. Podnositeljka pritužbe je sve navedeno odbijala godinama, te da je u momentu kada mu je rekla da ima verenika on prestao sa seksualnim uznemiravanjem i počeo da joj pravi probleme na poslu. Većina događaja se desila dok su njih dvoje bili sami, ali za neke događaje postojali su svedoci. Poslodavac je sproveo postupak za zaštitu dostojanstva radnika povodom njene žalbe, ali u tom postupku nisu ispitani svedoci koje je ona predložila i niti joj je dozvoljeno da vidi zapisnike sa iskazima saslušanih svedoka. Pravobraniteljica je zauzela stav da je podnositeljka pritužbe bila izložena seksualnom uznemiravanju, kao i da se postupak kod poslodavca vodio nezakonito, da su površno i selektivno ispitane stranke i svedoci, da poslodavac nije ni pokušao da utvrditi da li postoje još neki dokazi, a iskazi svedoka su prihvaćeni samo u onim delovima koji su vodili zaključku da nije bilo seksualnog uznemiravanja.

¹²⁰⁸ Gvadelup, Martinik, Gvajana i Reunion

¹²⁰⁹ Francuska Polinezija, Valis i Fitina, Sen Pjer i Miklon i Severne i antarktičke francuske zemlje

¹²¹⁰ Nova Kaledonija

¹²¹¹ *Predstavništva*, Privredna komora Srbije, <http://www.pks.rs/Predstavnistva.aspx?id=4&t=1&jid=1>, 2.3.2019.

¹²¹² *Demographic Balance Sheet 2018*, Institut national de la statistique et des études économiques, <https://www.insee.fr/en/statistiques/2382609?sommaire=2382613>, 2.3.2019.

Evropskoj uniji.¹²¹³ Crkva i država su odvojene zakonom iz 1905. godine,¹²¹⁴ što je osnova za princip laiciteta države (laïcité), odnosno, sekularizma i kojim je institucionalizovana sloboda savesti i uverenja.¹²¹⁵ Princip laiciteta postao je ustavni princip i vrednost u Francuskoj,¹²¹⁶ kojim se garantuje ravnopravnost svih građana, bez obzira na razlike u etničkoj, verskoj ili bilo kojoj drugoj pripadnosti, ujedno sa funkcijom zaštite slobode savesti i uverenja,¹²¹⁷ o čemu će više biti reči u delu koji se odnosi na položaj muslimanki u Francuskoj.

U Francuskoj i dalje opstaju diskriminatorni stereotipi o ulogama i obavezama žena i muškaraca, u medijima i reklamama se prikazuju seksualizovane i stereotipne slike žena, a rasprostranjenost pornografije i uopšteno seksualizacija javne sfere doprinosi seksualnom uznemiravanju i rodno zasnovanom nasilju prema ženama i devojčicama.¹²¹⁸ Patrijarhalni stavovi i vrednosti, koji su i dalje prisutni u bitnoj meri, mogu se uočiti i kroz činjenicu da većina dece nosi isključivo očevo prezime, iako su žene i muškarci u tom pogledu ravnopravni i očevo prezime nema prioritet. U Francuskoj žene više vremena provode brinući o domaćinstvu i/ili deci od muškaraca, koji najveći deo vremena provode u rekreativnim, društvenim i sportskim aktivnostima.¹²¹⁹ Muslimanke su izložene visokom riziku od diskriminacije i islamofobije, odnosno, riziku od višestruke diskriminacije na osnovu pola/roda, verskih uverenja i porekla, a informacije o štetnim praksama (rani i prinudni brakovi, sakaćenje ženskih polnih organa, zločini izvršeni u ime tzv. „časti“) i načinima njihovog suzbijanja nisu jednako dostupne svim ženama u Francuskoj.¹²²⁰

Francuska je ratifikovala Istanbulsku konvenciju 2014. godine,¹²²¹ što je uslovalo mnoge promene u zakonodavstvu u cilju usaglašavanja sa konvencijom.¹²²² I pre ratifikacije, Francuska

---

¹²¹³ *Global Religious Futures Project – Muslim Population by Country*, Pew Research Center, 2010, <http://www.globalreligiousfutures.org/religions/muslims>, 5.3.2019.

¹²¹⁴ Više o Zakonu o odvajanju crkve i države iz 1905. godine (*Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Églises et de l'État*), <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749>, 5.3.2019.

¹²¹⁵ OSJI, op.cit, 2018, str. 39-47

¹²¹⁶ Eksplicitno garantovano Ustavom Francuske iz 1946. i 1958. godine

¹²¹⁷ OSJI, op.cit, 2018, str. 39-47

¹²¹⁸ CEDAW, *Concluding observations on the seventh and eight periodic reports of France*, CEDAW/C/FRA/CO/7-8, 25 July 2016, para. 18

¹²¹⁹ *Gender Equality Index 2017: France*, European Institute for Gender Equality (EIGE), str. 2-4;

¹²²⁰ CEDAW/C/FRA/CO/7-8, 2016, para. 18

¹²²¹ Zakonom br. 2014-476 od 14.5.2014, a konvencija je stupila na snagu 1.11.2014. godine

je imala set zakona o prevenciji i zaštiti od porodičnog i rodno zasnovanog nasilja.¹²²³ Pored zakona, Francuska ima interministarske vladine akcijske planove za prevenciju i borbu protiv nasilja prema ženama od 2004. godine i kontinuirano povećava budžet za politike i aktivnosti borbe protiv nasilja nad ženama.¹²²⁴ Uprkos relativno dobrom zakonodavnom okviru, nasilje prema ženama i dalje je rasprostranjeno u Francuskoj.¹²²⁵ Rezultati istraživanja iz 2014. godine pokazuju da je 44% žena u Francuskoj iskusilo neki oblik nasilja, a 52% osoba poznaje ženu u krugu prijatelja i porodici koja je žrtva nasilja u porodici.¹²²⁶ Oko 26% žena bile su žrtve fizičkog i/ili seksualnog nasilja, a samo 18% je prijavilo nasilje policiji.¹²²⁷ Seksualno uznemiravanje je veoma prisutno u Francuskoj. Oko 75% žena je bilo izloženo seksualnom uznemiravanju, a čak 91% žena sa visokim obrazovanjem iskusile su bar jedan oblik seksualnog uznemiravanja.¹²²⁸ Skoro 90% građana smatra da je nasilje prema ženama prisutno u Francuskoj, a 74% zna da postoje zakoni kojima se žene štite od nasilja.¹²²⁹ Međutim, broj prijavi nasilja prema ženama i dalje je mali, kao i procenat procesuiranih slučajeva i osuđujućih presuda. Pored toga, neke žene su u većem riziku od nasilja na šta utiče njihovo poreklo, versko uverenje, rasa i slično, pa se dešava da mnoge migrantkinje ne prijavljuju nasilje u porodici kojem su izložene, jer im boravišne dozvole zavise od partnera.¹²³⁰

U Francuskoj ima za oko 2% više žena sa visokim obrazovanjem od muškaraca, ali rodna segregacija obrazovanja i dalje predstavlja izazov – 42% žena u odnosu na 22% muškaraca studira na fakultetima u oblastima obrazovanja, zdravstva i socijalnog rada, dok je manje žena na

---

¹²²² Na primer, usvojen je Zakon br. 2014-873 o pravoj ravnopravnosti između žena i muškaraca, koji sadrži set odredaba o nasilju prema ženama, a Krivični zakonik je dopunjen sa nekoliko krivičnih dela, u skladu sa zahtevima iz Istanbulske konvencije

¹²²³ Zakon br. 2006-399, Zakon br. 2010-769 i Zakon br. 2013-711

¹²²⁴ *Country report, Gender equality – France 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 36

¹²²⁵ Nasilje u porodici je kriminalizovano i obuhvata psihičko, fizičko i seksualno zlostavljanje. Silovanje u braku, prisilni brak, proganjanje i sakaćenje ženskih genitalija inkriminirani su kao krivična dela. Otežavajuće okolnosti kod krivičnih dela fizičkog nasilja jesu kada je počinitelj partner žrtve ili kada je motiv učinioca zasnovan na protivljenju žrtve braku ili partnerstvu.

¹²²⁶ *Combating violence against women France*, European Institute for Gender Equality (EIGE), str. 2

¹²²⁷ *Data collection on intimate partner violence by the police and justice sectors*, European Institute for Gender Equality (EIGE), str.1

¹²²⁸ *Violence against women: An EU wide survey. Main results*, op.cit, 2014, str.98-99, 109

¹²²⁹ Ibid, str. 152, 160

¹²³⁰ CEDAW komitet je preporučio Francuskoj da obezbedi da rasistički, ksenofobični, islamofobični i seksistički akti budu sveobuhvatno istraženi i procesuirani, kao i da sankcije izrečene nasilnicima budu u skladu sa težinom izvršenog dela. Preporučeno je i razmatranje uslova za dobijanje privremene boravišne dozvole za migrantkinje čije boravišne dozvole zavise od njihovih nasilnih partnera. CEDAW/C/FRA/CO/7-8, 2016, para. 11

studijama u oblasti informacionih tehnologija, prirodnih i tehničkih nauka.¹²³¹ Iako je CEDAW komitet pohvalio mere koje je Francuska preduzela kako bi obezbedila uvođenje principa rodne ravnopravnosti na svim nivoima obrazovanja, izrazio je zabrinutost zbog nedostatka detaljne analize efekata zakona kojim se zabranjuje nošenje religijskih simbola u školama, posebno imajući u vidu da postoji mogućnost da je ovaj propis doveo do toga da je nekim devojkicama ograničeno ili uskraćeno pravo na obrazovanje.¹²³² Međutim, francuska organizacija u Evropskom ženskom lobiju ukazuje na nelogičnost u preporukama CEDAW komiteta, koji s jedne strane poziva Francusku da produbi borbu protiv seksističkih stereotipa, dok s druge strane izražava zabrinutost zbog zakona koji zabranjuju nošenje religioznih simbola i/ili odeće u školama.¹²³³ U izveštaju je istaknuto da je nošenje vela patrijarhalni običaj koji nadjačava religijska uverenja i predstavlja sprovođenje muške kontrole nad ženskim telom, pa nije moguće poštovati princip ravnopravnosti polova u školama, koji je propisan francuskim Ustavom, ukoliko se prihvataju simboli inferiornosti devojkica i žena, koje sa sobom nosi nošenje hidžaba.¹²³⁴ Određene grupe devojkica, kao što su migrantkinje, Romkinje, devojkice sa invaliditetom i devojkice iz drugih manjinskih grupa, izložene su diskriminaciji i seksualnom uznemiravanju u školama, a susreću se i sa brojnim teškoćama prilikom uključivanja u visoko obrazovanje.¹²³⁵

U domenu rada, stopa zaposlenosti žena između 20 i 64 godine iznosi 66%, a 73% je zaposlenih muškarca, pri čemu treba imati u vidu da je oko 41% žena koje rade sa punim radnim vremenom, da skoro 30% žena radi sa skraćenim radnim vremenom, u poređenju sa 8% muškaraca, kao i da žene u proseku rade 34 sata nedeljno, dok muškarci rade 40 sati nedeljno.¹²³⁶ Postoji rodni jaz od 19% u pogledu zaposlenosti parova sa decom (66% zaposlenih žena i 85% zaposlenih muškarca), dok je ovaj jaz 3% kod parova bez dece. Rodna segregacija je veoma prisutna na tržištu rada – skoro 35% žena u poređenju sa 10% muškaraca radi u oblasti obrazovanja, zdravstva i socijalnog rada, dok pet puta više muškaraca (33%) od žena (7%) radi u nauci,

---

¹²³¹ *Gender Equality Index 2017: France*, str. 2-4

¹²³² CEDAW/C/FRA/CO/7-8, 2016, para. 32

¹²³³ *Shadow Report 2014 on France*, Coördination française pour le Lobby Européen des Femmes, French Coördination for the European Women's Lobby, 2014, str. 15-16

¹²³⁴ Ibid.

¹²³⁵ CEDAW/C/FRA/CO/7-8, 2016, para. 32

¹²³⁶ *Gender Equality Index 2017: France*, str. 2-4

tehnologiji, inženjerstvu i matematici.¹²³⁷ Rodni jaz u platama u Francuskoj nešto je niži od proseka u Evropskoj uniji, 2015. godine iznosio je 15,8%, dok je 2017. godine iznosio 15,4%.¹²³⁸ Približno isti broj žena i muškaraca u Francuskoj su u riziku od siromaštva, ali kod samohranih roditelja je veća razlika – 36% samohranih majki i 22% samohranih očeva su u riziku od siromaštva. Stopa rizika od siromaštva se smanjuje sa povećanjem obrazovnog nivoa.¹²³⁹ Migrantkinje, izbeglice, tražiteljke azila, Romkinje, žene sa invaliditetom, kao i žene iz drugih marginalizovanih društvenih grupa imaju ograničen pristup tržištu rada, a muslimanke su u posebno lošijem položaju zbog mogućnosti privatnih poslodavaca da uvedu princip neutralnosti u svoj rad i ne dozvole nošenje verskih obeležja i odeće na poslu.¹²⁴⁰

Upravne i nadzorne pozicije uglavnom zauzimaju muškarci, oni su češće unapređeni na poslu i bolje plaćeni zbog toga. Ovaj trend je najvidljiviji na najvišim direktorskim pozicijama na kojima ima samo 6% žena.¹²⁴¹ U državama Evropske unije u oktobru 2017. godine, žene su bile zastupljene sa 25,3% u upravnim odborima najvećih kompanija registrovanih u državama članicama EU, a Francuska je imala 43,4% žena, odnosno, bila je jedina država EU koja je imala najmanje 40% od svakog pola u odborima, što je postignuto uvođenjem kvota 2011. godine.¹²⁴² U periodu od 2010. do 2017. godine u EU je ostvaren određen napredak po pitanju broja žena članica upravnih odbora korporacija, a Francuska je ostvarila najveći napredak u desetogodišnjem periodu jer se broj žena povećao za 30%.¹²⁴³

Indeks rodne ravnopravnosti za Francusku (2017) pokazuje značajan porast u domenu moći, zahvaljujući znatnom porastu broja žena u ekonomskoj i političkoj sferi, iako ostaje jedan od domena sa najnižim rezultatom. Pored bitnog porasta udela žena u upravnim odborima javnih kompanija, u periodu od 2005. do 2015. godine, broj žena članica odbora centralne banke

---

¹²³⁷ Ibid.

¹²³⁸ *Gender Pay Gap Statistics, France*, Eurostat, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics#Gender_pay_gap_levels, 20.5.2018.

¹²³⁹ *Gender Equality Index 2017: France*, str. 2-4

¹²⁴⁰ CEDAW/C/FRA/CO/7-8, 2016, para. 34

¹²⁴¹ *Gender Pay Gap Statistics, France*, op.cit.

¹²⁴² *2018 Report on Equality between Women and Men in the EU*, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 31

¹²⁴³ Ibid, str. 32

porastao je sa 24% na 39%.¹²⁴⁴ Porast političke moći je rezultat povećanog udela žena u Parlamentu (sa 14% na 26% žena) i među ministrima (od 21% do 48%). Na poslednjim parlamentarnim izborima izabran je najveći broj poslanica, tako da one čine 38,6%, odnosno, od 577 poslanika 223 su žene.¹²⁴⁵ Žene čine više od jedne trećine odbora organizacija koje finansiraju istraživanja i odbora javnih radio-difuznih organizacija, ali su manje zastupljene (22%) u najvišim organima odlučivanja u nacionalnim olimpijskim sportskim organizacijama.¹²⁴⁶ Francuska ima ukupno 74 poslanika u Evropskom parlamentu, od toga su 32 žene.¹²⁴⁷

Po pitanju seksualnog i reproduktivnog zdravlja žena, u Francuskoj su kontraceptivna sredstva i abortus pokriveni zdravstvenim osiguranjem, a adolescentkinje imaju obezbeđena besplatna kontraceptivna sredstva, uključujući urgentne kontraceptive koje mogu da prepisu školske medicinske sestre.¹²⁴⁸ Međutim, prisutan je i dalje veliki broj tinejdžerskih i neželjenih trudnoća, naročito u prekomorskim zemljama i među ženama iz višestruko marginalizovanih društvenih grupa.

Različite grupe žena u Francuskoj u riziku su od višestruke diskriminacije, posebno žene koje pripadaju rasnim, etničkim, nacionalnim i religijskim manjinama, koje često nemaju ravnopravan pristup obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, zapošljavanju, stanovanju i nisu dovoljno uključene u javni i politički život niti u javne politike.¹²⁴⁹ Migrantkinje i žene imigrantskog porekla i dalje se susreću sa brojnim preprekama u svim oblastima društvenog života. Prema podacima Eurostata, broj migranata u Francuskoj iznosi 309.800, a najveći broj imigrantkinja zabeležen je upravo u Francuskoj (51%).¹²⁵⁰ Potomci severnoafričkih imigranata imaju manje šanse za zaposlenje, a posebno žene koje su usled patrijarhalnih stereotipa manje aktivne i više vezane za porodicu i

---

¹²⁴⁴ *Gender Equality Index 2017: France*, str. 2-4;

¹²⁴⁵ Jemima Kelly, *France elects record number of women to parliament*, Reuters, 19.06.2017, <https://www.reuters.com/article/us-france-election-women/france-elects-record-number-of-women-to-parliament-idUSKBN19911E>, 11.10.2018.

¹²⁴⁶ *Gender Equality Index 2017: France*, str. 2-4;

¹²⁴⁷ European Parliament, *MEPs, France*, <http://www.europarl.europa.eu/meps/en/search/advanced>, 27.10.2018.

¹²⁴⁸ CEDAW/C/FRA/CO/7-8, 2016, para. 36

¹²⁴⁹ CEDAW/C/FRA/CO/7-8, 2016, para. 12

¹²⁵⁰ *Migration and migrant population statistics*, EUROSTAT, str. 2, <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/1275.pdf>, 27.10.2018.

domaćinstvo.¹²⁵¹ Kada uspeju da se zaposle, potomci severnoafričkih imigranata nailaze na manje prepreka, ali su im manje šanse da dostignu visinu plata većinskog stanovništva.¹²⁵² Genitalno sakaćenje je u Francuskoj zabranjeno od 1983. godine i veoma retko se sprovodi, ali devojčice imigrantskog porekla su u riziku od ovog oblika nasilja, najčešće kada otputuju u zemlje svog porekla. Prema podacima Nacionalnog instituta za demografske studije, oko 53.000 Francuskinja preživelo je genitalno sakaćenje.¹²⁵³ Procenjuje se da je između 12% i 21% devojčica izloženo riziku od genitalnog sakaćenja u populaciji devojčica koje potiču iz država u kojima se praktikuje ovaj oblik nasilja nad ženama, najčešće su u pitanju devojčice poreklom iz Malija, Gvineje, Obale Slonovače i Egipta, dok se za devojčice koje traže azil procenjuje da je 33% ugroženo.¹²⁵⁴ U 2014. godini, od ukupno 65.000 tražilaca azila, žene su činile 37%, a samo 40% njih dobilo je status izbeglice, između ostalog i zbog toga što Kancelarija za zaštitu izbeglica i apatrida i dalje usko tumači koncept roda i ne uzima adekvatno u obzir specifičnosti položaja žena u državama odakle dolaze.¹²⁵⁵

Romi su u veoma lošem položaju u Francuskoj u mnogim oblastima i često su stigmatizovani i diskriminisani. Tokom 2016. godine zabeležna su brojna prinudna iseljenja Roma koji žive u dubokom siromaštvu u nehygienjskim kampovima i naseljima.¹²⁵⁶ Procenjuje se da je broj Roma koji žive u kampovima između 15.000 i 17.000, a 60% njih je prinudno iseljeno u 2016. godini, od čega se više od polovine prinudnih iseljenja dogodilo bez odluke suda, samo na osnovu naloga za iseljenje koji su izdale opštine.¹²⁵⁷ Alternativni smeštaj je ponuđen u nešto više od

---

¹²⁵¹ *Migration and migrant population statistics*, op.cit, str. 6

¹²⁵² *Employment, Unemployment, earned income. 2017 Edition*, Institut national de la statistique et des études économiques, <https://www.insee.fr/en/statistiques/2899782?sommaire=2891884>, 2.3.2019.

¹²⁵³ *Shadow Report 2014 on France*, op.cit, 2014, str. 10

¹²⁵⁴ Podaci iz 2016. godine. *Female genital mutilation: How many girls are at risk in France?*, European Institute for Gender Equality (EIGE), str. 1-2

¹²⁵⁵ *Shadow Report 2014 on France*, op.cit, 2014, str. 8-9.

¹²⁵⁶ Više informacija u zajedničkom saopštenju OPRE – Operacionalne platforme za ravnopravnost Roma od 29.06.2016, koju sačinjavaju Evropska mreža nacionalnih institucija za ljudska prava (ENNHRI), Evropska mreža tela za ravnopravnost (Equinet), Agencija Evropske unije za fundamentalna prava (FRA), Savet Evrope, OSCE/ODIHR i Kancelarija Visokog komesara za ljudska prava Ujedinjenih nacija: *OPRE joint statement on evictions of Roma and Travellers in Europe*, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680682b0a>, 12.3.2019.

¹²⁵⁷ 10.119 Roma iz 76 naselja iseljeno je tokom 2016. 65 prinudnih iseljenja bilo je sa zemlje koja je u javnom vlasništvu, a 18 sa zemlje u privatnom vlasništvu. Samo na tri mesta bilo je potrebe za hitnim iseljenjem zbog građevinskih radova. *Census of forced evictions in living areas occupied by Roma (or persons designated as such) in France. 2016: Pointless and unfair: many discreet evictions failed to resolve housing issue*, European Roma

polovine slučajeva, ali je u najvećem broju slučajeva bio u pitanju privremeni smeštaj. To je u suprotnosti sa interministarskim uputstvom iz 2012. godine kojim je uspostavljena obaveza javnih vlasti da procenjuju svaki pojedinačni slučaj sa ciljem poboljšanja socijalne inkluzije u različitim oblastima, kao što su obrazovanje, zdravstvena zaštita, zapošljavanje, stanovanje i slično.¹²⁵⁸ ECRI je preporučio francuskim vlastima da preduzmu mere i speče prinudna iseljenja Roma koja ih stavljaju u ekstremno teške situacije, kao i da obezbedi da se na celoj teritoriji dosledno sprovode individualizovane procene, da se obezbedi socijalna podrška i pomoć, adekvatan smeštaj i pristup drugim osnovnim pravima i uslugama.¹²⁵⁹ Romkinje su u još lošijem položaju, izložene su višestrukoj diskriminaciji i različitim oblicima nasilja, a život u nehidijenskim naseljima i česta preseljenja na njih utiču nepovoljnije. Često su zbog toga lošijeg zdravstvenog stanja, a za mlade Romkinje nema organizovanog zdravstvenog monitoringa u vezi sa upotrebom kontracepcije, majčinstvom, ranim trudnoćama i visokom stopom abortusa.¹²⁶⁰

Žene sa invaliditetom u Francuskoj suočavaju se sa barijerama u vezi sa uključivanjem u društveni život jer su često izolovane, nevidljive i isključene iz socijalnog, kulturnog i političkog života i ne učestvuju na mestima odlučivanja.¹²⁶¹ Borba protiv društvene isključenosti osoba sa invaliditetom podrazumeva i adekvatan pristup tržištu rada i zaposlenju. Međutim, u Francuskoj stopa nezaposlenosti osoba sa invaliditetom, bez obzira na njihovo obrazovanje i druge kvalifikacije, iznosi 20% što je dvostuko više od stope nezaposlenosti u Francuskoj.¹²⁶² Žena sa invaliditetom nema na odgovornim pozicijama u kompanijama, sindikatima, državnim organima, niti u političkom sektoru. Pored toga, oko 80% žena sa invaliditetom izloženo je porodičnom, institucionalnom i socijalnom nasilju.¹²⁶³

Kao što je navedeno, princip laiciteta je ustavni princip i vrednost u Francuskoj, kojim se garantuje ravnopravnost svih građana bez obzira na razlike u etničkoj, verskoj ili bilo kojoj

---

Rights Centre and Ligue des droits de L'Homme, str. 1, http://www.errc.org/uploads/upload_en/file/roma-eviction-census-france-2016.pdf, 12.3.2019.

¹²⁵⁸ Ibid, str. 1-2

¹²⁵⁹ European Commission against Racism and Intolerance, *ECRI Report on France (fifth monitoring cycle)*, CRI (2016)1, str. 29

¹²⁶⁰ *Shadow Report 2014 on France*, op.cit, 2014, str. 9-10

¹²⁶¹ Ibid, op.cit, 2014, str. 13

¹²⁶² *Report by Nils Muižnieks following his visit to France from 22 to 26 September 2014*, CommDH(2015)1, CoE, Commissioner for Human Rights, 17.02.2015, str. 45

¹²⁶³ *Shadow Report 2014 on France*, op.cit, 2014, str. 9-10

drugoj pripadnosti, ujedno sa funkcijom zaštite slobode savesti i uverenja.¹²⁶⁴ Međutim, demografske i političke promene¹²⁶⁵ doprinele su da se princip laiciteta mnogo uže tumači, odnosno, upravo ovaj princip bio je osnov za opravdavanje zabrane pokrivanja lica i drugih sužavanja prava religijskih manjina, koji posebno pogađa muslimanke, u kontekstu rastuće islamofobije.¹²⁶⁶ Muslimanke su izložene su različitim uvredama, napadima i nasilju. Na primer, u 2013. godini, preko 80% žrtava svih antimuslimanskih napada i nasilja bile su muslimanke.¹²⁶⁷ Mnoge muslimanke koje nose hidžab isključene su sa tržišta rada, odnosno, poslodavci traže od njih da ne nose hidžab na poslu. Organizacije civilnog društva ukazuju da je uključivanje muslimanki u francusko društvo veoma teško, posebno onih koje nose hidžab, a ECRI je preporučio Francuskoj sprovođenje nacionalnih kampanja sa ciljem podizanja nivoa svesti i informisanosti o tome da je diskriminatorno zahtevati od muslimanki da skinu hidžab na radnom mestu ili u javnom prostoru.¹²⁶⁸ S druge strane, pojedine ženske nevladine organizacije ukazuju da se u Francuskoj, kao i u drugim zemljama, ženska ljudska prava i dostojanstvo sve više ugrožavaju u ime tradicije, običaja ili religijskih praksi.¹²⁶⁹ Ima situacija u kojoj su veoma mlade devojčice obučene u skladu sa religijskim običajima, što ih udaljava od vrednosti i zajedništva francuskog društva, odnosno, one su na veoma ranom uzrastu isključene iz javnog života i stigmatizovane su zbog načina oblačenja.¹²⁷⁰ Na ovaj način se krše prava devojčica i postupa se suprotno principu ravnopravnosti žena i muškaraca, što je osnova francuskog društva i ne može se opravdati verskim razlozima.

7.4.2. Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena

Francuska ima dugu tradiciju zaštite ljudskih i građanskih prava, uključujući i zabranu diskriminacije. Deklaracija o pravima čoveka i građanina (*Déclaration des droits de l'homme et*

---

¹²⁶⁴ OSJI, op.cit, 2018, str. 39-47

¹²⁶⁵ O islamofobiji u Francuskoj videti šire: Olivier Esteves, „Islamophobia in France National Report 2015“, u: Enes Bayrakli and Farid Hafez (ed), *European Islamophobia Report 2015*, SETA, Istanbul, 2016, str. 157-177

¹²⁶⁶ OSJI, op.cit, 2018, str. 39-47

¹²⁶⁷ CommDH(2015)1, str. 8

¹²⁶⁸ CRI (2016)1, str. 26

¹²⁶⁹ *Alternative Report to French's 6th and 7th Periodical Report*, Regards de Femmes, Lyon, 2016, str. 2

¹²⁷⁰ Ibid, str. 3-4

du citoyen) Nacionalne skupštine Francuske iz 1789. godine,¹²⁷¹ u članu 1. propisuje: *Ljudi su rođeni i ostaju slobodni i jednaki u pravima. Društvene razlike mogu biti zasnovane samo na zajedničkoj koristi, dok je članom 10. propisano da [N]iko ne može biti pozvan na odgovornost zbog uverenja, pa i verskog, ukoliko iskazivanje tog uverenja ne ometa javni red utvrđen zakonom.*¹²⁷² Zaštita ljudskih i građanskih prava krajem XVIII veka bila je veoma napredna, ali ona se odnosila samo na muškarce.

U preambuli Ustava Francuske iz 1946. godine¹²⁷³ propisano je: *U jutro pobede koju su postigli slobodni ljudi protiv režima koji je pokušao da pokori i degradira čovečanstvo, francuski narod ponovo proglašava da sva ljudska bića, bez obzira na rasu, religiju ili veroispovest, poseduju sveta i neotuđiva prava... Francuska sa svojim prekomorskim narodom formira uniju, osnovanu na jednakim pravima i obavezama, bez pravljjenja razlike na osnovu rase ili religije [...] Svako ima obavezu da radi i pravo na zaposlenje. Niko neće trpeti predrasude na svom poslu na osnovu svog porekla, mišljenja i uverenja.*¹²⁷⁴ Konačno, odredbom člana 1. Ustava Francuske iz 1958. godine¹²⁷⁵ propisano je da država *garantuje ravnopravnost pred zakonom svim građanima, bez obzira na njihovo poreklo, rasu ili religiju i poštuje sva uverenja.*

Antidiskriminacioni propisi u Francuskoj nisu objedinjeni u jedan zakon. Zakon broj 1006-2001 iz 2001. godine razrađuje ustavnu zabranu diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja, na osnovu svih ličnih svojstava navedenih u Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije, a Zakon o društvenoj modernizaciji broj 2002-73 iz 2002. godine zabranjuje diskriminaciju na osnovu svih ličnih svojstava navedenih u Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije u oblasti stanovanja.¹²⁷⁶ Sa druge strane, Zakon broj 2008-496 iz 2008. godine zabranjuje diskriminaciju na osnovu rase i

---

¹²⁷¹ Tekst Deklaracije o pravima čoveka i građanina (1789) dostupan na engleskom jeziku na: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/cst2.pdf, 21.5.2019.

¹²⁷² *Country report, Non-discrimination – France 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 32

¹²⁷³ Tekst preambule Ustava Republike Francuske (1946) dostupan na engleskom jeziku na: <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Preamble%201946%20ENG.pdf>, 11.3.2019, a ceo tekst Ustava Republike Francuske (1946), dostupan na francuskom jeziku na: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1946-ive-republique>, 21.5.2019.

¹²⁷⁴ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 32-33

¹²⁷⁵ Tekst Ustava Republike Francuske (1958) sa amandmanima do 2008. godine, dostupan na engleskom jeziku na: https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008.pdf?lang=en, 21.5.2019.

¹²⁷⁶ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 31

etničkog porekla, te se pored oblasti rada i zapošljavanja i stanovanja, odnosi i na oblast socijalne zaštite, zdravlja, obrazovanja, te pristupu robi i uslugama.

U vezi sa zabranom diskriminacije na osnovu rase i etničkog porekla, Francuska je jedinstvena jer je eliminisala koncept rase iz zakonodavstva, na način kako se ovo lično svojstvo uobičajeno shvata. Naime, na osnovu ustavne zabrane diskriminacije, pravni okvir se paralelno razvijao oko dve ključne okosnice – osuda nejednakosti na osnovu porekla uz istovremeno odbijanje da se poreklo koristi kao kriterijum za potrebe javnih politika i uprave, čak ni u cilju borbe protiv diskriminacije.¹²⁷⁷ Ustavni savet Francuske doneo je 2007. godine odluku kojom je potvrđeno da se koncepti etničkog porekla ili rase¹²⁷⁸ ne mogu koristiti kao pravne, administrativne ili istraživačke kategorije, na osnovu kojih se istražuje različit tretman.¹²⁷⁹ Ustavni savet navodi da svaki pristup koji ima veze sa poreklom, mora biti zasnovan na objektivnim kriterijumima, kao što su nacionalnost roditelja, odnosno, baba i deda, kako bi se objektivizovala konstrukcija komparativnih kategorija.¹²⁸⁰ Svi zakoni koji imaju antidiskriminatorne odredbe sadrže listu ličnih svojstava, ali lična svojstva nisu definisana u zakonima. S obzirom da je zabranjeno koristiti koncept rase ili porekla, ova svojstva nisu definisana, a sledstveno tome ni izuzeci propisani Direktivom 2000/43/EC, na osnovu ovih ličnih svojstava, nisu uneti u francusko zakonodavstvo.¹²⁸¹

Prema francuskim antidiskriminacionim propisima, zabranjena je diskriminacija na osnovu sledećih ličnih svojstava: običaja, seksualne orijentacije, pola, trudnoće, rodnog identiteta, stvarnoj ili prepostavljenoj etničkoj ili nacionalnoj pripadnosti, rasi ili određenoj religiji, fizičkog izgleda, prezimena, porodičnog statusa, članstva u sindikalnoj organizaciji, političkih i filozofskih uverenja, starosnog doba, invaliditeta, zdravstvenog stanja, genetskih osobenosti,

---

¹²⁷⁷ *Country report, Non-discrimination – France 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 5

¹²⁷⁸ Šire o tome: Patrick Simon, „The choice of Ignorance: The debate on ethnic and racial statistics in France“, Chapter 4, u: *Social Statistics and Ethnic Diversity. Cross-National Perspectives in Classification and Identity Politics*, IMISCOE and Springer Open, 2015, pp. 65-87; George M. Fredrickson, *Race, Ethnicity, and National Identity in France and the United States: A Comparative Historical Overview*, Proceedings of the Fifth Annual Gilder Lehrman Center International Conference at Yale University Collective Degradation: Slavery and the Construction of Race, November 7-8, 2003 Yale University New Haven, Connecticut, <https://glc.yale.edu/sites/default/files/files/events/race/Fredrickson.pdf>, 5.2.2018.

¹²⁷⁹ Odluka Ustavnog saveta Republike Francuske, br. 2007-557 od 15.11.2007.

¹²⁸⁰ *Country report, Non-discrimination – France 2018*, str. 5

¹²⁸¹ *Ibid*, str. 7

gubitka samostalnosti, prebivališta, mogućnosti osobe da se izrazi na stranom jeziku i ekonomske ranjivosti.¹²⁸² U odnosu na uobičajene osnove diskriminacije, u Francuskoj su eksplicitno navedena lična svojstva koja se ne pojavljuju u zakonodavstvima drugih država, a to su gubitak samostalnosti, mogućnost osobe da se izrazi na stranom jeziku i ekonomska ranjivost. Gubitak samostalnosti nije definisan u propisima, a uveden je kako bi se pod pojmom diskriminacije podvela i nasilna ponašanja prema ljudima koji se nalaze u zavisnom položaju, odnosno, kako bi se omogućilo telu za ravnopravnost da reaguje u situacijama kada su nasilju izložene osobe koje su na smeštaju u institucijama, uključujući staračke domove, bolnice ili rezidencijalne institucije u koje su smeštene osobe sa invaliditetom.¹²⁸³ Rodni identitet i ekonomska ranjivost su relativno nova lična svojstva u Francuskoj, propisana Zakonima broj 2016-1547 i 2016-832 iz 2016. godine. Rodni identitet je ustanovljen kao osnov diskriminacije kako bi se zabranio nejednak tretman i uznemiravanje transrodnih osoba i osoba drugih rodnih identiteta.¹²⁸⁴ Lično svojstvo ekonomska ranjivost propisano je radi suzbijanja diskriminacije vezane za socijalnu nesigurnost, odnosno, kako bi se zabranilo nejednako postupanje na osnovu nečijeg siromaštva i iskorišćavala ranjivost osobe zbog ekonomske situacije u kojoj se nalazi. Ovo lično svojstvo je slično ličnom svojstvu imovinski status/stanje, ali je shvaćeno malo šire i uključuje i iskorišćavanje nečijeg lošijeg ekonomskog položaja. Lično svojstvo mogućnost izražavanja na stranom jeziku uvedeno je sa ciljem suzbijanja diskriminacije prema osobama koje traže svoja regionalna prava, kao i prema osobama stranog porekla koje govore francuski jezik sa naglaskom.¹²⁸⁵

Odredbom člana 1. Zakona broj 2008-496 iz 2008. godine propisano je da neposredna diskriminacija postoji kada se osoba na osnovu stvarne ili pretpostavljene etničke ili rasne pripadnosti, religije, uverenja, starosnog doba, invaliditeta, seksualne orijentacije ili pola, stavlja ili je bila stavljena ili će biti stavljena u nepovoljniji položaj u odnosu na drugu osobu u uporedivoj situaciji.¹²⁸⁶ Ova definicija neposredne diskriminacije razlikuje se od definicije neposredne diskriminacije iz zakonodavstva Evropske unije jer koristi izraz „će biti stavljena...” u odnosu na termin „bi mogla biti stavljena...“, koji se koristi u evropskom zakonodavstvu.

---

¹²⁸² *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 33

¹²⁸³ *Ibid.*

¹²⁸⁴ *Ibid*, str. 36

¹²⁸⁵ *Ibid*, str. 33

¹²⁸⁶ *Ibid*, str. 38

Međutim, čini se da ova terminološka razlika nije značajna, imajući u vidu da sudije u Francuskoj interpretiraju definiciju neposredne diskriminacije na isti način kao i sudije u drugim državama, odnosno, utvrđuju diskriminaciju čak i kada nema uporednika.¹²⁸⁷ Posredna diskriminacija je definisana u skladu sa zakonodavstvom Evropske unije i ona postoji kada prividno neutralna pravna norma, kriterijum ili praksa stavlja osobe u nepovoljniji položaj na osnovu njihovog ličnog svojstva u odnosu na druge osobe, osim ako je ta pravna norma, kriterijum ili praksa objektivno opravdana legitimnim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primerena i nužna.¹²⁸⁸

Kada je u pitanju uznemiravanje, ono u Francuskoj najpre nije bilo propisano kao oblik diskriminacije, već je Zakonikom o radu zabranjeno izlaganje zaposlenih ponovljenim postupanjima koja predstavljaju moralno uznemiravanje, a koja imaju za cilj ili posledicu pogoršanje uslova rada i koja mogu dovesti do povrede prava i dostojanstva zaposlenih, narušavanja fizičkog ili mentalnog zdravlja ili ugrožavanja njihove profesionalne budućnosti.¹²⁸⁹ Zakon broj 2008-496 daje novu definiciju uznemiravanja, kao oblika diskriminacije, te propisuje da je uznemiravanje bilo koje ponašanje na osnovu ličnog svojstva nekog lica i bilo koje ponašanje sa seksualnom konotacijom, koje ima za cilj ili posledicu povredu dostojanstva lica ili kojim se stvara neprijateljsko, ponižavajuće, uvredljivo ili zastrašujuće okruženje.¹²⁹⁰ Od 2015. godine u Francuskoj je zabranjeno seksističko ponašanje, koje se definiše kao svako ponašanje zasnovano na rodu određene osobe, a koje ima za cilj ili posledicu povredu dostojanstva ili kojim se stvara neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo radno okruženje.¹²⁹¹ Seksualno uznemiravanje je zabranjeno i Krivičnim zakonikom Francuske.¹²⁹²

---

¹²⁸⁷Na primer, ako sudija utvrdi da je neka odluka doneta na diskriminatoran način, odnosno, iz diskriminativnih razloga, kao što je nedobijanje bonusa ili neodobravanje odsustva ženi na osnovu njenog pola/roda, sudije su utvrđivale diskriminaciju i u situacijama kada u kompaniji nema muškarca koji bi mogao da bude adekvatan komparator. *Country report, Gender equality – France 2018*, str. 9

¹²⁸⁸ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 41

¹²⁸⁹ *Ibid*, str. 41-42

¹²⁹⁰ *Ibid*, str. 47

¹²⁹¹ *Ibid*, str. 48

¹²⁹² Prva definicija seksualnog uznemiravanja iz Krivičnog zakonika proglašena je neustavnom, jer je Ustavni sud u maju 2012. godine utvrdio da je definicija seksualnog uznemiravanja nedovoljno jasna i precizna. Ova odluka Ustavnog suda izazvala je veliku pažnju u Francuskoj, imajući u vidu da je dovela do toga da je seksualno uznemiravanje uklonjeno iz Krivičnog zakonika, pa je nastupio pravni vakuum jer od dana objavljivanja ove odluke nikom nije moglo biti suđeno, niti je mogao biti kažnjen zbog seksualnog uznemiravanja. U avgustu 2012. godine, propisana je nova definicija seksualnog uznemiravanja u Krivičnom zakoniku. Seksualno uznemiravanje je definisano kao ponavljanje nametanje reči ili postupaka drugom licu, koje ima seksualnu konotaciju i koje usled

Podsticanje na diskriminaciju je takođe zabranjeno, viktimizacija je zabranjena u radnopravnom zakonodavstvu,¹²⁹³ dok diskriminacija na osnovu pretpostavljenog ličnog svojstva i ličnog svojstva bliskog lica nije izričito zabranjena, ali se utvrđuje u praksi.¹²⁹⁴ S druge strane, zabrana diskriminacije u Krivičnom zakoniku, Građanskom zakoniku i Zakoniku o radu sadrži koncept zabrane diskriminacije na osnovu pretpostavljenog ličnog svojstva na osnovu porekla, rase ili religije.¹²⁹⁵

Diskriminacija na osnovu pola je zabranjena preambulom francuskog Ustava iz 1946. godine, kojim je propisano da zakon garantuje jednaka prava ženama i muškarcima u svim oblastima života, dok je odredbom člana 1. određeno je da će propisima biti promovisan jednak pristup izbornim mestima, kao i profesionalnim i društvenim pozicijama za žene i muškarce.¹²⁹⁶ Takođe, francuski Zakonik o radu izričito zabranjuje diskriminaciju na osnovu pola i propisuje obavezu jednakog postupanja prema ženama i muškarcima.

Francuska je propisala niz posebnih mera u cilju unapređenja rodnog balansa u izbornom procesu, kao i u drugim oblastima društvenog života. Zakonom broj 2013-403 iz 2013. godine, prvi put je propisano da na izborima za svaki okrug moraju da učestvuju dva kandidata, muškarac i žena, a zakon je prvi put primenjen na departmanskim (kantonalnim) izborima 2015. godine.¹²⁹⁷ Od 2000. godine, zakonom je propisano da sve političke stranke na izbornoj listi moraju da imaju jednak broj muškaraca i žena, za one izbore na kojima se primenjuje proporcionalni izborni sistem (izbori za Evropski parlament, regionalni i lokalni izbori).¹²⁹⁸ Takođe, za izbore za poslanike Narodne skupštine, političke stranke moraju da predlože isti broj kandidata oba pola, a za nepostupanje je propisana novčana kazna.

---

svoje ponižavajuće ili uvredljive prirode vređa dostojanstvo te osobe ili kojim se stvara zastrašujuće, neprijateljsko ili ponižavajuće okruženje. Za gonjenje učinioca ovog krivičnog dela, dovoljan je jedan akt seksualnog uznemiravanja, ukoliko je učinilac, kako bi ostvario akt seksualne prirode, koristio ozbiljan pritisak na žrtvu. *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 47-48.

¹²⁹³ Zakonikom o radu je propisano da zaposleni ne može biti izložen disciplinskom postupku, niti može biti otpušten ili predmet diskriminatornog postupanja zato što je svedočio o diskriminaciji ili govorio o tome.

¹²⁹⁴ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 37-38

¹²⁹⁵ *Country report, Non-discrimination – France 2018*, str. 7

¹²⁹⁶ *Country report, Gender equality – France 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 8

¹²⁹⁷ *Country report, Gender equality – France 2018*, str. 12-13

¹²⁹⁸ *Ibid*, str. 13

Zakonom 2012-347 iz 2012. godine uvedena je rodna kvota od 40% za predlaganje kandidata za izbor na rukovodeće pozicije u organima javne vlasti. Kvota se primenjuje na upravne i nadzorne odbore u javnim institucijama i visokim savetima, kao i za konkursne komisije organa javne vlasti.¹²⁹⁹ Zakon za stvarnu ravnopravnost iz 2014. godine proširio je ovu rodnu kvotu i na organizacije civilnog društva, kao što su sportske federacije, dok Zakon broj 2015-994 iz 2015. godine o socijalnom dijalogu i zapošljavanju sadrži posebnu meru za izbor predstavnika zaposlenih, tako da lista predloženih kandidata za svaku poziciju mora da proporcionalno oslikava rodni balans zaposlenih koje će kandidati predstavljati.¹³⁰⁰

U Francuskoj nema eksplicitno propisane zabrane višestruke diskriminacije,¹³⁰¹ ali s obzirom da francuski zakoni zabranjuju diskriminaciju na osnovu niza ličnih svojstava, osnovi se mogu kombinovati, a neka lična svojstva se i preklapaju.¹³⁰² Sudovi dozvoljavaju tužiocima da tvrde da su diskriminirani na osnovu više ličnih svojstava, ali ukoliko sud utvrdi višestruku diskriminaciju, to nema uticaja na određivanje visine naknade štete. Francusko telo za ravnopravnost utvrđuje višestruku diskriminaciju u postupcima po pritužbama.

Zakonikom o radu Francuske zabranjena je diskriminacija na osnovu trudnoće.¹³⁰³ Zabranjeno je otpuštanje trudne žene,¹³⁰⁴ a zaštita od otkaza ugovora o radu odnosi se i na zaposlene žene dok koriste porodiljskog odsustvo i četiri nedelje nakon povratka na rad.¹³⁰⁵ Takođe, zaposlena ne može da bude oglašena viškom zaposlenih tokom trajanja porodiljskog odsustva.¹³⁰⁶ Ukoliko je neophodno, zaposlena trudnica može biti raspoređena na drugo radno mesto, kao i na rad u prvoj smeni, ukoliko lekar proceni da noćni rad može da ugrozi njenu trudnoću. Ova zaštita se odnosi i na zaposlene žene nakon povratka sa porodiljskog odsustva, ukoliko je to neophodno i može

---

¹²⁹⁹ Ibid.

¹³⁰⁰ Ibid. Ustavni sud Francuske je potvrdio da je ova odredba u saglasnosti sa Ustavom (Odluka br. 2017-686 QPC od 19.01.2018. godine, uz uslov da je jedan pol nije potpuno isključen.

¹³⁰¹ *Country report, Non-discrimination – France 2018*, str. 11

¹³⁰² *Country report, Gender equality – France 2017*, str. 11-12

¹³⁰³ Ibid, str. 18

¹³⁰⁴ Ukoliko zaposlena dostavi poslodavcu uverenje o trudnoći u roku od dve nedelje od dana kada je obaveštena o otkazu ugovora o radu, otkaz ugovora o radu biće poništen.

¹³⁰⁵ Trudnici i porodilji se može otkazati ugovor o radu u slučaju teže povrede radne discipline koja nije u vezi sa njenim ličnim svojstvom, kao i u slučaju da poslodavac ne može da je zadrži na radu zbog razloga koji nisu u vezi sa njenom trudnoćom i porođajem.

¹³⁰⁶ *Country report, Gender equality – France 2017*, str. 18

trajati do mesec dana. Izmene u radu (premeštaj, rad u prvoj smeni) ne smeju imati uticaja na visinu zarade.¹³⁰⁷ U Francuskoj nema mnogo odluka koje se odnose na posebne mere. Jedna od retkih tiče se odluke u vezi sa Kolektivnim ugovorom u sektoru transporta, kojim je propisano da žene imaju pravo na pola dana odsustva povodom Međunarodnog dana žena. Jedan zaposleni podoje je tužbu smatrajući da je ovo povlašćen tretman za žene i da stavlja muškarce u nejednak položaj.¹³⁰⁸ Kasacioni sud odlučio je da je moguće propisivanje ovakve privilegije samo za žene u kolektivnom ugovoru, ukoliko u pitanju mera kojom se ispravljaju nejednakosti iz prošlosti kojima su bile pogođene žene.¹³⁰⁹

Francuska je prva država u Evropi koja je zabranila pokrivanje lica 2011. godine, a usvajanje ovog zakona praćeno je brojnim javnim diskusijama i oprečnim stavovima, o čemu će biti više reći u delu koji se odnosi na pravni okvir. Procene iz 2010. godine pokazuju da je u Francuskoj bilo oko 2.000 žena koje potpuno prekrivaju lice, što je otvorilo pitanje legitimiteta usvajanja zakona koji se odnosi na ovako mali broj osoba.¹³¹⁰ Iako se u zakonu ne spominje eksplicitno muslimanski način oblaćenja, u javnosti je ovaj zakon poznat pod nazivom „zakon o burkama i velovima“.¹³¹¹

7.4.3. Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije

U Francuskoj postoji nekoliko postupaka za zaštitu od diskriminacije, koji mogu biti sudski i vansudski.¹³¹² alternativni načini rešavanja sporova (npr. medijacija), građanski sudski, upravni¹³¹³ i postupak pred telom za ravnopravnost.¹³¹⁴

---

¹³⁰⁷ Ibid, str. 19

¹³⁰⁸ Sylvaine Laulom, News Report France: *A Court Decision on positive action*, 14.12.2017, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-discrimination

¹³⁰⁹ Odluka Kasacionog suda br. 15-26262 od 12.07.2017. Sud u obrazloženju navodi da je uzeo u obzir razvoj evropskog prava i slućajeve pred Sudom pravde EU u vezi sa posebnim merama i smatra da je u konkretnom slućaju u pitanju posebna mera jer će bilo kakva manifestacija povodom Međunarodnog dana žena doprineti podizanju svesti o specifićnom položaju žena na tržištu rada i u vezi sa radom, kao i o potrebi poboljšanja položaja žena.

¹³¹⁰ OSJI, op.cit, 2018, str. 39-47

¹³¹¹ Kazna za kršenje ovog zakona je 150 evra, a postoji mogućnost da se samostalno ili uz novćanu kaznu, izrekne obaveza pohađanja građanske nastave. U periodu od aprila 2011. do marta 2016. izrećeno je 1.644 kazne i 82 upozorenja.

¹³¹² Na primer, svaki poslodavac moće da pokrene postupak u slućaju uznemiravanja ili diskriminacije, s obzirom da po zakonu imaju obavezu da spreće ovakve prakse.

7.4.3.1. Primena medijacije u predmetima diskriminacije

Prema Zakoniku o parničnom postupku,¹³¹⁵ sudije imaju obavezu da favorizuju rešavanje sporova medijacijom. Nakon što dobiju saglasnost stranaka za postupak medijacije, sudije imenuju medijatora. Posredovanje je prva faza u postupku pred Radnim tribunalom za zapošljavanje, a inspekcija rada, takođe, može da inicira postupak posredovanja.¹³¹⁶

Ukoliko je pritužba podneta protiv organa javne vlasti, medijaciju može da sprovede i Branilac prava,¹³¹⁷ kao i nezavisni medijatori koje imenuju javne službe nadležne za poslove socijalne zaštite, obrazovanja, javnog transporta, poštanskih usluga, finansija i slično.¹³¹⁸

7.4.3.2. Sudska zaštita

Zaštita od diskriminacije u Francuskoj može se zatražiti u građanskom sudskom postupku i u upravnom postupku. Stvarna nadležnost građanskih sudova zavisi od vrednosti spora, kao i od toga da li se diskriminacija dogodila u postupku zapošljavanja i u okviru radnopravnog odnosa ili u drugoj oblasti društvenog života, dok su za sporove zaposlenih u javnom sektoru ili u vezi sa pristupom javnim službama, nadležni upravni sudovi.¹³¹⁹

Sudska zaštita od diskriminacije može se zatražiti u postupku pred Radnim tribunalom,¹³²⁰ ukoliko se diskriminacija dogodila u postupku zapošljavanja, a tužbu mogu podneti zaposleni u

---

¹³¹³ Zakonom broj 2005-102 o jednakim mogućnostima i uključivanju osoba sa invaliditetom osnovan je Departmanski centar za osobe sa invaliditetom, između ostalog, sa ciljem da centralizuje sve upravne postupke zaštite prava osoba sa invaliditetom. Navedenim zakonom je propisano da u centru mora da bude zaposlena osoba za prijem pritužbi, čiji je zadatak da prosleđuje pritužbe osoba sa invaliditetom nadležnim organima ili sudu.

¹³¹⁴ *Country report, Non-discrimination – France 2018*, str. 105.

¹³¹⁵ Članovi 21. i 131. Zakonika o parničnom postupku, <https://wipolex.wipo.int/en/text/450530>, 28.2.2019.

¹³¹⁶ *Country report, Non-discrimination – France 2018*, str. 105.

¹³¹⁷ Branilac prava je nezavisan državni organ, u čiju nadležnost, između ostalog, spada suzbijanje svih oblika diskriminacije. Više o Braniocu prava u delovima 7.4.3.3. i 7.4.5

¹³¹⁸ *Country report, Non-discrimination – France 2018*, str. 105.

¹³¹⁹ Ibid, str. 106.

¹³²⁰ Radni tribunal (*Conseil de prud'hommes*) je sud posebne nadležnosti. Osnovan je 1806. godine i nadležan je za rešavanje radnih sporova. Opširnije: Ministère du Travail, *Understanding the Employment Tribunal*, dostupno na: https://travail-emploi.gouv.fr/IMG/pdf/understanding_the_employment_tribunala4.pdf, 15.2.2019; European e-

privatnom sektoru, kao i zaposleni po ugovorima u industrijskoj ili komercijalnoj javnoj službi. U slučaju diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja, francuskim Zakonikom o radu propisano je da se u postupku pred Radnim tribunalom može zatražiti naknada štete i poništenje diskriminatorne odluke.¹³²¹

Tužba za zaštitu od diskriminacije može se podneti i sudovima distrikta ili regionalnim sudovima, a nadležnost ovih sudova zavisi od vrednosti spora.¹³²² Sve tužbe protiv organa javne vlasti, u oblasti rada i zapošljavanja državnih službenika, kao i tužbe koje se odnose na pristup organima javne vlasti, podnose se upravnim sudovima, a može se zahtevati naknada štete i preduzimanje određenih radnji u cilju otklanjanja i sprečavanja diskriminacije.¹³²³

U pogledu diskriminacije na osnovu pola, pored diskriminisane osobe, tužbu može podneti i sindikat, uz uslov da ima saglasnost diskriminisane osobe, Takođe, u ime i uz saglasnost zaposlene osobe koja smatra da je pretrpela diskriminaciju, tužbu mogu podneti i udruženja koja postoje najmanje pet godina i koja se bave suzbijanjem diskriminacije.¹³²⁴

Zakon br. 2016-1547 iz 2016. godine o modernizaciji pravosudnog sistema u XXI veku, uveo je mogućnost klasnih tužbi za zaštitu od diskriminacije – za zaustavljanje diskriminatornog postupanja i za utvrđivanje odgovornosti za akte diskriminacije, koje se mogu podneti regionalnim sudovima ili upravnom sudu.¹³²⁵ Ovim zakonom dato je ovlašćenje reprezentativnim sindikatima i organizacijama civilnog društva koje se bave suzbijanjem diskriminacije ili zaštitom prava osoba sa invaliditetom, a registrovane su najmanje pet godina, da mogu da podnose tužbe u parničnom postupku u slučajevima kada je više lica, koja su u sličnoj situaciji, pretrpelo štetu koju je prouzrokovalo isto lice (npr. poslodavac) u postupku rada, zapošljavanja i stručnog usavršavanja, na direktan ili indirektan način, a na osnovu prepoznatljivog razloga

---

Justice Portal, *France: Ordinary Courts*, https://e-justice.europa.eu/content_ordinary_courts-18-fr-en.do?member=1, 15.2.2019.

¹³²¹ Vrhovni kasacioni sud utvrdio je u decembru 2006. godine, da je Radni tribunal nadležan za odlučivanje o predugovornim pitanjima i sporovima vezanim za pristup zaposlenju i obavljanju pripravničkog staža. *Country report, Non-discrimination – France 2018*, str. 106.

¹³²² Ibid.

¹³²³ Ibid.

¹³²⁴ *Country report, Gender equality – France 2017*, str. 37

¹³²⁵ *Country report, Non-discrimination – France 2018*, str. 106.

(ličnog svojstva). Da bi se podnela tužba, prethodno se mora podneti zahtev u kojem će se zatražiti prestanak diskriminatornog postupanja, nakon čega se tužba može podneti u roku od šest meseci od dana podnošenja zahteva ili od dana saznanja da je poslodavac odbio zahtev.¹³²⁶

Pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja u antidiskriminacionim parnicama sastavni je deo francuskog zakonodavstva, u skladu sa direktivama EU. Međutim, u praksi postoje teškoće u njegovoj primeni, odnosno, sudovi se najčešće drže klasičnog pravila o teretu dokazivanja. Pravna tradicija je da se parnični postupak pokreće tek onda kada tužilac ima dovoljno dokaza,¹³²⁷ zbog čega se u Francuskoj mnogo češće vode krivični postupci za zaštitu od diskriminacije od parničnih.¹³²⁸ Iako postoji pravilo parničnog postupka da se pribave dokazi koji se nalaze kod tuženog ili treće strane putem tzv. „istražnih mera“, u praksi je ovo veoma retko, imajući u vidu da se ova mera koristi u izuzetnim slučajevima i može se primeniti tek onda kada je tužilac već ponudio sudu dovoljno dokaza. Još uvek se nije razvila praksa da se ova mera koristi za pribavljanje dokaza u antidiskriminacionim parnicama, zbog čega je žrtvama diskriminacije veoma teško da uspešno vode postupke za zaštitu od diskriminacije.¹³²⁹

Advokatsko zastupanje nije obavezno pred Radnim tribunalom, sudovima distrikta, krivičnim sudovima niti pred apelacionim sudovima, dok je obavezno u postupku pred regionalnim sudovima, komercijalnim sudovima, upravnim sudovima i Vrhovnim kasacionim sudom. Besplatna pravna pomoć dostupna je osobama sa niskim prihodima, a imajući u vidu da telo za ravnopravnost ne može da podnosi tužbe, žrtve diskriminacije moraju same da podnesu finansijski teret pokretanja i vođenja sudskog postupka.¹³³⁰

U parničnim i upravnim postupcima za zaštitu od diskriminacije, može se tražiti naknada materijalne i nematerijalne štete. Nije propisan maksimalan iznos naknade štete koji se može dosuditi žrtvi diskriminacije, ali praksa francuskih sudova je takva da su naknade štete veoma

---

¹³²⁶ Ibid.

¹³²⁷ U slučajevima diskriminacije, dokazi su veoma često u rukama tuženog i nisu dostupni tužiocima bez intervencije suda. Na primer, u Francuskoj se kopiranje dokumenata koji pripadaju poslodavcu smatra krađom.

¹³²⁸ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 102

¹³²⁹ Ibid, str. s101-102

¹³³⁰ Ibid, str. 102

male.¹³³¹ Na primer, po tužbi podnetoj protiv agenta za nekretnine u parničnom postupku za zaštitu od diskriminacije, Sud Monpelje distrikta dosudio je tužiocu na ime nematerijalne štete iznos od 3.000 evra, a u obrazloženju je navedeno da pretrpljena diskriminacija zaslužuje specifičnu kompenzaciju zbog nematerijalne štete, te da suma koja se isplaćuje žrtvi treba da bude značajna.¹³³² U Francuskoj ne postoji javno dostupna statistika o broju postupaka za zaštitu od diskriminacije pred sudovima.¹³³³ U krivičnim postupcima za zaštitu od diskriminacije, aktivnosti tužilaštva baziraju se na policijskoj istrazi koja započinje nakon podnošenja krivične prijave ili obaveštenja državnih organa, nakon čega javni tužilac odlučuje da li će podići optužnicu. Branilac prava, u slučaju da tuženi odbije nagodbu, može da inicira krivični postupak, ali je u tom slučaju na njemu celokupan teret dokazivanja.¹³³⁴ Razlog zbog kojeg se građani češće odlučuju da u slučajevima diskriminacije zatraže zaštitu u krivičnom postupku jeste mogućnost da putem istražnih radnji suda pristupe dokazima. Pored toga, nakon što podnesu krivičnu prijavu, njihova uloga u postupku nije od presudnog značaja i ne moraju da imaju advokata u postupku, jer je javni tužilac taj koji vodi istragu i aktivno učestvuje u postupku.¹³³⁵

7.4.3.3. Zaštita pred Braniocem prava

Institucija Branioca prava (*Défenseur des droits*) propisana je Ustavom Republike Francuske iz 2008. godine i Organskim zakonom broj 2011-333 iz 2011. godine kojim su ustanovljene nadležnosti ovog tela.¹³³⁶ Ovoj instituciji su pripojena četiri nezavisna tela koja su postojala u Francuskoj – Republički medijator (*Médiateur de la République*), Dečiji ombudsman (*Défenseur des enfants*), Nacionalno telo za ravnopravnost (*Haute Autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité - HALDE*) i Nacionalna komisija za etiku u sektoru bezbednosti (*Commission nationale de déontologie de la sécurité – CNDS*).¹³³⁷

---

¹³³¹ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 9

¹³³² *Ibid*, str. 107

¹³³³ *Country report, Non-discrimination – France 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016, str. 97

¹³³⁴ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 111

¹³³⁵ *Country report, Non-discrimination – France 2016*, str. 105

¹³³⁶ Equinet members: *France – Defender of Rights*, Equinet, <http://www.equineteurope.org/Defender-of-Rights>, 26.4.2019.

¹³³⁷ *Ibid*.

Branilac prava¹³³⁸ je nezavisan državni organ, u čiju nadležnost, između ostalog, spada suzbijanje svih oblika diskriminacije, zabranjenih francuskim propisima ili ratifikovanim međunarodnim ugovorima.¹³³⁹ Žrtve diskriminacije mogu direktno da se obrate ovom nezavisnom telu, koje im pruža pomoć oko podnošenja pritužbe, ukoliko je potrebno.¹³⁴⁰ Branilac prava sprovodi istragu, traži izjašnjenja od potencijalnih diskriminatora i prikuplja druge dokaze relevantne za postupak koji vodi. Ukoliko utvrdi diskriminaciju, daje preporuke i javno ih objavljuje, čime podstiče diskriminatore da po njima postupe.¹³⁴¹ Branioca prava bira predsednik države, nakon konsultacija sa predstavnicima oba doma Parlamenta. Nakon izbora, Branilac prava imenuje tri zamenika, koji su specijalizovani za određene oblasti. Branilac prava je nezavisan, ali su mu finansijski resursi ograničeni i pokrivaju se iz državnog budžeta, stoga i budžet Branioca prava može trpeti posledice smanjenja državnog budžeta.¹³⁴²

Branilac prava je nadležan da postupa po pojedinačnim i grupnim pritužbama građana, sindikata i organizacija civilnog društva, a može da postupa i po službenoj dužnosti. Nakon pokretanja postupka, Branilac prava traži izjašnjenje od potencijalnog diskriminatora, pravnog ili fizičkog lica, razmatra pismena i saslušava svedoke, a može i da zatraži da istragu sprovede bilo koji organ javne vlasti. Ukoliko lice protiv koga je pokrenut postupak odbije da saraduje, Branilac prava može da zatraži sudski nalog kako bi obezbedio saradnju, kao i da ga goni zbog nepoštovanja institucije.¹³⁴³ U slučaju da je izvršeno krivično delo, Branilac prava je ovlašćen da podnese tužbu krivičnom sudu ili da pokrene postupak tzv. „kaznene transakcije“.¹³⁴⁴ Ovaj postupak je vrsta pregovaranja o krivičnoj sankciji koja se nudi izvršiocu neposredne diskriminacije, a može ga pokrenuti isključivo Branilac prava.¹³⁴⁵

---

¹³³⁸ Opširnije: Nicole Atwill, *France: Creation of „the Defender of Rights“*, Library of Congress, Global Legal Monitor, 24.5.2011, <https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/france-creation-of-the-defender-of-rights/>, 26.4.2019.

¹³³⁹ *Country report, Gender equality – France 2017*, str. 37

¹³⁴⁰ Ibid.

¹³⁴¹ *Country report, Gender equality – France 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016, str. 38.

¹³⁴² Više informacija o Braniocu prava: *Defenseur des droits, An independent institution*, <https://www.defenseurdesdroits.fr/en/an-independent-institution>, 28.4.2019.

¹³⁴³ Više informacija o postupku pred Braniocem prava: *Defenseur des droits, Combating discrimination and promoting equality*, <https://www.defenseurdesdroits.fr/en/combating-discrimination-and-promoting-equality>, 28.4.2019.

¹³⁴⁴ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 11

¹³⁴⁵ Tačnije, u ovom postupku Branilac prava, nakon utvrđivanja neposredne diskriminacije izvršene sa namerom, može da predloži diskriminatoru izricanje određene krivične sankcije, što diskriminator može da prihvati ili da

Nakon što Branilac prava okonča postupak po pritužbi, donosi zaključak i preporuke i daje diskriminatoru određeni rok da po njima postupi. Ove preporuke mogu sadržati i zahtev za izricanje disciplinskih mera protiv diskriminatora. Ukoliko diskriminator ne postupi po preporuci, Branilac prava može da obavesti javnost da diskriminator nije postupio po preporukama.¹³⁴⁶ Branilac prava može da daje i opšte preporuke Vladi, organima javne vlasti i drugim licima, može da inicira izmene propisa, a ima i ovlašćenje da inicira sprovođenje zakonodavne reforme.¹³⁴⁷ U periodu od 2010-2015. godine, broj zaprimljenih predmeta godišnje kretao se između 67.000 i 91.000,¹³⁴⁸ dok je budžet institucije iznosio u proseku oko 27 miliona eura.¹³⁴⁹

7.4.4. Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

U praksi francuskih sudova bilo je nekoliko slučajeva višestruke diskriminacije, koji su se odnosili na muslimanke, odnosno, na oblačenje u skladu sa njihovim verskim uverenjima, od kojih su neki slučajevi dobili epilog na Evropskom sudu za ljudska prava.¹³⁵⁰ Ovi slučajevi su bili posledica zabrane nošenja verskih simbola u obrazovnim institucijama, u javnim ustanovama, kao i posledica zabrane pokrivanja lica u javnosti.

Prvi sudski slučajevi u vezi sa religijskim obeležjima koje nose muslimanke pokrenuti su 1989. godine, kada su tri muslimanske devojčice isključene iz državne škole zbog nošenja hidžaba, odnosno, zbog odbijanja da skinu verska obeležja.¹³⁵¹ U ovom slučaju, Državno veće¹³⁵² ukazalo je da nošenje hidžaba, samo po sebi, nije u suprotnosti sa principom sekularnosti države, ali da

---

odbije. Ova sankcija može biti novčana kazna ili objavljivanje (na primer u medijima) da je izvršio diskriminaciju, kao i isplata naknade štete žrtvi diskriminacije. Ukoliko diskriminator odbije predloženu krivičnu sankciju ili ukoliko ne postupi po izrečenoj sankciji, Branilac prava može da inicira pokretanje krivičnog postupka umesto javnog tužioca pred krivičnim sudom.

¹³⁴⁶ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 9

¹³⁴⁷ *Ibid.*

¹³⁴⁸ Više informacija dostupno u redovnim godišnjim izveštajima Branioca prava: *Rapport Annuel d'activité 2018*, Défenseur des droits, Paris, 2019; *Rapport Annuel d'activité 2017*, Défenseur des droits, Paris, 2018

¹³⁴⁹ *France – Defender of Rights*, Equinet

¹³⁵⁰ O francuskim slučajevima pred Evropskim sudom za ljudska prava biće reči u delu koji se odnosi na praksu evropskih sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije.

¹³⁵¹ OSJI, op.cit, 2018, str. 39-47, para 154

¹³⁵² Conseil d'Etat – najviša sudska upravna instanca u Republici Francuskoj, više informacija o Državnom veću dostupno na engleskom jeziku na: <http://english.conseil-etat.fr/>

ovaj princip ne podrazumeva slobodu nošenja simbola koji bi „po svojoj prirodi ili kontekstu u kojem se nose pojedinačno ili kolektivno, odnosno, svojom razmetljivom ili protestnom prirodom, predstavljali čin pritiska, provokacije, prozelitizacije ili propagande“.¹³⁵³ Državno veće je naglasilo da slobode mogu da budu ograničene, ali ne uopšteno, već da se mora ispitati svaki pojedinačni slučaj, ali nije dalo smernice školama kako da procene koji religijski simboli se mogu smatrati razmetljivim ili protestnim.

Pred sudovima su se vodili brojni postupci povodom isključivanja iz škola učenica koje nisu htele da skinu hidžabe, kao i protiv škola koje su usvojile zabrane nošenja religijskih simbola. Nižestepeni sudovi donosili su različite presude u ovim postupcima – od presuda u kojima se hidžab smatra „znakom pokornosti stranoj i ekstremističkoj religiji“, „prozelitizmom“ ili „razmetljivošću“, do presuda kojima su ukinute opšte zabrane nošenja religijskih simbola jer su u suprotnosti sa slobodom uverenja.¹³⁵⁴ U periodu od 1992. do 1997. godine, Državno veće je izmenilo i ukinulo mnoge odluke kojima su muslimanske devojčice isključene iz škole zbog nošenja hidžaba, posebno one donete na osnovu opštih zabrana nošenja religijskih simbola, u kojima nije bilo dokaza da je u pitanju bilo kakvo uznemiravanje, pritisak ili prozelitizacija. S druge strane, Državno veće je potvrdilo odluke o isključivanju učenica kada je za to postojao konkretan razlog, na primer kada je odbijanje skidanja hidžaba uticalo da održavanje nastave fizičkog obrazovanja ili kada su učenice prekršile javni red u školi učešćem na protestima.¹³⁵⁵

Zbog ovakvog stanja, predsednik Francuske Žak Širak osnovao je istražnu komisiju 2003. godine, čiji je zadatak bio da predloži načine primene načela sekularnosti. Ova komisija dala je niz preporuka, od kojih se jedan set preporuka odnosio na zabranu religijskih simbola u školama, kao što su na primer velika raspeća, jevrejske kapice (kippah) i muslimanski hidžabi i velovi.¹³⁵⁶ U izveštaju je navedeno da su ove preporuke zasnovane na ostvarivanju principa sekularizma, kao i da bi se sprečilo prisiljavanje dela muslimanskih devojčica da nose velove, na šta ih

---

¹³⁵³ Conseil d'Etat, *Avis du Conseil d'Etat du 27 novembre 1989, sur le port du voile à l'école*, dostupno na francuskom jeziku na: <http://mafr.fr/fr/article/conseil-detat-25/>, 11.2.2019.

¹³⁵⁴ OSJI, op.cit, 2018, str. 39-47

¹³⁵⁵ Ibid.

¹³⁵⁶ *When Discrimination Masquerades as Equality: The Impact of France's Ban of Religious Attire in Public Schools*, International Center for Advocates against Discrimination, jun 2014, str. 3-4, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/FRA/INT_CCPR_ICO_FRA_17451_E.pdf, 11.2.2019.

uobičajeno prisiljavaju porodice, ukoliko one to ne žele.¹³⁵⁷ Nakon ovog izveštaja, u Francuskoj je usvojen Zakon br. 2004-228 u 2014. godini, kojim su zabranjeni verski simboli u državnim školama.¹³⁵⁸ Nakon usvajanja ovog zakona, Državno veće odbilo je mnoge žalbe Sika i muslimanskih učenica koje su isključene iz škole zbog nošenja religijskih simbola, uz obrazloženje da su postupili suprotno odredbama Zakona br. 2004-228.¹³⁵⁹ Nekoliko slučajeva dospelo je i do Evropskog suda za ljudska prava,¹³⁶⁰ u kojima su podnositeljke predstavke tvrdile da zabrana nošenja religijskih simbola u školama predstavlja kršenje slobode religije, ali je sud utvrdio da nema povrede odredaba člana 9. Evropske konvencije o ljudskim pravima ili je proglasio predstavke neprihvatljivim.¹³⁶¹

Navedeni slučajevi uglavnom su se odnosili na nošenje hidžaba, ali se u Francuskoj vodio i jedan postupak po tužbi muslimanske učenice i njenih roditelja, koja je isključena iz škole zbog nošenja široke crne trake za kosu i dugačke suknje. Škola je ovakav način oblačenja okarakterisala kao religijski i isključila je iz škole.¹³⁶² Postupak koji je pokrenut 2013. godine, okončan je odlukom pariskog Upravnog apelacionog suda u aprilu 2017. godine, koji je utvrdio da je u pitanju oblačenje koje se može smatrati religijskim. Naime, sud konstatuje da iako ovakav način oblačenja nije deo tradicionalnog oblačenja muslimanki, u pitanju je oblačenje koje se može smatrati „razmetljivim“, te ga je neophodno zabraniti.¹³⁶³

U pogledu višestruke diskriminacije muslimanki u vezi sa zapošljavanjem i zadržavanjem zaposlenja, bilo je nekoliko slučajeva pred francuskim sudovima. Prvi slučaj tužbe protiv privatnog poslodavca, poznat pod nazivom *Baby Loup*, pokrenula je socijalna radnica koja je radila u privatnom dnevnom centru za decu, najpre kao vaspitačica, a kasnije kao zamenica direktora. Ona je radila od 1993. do 2003. godine, a nakon toga je do 2008. godine bila na

---

¹³⁵⁷ Ibid.

¹³⁵⁸ *French ban on Religious Manifestation*, International Center for Advocates against Discrimination, <https://icaad.ngo/french-ban-on-religious-identity/>, 12.2.2019.

¹³⁵⁹ OSJI, op.cit, 2018, str. 39-47, para. 146

¹³⁶⁰ Presude ESLJP: *Dogru protiv Francuske* (br. 31645/04); *Kervanci protiv Francuske* (br. 27058/05); *Aktas protiv Francuske* (br. 43563/08); *Bayrak protiv Francuske* (br. 14308/08); *Gamaleddyn protiv Francuske* (br. 18527/08); *Ghazal protiv Francuske* (br. 29134/08)

¹³⁶¹ *Press Release Issued by the Registrar the Court Gives Several Decisions on Conspicuous Religious Symbols*, European Court of Human Rights, 17.7.2009.

¹³⁶² OSJI, op.cit, 2018, str. 39-47, para. 152

¹³⁶³ Ibid.

porodiljskom odsustvu i odsustvu sa rada radi nege deteta. Kada se vratila na posao, otpuštena je zbog nošenja hidžaba.¹³⁶⁴ Postupak je najpre pokrenut pred tadašnjim telom za ravnopravnost HALDE, koje je 2010. godine utvrdilo da je otkaz bio nezakonit. Nakon toga, Radni tribunal (2010) i Apelacioni sud Versaja (2011) zauzeli su isti stav, da je otkaz bio nezakonit. Pariski Apelacioni sud je 2013. godine preinačio odluku i utvrdio da je poslodavac mogao da traži od tužiteljke da ne nosi hidžab, imajući u vidu činjenicu da je u pitanju posao sekularne prirode. Na kraju, Vrhovni kasacioni sud je utvrdio da je otkaz bio zakonit. Sud je ukazao da se principi neutralnosti i sekularnosti ne primenjuju nužno na privatni sektor, ali da mogu da postoje određena ograničenja slobode religije zaposlenih u privatnom sektoru, ukoliko su razumna i proporcionalna prirodi posla koji je u pitanju. U konkretnom slučaju, sud smatra da je u vrtićima, u kojima svi zaposleni imaju kontakt sa decom veoma ranog uzrasta, važno osigurati opštu religijsku neutralnost, u skladu sa pravom deteta na slobodu misli i savesti.¹³⁶⁵ Nakon ove odluke Vrhovnog kasacionog suda, tužiteljka se obratila Komitetu za ljudska prava Ujedinjenih nacija, tvrdeći da joj je povređeno pravo na slobodu religije i pravo na nediskriminaciju. S druge strane, Francuska je ukazala da je ovo ograničenje ima zakonit cilj jer štiti slobode drugih, u konkretnom slučaju dece i roditelja, kao i da je proporcionalno jer je ograničenje primenljivo samo kada je tužiteljka u dnevnom centru.¹³⁶⁶ Međutim, Komitet za ljudska prava utvrdio je da ova mera nije srazmerna cilju koji se želeo postići, kao i da otkaz koji je tužiteljka dobila zbog odbijanja da skine hidžab predstavlja višestruku diskriminaciju na osnovu pola i religije.¹³⁶⁷

Sledeći slučaj o kome su odlučivali francuski sudovi, a koji je epilog dobio pred Evropskim sudom za ljudska prava,¹³⁶⁸ vodio se po tužbi zaposlene koja je tvrdila da joj ugovor na određeno vreme u bolnici nije produžen jer je odbila da skine veo koji nosi.¹³⁶⁹ Ona je prvo bila zaposlena na tri meseca, pa joj je ugovor produžen na još godinu dana, ali nakon isteka ovog perioda, ugovor joj nije produžen, jer su se pacijenti žalili, a odbila je i da skine veo. Kada se obratila

---

¹³⁶⁴ Ibid, para. 149

¹³⁶⁵ Ibid.

¹³⁶⁶ Sophie Latraverse, News Report France: *UN Human Rights Committee Complaint procedure CCPR/c/123/D/2662/2015 of 18 June 2018 (published 10 August 2018) of Ms Hafif vs France (Association Baby Loup case)*, 05.09.2018, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-discrimination

¹³⁶⁷ Odluka Komiteta za ljudska prava Ujedinjenih nacija CCPR/C/123/D/2662/2015 od 24.09.2018. godine

¹³⁶⁸ *Ebrahimian protiv Francuske*, br. 64846/11, presuda od 26.11.2016. godine, koji je detaljnije predstavljen u delu koji se odnosi na praksu evropskih sudova

¹³⁶⁹ European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, *European Equality Law Review 2016/1*, Issue 1/2016, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2016, str. 57-58

službi ljudskih resursa i rekla da je diskriminirana na osnovu svojih religijskih uverenja, obavještena je da odluka nije zasnovana na njenim religijskim uverenjima, već da je doneta na osnovu stava Državnog veća da je u suprotnosti sa principom sekularnosti da zaposleni u javnim službama nose vidljive religijske simbole.¹³⁷⁰ Po njenoj tužbi postupali su Upravni sud Pariza, Upravni sud Versaja i Administrativni apelacioni sud i svi su odbili njen zahtev, dok je Državno veće odbacilo njenu žalbu. Međutim, zabrane koje se odnose na zaposlene u javnim službama i u određenim slučajevima u privatnom sektoru, u vezi sa nošenjem vidljivih verskih simbola, ne mogu se neopravdano proširivati. Direktor obrazovnog distrikta Amijena izdao je krajem 2013. godine uputstvo, kojim je naredio direktorima škola u okrugu da majkama koje nose velove ne dozvole učešće u školskim aktivnostima.¹³⁷¹ Jedna majka podnela je tužbu protiv ovog uputstva i tražila da se ono stavi van snage, kao i da joj se nadoknadi pretrpljena šteta jer nije mogla da učestvuje na izletima koji su organizovani krajem 2013. i početkom 2014. godine. Ministarstvo obrazovanja je u svom izjašnjenju navelo da se zabrana nošenja religijskih simbola u školama odnosi na zaposlene i učenike, ali ne i na roditelje. Ovaj tužbeni zahtev je odbijen, jer tužiteljka nije uspela da dokaže da se zvanično prijavila za ove izlete, ali je Upravni sud odlučio da poništi ovo uputstvo, uz obrazloženje da roditelji samo povremeno učestvuju u školskim aktivnostima i da se na njih ne odnosi obaveza poštovanja načela neutralnosti.¹³⁷²

Takođe, tokom leta 2016. godine, u 31 francuskoj opštini sa izlazom na more, zabranjeno je nošenje muslimanskih verskih obeležja, kao što su velovi, odeća koja potpuno pokriva telo i „burkini“ – varijanta kupaćih kostima koji prekrivaju celo telo.¹³⁷³ Policija je velikom broju žena naplatila kazne i/ili zatražila da napuste plaže. Dve nevladine organizacije, Liga za ljudska prava i Koalicija protiv islamofobije u Francuskoj, podnele su tužbu Upravnom sudu u Nici sa zahtevom da poništi odluku gradonačelnika grada Vilnev-Lubea (*Villeneuve-Loubet*), donetu na osnovu ovlašćenja da štiti javni red i mir i osigura bezbednost na plažama. Organizacije su navele da odluka nema pravni osnov, da je protivzakonita, kao i da predstavlja grubo kršenje prava na ispoljavanje religijskih uverenja i slobode kretanja.¹³⁷⁴ Upravni sud u Nici odbio je

---

¹³⁷⁰ Ibid.

¹³⁷¹ Ibid, str. 88

¹³⁷² Ibid.

¹³⁷³ *European Equality Law Review 2017/1*, str. 84-85

¹³⁷⁴ Ibid.

tužbu, pa je žalba podneta Državnom veću, koje je u odluci od 26. avgusta 2016. godine¹³⁷⁵ potvrdilo da gradonačelnici imaju ovlašćenja da uređuju određena pitanja koja se tiču lokalnih samouprava, ali da moraju da poštuju fundamentalna prava garantovana zakonom. Mere koje gradonačelnici obalskih gradova mogu da donesu u vezi sa pristupom plažama moraju da budu prilagođene, neophodne i proporcionalne zahtevima javnog reda, uvažavajući geografski i vremenski kontekst, kao i da im je cilj obezbeđivanje adekvatnog pristupa plažama, sigurnosti kupanja, higijene i pristojnosti na plažama.¹³⁷⁶ Ograničavanje garantovanih prava i sloboda je moguće samo ukoliko postoji rizik od narušavanja javnog reda, što u konkretnom slučaju nije slučaj, odnosno, u odluci nema obrazloženja koje bi pokazalo da način nečijeg oblačenja na plaži predstavlja rizik po javni red i mir, a emocije i briga koji su nastali kao posledica skorašnjih terorističkih napada nisu dovoljan razlog za opravdanje ovakve odluke, zbog čega je Državno veće odluku poništilo.¹³⁷⁷ Državno veće je potvrdilo pravo na slobodu izražavanja verskih uverenja i veoma suzilo mogućnost gradonačelnika da gradskim propisima ograničavaju lične slobode, slobodu kretanja i slobodu izražavanja verskih uverenja. Međutim, ova odluka je izazvala neprijateljske reakcije skoro svih političkih aktera, koji smatraju da je princip religijske neutralnosti deo francuskog identiteta, te da je ovo pitanje neophodno regulisati zakonom.¹³⁷⁸

Pored Evropskog suda za ljudska prava, neki slučajevi višestruke diskriminacije upućeni su Sudu pravde EU.¹³⁷⁹ Tužiteljka je bila zaposlena u IT inženjerskoj firmi koja radi u prostorijama svojih klijenata i prilikom prvog razgovora sa poslodavcem bila je obavestena da nošenje vela može predstavljati problem nekim klijentima.¹³⁸⁰ Dve godine nakon što je počela da radi, klijent u čijim prostorijama je radila odbio je da joj dozvoli da nastavi da radi dok ne skine veo. Poslodavac je od nje zahtevao nekoliko puta da skine veo dok radi kod klijenata i na kraju joj je otkazan ugovor o radu jer nije postupila po zahtevu poslodavca.¹³⁸¹ Francuski Vrhovni kasacioni sud uputio je ovaj predmet Evropskom sudu pravde sa pitanjem da li se zahtev klijenta da zaposlena skine veo, može smatrati stvarnim i odlučujućim zahtevom posla. Evropski sud pravde

---

¹³⁷⁵ Državno veće, odluke br. 402742 i 402777 od 26.08.2016.

¹³⁷⁶ *European Equality Law Review 2017/1*, str. 84-85

¹³⁷⁷ Ibid.

¹³⁷⁸ Sophie Latraverse, News Report France: *Legality of Municipal bylaws forbidding Islamic swimwear on the beach*, 08.09.2016, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-discrimination

¹³⁷⁹ Neki od ovih slučajeva predstavljani su u delu koji se odnosi na praksu evropskih sudova.

¹³⁸⁰ *European Equality Law Review 2018/1*, str. 80

¹³⁸¹ Ibid.

doneo je preliminarnu odluku u martu 2017. godine,¹³⁸² a u novembru je Vrhovni kasacioni sud Francuske odlučio u ovom predmetu.¹³⁸³ U obrazloženju ove odluke, Vrhovni kasacioni sud koristio je argumentaciju Evropskog suda pravde i utvrdio da otpuštanje zaposlene jer je odbila da skine veo predstavlja direktnu diskriminaciju, te da opravdanje za direktnu diskriminaciju može postojati samo ukoliko je propisano zakonom kao izuzetak. U konkretnom slučaju, to bi jedino moglo da bude ukoliko je rad bez vela stvarni i odlučujući uslov za obavljanje posla, ali sud ukazuje da to nije slučaj, odnosno, da želje klijenata ne predstavljaju stvarni i odlučujući uslov za obavljanje ovog posla.¹³⁸⁴ Zbog toga je ukinuo odluku Apelacionog suda i predmet uputio drugom veću Vrhovnog kasacionog suda da odluči o visini naknade štete.

Pored toga, iako nije direktno povezano sa konkretnim slučajem, sud je ukazao da se internim aktima poslodavca mogu zabraniti bilo kakvi filozofski, politički i religijski simboli na radnom mestu i da se to neće smatrati direktnom diskriminacijom na osnovu religije, već se može utvrđivati indirektna diskriminacija u slučajevima u kojima ovakva pravila mogu imati štetne posledice na pripadnike određene religije. U takvim slučajevima, indirektna diskriminacija će moći da se opravda samo ukoliko je u pitanju legitiman cilj politike neutralnog političkog, filozofskog i religijskog ophođenja prema klijentima, a sredstva za postizanje cilja su primerena i nužna.¹³⁸⁵ Na primer, zaposlenoj koja nosi veo, poslodavac može da ponudi drugo radno mesto, koje ne podrazumeva rad sa klijentima. Moguće je da je sud ovim proširenim obrazloženjem imao nameru da predupredi slične slučajeve u budućnosti, s obzirom da je Zakonom br. 2016-1088 o zapošljavanju, modernizaciji socijalnog dijaloga i osiguravanju profesionalnog života eksplicitno dozvoljeno poslodavcima da donose interna pravila kojima zahtevaju neutralnost na radnom mestu.¹³⁸⁶ Međutim, usaglašenost ovog zakona sa Ustavom ili antidiskriminacionim direktivama Evropske unije nije ispitivana u vezi sa zaštitom prava na slobodu religije i zaštitom prava na slobodu od diskriminacije na osnovu religije u zapošljavanju, odnosno, nije bilo

---

¹³⁸² Odluka Suda pravde EU, *Asma Bougnaoui and Association de défense des droits de l'homme (ADDDH) v Micropole SA* (C-188/15)

¹³⁸³ Vrhovni kasacioni sud Francuske, odluka br. 13-19855 od 22.11. 2017. godine

¹³⁸⁴ *European Equality Law Review* 2018/1, str. 80

¹³⁸⁵ Ibid.

¹³⁸⁶ Ibid.

diskusije pred Parlamentom o ovim pitanjima, niti je pokrenut postupak pred Ustavnim većem.¹³⁸⁷

7.4.5. Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

Telo za ravnopravnost Francuske – Branilac prava (*Le Défenseur des droits*)¹³⁸⁸ uzima u obzir i primenjuje intersekcionalnost u svom radu,¹³⁸⁹ jer je ovaj koncept veoma korisan za pravilno razumevanje i adekvatan odgovor na pojavu diskriminacije, kako na teorijsko-pravnom, tako i na praktičnom nivou. U radu Branioca prava pravi se razlika između dodatne i intersekcijske diskriminacije, pa se dodatna diskriminacija odnosi na diskriminaciju na osnovu više ličnih svojstava koja se jasno mogu razdvojiti, dok se intersekcionalna diskriminacija odnosi na diskriminaciju zasnovanu na kombinaciji dva ili više ličnih svojstava koja su međusobno povezana tako da su nerazdvojiva, a posledica je da se ovakva diskriminacija ne može objasniti jednostavnim kvantifikovanjem doprinosa pojedinačnih ličnih svojstava.¹³⁹⁰ Kao što je prethodno navedeno, francusko zakonodavstvo zabranjuje diskriminaciju na osnovu mnogih ličnih svojstava, te implicitno predviđa i mogućnost diskriminacije na osnovu više ličnih svojstava, što znači da se višestruka diskriminacija može utvrditi, ali nisu propisane više ili teže sankcije za slučajeve višestruke diskriminacije.

Dokazivanje intersekcionalne diskriminacije veoma je teško u praksi, jer zahteva pronalaženje adekvatnog uporednika. Zbog toga je veoma retko da se strateški isplati razvijanje intersekcionalnog pristupa, te Branilac prava koristi intersekcionalni pristup samo kada je to u interesu podnosioca pritužbe.¹³⁹¹ S druge strane, što se tiče dodatne diskriminacije, moguće je uzeti u obzir različite osnove diskriminacije prilikom razmatranja pritužbe, ukoliko okolnosti konkretnog slučaja to dozvoljavaju. Iako se u analiziranju pojedinačnih slučajeva uvek razmatra i

---

¹³⁸⁷ Sophie Latraverse, News Report France: *Law No. 2016-1088 of 8 August 2016 relating to employment, modernization of social dialogue and securing professional life (Law El Khomri)*, 08.09.2016, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-discrimination

¹³⁸⁸ Branilac prava Francuske predstavljen je u delu 7.4.3.3. Više informacija dostupno na: <http://www.defenseurdesdroits.fr/en/institution/introduction>

¹³⁸⁹ Videti fn 786

¹³⁹⁰ Iz upitnika Branioca prava Francuske, april 2016

¹³⁹¹ Ibid.

moгуćnost višestruke diskriminacije, Branilac prava do sada nije imao veliki broj ovih predmeta, u kojima je osnov diskriminacije u stvari kombinacija dva ili više osnova diskriminacije.¹³⁹²

Osim osnovne evidencije koja se odnosi na klasifikaciju primljenih pritužbi, Branilac prava nije sprovodio posebno istraživanje, niti razvrstavao podatke sa ciljem praćenja pojave i učestalosti pritužbi povodom višestruke diskriminacije. Međutim, Branilac prava ulaže dodatne napore da poboljša evidenciju o podnosiocima pritužbi, posebno u vezi sa uticajem roda na iskustva diskriminacije.¹³⁹³ Na primer, za potrebe interne analize, posebna pažnja se posvećuje pritužbama koje su podnele žene zbog diskriminacije na osnovu nekog od ličnih svojstava koje nije pol/rod, kako bi se analizirali potencijalni slučajevi interseksijske diskriminacije.

Branilac prava bavio se slučajevima višestruke diskriminacije u oblasti zapošljavanja i uslova rada, obrazovanja, pristupa dobrima i uslugama, a višestruka diskriminacija bila je tema pojedinih istraživanja o percepciji i stavovima građana. Neki od slučajeva višestruke diskriminacije odnosili su se na seksualno uznemiravanje migrantkinja, stereotipe u vezi sa zapošljavanjem starijih žena, rizike od izolacije i nesigurnosti u vezi sa pristupom uslugama starijih osoba, ulogu i uticaj muslimanskih obeležja (veo, hidžab) na zapošljavanje, različita orijentaciju za dečake i devojčice u obrazovanju, lošiji položaj žena sa invaliditetom, kao i nerazumevanje položaja lezbejki i njihovu izloženost različitim oblicima diskriminacije.¹³⁹⁴

Samo u nekoliko predmeta tela za ravnopravnost utvrđena je višestruka diskriminacija. HALDE, francusko telo za ravnopravnost koje je pripojeno Braniocu prava, postupalo je po pritužbi žene koja je tvrdila da je njen zahtev da se uključi u program za obrazovanje odraslih odbijen zbog njenog porekla. Nakon sprovedenog postupka, utvrđeno je da je zahtev podnositeljke pritužbe odbijen zbog njenog starosnog doba (imala je preko 30 godina) i činjenici da je majka male dece.¹³⁹⁵ U drugom slučaju je utvrđena je diskriminacija na osnovu više ličnih svojstava, kada je službenik za socijalno stanovanje odbio da uzme u razmatranje prioritarnu situaciju osobe sa invaliditetom zbog njenog porekla.¹³⁹⁶ Predstavnice Branioca prava, kao pozitivne primere u vezi

---

¹³⁹² Ibid.

¹³⁹³ Ibid.

¹³⁹⁴ Ibid.

¹³⁹⁵ *Country report, Non-discrimination – France 2017*, str. 36

¹³⁹⁶ Ibid.

sa rešavanjem slučajeva interseksijske diskriminacije, navode da je u odluci povodom pritužbe zbog seksualnog uznemiravanja žena zaposlenih u agencijama za održavanje čistoće, zatraženo ekspertsko mišljenje o odnosima dominacije i subordinacije kojoj su izložene imigrantkinje koje rade na poslovima održavanja higijene, kako bi se kontekstualizovala njihova konkretna situacija.¹³⁹⁷ U okviru svog mandata i misije, Branilac prava sprovodi istraživanja sa ciljem razvijanja strateškog pristupa određenim problemima. Interseksionalnost je jedan od fokusa istraživanja poslednjih godina, a posebno se istražuje uticaj neutralnosti na slučajeve rodno zasnovane diskriminacije, što u praksi dovodi do održavanja postojećih struktura moći.¹³⁹⁸

Branilac prava uradio je 2016. godine rodnu analizu percepcije diskriminacije na osnovu fizičkog izgleda, za potrebe izrade devetog izdanja barometra o percepciji diskriminacije u zapošljavanju. Rezultati analize pokazuju da dva puta više žena u poređenju sa muškarcima, smatraju da su diskriminisane prilikom zapošljavanja na osnovu svog fizičkog izgleda, kao i da žene mnogo češće smatraju da su diskriminisane na osnovu svoje fizionomije, a ne zbog stila odevanja ili načina predstavljanja.¹³⁹⁹ Branilac prava sproveo je istraživanje i o iskustvima diskriminacije u advokatskoj profesiji jer je tokom godina primljeno mnogo pritužbi advokata koji su se žalili na teškoće u pristupu stažiranju na osnovu svog porekla, kao i na otkazivanje ugovora advokatkinjama nakon povratka sa porodijskog odsustva.¹⁴⁰⁰ Prethodni postupci po pritužbama i sudske odluke uticale su na određene promene zakonodavstva.¹⁴⁰¹ S obzirom na uočene probleme, Nacionalna unija federacija mladih advokata (FNUJA), zajedno sa Braniocem prava, sprovela je istraživanje o diskriminaciji u advokatskoj profesiji.¹⁴⁰² Rezultati ovog

---

¹³⁹⁷ Iz upitnika Branioca prava Francuske, april 2016

¹³⁹⁸ Ibid.

¹³⁹⁹ Ibid.

¹⁴⁰⁰ *European Equality Law Review 2018/2*, Issue 2/2018, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 123-124

¹⁴⁰¹ Većina mladih advokata imali su status zaposlenih u „slobodnoj profesiji“. Otkrivene su teškoće i nejednaka zaštita u vezi sa zaštitom materinstva i zaštitom od diskriminacije zaposlenih u „slobodnoj profesiji“. Nakon preporuka upućenih Vladi Francuske, usvojen je Zakon br. 2014-873 (2014) kako bi se osigurala puna primena antidiskriminacionih direktiva EU i poboljšala zaštita advokata od diskriminacije i zaštita materinstva.

¹⁴⁰² *Conditions de travail et experiences des discriminations dans la profession d'avocat* en France*, Defenseur des droits and FNUJA, Paris, 2018

istraživanja dostavljeni su Advokatskoj komori Francuske, a glavni nalazi istraživanja predstavljeni su ekspertskoj i široj javnosti u maju 2018. godine.¹⁴⁰³

Rezultati istraživanja pokazali su da je 72% žena i 47% muškaraca prisustvovalo diskriminaciji kolege u prethodnih pet godina, dok je 38% ispitanika navelo da su bili žrtve diskriminacije (53% žena i 21% muškaraca). Najčešći navedeni osnovi diskriminacije su pol (22,4%), trudnoća (19,7%) i starosno doba (17,3%).¹⁴⁰⁴ Iako je više od polovine žena advokata, advokatsku profesiju karakterišu značajne nejednakosti između žena i muškaraca. Pored toga, ovo istraživanje je pokazalo koliko je interseksionalan pristup važan u istraživanjima, jer su pojedine društvene grupe više izložene diskriminaciji. Glavni nalazi ovog istraživanja pokazuju da je diskriminaciju iskusilo: 1) 25% muškaraca, između 30-49 godina, koji imaju dete; 2) 48% belih žena, između 40-49 godina; 3) 66% muškaraca, između 30-49 godina, koji su crni ili arapskog porekla; 4) 69% žena, između 30-39 godina, koje imaju dete i 5) 74% žena, između 30-49 godina, koje su muslimanke.¹⁴⁰⁵

Manje od 5% žena i muškaraca, koji su bili žrtve diskriminacije, pokrenulo je postupak za zaštitu od diskriminacije jer smatraju da su mehanizmi neupotrebljivi (29%), nisu imali dovoljno dokaza (23%) i zbog straha od viktimizacije (21%). Advokatske komore Francuske, nakon predstavljanja rezultata ovog istraživanja, najavile su nekoliko mera u cilju poboljšanja situacije, otklanjanja i sprečavanja diskriminacije. Obezbediće se profesionalni trening za advokate o antidiskriminacionom pravu. Pored toga, najavljeno je da će se boriti za dristično povećavanje sankcija u slučajevima diskriminacije, uključujući i prekidanje prakse favorizovanja medijacije umesto krivičnog gonjenja. Takođe, advokatske komore će unapređivati zaštitu od viktimizacije podnosilaca pritužbi i preispitati svoje etičke kodekse.¹⁴⁰⁶

---

¹⁴⁰³ Upitnik je poslat svim advokatima u Francuskoj, a odgovorilo je 7.138 advokata, što je veoma veliki uzorak advokatske profesije. Upitnik je sadržao pitanja o oblicima, načinima i učestalosti situacija diskriminacije.

¹⁴⁰⁴ *European Equality Law Review* 2018/2, str. 124

¹⁴⁰⁵ Ibid.

¹⁴⁰⁶ Ibid, str. 123

7.5. Zaštita žena od višestruke diskriminacije u pravnom sistemu Nemačke

7.5.1. Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena

Savezna Republika Nemačka je federalna država, koja počiva na osnovama parlamentarne demokratije. Sastoji se od 16 saveznih pokrajina,¹⁴⁰⁷ od čega su tri gradovi - pokrajine (Berlin, Hamburg i Bremen). Savezna država, pokrajine i opštine imaju ustavom propisane nadležnosti.¹⁴⁰⁸ Nemačka je najveća ekonomije Evrope i ključna članica Evropske unije i drugih ekonomskih, političkih i vojnih organizacija. Ukupan broj stanovnika u Nemačkoj prema zvaničnim podacima iz 2018. godine je 82,9 miliona, od čega žena ima 49,3%, a muškaraca 50,6%.¹⁴⁰⁹ U Nemačkoj postoje četiri nacionalne manjine: Frizijci, Lužički Srbi, Danci, Romi i Sinti.¹⁴¹⁰ Nekada je većina imigranata bila turskog porekla, ali se vremenom mnogo imigranata doselilo u Nemačku tražeći azil, ekonomske mogućnosti, obrazovanje i bolji životni standard, tako da su danas najveće etničke manjine Turci, Poljaci, Italijani i Rusi.¹⁴¹¹

Uprkos relativno dobrom zakonodavnom okviru, u Nemačkoj su prisutni i široko rasprostranjeni rodni stereotipi, predrasude i diskriminacija. Široko rasprostranjeni stereotipi o ulogama i obavezama muškaraca i žena u porodici i društvu ometaju napredak u dostizanju rodne ravnopravnosti u Nemačkoj. Žene i dalje primarno vode brigu o porodici, 83% žena i 61% muškaraca koji žive u braku/partnerstvu brinu o porodici, a 72% žena u poređenju sa 29% muškaraca bavi kuvanjem i kućnim poslovima svaki dan najmanje jedan sat. Među parovima bez dece, žene kuvaju više od muškaraca (79% naspram 31%), dok je razlika veća kod parova sa decom (93% žena naspram 25% muškaraca).¹⁴¹² Stereotipne i seksualizovane slike žena prisutne su i dalje u medijima i u reklama u Nemačkoj, što se posebno odnosi na pripadnice nacionalnih

---

¹⁴⁰⁷ Baden – Württemberg; Bayern; Berlin; Brandenburg; Bremen; Hamburg; Hessen; Mecklenburg – Vorpommern; Niedersachsen; Nordrhein – Westfalen; Rheinland – Pfalz; Saarland; Sachsen; Sachsen – Anhalt; Schleswig – Holstein i Thüringen

¹⁴⁰⁸ *Predstavništva*, Privredna komora Srbije, <http://www.pks.rs/Predstavnistva.aspx?id=6&t=1&jid=1>, 21.3.2019.

¹⁴⁰⁹ *Current Population*, DESTATIS – Statistisches Bundesamt, <https://www.destatis.de/EN/FactsFigures/SocietyState/Population/CurrentPopulation/CurrentPopulation.html>, 21.3.2019.

¹⁴¹⁰ *Largest ethnic groups in Germany*, World Atlas, <https://www.worldatlas.com/articles/largest-ethnic-groups-in-germany.html>, 22.3.2019.;

¹⁴¹¹ *Ibid.*

¹⁴¹² *Gender Equality Index 2017: Germany*, The European Institute for Gender Equality (EIGE), str. 2-4

manjina i migrantkinje, koje se stereotipno medijski prikazuju, usled čega im je otežana mogućnost integracije u nemačko društvo.¹⁴¹³

U izveštaju iz senke podnetom CEDAW, mnogobrojne organizacije civilnog društva okupljene u CEDAW Alijansu (CEDAW Allianz) ukazuju da se Nemačka ne bori na adekvatan način protiv rodni stereotipa, da u društvu preovlađuju ideje oblikovane rodni dualizmom, isprepletane sa drugim kategorijama socijalnih različitosti (etničko poreklo, migrantski status), ali da država ne uzima u obzir intersekcionalnu perspektivu.¹⁴¹⁴ Mediji doprinose opstanku rodni stereotipa, ne postoji dovoljno efikasna zaštita od rodno diskriminatornih reklama, a država ne ulaže dovoljno napora da se bori protiv ovakvog stanja i sugerise da diskriminatorne reklame potpadaju pod pravo na slobodu izražavanja mišljenja.¹⁴¹⁵

Rodni stereotipi vode do diskriminacije, koja je, prema nedavno sprovedenom istraživanju, prilično rasprostranjena u Nemačkoj.¹⁴¹⁶ Skoro trećina građana iskusila je diskriminaciju na osnovu jednog ili više ličnih svojstava u periodu od dve godine koje su prethodile istraživanju, a ako se dodaju i iskustva diskriminacije na osnovu ličnih svojstava koja nisu propisana nemačkim antidiskriminacionim zakonima (npr. socijalno poreklo, izgled), udeo onih koji su imali iskustvo diskriminacije iznosi 35,6%.¹⁴¹⁷ Najzastupljenija je diskriminacija na osnovu starosnog doba (14,8%), a slede diskriminacija na osnovu pola, religijskih ili drugih uverenja, rase ili etničkog porekla i invaliditeta (oko 10%).

Nasilje prema ženama je rašireno u Nemačkoj, uprkos činjenici da je država preduzela niz zakonodavnih izmena i drugih mera u cilju suzbijanja rodno zasnovanog nasilja. U Nemačkoj ne

---

¹⁴¹³ *Concluding observation on the combined seventh and eight periodic reports of Germany*, UN Committee on the Elimination of all Forms of Discrimination of Women, CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 9th March 2017, para. 21

¹⁴¹⁴ *CEDAW Alternative Report* with reference to the combined Seventh and Eighth Periodic Report from the Federal Republic of Germany on the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, CEDAW Alliance of civil society organizations in Germany, Berlin, 2016, str. 3

¹⁴¹⁵ *Ibid*, str. 4

¹⁴¹⁶ Više informacija dostupno u sveobuhvatnom reprezentativnom istraživanju o iskustvima diskriminacije u Nemačkoj iz 2017. godine: Steffen Beigang, Karolina Fetz, Dorina Kalkum, Magdalena Otto, *Diskriminierungserfahrungen in Deutschland Ergebnisse einer Repräsentativ- und einer Betroffenenbefragung*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2017

¹⁴¹⁷ *Discrimination in Germany: Key results of the Third Joint Report from the Federal Anti-Discrimination Agency and the Relevant Federal Government and Parliamentary Commissioners*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2017, str. 2

postoji sveobuhvatna strategija o prevenciji i ranoj intervenciji u slučaju porodičnog nasilja, a među pravosudnim organima i dalje preovlađuju stavovi da je nasilje u porodici privatna stvar,¹⁴¹⁸ pa je na primer, samo 8,4% nasilnika osuđeno u 2012. godini.¹⁴¹⁹ Istraživanja pokazuju da u Evropskoj uniji preko 50% žena smatra da je nasilje prema ženama problem u društvu, a u Nemačkoj to smatra 64% žena.¹⁴²⁰ Podaci iz 2004. godine pokazuju da je 37% žena u Nemačkoj iskusilo fizički napad ili pretnju nasiljem od 16. godine, dok podaci iz 2014. godine pokazuju skoro isti procenat (35%).¹⁴²¹ Nadalje, skoro 60% žena u Nemačkoj doživelo je neki oblik seksualnog uznemiravanja, a 38% žena poznaje ženu žrtvu nasilja u porodici u svom krugu prijatelja i porodice.¹⁴²² Partnersko nasilje je u porastu, kao i broj femicida. U 2014. godini, 160 žena ubili su njihovi sadašnji ili bivši partneri a izvršiocu su često blago kažnjeni.¹⁴²³ Nemačka je jedna od retkih država Evropske unije u kojoj policija može da izda hitne mere zaštite u slučajevima proganjanja.¹⁴²⁴ Mere zaštite od nasilja u porodici su retko efikasne u praksi, dok se preventivne mere retko primenjuju, a nasilnici i dalje imaju pristup porodici kroz modele viđanja sa decom. Posebno je zabrinjavajuće što nedostaju efikasne i delotvorne mere za zaštitu žena od femicida nakon napuštanja partnera, iako se često događa da su žene pre nego što su ubijene kontaktirale nadležne organe i prijavljivale porodično ili seksualno nasilje.¹⁴²⁵

Nasilje je izraženo i prema ženama iz višestruko marginalizovanih grupa. Žene sa invaliditetom, posebno one koje su na smeštaju u rezidencijalnim institucijama, u dva do tri puta su većem riziku da budu žrtve nasilja u odnosu na žene bez invaliditeta, a zbog nepristupačnosti ograničena im je mogućnost da koriste postojeće mehanizme zaštite od rodno zasnovanog nasilja.¹⁴²⁶ Zbog toga je CEDAW komitet preporučio Nemačkoj da osnuje nezavisan mehanizam za monitoring slučajeva nasilja i zlostavljanja u rezidencijalnim institucijama u kojima su smeštene žene sa invaliditetom.¹⁴²⁷ Organizacije koje pružaju savetovanje i podršku ženama u situaciji porodičnog nasilja nisu dovoljno finansirane, dok sigurne ženske kuće nemaju

---

¹⁴¹⁸ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 25

¹⁴¹⁹ *Combating violence against women: Germany*, The European Institute for Gender Equality (EIGE), str. 2

¹⁴²⁰ *Violence against women: An EU wide survey. Main results*, op.cit, 2014, str. 152

¹⁴²¹ *Ibid*, str. 24

¹⁴²² *Combating violence against women: Germany*, str. 2

¹⁴²³ *CEDAW Alternative Report*, 2016, str. 18

¹⁴²⁴ *Violence against women: An EU wide survey. Main results*, op.cit, 2014, str. 92

¹⁴²⁵ *CEDAW Alternative Report*, 2016, str. 18-19

¹⁴²⁶ *Ibid*, str. 21-22

¹⁴²⁷ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 26

pristupačan prostor za smeštaj žena sa invaliditetom, a smeštajni kapaciteti za žene izbeglice i migrantkinje su veoma ograničeni.¹⁴²⁸

Žene izbeglice i migrantkinje koje su na smeštaju u kampovima izložene su nasilju u porodici i seksualnom nasilju koje trpe od partnera i od zaposlenih u kampovima, a ponekad su prinuđene da čekaju po nekoliko meseci na preseljenje na neko bezbedno mesto.¹⁴²⁹ Pored toga, one su izložene napadima koji se mogu kvalifikovati kao zločini iz mržnje. Međutim, za efikasnu zaštitu izbeglica i migrantkinja od nasilja neophodna je izmena zakonodavstva kojom bi se omogućilo da se u slučaju nasilja prema ženama koje žive u kampovima preduzimaju hitne mere, koje se preduzimaju kada su u pitanju žene iz većinske populacije, kao i da se kroz omogućavanje dobijanja individualnih boravišnih dozvola¹⁴³⁰ obezbedi strankinjama da ne moraju da ostaju u nasilnim brakovima.¹⁴³¹ Ove grupe žena su u riziku od ranih i prisilnih brakova, kao i od genitalnog sakaćenja; procenjuje se da u Nemačkoj ima 19.000 žena žrtava genitalnog sakaćenja.¹⁴³² Međutim, devojčicama i ženama pripadnicama nacionalnih manjina i migrantkinjama ne pruža se dovoljno informacija o štetnim praksama, a ne organizuje se ni dovoljan broj treninga za zaposlene u zdravstvu i socijalnoj zaštiti o suzbijanju štetnih praksi, uključujući genitalno sakaćenje žena.¹⁴³³

Obrazovanje igra ključnu ulogu u uklanjanju i eliminaciji stereotipnih i predrasuda, ali su u u udžbenicima još uvek prisutni tekstovi i slike koji sadrže stereotipne predstave o ženama i muškarcima.¹⁴³⁴ Pitanje prava žena nije šire uključeno u nastavne planove i programe, a samo pojedine pokrajine imaju rodno senzitivne nastavne materijale i materijale koji promovišu

---

¹⁴²⁸ CEDAW *Alternative Report*, 2016, str. 22-23

¹⁴²⁹ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 25

¹⁴³⁰ Poseban problem predstavlja dobijanje nezavisnih boravišnih dozvola, imajući u vidu da je da žena mora da provede tri godine u braku sa nemačkim rezidentom, kako bi ostvarila pravo na ovu dozvolu. Ovakva situacija posebno teško pogađa žene koju su nasilnim brakovima. Ukoliko migrantkinja napusti nasilnog partnera i nađe smeštaj u sigurnoj ženskoj kući, a nije provela u braku tri godine, ona i dalje može da ostvari pravo na nezavisnu boravišnu dozvolu, ako dostavi dokaz da je pretrpela nasilje u porodici. Međutim, ukoliko nasilnik nije osuđen, često se događa da imigracioni službenici sumnjaju da je žena zaista preživela nasilje. U tom slučaju, žena će morati ili da se vrati nasilnom partneru ili da napusti zemlju.

¹⁴³¹ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 25-26

¹⁴³² *Combating violence against women: Germany*, str. 2

¹⁴³³ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para 23

¹⁴³⁴ *Submission of the German Institute for Human Rights to the Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW) on the occasion of the preparation of a list of issues by the Committee*, Deutsches Institut fuer Menschenrechte, Berlin, June 2016, str. 7

različnost.¹⁴³⁵ Prisutna je obrazovna segregacija i veoma mali broj žena se odlučuje za karijeru u oblastima nauke, tehnologije, inženjeringa i matematike. S druge strane, određene grupe devojčica i žena susreću se sa dodatnim barijerama u obrazovanju. Izbeglice i tražiteljke azila imaju ograničen pristup programima integracije i kursevima jezika, obrazovni sistem nije inkluzivan što predstavlja prepreku za devojčice i žene sa invaliditetom, a LGBTI populacija je izložena vršnjačkom nasilju, dok trans* osobe često ne mogu da dobiju diplome sa imenom koje odgovara njihovom identitetu.¹⁴³⁶ U Nemačkoj ima više muškaraca nego žena s visokim obrazovanjem, ali rodna segregacija na studijskim poljima predstavlja veliki izazov. Na primer, u oblasti obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, humanističkih nauka i umetnosti ima 41% studentkinja i 17% studenata.¹⁴³⁷ Žene sa invaliditetom su u posebno nepovoljnom položaju – samo 12% žena sa invaliditetom ima visoko obrazovanje, u poređenju sa 25% muškaraca sa invaliditetom.

Diskriminacija je reširena i u oblasti rada i zapošljavanja. Preko 40% svih pritužbi koje su podnete nemačkom telu za ravnopravnost odnosi se na oblast rada, odnosno, ulazak na tržište rada za pojedine društvene grupe predstavlja rizik od diskriminacije.¹⁴³⁸ Osobe sa invaliditetom, starije osobe i osobe koje imaju strana imena često se osećaju potpuno isključeno sa tržišta rada i ne dobijaju pozive za intervju, bez obzira na kvalifikacije, dok se žene najčešće žale na diskriminaciju zbog trudnoće i roditeljstva, a muslimanke i zbog religijskih uverenja.¹⁴³⁹ Jedna četvrtina pritužbi u oblasti rada i zapošljavanja odnosi se na diskriminaciju žena i to u vezi sa nemogućnošću napredovanja, sistematskim uznemiravanjem i seksualnim uznemiravanjem, lošijim evaluacijama i slično.¹⁴⁴⁰ Promocija usaglašavanja privatnog i profesionalnog života jedno je od strateških opredeljenja nemačke Vlade, ali najveći deo kućnih obaveza i obaveza oko dece i dalje se posmatra kao isključiva odgovornost žena. Horizontalna i vertikalna segregacija zanimanja i dalje postoji, visoka je koncentracije žena u slabo plaćenim zanimanjima, a žene češće rade privremene i poslove sa nepunim radnim vremenom i posledično ih ima nedovoljno

---

¹⁴³⁵ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 33

¹⁴³⁶ CEDAW *Alternative Report*, 2016, str. 5

¹⁴³⁷ *Gender Equality Index 2017: Germany*, str. 2-4

¹⁴³⁸ *Discrimination in Germany: Key results of the Third Joint Report*, op.cit, 2017, str. 3-4

¹⁴³⁹ Ibid.

¹⁴⁴⁰ Ibid.

na menadžerskim pozicijama.¹⁴⁴¹ Rodni jaz u platama je daleko viši nego prosek EU i iznos 21%,¹⁴⁴² što negativno utiče na karijerni put žena i loše se odražava na visinu njihovih penzija, pa su tako u 2012. godini žene imale 45% niže penzije od muškaraca.¹⁴⁴³

Ukupna stopa zaposlenosti u Nemačkoj je 78%, zaposlenost žena je 74% a muškaraca 82%, dok je među parovima sa decom, stopa zaposlenosti za žene 47% u poređenju sa 89% za muškarce.¹⁴⁴⁴ Skoro polovina (47%) žena radi sa skraćenim radnim vremenom, u poređenju sa 11% muškaraca. U proseku žene rade 30 sati nedeljno a 39 muškarci. Oko 13% radno sposobnih žena naspram 0,4% radno sposobnih muškaraca su neaktivne ili rade sa skraćenim radnim vremenom zbog rodni uloga (briga o domaćinstvu, porodici).¹⁴⁴⁵ Skoro 31% žena u poređenju sa 9% muškaraca radi u obrazovanju, zdravstvu i socijalnom radu, dok šest puta više muškaraca (38%) od žena (6%) radi u nauci, tehnologiji, inženjerstvu i matematici.¹⁴⁴⁶ Pored toga, migrantkinje, žene izbeglice, tražiteljke azila i žene sa invaliditetom imaju ograničen pristup tržištu rada.¹⁴⁴⁷

Žene, naročito samohrane majke, starije žene, migrantkinje i žene sa invaliditetom nesrazmerno su pogođene siromaštvom. Pored toga, značajan broj roditelja, uglavnom očeva, izbegava da plaća zakonsko izdržavanje deci, usled čega su domaćinstva kojim upravljaju samohrane majke u velikom riziku od siromaštva.¹⁴⁴⁸ Oko 40% samohranih majki i 10% samohranih očeva su u riziku od siromaštva, a ovaj rizik se smanjuje sa povećanjem nivoa obrazovanja.¹⁴⁴⁹ Kao jedan od odgovora na nepovoljnu poziciju žena na tržištu rada, Nemačka implementira program za reintegraciju žena na tržište rada koji je usmeren na savetodavni rad i ponudu posla za žene koje nakon dužeg perioda nezaposlenosti pokušavaju da pronađu zaposlenje. Ciljevi ovog programa su razvoj praktično orijentisanih zanimanja i interesovanja korisnih za povratak na tržište rada, psihološka podrška ženama koje žele da se vrate svom primarnom zanimanju nakon više godina,

---

¹⁴⁴¹ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 35

¹⁴⁴² Eurostat, *Gender Pay Gap Statistics, Germany*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics, 6.3.2019.

¹⁴⁴³ *Gender Equality Index 2017: Germany*, str. 2-4

¹⁴⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁴⁷ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 35

¹⁴⁴⁸ Ibid, para 39

¹⁴⁴⁹ *Gender Equality Index 2017: Germany*, str. 2-4

lobiranje među poslodavcima da zapošljavaju žene i poboljšanje uslova za povratak kroz razvoj lokalnih mreža.¹⁴⁵⁰ Takođe, nemačko zakonodavstvo dozvoljava primenu posebnih mera u oblasti zapošljavanja. U državnoj administraciji na federalnom i na pokrajinskom nivou usvajaju se planovi za povećanje zastupljenosti žena na svim nivoima, a pojedinim zakonima na pokrajinskom nivou uvedena je obaveza zapošljavanja i unapređivanja žena u slučaju kada muškarac i žena imaju iste kvalifikacije, osim ako ne postoji izuzetni razlozi da se odluči u korist muškog kandidata/zaposlenog.¹⁴⁵¹

U Nemačkoj i dalje postoje strukturalne barijere i rodni stereotipi vezani za učešće žena u političkom i javnom životu, usled čega žene i dalje nisu u dovoljnoj meri uključene u proces donošenja odluka u organima javne vlasti, političkim strankama, pravosuđu i visokoobrazovnim institucijama.¹⁴⁵² Zastupljenost žena u upravnim odborima je 26%, a u odboru centralne banke u 2015. godini 18%. Nešto više od trećine članova odbora organizacija koje finansiraju istraživanje i više od četvrtine članova odbora javnih radio-difuznih organizacija su žene.¹⁴⁵³ Pored premijerke, u federalnoj Vladi od ukupno 16 ministara, sedam su žene, uključujući ministarku pravde i ministarku odbrane, a od 150 ambasada Nemačke u inostranstvu u samo 20 su postavljene ambasadorke.¹⁴⁵⁴

Nemačka ima dvodomi parlament, koji se sastoji od gornjeg doma (*Bundesrat*) sa 69 članova koje postavljaju pokrajinske vlade i donjeg doma (*Bundestag*) sa 709 poslanika koji se biraju na izborima.¹⁴⁵⁵ Nakon izbora 2017. godine u gornjem domu ima 50 muškaraca i 19 žena, odnosno, udeo žena je 27,5%, dok u donjem domu ima 491 muškarac i 218 žena, odnosno, udeo žena je 30,7%.¹⁴⁵⁶ Broj žena u nemačkom parlamentu konstantno se povećavao tokom poslednjih

---

¹⁴⁵⁰ Marija Kolin i Lilijana Čičkarić, *Ekonomska i politička participacija žena u kontekstu evropskih integracija* Institut društvenih nauka, Beograd, 2010, str. 35

¹⁴⁵¹ *Country report, Gender equality – Germany 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 14-15

¹⁴⁵² CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 31

¹⁴⁵³ *Gender Equality Index 2017: Germany*, str. 2-4

¹⁴⁵⁴ Friederike Bauer, *Equal Rights in Politics?*, Deutschland.de, 16.10.2018, <https://www.deutschland.de/en/topic/politics/this-is-the-proportion-of-women-in-german-politics>, 6.3.2019.

¹⁴⁵⁵ *The World Factbook: Germany, Legislative Branch*, Central Intelligence Agency, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gm.html>, 6.3.2019.

¹⁴⁵⁶ Ibid.

nekoliko decenija, od 5,8% 1972. godine do 32,8% nakon izbora 2009. godine.¹⁴⁵⁷ Nakon izbora 2013. godine u parlamentu je bio rekordan broj žena – 37,1%, ali se situacija promenila na izborima 2017. te je sada u parlamentu najmanji broj žena u poslednjih 19 godina.¹⁴⁵⁸

Krajem 80-ih godina zabeležen je veći rast broja žena u parlamentu, što je rezultat kvote za žene od 50% koju je uvela Zelena partija 1986. godine, dok je Socijaldemokratska partija uvela kvotu od 40% dve godine kasnije.¹⁴⁵⁹ Partija demokratskog socijalizma ujedinila se sa WAGS (Radna i društvena pravda – Izborna alternativa) 2007. godine u Levicu, koja takođe ima kvotu od 50% za žene. Vladajuća Demohrišćanska partija nema propisanu kvotu za žene, ali je 1996. godine uvela tzv. ženski kvorum, koji predstavlja plan za povećanje učešća žena na 30%, dok Slobodarska demokratska partija i desničarska Alternativa za Nemačku nemaju kvote za žene.¹⁴⁶⁰ Smanjenju broja žena u parlamentu nakon izbora 2017. godine u velikoj meri je doprineo ulazak dve nove partije u parlament – Slobodarske demokratske partije, koja nije prošla cenzus na prethodnim izborima i desničarske Alternative za Nemačku. Od 72 mesta u parlamentu koje je osvojila Slobodarska demokratska partija, 18 zauzimaju žene, dok kod Alternative za Nemačku od ukupno 94 mesta, na 11 se nalaze žene.¹⁴⁶¹ Zelena stranka ima 39 poslanica od 67, Levica ima 37 poslanica od ukupno 69 poslanika, dok Demohrišćanska partija ima samo 49 poslanica od 246 poslanika.¹⁴⁶² Međutim, bez obzira na povećanje broja žena u parlamentu, poslanice i dalje najčešće učestvuju u parlamentarnim odborima koji se bave tradicionalnim ženskim pitanjima, kao što su porodica, obrazovanje i socijalna zaštita, dok ih ima bitno manje u odborima koji se bave finansijama, ekonomijom i inostranim poslovima.¹⁴⁶³ Nemačka ima ukupno 96 poslanika u Evropskom parlamentu, od kojih je 35 žena.¹⁴⁶⁴

---

¹⁴⁵⁷ Hilde Coffé and Katia Schnellecke, *Female representation in German Parliamentary Committees 1972-2009*, Paper Prepared for Presentation at the ECPR General Conference 5-7 September 2013, Bordeaux, str. 3, <https://ecpr.eu/filestore/paperproposal/24876915-576b-42af-a5e8-55630fb57038.pdf>, 7.3.2019.

¹⁴⁵⁸ Kate Brady, *Percentage of female Bundestag deputies hits a 19-year low*, DW, 29.9.2017, <https://www.dw.com/cda/en/percentage-of-female-bundestag-deputies-hits-a-19-year-low/a-40711574>, 7.3.2019.

¹⁴⁵⁹ Coffé i Schnellecke, op.cit, 2013, str. 8

¹⁴⁶⁰ Ibid.

¹⁴⁶¹ Brady, op.cit, 29.9.2017.

¹⁴⁶² Bauer, op.cit, 16.10.2018

¹⁴⁶³ Coffé i Schnellecke, op.cit, 2013, str.1

¹⁴⁶⁴ *MEPs: Germany*, European Parliament, <http://www.europarl.europa.eu/meps/en/search/advanced>, 9.3.2019.

Određeni problemi postoje i u vezi sa zdravstvenom zaštitom žena. U nemačkim pokrajinama postoji nejednaka praksa u pogledu obezbeđivanja pristupačnih kontraceptivnih sredstava za žene, što predstavlja prepreku siromašnim ženama, a žene koje žele da abortiraju moraju da idu na savetovanje i nakon toga da sačekaju minimalno tri dana pre intervencije.¹⁴⁶⁵ Migrantkinje koje borave u Nemačkoj bez dokumenata, imaju poteškoća da dobiju usluge zdravstvene zaštite u slučajevima koji nisu urgentni, a pokušaji pribavljanja dokumenta često se završava prijavama i deportacijom.¹⁴⁶⁶ U Nemačkoj se i dalje sprovodi sterilizacija osoba koje nisu u mogućnosti da daju informisani pristanak za ovu intervenciju, što se naročito odnosi na žene sa invaliditetom i interseksualnu decu. Između 9% i 18% žena sa invaliditetom je sterilisano, a najčešće su u pitanju žene sa mentalnim invaliditetom.¹⁴⁶⁷

Diskriminacija je prisutna i u oblasti sporta, uključujući seksizam, homofobiju, transfobiju i rasizam, što bitno otežava jednake šanse za bavljenje sportom osobama koje su pogođene ovim oblicima diskriminacije, a posebno ženama jer se sportistkinje često seksualizuju a njihovi uspesi trivijalizuju.¹⁴⁶⁸ Muškarci češće nego žene učestvuju u sportskim, kulturnim i zabavnim aktivnostima izvan kuće, dok žene svih uzrasta, a posebno starije žene, više učestvuju u volonterskim ili dobrotvornim aktivnostima nego muškarci.¹⁴⁶⁹

Žene su u riziku od višestruke diskriminacije u Nemačkoj. Najčešće se pol/rod prepliću sa starosnim dobom, seksualnom orijentacijom, religijskim uverenjima i etničkim poreklom.¹⁴⁷⁰ Transpolne osobe su izložene višestrukoj diskriminaciji u vezi sa uslovima operacije prilagođavanja pola. Pre nego što im se odobri operacija, transpolne osobe moraju da pribave izveštaje dva lekara specijaliste, nakon čega je potrebno da sačekaju 12 do 18 meseci do operacije, tokom kog perioda idu na psihoterapiju, što one često doživljavaju kao

---

¹⁴⁶⁵ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para 37.

¹⁴⁶⁶ Ibid.

¹⁴⁶⁷ Prema nalazima iz istraživanja o sterilizaciji žena sa invaliditetom u Nemačkoj, samo 50% ispitanica su same odlučile da se podvrgnu sterilizaciji, dok je kod ostalih žena odlučujući faktor bilo nedovoljno znanje o kontracepciji ili su ih lekari, roditelji i drugi profesionalci ubeđivali da to učine. Jedan broj žena navodi da su se odlučile za sterilizaciju jer su smatrale da nemaju perspektivu za odgajanje deteta. *CEDAW Alternative Report*, 2016, str. 21

¹⁴⁶⁸ *CEDAW Alternative Report*, 2016, str. 4

¹⁴⁶⁹ *Gender Equality Index 2017: Germany*, str. 2-4

¹⁴⁷⁰ *Discrimination in Germany: Key results of the Third Joint Report*, op.cit, 2017, str. 2

psihopatologizaciju,¹⁴⁷¹ a suočavaju se sa poteškoćama u refundiranju troškova operacije prilagođavanja pola.¹⁴⁷² Pored toga, u javnosti su žene sa transpolnim telima tretirane kao biološki muškarci koji žele da žive kao žene, odnosno, kao transrodne osobe.¹⁴⁷³ Prema Zakonu o transrodnosti, transpolna žena nije žena već osoba koja se *zbog svoje transpolnosti više ne identifikuje sa polom koji joj je upisan u matičnu knjigu rođenih, već sa suprotnim polom i koja je prinuđena da najmanje tri godine živi u skladu sa svojom percepcijom.*¹⁴⁷⁴ Ukoliko želi da promeni lično ime i pol u matičnoj knjizi rođenih bez operacije prilagođavanja pola, transpolna žena može da se obrati sudu distrikta uz obavezu prilaganja izveštaja dva eksperta, najčešće psihijataru, jer se transpolnost u Nemačkoj i dalje tretira kao poremećaj.¹⁴⁷⁵ Troškovi veštačenja koštaju oko 5000 evra i snosi ih transpolna osoba.¹⁴⁷⁶ Takođe, transpolne žene koje žele da promene ime i pol u dokumentima bez operacije, često su prinuđene da nose dugu kosu, da oblače suknje, stavljaju nakit, da se šminkaju i slično, jer je propisano da se lično ime ili pol mogu promeniti kada je *postignuta jasna približnost sa izgledom osoba suprotnog pola.*¹⁴⁷⁷ Zbog predrasuda koje postoje u društvu u vezi sa identitetom transpolnih žena, one često gube poslove i/ili su prinuđene da prihvataju slabo plaćene poslove i da ostvaruju prohode koji su ispod proseka u Nemačkoj.¹⁴⁷⁸ Takođe, u praksi se retko prepoznaje diskriminacija transrodnih osoba, koje su često nezaposlene i pogođene siromaštvom, izložene su diskriminaciji u traženju posla (37%) i na radnom mestu (27%).¹⁴⁷⁹

---

¹⁴⁷¹ Psihijatrizacija (odnosno psihopatologizacija) je način sagledavanja većine problema pojedinaca, društvenih grupa i socijalnih problema uopšte izugla psihijatrije, preciznije, sa pozicije psihopatologije pojedinca. Kolektivni fenomeni na granici normalnog i patološkog, kao i sve društvene pojave koje se na bilo koji način ne uklapaju u uobičajeni društveni život, tumače se kao više ili manje direktni, skriveni ili daleki izraz poremećenog subjektivnog života pojedinaca. Petar Opalić, „Problemi psihijatrizacije, medikalizacije i srodnih društvenih promena“, *Medicinski pregled*, LXII (3-4), Novi Sad, 2009, str. 142-147

¹⁴⁷² CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 45.

¹⁴⁷³ *The Situation of People with Transsexuality 2016*, Aktion Transsexualität und Menschenrecht, Ludwigsburg, 2016, str. 1

¹⁴⁷⁴ *Ibid*, str. 5

¹⁴⁷⁵ *Ibid*, str. 2

¹⁴⁷⁶ Osoba koja nije transpolna, ali se oseća neprijatno zbog svog imena, jer ono „zvuči objektivno apsurdno, izaziva teškoće u spelovanju ili izgovoru“, može da promeni ime u jednostavnoj proceduri kod matičara, uz plaćanje takse od oko 25 evra.

¹⁴⁷⁷ Tačka na kojoj žena spolja izgleda kao žena zasnovana je na diskriminatornim i ponižavajućim stereotipima. Pored toga, transpolne žene se generalno stereotipno prikazuju i u medijima, odnosno, one su neretko obučene u kožne mini suknje, mrežaste čarape i nose visoke štikle, te provode život zamišljajući da bi mogle da žive kao žene, jer su pod kompulzijom zbog koje imaju poremećaj ličnosti, problem sa identitetom ili sa rodom.

¹⁴⁷⁸ *The Situation of People with Transsexuality 2016*, op.cit, 2016, str. 5.

¹⁴⁷⁹ *CEDAW Alternative Report*, 2016, str. 8

Migrantkinje i pripadnice nacionalnih manjina su u riziku od višestruke diskriminacije u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvene zaštite i učešća u političkom životu.¹⁴⁸⁰ One se bez obzira na stepen obrazovanja suočavaju sa preprekama prilikom zapošljavanja, češće su nezaposlene, rade slabo plaćene i nesigurne poslove i skoro ih nema u državnoj administraciji.¹⁴⁸¹ Prema podacima iz 2016. godine položaj žena izbeglica i žena tražiteljki azila u Nemačkoj bio je veoma nepovoljan jer nije prepoznato da situacija prisilnog raseljavanja utiče na žene drugačije od muškaraca i da su izložene rodno zasnovanoj diskriminaciji i nasilju u kampovima i van njih, uz povećan rizik od seksualnog nasilja i trgovine ljudima.¹⁴⁸² Postoji značajna razlika u obimu ekonomskih aktivnosti između muškaraca i žena sa statusom izbeglica i onih kojima je odobren azil – žene su u bitno manjoj meri aktivne na tržištu rada (11,5% naspram 49,8%).¹⁴⁸³

Muslimanke su posebno diskriminisane u pristupu tržištu rada, te i kada su visoko obrazovane, one češće zavise od socijalne pomoći u odnosu na muslimane.¹⁴⁸⁴ Pored toga, one su sve češće žrtve islamofobičnih napada, verbalnih i fizičkih. Zabeleženi su napadi u kojima su im napadači skidali hidžabe, kao i prebijanja na ulici.¹⁴⁸⁵ Diskriminacija muslimanki je rasprostranjena, posebno onih koje nose hidžabe, dešava se u javnom i privatnom prostoru, a posebno je izražena u oblasti obrazovanja i zapošljavanja. Od 2003. godine osam od 16 pokrajina zabranile su nošenje vidljivih religijskih simbola i odeće u javnim prostorima, što je doprinelo povećanju diskriminacije pokrivenih muslimanki na tržištu rada.¹⁴⁸⁶ Situaciono testiranje diskriminacije u Nemačkoj potvrdilo je diskriminaciju muslimanki prilikom zapošljavanja i pokazalo da muslimanka turskog porekla koja nosi hidžab ima 4,5 puta manje šanse da bude pozvana na intervju za posao.¹⁴⁸⁷ Naime, na oglase za posao poslate su tri iste biografije u smislu obrazovnog nivoa, prethodnog iskustva i znanja nemačkog jezika, ali su se imena navodnih kandidatkinja razlikovala. Jedna je imala nemačko ime i prezime, druga je imala tursko ime i

---

¹⁴⁸⁰ CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017, para. 43

¹⁴⁸¹ CEDAW Alternative Report, 2016, str. 8

¹⁴⁸² Alternative Report Germany 2016, Deutscher Juristinnenbund (German Women Lawyers Association) and Frauensicherheitsrat (Women's Security Council), Berlin, 2016, str. 8

¹⁴⁸³ Submission of the German Institute for Human Rights, 2016, str. 4

¹⁴⁸⁴ CEDAW Alternative Report, 2016, str. 8

¹⁴⁸⁵ OSJI, op.cit, 2018, str. 47-50

¹⁴⁸⁶ Ibid.

¹⁴⁸⁷ Doris Weichselbaumer, *Discrimination against Female Migrants Wearing Headscarves, Discussion Paper No. 10217*, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, Bonn, September 2016, str. 16-17

prezime, a treća je imala tursko ime i prezime i na fotografiji koju je priložila imala je hidžab. Prva kandidatkinja bila je uspešna, odnosno, pozvana je na intervju u 18,8% slučajeva, druga u 13,5%, dok je treća kandidatkinja pozvana na intervju u 4,2% slučajeva.¹⁴⁸⁸

7.5.2. Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena

Nemački Ustav iz 1949. godine sadrži nekoliko odredaba kojima se garantuje ravnopravnost građana.¹⁴⁸⁹ Garantovano je ljudsko dostojanstvo, odnosno, poštovanje svakog ljudskog bića kao individue, bez obzira na njegova/njena lična svojstva¹⁴⁹⁰ i svako je zaštićen od degradirajućeg ili ponižavajućeg postupanja.¹⁴⁹¹ Ustavom je propisano da su svi jednaki pred zakonom, da žene i muškarci imaju jednaka prava, kao i da će država promovisati ravnopravnost žena i muškaraca i preduzimati mere za eliminaciju postojećih nejednakosti.¹⁴⁹² Diskriminacija je zabranjena Ustavom, ali je lista ličnih svojstava zatvorena i obuhvata: pol, roditeljstvo, rasu, jezik, otadžbinu ili poreklo, invaliditet i politička, religijska i druga uverenja.¹⁴⁹³

Opšti zakon o jednakom tretmanu¹⁴⁹⁴ usvojen je 2006. godine i pokriva oblast radnog, obligacionog i javnog prava. Ovaj zakon usvojen je kao deo seta propisa kojim su izmenjeni postojeći i usvojeni novi antidiskriminacioni zakoni.¹⁴⁹⁵ Pored toga, zakoni koji uređuju druge oblasti društvenog života sadrže odredbe kojima se garantuje pravo na ravnopravnost. Na primer, Ustavni zakon o radu¹⁴⁹⁶ iz 1989. godine sadrži generalnu antidiskriminacionu klauzulu i jedan od osnovnih principa jeste princip jednakog tretmana zaposlenih. U Nemačkoj su doneti posebni propisi koji zabranjuju diskriminaciju na osnovu pola i invaliditeta, koji sadrže mere za zaštitu

---

¹⁴⁸⁸ Ibid, str. 22

¹⁴⁸⁹ Tekst Ustava Republike Nemačke (Osnovni zakon Federalne Republike Nemačke iz 1949, sa poslednjim izmenama iz 2017. godine) dostupan na engleskom jeziku na: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>, 11.4.2019.

¹⁴⁹⁰ Polazeći od ove odredbe, nemački Federalni Ustavni sud zauzeo je stav da svaka individua treba da bude tretirana ne samo kao objekat državnog delovanja, već uz poštovanje ličnosti.

¹⁴⁹¹ Član 1. Ustava Republike Nemačke

¹⁴⁹² Član 3. st. 1. i 2. Ustava Republike Nemačke

¹⁴⁹³ Član 3. st. 3. Ustava Republike Nemačke

¹⁴⁹⁴ Tekst Opšteg zakona o jednakom tretmanu (*Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz – AGG*) dostupan je na engleskom jeziku na: http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_agg/, 11.4.2019.

¹⁴⁹⁵ *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 34

¹⁴⁹⁶ Više informacija o Ustavnom zakonu o radu dostupno na:

http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=36702&p_country=DEU&p_classification=02, 11.4.2019, kao i na: <https://iclg.com/practice-areas/employment-and-labour-laws-and-regulations/germany>

žena i osoba sa invaliditetom od diskriminacije, kao i mere za postizanje pune društvene inkluzije.¹⁴⁹⁷

Usvojeni su zakoni sa ciljem zaštite LGBT populacije od diskriminacije, uključujući i propise o registraciji istopolnih partnerstava.¹⁴⁹⁸ Nakon toga je Parlament u junu 2017. godine usvojio zakon kojim se uvodi mogućnost sklapanja istopolnih brakova, zbog čega je izmenjena definicija braka propisana Građanskim zakonikom (*Bürgerliches Gesetzbuch*). Brak je sada definisan kao zajednica života između osoba različitog ili istog pola.¹⁴⁹⁹ Parovi koji su već registrovali istopolnu zajednicu mogu da odluče da li će svoje partnerstvo da pretvore u brak. Ukoliko to ne žele, oni mogu ostati u registrovanoj zajednici, ali se ovaj vid istopolnog vanbračnog partnerstva u Nemačkoj više ne zaključuje. Zahvaljujući ovim zakonskim promenama, istopolni bračni partneri u Nemačkoj sada imaju ista prava kao i heteroseksualni bračni parovi, uključujući i pravo na usvajanje dece.¹⁵⁰⁰

Opšti zakon o jednakom tretmanu propisuje najpre jednakost pred zakonom, što prema tumačenju Saveznog ustavnog suda nije samo jednaka primena zakona na sve, već predstavlja i mogućnost da se donesu zakoni kojima će se princip ravnopravnosti primenjivati tako da se jednaki tretiraju jednako, a nejednaki nejednako.¹⁵⁰¹ Lista ličnih svojstava na osnovu kojih je diskriminacija zabranjena proširena je u odnosu na Ustav Republike Nemačke u delu u kojem je zabranjena diskriminacija na osnovu seksualnog identiteta,¹⁵⁰² a propisana je mogućnost uvođenja posebnih mera za otklanjanje posledica diskriminacije na osnovu pola i invaliditeta.¹⁵⁰³

---

¹⁴⁹⁷ *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, str. 8 i 34

¹⁴⁹⁸ *Ibid*, str. 33

¹⁴⁹⁹ Matthias Mahlmann, News Report: Germany, *Same-sex marriage*, 3.7.2017, European Network of Legal Experts in gender equality and non-discrimination

¹⁵⁰⁰ Mahlmann, *op.cit.*, 3.7.2017.

¹⁵⁰¹ *Country report, Non-discrimination – Germany 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 35

¹⁵⁰² Seksualna orijentacija je zamenjena terminom seksualni identitet, što u praksi nije dovelo do promena u vezi sa utvrđivanjem diskriminacije na osnovu ovog ličnog svojstva.

¹⁵⁰³ Deo 3. član 3. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

Nemačkim zakonodavstvom je definisano da neposredna diskriminacija¹⁵⁰⁴ postoji onda kada se prema određenom licu, zbog nekog njegovog ličnog svojstva, postupa nepovoljnije nego što se postupa ili bi se postupalo prema nekom drugom licu u uporedivim okolnostima. Nemački Ustavni sud je u svojim ranijim odlukama isticao da je za postojanje neposredne diskriminacije potrebno da postoji namera diskriminatora. Međutim, ispunjenje ovog uslova se sve manje traži u novijim sudskim odlukama, pa je u jednoj odluci Ustavnog suda navedeno da diskriminacija postoji čak i onda kada akt nije izvršen sa namerom da se neko diskriminiše, kao i onda kada je diskriminacija bila samo jedan od „mnoštva motiva“ diskriminatora.¹⁵⁰⁵ Posredna diskriminacija¹⁵⁰⁶ postoji kada prividno neutralna pravna norma, kriterijum ili praksa stavlja (ili bi mogla da stavi) osobe u nepovoljniji položaj na osnovu nekog njihovog ličnog svojstva u odnosu na druge osobe, osim ako je ta pravna norma, kriterijum ili praksa objektivno opravdana legitimnim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primerena i nužna. Prema stavu Saveznog suda za radne sporove, prividno neutralni kriterijum mora da pogodi grupu lica, na osnovu nekog njihovog ličnog svojstva, znatno više nego što pogađa druga lica, što se može utvrditi i pomoću statističkih podataka, iako korišćenje statističkih podataka nije obavezno. U nekim slučajevima dovoljno je da je kriterijum takve prirode da uobičajeno stavlja osobe u nejednak položaj na osnovu nekog njihovog ličnog svojstva.¹⁵⁰⁷

Pored neposredne i posredne diskriminacije, u Nemačkoj je zabranjeno i podsticanje na diskriminaciju,¹⁵⁰⁸ koje naročito postoji onda kada se neko podstiče na ponašanje kojim se zaposleni stavljaju u nejednak položaj na osnovu nekog svog ličnog svojstva. Diskriminacija na osnovu pretpostavljenog ličnog svojstva nije izričito propisana zakonom, osim u oblasti rada i zapošljavanja.¹⁵⁰⁹ Kada je reč o uznemiravanju¹⁵¹⁰ kao obliku diskriminacije, ono je definisano kao neželjeno ponašanje zasnovano na bilo kojem ličnom svojstvu lica, a ima za cilj ili posledicu

---

¹⁵⁰⁴ Deo 3. član 1. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

¹⁵⁰⁵ *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, str. 42

¹⁵⁰⁶ Deo 3. član 2. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

¹⁵⁰⁷ Zanimljiva je praksa drugih nemačkih sudova po ovom pitanju, te su tako sudovi obrazlagali da je posredna diskriminacija na osnovu pola učinjena verovatnom ne samo onda kada su pripadnici određenog pola uvek u neravnopravnom položaju u pogledu uslova rada kod poslodavca, već i u onim slučajevima kada postoje značajne razlike u broju muškaraca i žena koji pripadaju grupi privilegovanih zaposlenih, odnosno, zaposlenih koji se nalaze u nepovoljnijem položaju kod poslodavca. *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, str. 47

¹⁵⁰⁸ Deo 3. član 5. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

¹⁵⁰⁹ *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, str. 41

¹⁵¹⁰ Deo 3. član 3. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

povredu dostojanstva lica i kojim se stvara neprijateljsko, uvredljivo ili zastrašujuće okruženje.¹⁵¹¹ Opštim zakonom o jednakom tretmanu i Zakonom o jednakom tretmanu vojnika propisana je definicija seksualnog uznemiravanja,¹⁵¹² koja je u potpunosti preuzeta iz Direktive br. 2006/54, sa izuzetkom da se u propisivanju ovog pojma ne koristi dosledno termin diskriminacija, već „stavljanje u nepovoljan položaj“.¹⁵¹³ Zabrana seksualnog uznemiravanja, propisana Opštim zakonom o jednakom tretmanu, primenjuje se isključivo u oblasti rada i zapošljavanja, ali preovlađujući stav je da se ovo ograničenje ne odnosi na javne službe, odnosno, da je seksualno uznemiravanje zabranjeno u svim oblastima pokrivenim javnim službama, ali za sada ne postoje sudske odluke koje bi mogle da potvrde ili opovrgnu ovu teoriju.¹⁵¹⁴

Opštim zakonom o jednakom tretmanu propisano je da kada postoji nejednak tretman koji je zasnovan na više ličnih svojstava određenog lica, da bi se ovakav tretman opravdao, mora da se opravda razlog nejednakog tretmana za svako lično svojstvo.¹⁵¹⁵ Ovakvo zakonsko rešenje može da bude veoma problematično jer nije adekvatno primenljivo na slučajeve interseksijske diskriminacije, gde se ne može jasno razdvojiti koje lično svojstvo na koji način doprinosi situaciji diskriminacije. U slučajevima višestruke diskriminacije, Federalna antidiskriminaciona agencija, Poverenik Federalne Vlade i Poverenik nemačkog Parlamenta dužni su da sarađuju.¹⁵¹⁶

Dva ekspertska izveštaja Federalne antidiskriminacione agencije iz 2010. godine¹⁵¹⁷ bavila su se zakonskom formulacijom višestruke diskriminacije, postupanjem u slučajevima „multidimenzionalne diskriminacije“ i empirijskim istraživanjem ovog fenomena. Metodologija koja je korišćena u empirijskom istraživanju usmerena je na kvalitativnu analizu, što otežava uopštavanje dobijenih rezultata, ali je svakako važan nalaz da je veliki broj ispitanika

---

¹⁵¹¹ *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, str. 52

¹⁵¹² Deo 3. član 4. Opšteg zakona o jednakom tretmanu i član 3(4) Zakona o jednakom tretmanu vojnika iz 2006. godine (*Gesetz über die Gleichbehandlung der Soldatinnen und Soldaten*)

¹⁵¹³ *Country report, Gender equality – Germany 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017, str. 15

¹⁵¹⁴ *Ibid*, str. 16

¹⁵¹⁵ Deo 4. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

¹⁵¹⁶ Deo 27. član 5. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

¹⁵¹⁷ Videti šire: Susanne Baer, Melanie Bittner i Anna Lena Götsche, *Mehrdimensionale Diskriminierung – Begriffe, Theorien und juristische Analyse*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2010 i Susanne Dern et al, *Mehrdimensionale Diskriminierung – Eine empirische Untersuchung anhand von autobiografischnarrativen Interviews*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2010

obuhvaćenih istraživanjem, koji su iskusili socijalnu nepravdu zasnovanu na jednom ličnom svojstvu, imao slično iskustvo zasnovano i na nekom drugom ličnom svojstvu, što je posebno karakteristično za pol (kao drugo lično svojstvo).¹⁵¹⁸

Kada je u pitanju sudska praksa, iako je u velikom broju tužbi navedeno više ličnih svojstava, sudovi se uobičajeno odlučuju da ih pravno ne kategorišu kao slučajeve višestruke diskriminacije, već se umesto toga fokusiraju samo na jedan osnov diskriminacije.¹⁵¹⁹ Zbog toga u Nemačkoj ima veoma malo procesuiranih slučajeva višestruke diskriminacije, a svakako nema skorijih slučajeva iz sudske prakse koji bi razjasnili koncept višestruke diskriminacije, niti ima postupaka u kojima je sud dosudio naknadu štete zbog pretrpljene višestruke diskriminacije.¹⁵²⁰

Kao što je rečeno na početku ovog poglavlja, pol je u Nemačkoj propisan kao jedan od osnova diskriminacije. Pored Ustava, diskriminacija na osnovu pola zabranjena je i Opštim zakonom o jednakom tretmanu, Zakonom o jednakom tretmanu vojnika, Federalnim zakonom o ravnopravnosti i nizom drugih antidiskriminacionih propisa.¹⁵²¹ U Nemačkoj pravnoj terminologiji, pol i rod se označavaju istim terminom *Geschlecht*, zbog čega rod nije izričito propisan kao osnov diskriminacije. Međutim, Zakon o transseksualnosti iz 1980. godine¹⁵²² propisuje pravne posledice promene pola, kao i pravno priznavanje novog rodnog statusa, što se čini u dve dimenzije: promenom ličnog imena i promenom rodnog statusa trans osobe. Ovim zakonom zabranjeno je traženje i objavljivanje prethodnog imena transpolne osobe, a propisano je i da se nakon promene pola i rodnog statusa, sva prava i obaveze osobe koja zavise od njenog pola, vezuju za novi pol te osobe. S druge strane, razjašnjen je pravni odnos između transpolne osobe i njenih roditelja i dece, te je propisano da njihov odnos ostaje nepromenjen.¹⁵²³

S tim u vezi, nemački Savezni ustavni sud odlučivao je u jednom predmetu o ustavnosti propisa koji se tiče rodnog identiteta. Naime, prema nemačkim propisima o građanskim statusima, pol deteta se registruje odmah po rođenju, kao muški ili ženski. Nakon izmena Zakona o građanskim

---

¹⁵¹⁸ *Country report, Non-discrimination – Germany 2018*, str. 42

¹⁵¹⁹ *Ibid.*

¹⁵²⁰ *Ibid.*

¹⁵²¹ *Country report, Gender equality – Germany 2018*, str. 8.

¹⁵²² Zakon o transseksualnosti (*Transsexuellengesetz*) iz 1980. godine

¹⁵²³ *Country report, Gender equality – Germany 2017*, str. 9

statusima iz 2013. godine, propisano je da ukoliko detetu nije dodeljen ni muški ni ženski pol, detetov građanski status će biti dokumentovan u matičnoj knjizi rođenih bez označavanja pola, a odrasle osobe rođene pre 2013. godine, mogu da zatraže ispravku registrovanog pola, ukoliko ne pripadaju ni muškom ni ženskom rodnom identitetu.¹⁵²⁴ U postupku pred Saveznim ustavnim sudom, tužilac je zatražio ispravku upisanog pola, ali nije želeo da to polje ostane prazno, već je zatražio registraciju trećeg pola/roda.¹⁵²⁵ Savezni ustavni sud je u oktobru 2017. godine utvrdio da u ustavno pravo zaštite ličnosti, između ostalog, spada i rodni identitet osoba koje ne žele da im trajno bude „dodeljen“ ni muški ni ženski rod, kao i da ustavna zaštita od diskriminacije na osnovu pola/roda obuhvata i zaštitu osoba koje se trajno ne identifikuju ni sa muškim ni sa ženskim polom. Zbog toga je sud ukazao da je prekršena ustavna zaštita prava ličnosti kojom se štiti i rodni identitet, kao i ustavna zabrana diskriminacije, ukoliko građansko statusno pravo zahteva registraciju pola/roda i ne dozvoljava da se izvrši registracija van tipične podele na „muško-žensko“.¹⁵²⁶ Ustavni sud je zatražio od zakonodavca da do 31. decembra 2018. godine izmeni propise i uvede mogućnost upisa trećeg pola/roda, a u obrazloženju je navedeno da dodavanje trećeg pola/roda neće umanjiti prava osoba da se identifikuju kao muškarci ili žene, kao i da usled ovih promena ni posebne mere propisane za pripadnike određenog pola, uključujući kvote, neće postati besmislene.¹⁵²⁷

Opšti zakon o jednakom tretmanu propisuje da su dozvoljene posebne mere (nejednako postupanje), između ostalog i na osnovu pola, ukoliko su usvojene odgovarajuće i adekvatne mere za prevenciju diskriminacije ili kao kompenzacija za prethodne nejednakosti.¹⁵²⁸ Ova odredba primenjuje se na oblast rada i zapošljavanja, kao i na oblast pristupa robi i uslugama.¹⁵²⁹ Prema nemačkom Ustavu, organi javne vlasti imaju dužnost ostvarivanja načela ravnopravnosti žena u praksi, na osnovu čega su federalne države donele propise sa ciljem unapređivanja položaja žena i rodne ravnopravnosti na teritoriji svoje federalne države. Većina tih propisa

---

¹⁵²⁴ Ovim zakonom nisu propisane pravne posledice života bez upisanog pola/roda (npr. brak, roditeljstvo i slično). Takođe, istraživanja pokazuju da „neregistracija“ ne funkcioniše dobro u praksi. *Country report, Gender equality – Germany 2017*, str. 9

¹⁵²⁵ Ulrike Lembke, News Report, Germany: *Third gender identity besides female and male*, 19.02.2018, European network of legal experts in gender equality and non-discrimination

¹⁵²⁶ Ibid.

¹⁵²⁷ Ibid.

¹⁵²⁸ Deo 5. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

¹⁵²⁹ *Country report, Gender equality – Germany 2017*, str. 12-13

obavezuje organe javne vlasti da usvoje planove sa ciljem povećanja učešća žena na svim pozicijama u državnoj upravi, kao i da prilikom zapošljavanja ili unapređivanja, daju prednost ženama, osim u slučaju da postoje izuzetni razlozi zbog kojih će se odlučiti za muškog kandidata.¹⁵³⁰ Međutim, rodne kvote u Nemačkoj ne postižu očekivane rezultate,¹⁵³¹ zbog čega su neke nemačke države izmenile svoje antidiskriminacione propise i propise o državnim službenicima, te se sada za primenu rodnih kvota zahteva samo da muškarac i žena, između kojih se bira, imaju *suštinski* jednake kvalifikacije za isti posao, što je izazvalo mnoge postupke pred upravnim sudovima u kojima se tvrdi da je u pitanju diskriminacija muškaraca.¹⁵³² Takođe, žene na visokim pozicijama, bez obzira da li su zaposlene primenom kvota ili ne, često su stigmatizovane kao „kvota žene“, čime se dovode u pitanje njihove kompetencije i kvalifikacije, zbog čega liderke i kvalifikovane mlade žene odbijaju da se na njih primene kvote.¹⁵³³

Roditeljstvo je u Nemačkoj propisano kao poseban osnov diskriminacije, a često je povezano sa polom, kao osnovom diskriminacije, odnosno, žene su češće diskriminisane zbog majčinstva. Zakon o zaštiti majčinstva¹⁵³⁴ iz 2017. godine odnosi se na sve osobe koje su trudne, koje su se porodile u skorije vreme ili koje doje, bez obzira na njihov rodni status i vrstu zaposlenja (propis se jednako odnosi na pripravnike, učenike na praksi, studente i volontere).¹⁵³⁵ Imajući u vidu da u Nemačkoj transrodne osobe mogu da zatraže pravno priznanje svog novog rodnog statusa i pre operacije, može se očekivati da će pojam „trudnica“ obuhvatiti i trudne osobe kojima je u dokumentima upisano da su muškarci, kao i da će postojati trudne osobe kojima uopšte neće biti upisan pol/rod, jer je to mogućnost koja postoji za interseksualnu decu.¹⁵³⁶ Što se tiče zaštite trudnica,¹⁵³⁷ one imaju pravo da ne rade poslove koji su opasni po njihovo i zdravlje nerođenog deteta. Zaposlene koje su se porodile i koje doje decu uživaju posebnu zaštitu, kao što su dodatne

---

¹⁵³⁰ Ibid, str.13

¹⁵³¹ Na primer, kvote koje obavezuju organe javne vlasti da prilikom zapošljavanja ili unapređivanja daju prednost ženama, generalno ne daju rezultate u praksi zbog sofisticiranog sistema procene kvalifikacije zaposlenih, koji dovodi do toga da se gotovo nikada izbor ne svodi samo na muškarca i ženu koji imaju iste kvalifikacije.

¹⁵³² *Country report, Gender equality – Germany 2017*, str. 13

¹⁵³³ Ibid.

¹⁵³⁴ Zakon o zaštiti majčinstva (*Gesetz zum Schutz von Müttern bei der Arbeit, in Ausbildung und im Studium – Mutterschutzgesetz*), dostupno na nemačkom jeziku na: https://www.gesetze-im-internet.de/muschg_2018/BJNR122810017.html, 11.4.2019.

¹⁵³⁵ *Country report, Gender equality – Germany 2018*, str. 26

¹⁵³⁶ Očekuje se najšira rasprava oko toga da li će trudne osobe koje se u knjigama vode kao muškarci, nakon porođaja, u detetovoj matičnoj knjizi rođenih biti upisani kao očevi ili kao majke. *Country report, Gender equality – Germany 2018*, str. 26-27

¹⁵³⁷ U zakonu se koristi neutralan izraz „trudni zaposleni“.

pauze, mogućnost da sede tokom rada, odnosno, da ne rade noćnu, a poslodavac ima obavezu da trudnicama i porodiljama obezbedi slobodno vreme za odlazak na zdravstvene preglede u vezi sa trudnoćom i materinstvom.¹⁵³⁸ Zaposlene uživaju pravo na zaštitu od otkaza ugovora o radu tokom trudnoće i četiri meseca nakon porođaja, osim u izuzetnim okolnostima koji nisu u vezi sa trudnoćom i uz posebno odobrenje nadzornog organa.¹⁵³⁹

7.5.3. Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije

U Nemačkoj postoji nekoliko instrumenata pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije: sudska zaštita, zaštita pred telima za ravnopravnost i alternativni načini za rešavanje sporova, kao što je medijacija.¹⁵⁴⁰

7.5.3.1. *Sudska zaštita*

U Nemačkoj, aktivnu legitimaciju u postupcima za zaštitu od diskriminacije imaju samo osobe koje tvrde da su bile izložene diskriminatornom postupanju, dok organizacije civilnog društva, kao ni Federalna antidiskriminaciona agencija, nemaju aktivnu legitimaciju, već se njihova aktivnost isključivo ogleda u pružanju podrške i davanju saveta.¹⁵⁴¹ Za vođenje postupaka za zaštitu od diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja, kao i u pristupu robi i uslugama, stvarno su nadležni sudovi za radne sporove i sudovi opšte nadležnosti. U nekim nemačkim državama, tužbe za zaštitu od diskriminacije u oblasti pristupa robi i uslugama ne mogu se podneti pre nego što se pokuša sa postupkom medijacije. Upravni sudovi su nadležni da vode postupke po tužbama podnetim protiv organa javne vlasti.¹⁵⁴²

Postupak za zaštitu od diskriminacije pred sudovima opšte nadležnosti i sudovima za radne sporove mora se pokrenuti u roku od dva meseca od dana izvršene diskriminacije, dok je taj rok

---

¹⁵³⁸ *Country report, Gender equality – Germany 2018*, str. 26

¹⁵³⁹ Zaštita od otkaza ugovora o radu primenjuje se i na zaposlene koje su imale pobačaj nakon 12. nedelje trudnoće. Ibid, str. 27.

¹⁵⁴⁰ *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, str. 45

¹⁵⁴¹ *Country report, Gender equality – Germany 2017*, str. 45

¹⁵⁴² Ibid.

u postupcima pred upravnim sudovima mesec dana.¹⁵⁴³ Ovako kratak period za podnošenje tužbe ograničava mogućnost osobe da prepozna da je žrtva diskriminacije i otežava joj traženje pravne pomoći i drugih vidova podrške. Ipak, jednu od glavnih prepreka za ostvarivanje efektivne zaštite od diskriminacije predstavlja činjenica da organizacije civilnog društva nemaju pravo da podnose tužbe za zaštitu od diskriminacije, već samo mogu da ponude pravnu podršku i savetovanje na sudu, a dodatno su ograničeni činjenicom da sud može da im zabrani da govore na sudu, ukoliko „ne izlažu činjenice i predmet spora adekvatno“.¹⁵⁴⁴ Postoji jedan izuzetak od ovog pravila. Naime, radni saveti¹⁵⁴⁵ mogu da pokrenu postupke protiv poslodavaca u slučajevima ozbiljnih kršenja prava na ravnopravnost, odnosno, ozbiljnih povreda zabrane diskriminacije.¹⁵⁴⁶ Do sada, međutim, radni saveti nisu ovu mogućnost koristili.

U Nemačkoj postoji sistem besplatne pravne pomoći, koji se odnosi i na postupke za zaštitu od diskriminacije. Tužiocima se može odobriti finansijska pomoć za sudske takse i advokatske troškove, ukoliko se proceni da imaju šanse da uspeju u postupku.¹⁵⁴⁷

Pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja propisano je Opštim zakonom o jednakom tretmanu.¹⁵⁴⁸ Prema ovoj odredbi, tužilac mora da pruži dokaze iz kojih se razumno može pretpostaviti da je došlo do nejednakog tretmana na osnovu nekog ličnog svojstva propisanog Opštim zakonom o jednakom tretmanu, nakon čega se teret dokazivanja prebacuje na tuženog, koji treba da dokaže da nije došlo do povrede načela jednakog tretmana, odnosno, povrede načela zabrane diskriminacije. U Nemačkoj se razvila debata oko toga kako treba tumačiti ovu odredbu. Postoji generalna saglasnost da u postupku nekoliko elemenata mora da se utvrdi: nejednak tretman, uzročno-posledična veza između ličnog svojstva i akta diskriminacije, kao i potencijalna opravdanja za nejednak tretman.¹⁵⁴⁹ U pogledu raspodele tereta dokazivanja, postojala su

---

¹⁵⁴³ U slučajevima otkaza ugovora o radu, ovaj rok iznosi tri nedelje, u skladu sa delom 4. Zakona o zaštiti od otkaza (*Kündigungsschutzgesetz*)

¹⁵⁴⁴ Na osnovu dela 79(3)(3) Zakonika o parničnom postupku. *Country Report, Gender equality – Germany 2017*, str. 45-46

¹⁵⁴⁵ U pitanju su udruženja zaposlenih kod poslodavaca, ali se ove odredbe ne odnose na radne savete zaposlenih u javnom sektoru. Pored toga, radni saveti ne mogu tražiti naknadu štete u ime zaposlenog koji je bio izložen diskriminatornom postupanju.

¹⁵⁴⁶ *Country report, Gender equality – Germany 2017*, str. 45-46

¹⁵⁴⁷ *Country report, Gender equality – Germany 2018*, str. 50

¹⁵⁴⁸ Deo 22. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

¹⁵⁴⁹ *Country report, Non-discrimination – Germany 2018*, str. 96

shvatanja da je neophodno da tužilac u potpunosti dokaže izloženost nejednakom tretmanu, ali je prihvaćen stav da tužilac treba da pokaže visok stepen verovatnoće da je lično svojstvo bilo uzrok nejednakog tretmana, nakon čega je na tuženom da dokaže da postoje objektivni razlozi za takav tretman, koji nisu u vezi sa ličnim svojstvom tužioca.¹⁵⁵⁰ Ovo pravilo se primenjuje na građanske sudske postupke za zaštitu od diskriminacije, dok se u upravnim postupcima ne primenjuje, jer su oni zasnovani na istražnom načelu.¹⁵⁵¹

Kada je reč o broju tužbi koje su podnete zbog diskriminacije, sudovi ne vode posebnu evidenciju o broju postupaka za zaštitu od diskriminacije. Najsveobuhvatnija empirijska studija sprovedena je u periodu od leta 2006. do decembra 2009. godine.¹⁵⁵² Prema ovom istraživanju, 147 sudova (i 1.385 sudija) prijavilo je 1.113 predmeta koji imaju veze sa diskriminacijom. U skoro 90% ovih slučajeva, postupak se vodio pred sudovima za radne sporove, a samo 0,2% ovih slučajeva odnosilo se na povredu odredaba Opšteg zakona o jednakom tretmanu.¹⁵⁵³

U postupcima za zaštitu od diskriminacije, tužioci mogu da traže naknadu materijalne i nematerijalne štete, a poslodavac je obavezan da preduzme sve neophodne mere da zaustavi diskriminatorno ponašanje zaposlenih i trećih lica.¹⁵⁵⁴ Međutim, za ostvarivanje prava na naknadu štete zahteva se da je poslodavac ili pružalac usluge odgovoran za kršenje određenih obaveza, usled namerne greške ili nemara.¹⁵⁵⁵ U građanskim postupcima, žrtva diskriminacije može da zahteva prekidanje diskriminatornog postupanja, zabranu daljeg diskriminatornog postupanja i otklanjanje posledica diskriminacije.

---

¹⁵⁵⁰ Ibid.

¹⁵⁵¹ Deo 24. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

¹⁵⁵² Hubert Rottleuthner i Matthias Mahlmann, *Diskriminierung in Deutschland: Vermutungen und Fakten*, Nomos, Baden-Baden, 2011

¹⁵⁵³ *Country report, Non-discrimination – Germany 2018*, str. 94

¹⁵⁵⁴ U radnim sporovima za zaštitu od diskriminacije na osnovu pola, može se tražiti naknada nematerijalne štete i u slučajevima kada tužilac/tužiteljka ne bi ostvarila pravo u postupku (npr. zapošljavanje ili unapređenje) u postupku koji bi bio sproveden bez diskriminacije. Visina naknade nematerijalne štete u ovakvim slučajevima je ograničena na tri mesečne zarade.

¹⁵⁵⁵ *Country report, Gender equality – Germany 2017*, str. 43-44

U slučajevima diskriminacije u radnopravnim odnosima u javnom sektoru, državni službenici imaju pravo da zahtevaju ponavljanje postupka bez diskriminacije (npr. u vezi sa zapošljavanjem ili unapređenjem), a najbolji kandidat ima pravo da bude izabran u ponovljenom postupku.¹⁵⁵⁶

7.5.3.2. Zaštita pred Federalnom antidiskriminacionom agencijom – FADA

Federalna antidiskriminaciona agencija (*Antidiskriminierungsstelle des Bundes*)¹⁵⁵⁷ osnovana je 2006. godine, Zakonom o jednakom tretmanu, kao nacionalno telo za ravnopravnost.¹⁵⁵⁸ Federalna antidiskriminaciona agenciji je povezana sa Ministarstvom za porodicu, starije, žene i mlade, odnosno, čini deo ovog ministarstva, ali je nezavisna u svom radu i odgovorna je Parlamentu.¹⁵⁵⁹ Rukovodioca agencije postavlja ministar za porodicu, starije, žene i mlade, na predlog Vlade. Mandat rukovodioca Federalne antidiskriminacione agencije vezan je za zakonodavni period Bundestaga, te se može postaviti pitanje faktičke nezavisnosti rukovodioca agencije, posebno imajući u vidu da će njega/nju uvek postavljati trenutna vlada.¹⁵⁶⁰ Ovakva situacija može biti podloga za neformalan uticaj vlade na politiku agencije. Međutim, imajući u vidu da je rukovodilac Federalne antidiskriminacione agencije pravno nezavisan i može biti smenjen samo u izuzetnim okolnostima vezanim za povredu dužnosti, agencija se ipak može smatrati nezavisnim telom.¹⁵⁶¹

Federalna antidiskriminaciona agencija je nadležna za sva lična svojstva zaštićena antidiskriminacionim direktivama Evropske unije. Žrtve diskriminacije mogu da kontaktiraju agenciju i da postave određeno pitanje, zatraže pravni savet ili da podnesu pritužbu. Nakon toga, ukoliko je neophodno, agencija ih upućuje na druga tela za ravnopravnost.¹⁵⁶² Federalna

---

¹⁵⁵⁶ *Country report, Gender equality – Germany 2017*, str. 44

¹⁵⁵⁷ Equinet members: *Germany – Federal Anti-Discrimination Agency*, Equinet, dostupno na: <http://www.equineteurope.org/Federal-Anti-Discrimination-Agency>, 9.3.2019.

¹⁵⁵⁸ U Nemačkoj postoji još nekoliko agencija koje su nadležne za suzbijanje diskriminacije: Federalni i državni poverenici za migracije, izbeglice i integraciju/strance, Poverenik za nacionalne manjine i imigrante nemačkog porekla, Poverenik za brigu o osobama sa invaliditetom, kao i Nemački institut za ljudska prava na federalnom i regionalnom nivou koji pruža savete Vladi i drugim organima javne vlasti, objavljuje izveštaje i daje individualne savete žrtvama diskriminacije. *Country report, Non-discrimination – Germany 2018*, str. 99

¹⁵⁵⁹ Delovi 26 i 27 Opšteg zakona o jednakom tretmanu. Equinet members: *Germany – Federal Anti-Discrimination Agency*

¹⁵⁶⁰ *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, str. 96

¹⁵⁶¹ *Country report, Non-discrimination – Germany 2018*, str. 100

¹⁵⁶² *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, str. 96-97

antidiskriminaciona agencija ima sledeće nadležnosti: 1) pravno savetovanje, sprovođenje medijacije, informisanje javnosti o mehanizmima zaštite od diskriminacije; 2) izrada naučnih studija i sačinjavanje izveštaja o stanju u oblasti zaštite od diskriminacije; 3) saradnja sa različitim poverenicima, odnosno, telima za ravnopravnost na nivou država i 4) davanje preporuka, u kom slučaju agencija može, ukoliko se podnosilac pritužbe složi, da zatraži izjašnjenje od diskriminatora.¹⁵⁶³ Agencija nema nadležnost pružanja pravnog zastupanja pojedinaца koji žele da podnesu antidiskriminacione tužbe i nema mogućnost izricanja bilo kakvih sankcija.¹⁵⁶⁴ Svi državni organi dužni su da sarađuju sa Federalnom antidiskriminacionom agencijom, dok je agencija dužna da sarađuje sa organizacijama civilnog društva i drugim udruženjima.¹⁵⁶⁵

U postupku po pritužbama građana, agencija će uvek predložiti mirno rešenje spora. Agencija može da zatraži izjašnjenje od potencijalnog diskriminatora, ukoliko se podnosilac pritužbe složi, ali lice protiv koga je podneta pritužba nema obavezu da dostavi izjašnjenje.¹⁵⁶⁶ Glavna nadležnost agencije jeste pružanje podrške žrtvama diskriminacije, pa će agencija uvek nastojati da postigne vansudski sporazum među stranama. Agencija nema aktivnu legitimaciju i ne može da pokrene postupak ni u svoje ime (u opštem interesu) ni u ime osobe koja tvrdi da je diskriminisana. Takođe, agencija ne može da bude umešač u antidiskriminacionoj parnici.¹⁵⁶⁷

Federalna antidiskriminaciona agencija vodi evidenciju o kontaktima sa građanima, primljenim pritužbama i odlukama. Na primer, u periodu između 2013. i 2016. godine, agenciji je primila 9.099 zahteva/obraćanja građana, od kojih se 6.474 slučaja odnosilo na diskriminaciju na osnovu nekih od zaštićenih ličnih svojstava.¹⁵⁶⁸ Broj obraćanja Federalnoj antidiskriminacionoj agenciji povećava se iz godine u godinu, pa je u 2017. godini bilo 3.773, a u 2018. godini 4.220 obraćanja građana.¹⁵⁶⁹

---

¹⁵⁶³ Ibid.

¹⁵⁶⁴ *Country report, Gender equality – Germany 2018*, str. 51

¹⁵⁶⁵ *Country report, Non-discrimination – Germany 2018*, str. 101-102

¹⁵⁶⁶ Ibid, str. 102

¹⁵⁶⁷ Ibid.

¹⁵⁶⁸ Ibid, str. 103

¹⁵⁶⁹ Equinet members: *Germany – Federal Anti-Discrimination Agency*

7.5.4. Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

Pred nemačkim sudovima nije bilo mnogo slučajeva diskriminacije, izuzev u vezi sa radnim sporovima, te nije bilo ni mnogo slučajeva višestruke diskriminacije. U ovom delu je predstavljeno nekoliko predmeta koji se mogu klasifikovati kao slučajevi višestruke diskriminacije, od kojih se većina odnosi na oblačenje muslimanki, a jedan na položaj mladih majki u vezi sa obezbeđivanjem mesta u vrtićima za decu, nakon korišćenja odsustva sa rada radi nege deteta.

U avgustu 2013. godine usvojen je Socijalni zakonik prema kome sva deca mlađa od tri godine imaju pravo da pohađaju državne vrtiće, a lokalna samouprava je u obavezi da obezbedi dovoljan broj adekvatnih usluga – jaslica, vrtića i dnevnih centara.¹⁵⁷⁰ Tri zaposlene žene su koristile 12 meseci porodiljskog i odsustva sa rada radi nege deteta i sve su se prijavile lokalnim vlastima neposredno nakon porođaja i najavile da im je neophodno mesto u jaslicama za dete, jer planiraju da se vrate na posao odmah po isteku odsustva. Međutim, lokalne vlasti su ih obavestile da je velika potražnja za mestima u jaslicama i da nisu u mogućnosti da obezbede mesto za njihovu decu. Njih tri su posle nekog vremena uspele da pronađu alternativno rešenje za brigu o deci, ali je to potrajalo nekoliko meseci, za koje vreme one nisu mogle da se vrate na posao. Zbog toga su tužile lokalnu samoupravu, tražeći naknadu štete zbog izgubljene zarade za vreme koje nisu mogle da rade zbog nedostatka opcija za zbrinjavanje dece.¹⁵⁷¹ Prvostepeni sud je odbio njihov tužbeni zahtev uz obrazloženje da se odredbe Socijalnog zakonika tumače u korist dece, ali ne i u korist roditelja dece, odnosno, da ove odredbe ne proizvode nikakve efekte u korist roditelja dece. Međutim, Federalni sud pravde¹⁵⁷² odlučio je da se pravo na državni vrtić mora posmatrati ne samo kao pravo deteta, već kao i pravo roditelja, posebno u situacijama kada roditelj želi da se vrati na posao nakon isteka odsustva sa rada radi nege deteta. Neobezbeđivanjem dovoljnog broja mesta za decu u vrtićima, lokalna samouprava krši ovaj zakon, zbog čega je odgovorna za štetu zbog izgubljene zarade koju je roditelj pretrpeo. Federalni sud pravde naveo je da nedostatak kapaciteta bilo koje vrste, na koju se poziva lokalna samouprava, ne može lokalnu

---

¹⁵⁷⁰ *European Equality Law Review 2017/1*, str. 86 i 89

¹⁵⁷¹ *Ibid.*

¹⁵⁷² Federalni sud pravde (*Bundesgerichtshof*) najviši je sud Republike Nemačke u građanskoj i krivičnoj jurisdikciji. Više informacija o Federalnom sudu pravde Nemačke dostupno na: https://www.bundesgerichtshof.de/EN/Home/homeBGH_node.html

samoupravu osloboditi odgovornosti.¹⁵⁷³ Ovom odlukom je Federalni sud pravde poslao snažnu poruku javnosti i ojačao delotvornost posebne mere koja je uvedena sa ciljem usklađivanja profesionalnog i privatnog života koji nesrazmerno pogađa žene, posebno zbog stava da nedostatak finansijskih sredstava ne oslobađa lokalnu samoupravu odgovornosti.¹⁵⁷⁴

U drugom slučaju, učenica koja pohađa državnu školu, tražila je oslobođenje od časova plivanja zbog svojih verskih uverenja – jer je muslimanske veroispovesti i ne želi da muškarci mogu da vide njeno telo. U konkretnom slučaju, državna škola dozvoljava nošenje burkinija na časovima plivanja, ali za tužiteljku ova mogućnost nije bila zadovoljavajuća.¹⁵⁷⁵ Federalni ustavni sud nije prihvatio njenu žalbu. Sud je ukazao da ona nije pokazala zašto mogućnost nošenja burkinija na časovima plivanja nije adekvatna u odnosu na religijski zahtev da telo bude pokriveno, odnosno, sud je smatrao da je mogućnošću nošenja burkinija ovaj religijski zahtev zadovoljen.¹⁵⁷⁶ Dodatno, sud je ukazao da činjenica da je podnositeljka žalbe izložena prizoru koji uključuje muškarce u kupaćim kostimima, nije dovoljna da bi se odobrilo oslobađanje od časova plivanja.¹⁵⁷⁷

Prvi slučaj u vezi sa nošenjem hidžaba koji je dobio sudski epilog u Nemačkoj presudio je Savezni ustavni sud Nemačke 2003. godine. Tužiteljka je bila učiteljica u jednoj nemačkoj pokrajini i vodila je šest godina postupak protiv škole, koja joj nije dozvoljavala nošenje hidžaba u državnoj školi.¹⁵⁷⁸ Federalni ustavni sud je utvrdio da je odlukama škole i nižih sudova prekršeno njeno pravo na versku slobodu, kao i da odluka škole nije bila pravno valjana niti dovoljna da se prekrše njene verske slobode. Međutim, Savezni ustavni sud nije dao dalja uputstva, u smislu kada je zabrana nošenja verskih obeležja pravno valjana. U martu 2015. godine, Savezni ustavni sud ponovo je odlučivao u vezi sa zabranom nošenja hidžaba. U pitanju su bile dve zaposlene žene u državnoj školi, koje su se žalile na kaznu koja im je izrečena zbog nošenja hidžaba u školi.¹⁵⁷⁹ Sud je ovom prilikom utvrdio da opšta zabrana nošenja hidžaba i drugih vidljivih religijskih simbola u državnim školama nije u skladu sa Ustavom jer je

---

¹⁵⁷³ Odluka br. III ZR 278/15 od 20.10.2016.

¹⁵⁷⁴ *European Equality Law Review 2017/1*, str. 86

¹⁵⁷⁵ *Ibid.*, str. 90

¹⁵⁷⁶ Odluka br. 1 BvR 3237/13 od 8.11. 2016.

¹⁵⁷⁷ *European Equality Law Review 2017/1*, str. 90

¹⁵⁷⁸ OSJI, op.cit, 2018, str. 47-50

¹⁵⁷⁹ *Ibid.*

neproporcionalna. Sud navodi da zabrana nošenja hidžaba i drugih vidljivih religijskih simbola ne može da bude opšta, već da može da se opravda u onim slučajevima u kojima se osnovano može ustanoviti da je nošenje takvih simbola pretnja školskom miru i redu ili pretnja državnoj neutralnosti.¹⁵⁸⁰

Sledeći slučaj je završen 2016. godine, a ticao se vaspitačice koja je zaposlena u državnom vrtiću i koja je kažnjena zbog nošenja hidžaba. Savezni ustavni sud naveo je u obrazloženju da poštovanje prava na slobodu religije omogućava tužiteljki da nosi hidžab na poslu u državnom vrtiću, kao i da odredbe antidiskriminacionih zakona ne daju veća prava tužiteljki, osim onih koja izviru iz prava na slobodu religije.¹⁵⁸¹ Pored toga, sud je ukazao da je nošenje hidžaba u Nemačkoj postalo uobičajeno i da je to neizbežna posledica pluralističkog društva. Ovom odlukom Saveznog ustavnog suda, potvrđeni su prethodni stavovi suda u vezi sa nošenjem hidžaba u državnim školama, uz proširenje na predškolske ustanove i zaposlene u njima. Na osnovu odluka Saveznog ustavnog suda u vezi sa nošenjem hidžaba, sudovi saveznih država počeli su da presuđuju u korist muslimanki koje su pokrenule postupke za zaštitu od diskriminacije. Na primer, Sud Berlin-Brandenburga presudio je u februaru 2017. godine u korist tužiteljke koja nije dobila posao nastavnice u državnoj školi jer nosi hidžab.¹⁵⁸²

Stav sudova po pitanju nošenja hidžaba razlikuje se u odnosu na sektor državne službe. U Nemačkoj je obavezan pripravnički staž u trajanju od dve godine za buduće advokate i sudije, a pripravnike zapošljavaju savezne države. Uprava jednog suda zabranila je pripravnici da nosi hidžab u sudu, tokom trajanja pripravničkog staža, odnosno, za vreme obavljanja poslova koji spadaju u sudijsku funkciju. Ona je tužila sud, a prvostepeni Upravni sud Augsburga presudio je u njenu korist i obrazložio da je ovom zabranom prekršeno njeno pravo na verske slobode.¹⁵⁸³ Apelacioni sud preinačio je ovu odluku i naveo da u konkretnom slučaju nije u pitanju dovoljno ozbiljno narušavanje prava na verske slobode, jer je tužiteljka mogla da obavi neophodan pripravnički staž bez obavljanja bilo kojih sudijskih funkcija, a odluka sudske uprave suda u kojem je radila odnosila se samo na mali deo njenog obrazovanja. Pored toga, apelacioni sud je ukazao da ona nema posebno pravo da obavlja poslove koji spadaju u sudijsku funkciju, već joj

---

¹⁵⁸⁰ Ibid.

¹⁵⁸¹ *European Equality Law Review* 2017/1, str. 91

¹⁵⁸² OSJI, op.cit, 2018, str. 47-50

¹⁵⁸³ Odluka br. Au 2 K 15.457 od 30.06.2016.

je to konkretni sud dozvolio, odnosno, u pitanju je odluka suda koji može ali ne mora da joj dozvoli da obavlja ove poslove.¹⁵⁸⁴

7.5.5. Praksa tela za ravnopravnost u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

Federalna antidiskriminaciona agencija (FADA)¹⁵⁸⁵ razvila je poseban strateški pristup pitanjima višestruke diskriminacije, koja je bila i godišnji tematski fokus rada institucije u 2010. godini.¹⁵⁸⁶ Objavljena su dva istraživanja o višestrukoj diskriminaciji, na osnovu kojih je Federalna antidiskriminaciona agencija, 2010. godine, podnela Parlamentu izveštaj pod nazivom „Multidimenzionalna diskriminacija“, sa ciljem da informiše donosiocce odluka i širu javnost o višestrukoj diskriminaciji i mogućim načinima rešavanja ovog problema.¹⁵⁸⁷

U nemačkom zakonodavstvu se ne koristi termin višestruka diskriminacija, već nejednak tretman na osnovu više ličnih svojstava, a takođe ne postoji razlika između višestruke i intersekcionalne diskriminacije.¹⁵⁸⁸ Propisano je da kada je nejednak tretman zasnovan na više ličnih svojstava koja su navedena u zakonu, takav tretman može biti opravdan samo ukoliko se opravdanje odnosi na svako lično svojstvo na kojem je zasnovan nejednak tretman. Međutim, sudovi se skoro nikada ne pozivaju na ove odredbe, a zakonom nije propisano da se u ovim slučajevima diskriminator teže kažnjava.¹⁵⁸⁹

Pitanje višestruke i intersekcionalne diskriminacije ima veliku teorijsku važnost za rad institucije, s obzirom da je to pristup koji određuje način rada zaposlenih i daje im smernice kako da uključe sva ova iskustva u svoj rad. Međutim, kada je reč o konkretnim osobama i davanju pravnih saveta, uglavnom se donosi odluka da se slučaj zasnuje na jednom ličnom svojstvu, po

---

¹⁵⁸⁴ *European Equality Law Review* 2018/2, str. 124-125

¹⁵⁸⁵ Federalna antidiskriminacijska agencija Nemačke predstavljena je u prethodnom odeljku. Više informacija dostupno na: http://www.antidiskriminierungsstelle.de/DE/Home/home_node.html

¹⁵⁸⁶ Videti fn 786.

¹⁵⁸⁷ Cilj prvog istraživanja bio je uspostavljanje boljeg razumevanja ove teme sa teorijskog i pravnog aspekta – „*Multidimenzionalna diskriminacija – termini, teorije i pravna analiza*“, dok je cilj drugog istraživanja bio produbljivanje razumevanja iskustava višestruke diskriminacije – „*Multidimenzionalna diskriminacija – empirijska analiza autobiografskih narativnih intervjua*“.

¹⁵⁸⁸ Deo 4. Opšteg zakona o jednakom tretmanu

¹⁵⁸⁹ Iz upitnika FADA, mart 2016. godine

pravilu na onom gde je najlakše dokazati diskriminaciju, odnosno, na onom gde je najteže naći razumno opravdanje za nejednak tretman.¹⁵⁹⁰

U agenciji se ne vodi posebna evidencija o slučajevima višestruke diskriminacije, kao ni o tome da li se u konkretnom slučaju razmatralo više ličnih svojstava kao osnova diskriminacije. S druge strane, oko 7% slučajeva u kojima je agencija dala pravni savet odnosilo se na situacije u kojima je naznačeno više od jednog osnova diskriminacije, što je oko 1.400 slučajeva u 2015. godini.¹⁵⁹¹ Ovi podaci nisu dalje analizirani, pa ne postoje podaci o najčešćim kombinacijama ličnih svojstava, kao ni o tome da li je u pitanju dodatna ili interseksijska diskriminacija.

U 2015. godini, Federalna antidiskriminaciona agencija sprovela je veliko istraživanje o iskustvima diskriminacije u Nemačkoj.¹⁵⁹² Prvi rezultati pokazuju da je rod veoma važno lično svojstvo u iskustvima višestruke diskriminacije, imajući u vidu da je u 50% slučajeva u kojima je navedena diskriminacija na osnovu starosnog doba, pored toga naveden i rod ili rodni identitet. Takođe, u 30% slučajeva diskriminacije na osnovu socijalnog porekla, rod se pojavljuje u intersekciji sa ovim ličnim svojstvom, kao i u 28% slučajeva diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije.¹⁵⁹³ Predstavnice Federalne antidiskriminacijske agencije smatraju da je interseksionalni pristup veoma koristan u njihovom radu i da omogućava razumevanje lošijeg položaja žena u društvu, ali da i dalje postoji nedovoljno znanje o ovoj temi među sudijama, advokatima, pravnicima koji rade na javnim politikama, kao i među opštom javnosti, pa podnosioci pritužbi veoma često nisu svesni da je u pitanju višestruka diskriminacija, već najčešće ukazuju na jedno lično svojstvo.¹⁵⁹⁴

---

¹⁵⁹⁰ Ibid.

¹⁵⁹¹ Ibid.

¹⁵⁹² Istraživanjem je dobijeno više od 18.000 popunjenih upitnika, od kojih je čak u 12.700 navedeno iskustvo diskriminacije, što predstavlja dragoceni izvor podataka o individualnoj percepciji diskriminacije.

¹⁵⁹³ Pored istraživanja, Federalna antidiskriminaciona agencija imala je još aktivnosti koje su se direktno ili indirektno odnosile na višestruku diskriminaciju. Na primer, u oblasti rada i zapošljavanja fokus je bio na diskriminaciji na osnovu starosnog doba – položaj mladih i starijih na tržištu rada, uključujući i ostvarivanje prava na penziju. Takođe, fokus je bio i na višestrukoj diskriminaciji na osnovu religijskih uverenja i roda – muslimanska religijska obeležja i položaj žena na tržištu rada, a na ovu temu je održan i seminar o rizicima izloženosti diskriminaciji žena koje nose islamska verska obeležja, na kojem su učestvovali predstavnici javnog sektora, sindikati, udruženja zaposlenih i udruženja muslimanki. Podaci iz upitnika FADA, mart 2016. godine.

¹⁵⁹⁴ Iz upitnika FADA, mart 2016. godine

Federalna antidiskriminaciona agencija nije imala mnogo slučajeva višestruke diskriminacije jer, kao što je već navedeno, većinu predmeta pokušava da reši mirnim putem, kao i zbog toga što se zajedno sa podnosiocima pritužbi opredeljuje za jedno lično svojstvo, za koje je najlakše utvrditi diskriminaciju. Međutim, ima i uspešno rešenih slučajeva višestruke diskriminacije, na kojima je radila Federalna antidiskriminaciona agencija. Sredinom 2016. godine, agenciji se obratila žena koja je položila vozački ispit, ali joj nije izdata vozačka dozvola jer nosi hidžab. Ona je dostavila fotografiju istu kao i za pasoš, na kojoj joj je glava pokrivena, ali joj je odbijeno izdavanje vozačke dozvole, uz obrazloženje da je u suprotnosti sa pravilima o izdavanju vozačkih dozvola.¹⁵⁹⁵ Federalna antidiskriminaciona agencija proverila je fotografiju i nije utvrdila da su na bilo koji način prekršena pravila o biometrijskim dokumentima koje je donelo Ministarstvo unutrašnjih poslova, odnosno, lice žene na fotografiji bilo je jasno vidljivo, a marama nije pokrivala lice. Agencija je dala pravni savet podnositeljki pritužbe i uputila je da se ponovo obrati lokalnoj administraciji zaduženoj za izdavanje vozačkih dozvola i pozove se na odredbe Ustava Republike Nemačke, s obzirom da se odredbe Opšteg zakona o jednakom tretmanu ne odnose na organe javne vlasti. Pored toga, podnositeljka pritužbe je obaveštena o sudskoj praksi u vezi sa fotografijama za lična dokumenta sa hidžabom, kao na primer, na odluku Upravnog suda u Kaselu kojom je gradskoj administraciji grada Baunatala naloženo da prihvati fotografiju za pasoš državljanke turskog porekla, na kojoj ona nosi hidžab.¹⁵⁹⁶ Nakon ponovljenog zahteva, podnositeljki pritužbe je izdata vozačka dozvola. Federalna antidiskriminaciona agencija obavestila je Ministarstvo unutrašnjih poslova o ovom slučaju i tražila od ministarstva da osigura da se ovakvi slučajevi ne dešavaju u budućnosti. Ministarstvo unutrašnjih poslova poslalo je instrukciju svim lokalnim administracijama nadležnim za izdavanje vozačkih dozvola o tome da je dozvoljena fotografija sa hidžabom, ukoliko ispunjava propisane uslove za izdavanje biometrijskih dokumenata.¹⁵⁹⁷

---

¹⁵⁹⁵ Informacija dobijena od Nathalie Schlenzka, predstavnice FADA, 03.01.2017. godine

¹⁵⁹⁶ Odluka 3 G 1916/03 od 04.02.2004.

¹⁵⁹⁷ Informacija dobijena od Nathalie Schlenzka, predstavnice FADA, 03.01.2017. godine

8. ZAŠTITA ŽENA OD VIŠESTRUKHE DISKRIMINACIJE U PRAVNOM SISTEMU SRBIJE

8.1. Društveni položaj žena i rasprostranjenost diskriminacije žena

Ustavom Republike Srbije propisano je da je Srbija parlamentarna demokratija,¹⁵⁹⁸ u kojoj važi načelo podele vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku, pri čemu se odnosi između tri grane vlasti zasnivaju na ravnoteži i uzajamnoj kontroli, a garantuje se nezavisnost pravosuđa.¹⁵⁹⁹ Narodna Skupština je jednodomna i sastoji se od 250 narodnih poslanika.¹⁶⁰⁰ Teritorijalnu organizaciju Republike Srbije čine opštine, gradovi i grad Beograd kao teritorijalne jedinice i autonomne pokrajine kao oblik teritorijalne autonomije.¹⁶⁰¹ Broj stanovnika prema popisu iz 2011. godine bio je oko 7,2 miliona stanovnika, od toga je više žena (51,3%).¹⁶⁰² Populacija mlađa od 14 godina čini 14,4%, a starija od 65 godina čini 18,2% ukupne populacije. U Republici Srbiji najveći je broj ljudi koji se izjašnjavaju kao Srbi (83,3%), a slede nacionalne manjine: Mađari (3,5%), Romi (2,1%), Bošnjaci (2%), dok su ostale manjine u Srbiji zastupljene ispod 1%.¹⁶⁰³ Autonomna Pokrajina Vojvodina ima preko 20 nacionalnih manjina i manjinskih jezika u zvaničnoj upotrebi.¹⁶⁰⁴

Nakon što je 2012. godine dobila status države kandidatkinje, potpisan je Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa EU¹⁶⁰⁵ i Srbija je otvorila pregovore za pristup EU 2014. godine, u okviru kojeg se obavezala da će usklađivati nacionalno zakonodavstvo sa *acquiscommunitaire*

---

¹⁵⁹⁸ Ustav Republike Srbije, članovi 2, 3, 52. i 100.

¹⁵⁹⁹ Ibid, član 4.

¹⁶⁰⁰ Ibid, članovi 98. i 100.

¹⁶⁰¹ U Srbiji ima 150 opština, 23 grada, grad Beograd i dve autonomne pokrajine – AP Vojvodina i AP Kosovo i Metohija, a država je podeljena na 29 upravnih okruga, koji predstavljaju područne centre državne uprave i obuhvataju okružne područne jedinice svih organa državne uprave koje su obrazovane za područje upravnog okruga. Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br.129/2007, 18/2016 i 47/2018, članovi 2, 16, 20, 24. i 26; Uredba o upravnim okruzima, „Službeni glasnik RS“, br. 15/2006, članovi 2. i 12.

¹⁶⁰² *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2011 (bez AP Kosovo i Metohija).

¹⁶⁰³ *Nacionalna pripadnost, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011*, Knjiga 1, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012.

¹⁶⁰⁴ Vlada Republike Srbije, *Vojvodina*, dostupno na: <http://www.srbija.gov.rs/pages/article.php?id=20618>, 17.7.2018.

¹⁶⁰⁵ Zakon o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske zajednice i njenih država članica i Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 83/2013

(*acquis*).¹⁶⁰⁶ Tokom 2016. godine otvoreno je Poglavlje 23, koje se odnosi na pravosuđe i osnovna prava, a Srbija se obavezala da će uskladiti antidiskriminacione propise sa *acquis*, kao i da će posvetiti dužnu pažnju promovisanju rodne ravnopravnosti i uvođenju rodne perspektive u sve oblasti.¹⁶⁰⁷ Međutim, Evropska komisija ocenjuje da je potrebno unaprediti zakonodavni okvir u oblasti rodne ravnopravnosti¹⁶⁰⁸ i antidiskriminacionog zakonodavstva,¹⁶⁰⁹ odnosno, da je antidiskriminaciono zakonodavstvo uglavnom usklađeno sa evropskim standardima, ali da je potrebno usklađivanje sa *acquis*, kao i delotvorna primena postojećih antidiskriminacionih zakona.¹⁶¹⁰

Uprkos relativno solidnom zakonodavnom okviru, žene su diskriminisane u svim oblastima javnog i privatnog života, a diskriminaciji su posebno izložene žene iz višestruko marginalizovanih grupa.¹⁶¹¹ Prema podacima iz izveštaja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2017. i 2018. godinu, pol je na trećem mestu kao osnov diskriminacije sa oko 11% od svih primljenih pritužbi.¹⁶¹² Slična je i praksa Zaštitnika građana, kome su se žene najčešće obraćale zbog povreda prava na naknadu zarade za vreme odsustva zbog trudničkog bolovanja, porodiljskog odsustva i nege deteta, kao i zbog nasilja u porodici.¹⁶¹³

Na loš položaj žena utiče i doprinosi stanje u postsocijalističkom i posttranzicionom društvu kakvo je naše, kao i otpočete reforme u mnogim društvenim sektorima koji su opterećene brojnim izazovima. Tokom perioda socijalizma u Jugoslaviji, smatralo se da je postignuta ravnopravnost žena i muškaraca, jer su muškarci i žene bili izjednačeni u zakonima a žene su se

---

¹⁶⁰⁶ Više informacija dostupno: Evropska komisija, *Evropska politika susedstva i pregovori o proširenju: Srbija*, ažurirano 6. 12. 2016, dostupno na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/serbia_en, 17.7.2018.

¹⁶⁰⁷ *Akcionni plan za Poglavlje 23*, Republika Srbija, 2015

¹⁶⁰⁸ „*Non-paper*“ o trenutnom stanju u poglavljima 23 i 24 za Srbiju, Evropska komisija, maj 2017, str. 11

¹⁶⁰⁹ *Non-paper on the state of play regarding chapters 23 and 24 for Serbia*, European Commission, November 2017, str. 10

¹⁶¹⁰ *Republika Srbija: Izveštaj za 2018. godinu*, Evropska komisija, str. 25-26.

¹⁶¹¹ Opširnije: *Redovan godišnji izveštaj za 2015. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2016, *Poseban izveštaj o diskriminaciji žena*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2015, *Redovan godišnji izveštaj za 2016. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2017

¹⁶¹² Pritužbe zbog diskriminacije na osnovu pola češće podnose žene, a najveći broj pritužbi je podnet u oblasti rada i zapošljavanja (raspoređivanje na niža radna mesta i otkazi ugovora o radu nakon povratka sa porodiljskog odsustva ili odsustva sa rada radi nege deteta). *Redovan godišnji izveštaj za 2017. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2018, str. 121 i *Redovan godišnji izveštaj za 2018. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2019, str. 124

¹⁶¹³ *Redovan godišnji izveštaj za 2017. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2018, str. 32 i *Redovan godišnji izveštaj za 2018. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2019, str. 32-33

izborile za čitav set političkih i građanskih prava.¹⁶¹⁴ Međutim, nakon ratova 90-ih godina, u Srbiji su se reuspostavile tzv. srpske tradicionalne porodične vrednosti, koje su doprinele urušavanju prava žena i rodne ravnopravnosti, a kako Daša Duhaček ukazuje, načini na koji su rodni odnosi i rodna (ne)ravnopravnost konstruisani u poslednje tri decenije, sastoje se od pokušaja modernizacije kojima se suprotstavljaju različiti oblici nacionalizma.¹⁶¹⁵ Marina Blagojević smatra da se tokom procesa tranzicije proizvodi siromaštvo u društvima poluperiferije, tako što se potcenjuju i uništavaju njihovi razvojni potencijali,¹⁶¹⁶ dok poluperiferija konstantno neuspešno pokušava da dostigne centar, koji se stalno redefiniše i čime se stvara utisak da poluperiferija stalno zaostaje.¹⁶¹⁷ Posledice ovih procesa su mnogobrojne i međusobno uslovljene – siromaštvo i društvene nejednakosti se povećavaju, institucije se urušavaju, nepovoljna je demografska situacija, smanjuje se nivo socijalne zaštite i povećava nivo socijalne nesigurnosti, povećava se stopa nezaposlenosti, tradicija se reinterpretira, što dovodi do retraditionalizacije i repatrijarhalizacije društva.¹⁶¹⁸ Na poluperiferiji se stvaraju specifični rodni režimi pod uticajem društveno-istorijskog konteksta, kao i pod uticajem odnosa sa centrom, koje karakteriše intenzivno trošenje ženskih resursa u privatnoj i javnoj sferi, što za posledicu ima relativno visoko obrazovanje žena¹⁶¹⁹ i zaposlenost, uz zadržavanje izrazito jake patrijarhalne ideologije.¹⁶²⁰

Sve ovo ujedno doprinosi neadekvatnoj primeni antidiskriminacionih zakona jer je društvo, uključujući i one koji zakone primenjuju, suočeno sa mnogim izazovima koji se odražavaju i na vrednosne sisteme, a retraditionalizacija i repatrijarhalizacija, sa značajnim elementima etnonacionalizma, ksenofobije, homofobije i mizoginije¹⁶²¹ utiču na tumačenje zakona i formiranje stavova, odnosno, održavanje rodni stereotipa i predrasuda.

---

¹⁶¹⁴ Daša Duhaček, „Gender Equality in Serbia: “A Drop of Oil” in the Waters of Inequality?“, in: C. M. Hassenstab et al (eds), *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe*, Palgrave Macmillan UK, London, 2015, str. 108–125.

¹⁶¹⁵ Ibid, str. 108

¹⁶¹⁶ Marina Hughson, „Otkrivanje očiglednog? Zašto je potrebna teorija poluperiferijalnosti?“, u: *Zbornik radova, Kriminal i društvo: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2015a, str. 28

¹⁶¹⁷ Opširnije o teoriji poluperiferijalnosti: Marina Hughson, *Poluperiferija i rod: Pobuna konteksta*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2015b

¹⁶¹⁸ Hughson, op.cit, 2015b, str. 78-81

¹⁶¹⁹ Opširnije o rodnoj perspektivi proizvodnje znanja na poluperiferiji: Marina Blagojević, *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2009

¹⁶²⁰ Hughson, op.cit, 2015b, str. 86-87

¹⁶²¹ Vukadinović i Stanimirović, op.cit, 2017, str. 191.

8.1.1. Rodni stereotipi i predrasude

Diskriminacija žena široko je rasprostranjena u društvu, a u javnom diskursu i medijima šire se mizogini, duboko ukorenjeni patrijarhalni rodno zasnovani stereotipi i predrasude. Rezultati istraživanja javnog mnjenja pokazuju da 24% građana smatra da rukovodeća mesta u poslovnom svetu treba da budu u rukama muškaraca, da je najvažnija vrlina svake žene da bude dobra domaćica, oko 14% misli da žene nemaju dovoljno veština i kvaliteta za pozicije koje nose odgovornost i još 19% je neodlučno.¹⁶²²

Obrazovanje u Srbiji je pod uticajem sve dominantnije političke agende protiv rodne ravnopravnosti koja se ogleda i u stereotipnim sadržajima nastavnog materijala i programa, na svim nivoima obrazovanja. Prisutni su diskriminatorni rodni stereotipi kako u udžbenicima tako i među nastavnim osobljem, posebno među muškarcima.¹⁶²³ Analize nastavnih programa i udžbenika pokazuju da uglavnom nisu prisutne teme relevantne za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova; na slikama i u tekstu predstavljeno je mnogo više muških nego ženskih likova; žene su u odnosu na muškarce nesrazmerno predstavljene kao ključni nosioci poslova u domaćinstvu i kao brižne supruge i majke sa tipično „ženskim” osobinama; prisutni su sadržaji kroz koje se perpetuiraju stereotipne uloge muškaraca i žena u vezi sa profesionalnim ulogama,¹⁶²⁴ a u udžbenicima je isključivo predstavljen model nuklearne, potpune, heteroseksualne porodice.¹⁶²⁵ Analiza skrivenog kurikuluma pokazuje da mali broj nastavnog osoblja prepoznaje rodne stereotipe, da se u toku časova građanskog vaspitanja najmanje promoviše učešće žena u javnom životu, kao i da udžbenici iz grupe predmeta prirodnih nauka u osnovnoj školi reprodukuju androcentrične predstave o svetu i patrijarhalni sistem vrednosti.¹⁶²⁶

---

¹⁶²²Istraživanje javnog mnjenja: Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji, CeSID, UNDP i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013, str. 15, 50-52

¹⁶²³ CEDAW, *Zaključna zapažanja u vezi sa četvrtim periodičnim izveštajem Republike Srbije*, CEDAW/C/SRB/CO/4, Komitet za eliminisanje diskriminacije žena, mart 2019

¹⁶²⁴ Profesije, sfera rada i rukovodeći položaji su skoro isključivo predstavljeni kroz muške likove, dok su ženskim likovima dodeljena tzv. „ženska” zanimanja: učiteljice, vaspitačice, medicinske sestre, čistačice i sl.

¹⁶²⁵ Dragana Stjepanović-Zaharijevski, Danijela Gavrilović i Nevena Petrušić, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd, 2010, str. 113-114

¹⁶²⁶ Jelena Čeriman i Sanja Milutinović Bojanić (ur), *Rodno vaspitanje i obrazovanje: (Ne)mogući dijalog*, Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju (CELAP) i Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu (IFDT), Beograd, 2016, str. 12-13

Novija istraživanja daju slične rezultate. Koncept rodne ravnopravnosti nije uključen u nastavne programe i udžbenike srpskog jezika u prva četiri razreda osnovne škole, autori su mnogo zastupljeniji od autorki, muških likova je mnogo više i na slikama i u tekstu i njima se pripisuju poželjne osobine kao što su preduzumljivost, hrabrost i pamet, dok se ženski likovi predstavljaju kao pasivni, poslušni i neznalice.¹⁶²⁷

Zbog diskriminatornih sadržaja u udžbenicima, nastavnim materijalima i praksi, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti uputio je preporuke Ministarstvu prosvete i nauke, Nacionalnom prosvetnom savetu i Zavodu za unapređenje vaspitanja i obrazovanja.¹⁶²⁸ Između ostalog, preporuka se odnosila na uklanjanje stereotipnih prikaza rodni uloga/profesija i podsticanje varijeteta, veću vidljivost dece iz marginalizovanih grupa u udžbenicima i nastavnim materijalima, kao i na potrebu da nastavnici unaprede svoja znanja u oblasti rodne ravnopravnosti i nediskriminacije, prevaziđu sopstvene predrasude i stereotipe i povećaju osetljivost za rodni sadržaj nastavnog materijala i prakse. Rodni stereotipi i predrasude prisutni su i u visokoškolskim udžbenicima. Istraživanje iz 2010. godine pokazalo je da je rodno neosetljivo 90% obrazovnog materijala koji se koristi u visokoškolskom obrazovanju, da nema ravnomerne zastupljenosti primera muških i ženskih rodni uloga, a postojeći prikazi rodni uloga su stereotipni.¹⁶²⁹ Rodno osetljiv jezik nije zastupljen u obrazovnom materijalu, a u nekim udžbenicima se isključuju ili omalovažavaju društveno marginalizovane grupe.¹⁶³⁰ Slični su rezultati pilot istraživanja udžbenika pravnih fakulteta, nema rodno osetljivog pristupa, u nekim udžbenicima postoje rodni stereotipi, jezik koji se koristi nije rodno osetljiv, a udžbenici i nastavni materijali ne sadrže rodno osetljiva objašnjenja istorijskog razvoja modernih pravnih sistema.¹⁶³¹ Analiza sadržaja udžbenika koji se koriste u vojnom obrazovanju u Srbiji pokazali su da postoje diskriminatorni rodni stereotipi, da su žene gotovo nevidljive i da nisu zastupljena

---

¹⁶²⁷ Jelena Čeriman i dr, *Rodna analiza nastavnih programa i udžbenika za srpski jezik od prvog do četvrtog razreda osnovne škole*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd, 2019, str. 86-90

¹⁶²⁸ *Preporuka Ministarstvu prosvete i nauke, Nacionalnom prosvetnom savetu i Zavodu za unapređenje vaspitanja i obrazovanja za uklanjanje diskriminatornih sadržaja iz nastavnih materijala i prakse i promovisanja tolerancije i poštovanja ljudskih prava*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, del.br. 649/2011 od 10.6.2011. godine

¹⁶²⁹ Jana Baćević i dr, *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd, 2010, str. 18-19

¹⁶³⁰ Ibid. Na primer, običaji, kultura i vera manjinskih etničkih grupa, netradicionalne porodice, LGBT populacija.

¹⁶³¹ Vujadinović i Petrušić, op.cit, 2017, str. 53-74

pitanja žena niti njihov specifičan položaj u vojsci.¹⁶³² Sve navedeno ukazuje da je u Srbiji visoko obrazovanje rodno nesenzitivno, da nije urodnjeno, da su prisutni rodni stereotipi i predrasude, te da je neophodno sprovesti rodnu analizu i uvesti standarde rodne senzitivizacije studijskih programa, između ostalog i kroz uvođenje posebnih predmeta rodnih studija na svim fakultetima.¹⁶³³

Pored obrazovanja, mediji takođe utiču i doprinose održavanju rodnih stereotipa i umanjivanju opasnosti i štetnosti rodno zasnovanog nasilja¹⁶³⁴ i ne ulažu dovoljno napora da se promeni stav društva prema ulogama i odgovornostima žena i muškaraca. Upotreba diskriminatornog govora usmerena je posebno ka ženama iz javnog i političkog života,¹⁶³⁵ a mediji prenose stereotipne slike žena i podržavaju rodne predrasude.¹⁶³⁶ Visoki državni funkcioneri i druge javne ličnosti imaju seksističke i mizogine komentare, koji najčešće ostaju nekažnjeni.¹⁶³⁷ Brojni su primeri seksističkih izjava ministara,¹⁶³⁸ državnih sekretara¹⁶³⁹ i predsednika Republike.¹⁶⁴⁰ Negativne

---

¹⁶³² Svetlana Đurđević-Lukić, Jelena Radoman i Marina Tadić, *Mapiranje (ne)diskriminacije u sistemu vojnog školstva Republike Srbije*, Centar za istraživanje javnih politika, Beograd, 2013, str. 47

¹⁶³³ Opširnije: Dragica Vujadinović i Nevena Petrušić, „Od rodno slepog ka rodno inkluzivnom visokom obrazovanju u Srbiji: Akcioni planovi za urodnjavanje“, *Sociologija – Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, Vol. LX (2018), N° 1, Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2018, str. 313 -329; Popović i Duhaček, op.cit, 2009, str. 681-693; Nevena Petrušić i Slobodanka Konstantinović Vilić, „Integriranje studija roda u univerzitetski sistem obrazovanja“, u: *Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2012, str. 17–40; Zorana Antonijević, „Proizvodnja znanja i javne politike u Srbiji: Za i protiv urodnjavanja“, *Sociologija – Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, Vol. LX (2018), N° 1, Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2018, str. 299-312

¹⁶³⁴ Opširnije: Zorica Mršević, *Mediji u Srbiji o rodno zasnovanom nasilju u 2015. i 2016. godini. Kako protiv nasilja – uloga medija*, UNDP, Beograd, 2017,

¹⁶³⁵ *Priorities and Recommendations for the elimination of discrimination against women in Serbia: Shadow report to the CEDAW regarding the fourth reporting cycle of Serbia*, Mreža SOS Vojvodina, Kikinda, 2019, str. 16

¹⁶³⁶ Opširnije: Jelena Filipović i Ana Kuzmanović Jovanović, *Vodič za rodno osetljiv pristup medijima u Srbiji – preporuke i dosadašnja praksa*, Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije, Beograd, 2012; Bojana Begović, „Upotreba rodno osetljivog jezika i prikaz žena u štampanim medijima u Srbiji“, *CM – Časopis za komunikaciju i medije*, Broj 35, Godina X, Institut za usmeravanje komunikacija Novi Sad i Fakultet političkih nauka Beograd, 2015, str. 59-80; Lidija Vasiljević i Violeta Anđelković-Kanzleiter, *Rodna ravnopravnost u medijima i kroz medije*, Ženski informaciono-dokumentacioni centar (ŽINDOK), Beograd, 2008; Kristina Malešević, „(Ne)odgovornost novinara u izveštavanju o osetljivim društvenim grupama u štampanim medijima“, *CM – Časopis za komunikaciju i medije*, Broj 42, Godina XIII, Institut za usmeravanje komunikacija Novi Sad i Fakultet političkih nauka Beograd, 2018, str. 27-56; Jelena Višnjić, *Rodna analiza teksta u online štampanim medijima u Srbiji – doktorska disertacija*, ACIMSI, Centar za rodne studije, Novi Sad, 2016

¹⁶³⁷ *Republika Srbija: Izveštaj za 2018. godinu*, str. 30

¹⁶³⁸ Krajem 2015. godine tadašnji ministar odbrane izjavio je „Što volim ove novinarkе koje ovako lako kleknu“, kao komentar na novinarku B92 koja je klekla dok ga je snimala i na taj način pokušala da izbegne da bude u kadru. B92, *Prostakluk ministra Gašića*, 6.12.2015,

https://www.b92.net/info/vesti/index.php?vv=2015&mm=12&dd=06&nav_category=11&nav_id=1071449,

izjave najviših državnih zvaničnika o ženama pojačavaju rodne stereotipe i patrijarhalne stavove, koji imaju štetne posledice na javno mnjenje i kreiranje rodnih politika.¹⁶⁴¹

Pored toga, stereotipni i neprikladni slogani i poruke čine deo državnih kampanja, kojima su žene svedene isključivo na ulogu majke i svoju reproduktivnu funkciju. Ministarstvo kulture i informisanja i Savet za populacionu politiku raspisali su konkurs za slogane za promovisanje rađanja, na kojem su nagrađeni slogani: „*Rađaj ne odgađaj*“ i „*Dosta reči nek zakmeči*“,¹⁶⁴² dok je Ministarstvo pravde u okviru 16 dana aktivizma protiv nasilja prema ženama promovisalo slogan „*Nasilje ne zna za pol i godine*“.¹⁶⁴³

Rasprostranjenost rodni stereotipa i predrasuda evidentna je i kroz javni i stručni diskurs u vezi sa korišćenjem rodno osetljivog jezika. Iako je o upotrebi rodno osetljivog jezika mnogo pisano na našim prostorima,¹⁶⁴⁴ u stručnoj javnosti i dalje traje debata po ovom pitanju i neretko se

---

12.6.2019; Ministar za rad, zapošljavanje, boračku i socijalnu zaštitu čestitao je Međunarodni dan žena sledećim stihovima: „*Žena ne zna da poštuje nego da voli, ženi ne treba ni da je vi poštujuete nego da je volite, poštovanje za njih znači odsustvo svake ljubavi nešto hladno, iz glave, a ne nešto preosećajno iz duše... Sve žene vole bogataše, jer je žena uvek sirota. Pametnih se boje... Ona uvek podlegne jačem, a ne lepšem i umnijem, ni boljem i milijem*“. BLIC, *Ministar čestitao ženama 8. mart citatima Jovana Dučića: Sve žene vole bogataše jer je žena uvek sirota*, 8.3.2018, <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/ministar-cestitao-zenama-8-mart-citatima-jovana-ducica-sve-zene-vole-bogatase-jer-je-brcs664>, 12.6.2019.

¹⁶³⁹ Na konferenciji o rodno zasnovanom nasilju, državni sekretar u Ministarstvu omladine i sporta najpre je uvredio žene komentarom da su lošiji vozači, a na odlasku sa konferencije udario je spisima koje je držao u rukama svoju koleginicu po gluteusu. BLIC, *Državni sekretar na događaju o rodnom nasilju vredao žene, pa uzeo papire i udario koleginicu po zadnjici?! Ovako se pravda*, 25.12.2018, <https://www.blic.rs/vesti/politika/drzavni-sekretar-na-dogadaju-o-rodnom-nasilju-vredao-zene-pa-uzeo-papire-u-ruke-i-4jfhf0m>, 12.6.2019.

¹⁶⁴⁰ Predsednik Republike Srbije često ispoljava negativan stav o ženama i feminizmu, pa je objašnjavajući državnu populacionu politiku, izjavio da kao predsednik ima pravo da ukaže na katastrofalne posledice malog broja dece u Srbiji i da ga „*ne interesuju reakcije ni iz Vlade ni iz sveta koji bi da mu 'sole pamet' jer ničije ustavno pravo neće biti ugroženo*“, a izjavu je završio rečima: „*Pišite saopštenja, bavite se feminističkim, ovakvim i onakvim pokretima...*“. Nezavisne, *Vučić: Ako se ne trgnemo, završili smo kao nacija*, 17.3.2018, Tanjug, <https://www.nezavisne.com/novosti/ex-yu/Vucic-Ako-se-ne-trgnemo-završili-smo-kao-nacija/469267>, 12.6.2019.

¹⁶⁴¹ *Shadow Report to the Committee for the Elimination of All Forms of Discrimination against Women regarding the fourth reporting cycle of Serbia*, the Platform of Organizations for Cooperation with UN Human Rights Mechanisms, Belgrade, 2019, str. 6

¹⁶⁴² DANAS Online, *Izabrani slogani za podsticaj rađanja*, 13.2.2018, <https://www.danas.rs/drustvo/izabrani-slogani-za-podsticaj-radjanja/>, 12.6.2019.

¹⁶⁴³ *Tamni oblaci nad Srbijom*, Izveštaj u senci za četvrti periodični izveštaj Republike Srbije, Autonomni ženski centar, ASTRA i Žene u crnom, Beograd, 2019, str. 22, 24, 26

¹⁶⁴⁴ Opširnije o upotrebi rodno osetljivog jezika: Svenka Savić, „*Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*“, *Ženske studije*, br. 10, Centar za ženske studije, Beograd, 1998; Svenka Savić, *Žena skrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*, Futura publikacije, Novi Sad, 2004; Svenka Savić i druge, *Rod i jezik*, Futura publikacije, Novi Sad, 2009; Nada Drobnjak (ur), *On je rekla: upotreba rodno-senzitivnog jezika*, Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore, Podgorica, 2006; Begović, op.cit, 2015, str. 59-79

lingvisti protive upotrebi rodno osetljivog jezika navodeći, između ostalog, da pojedini izrazi nisu u duhu srpskog jezika, da zvuče ružno,¹⁶⁴⁵ da će doći do „silovanja“ jezika ukoliko se jezik posmatra kroz feminističke interpretacije.¹⁶⁴⁶ Pitanje upotrebe rodno osetljivog jezika je političko pitanje koje može da pomogne ili odmogne većoj vidljivosti žena kroz jezik, kao i smanjenju ili povećanju stereotipa i predrasuda prema ženama. S tim u vezi, Odbor za standardizaciju srpskog jezika Instituta za srpski jezik Srpske akademije nauka i umetnost (SANU) usvojio je 2011. godine preporuke zbog „potrebe za preciznijom preporukom i stavovima kako bi se izbegla banalizacija (naglasila K.B) jezičke teorije – da se zbog prisustva ili odsustva neke gramatičke kategorije može zaključiti o prisustvu i odsustvu neke ravnopravnosti ili diskriminacije u jeziku“.¹⁶⁴⁷ Između ostalog, odbor preporučuje da se oblici imenica ženskog roda koji označavaju profesije upotrebljavaju u skladu sa postojećim normama i ustaljenom jezičkom praksom, a ukoliko je reč o oblicima ženskog roda za označavanje profesija koji nisu normirani, ispravno je koristiti generički muški rod (npr. borac, pilot, akademik) jer „njegova upotreba nikako ne implicira diskriminaciju žena, već podrazumeva svest o jednakoj društvenoj (ljudskoj) vrednosti muškarca i žene.“ Ne ispitujući detaljnije razloge zbog kojih se Odbor za standardizaciju srpskog jezika oglašava po pitanjima diskriminacije, za koje nije nadležan niti kompetentan, činjenica je da ugled koji Srpska akademija nauka i umetnosti uživa doprinosi sistemskoj blokadi službene upotrebe rodno osetljivog jezika.¹⁶⁴⁸

Prisustvo rodni stereotipa utiče na položaj žena u svim segmentima javnog i privatnog života. Bez obzira da li su formalno zaposlene ili nisu, žene dvostruko duže rade u kući i upola manje vremena provode na plaćenim poslovima, odnosno, žene dnevno rade u proseku ceo sat duže od muškaraca, ali skoro dve trećine vremena žene provedu u neplaćenim poslovima (65%), a

---

¹⁶⁴⁵ Marina Nikolić i Jelena Trikoš, *Rodno osetljiv jezik u javnoj upotrebi*, Politika, 15.12.2016, dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/370021/Rodno-oseljiv-jezik-u-javnoj-upotrebi>, 27.5.2019.

¹⁶⁴⁶ Ana Ristović i Dunja Tulimović, *Akademici za Blic o rodno osetljivom jeziku. Da li su atašeica i trgovkinja „nepotrebno siljenje“ ili pozitivna promena*, BLIC, 25.9.2017, dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/akademici-za-blic-o-rodno-oseljivom-jeziku-da-li-su-ataseica-i-trgovkinja-nepotrebno/0k799r6>, 27.5.2019; *Rodno osetljiv jezik i atašeice, potrošačice, jatačice, vojnkinje...*, Politikon, 25.9.2017, dostupno na :<https://politikon.rs/2017/09/25/rodno-oseljiv-jezik-i-ataseice-potrosacice-jatacice-vojnkinje/>, 27.5.2019.

¹⁶⁴⁷ *Jezik rodne ravnopravnosti. Rodno diferencirani jezik i gramatička kategorija roda u srpskom jeziku*, Odluke odbora. Standardizacija. Šira delatnost, Institut za srpski jezik SANU, 14.5.2018, dostupno na: <http://www.isj.sanu.ac.rs/2018/05/14/jezik-rodne-ravnopravnosti/>, 27.5.2019.

¹⁶⁴⁸ Dinko Gruhonjić, *Napad na rodno osetljiv jezik za nastavak diskriminacije žena*, VOICE – Vojvođanski istraživačko-analitički centar, 15.10.2017, dostupno na: <http://voice.org.rs/napad-na-rodno-oseljiv-jezik-za-nastavak-diskriminacije-zena/>, 27.5.2019.

muškarci u plaćenim poslovima (69%).¹⁶⁴⁹ Rodni stereotipi i predrasude utiču i na kreiranje pojedinih zakonskih rešenja. Tako su izmenama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom (2018)¹⁶⁵⁰ diskriminisane su pojedine grupe žena. U pitanju su zaposlene majke koje odsustvuju sa rada radi nege bolesnog deteta ili deteta sa invaliditetom, majke koje su tek počele da rade jer im je naknada zarade ispod svakog egzistencijalnog minimuma,¹⁶⁵¹ kao i majke sa visokim zaradama kojima je ograničen maksimalan iznos koje mogu da prime na ime naknade zarade, bez obzira na visinu zarada. Ovim zakonom su diskriminisane samozaposlene žene (poljoprivredne osiguranice i preduzetnice) u odnosu na ostale zaposlene žene u pogledu načina obračuna naknade za vreme porodijskog odsustva i u pogledu dužine odsustva nakon rođenja trećeg deteta, kao i žene koje obavljaju privremene i povremene poslove.¹⁶⁵²

Imajući sve ovo u vidu, CEDAW komitet dao je niz preporuka Srbiji u vezi sa visokim nivoom diskriminatornih rodih stereotipa koji ometaju unapređenje prava žena, uključujući usvajanje posebne strategije i sprovođenje širokih javnih kampanja sa ciljem promovisanja rodne ravnopravnosti i pozitivne slike žena koje aktivno učestvuju u društvenom, ekonomskom i političkom životu, uspostavljanje efikasnog samoregulatornog mehanizma za medije sa ciljem borbe protiv mizoginog jezika, kao i poboljšavanje pozitivnih i nestereotipnih prikaza žena u obrazovnom sistemu.¹⁶⁵³

8.1.2. Nasilje prema ženama

Žene u Srbiji izložene su rodno zasnovanom nasilju i nasilju u porodici, zbog preovlađujućih patrijarhalnih kulturnih obrazaca koji su i dalje prisutni u društvu.¹⁶⁵⁴ Rodno zasnovano nasilje je

---

¹⁶⁴⁹ *Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010. i 2015. godine*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2016, str. 23

¹⁶⁵⁰ Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom, „Službeni glasnik RS“, br. 113/2017 i 50/2018

¹⁶⁵¹ *Manje para za porodilje, da li je rešenje minimalac za majke?*, RTS, 11.9.2018, dostupno na: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3254175/manje-para-za-porodilje-da-li-je-resenje-minimalac-za-majke.html>, 19.5.2019; *Zašto su protestovale trudnice i porodilje*, B92 i BETA, 25.9.2018, dostupno na: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2018&mm=09&dd=25&nav_category=12&nav_id=1448023, 19.5.2019.

¹⁶⁵² Opširnije: *Saopštenje: Predlog za ocenu ustavnosti*, 13.9.2018, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2018. i Mihaela Šljukić Bandović, *Kada država „legalizuje“ diskriminaciju*, Istinomer, 15.10.2018, dostupno na: <https://www.istinomer.rs/clanak/2469/Kada-drzava-legalizuje-diskriminaciju>, 21.4.2019.

¹⁶⁵³ CEDAW/C/SRB/CO/4, 2019, para. 21-22

¹⁶⁵⁴ *Concluding observations on the third periodic report of Serbia*, CCPR/C/SRB/CO/3, Human Rights Committee, April 2017, str. 4

jedno od temeljnih društvenih, političkih i ekonomskih sredstava kojima se žene drže u podređenoj poziciji u odnosu na muškarce.¹⁶⁵⁵ Na rasprostranjenost nasilja prema ženama u Srbiji, uprkos određenim naporima u državi da se žene zaštite od nasilja, ukazuju i izveštaji međunarodnih organizacija.¹⁶⁵⁶ Nasilje prema ženama je čest oblik kršenja prava žena u Srbiji,¹⁶⁵⁷ a procenjuje se da je svaka druga žena u Srbiji bila izložena nekom vidu nasilja.¹⁶⁵⁸ Istraživanje iz 2018. godine, koje je uključivalo i Srbiju,¹⁶⁵⁹ pokazalo je da je 75% od svoje 15. godine iskusilo neki oblik seksualnog uznemiravanja, proganjanja, partnerskog ili nepartnerskog nasilja, uključujući psihičko, fizičko ili seksualno nasilje.¹⁶⁶⁰ Psihičko nasilje je najrasprostranjeniji oblik nasilja kome je izloženo 60% žena, seksualno uznemiravanje doživelo je 45% žena, a 23% doživelo je partnersko fizičko i/ili seksualno nasilje.¹⁶⁶¹

Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici u Srbiji je ratifikovana 2013. godine,¹⁶⁶² što je značajan korak unapred i svojevrsan pokazatelj opredeljenosti države da se suprotstavi nasilju prema ženama. Ratifikacija konvencije

---

¹⁶⁵⁵ CEDAW, General Recommendation No. 35 on gender based violence against women, updating General recommendation No. 19, CEDAW/C/GC/35, 2017

¹⁶⁵⁶ Više informacija: *Amnesty International Report 2017/18 – The State of the World's Human Rights*, Amnesty International, London, 2018, str. 322; U.S. Department of State, *Country Reports on Human Rights Practices for 2018 - Serbia*, Bureau of Democracy, Human Rights and Labour, 2019, str. 25, dostupno na: <https://www.state.gov/documents/organization/289423.pdf>, 12.5.2019.

¹⁶⁵⁷ Opširnije o nasilju u porodici: Slobodanka Konstantinović Vilić i Nevena Petrušić, *Krivično delo nasilja u porodici, pravna praksa u Republici Srbiji*, Edicija „Žene i pravo“, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2004; Slobodanka Konstantinović Vilić i Nevena Petrušić, *Krivično delo nasilja u porodici, aktuelna pravosudna praksa u Beogradu i Nišu*, Autonomni ženski centar Beograd, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2007; Konstantinović Vilić i Petrušić, op.cit, 2010; Tanja Ignjatović, *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem*, Autonomni ženski centar, Beograd, 2013; Slađana Jovanović, *Pravna zaštita od nasilja u porodici*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2010; Vesna Nikolić Ristanović (ur), *Porodično nasilje u Srbiji*, Viktimološko društvo Srbije i Prometej, Beograd, 2002; Vesna Nikolić Ristanović (ur), *Nasilje u porodici u Vojvodini*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, Novi Sad, 2010; Nevena Petrušić i Slobodanka Konstantinović Vilić, *Porodičnopravna zaštita od nasilja u porodici u prenosudnoj praksi Srbije*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2010; Nevena Petrušić i Slobodanka Konstantinović Vilić, *Vodič kroz sistem porodičnopravne zaštite od nasilja u porodici*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2012

¹⁶⁵⁸ Nikolić Ristanović, op.cit, 2010

¹⁶⁵⁹ U istraživanje OEBS-a bile su uključene sledeće države: Albanija, Bosna i Hercegovina, Severna Makedonija, Srbija, Kosova*, Moldavija i Ukrajina

¹⁶⁶⁰ *OSCE-led Survey on Violence against Women: Well-being and Safety of Women*, OSCE, Vienna, 2019, str. 6

¹⁶⁶¹ Ibid.

¹⁶⁶² Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, „Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 12/13.

podrazumeva velike promene krivičnog zakonodavstva¹⁶⁶³ i uspostavljanje odgovornosti države za obezbeđivanje i adekvatno funkcionisanje opštih i specijalizovanih usluga¹⁶⁶⁴ u cilju prevencije i zaštite žena od nasilja. Iako su preduzete određene mere u cilju usaglašavanja nacionalnog zakonodavstva sa odredbama Istanbulske konvencije, još uvek u krivičnom zakonodavstvu Srbije postoje rešenja koja nisu usaglašena.¹⁶⁶⁵ U junu 2017. godine stupio je na snagu Zakon o sprečavanju nasilja u porodici,¹⁶⁶⁶ čiji je cilj da na opšti i jedinstven način uredi organizaciju i postupanje državnih organa, čime se obezbeđuje efektivno sprečavanje nasilja u porodici, kao i zaštita i podrška žrtvama nasilja u porodici. Jedna od najznačajnijih novina su hitne mere koje izriču policijski službenici, ako se nakon procene rizika ustanovi neposredna opasnost od nasilja u porodici.¹⁶⁶⁷ Tokom 2018. godine u Srbiji se u proseku mesečno razmatralo oko 4000 slučajeva nasilja u porodici, od čega je broj novoprijavljenih slučajeva između 1700 i 1950.¹⁶⁶⁸ Izrečena je 8221 mera udaljenja učinilaca nasilja iz stana, kao i 18859 naredbi zabrane kontakta i približavanja žrtvi. Podaci pokazuju da su žene žrtve nasilja u porodici u 76% slučajeva, a da su nasilnici muškarci u 92% slučajeva.¹⁶⁶⁹

U Srbiji ne postoji pouzdana zvanična statistika o femicidu, pa se podaci o broju ubijenih žena uglavnom prikupljaju iz medija.¹⁶⁷⁰ U 2018. godini u Srbiji je ubijeno najmanje 30 žena, zabeleženo je osam pokušaja ubistava žena, a u još tri slučaja postoji sumnja da se radi o femicidu.¹⁶⁷¹ Zabeležen je i veliki pad broja slučajeva u kojima su nadležne institucije bile obavestene o nasilju koje je prethodilo femicidu, odnosno, tek svaka šesta ubijena žena

---

¹⁶⁶³ Đorđe Bokšan i Milan Marković, „Krivičnopravni izazovi u implementaciji Istanbulske konvencije“, u: Ivana Stojiljković (ur), *Iusticia – Časopis Udruženja sudijskih i tužilačkih pomoćnika Srbije*, br. 3/2016, Novi Sad, 2016, str. 56-61

¹⁶⁶⁴ Opširnije: Biljana Branković, *Vesti iz budućnosti; Istanbulska konvencija i odgovornost države za borbu protiv nasilja nad ženama, Funkcionisanje opštih servisa – operacionalizacija dužne prilježnosti*, UNDP, Beograd, 2013

¹⁶⁶⁵ Opširnije: Tanja Ignjatović i Tanja Drobnjak (ur), *Analiza usklađenosti zakonodavnog i strateškog okvira Republike Srbije sa Konvencijom Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, Autonomni ženski centar, Beograd, 2014

¹⁶⁶⁶ Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, „Službeni glasnik RS“, br. 94/2016

¹⁶⁶⁷ Hitne mere su: mera privremenog udaljenja nasilnika iz stana i mera privremene zabrane nasilniku da kontaktira sa žrtvom nasilja i da joj prilazi. Ova mera traje 48 časova, a sud može da je produži za još 30 dana.

¹⁶⁶⁸ *Sedmi nezavisni izveštaj o primeni Zakona o sprečavanju nasilja u porodici za period jul – decembar 2018. godine*, Autonomni ženski centar, Beograd, 2019, str. 2-3

¹⁶⁶⁹ Kada su muškarci žrtve nasilja u porodici (24%), nasilje prema njima čine muškarci u 72% slučajeva.

¹⁶⁷⁰ Više informacija dostupno na sajtu Mreže Žene protiv nasilja: <https://www.zeneprotivnasilja.net/>

¹⁶⁷¹ *Femicid – Ubistva žena u Srbiji. Kvantitativno-narativni izveštaj 1. januar – 31. decembar 2018. godine*, Mreža Žene protiv nasilja, Beograd, 2019, str. 1-3, dostupno na:

https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/FEMICID_Kvantitativno-narativni_izvestaj_za_2018_godinu.pdf, 15.2.2019.

prijavljivala je ranije nasilje, dok je u prethodnom periodu to činila svaka treća.¹⁶⁷² Zaštitnik građana je 2016. godine sproveo postupke kontrole povodom 14 femicida i utvrdio propuste u radu nadležnih organa i službi u 12 slučajeva ubistva žena.¹⁶⁷³ Krajem 2018. godine, Zaštitnik građana je sproveo postupke kontrole u više od 20 slučajeva porodičnog i partnerskog nasilja, od kojih je u nekim od tih slučajeva došlo do femicida i ponovo su utvrđeni propusti i nepravilnosti u radu državnih organa.¹⁶⁷⁴

Iako se zakonodavni okvir zaštite od nasilja prema ženama poboljšao poslednjih godina, posebno nakon ratifikacije Istanbulske konvencije i izmena krivičnog zakonodavstva koje je usledilo u cilju usaglašavanja sa konvencijom, problemi u prevenciji i zaštiti žena od nasilja i dalje su prisutni u Srbiji, te je na poboljšanju potrebno kontinuirano raditi.¹⁶⁷⁵ Na to ukazuju i komiteti Ujedinjenih nacija u zaključnim zapažanjima za Srbiju, te preporučuju da se slučajevi nasilja detaljno istraže, da se počinioci krivično gone i da se kažnjavaju primereno težini krivičnog dela,¹⁶⁷⁶ da su mere koje Srbija preduzima usmerene na nasilje u porodici i nisu adekvatne za sve oblike rodno zasnovanog nasilja prema ženama, kao i da je velika razlika između broja krivičnih prijava i osuđujućih presuda.¹⁶⁷⁷

---

¹⁶⁷² Dve trećine žena ubijeno je u partnerskom, a jedna trećina u porodičnom kontekstu. Više od polovine žena živelo je u zajednici sa nasilnikom, a najčešći učinilac bio je suprug. Kao motive mediji najčešće navode posesivnost, ljubomoru ili strah nasilnika da će ga žrtva napustiti.

¹⁶⁷³ Preporuke Zaštitnika građana br. 13-1-3273/2016 od 27.7.2016. Utvrđeno je da se nasilje često kvalifikuje kao porodični problem i/ili bračni sukob pa se ne ispituje dalje, da se mere u slučajevima prijave nasilja u porodici ne preduzimaju ili se preduzimaju na neodgovarajući način ili neblagovremeno, nadležni organi ne razmenjuju informacije, ne proverava se uvek da li prijavljeni za nasilje ima oružje, a žrtva se upućuje da sama vodi postupke.

¹⁶⁷⁴ Preporuke Zaštitnika građana br. 13-1-1657/2018 od 30.11.2018. Nepravilnosti se odnose na državne organe u čijoj su nadležnosti ostvarivanje socijalne zaštite, pre svega na neobezbeđivanje adekvatanog broja stručnih radnika u centrima za socijalni rad u vezi sa postupanjem u slučajevima nasilja u porodici i partnerskim odnosima. Ministarstvo unutrašnjih poslova nije obezbedilo dovoljan broj obuka o primeni Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, a da Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i Republički zavod za socijalnu zaštitu nisu obezbedili obuke stručnih radnika centara za socijalni rad za primenu ovog zakona.

¹⁶⁷⁵ Više informacija: *Tamni oblaci nad Srbijom*, 2019, str. 6-7

¹⁶⁷⁶ CCPR/C/SRB/CO/3, 2017, str. 4

¹⁶⁷⁷ CEDAW/C/SRB/CO/4, 2019, para. 23-24

8.1.3. Diskriminacija žena u obrazovanju

Obrazovanje ima ključnu, transformišuću i osnažujuću ulogu u promovisanju vrednosti ljudskih prava i predstavlja put ka rodnoj ravnopravnosti i osnaživanju žena.¹⁶⁷⁸ Međutim, u Srbiji je i dalje prisutna rodna segregacija u obrazovanju.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku na kraju školske 2016/17 godine nastavu je pohađalo ukupno 543.028 učenika, stopa završavanja osnovne škole iznosila je 96,4% u 2014, dok je u 2017. iznosila 94,3%, od čega je više dečaka završilo osnovnu školu (51,3%) u poređenju sa devojčicama (48,7%).¹⁶⁷⁹ Srednje škole je pohađalo 246.373 učenika, a završilo 50,5% devojčica i 49,5% dečaka.¹⁶⁸⁰ Posmatrano prema polu, skoro dve trećine devojčica (64%) završilo je četvorogodišnju srednju stručnu školu, 29,6% gimnaziju i 6,4% trogodišnju stručnu školu, dok dečaci gimnaziju završavaju u nešto manjem broju nego devojčice (21,8%), ali u znatno većem procentu završavaju trogodišnju stručnu školu (15,1%) koja ih vodi direktno na tržište rada.¹⁶⁸¹ Devojčice su najčešće završavale obrazovanje za profile iz područja: ekonomija, pravo i administracija (19,4%), zdravstvo i socijalna zaštita (16%) i trgovina, ugostiteljstvo i turizam (9,5%), a dečaci: elektrotehnika (17,4%), mašinstvo i obrada metala (13,7%) i ekonomija, pravo i administracija (10,9%).¹⁶⁸² Ovi podaci potvrđuju prisutnost duboko ukorenjenih stereotipa i podele profesija na „ženske“ i „muške“.

Osnovnu školu najčešće ne završavaju deca iz marginalizovanih grupa, posebno Romi, 93% dece iz većinske populacije završi osnovno obrazovanje u poređenju sa 64% dece iz romskih naselja.¹⁶⁸³ U posebno nepovoljnom položaju su romske devojčice, o čemu će biti više reči u delu koji se odnosi na Romkinje.¹⁶⁸⁴ U osnovnim školama je mnogo je više dečaka nego devojčica

---

¹⁶⁷⁸ *General recommendation No. 36 (2017) on the right of girls and women to education*, CEDAW/C/GC/36, 2017

¹⁶⁷⁹ *Saopštenje: Osnovne škole, kraj školske 2016/2017 godine*, broj 161, godina LXVIII od 27.6.2018, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2018

¹⁶⁸⁰ *Saopštenje: Srednje obrazovanje, kraj školske 2016/2017 godine*, broj 160, godina LXVIII od 27.6.2018, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2018

¹⁶⁸¹ *Ibid.*

¹⁶⁸² *Ibid.*

¹⁶⁸³ *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, Pregled i stanje socijalne isključenosti i siromaštva za period 2014–2017. godine sa prioritetima za naredni period*, Vlada Republike Srbije, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd, 2018, str. 165-166

¹⁶⁸⁴ *Opširnije: Danijela Korać Mandić, Situaciona analiza obrazovanja i socijalne isključenosti romskih devojčica u Srbiji*, CARE Srbija, Beograd, 2011

koji rade po individualnom obrazovnom planu, skoro dve trećine.¹⁶⁸⁵ Manje od 1% dece školuje se u školama za učenike sa smetnjama u razvoju, pri čemu je više dečaka (64,2%) u odnosu na devojčice (35,8%),¹⁶⁸⁶ a sličan je odnos i u srednjim školama/odeljenjima za učenike sa smetnjama u razvoju, u kojima je 61,5% dečaka i 38,5% devojčica.¹⁶⁸⁷ Prisutni su brojni problemi u vezi sa ostvarivanjem dodatne podrške u obrazovanju, koji posebno pogađaju decu sa smetnjama u razvoju, romsku decu, decu koja žive u siromaštvu i druge.¹⁶⁸⁸

Takođe, u Srbiji je prisutna segregacija u obrazovanju, posebno u odnosu na romsku decu.¹⁶⁸⁹ Segregacija stvara posebno teške posledice po decu i narušava im ravnopravan pristup kvalitetnom obrazovanju. Komitet ministara Saveta Evrope konstatovao je da Srbija mora da nastavi sa naporima za eliminisanje segregacije romske dece u obrazovanju¹⁶⁹⁰ i bez odlaganja osmisli mere za povećanje pristupa inkluzivnom obrazovanju, kao i da poboljša ishode obrazovanja za romsku decu.¹⁶⁹¹

---

¹⁶⁸⁵ *Žene i muškarci u Srbiji 2017*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2017, str. 46

¹⁶⁸⁶ *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, 2018, str. 165-166

¹⁶⁸⁷ *Saopštenje: Srednje obrazovanje, kraj školske 2016/2017 godine*, op.cit.

¹⁶⁸⁸ Opširnije: Poseban izveštaj Zaštitnika građana: *Inkluzivno obrazovanje, Usluge dodatne podrške deci i učenicima u obrazovanju*, Zaštitnik građana, Beograd, 2018

¹⁶⁸⁹ Segregacija u obrazovanju postoji i u odnosu na decu sa smetnjama u razvoju i sa invaliditetom, s obzirom da u Srbiji još uvek postoje posebne škole i posebna odeljenja u redovnim školama u kojima se obrazuju deca sa smetnjama u razvoju i sa invaliditetom. Međutim, ova segregacija je legalizovana, odnosno, dozvoljena je obrazovnim zakonima, ali je u suprotnosti sa odredbama Zakona o zabrani diskriminacije. U Zakonu o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, članom 19. stav 2. propisano je da se diskriminacijom na osnovu invaliditeta ne smatra: organizacija posebnih oblika nastave, odnosno vaspitanja za učenike, odnosno decu predškolskog uzrasta, koji zbog nedovoljnih intelektualnih sposobnosti ne mogu da prate redovne nastavne sadržaje (naglasila K.B), kao i upućivanje učenika, odnosno dece predškolskog uzrasta u te oblike nastave, odnosno vaspitanja, ako se upisivanje vrši na osnovu akta nadležnog organa kojim je utvrđena potreba za takvim oblikom obrazovanja učenika, odnosno deteta predškolskog uzrasta.

¹⁶⁹⁰ Opširnije: Tinde Kovač Cerović i Tamara Lukšić Orlandić, *Prevenција segregacije, razvoj inkluzivnih upisnih politika i desegregacija škola i odeljenja*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2018; *Zaštita Roma od diskriminacije*, Praxis, Beograd, 2013; Milica Jerončić, „Reprodukcija društvenih nejednakosti u obrazovanju: obrazovna inkluzija dece romske nacionalnosti u Srbiji“, *Časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije Interkulturalnost*, br. 11, mart 2016, Zavod za kulturu Vojvodine, Novi Sad, 2016, str. 51-67; *Jednaka dostupnost kvalitetnog obrazovanja za Rome u Srbiji – Izveštaj o monitoringu*, Fond za otvoreno društvo Beograd i Open Society Institute, Budapest & New York, 2007; Federico Sicurella, *Predškolsko i osnovno obrazovanje Roma: širenje mogućnosti za veći obuhvat i smanjenje osipanja. Analiza početnog stanja*, mart 2016, dostupno na: <https://tutoring.wb-institute.org/wp-content/uploads/2017/01/Analiza-po%C4%8Detnog-stanja-u-K%C5%BD-BP-i-PK-AFS-2016.pdf>, 29.11.2018; Isabelle Chopin, Catharina Germaine and Judit Tanczos, *Roma and the enforcement of anti-discrimination law*, European Commission, DG for Justice and Consumers, Brussels, 2017

¹⁶⁹¹ Rezolucija CM/ResCMN(2015)8 Komiteta ministara Saveta Evrope o primeni Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina u Srbiji, 2015

U osnovnim i srednjim školama u Srbiji rasprostranjeno je rodno zasnovano nasilje. Dve trećine učenika i učenica izloženo je rodno zasnovanom nasilju, 69% u osnovnim školama i 74% u srednjim školama doživelo je bar jedan oblik rodno zasnovanog nasilja.¹⁶⁹² Procenat izloženosti rodno zasnovanom nasilju se povećava sa uzrastom.¹⁶⁹³ Učenici i nastavnici u osnovnim i srednjim školama imaju visok nivo tolerancije na rodno zasnovano nasilje, iako postoje razlike u stavovima između devojčica i dečaka.¹⁶⁹⁴ Međutim, pozitivno je da postoji spremnost i učenika i nastavnika da o ovoj temi govore i da se dodatno edukuju.¹⁶⁹⁵

Žene više upisuju i završavaju fakultete, među upisanim studentima 2016. godine bilo je 56% žena, a među diplomiranim 58%.¹⁶⁹⁶ U oblasti usluga je izjednačen broj diplomiranih studenata, dok su muškarci više zastupljeni u informatici i komunikacionim tehnologijama (74%) i inženjerstvu, proizvodnji i građevinarstvu (63%). U 2016. godini više žena je doktoriralo (57%) od muškaraca.¹⁶⁹⁷ Ohrabrujuće je što studenti i studentkinje imaju pozitivan stav prema rodnoj ravnopravnosti i izražavaju pretežno neslaganje sa većinom stavova koji favorizuju ili devalviraju jedan pol u odnosu na drugi.¹⁶⁹⁸ Međutim, studenti naizgled više podržavaju rodnu ravnopravnost od studentkinja, pri čemu one imaju izraženije stereotipne stavove o rodnim razlikama.¹⁶⁹⁹ Takođe, oblast obrazovanja nosi različitu društvenu poziciju za osobe koje se nalaze na istim pozicijama, u zavisnosti od njihovog pola, na primer postoji razlika u percepciji prestiža pozicije i uloge univerzitetske profesorke u odnosu na profesora, s tim da stereotipne i

---

¹⁶⁹² Jelena Čeriman i dr, *Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji*, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu i UNICEF, Beograd, 2015, str. 97-100

¹⁶⁹³ 48% učenica IV razreda osnovne škole prijavljuje da su preživele neki oblik rodno zasnovanog nasilja, a taj procenat u VIII razredu dostiže 85%.

¹⁶⁹⁴ 69% devojčica i 64% dečaka u osnovnim školama (VI i VIII razred) slaže se sa rečenicom: „*Devojka koja oblači prekratke suknje i tesne majice, sama je kriva ako je neko napadne*“. Svaki peti srednjoškolac smatra da je opravdano da dečko ponekad svojoj devojci udari šamar – slaganje sa ovom izjavom se povećava sa uzrastom dečaka – 15% mlađih osnovaca, 19% starijih osnovaca, 21% srednjoškolaca, dok se mali broj devojčica se slaže sa ovom izjavom i slaganje se smanjuje sa uzrastom – 8% devojčica u osnovnoj školi, 4% u srednjoj školi.

¹⁶⁹⁵ Jelena Čeriman i dr, op.cit, 2015, str. 97-100

¹⁶⁹⁶ *Žene i muškarci u Srbiji 2017*, str. 46

¹⁶⁹⁷ Ibid.

¹⁶⁹⁸ Tamara Džamonja Ignjatović, Nevenka Žegarac, Dragana Popović i Daša Duhaček, „Istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti u sistemu visokoškolskog obrazovanja“, u: *Godišnjak 2009*, godina III, br. 3, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 695-709

¹⁶⁹⁹ Ibid.

tradicionalne uloge u većoj meri postoje u studentskoj populaciji u poređenju sa profesorskom populacijom.¹⁷⁰⁰

Na fakultetima je prisutno seksualno uznemiravanje. Istraživanje o seksualnom uznemiravanju mladih (18–30 godina) pokazalo je da je 30% studenata i studentkinja prisustvovalo situacijama u kojima su zaposleni na fakultetima pričali šale sa seksualnom konotacijom, gledali ih na način da im je bilo neprijatno ili skretali razgovor na seksualne teme.¹⁷⁰¹ Takvo ponašanje 79% studenata smatra seksualnim uznemiravanjem, pri čemu polovina smatra da fakulteti nedovoljno štite studentkinje i studente od seksualnog uznemiravanja.¹⁷⁰² Do početka 2019. godine, dva fakulteta u Srbiji usvojilasu pravilnike o zaštiti od seksualnog uznemiravanja,¹⁷⁰³ kojima se definišu pojmovi seksualnog uznemiravanja i ucenjivanja, zabrana takvog ponašanja, mere sprečavanja i postupci zaštite od seksualnog uznemiravanja.¹⁷⁰⁴

8.1.4. Diskriminacija žena u zapošljavanju

Diskriminacija žena u obrazovanju prenosi se i na sferu zapošljavanja rada. Rad žena i muškaraca u Srbiji ne vrednuje se jednako jer su patrijarhalne rodne uloge rasprostranjene i društveno prihvatljive, što podrazumeva i podelu na muške i ženske poslove. „Muški poslovi“ se vezuju za sferu produktivnog rada, a „ženski“ za reproduktivnu sferu, odnosno, za rad u domaćinstvu i brigu o deci, bez obzira na to da li su zaposlene.¹⁷⁰⁵ Rodne nejednakosti najizraženije su u privatnoj sferi, što značajno utiče na položaj žena na tržištu rada i na

---

¹⁷⁰⁰ Tamara Džamonja Ignjatović, Dragana Popović i Gordana Daša Duhaček, „Rodna osetljivost u akademskom prostoru: istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti na Univerzitetu u Beogradu“, u: *Godišnjak 2010*, godina IV, br. 4, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010, str. 455-481

¹⁷⁰¹ *Percepcija i iskustvo mladih u vezi sa seksualnim uznemiravanjem: Terensko istraživanje*, Autonomni ženski centar, Beograd, 2018, str. 5-6

¹⁷⁰² Ibid.

¹⁷⁰³ Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Pravni fakulteta Univerziteta Union

¹⁷⁰⁴ *Još jedan fakultet usvojio pravilnik o zaštiti od seksualnog uznemiravanja i ucenjivanja*, 27.3.2019, Autonomni ženski centar, dostupno na: <https://womenngo.org.rs/vesti/1407-jos-jedan-fakultet-usvojio-pravilnik-o-zastiti-od-seksualnog-uznemiravanja-i-ucenjivanja>, 2.5.2019.

¹⁷⁰⁵ *Ljudska prava u Srbiji 2018, Pravo, praksa i međunarodni standardi ljudskih prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2019, str. 311

moćnosti promene njihovog položaja u porodici,¹⁷⁰⁶ jer je model raspodele poslova unutar domaćinstva takav da gotovo sav kućni rad isključivo obavljaju žene.¹⁷⁰⁷

Žene su manje radno aktivne, manje zaposlene i imaju niža prosečna primanja. Ukupna stopa zaposlenosti žena iznosi 38,1%, a muškaraca 52,8%, a u starosnoj kategoriji 55-64 najveće su razlike.¹⁷⁰⁸ Samozaposlenost je dvostruko veća kod muškaraca nego kod žena,¹⁷⁰⁹ stopa neaktivnosti na tržištu rada je veća kod žena (54,6% naspram 38,2%), a najviša stopa nezaposlenosti je kod mladih žena (15-24) koja dostiže skoro 40%.¹⁷¹⁰ Neaktivnosti žena doprinosi obavljanje neplaćenih kućnih poslova, neadekvatna podrška za postizanje balansa u privatnom i poslovnom životu, diskriminatorno ponašanje poslodavaca prema mladim ženama, postojeće razlike u platama, postojanje zakonske minimalne osnovice za plaćanje doprinosa, što obeshrabruje zapošljavanje sa nepunim radnim vremenom.¹⁷¹¹ Razlika u platama između žena i muškaraca za 2014. godinu iznosila je 8,7%, što svrstava Srbiju među zemlje sa najnižim platnim jazom u Evropi.¹⁷¹² Muškarci u proseku imaju veće plate, nezavisno od stepena stručne spreme, a najveća razlika postoji u zaradama zaposlenih sa visokom stručnom spremom, na primer u AP Vojvodini muškarci sa visokom stručnom spremom imaju u proseku 35.404 dinara veću platu u poređenju sa ženama sa visokom stručnom spremom.¹⁷¹³

Na lošiji položaj žena na tržištu rada ukazuje i činjenica da se najveći broj pritužbi zbog diskriminacije na osnovu pola podnetih Povereniku za zaštitu ravnopravnosti odnosi na oblast rada i zapošljavanja. Žene su najčešće podnosile pritužbe zbog promena radnopravnog statusa nakon povratka sa porodijskog odsustva i odsustva sa rada radi nege deteta, kao i zbog prepreka u napredovanju zbog odsustvovanja sa posla zbog trudničkog, porodijskog ili odsustva sa rada

---

¹⁷⁰⁶ Marina Blagojević Hjuson, *Rodni barometar u Srbiji – razvoj i svakodnevni život*, UN Women, Beograd, 2013, str. 35

¹⁷⁰⁷ Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević i Miljana Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*, Filozofski fakultet, Beograd, 2016, str. 41

¹⁷⁰⁸ Stopa zaposlenosti žena je 32,5% a muškaraca 52,8% u ovoj starosnoj kategoriji.

¹⁷⁰⁹ 28% muškaraca i 13% žena.

¹⁷¹⁰ *Žene i muškarci u Srbiji 2017*, str. 62

¹⁷¹¹ *Republika Srbija: Izveštaj za 2018. godinu*, str. 80

¹⁷¹² *Žene i muškarci u Srbiji 2017*, str. 82

¹⁷¹³ *Godišnji izveštaj Pokrajinskog zaštitnika građana – Ombudsmana za 2018. godinu*, Pokrajinski zaštitnik građana – Ombudsman, Novi Sad, 2019, str. 58

radi nege deteta.¹⁷¹⁴ Mere štednje koje Vlada Srbije sprovodi od 2012. godine, sa ciljem da konsoliduje javne finansije i smanji budžetski deficit, uključuju zabranu zapošljavanja u javnom sektoru, kao i smanjenje plata u javnom sektoru i smanjenje penzija. Prema izveštajima o sprovođenju Strategije reforme javne uprave,¹⁷¹⁵ od kraja 2013. do kraja 2016. godine, broj zaposlenih u javnoj upravi smanjen je za 37900.¹⁷¹⁶

Iako javna vlast smatra da su reforme uspešne,¹⁷¹⁷ zanemaruje se činjenica da mera zabrane zapošljavanja mnogo više pogađaju žene, posebno žene iz višestruko marginalizovanih grupa, koje su više nezaposlene i manje zapošljive. Takođe, mera smanjenja plata u javnom sektoru više pogađa žene jer u javnom sektoru radi mnogo više žena.¹⁷¹⁸ Reforme su dovele do blagog povećanja jaza u platama zbog različitih nivoa sprovođenja reformi. Reforme su sprovedene u sektorima u kojima uglavnom rade žene - u javnoj upravi, zdravstvu, obrazovanju i socijalnoj zaštiti, dok to nije bio slučaj sa javnim preduzećima u kojima većinu zaposlenih čine muškarci.¹⁷¹⁹ Smanjivanje plata podstaklo je mlađe žene i žene kojima se bliži penzija da napuste javni sektor i pređu u nezaposlene ili neaktivne, dok kod muškaraca takvi efekti nisu primećeni. Takođe, kod žena koje imaju decu postoji veća verovatnoća da odluče da ostanu u javnom sektoru uprkos niskim platama, za razliku od muškaraca¹⁷²⁰ i prihvataju poslove koji su ispod njihovih kvalifikacija (npr. četvrtina visokoobrazovanih zaposlenih žena starijih od 45 godina radi na poslovima ispod svojih kvalifikacija).¹⁷²¹

---

¹⁷¹⁴ Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2018. godinu, str. 10 (u daljem tekstu Izveštaj PZR za 2018)

¹⁷¹⁵ Strategija reforme javne uprave, „Službeni glasnik RS“, br. 9/2014, 42/2014 – ispravka i 54/2018

¹⁷¹⁶ Godišnji izveštaj za 2016. godinu o primeni Akcionog plana za sprovođenje Strategije reforme javne uprave u Republici Srbiji 2015 – 2017, Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave, 2017, str. 8, dostupno na: http://mduls.gov.rs/doc/Annual_AP2016%20eng%20novo.pdf, 12.12.2018.

¹⁷¹⁷ Report on Implementation of the Public Financial Management Reform Program 2016 – 2020 for the period December 2015 - June 2017, Ministry of Finance, 2017, dostupno na: <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/strategije/PFM%20REPORT.pdf>, 12.12.2018.

¹⁷¹⁸ Submission to the Independent expert on foreign debt and human rights: The Impact of economic reform policies on women's human rights – Republic of Serbia, FemPlatz and A11* Initiative for Economic and Social Rights, Pančevo and Belgrade, 2018, dostupno na: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Development/IEDebt/WomenAusterity/FemPlatzA11.pdf>, 25.2.2019.

¹⁷¹⁹ Jelena Žarković Rakić i dr. Siže politike: Mere štednje pogoršavaju rodnu nejednakost na tržištu rada u Srbiji, br. 186, decembar 2018, Partnership for Economic Policy – PEP, Beograd, 2018

¹⁷²⁰ Ibid.

¹⁷²¹ Tržište rada u Srbiji – položaj žena 45+: Uskraćivanje prava na dostojanstven rad, Žene na prekretnici i SeConS – grupa za razvojnu inicijativu, Beograd, 2017

8.1.5. Diskriminacija žena u javnom i političkom životu

Iako postoje određeni pozitivni pomaci, učešće žena u javnom i političkom životu u Srbiji još uvek nije adekvatno, nema dovoljno žena na pozicijama odlučivanja, odnosno, žene su nedovoljno zastupljene na svim nivoima vlasti i ne postoji kvota za žene za učešće u izvršnoj vlasti. Pored toga, žene iz višestruko marginalizovanih ne učestvuju u političkom i javnom životu, u kojem su i dalje prisutni stereotipni rodni obrasci.¹⁷²²

Najdelotvornije mere koje su dovele do povećanja broja žena su izmene izbornih zakona, kojima je propisano da među kandidatima na izbornim listama mora biti najmanje 30% kandidata manje zastupljenog pola i to tako što između svaka tri kandidata na listi mora biti najmanje jedan kandidat manje zastupljenog pola.¹⁷²³ Nakon izbora 2000. godine u Narodnoj skupštini Republike Srbije bilo je 12,4% žena, nakon uvođenja kvote za manje zastupljeni pol 2007. godine, učešće se povećalo na 21,2%.¹⁷²⁴ Izmene izbornog zakonodavstva iz 2011. godine doprinele su bitnijem povećanju broja narodnih poslanica – na 34%.¹⁷²⁵ Nakon izbora 2016. godine u skupštini je 93 narodne poslanice (37,2%).¹⁷²⁶ Od 20 odbora koji su formirani u Narodnoj skupštini, manje od trećine vode žene, odnosno, žene su na čelu sedam odbora.¹⁷²⁷ Narodne poslanice formirale su 2013. godine Žensku parlamentarnu mrežu, kao neformalnu mrežu koja okuplja sve narodne poslanice bez obzira na njihovu stranačku pripadnost.¹⁷²⁸ Takođe, Ženska parlamentarna mreža oformljena je iste godine i u Skupštini AP Vojvodine.¹⁷²⁹ Obe parlamentarne mreže su aktivne čime doprinose povećanju vidljivosti žena u skupštinama, ali nisu suštinske doprinele poboljšanju položaja žena u društvu i postizanju višeg nivoa rodne

---

¹⁷²² Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji žena, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2015, str. 42-43 (u daljem tekstu: Poseban izveštaj PZR o diskriminaciji žena, 2015)

¹⁷²³ Član 40a Zakona o izboru narodnih poslanika, „Službeni glasnik RS“, br. 5/2000, 57/2003 – odluka USRS, 72/2003 – dr. zakon, 75/2003 – ispravka dr. zakona, 18/2004, 101/2005 – dr. zakon, 85/2005 – dr. zakon, 28/2011 – odluka US, 36/2011 i 104/2009 – dr. zakon i član 20. Zakona o lokalnim izborima, „Službeni glasnik RS“, br. 129/2007, 34/2010 – odluka US i 54/2011

¹⁷²⁴ Poseban izveštaj PZR o diskriminaciji žena, 2015, str. 42-43

¹⁷²⁵ 84 narodne poslanice 2012. i 85 narodnih poslanica 2014. godine

¹⁷²⁶ Narodna skupština Republike Srbije, *Narodna skupština u brojkama: Polna struktura*, dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupština/narodna-skupština-u-brojkama/polna-struktura.1739.html>, 25.2.2019.

¹⁷²⁷ Narodna skupština Republike Srbije, *Radna tela: Odbori*, dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skup%C5%A1tina/sastav/radna-tela/odbori.895.html>, 25.2.2019.

¹⁷²⁸ Više informacija o Ženskoj parlamentarnoj mreži Narodne skupštine Republike Srbije dostupno na: <https://zpmrsrbija.wordpress.com/zenska-parlamentarna-mreza/>

¹⁷²⁹ Više informacija o Ženskoj parlamentarnoj mreži Skupštine AP Vojvodine dostupno na: <http://www.skupstinavojvodine.gov.rs/Strana.aspx?s=zenskamreza&j=SRL>

ravnopravnosti jer izostaju aktivnosti koje bi prevazišle stranačke interese i oko kojih bi se sve članice mreže udružile i dovele do pozitivnih promena za žene.

Republika Srbija je prva država van Evropske unije koja je 2016. godine uvela Indeks rodne ravnopravnosti.¹⁷³⁰ Indeks rodne ravnopravnosti je merni instrument Evropske unije koji meri ravnopravnost na skali od 1 (potpuna neravnopravnost) do 100 (potpuna ravnopravnost) kroz šest domena: znanje, rad, novac, zdravlje, vreme i moć, kao i dva poddomena: nasilje i unakrsne nejednakosti.¹⁷³¹ Indeks rodne ravnopravnosti u Srbiji, prema podacima iz 2016. godine, iznosi 55,8 poena, što znači da je u periodu od 2014. do 2016. godine, vrednost indeksa porasla za 3,4 poena.¹⁷³² Povećanje vrednosti indeksa je rezultat povećanja vrednosti u domenu moći, kao i umerenog povećanja vrednosti u domenima rada, novca, znanja i zdravlja. U odnosu na prosek država članica EU, vrednost indeksa rodne ravnopravnosti u Srbiji niža je za 10,4 poena, a Srbija je u ovom periodu ostala na 22. mestu.¹⁷³³ Indeks rodne ravnopravnosti u domenu moći viši je nego u drugim domenima, posebno u poddomenu političke moći zbog konstantnog povećavanja udela žena među narodnim poslanicima, na ministarskim položajima i među odbornicima lokalnih skupština. U poddomenima političke i ekonomske moći Srbija ima vrednosti iznad proseka EU, dok u poddomenu društvene moći zauzima poslednje mesto, zbog čega je važno unapređivati rodnu ravnopravnost u različitim oblastima odlučivanja jer su dostignuća u oblasti političke moći umanjena odsustvom napretka u domenu društvene moći.¹⁷³⁴

Iako ima određenih poboljšanja, žene su i dalje nedovoljno zastupljene u organima izvršne vlasti, posebno u Vladi Republike Srbije. Od 2001. godine, broj ministarki u Vladi kretao se od dve do najviše pet, na primer u Vladi iz 2013. bilo je dve ministarke od 22, u Vladi iz 2014. bilo je četiri ministarke od 18, u Vladi iz 2016. bilo je pet ministarki od 19, a u Vladi formiranoj 2017. godine ima četiri ministarke od 21 člana Vlade, a na čelu Vlade je premijerka.¹⁷³⁵

---

¹⁷³⁰ Marija Babović, *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Merenje rodne ravnopravnosti u Srbiji 2014. godine*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd, 2016

¹⁷³¹ Više informacija o Indeksu rodne ravnopravnosti dostupno na: European Institute for Gender Equality EIGE, *Gender Equality Index*, dostupno na: <https://eige.europa.eu/gender-equality-index>

¹⁷³² Marija Babović, *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Merenje rodne ravnopravnosti u Srbiji 2016. godine*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd, 2018, str. 6

¹⁷³³ Ibid, str. 7

¹⁷³⁴ Ibid, str. 9

¹⁷³⁵ *Odluka o izboru Vlade*, Narodna skupština Republike Srbije, RS br. 25 od 29.6.2017. godine

U Vladi AP Vojvodine ima samo dve članice od ukupno 14 članica, a u Skupštini AP Vojvodine ima 35% žena, što predstavlja povećanje u odnosu na prethodne sazive.¹⁷³⁶ Kada su u pitanju odbornici skupština opština i gradova, podaci iz 2016. godine pokazuju da je učešće žena u ukupnom broju odbornika 31,3%.¹⁷³⁷ Takođe, veoma je niska zastupljenost žena u odlučivanju na lokalnom nivou, odnosno, žena ima više na izvršilačkim mestima i nižim rukovodećim pozicijama, a mnogo manje na pozicijama koje imaju snažniji uticaj na lokalne odluke, planove i politike.¹⁷³⁸ U pojedinim lokalnim samoupravama propisana je kvota za manje zastupljeni pol izvan izbornih lista, odnosno, za pozicije u skupštini jedinice lokalne samouprave i/ili druge organe jedinice lokalne samouprave, pa u jedinicima lokalne samouprave u kojima je propisana kvota za manje zastupljeni pol na mestima odlučivanja ima u proseku 22,9% žena, dok je u ostalim jedinicama lokalne samouprave zastupljenost žena na mestima odlučivanja 19,8%.¹⁷³⁹ Zahvaljujući kvotama, u skupštinama jedinica lokalne samouprave ima 32,7% žena među odbornicama, a 14,4% žena je na mestu predsednice skupštine. Samo u 12 gradova u Srbiji žena je na poziciji gradonačelnice, a zamenica predsednika opštine/gradonačelnika ima 18,5%, u opštinskim i gradskim većima procenat zastupljenosti žena je 20,4%, dok u 16 jedinica lokalne samouprave nema ni jedne žene u opštinskom ili gradskom veću.¹⁷⁴⁰ Još manja zastupljenost žena je u savetima mesnih zajednica (11,4%), a žene su predsednice saveta 148 mesnih zajednica od ukupno 3417 saveta.¹⁷⁴¹ Veoma je mala zastupljenost žena na pozicijama rukovoditeljki javnih preduzeća čiji je osnivač opština/grad (15,5%).¹⁷⁴²

Zastupljenost žena u sektoru bezbednosti i dalje je veoma niska. Na primer, u 2016. godini, broj žena u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije porastao je za 0,19% u odnosu na prethodnu

---

¹⁷³⁶ U sazivu 2012-2016 bilo je 20% poslanica, a u sazivu 2008–2012 samo 13,3%.

¹⁷³⁷ *Godišnji izveštaj Pokrajinskog zaštitnika građana – Ombudsmana za 2018. godinu*, str 58

¹⁷³⁸ *Poseban izveštaj Zaštitnika građana: Zastupljenost žena na mestima odlučivanja i pozicija i aktivnosti lokalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u jedinicama lokalne samouprave u Srbiji*, Zaštitnik građana, Beograd, 2018. godina, str. 19

¹⁷³⁹ Ibid.

¹⁷⁴⁰ Ibid, str. 21-22

¹⁷⁴¹ Ibid, str. 20

¹⁷⁴² *Rodna ravnopravnost u jedinicama lokalne samouprave: Presek stanja u sprovođenju preporuke mera jedinicama lokalne samouprave za ostvarivanje rodne ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2017

godinu,¹⁷⁴³ a zastupljenost žena na rukovodećim/komandnim pozicijama bila je 18,15%,¹⁷⁴⁴ dok je najviše žena zastupljeno na rukovodećim pozicijama srednjeg ranga u kategoriji civilnih lica.¹⁷⁴⁵ Ukupno povećanje zastupljenosti žena u Ministarstvu odbrane i Vojski Srbije posledica je povećanja prijema žena na vojno školovanje i njihovog proizvođenja u podoficirke i oficirke, kao i prijema civilnih lica u službu.¹⁷⁴⁶ Povećanje žena na vojnom školovanju je pozitivan pomak, posebno ako se ima u vidu da do 2014. godine devojčice nisu mogle da upišu Vojnu gimnaziju,¹⁷⁴⁷ kao i da su za upis na Vojnu akademiju i Medicinski fakultet VMA bili propisani diskriminatorni uslovi u školskoj 2013/14 godine, kojima je ograničen prijem žena na 15%.¹⁷⁴⁸ Žene su manje zastupljene i u drugim važnim oblastima. Na primer, preko 90% članova Srpske akademije nauka i umetnosti su muškarci, a u Odeljenju društvenih nauka nema nijedne žene.¹⁷⁴⁹ S druge strane, u sudovima su žene bitno zastupljenije – 68% u sudovima opšte nadležnosti, 75% u sudovima posebne nadležnosti, sa najvišim brojem žena u Prekršajnom apelacionom sudu (82%).¹⁷⁵⁰ U javnim tužilaštvima je 40% javnih tužiteljki i 55% zamenica javnih tužilaca, a žene su najmanje zastupljene u višim javnim tužilaštvima.¹⁷⁵¹

Imajući sve ovo u vidu, CEDAW komitet je preporučio Srbiji uvođenje kvote od 50% za učešće žena u svim oblastima društvenog života, kao i uključivanje žena koje su isključene iz aktivnog dijaloga i kreiranja javnih politika, posebno žena sa invaliditetom, Romkinja, samohranih majki, starijih žena i žena iz ruralnih područja.¹⁷⁵²

---

¹⁷⁴³ Povećanje zastupljenosti žena ostvareno je u kategorijama oficira, podoficira i civilnih lica, uz istovremeno blago smanjenje njihove zastupljenosti u kategoriji profesionalnih vojnika.

¹⁷⁴⁴ Povećanje od 0,75% u odnosu na 2015. godinu

¹⁷⁴⁵ *Izveštaj o rezultatima primene Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija – Žene, mir i bezbednost u Ministarstvu odbrane i Vojski Srbije u 2016. godini*, 2017, str. 1 i 8, dostupno na:

http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadržaj/dokumenta/akcioni_planovi/2017/Prilog%20broj%201,%20Izveštaj%20o%20primeni%20Rezolucije%201325%20SB%20UN%20u%20MO%20i%20VS%20u%202016_%20godini.pdf, 20.3.2019.

¹⁷⁴⁶ Ibid, str. 8

¹⁷⁴⁷ Više informacija o diskriminaciji devojčica prilikom upisa u Vojnu gimnaziju u: Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-603/2013-02 od 9.12.2013.

¹⁷⁴⁸ Više informacija o diskriminaciji na osnovu pola i bračnog i porodičnog statusa prilikom upisa na Vojnu akademiju i Medicinski fakultet VMA Univerziteta odbrane u Beogradu u: Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-114/2013-02 od 21.6.2013.

¹⁷⁴⁹ *Žene i muškarci u Srbiji 2017*, str. 46

¹⁷⁵⁰ Ibid, str. 110

¹⁷⁵¹ Ibid.

¹⁷⁵² CEDAW/C/SRB/CO/4, 2019, para. 28

8.1.6. Višestruko diskriminisanе grupe žena

Žene u Srbiji često su izložene diskriminaciji na osnovu više ličnih svojstava, a najčešće su, pored pola i/ili roda, diskriminisanе na osnovu invaliditeta, starosnog doba, rase, seksualne orijentacije, etničkog porekla i slično. Podaci pokazuju da su među najdiskriminisanijim grupama Romkinje, starije žene, žene sa invaliditetom, žene sa sela i lezbejke, koje su u lošijem položaju u svim oblastima života i u poređenju sa ženama iz većinske populacije i sa muškarcima iz svoje grupe.¹⁷⁵³ Višestruko diskriminisanе žene susreću se sa preprekama u uživanju prava, kao što su pristup pravdi, zapošljavanje, participacija u odlučivanju, zdravstvena i socijalna zaštita, čime se dodatno pogoršava njihov položaj i produbljuju neravnopravnosti u društvu. Javne politike u Srbiji uglavnom ne odgovaraju na potrebe žena iz višestruko marginalizovanih grupa, a pojedine grupe žena su skoro potpuno nevidljive, u veoma su lošem društvenom položaju a ne spominju se u javnim politikama, kao što su beskućnice, osuđenice, žene sa mentalnim invaliditetom i žene u prostituciji.¹⁷⁵⁴

Nacionalnom strategijom za rodnu ravnopravnost,¹⁷⁵⁵ kao poseban strateški cilj, propisano je unapređivanje položaja višestruko diskriminisanih i ranjivih grupa žena,¹⁷⁵⁶ a kao grupe koje su ranjive i posebno izložene riziku od višestruke diskriminacije identifikovane su: Romkinje, žene starije od 60 godina, mlade žene, seoske žene, trudnice, žene sa malom decom, žene drugačije seksualne orijentacije, žene koje trpe nasilje u porodici, žene sa invaliditetom, samohrane majke, pripadnice etničkih i nacionalnih manjina, nezaposlene i neobrazovane žene, kao i svaka grupa koja je identifikovana kao ranjiva u pojedinim oblastima javnih politika i/ili uzimajući u obzir specifičnost okolnosti i lokalnog okruženja. Strategijom je propisano da je potrebno dosledno i sa dužnom predanošću primenjivati posebne mere za unapređivanje položaja višestruko diskriminisanih grupa žena radi njihovog ravnopravnog pristupa zapošljavanju, zaštiti na radu, resursima, pravdi, imovinskim pravima, odlučivanju u javnom i političkom životu, obrazovanju, infrastrukturi, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti. Međutim, u Akcionom planu za sprovođenje strategije nisu planirane posebne mere ni aktivnosti za poseban strateški cilj koji se odnosi na

---

¹⁷⁵³ Mirjana Dokmanović, *Gender Analysis for Serbia: Final Report*, IPA – Pre-Accession Instrument (NEAR), 2016, str. 63-64, dostupno na: http://europa.rs/files/Gender_Equality/Gender-Analysis-Serbia-dec-2016.pdf, 12.12.2018.

¹⁷⁵⁴ Ibid.

¹⁷⁵⁵ Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2016 – 2020 sa Akcionim planom za sprovođenje strategije za period 2016-2018, „Službeni glasnik RS“, br. 4/2016

¹⁷⁵⁶ Poseban cilj 2.6.

unapređivanje položaja višestruko diskriminiranih i ranjivih grupa žena, već je stavljena napomena da su u pitanju mere koje imaju intersektorski karakter i da su zbog toga svrstane u druge posebne ciljeve.

U izveštaju Evropske komisije o napretku Srbije za 2018. godinu navedeno je da su žene sa invaliditetom, starije žene, žene sa sela i Romkinje i dalje među najviše diskriminiranim u društvu.¹⁷⁵⁷

8.1.6.1. Diskriminacija Romkinja

Romkinje pripadaju jednoj od najugroženijih društvenih grupa u Srbiji, suočavaju se sa društvenom isključenošću i siromaštvom, a u posebno teškim uslovima žive Romkinje u neformalnim naseljima. Romkinje u Srbiji su izložene dvostrukoj diskriminaciji, na osnovu pola/roda i nacionalne pripadnosti, a često i višestrukoj diskriminaciji, ukoliko pored ova dva lična svojstva imaju još neko lično svojstvo (npr. invaliditet, žive na selu ili u neformalnim naseljima, starosno doba). Diskriminacija Romkinja je prisutna u svim oblastima privatnog i javnog života, od obrazovanja, zdravstvene zaštite, preko zapošljavanja, pristupa pravdi do nasilja u porodici i u društvu.¹⁷⁵⁸ Kršenja ljudskih prava Romkinja su pogoršana nizom faktora kao što su izolacija, siromaštvo, nepismenost, nedostatak vlasništva nad imovinom, neposjedovanje ličnih dokumenata i državljanstva, a posebno osetljive grupe Romkinja su interno raseljene Romkinje sa Kosova i Romkinje koje su vraćene u Srbiju iz po sporazumu o readmisiji.¹⁷⁵⁹

Romkinje najčešće žive u proširenim porodicama, ekonomski zavise od muža i porodice, nezaposlene su i izložene višegeneracijskom siromaštvu, nasilju tokom celog života, rano rađaju decu, često su neobrazovane zbog ranog napuštanja školovanja i rane udaje.¹⁷⁶⁰ Deo ovih

---

¹⁷⁵⁷ *Republika Srbija: Izveštaj za 2018. godinu*, str. 30

¹⁷⁵⁸ Veronika Mitro (ur), *Nevidljive: ljudska prava Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije, Novi Sad, 2004

¹⁷⁵⁹ *Monitoring javnih politika: efekti Dekade Roma na položaj Romkinja u Republici Srbiji*, Romski ženski centar Bibija, Beograd, 2014, str. 14

¹⁷⁶⁰ *Dečiji brakovi u romskoj populaciji u Srbiji*, UNICEF, Beograd, 2017, str. 58 i 80

problema prepoznat je u nacionalnim strateškim dokumentima,¹⁷⁶¹ a veoma mali broj jedinica lokalne samouprave opredeljuje budžetskih sredstava za potrebe Romkinja, što dodatno utiče na njihovu nevidljivost i nemogućnost zadovoljenja potreba.¹⁷⁶² U Srbiji su rani i dečiji brakovi¹⁷⁶³ prisutni najčešće u romskoj zajednici u kojoj su i dalje uobičajeni i smatraju se delom romske kulture i tradicije.¹⁷⁶⁴ Prema podacima iz Popisa (2011) 43,1% romske populacije starije od 14 godina je u braku, kao i 1,8% romske populacije ispod 14 godina,¹⁷⁶⁵ od čega je 72% devojčica. U starosnoj grupi 15-19, čak 52% žena iz nasiromašnijih porodica i sa osnovnim obrazovanjem iz romskih naselja je u braku, a podaci pokazuju da se 17% Romkinja u Srbiji uda pre navršene 15. godine, dok se 57% uda pre navršene 18. godine.¹⁷⁶⁶ Međutim, iako su romske devojčice izložene ovoj štetnoj praksi i uprkos postojanju solidnog pravnog okvira kojima bi mogli da se spreče dečiji brakovi, u Srbiji se ovaj problem ne nalazi visoko na agendi i izostaje adekvatna reakcija nadležnih institucija.¹⁷⁶⁷

Nasilje prema Romkinjama u porodici i partnerskim odnosima veoma je rasprostranjeno i predstavlja ozbiljan društveni problem. Ogroman broj Romkinja (91,9%) bile su izložene nekom obliku fizičkog i/ili seksualnog nasilja nakon svoje 18. godine,¹⁷⁶⁸ a prilikom poslednjeg incidenta nasilja najveći broj bio je izložen kombinovanom fizičkom i psihičkom nasilju

---

¹⁷⁶¹ Videti opširnije: Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine, „Službeni glasnik RS“, br. 26/2016; Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2016 – 2020 sa Akcionim planom za sprovođenje strategije za period 2016-2018

¹⁷⁶² *Monitoring javnih politika: efekti Dekade Roma na položaj Romkinja u Republici Srbiji*, 2014, str. 14

¹⁷⁶³ Više o terminologiji u vezi sa ranim brakovima: *Prevenција i eliminacija dečijih, ranih i prisilnih brakova*, Generalna skupština UN, Savet za ljudska prava, A/HRC/26-22 od 2. aprila 2014. godine

¹⁷⁶⁴ Sklapaju se tako što roditelji devojčice ugovore brak sa roditeljima budućeg supružnika, kao i sumu novca koju će za svoju ćerku dobiti. Ugovaranje podrazumeva da se devojčica prodaje, da ona mora da napusti roditeljski dom i da će uskoro da rađa decu. Opširnije: *Suprostavljamo se običaju, volimo sebe. Rani brakovi romskih devojčica: ulaznica za seksualno nasilje*, Udruženje Roma Novi Bečej, Romski ženski centar Rromnjako Ilo, Zrenjanin, 2017

¹⁷⁶⁵ U Srbiji je moguće sklopiti brak sa 18 godina, a izuzetno i uz dozvolu suda sa 16 godina. Zbog toga ovde nije u pitanju brak u pravnom smislu, kao ni vanbračna zajednica, već štetna praksa kojom se krše prava deteta, a posebno romskih devojčica. Opširnije o nacionalnom pravnom okviru: Kosana Beker, „Pravni okvir“, u: *(Pre)rani brakovi – Životne priče Romkinja u Srbiji*, Romski ženski centar Bibija, Beograd, 2016a, str.18-28

¹⁷⁶⁶ *Istraživanja višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014 i Istraživanja višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2014 (MICS 5- Multiple Indicator Cluster Survey)*, Republički zavod za statistiku i UNICEF, 2014

¹⁷⁶⁷ *Stop dečijim brakovima*, NGO Praxis, Beograd, 2017, str. 44

¹⁷⁶⁸ Na primer, među ženama iz Banata koje su se obratile SOS telefonu na jezicima nacionalnih manjina, skoro svaka romska devojčica (97%) preživela je seksualno nasilje. Opširnije: *Suprostavljamo se običaju, volimo sebe. Rani brakovi romskih devojčica: ulaznica za seksualno nasilje*, 2017, str. 11

(57%).¹⁷⁶⁹ Nasilnici su najčešće muševci (68,4%) ili bivši muševci (15,3%), a Romkinje se veoma retko obraćaju institucijama za pomoć – tek nešto više od četvrtine obratilo se za pomoć nekoj instituciji ili organizaciji, a samo 8,8% obratilo se policiji za pomoć.¹⁷⁷⁰ Postoje prilične razlike u stavovima u vezi sa opravdavanjem nasilja prema ženama između mladih žena iz opšte populacije i iz romskih naselja – 3,2% žena uzrasta od 15-17 iz opšte populacije naspram 29,1% iz romskih naselja opravdava fizičko nasilje supruga/partnera prema ženi.¹⁷⁷¹ Mlade žene iz opšte populacije koje žive u ruralnim područjima imaju tolerantnije stavove prema porodičnom i partnerskom nasilju u poređenju sa onima koje žive u urbanim sredinama, a u siromašnijim domaćinstvima je opravdavanje nasilja više rasprostranjeno, posebno među mladim ženama koje žive u romskim naseljima.¹⁷⁷²

Romkinje su neobrazovanije i nepismenije i u poređenju sa Romima i u poređenju sa ženama iz većinske populacije. Osnovno obrazovanje ima 44% Romkinja, a veliki jaz postoji na nivou srednjoškolskog obrazovanja, 11,5% romske populacije ima završenu srednju školu, od čega je samo 30% žena.¹⁷⁷³ Romkinje rano napuštaju obrazovni sistem, osnovnu školu završi 63% devojčica iz romskih naselja naspram 98% devojčica iz opšte populacije, a samo 14,9% devojčica iz romskih naselja pohađa srednju školu.¹⁷⁷⁴ Romi i Romkinje su u visokom obrazovanju veoma malo zastupljeni, odnosno, oni čine manje od 1% ukupne studentske populacije.¹⁷⁷⁵ Romkinje se veoma teško zapošljavaju čak i kada imaju formalno obrazovanje, a one koje su zaposlene najčešće rade na najnižim i najmanje plaćenim poslovima. U romskoj populaciji muškarci čine 77,5% aktivnih, odnosno, onih koji obavljaju neko zanimanje, dok Romkinje čine samo 22,5%, što je znatna razlika u odnosu na većinsku populaciju gde je taj odnos 57,9% za muškarce i 42,1% za žene.¹⁷⁷⁶ U Srbiji su samo dve Romkinje odbornice u

---

¹⁷⁶⁹ Sanja Čopić i Bejan Šaćiri, *Nasilje nad Romkinjama u porodici i partnerskim odnosima u Beogradu: Struktura, karakteristike i društvena reakcija*, Viktimološko društvo Srbije i Romski ženski centar BIBIJA, Beograd, 2018, str. 7

¹⁷⁷⁰ Ibid.

¹⁷⁷¹ *Rodni aspekti životnog toka viđeni iz perspektive podataka iz Istraživanja višestrukih pokazatelja (MICS)*, UNICEF, Beograd, 2015

¹⁷⁷² Ibid.

¹⁷⁷³ Svetlana Radovanović i Aleksandar Knežević, *Romi u Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014

¹⁷⁷⁴ *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, 2018, str. 165-166

¹⁷⁷⁵ Ibid, str. 169

¹⁷⁷⁶ Radovanović i Knežević, op.cit, 2014

lokalnim skupštinama, među zaposlenima na izvršilačkim pozicijama ima 13 Romkinja, dok među imenovanim licima nema nijedne Romkinje.¹⁷⁷⁷

Romkinje se suseću sa teškoćama prilikom ostvarivanja prava na zdravstvenu zaštitu, često nemaju zdravstveno osiguranje, usluga zdravstvenih medijatorki nije sistemski regulisana i uprkos činjenici da su rane trudnoće veoma česte među Romkinjama, njihovo učešće u programima pripreme za roditeljstvo je slabo.¹⁷⁷⁸ U posebno teškom položaju su Romkinje bez ličnih dokumenata, koje nemaju pristup zdravstvenim uslugama u vezi sa zaštitom seksualnog i reproduktivnog zdravlja, a zabeleženi su slučajevi u kojima su bolnice pokušale da naplate uslugu porođaja¹⁷⁷⁹ ženama koje su se porodile bez medicinske dokumentacije.¹⁷⁸⁰ Romkinje nemaju dovoljno informacija o pravima u oblasti zdravstvene zaštite, zdravstvenog osiguranja i mehanizmima zaštite prava, nemaju aktivnu ulogu u planiranju porodice, a i dalje postoje slučajevi pravne nevidljivosti, kao i slučajevi u kojima im nije omogućeno da prijave prebivalište na adresu centra za socijalni rad, čime im je onemogućen pristup zdravstvenoj zaštiti.¹⁷⁸¹

8.1.6.2. Diskriminacija žena sa invaliditetom

Prema podacima iz Popisa (2011) u Srbiji ima 8% osoba sa invaliditetom, a među osobama sa invaliditetom ima više žena (58,2%).¹⁷⁸² Žene sa invaliditetom su diskriminisane u svim

---

¹⁷⁷⁷ Poseban izveštaj ZG: Zastupljenost žena na mestima odlučivanja, 2018, str. 24

¹⁷⁷⁸ NGO report on the implementation of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence in Serbia, SOS Vojvodina Network in cooperation with NGO's from Serbia, Novi Sad, 2018, str. 12

¹⁷⁷⁹ Porođaj se smatra hitnim slučajem i sredstva za hitne medicinske usluge pružaju se iz budžeta Republike Srbije za lica nepoznatog prebivališta i druga lica koja ne ostvaruju pravo na hitnu medicinsku pomoć po drugom osnovu. Neke bolnice pokušavaju da naplate usluge od žena koje su rodile bez medicinske dokumentacije, a u Srbiji su to uglavnom Romkinje bez ličnih dokumenata. Dešava se i da porodicama koje nisu u mogućnosti da plate račune za porođaj prete da im neće biti dozvoljeno da uzmu dete iz bolnice dok ne izmire troškove. *Shadow Report to the CEDAW*, op.cit, 2019, str. 9

¹⁷⁸⁰ *Praksis: Ogromni bolnički troškovi za porodilje bez dokumenata*, Dijalog.net, 19.8.2018, dostupno na: <https://www.dijalog.net/praxis-ogromni-bolnicki-troskovi-za-porodilje-bez-dokumenata/>, 13.12.2018.

¹⁷⁸¹ Poseban izveštaj Zaštitnika građana o reproduktivnom zdravlju Romkinja, Zaštitnik građana, Beograd, 2017, str. 2-3

¹⁷⁸² Milan M. Marković, *Osobe sa invaliditetom u Srbiji*, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014, str. 21

oblastima društvenog i privatnog života,¹⁷⁸³ nevidljive su u javnom životu, nailaze na prepreke u obrazovanju i ostvarivanju prava iz zdravstvene i socijalne zaštite, siromašnije su i više nezaposlene od muškaraca sa invaliditetom, žrtve su različitih oblika nasilja, a u društvu su prisutni stereotipi i predrasude u vezi sa njihovim rodnim ulogama, posebno u vezi sa roditeljstvom.¹⁷⁸⁴ Praksa Poverenika za zaštitu ravnopravnosti pokazuje da je najviše pritužbi 2018. godine podneto zbog diskriminacije na osnovu invaliditeta, više od četvrtine od ukupnog broja, a od tog broja skoro 80% podneto je zbog diskriminacije prilikom pružanja javnih usluga ili pri korišćenju objekata i površina, što ukazuje na prepreke sa kojima se osobe sa invaliditetom suočavaju kada je u pitanju dostupnost objekata i usluga, informacija i komunikacija.¹⁷⁸⁵

Stereotipne rodne uloge muškaraca i žena u Srbiji, odnosno, ono što društvo očekuje od žena i muškaraca, otežavaju položaj žena sa invaliditetom. Žene sa invaliditetom nisu u javnosti predstavljene kao žene koje su uklapaju u tradicionalne rodne uloge, a njihov invaliditet se meri u odnosu na to koliko ometa ispunjavanje tradicionalne uloge žene.¹⁷⁸⁶ U društvu je prisutan stereotip da žene sa invaliditetom najčešće nisu u mogućnosti da ispune tu ulogu na društveno prihvatljiv način. U poređenju sa muškarcima sa invaliditetom i ženama bez invaliditeta, žene sa invaliditetom češće ostaju van braka, kasnije se udaju i često se razvedu ukoliko se udaju.¹⁷⁸⁷ Posebno im se osporava pravo na brak i materinstvo, nisu obezbeđeni servisi podrške,¹⁷⁸⁸ a one najčešće strepe da neće moći da budu dobre majke zbog invaliditeta, zanemarujući svoje druge karakteristike i sposobnosti usled niskog samopouzdanja i internalizovanih predrasuda.¹⁷⁸⁹

Nedovoljno razvijeni servisi podrške za samostalan život i neprilagođenost tržišta rada predstavljaju prepreku za žene sa invaliditetom, između ostalog i u vezi sa zasnivanjem porodice

---

¹⁷⁸³ Opširnije: Zorica Mršević, „Dvostruka diskriminacija invalidkinja kao marginalizovane grupe žena“, u: Petar Teofilović (ur), *Ombudsman protiv dvostruke diskriminacije žena*, Pokrajinski ombudsman, Novi Sad, 2008, str. 41-52

¹⁷⁸⁴ Više informacija: *Poseban izveštaj o diskriminaciji osoba sa invaliditetom*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013; *Poseban izveštaj PZR o diskriminaciji žena*, op.cit, 2015

¹⁷⁸⁵ *Izveštaj PZR za 2018*, str. 4, 90, 96

¹⁷⁸⁶ Lepojka Čarević Mitanovski, Violeta Kočić Mitaček i Marko Savić, *Žene sa invaliditetom u Srbiji - Prva analiza stanja i pravne regulative o položaju žena sa invaliditetom u Republici Srbiji*, Beograd, 2009, str. 27

¹⁷⁸⁷ Rannveig Traustadottir i dr, *Prepreke za jednakost – dvostruka diskriminacija žena sa invaliditetom*, Centar za samostalni život invalida Srbije, Beograd, 2004, str 4-10

¹⁷⁸⁸ Olivera Ilkić i Lepojka Čarević Mitanovski, *Studija slučajeve: Žene sa invaliditetom nevidljive žrtve nasilja, ...Iz kruga – organizacija za zaštitu prava i podršku ženama sa invaliditetom Srbije*, Beograd, 2008

¹⁷⁸⁹ Veronika Mitro, Dajana Damjanović i Svjetlana Timotić, *Seksualnost žena sa motornim invaliditetom u Vojvodini, ...Iz kruga – Vojvodina*, Novi Sad, 2014

i roditeljstvom.¹⁷⁹⁰ Strah koji postoji da će žena sa invaliditetom roditi dete sa invaliditetom uglavnom je neosnovan jer većina invaliditeta nije nasledna, ali ovaj strah doprinosi diskriminaciji žena sa invaliditetom generalno.¹⁷⁹¹ Takođe, nepostojanje podrške u vezi sa roditeljstvom ima negativne posledice po žene sa invaliditetom jer su prinuđene da zavise od podrške partnera i/ili porodice, a veoma često ne uspevaju da dobiju starateljstvo nad detetom u slučaju razvoda jer ih i socijalne službe i sudovi ne smatraju dovoljno kompetentnim za obavljanje roditeljskih dužnosti zbog invaliditeta.¹⁷⁹² Žene sa intelektualnim i psihosocijalnim invaliditetom predstavljaju posebno marginalizovanu grupu žena, koja je u riziku od lišenja poslovne sposobnosti.¹⁷⁹³ Poslovna sposobnost je sposobnost odlučivanja o sopstvenim pravima i obavezama, što znači da žena koja je lišena poslovne sposobnosti ne može samostalno da odluči o braku, zasnivanju porodice i rađanju. Usluge podrške u zajednici za osobe sa psihosocijalnim i intelektualnim invaliditetom nisu obezbeđene, iako je u toku reforma sistema socijalne zaštite.¹⁷⁹⁴ Zbog toga se majkama sa invaliditetom ponekad oduzimaju deca, zbog predrasuda da nisu sposobne da brinu o deci, a posebno ukoliko imaju intelektualni ili psihosocijalni invaliditet i/ili su lišene poslovne sposobnosti.¹⁷⁹⁵

Žene sa invaliditetom su uglavnom društveno nevidljive, te su često žrtve psihičkog, fizičkog, seksualnog, ekonomskog i institucionalnog nasilja.¹⁷⁹⁶ One su u većem riziku od nasilja u poređenju sa ženama iz šire populacije, a pored svih vrsta i manifestacija nasilja kojem su izložene sve žene, nasilje nad ženama sa invaliditetom ima i neke specifične manifestacije: pretnje institucionalizacijom, pretnje oduzimanjem dece, kućnih ljubimaca ili pasa vodiča,

---

¹⁷⁹⁰ Lepojka Čarević Mitanovski i Marko Milanović, *Pravo žena sa invaliditetom na roditeljstvo i porodicu, ...Iz kruga* – Beograd i IDEAS – Centar za istraživanje irazvoj društva, Beograd, 2015

¹⁷⁹¹ Traustadottir i dr, op.cit, 2004, str 4-10

¹⁷⁹² Čarević Mitanovski i Milanović, op.cit, 2015

¹⁷⁹³ Opširnije o poslovnoj sposobnosti i sudskoj praksi u vezi sa lišenjem poslovne sposobnosti: Kosana Beker, *Pravo da donesem odluku*, Inicijativa za inkluziju VelikiMali, Pančevo, 2010; Kosana Beker, *Lišenje poslovne sposobnosti - Zakoni i praksa u Republici Srbiji*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2014; Kosana Beker i Tijana Milošević, *Poslovna sposobnost: Sudska praksa i zakoni u Srbiji u 2016. godini*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2016; *Who gets to decide? Right to legal capacity for persons with intellectual and psychosocial disabilities*, Commissioner for Human Rights, Office of the Council of Europe, 2012

¹⁷⁹⁴ *Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji za period 2011-2014*, Vlada Republike Srbije, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd, 2014

¹⁷⁹⁵ Kosana Beker, *Zaštita od višestruke diskriminacije žena – Majke sa invaliditetom u sistemu socijalne zaštite*, *Studije slučaja iz prakse Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Oktobarski susreti u socijalnoj zaštiti 2015, Niš, 2016c

¹⁷⁹⁶ Čarević Mitanovski, Kočić Mitaček i Savić, op.cit, 2009, str. 27

vredanje zbog invaliditeta, oduzimanje pomoćnih sredstava i pomagala (npr. invalidska kolica), odbijanje pomoći u obavljanju svakodnevne higijene, hranjenja ili davanja lekova i slično.¹⁷⁹⁷

Izlazak iz nasilja za žene sa invaliditetom otežan je jer je često zavisna od nasilnika u smislu podrške koja im je neophodna a bez koje mogu da ostanu ukoliko prijave nasilje, a postoje i dodatni otežavajući faktori kao što su strah da im nadležni organi neće verovati, komunikacijska i fizička nepristupačnost javnih službi i slično.¹⁷⁹⁸ Pored toga, iako određene usluge namenjene osobama sa invaliditetom postoje u sistemu socijalne zaštite, kao što su pomoć u kući i personalna asistencija,¹⁷⁹⁹ finansiranje ovih usluga je na nivou lokalnih samouprava zbog čega postoje velike razlike u dostupnosti usluge širom Srbije. Na primer, usluga personalne asistencije pruža se u samo deset gradova u Srbiji, ukupan broj korisnika u novembru 2018. godine bio je 166, od čega su polovina bile žene sa invaliditetom.¹⁸⁰⁰ Imajući u vidu rodne uloge žena sa invaliditetom, može se zaključiti da je usluga personalne asistencije njima potrebija. Međutim, ne postoji posebna usluga, niti je moguće koristiti neku od postojećih usluga za žene sa invaliditetom u situaciji nasilja. Zakonom o sprečavanju nasilja u porodici uvedena je mogućnost izricanja hitnih mera (privremeno udaljenje učinioca iz stana i privremena zabrana učiniocu da kontaktira i prilazi žrtvi nasilja).¹⁸⁰¹ Hitne mere su veliki korak u poboljšanju zaštite žena od nasilja, ali za žene sa invaliditetom u situaciji nasilja ova mogućnost veoma često nije odgovarajuća jer su nasilnici najčešće osobe koje im pružaju podršku, te ukoliko njega isele iz stana, žena sa invaliditetom ostaje bez neophodne podrške. Nema pouzdanih podataka o ženama sa invaliditetom koje su žrtve nasilja, jer se okolnost da li žrtva nasilja ima invaliditet ne beleži u zvaničnim evidencijama. Tokom 2017. godine, centri za socijalni rad na teritoriji AP Vojvodine evidentirali su 69 odraslih žrtava nasilja sa invaliditetom (72% žena) i 15 dece s invaliditetom (9 devojčica i 6 dečaka).¹⁸⁰²

---

¹⁷⁹⁷ Kosana Beker i Tijana Milošević, *Nasilje nad ženama sa invaliditetom u rezidencijalnim ustanovama – Polazna studija*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2017, str. 67-73

¹⁷⁹⁸ Ibid.

¹⁷⁹⁹ Više o uslugama socijalne zaštite: Gordana Matković i Milica Stranjaković, *Mapiranje usluga socijalne zaštite u nadležnosti lokalnih samouprava*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd, 2016

¹⁸⁰⁰ Podaci dobijeni u januaru 2019. godine od Centra za samostalan život osoba sa invaliditetom, licenciranog pružaoca usluge personalne asistencije i uključuje podatke svih licenciranih pružalaca ove usluge (Živeti uspravno Novi Sad i Volja za životom Velika Plana)

¹⁸⁰¹ Član 17. Zakona o sprečavanju nasilja u porodici

¹⁸⁰² *Godišnji izveštaj Pokrajinskog zaštitnika građana – Ombudsmana za 2018. godinu*, str. 67

U Srbiji ima nekoliko hiljada žena sa invaliditetom u rezidencijalnim ustanovama¹⁸⁰³ koje su u riziku od zlostavljanja, zanemarivanja i seksualnog nasilja od drugih korisnika, zaposlenih i osoba van ustanove.¹⁸⁰⁴ Žene sa invaliditetom u rezidencijalnim institucijama izložene su manifestacijama nasilja koje je uslovljeno životom u instituciji, one mogu biti žrtve zlostavljanja i zanemarivanja, fizičkog sputavanja i izolacije, kao svim drugim oblicima nasilja.¹⁸⁰⁵ Pored toga, žene sa invaliditetom u rezidencijalnim ustanovama, posebno one koje su lišene poslovne sposobnosti, izložene su i rodno specifičnim oblicima nasilja: prinudnom davanju kontraceptivnih sredstava, prisilnoj sterilizaciji, prisilnom abortusu, odvajanju od dece i slično.¹⁸⁰⁶ One nisu dovoljno informisane o pristanku na medicinski tretman u vezi sa seksualnim i reproduktivnim pravima.¹⁸⁰⁷ Postojeći zakonski i strateški okvir prevashodno obezbeđuje zaštitu žena od nasilja u porodici i nasilja u partnerskim odnosima, dok je nedovoljno pažnje posvećeno uspostavljanju okvira za sprečavanje i zaštitu žena koje borave u rezidencijalnim ustanovama ili koriste različite usluge i službe podrške u lokalnoj zajednici.¹⁸⁰⁸

Odnos društva u Srbiji prema ženama sa invaliditetom može se sagledati kroz odredbe krivičnog zakonodavstva u vezi sa seksualnim nasiljem. Za krivično delo silovanje¹⁸⁰⁹ propisana je kazna zatvora u trajanju od pet do 12 godina. Međutim, ukoliko je silovana žena sa invaliditetom, ovo delo se ne kvalifikuje kao silovanje, već kao krivično delo obljuba nad nemoćnim licem,¹⁸¹⁰ za koje je do novembra 2016. godine bila propisana manja kazna zatvora (od dve do 10 godina). Na nedopustivost nižeg stepena zaštite žena sa invaliditetom od seksualnog nasilja ukazao je i Komitet za prava osoba sa invaliditetom.¹⁸¹¹ Iako su kazne za ova dva krivična dela sada

---

¹⁸⁰³ Ustanove socijalne zaštite i psihijatrijske ustanove

¹⁸⁰⁴ Opširnije: Kosana Beker i Biljana Janjić, „Osobe sa invaliditetom u institucijama kao žrtve diskriminacije i kršenja ljudskih prava“, *Temida* br. 1, godina 19, mart 2016, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2016

¹⁸⁰⁵ Biljana Janjić i Dragana Ćirić Milovanović, *Ovde i zidovi imaju uši: Svedočenja žena sa mentalnim invaliditetom o rodno zasnovanom nasilju u rezidencijalnim ustanovama*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2017

¹⁸⁰⁶ Ibid.

¹⁸⁰⁷ *Shadow Report to the CEDAW*, op.cit, 2019, str. 12-14

¹⁸⁰⁸ Nevena Petrušić, *Smernice za sprečavanje nasilja prema ženama sa invaliditetom u uslugama/službama podrške*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2017, str 4-5

¹⁸⁰⁹ Član 178. stav 1. Krivičnog zakonika

¹⁸¹⁰ Član 179. stav 1. Krivičnog zakonika

¹⁸¹¹ Komitet za prava osoba sa invaliditetom izrazio je zabrinutost što žene sa invaliditetom u Srbiji nisu zaštićene od seksualnog nasilja na isti način kao i žene bez invaliditeta, pa je preporučio Srbiji da izmeni Krivični zakonik i obezbedi da postupak, kazne i naknade štete za žrtve sa invaliditetom budu usaglašene sa odredbama Konvencije o

izjednačene¹⁸¹² u Krivičnom zakoniku i dalje postoje dva suštinski ista krivična dela, odnosno, jedina razlika je u ličnom svojstvu žrtve (invaliditetu) prema kojem se vrši kvalifikacija krivičnog dela.¹⁸¹³

Osobe sa invaliditetom u Srbiji imaju niži nivo obrazovanja u poređenju sa većinskom populacijom, a žene sa invaliditetom su manje obrazovane u poređenju sa muškarcima sa invaliditetom. Oko 12% osoba sa invaliditetom starijih od 15 godina nikada nije pohađalo osnovnu školu, ali je velika nesrazmera između muškaraca i žena, jer među osobama bez školske sprema ima 81,4% žena.¹⁸¹⁴ Nadalje, 32,8% osoba sa invaliditetom ima nepotpunu osnovnu školu od kojih je 67% žena,¹⁸¹⁵ 20,6% osoba sa invaliditetom ima završenu osnovnu školu (57,25% žena)¹⁸¹⁶ oko četvrtine ima završenu srednju školu (42,9% žena).¹⁸¹⁷ Samo 6,5% osoba sa invaliditetom ima više i visoko obrazovanje (oko 40% žena)¹⁸¹⁸ a ovaj trend se nastavlja – u 2014. godini bilo je 6,7% studenata sa invaliditetom.¹⁸¹⁹ Brojni su izazovi u vezi sa obrazovanjem dece sa invaliditetom i smetnjama u razvoju. Ustanove obrazovanja i vaspitanja nisu pristupačne, još uvek se obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju odvija u segregisanim uslovima, prisutni su otpori prema inkluzivnom obrazovanju, interesorne komisije ne funkcionišu ujednačeno, deca sa smetnjama u razvoju koja su u rezidencijalnim institucijama uglavnom nisu uključena u obrazovanje.¹⁸²⁰ U društvu je prisutan visok nivo predrasuda prema

---

pravima osoba sa invaliditetom. *Zaključna zapažanja povodom Inicijalnog izveštaja Republike Srbije*, Komitet za prava osoba sa invaliditetom, CRPD/C/SRB/CO/1 od 21. aprila 2016. godine

¹⁸¹² Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, „Službeni glasnik RS“, br. 94/2016

¹⁸¹³ CEDAW komitet je ukazao da je neophodno izmeniti diskriminatornu terminologiju koja se koristi u Krivičnom zakoniku (obljuba nad nemoćnim licem). CEDAW/C/SRB/CO/4, 2019, para. 23

¹⁸¹⁴ Marković, op.cit, 2014, str. 51

¹⁸¹⁵ Ibid, str. 53-55

¹⁸¹⁶ Ibid, str. 56-58

¹⁸¹⁷ Ibid, str. 59-61

¹⁸¹⁸ Ibid, str. 62-67

¹⁸¹⁹ Mirko Savić i Ivana Živadinović (ur), *Socijalna dimenzija studiranja u Srbiji – EUROSTUDENT V izveštaj za Republiku Srbiju*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2015.

¹⁸²⁰ Opširnije: *Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji dece u Srbiji*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013; *Poseban izveštaj ZG: Inkluzivno obrazovanje*, op.cit, 2018; *Situaciona analiza – Položaj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u Republici Srbiji*, Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom – NOOIS, Beograd, 2017; Nataša Milojević i Valentina Zavišić, *Inkluzivno obrazovanje = uspešan obrazovni sistem. Profesionalne kompetencije za inkluzivno obrazovanje*, Inicijativa za inkluziju VelikiMali, Pančevo, 2011; Kosana Beker i Biljana Janjić, *Isključivanje i segregacija dece sa smetnjama u razvoju na rezidencijalnom smeštaju iz obrazovnog sistema*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2016

deci sa smetnjama u razvoju, pa 76,3% građana misli da deca sa smetnjama u razvoju i sa invaliditetom imaju negativan uticaj na druge učenike u razredu i školi.¹⁸²¹

Nepovoljna obrazovna struktura osoba sa invaliditetom odražava se i na njihov položaj na tržištu rada. Obrazovna struktura osoba sa invaliditetom koje su bile na evidencije Nacionalne službe za zapošljavanje 2016. godine je sledeća: 38,8% nekvalifikovanih i niskokvalifikovanih, 54,7% sa srednjom školom, 3,2% sa višom školom i 3,1% sa visokim obrazovanjem.¹⁸²² Među osobama koje traže zaposlenje manji je broj žena sa invaliditetom (38%), a učešće osoba sa invaliditetom u ukupnom broju nezaposlenih na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje iznosi 2,3%.¹⁸²³ U pogledu starosne strukture, svega 17% osoba sa invaliditetom je mlađe od 30 godina, dok je 41% nezaposlenih osoba sa invaliditetom starije od 50 godina.¹⁸²⁴ Niske kvalifikacije i starosna struktura nezaposlenih osoba sa invaliditetom utiče na njihovu zapošljivost i uključivanje u mere aktivne politike zapošljavanja.

Žene sa invaliditetom suočavaju se sa ozbiljnim barijerama u pristupu zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenim uslugama, posebno u vezi sa zaštitom seksualnog i reproduktivnog zdravlja. Postoje nedostaci u samom zdravstvenom sistemu, koji se ogledaju kroz nedostatak medicinskog osoblja i čekanje na specijalističke preglede, ali i kroz nedovoljnu senzibilisanost i informisanost zdravstvenih radnika koji često imaju predrasude prema ženama sa invaliditetom.¹⁸²⁵ Pored toga, žene sa invaliditetom su nevidljive u zdravstvenom sistemu, primetan je nedostatak razumnog prilagođavanja usluga (npr. nemogućnost zakazivanja pregleda adekvatne dužine) i odsustvo regulacije prilagođavanja (asistencija prilikom pregleda, tumači za znakovni jezik, nepostojanje informativnih materijala u prilagođenim formatima i drugo), zgrade i prostorije su nepristupačne i nema adekvatne opreme (npr. hidraulični ginekološki stolovi).¹⁸²⁶

---

¹⁸²¹ MICS 5, op.cit, 2014

¹⁸²² *Izveštaj Republike Srbije o sprovođenju preporuka br. 33 i 54 Komiteta za prava osoba sa invaliditetom*, Vlada Republike Srbije, Beograd, 8.5.2017

¹⁸²³ *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*, op.cit, 2018, str. 32, 45, 110, 124, 155

¹⁸²⁴ Ibid.

¹⁸²⁵ Kosana Bekker i Višnja Baćanović, *Reproduktivno zdravlje žena sa invaliditetom u AP Vojvodini*, Pokrajinski zaštitnik građana – Ombudsman, Novi Sad, 2018, str. 61

¹⁸²⁶ Ibid, str. 62-63

8.1.6.3. Diskriminacija žena na selu

U Srbiji postoje velike razlike između ruralne i urbane populacije, a žene koje žive na selu su u lošijem položaju u odnosu na muškarce. One nemaju adekvatan pristup obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, socijalnim i drugim uslugama, siromašnije su od muškaraca, ne učestvuju u donošenju odluka na svim nivoima i suočavaju se sa brojnim preprekama prilikom ostvarivanja svojih prava.¹⁸²⁷ U Srbiji je prisutna je depopulacija sela, gradska naselja čine 3,6% svih naselja, a u njima živi skoro 60% populacije.¹⁸²⁸ Mladi, a posebno mlade žene odlaze sa sela, prisutan je polni debalans u mlađim generacijama i dugotrajno nizak fertilitet na selu.¹⁸²⁹ Način života žena na selu u Srbiji je tradicionalan i patrijarhalan, a njihov položaj je uslovljen izraženim ekonomskim nejednakostima, neadekvatnom učešću u odlučivanju na gazdinstvu, ograničenim pristupom prihodima domaćinstva i neuravnoteženom raspodelom odgovornosti i aktivnosti u vezi sa održavanjem domaćinstva i porodice.¹⁸³⁰

U Srbiji je veći broj nepismenih i kompjuterski nepismenih žena u odnosu na muškarce,¹⁸³¹ a žene sa sela su u najnepovoljnijem položaju, ukupno je 1,57% nepismenih žena među urbanom populacijom a 5,48% među ženama sa sela.¹⁸³² Slična situacija je i sa nivoom obrazovanja, bez osnovne škole je 30,4% seoskih žena, srednje obrazovanje ima 36%, a više i visoko obrazovanje 6% seoskih žena.¹⁸³³ Preko četvrtine seoskih žena nije završilo srednju školu zbog stava porodice da ženama nije potreban viši nivo obrazovanja, a skoro petina zbog pritiska porodice da ostanu da rade u domaćinstvu ili na gazdinstvu, kao i zbog nedostatka finansijskih sredstava.¹⁸³⁴

---

¹⁸²⁷ Kosana Beker et al, *Situation of rural women in Serbia: Report*, Shadow Report to the CEDAW Committee regarding the fourth reporting cycle of Serbia, Informal network of women's organizations dealing with the situation of rural women, UN Women, Belgrade, 2017, str. 1-2

¹⁸²⁸ Milovan M. Mitrović, *Sela u Srbiji – Promene strukture i problemi održivog razvoja*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2015, str. 37–38

¹⁸²⁹ Marina Blagojević, *Žene na selu u Vojvodini: svakodnevni život i ruralni razvoj (rezultati anketnog istraživanja)*, Pokrajinski sekretarijat za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2010, str. 22-23

¹⁸³⁰ *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednih domaćinstava: položaj, uloge i socijalna prava*, SeCons – grupa za razvojnu inicijativu, Beograd, 2008

¹⁸³¹ Prema rezultatima popisa iz 2011. godine, u ukupnoj populaciji ima 1,96% nepismenih, od čega 0,72% muškaraca i 3,12% žena.

¹⁸³² Popis domaćinstava i stanova 2011. godine u Republici Srbiji, *Stanovništvo, Popisna knjiga br. 3, Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost: Podaci po opštinama i gradovima*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2013, str. 104.

¹⁸³³ Ibid, str. 32–33.

¹⁸³⁴ *Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije i predlog mera za unapređenje*, SeConS – grupa za razvojnu inicijativu i Unicef, Beograd, 2011, str. 37

Porodična poljoprivredna gazdinstva uglavnom su registrovana na muškarce, samo je 17,3% gazdinstava registrovano na žene, a 15,9% žena su upravnice gazdinstava.¹⁸³⁵ Iako su žene intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvima, one su retko stalno zaposlene na gazdinstvu (14,8%), odnosno, najčešće su neformalno angažovane u obavljanju poljoprivrednih poslova (63%).¹⁸³⁶ Žene na selu imaju veću stopu aktivnosti i zaposlenosti, ali je stopa nepoljoprivredne zaposlenosti seoskih žena znatno niža nego kod gradskih žena, što znači da se njihova zaposlenost koncentriše u najčešće nisko produktivnom poljoprivrednom radu.¹⁸³⁷ Većina žena u seoskim oblastima je u statusu pomažućih članova na gazdinstvu, a ovaj status karakteriše da nemaju ugovore, ne primaju platu i zbog toga najčešće nemaju zdravstvenu zaštitu, penzijsko-invalidsko osiguranje, nemaju pravo na naknadu tokom trudnoće i nakon porođaja, a udeo žena pomažućih članova domaćinstva među ženama starijim od 45 godina na selu znatno je veći nego među ženama iste starosti u gradu.¹⁸³⁸ Preko 92% žena na selu starijih od 60 godina ima ulogu pomažućih članova domaćinstva i to u poljoprivrednoj proizvodnji i kao neformalne negovateljke bolesnih članova porodice.¹⁸³⁹

Značajne su razlike u vlasništvu nad imovinom između muškaraca i žena, koje su povezane sa razlikama u nasleđivanju i upisu svojine.¹⁸⁴⁰ Svojina je najvažnije merilo ekonomske nejednakosti, značajnija od zaposlenosti i prihoda, s obzirom da ekonomska nejednakost između muškaraca i žena, na pojedinačnom i grupnom nivou, kumulativno stvara razlike u svojini.¹⁸⁴¹ Muškarci su u Srbiji vlasnici oko 3/5 celokupne imovine, procenat muškaraca koji su vlasnici poljoprivrednog zemljišta dva puta je veći nego procenat žena, a muškarci mnogo češće stižu imovinu nasleđivanjem i poklonom, dok je situacija ujednačenija kod imovine koju su stekli kupovinom.¹⁸⁴² Muškarci češće stižu imovinu nasleđivanjem jer je i dalje rasprostranjena praksa da žene ne nasleđuju kuću i imanje, odnosno, od njih se očekuje da se odreknu kuće i imanja u

---

¹⁸³⁵ *Popis poljoprivrede 2012, Poljoprivreda u Republici Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2013.

¹⁸³⁶ Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine.

¹⁸³⁷ *Tržište rada u Srbiji-položaj žena 45+*, op.cit, 2017, str. 35-36

¹⁸³⁸ Ibid.

¹⁸³⁹ Ibid, str.10, 17-18

¹⁸⁴⁰ Blagojević Hjuson, op.cit, 2013, str. 134

¹⁸⁴¹ Ibid, str. 76-77

¹⁸⁴² *Gender disaggregated data – Western Balkan, Statistical Reports 2005–2013*, FAO – Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2014, dostupno na: http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/nr/land_tenure/Genders_Report_WB.pdf, 15.12.2018.

korist svoje dece.¹⁸⁴³ Veoma loš položaj seoskih žena evidentan je i kroz podatak da je 88% kuća u seoskim područjima u vlasništvu muškaraca, kao i da 84% žena ne poseduje poljoprivredno zemljište.¹⁸⁴⁴ Seoske žene u Vojvodini nemaju vlasništvo niti suvlasništvo nad kućom u 61% slučajeva, 4/5 ispitanica nema vlasništvo nad imanjem, a 78,5% žena nema automobil.¹⁸⁴⁵ U kulturne aktivnosti uključeno je više žena koje žive u gradu (21%) nego žena koja žive na selu (6,7%), ali se ovaj broj odnosi se na mlađe žene sa sela jer starije žene uglavnom ne idu na kulturna dešavanja.¹⁸⁴⁶ Seoske žene su veoma podzastupljene u organima vlasti na lokalnu i ne učestvuju u razvoju ekonomske i kulturne politike u selima. U Vojvodini žene na selu najčešće pokreću aktivnosti koje se odnose na očuvanje kulturne baštine, izložbe rukotvorina, lokalne hrane, kao i humanitarne akcije.¹⁸⁴⁷

8.1.6.4. Diskriminacija LBT žena

Diskriminacija LGBTI populacije široko je rasprostranjena u Srbiji, a ova grupa je isključena iz javnog života, pristupa ključnim uslugama, često su žrtve nasilja, teže se zapošljavaju i izložene su siromaštvu.¹⁸⁴⁸ Uprkos solidnom zakonodavnom okviru, LGBTI osobe imaju teškoće prilikom ostvarivanja mnogih prava, a postoje pojedinci i grupe u Srbiji koji ne prihvataju različitosti i smatraju da se priznavanjem prava LGBTI osobama ugrožavaju „prave vrednosti“, deca i porodica.¹⁸⁴⁹ Prema LGBTI zajednici u Srbiji postoji visoka socijalna distanca, 58,3% građana ne podržava pravo na istopolni brak, dok 52,6% njih smatra da ne treba da imaju pravo na usvajanje dece.¹⁸⁵⁰ U Srbiji postoji visok stepen porodičnog tradicionalizma i tradicionalnog

---

¹⁸⁴³ *Alternativni izveštaj Komitetu za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena o diskriminaciji starijih žena u Republici Srbiji*, Amity-Snaga prijateljstva, Beograd, jun 2018, str. 17-20, 22

¹⁸⁴⁴ *Ibid.*

¹⁸⁴⁵ Blagojević, op.cit, 2010, str: 29-40, 54 i 85

¹⁸⁴⁶ *Izveštaj PZR za 2017. godinu*, str. 48-49

¹⁸⁴⁷ Ružica Rudić Vranić i Tatjana Obradović Tošić, *Rodno određeni lokalni razvoj*, Femina Creativa, Subotica, 2012.

¹⁸⁴⁸ *Diskriminacija seksualnih manjina u obrazovanju i stanovanju: dokazi iz dva terenska eksperimenta u Srbiji*, World Bank, 2018, str. 1-3

¹⁸⁴⁹ *Ljudska prava u Srbiji 2017*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2018, str. 314

¹⁸⁵⁰ Lazar Subotić i dr, *Stavovi studenata Univerziteta u Beogradu o rodnoj ravnopravnosti u Republici Srbiji*, Centar za međunarodnu javnu politiku, Beograd, 2019, str. 25-26

shvatanja rodnih uloga u porodici, odnosno, društvo još uvek pretežno patrijarhalno,¹⁸⁵¹ što se nesumnjivo odražava i na položaj LGBTI osoba u privatnoj i javnoj sferi.

I dalje su prisutni incidenti i zločini motivisani mržnjom, ali LGBTI osobe često ne prijavljuju slučajeve nasilja i diskriminacije, zbog straha od stigmatizacije, sekundarne viktimizacije i nepoverenja u rad državnih institucija.¹⁸⁵² Međutim, pripadnici LGBTI populacije imaju najveće poverenje u članove svoje porodice i druge bliske osobe, te sa njima razgovaraju o diskriminaciji i nasilju kojima su izloženi.¹⁸⁵³ Osim nasilja u javnoj sferi, LGBTI osobe su žrtve nasilja u porodici, ali se o tome manje govori i generalno nema dovoljno podataka, posebno o nasilju u porodici nad mladim LGBTI osobama, uključujući verbalno i fizičko zlostavljanje, izbacivanje iz porodičnog doma, kao i prisilno lečenje.¹⁸⁵⁴

Kao i u svakoj drugoj grupi, LBT žene su u lošijem položaju u odnosu na muškarce. Istraživanja pokazuju da su lezbejke izložene visokom riziku od nasilja u partnerskom odnosu i porodici, ali u Srbiji nema zvaničnih podataka o učestalosti nasilja nad lezbejkama, a u Posebnom protokolu o postupanju policijskih službenika u slučajevima nasilja nad ženama u porodici i partnerskim odnosima¹⁸⁵⁵ ne postoji deo o postupanju u slučajevima nasilja u istopolnim zajednicama ili prema lezbejkama.¹⁸⁵⁶ Romkinje lezbejke su posebno ugrožene, s obzirom da su izložene višestrukoj diskriminaciji i nasilju, uključujući i unutar njihovih zajednica i porodica.¹⁸⁵⁷

Istopolna partnerstva nisu priznata u Srbiji, pa osobe u istopolnim vezama nemaju jednaka prava kao osobe u heteroseksualnim vezama, kao što je pravo na socijalno i zdravstveno osiguranje,

---

¹⁸⁵¹ Marija Radoman, „Istraživanje stavova LGBT populacije o sektoru bezbednosti“, *Filozofija i društvo* XXIII (1), Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 150-171

¹⁸⁵² *Izveštaj PZR za 2017. godinu*, str. 12 i 160

¹⁸⁵³ Tanja Dobrić Brankov, *Diskriminacija i nasilje na osnovu seksualne orijentacije u okviru vršnjačkih grupa*, Organizacija za lezbejska ljudska prava Labris, Beograd, 2012, str. 53

¹⁸⁵⁴ Jovana Stopić i dr, *Biti LGBTI u Istočnoj Evropi: Izveštaj za Srbiju. Participativni pregled i analiza pravnog, institucionalnog, političkog i društveno-ekonomskog okruženja za lezbejske, gej, biseksualne, transrodne i interseksualne osobe i civilno društvo*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj – UNDP, Beograd, 2017, str 15

¹⁸⁵⁵ Posebni protokol Ministarstva unutrašnjih poslova Vlade Republike Srbije o postupanju policijskih službenika u slučajevima nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima, Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2013

¹⁸⁵⁶ Aurelija Đan, *Korak napred nazad dva – Uloga policije u jačanju prevencije i mehanizama zaštite od zločina iz homofobije i transfobije*, Da se zna, Beograd, 2017, str. 21

¹⁸⁵⁷ Stopić i dr, op.cit, 2017, str. 15.

odsustvo sa rada radi nege deteta, odsustvo u slučaju smrti partnera i nasleđivanje.¹⁸⁵⁸ Ograničenja prava obuhvataju pravo na posetu partneru u bolnici i donošenje zdravstvenih odluka kada je neophodno.¹⁸⁵⁹

Zdravstveni radnici uglavnom nemaju dovoljno senzibiliteta i znanja da lezbejkama pruže kvalitetnu medicinsku uslugu, 8,7% lezbejki bilo je diskriminisano tokom ginekološkog pregleda.¹⁸⁶⁰ Lezbejke nisu uključene u pitanja koja se odnose na planiranje porodice, a nije im dozvoljeno da usvoje decu ili da se podvrgnu veštačkoj oplodnji.¹⁸⁶¹ Društveno neprihvatanje drugačijeg seksualnog životnog stila od heteroseksualnog, dovodi do niza stresnih faktora koji pogađaju sve LGBTI osobe, a posebno mlade jer verbalno i fizičko nasilje prema njima prouzrokuje probleme u školi, bežanje od kuće, zloupotrebu alkohola i droga, samopotvrđivanje i slično.¹⁸⁶² U srednjim školama je prisutno maltretiranje LGBTI populacije, diskriminacija i nasilje.¹⁸⁶³ Obrazovni materijali (udžbenici, nastavni planovi i programi) promovišu i održavaju tradicionalne rodne uloge na svim nivoima obrazovanja u Srbiji i ne sadrže informacije o neheteronormativnim seksualnostima, uključujući informacije o lezbejkama, a nastavnici ne prenose ove informacije đacima jer nemaju dovoljno znanja ni senzibiliteta, što dalje osnažuje netoleranciju prema lezbejkama i izlaže ih visokom riziku od fizičkog nasilja, zločina iz mržnje, seksualnih napada i uznemiravanja, kako unutar tako i izvan okvira obrazovanja.¹⁸⁶⁴

Preko 80% LGBT populacije doživelo je uznemiravanje, skoro 30% seksualno uznemiravanje, mnogi su bili stavljeni u lošiji položaj zbog svog ličnog svojstva, odnosno, da im je bilo uskraćeno ili ograničeno neko pravo (npr. pristup nekoj usluzi, ugostiteljskom objektu, instituciji, otpušteni su ili nisu zaposleni isključivo zbog svoje seksualne orijentacije i/ili rodnog

---

¹⁸⁵⁸ *Serbia: Discrimination against Lesbian Women on the Basis of Sexual Orientation Shadow Report*, Labris – Lesbian Human Rights Organisation, Belgrade, 2018, str. 3

¹⁸⁵⁹ Stopić i dr, op.cit, 2017, str. 26.

¹⁸⁶⁰ *Serbia: Discrimination against Lesbian Women on the Basis of Sexual Orientation Shadow Report*, op.cit, 2018, str. 2

¹⁸⁶¹ Ibid, str. 3

¹⁸⁶² Dobrić Brankov, op.cit, 2012, str. 27

¹⁸⁶³ Ibid, str. 20

¹⁸⁶⁴ Senka nad Srbijom – Izveštaj nevladinih organizacija za 55. zasedanje Komiteta CEDAW 2013, Beograd, 2013, str. 50

identiteta, bili su izloženi mobingu).¹⁸⁶⁵ Diskriminaciji su bili izloženi u školi (43,9%), na poslu (28,1%), u ugostiteljskom objektu ili prodavnici (27,4%) i na fakultetu 73 (23,5%).¹⁸⁶⁶

Lezbejke se suočavaju sa problemima prilikom zapošljavanja i na radnom mestu u slučajevima kada se zna njihova seksualna orijentacija ili se pretpostavlja. Većina LGBT osoba (77%) krije svoju seksualnu orijentaciju na radnom mestu od svih zaposlenih, skoro 40% smatra da je bilo diskriminisano na radnom mestu, a preko 90% da Srbija nema dobre mehanizme za zaštitu od diskriminacije na radu.¹⁸⁶⁷ CEDAW komitet je izrazio zabrinutost zbog nedostatka mera za rešavanje problema seksualnog uznemiravanja u sferi rada i zapošljavanja, posebno u odnosu na mlade žene, lezbejke, biseksualne i transrodne žene, kao i zbog nesrazmerno malog broj osuda za seksualno uznemiravanje, što sve negativno utiče na mogućnosti žena za zapošljavanje i napredovanje.¹⁸⁶⁸

Transrodne i transpolne osobe, a posebno žene izložne su diskriminaciji i stigmatizaciji. Novinski tekstovi koji se odnose na trans* osobe često su senzacionalistički i doprinose stvaranju i održavanju negativnih stereotipa o njima – da se uglavnom bave seksualnim radom, da je transrodnost prolazna faza, da su najčešće istopolne seksualne orijentacije i/ili da imaju psihičke probleme.¹⁸⁶⁹ Trans* osobe u Srbiji suočene su sa brojnim životnim i pravnim problemima, od promene podataka u ličnim dokumentima, preko diskriminacije prilikom zapošljavanja, pronalaženja posla, do nasilja prema njima. Transpolne osobe u Srbiji nalaze se u nepovoljnoj situaciji i susreću se sa pravnim problemima od trenutka kad započnu život u skladu sa sopstvenim rodnim identitetom do završetka hirurške operacije prilagođavanja pola, a i nakon toga ostaju neregulisana mnogobrojna pitanja iz oblasti bračnog i porodičnog života, osiguranja i nasleđivanja.¹⁸⁷⁰ Pozitivan pomak je usvajanje Pravilnika o načinu izdavanja i obrascu potvrde nadležne zdravstvene ustanove o promeni pola¹⁸⁷¹ i izmena Zakona o matičnim knjigama,¹⁸⁷²

---

¹⁸⁶⁵ *Samo neka je šareno - Istraživanje potreba i problema LGBT zajednice u Srbiji za 2018. godinu*, Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava, Beograd, 2019, str. 24-25 i 35

¹⁸⁶⁶ Ibid.

¹⁸⁶⁷ *Istraživanje o položaju LGBT+ osoba na tržištu rada*, Ideas, Glic i XY Spectrum, Beograd, 2018;

¹⁸⁶⁸ CEDAW/C/SRB/CO/4, 2019, para. 35

¹⁸⁶⁹ Zorica Mršević, *Transrodno lice pravde*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2017, str. 41-43

¹⁸⁷⁰ Ibid, str. 80-81

¹⁸⁷¹ Pravilnik o načinu izdavanja i obrascu potvrde nadležne zdravstvene ustanove o promeni pola, „Službeni glasnik RS“, br. 103/2018

¹⁸⁷² Zakon o matičnim knjigama, „Službeni glasnik RS“, br. 20/2009, 145/2014 i 47/2018

kojima je propisano da će se promena pola od 1. januara 2019. godine upisivati u matičnu knjigu na osnovu potvrde zdravstvene ustanove, a hirurška intervencija prilagođavanja pola nije uslov za promenu oznake pola u matičnoj knjizi. Promena oznake pola i promena imena može da se upiše nakon godinu dana hormonske terapije, koju je neophodno da prate psihijatar i endokrinolog.¹⁸⁷³

8.1.6.5. Diskriminacija starijih žena

Srbija spada u red demografski starih zemalja, a proces starenja stanovništva nastaviće se i u budućnosti. Skoro 20% stanovništva su osobe sa 65+, među kojima je više žena (57,4%) i one čine 78% jednočlanih staračkih domaćinstava.¹⁸⁷⁴ Period tranzicije i ekonomska kriza veoma nepovoljno su se odrazili na starije osobe, doprineli su veoma lošem socio-ekonomskom položaju starijih u Srbiji, koju karakteriše teška materijalna situacija, visok rizik od siromaštva i neadekvatna dostupnost neophodnih usluga.¹⁸⁷⁵ Rizik od siromaštva i socijalne isključenosti za starije od 65 godine iznosi 35,7%,¹⁸⁷⁶ oko 10% starijih živi ispod granice siromaštva, dok gotovo pola miliona starijih osoba prima minimalnu penziju.¹⁸⁷⁷ Samo četvrtina starijih osoba ima dovoljno za lekove, dok ostali ili nemaju dovoljno (56%) ili nemaju uopšte (13%), dok skoro trećina starijih ne može sebi da priušti hranu koju voli da jede.¹⁸⁷⁸ Sistem socijalne i zdravstvene zaštite ne zadovoljava potrebe starijih ljudi, a drugi vidovi podrške nisu dovoljno dostupni ni pristupačni.¹⁸⁷⁹

Starije žene su posebno osetljiva društvena grupa, koja je izložena višestrukoj diskriminaciji zbog svog pola i starosnog doba, kao i zbog negativne slike, stereotipa i predrasuda prema njima. Većina starijih žena su socijalno isključene, a mnoge od njih suočavaju se sa siromaštvom, nedostatkom adekvatne medicinske i socijalne zaštite, kao i sa različitim vidovima

---

¹⁸⁷³ Član 3. Pravilnika o načinu izdavanja i obrascu potvrde nadležne zdravstvene ustanove o promeni pola

¹⁸⁷⁴ *Procena stanovništva po starosti i polu*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2016

¹⁸⁷⁵ Marija Babović i dr, *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2018, str. 60-63

¹⁸⁷⁶ Rizik od siromaštva i socijalne isključenosti u iznosi 43,4% za mlađe od 65 godina.

¹⁸⁷⁷ Babović i dr, op.cit, 2018, str. 60-63

¹⁸⁷⁸ Nevena Petrušić, Nataša Todorović i Milutin Vračević, *Uvod u starenje i ljudska prava starijih. Pilot studija o finansijskom zlostavljanju starijih*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2015, str. 87-88

¹⁸⁷⁹ *Sintetizovani izveštaj o radu ustanova za smeštaj odraslih i starijih u Srbiji za 2016. godinu*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2017, str. 23

diskriminacije.¹⁸⁸⁰ Starije žene su diskriminisane u mnogim oblastima, one ne učestvuju u kreiranju javnih politika, nemaju adekvatan pristup finansijskim i drugim uslugama i manje su vlasnice imovine. U bračnim zajednicama suprug je u 71,3% slučajeva vlasnik nepokretnosti u kojoj žive, a žena u 14,5% i to najčešće ako žena živi sama (69,7%).¹⁸⁸¹ Među starijim ženama, posebno loš položaj imaju starije seoske žene koje se suočavaju sa brojnim preprekama u ostvarivanju svojih prava. Na primer, veoma često u seoskim sredinama nema dostupnih zdravstvenih usluga koje su im neophodne, zbog čega moraju da odlaze u urbane sredine, odnosno, u najbliže gradove. Prevoz može da bude problem za starije žene, zbog toga što ga nema ili je prilagođen potrebama učenika i zaposlenih, kao i zbog toga što zbog siromaštva nisu u mogućnosti da plate prevoz.¹⁸⁸²

Nasilje prema starijim ženama je široko rasprostranjeno, ali nije dovoljno vidljivo. Starije žene su u većem riziku od nasilja u poređenju sa starijim muškarcima, mnoge od njih godinama trpe nasilje u porodici od supružnika, partnera ili drugih članova porodice.¹⁸⁸³ Oko 32% starijih preživelo je neku vrstu nasilja, a neke starije žene ne prijavljuju nasilje zbog straha, sramote i nepoznavanja mehanizama zaštite.¹⁸⁸⁴ Preko 20% starijih žena bilo je izloženo nekom obliku zlostavljanja, uključujući ekonomsko, psihičko, fizičko nasilje i zanemarivanje.¹⁸⁸⁵ Od ukupnog broja slučajeva porodičnog nasilja u 2016. godini, 13% je bilo nasilje nad starijima, a od toga 65% slučajeva nasilja prema starijim ženama.¹⁸⁸⁶ Nasilje prema starijim osobama u porodičnom kontekstu najčešće vrše njihova deca i unuci, za razliku od nasilja prema drugim članovima porodice, gde se kao dominantan oblik pojavljuje partnersko nasilje, a nasilje nad starijim ženama koje vrše njihovi supružnici/partneri najčešće je deo kontinuiranog nasilja kojem su izložene.¹⁸⁸⁷ Starije žene koje su u ustanovama za smeštaj starijih osoba izložene su nasilju u samoj ustanovi, od drugih korisnika i od članova porodice. Nasilje u ustanovi podrazumeva

---

¹⁸⁸⁰ Poseban izveštaj PZR o diskriminaciji žena, 2015, str. 104-105

¹⁸⁸¹ Alternativni izveštaj o diskriminaciji starijih žena u Republici Srbiji, 2018, str.16

¹⁸⁸² Ibid.

¹⁸⁸³ Ibid, str. 21

¹⁸⁸⁴ Nevena Petrušić, Nataša Todorović i Milutin Vračević, *Nasilje nad starijim osobama: studija o nasilju u porodici*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2012, str. 13

¹⁸⁸⁵ Brankica Janković, Nataša Todorović i Milutin Vračević, *Dobro čuvana porodična tajna – zlostavljanje starijih osoba*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2015, str. 32-34

¹⁸⁸⁶ *Izveštaj o radu centara za socijalnu zaštitu za 2016. godinu*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2017, str. 44-45

¹⁸⁸⁷ Petrušić, Todorović i Vračević, op.cit, 2012, str. 76

fizičko, verbalno i psihičko nasilje, kao i zanemarivanje, a počinioci su i zaposleni u ustanovi i drugi korisnici.¹⁸⁸⁸ Najčešći oblici nasilja kojima su starije žene koje žive u ustanovama za starije izložene od članova porodice su psihičko nasilje i ekonomsko iskorišćavanje, pa se mnoge odlučuju da se odreknu imovine kako bi zaustavile nasilje.¹⁸⁸⁹

Među starijim osobama radno angažovanje imaju uglavnom oni koji se bave poljoprivredom na sopstvenom gazdinstvu, dok druge kategorije zaposlenih nisu zastupljene u većoj meri.¹⁸⁹⁰ Starije žene su višestruko diskriminisane u svakoj fazi procesa zapošljavanja i rada, od postavljanja gornje starosne granice u oglasima za posao, preko poslodavaca koji imaju predrasude u vezi sa zdravljem i sposobnostima starijih žena, do prinudnog odlaska u penziju.¹⁸⁹¹ Oko 17% žena starijih od 65 godina ne prima penziju (naspram 8% muškaraca), a prisutan je rodni jaz u visini penzija između žena i muškaraca, pa žene uglavnom imaju niže penzije.¹⁸⁹² Razlika u visini penzija je posledica razlike u ostvarenom radnom stažu, visini plate koju su primale jer uglavnom zarađuju manje od muškaraca, češće rade sa skraćenim radnim vremenom, češće prekidaju radne karijere ili se penzionišu ranije i nastavljaju da rade kao neformalni negovatelji.¹⁸⁹³ Više od polovine starijih žena nisu zadovoljne svojim ekonomskim položajem (54,4%), a 45,6% žena nema dovoljno sredstava za zadovoljavanje potreba.¹⁸⁹⁴

Manje od jedne trećine starijih na selu ima potrebe koje su neposredno uslovljene siromaštvom, a oko jedne četvrtine ima potrebu za podrškom usled nedostatka funkcionalnih kapaciteta.¹⁸⁹⁵ S druge strane, 22% starijih u gradu ima potrebu za podrškom zbog umanjenja funkcionalnih kapaciteta.¹⁸⁹⁶ Stariji u gradu ispoljavaju veći stepen samostalnosti za kretanje u okruženju od

---

¹⁸⁸⁸ Nadežda Satarić, Aleksandra Milićević Kalašić i Tanja Ignjatović, *Obespravljeni iz neznanja. Izveštaj o monitoringu ljudskih prava starijih na rezidencijalnom smeštaju u Srbiji*, Amity-Snaga prijateljstva, Beograd, 2013, str. 66-67

¹⁸⁸⁹ Ibid.

¹⁸⁹⁰ Babović i dr, op.cit, 2018, str. 60

¹⁸⁹¹ *Imaju ista prava: Šta starije žene imaju da kažu o svojim pravima da ne budu diskriminisane, da budu ravnopravne i slobodne od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja*, HelpAge International i Crveni krst Srbije, London, 2017, str. 4, dostupno na: <https://www.redcross.org.rs/media/2467/imaju-ista-prava-pdf.pdf>, 2.4.2019.

¹⁸⁹² Babović i dr, op.cit, 2018, str. 61

¹⁸⁹³ Petrušić, Todorović i Vračević, op.cit, 2015, str. 9

¹⁸⁹⁴ *Izveštaj PZR za 2017. godinu*, str. 45

¹⁸⁹⁵ Brankica Janković i dr, *Položaj starijih na selu*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2016, str. 93-95

¹⁸⁹⁶ Brankica Janković i dr, *Starenje u gradovima – izazovi savremenog društva*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2018, str. 105

starijih na selu, te je udeo nesamostalnih na selu tri puta veći nego u gradu.¹⁸⁹⁷ Starije žene i muškarci u Srbiji nepovoljno ocenjuju svoje zdravstveno stanje, a razlike su приметne i u odnosu na mesto stanovanja, te starije osobe koje žive u gradovima pozitivnije ocenjuju svoje zdravstveno stanje, dok najnepovoljnije ocene sopstvenog zdravstvenog stanaja daju žene sa sela.¹⁸⁹⁸ Starije žene smatraju da su diskriminisane prilikom korišćenja usluga hitne pomoći, zbog dugog čekanja na specijalističke preglede, neljubaznosti i nepoštovanja medicinskog osoblja, upućivanja iz državnih zdravstvenih ustanova na privatnu praksu, kao i zbog visoke cene lekova.¹⁸⁹⁹ Skoro trećina starijih žena ima značajne teškoće prilikom korišćenja javnih usluga (odlazak do pošte, banke i zdravstvene ustanove), a teškoće se povećavaju sa godinama. Izražene ili potpune teškoće ima 14,7% žena starosti od 65 do 69 godina i 69,1% žena starijih od 85 godina, a žene koje žive na selu susreću se sa više teškoća (34,4%) u odnosu na žene koje žive u gradu (25,1%).¹⁹⁰⁰

8.1.6.6. Diskriminacija izbeglica i migrantkinja

Srbija je potpisnica međunarodnih dokumenata kojima se garantuju prava izbeglicima.¹⁹⁰¹ Pitanje izbeglica bilo je veoma aktuelno tokom 90-ih godina, zbog velikog broja osoba koja su došle u Srbiju kao izbeglice i/ili interno raseljena lica iz bivših jugoslovenskih republika i sa Kosova i Metohije.¹⁹⁰² Migranti¹⁹⁰³ nisu bili visoko na političkoj agenda u Srbiji pre 2013. godine, imajući u vidu da nije bilo mnogo ljudi koji su dolazili u Srbiju i želeli da ostanu. Međutim, od 2013. godine broj migranata se povećava i dostiže 577.995 osoba u 2015. godini,

---

¹⁸⁹⁷ Ibid, str. 110

¹⁸⁹⁸ Babović i dr, op.cit, 2018, str. 60

¹⁸⁹⁹ Izveštaj PZR za 2017. godinu, str. 45

¹⁹⁰⁰ Ibid, str. 48

¹⁹⁰¹ Opširnije o međunarodnim i domaćim standardima u vezi sa izbegličkim pravom i pravom na azil: Frances Nicholson and Judith Kumin, *A guide to international refugee protection and building state asylum systems*, Inter-Parliamentary Union and the United Nations High Commissioner for Refugees, Geneva, 2017; Kate Jastram and Marilyn Achiron, *Refugee Protection: A Guide to International Refugee Law*, Inter-Parliamentary Union and the United Nations High Commissioner for Refugees, Geneva, 2001; Ivana Krstić i Marko Davinić, *Pravo na azil – Međunarodni i domaći standardi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2013; Ruth Rubio-Marin, *Human Rights and Immigration*, Volume XXI/1, Oxford University Press, United Kingdom, 2014

¹⁹⁰² Prema podacima Komesarijata za izbeglice i migracije, Srbija je 1996. imala 537.937 izbeglica. Ovaj broj je smanjen za više od 80%, pa je u 2018. bilo 26.502 izbeglica. Opširnije: Komesarijat za izbeglice i migracije, *Izbeglice*, dostupno na: http://www.kirs.gov.rs/wb-page.php?kat_id=126, 23.3.2019.

¹⁹⁰³ Više o terminologiji u vezi sa izbeglicama i migrantima: Ivana Krstić, *Zaštita prava migranata u Republici Srbiji – Priručnik za državne službenike i službenike u lokalnim samoupravama*, Međunarodna organizacija za migracije – Misija u Srbiji, Beograd, 2012, str. 11 – 20

nakon čega ponovo pada.¹⁹⁰⁴ Velika migrantska kriza koja je 2015. godine pogodila celu Evropu, odrazila se i na Srbiju, s obzirom na tzv. Balkansku rutu kojom je samo te godine prošlo skoro milion ljudi. Žene, deca, stariji, osobe sa invaliditetom, nepraćeni maloletnici i druge ranjive grupe činili su bitan deo ukupnog broja migranata.

Iskustva i potrebe migrantkinja kvalitativno su drugačije od onih koje imaju muškarci u istoj situaciji, ali su žensko iskustvo i potrebe žena dugo bile zapostavljene u korist muškaraca i odgovaranja na njihove potrebe, posebno u vezi sa rešavanjem problema izbeglica iz ratom zahvaćenih područja.¹⁹⁰⁵ Žene imaju manje šanse od muškaraca da legalno imigriraju, te su više izložene diskriminaciji, zloupotrebi i nasilju. Migrantkinje i izbeglice su u posebnom riziku dok su u pokretu, one se suočavaju sa opasnostima i preprekama koje su specifične u odnosu na one sa kojima se suočavaju muškarci. One su tokom putovanja u riziku od razdvajanja od porodice, psihičkog stresa, traume, zdravstvenih komplikacija posebno u trudnoći, fizičkih povreda, eksploatacije i rodno zasnovanog nasilja, pored toga što su većinom bile izložene sistemskom kršenju prava u svojim zemljama, kao i rodno zasnovanom nasilju.¹⁹⁰⁶ Rod je jedan od ključnih faktora migracionih procesa, ali je neophodno posebno uzeti u obzir i sve druge spoljašnje i unutrašnje faktore, kao što su rasa, starosno doba, religijska pripadnost, individualna iskustva, obrazovanje i slično.¹⁹⁰⁷

Početak 2016. godine, među migrantskom populacijom je bilo 17% žena i 25% dece, ali u Srbiji nije obezbeđena adekvatna zaštita ni usluge u onolikoj meri u kojoj je bilo potrebno, uključujući i to da sistem registrovanja migranata nije dovoljno prepoznavao grupe koje su u riziku tokom putovanja.¹⁹⁰⁸ U međuvremenu se broj žena i dece u migrantskoj populaciji znatno smanjio, ali nacionalni sistem azila i dalje nije dovoljno funkcionalan ni efikasan niti uzima u

---

¹⁹⁰⁴ Na 6.199 (2017) i 7651 (do 30.11.2018). Više informacija: Ana Trkulja (ur), *Pravo na azil u Republici Srbiji 2018*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2018, str. 14

¹⁹⁰⁵ Zorica Mršević i Svetlana Janković, „Migrantkinje“, u: Branislava Knežić i Ivana Stevanović (ur), *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Godina XXXVII/2018, Broj 2, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2018, str. 55-68

¹⁹⁰⁶ Galit Wolfensohn et al, *Gender assessment of the Refugee and migration crisis in Serbia and FYR Macedonia*, UN Women, Istanbul, 2016, str. 2

¹⁹⁰⁷ Milica Bobić, „Rodni pristup u istraživanju migracija. Rod i integracija u okviru migracija“, u: Zoran Lutovac i Slobodan Mrđa (ur), *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Tematski zbornik vodećeg nacionalnog značaja*, Srpsko sociološko društvo, Institut društvenih nauka i Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2018, str. 73-86

¹⁹⁰⁸ Wolfensohn et al, op.cit, 2016, str. 3

obzir rodnu dimenziju migracija, pa žene ostaju nevidljive. One uglavnom putuju u grupama koje predvode muškarci, te je komunikacija sa njima otežana, što ujedno otežava i sagledavanje njihovih potreba.¹⁹⁰⁹ Na primer, u periodu od 2008. do 2016. godine status azilantkinja dobilo je samo devet žena, a od 2016. do početka 2018. godine ni jednoj ženi nije odobren azil u Srbiji.¹⁹¹⁰

I u starom Zakonu o azilu,¹⁹¹¹ a detaljnije u novom Zakonu o azilu i privremenoj zaštiti¹⁹¹² propisana je posebna zaštita žena. Propisano je da se odredbe Zakona o azilu i privremenoj zaštiti tumače na rodno osetljiv način, da se tražiocu azila omogućava, na sopstveni zahtev, da ga sasluša osoba istog pola uz prisustvo prevodioca ili tumača istog pola, osim ukoliko to nije moguće ili je povezano sa nesrazmernim teškoćama za organ koji vodi postupak azila, kao i da osobe ženskog pola koje su u pratnji muškaraca podnose zahtev i daju izjavu odvojeno od pratilaca.¹⁹¹³ Takođe, propisano je da se u postupku azila vodi računa o specifičnoj situaciji osoba kojima su potrebne posebne procesne ili prihvatne garancije, kao što su maloletnici, maloletnici bez pratnje, osobe sa invaliditetom, starije osobe, trudnice, samohrani roditelji sa maloletnom decom, žrtve trgovine ljudima, osobe koje su bile mučene, silovane ili izložene drugim teškim oblicima psihološkog, fizičkog ili polnog nasilja, kao što su žene žrtve sakaćenja polnih organa.¹⁹¹⁴

U praksi se ne vodi dovoljno računa o specifičnim situacijama u kojima mogu da se nađu žene. U jednom slučaju je tražiteljka azila iz Tunisa provela tri dana na aerodromu jer službenici granične policije nisu hteli da joj izdaju potvrdu o izraženoj nameri da traži azil. Ona je napustila Tunis u strahu za svoj život, jer se razvela od supruga i zatrudnela sa vanbračnim partnerom zbog čega je bila u riziku da postane žrtva ubistva iz tzv. časti.¹⁹¹⁵ Službenici granične policije nisu joj omogućili ulazak u Srbiju i hteli su da je vrate u Tunis jer su smatrali da će ona iskoristiti postupak azila kako bi otišla sa vanbračnim partnerom u Austriju, a informaciju su joj saopštili

---

¹⁹⁰⁹ Ana Pajvančić Cizelj i Vesna Cvjetanović, *Rodna perspektiva ličnih priča migrantkinja i migranata*, Kuća rodnih znanja i politika (Gender Knowledge Hub), Novi Sad, 2017, str. 3

¹⁹¹⁰ Podaci MUP-a, dobijeni preko UNHCR kancelarije u Srbiji 8. januara 2018. godine. *Shadow Report to the CEDAW*, 2019, str. 14-15

¹⁹¹¹ Zakon o azilu, „Službeni glasnik RS“, br. 109/2007

¹⁹¹² Zakon o azilu i privremenoj zaštiti, „Službeni glasnik RS“, br. 24/2018

¹⁹¹³ Član 16. Zakona o azilu i privremenoj zaštiti

¹⁹¹⁴ Član 17. Zakona o azilu i privremenoj zaštiti

¹⁹¹⁵ Lena Petrović i Sonja Tošković, *Rodna analiza zakona o azilu – Primena načela rodne ravnopravnosti u sistemu azila Republike Srbije*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2016, str. 56-57

na engleskom, koji ona ne razume dobro.¹⁹¹⁶ U drugom slučaju je Kancelarija za azil odobrila supsidijarnu zaštitu¹⁹¹⁷ ženi sa dvoje dece iz Avganistana zbog loše bezbednosne situacije u Avganistanu.¹⁹¹⁸ Međutim, nije uzeto u obzir da su ova žena i njena deca bili žrtve porodičnog nasilja, da je ona bila prinudno udata, da nije mogla da se razvede ni u Avganistanu ni u Iranu gde je porodica prvobitno prebegla i živela u ilegalnom statusu. Tokom boravka u Iranu trpela je fizičko i psihično nasilje od supruga, ali nije mogla da se obrati policiji jer je tamo bila ilegalno, nakon čega je sama sa decom pobegla i stigla do Srbije. U konkretnom slučaju, potpuno je zanemaren rodni aspekt situacije u kojoj se ona nalazi, odnosno, činjenica da bi ona bila u veoma teškom položaju u Avganistanu, bez obzira na opštu bezbednosnu situaciju u državi, jer je napustila supruga, te ne bi mogla da ostvari zaštitu od nasilja.¹⁹¹⁹

Osoba koja traži međunarodnu zaštitu u Srbiji najpre treba da podnese zahtev Kancelariji za azil u okviru Granične policije Ministarstva unutrašnjih poslova, koja je prvostepeni organ. Od momenta podnošenja zahteva, osoba se smatra tražiocem azila. Komisija za azil odlučuje u drugom stepenu, na žalbe protiv odluka Kancelarije za azil. U ovom postupku je obezbeđena i sudska zaštita pred Upravnim sudom, koji odlučuje o zakonitosti upravnih akata.¹⁹²⁰ Međutim, kapaciteti Upravnog suda za rešavanje u slučajevima azila nisu u potpunosti adekvatni. Sudije ne smatraju da su slučajevi azila prioritet, nemaju specijalizacije u međunarodnim standardima u ovoj oblasti, imaju veoma široku nadležnost i veliki broj predmeta, dok predmeti u vezi sa azilom predstavljaju veoma mali deo njihovog rada.¹⁹²¹ Tokom 2016. i 2017. godine Upravni sud je primenjivao veoma restriktivan pristup u ovim slučajevima, odlučivao je bez saslušanja i ni jedan slučaj nije rešio u punoj jurisdikciji.¹⁹²² Imajući u vidu ovakvu praksu, verovatno je da migrantkinje i izbeglice koje su u nepovoljnom položaju zbog svog pola/roda u zemljama porekla, ne bi ostvarile adekvatnu zaštitu ni pred Upravnim sudom.

---

¹⁹¹⁶ Ibid.

¹⁹¹⁷ Opširnije o azilu i supsidijarnoj zaštiti: Ivana Krstić, *Priručnik o zaštiti migranata u Republici Srbiji*, IOM – Međunarodna organizacija za migracije, Beograd, 2018

¹⁹¹⁸ Rešenje Kancelarije za azil 26 – 652/16 od 17. juna 2016. godine. Petrović i Tošković, op.cit, 2016, str. 63-64

¹⁹¹⁹ Petrović i Tošković, op.cit, 2016, str. 63-64

¹⁹²⁰ Marko Davinić i Ivana Krstić, „The capacity of the Administrative court in Serbia to deal with asylum cases“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXVI, 2018, No. 4, University of Belgrade – Faculty of Law, Belgrade, 2018, str. 56-83

¹⁹²¹ Ibid, 80-83

¹⁹²² Ibid.

Novi Zakon o strancima¹⁹²³ uređuje status stranaca u Republici Srbiji, odnosno, svakog lica koje nema državljanstvo Republike Srbije.¹⁹²⁴ Zakon se ne primenjuje na lica koja su podnela zahtev za dobijanje azila ili lica kojima je odobren azil u Republici Srbiji, lica koja su stekla izbeglički status.¹⁹²⁵ Između ostalog, zakonom su propisani uslovi za odobravanje privremenog boravka i samostalnog boravka u Republici Srbiji.¹⁹²⁶ Privremeni boravak može se odobriti strancu po osnovu spajanja porodice. Nakon četiri godine, ukoliko je po ovom osnovu ostvario pravo na privremeni boravak, može mu se odobriti samostalan boravak.¹⁹²⁷ Ovakvo zakonsko rešenje omogućava ženama da ostvare pravo na samostalan boravak u slučaju razvoda ili prestanka vanbračne zajednice sa licem na osnovu kojeg joj je odobren boravak. Pored toga, propisano je da se samostalan boravak može odobriti osobama koje su ostvarile pravo na privremeni boravak po osnovu spajanja porodice, bez obzira na dužinu neprekidnog boravka u Srbiji, ukoliko je u pitanju žrtva nasilja u porodici ili osoba koja se nalazi u drugim posebno teškim okolnostima,¹⁹²⁸ ali nije precizirano koje se okolnosti smatraju posebno teškim. Privremeni boravak, između ostalog, može biti odobren i strancu za koga se pretpostavlja da je žrtva trgovine ljudima, kao i žrtvi trgovine ljudima, ukoliko je boravak nužan zbog zaštite, oporavka i osiguravanja bezbednosti te osobe.¹⁹²⁹ Ovaj zakon je počeo da se primenjuje krajem 2018. godine, pa još uvek nema dostupnih informacija o slučajevima odobravanja privremenog ili samostalnog boravka.

Migrantkinje i izbeglice se suočavaju sa nasiljem najpre u zemljama porekla, potom na migracionom putu, u Srbiji kao tranzitnoj zemlji, kao i u državama krajnje destinacije. Istraživanje iz 2017. godine pokazuje da je 64,8% izbeglica i migrantkinja koje su se u momentu istraživanja nalazile u Srbiji preživelo neki oblik fizičkog nasilja, 24% seksualnog nasilja, a više od polovine nije moglo da bira za koga i kada će se udati.¹⁹³⁰ Ovim ženama je teško da pristupe

---

¹⁹²³ Zakon o strancima, „Službeni glasnik RS“, br. 24/2018

¹⁹²⁴ Član 3. Zakona o strancima

¹⁹²⁵ Član 2. Zakona o strancima

¹⁹²⁶ Samostalni boravak se odobrava ukoliko je stranac, na osnovu spajanja porodice, neprekidno boravio u Srbiji poslednje četiri godine, a u poslednje tri godine ukoliko je preminulo lice po kojem mu je privremeni boravak odobren.

¹⁹²⁷ Član 59. st. 1. Zakona o strancima

¹⁹²⁸ Samostalan boravak se odobrava u trajanju od godinu dana i produžava se na isti period. Član 59. st. 3. Zakona o strancima

¹⁹²⁹ Član 61. Zakona o strancima

¹⁹³⁰ Jelena Marković i Marija Cvejić, *Nasilje nad ženama i devojčicama u izbegličkoj i migrantskoj populaciji u Srbiji*, Atina – Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama, Beograd, 2017, str. 34

pravdi u Srbiji, uglavnom nemaju pristup mehanizmima zaštite od nasilja, rodno zasnovano nasilje se ne prijavljuje, niti se procesuiru u velikoj meri. Profesionalci koji rade sa migrantima nemaju dovoljno znanja o rodno zasnovanom nasilju, ne znaju da ga prepoznaju, a ne znaju ni da odgovore na potrebe žrtava u postupku pružanja zaštite.¹⁹³¹ S druge strane, migrantkinje preživljeno nasilje često ne prepoznaju kao nasilje, posebno ono koje je u zemljama njihovog porekla široko rasprostranjeno i koje se predstavlja kao deo kulturnih i porodičnih tradicija.¹⁹³²

Sistem nije adekvatno reagovao na slučajeve nasilja u vreme kad je migrantski talas na Balkanu bio na vrhuncu, što se objašnjavalo nemogućnošću reagovanja zbog ogromnog broja ljudi, nedostatka resursa, nedovoljno znanja i iskustva i nemogućnosti da se u takvim uslovima svaki pojedinačni slučaj ispita.¹⁹³³ Međutim, sistem zaštite od nasilja i dalje nije adekvatan, iako je broj migranata veoma smanjen i duže se zadržavaju u Srbiji zbog pooštavanja kontrole ulaska u države Evropske unije. Nedostaju adekvatni mehanizmi za prepoznavanja žrtava, nasilje se ne prijavljuje, ne uspostavlja se odnos poverenja, ne radi se na osnaživanju žena da nasilje prijave niti im se obezbeđuje adekvatna podrška, zaposleni nisu i dalje dovoljno edukovani o rodno zasnovanom nasilju, a često su potpuno nesenzibilisani i opterećeni predrasudama i skloni da krive žrtvu i/ili kulturu odakle potiče.¹⁹³⁴ Usluge psihosocijalne podrške ženama koje su preživele nasilje pružaju gotovo isključivo organizacije civilnog društva, a u više slučajeva kada su tražiteljke azila bile žrtve nasilja u porodici, nevladine organizacije koje su bile na terenu uputile su ih na Sigurnu kuću Atine.¹⁹³⁵ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, socijalna i boračka pitanja donelo je Standardne operativne procedure Republike Srbije za prevenciju i zaštitu izbeglica i migranata od rodno zasnovanog nasilja, koje se primenjuju u prihvatnim centrima za smeštaj migranata. Standardne operativne procedure sadrže postupak, uloge i odgovornost svih aktera (pružalaca usluga) uključenih u sprečavanje i zaštitu od rodno zasnovanog nasilja.¹⁹³⁶ Pored

---

¹⁹³¹Ovo se odnosi kako na uobičajene oblike rodno zasnovanog nasilja koji postoje kod nas, tako i na oblike rodno zasnovanog nasilja koji se češće sreću u sredinama iz kojih dolaze izbeglice i migranti (npr. genitalno sakaćenje, zločin iz tzv. „časti“, rani i dečiji brakovi).

¹⁹³² Mršević i Janković, op.cit, 2018, str. 55-68

¹⁹³³ Slađana Jovanović, „Faktori neprijavlivanja nasilja nad ženama i decom u prihvatnim centrima za azil u Srbiji“, u: Branislava Knežić i Ivana Stevanović (ur), *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Godina XXXVII/2018, Broj 2, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2018, str. 29-44

¹⁹³⁴ Ibid.

¹⁹³⁵ Petrović i Tošković, op.cit, 2016, str. 73

¹⁹³⁶ Namenjen je ustanovama i organizacijama koje su operativne duž rute kretanja migranata kroz Srbiju, kao i onima koji organizuju zbrinjavanje migranata. *Report of the Republic of Serbia submitted in line with Article 68,*

nasilja u porodici, žene i deca, naročito nepraćena deca, u posebnom su riziku od trgovine ljudima. Trgovci ljudima koriste migrante za različite nehumane i ilegalne poslove, a žene i deca su u povećanom riziku jer su fizički slabiji, uplašeni, nemaju finansijskih sredstava, često nemaju dokumente, nisu dovoljno obrazovani i ne znaju jezik.¹⁹³⁷ Takođe, veliki priliv migranata tokom 2015. i 2016. godine doveo je do velike potražnje za uslugama krijumčara ljudi, pa su se različite kriminalne grupe i pojedinci brzo prilagodili i preusmerili svoje aktivnosti na krijumčarenje ljudi.¹⁹³⁸ Prema podacima Europolu, više od 90% migranata koji su došli u Evropu koristilo je usluge krijumčara ljudi,¹⁹³⁹ što žene izlaže specifičnim rizicima, uključujući i rodno zasnovano nasilje.

Zatvaranje tzv. Balkanske rute dovelo je do toga da se sada migranti i izbeglice duže zadržavaju u Srbiji. Mnogi među njima su poljuljanog samopouzdanja, osećaju se bezvredno, ne veruju u svoje sposobnosti, teško im je da planiraju i donose odluke.¹⁹⁴⁰ Trauma koju su preživeli često dovodi i do fizičkih problema, osećaju se iscrpljeno, umorno, nemaju dovoljno snage i energije, a suočeni su i sa drugim zdravstvenim problemima.¹⁹⁴¹ S druge strane, oni se često u Srbiji smatraju „drugima“ koji dodatno doprinose teškoj situaciji u državi. Najpre preovlađuje stav da je dovoljno da im se pomogne u zadovoljavanju najosnovnijih potreba jer su samo privremeno tu, a od kada su počeli duže da se zadržavaju, preovlađuje stav da su drugačiji, da dolaze iz drugačijih kultura u kojima vladaju druge norme i običaji, čime se ujedno opravdava neadekvatno postupanje.¹⁹⁴²

---

paragraph 1 of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Baseline Study) 3 July 2018, GREVIO/Inf(2018)9, Republic of Serbia, 2018, str. 67s

¹⁹³⁷ Sreten Jelić i Milica Vasić, „Žene i deca migranti – Žrtve trgovine ljudima“, u: Zoran Lutovac i Slobodan Mrđa (ur), *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Tematski zbornik vodećeg nacionalnog značaja*, Srpsko sociološko društvo, Institut društvenih nauka i Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2018, str. 87-95

¹⁹³⁸ Aleksandar Bošković i Ilija Racić, „Iregularne migracije u Republici Srbiji sa posebnim osvrtom na krijumčarenje ljudi od strane organizovanih kriminalnih grupa“, u: Branislava Knežić i Ivana Stevanović (ur), *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Godina XXXVII/2018, Broj 2, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2018, str. 259-270

¹⁹³⁹ Ibid.

¹⁹⁴⁰ Maša Vukčević, Jelena Dobrić, and Danka Purić, *Study of the Mental Health of Asylum Seekers in Serbia*, UNHCR, Belgrade, 2014, str. 94

¹⁹⁴¹ Ibid, str. 98

¹⁹⁴² Jovanović, op.cit, 2018, str. 29-44

Migrantkinje su u posebno ranjive i duboko istraumarane, često izjavljuju da su se tokom putovanja i boravka u kampovima osećale loše i bile ponižene, jer nisu imale privatnost niti dovoljno podrške od drugih.¹⁹⁴³ Na primer, u Centru za azil u Bogovađi postoje posebne prostorije za žene koje putuju same, ali su kupatila zajednička za žene i muškarce.¹⁹⁴⁴ Boravak u kampovima im teško pada jer nemaju mogućnost za neku vrstu razonode, a u šetnje van kampa uglavnom ne idu pa su uglavnom izolovane zbog nepoznavanja jezika i kulturnih barijera i najčešće komuniciraju među sobom i sa volonterkama u prihvatnim centrima.¹⁹⁴⁵ U Srbiji, pozitivan stav prema izbeglicama ima 43% građana, a preko 80% misli da je Srbija bolje prihvatila izbeglice u odnosu na druge zemlje.¹⁹⁴⁶ Preko polovine građana smatra da postoji mogućnost rasplamsavanja izbegličke krize, manje od trećine da Srbija treba da preuzme brigu o njima, 62% saoseća sa izbeglicama, ali 45% građana se boji ili se brine da će im izbeglice preneti neke bolesti, dok je trećina otvoreno uplašeni odnosno, onih koji se osećaju nesigurno kada su u pitanju teroristički napadi i pojava kriminala.¹⁹⁴⁷

8.2. Propisi o zabrani višestruke diskriminacije žena

8.2.1. Antidiskriminacioni propisi

U Srbiji je diskriminacija zabranjena najvišim pravnim aktom, Ustavom Republike Srbije. Propisano je da su pred Ustavom i zakonom svi jednaki, kao i da svako ima pravo na jednaku zakonsku zaštitu, bez diskriminacije.¹⁹⁴⁸ Ustav ne sadrži definiciju diskriminacije, već propisuje da je zabranjena svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta.¹⁹⁴⁹ Takođe, utvrđen je nediskriminativan karakter posebnih mera, tako što je izričito propisano da se ne smatraju diskriminacijom posebne mere koje Republika Srbija može uvesti

---

¹⁹⁴³ Pajvančić Cizelj i Cvjetanović, op.cit, 2017, str. 13-14

¹⁹⁴⁴ Trkulja, op.cit, 2018, str. 74

¹⁹⁴⁵ Pajvančić Cizelj i Cvjetanović, op.cit, 2017, str. 13-14

¹⁹⁴⁶ *Stavovi građana Srbije prema izbeglicama: Ključni nalazi trećeg talasa istraživanja*, Fondacija „Ana i Vlade Divac“, Beograd, 2017

¹⁹⁴⁷ Ibid.

¹⁹⁴⁸ Član 21. st. 1. i 2. Ustava Republike Srbije

¹⁹⁴⁹ Član 21. stav 3. Ustava Republike Srbije

radi postizanja pune ravnopravnosti lica ili grupe lica koja su u suštinski nejednakom položaju sa drugim građanima.¹⁹⁵⁰

Ustavom je propisano da država jemči ravnopravnost žena i muškaraca i razvija politiku jednakih mogućnosti,¹⁹⁵¹ što Srbiju svrstava u jednu od retkih država koja ima ustavne garancije ravnopravnosti žena i muškaraca u osnovnim odredbama Ustava.¹⁹⁵² Politika jednakih mogućnosti obavezuje Srbiju da ustanovi i koristi različite zakonske i stateške instrumente, uključujući i posebne mere, kako bi otklonila nejednakosti između žena i muškaraca, stvaranjem uslova da žene i muškarci, pod jednakim uslovima, mogu da koriste sva svoja prava.¹⁹⁵³

Pripadnicima nacionalnih manjina jemči se ravnopravnost pred zakonom i jednaka zakonska zaštita, zabranjena je diskriminacija zbog pripadnosti nacionalnoj manjini, a diskriminacijom se ne smatraju posebni propisi i mere koje Srbija može uvesti radi postizanja pune ravnopravnosti između pripadnika nacionalne manjine i većinskog stanovništva.¹⁹⁵⁴ Pored toga, Ustavom su definisane određene grupe kojima država obezbeđuje posebnu zaštitu u pojedinim oblastima i životnim situacijama: ženama, mladima i osobama sa invaliditetom obezbeđuje se posebna zaštita na radu i posebni uslovi rada;¹⁹⁵⁵ deca, trudnice, majke na porodijskom odsustvu, samohrani roditelji sa decom uzrasta ispod sedam godina i starija lica imaju pravo na besplatnu zdravstvenu zaštitu,¹⁹⁵⁶ porodice, majke, samohrani roditelji i svako dete uživaju posebnu zaštitu.¹⁹⁵⁷

Ustav Srbije sadrži moderne odredbe o zabrani diskriminacije, ali je pisan na rodno neutralan način. Iako lista ličnih svojstava na osnovu kojih je diskriminacija zabranjena nije zatvorena, pojedina lična svojstva nisu eksplicitno navedena, kao na primer rod, bračni status i trudnoća, koja su posebno važna za žene jer su česti osnovi diskriminacije žena. Takođe, višestruka diskriminacija nije izričito zabranjena Ustavom. Posebne mere su dozvoljene, ali žene nisu

---

¹⁹⁵⁰ Član 21. stav 4. Ustava Republike Srbije

¹⁹⁵¹ Član 15. Ustava Republike Srbije

¹⁹⁵² Pajvančić, op.cit, 2009, str. 24

¹⁹⁵³ Ibid.

¹⁹⁵⁴ Član 76. Ustava Republike Srbije

¹⁹⁵⁵ Član 40. Ustava Republike Srbije

¹⁹⁵⁶ Član 68. stav 2. Ustava Republike Srbije

¹⁹⁵⁷ Član 66. Ustava Republike Srbije

prepoznate kao grupa za koju je potrebno uvoditi posebne mere, već ustavna odredba upućuje na sve grupe koje su u suštinski nejednakom položaju u odnosu na druge građane.

U Ustavu se žene posebno spominju isključivo u vezi sa njihovom reproduktivnom funkcijom (trudnice, majke na porodiljskm odsustvu), što doprinosi tradicionalnim rodnim ulogama i očekivanjima od žena.¹⁹⁵⁸ Nadalje, propisano je da *svako ima pravo da slobodno odluči o rađanju dece* (naglasila K.B), a Republika Srbija podstiče roditelje da se odluče na rađanje dece i pomaže im u tome.¹⁹⁵⁹ Nejasno je iz kog razloga je iskorišćena neutralna forma (svako) u vezi sa odlukom o rađanju dece, jer izaziva nedoumice i može se različito tumačiti u praksi,¹⁹⁶⁰ posebno ako se ima u vidu da je neposredno pre usvajanja Ustava donet Porodični zakon (2005)¹⁹⁶¹ kojim je propisano da *žena slobodno odlučuje o rađanju*.¹⁹⁶² Ovakva ustavna odredba može da ugrozi telesni integritet, sigurnost i zdravlje žena.¹⁹⁶³

Pored ustavne zabrane diskriminacije, Srbija ima tri antidiskriminaciona zakona, a brojni zakoni sadrže antidiskriminacione odredbe. Zakonom zabrani diskriminacije (2009), kao opštim zakonom, uspostavljen je celovit i sveobuhvatan sistem zaštite od diskriminacije. Ovim zakonom je uređena opšta zabrana diskriminacije, oblici i slučajevi diskriminacije, postupci zaštite od diskriminacije, a njime je i ustanovljen Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

Diskriminacija je definisana kao svako neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva), u odnosu na lica ili grupe lica, kao i na članove njihovih porodica ili njima bliska lica, na otvoren ili prikriven način, a koje se zasniva na rasi, boji kože, precima, državljanstvu, nacionalnoj pripadnosti ili etničkom poreklu, jeziku, verskim ili političkim ubeđenjima, polu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, imovnom stanju, rođenju, genetskim osobenostima, zdravstvenom stanju, invaliditetu, bračnom i porodičnom statusu, osuđivanosti, starosnom dobu, izgledu, članstvu u

---

¹⁹⁵⁸ Dokmanović, op.cit, 2016, str. 11-13

¹⁹⁵⁹ Član 63. Ustava Republike Srbije

¹⁹⁶⁰ Pajvančić, op.cit, 2009, str. 85

¹⁹⁶¹ Porodični zakon, „Službeni glasnik RS“, br.18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015

¹⁹⁶² Član 5. stav 1. Porodičnog zakona

¹⁹⁶³ Opširnije: Mirjana Dokmanović, „Constitutional and Political Analysis: Serbia“, in: *Engendering Constitutions: Gender Equality Provisions in Selected Constitutions. A Comparative Study accompanied with Case Studies in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Montenegro, Serbia*, UNIFEM, Bratislava, 2007, str. 114-143.

političkim, sindikalnim i drugim organizacijama i drugim stvarnim ili pretpostavljenim ličnim svojstvima.¹⁹⁶⁴

Oblici diskriminacije koji propisani ZZD su neposredna i posredna diskriminacija, povreda načela jednakih prava i obaveza, pozivanje na odgovornost, udruživanje radi vršenja diskriminacije, govor mržnje i uznemiravanje i ponižavajuće postupanje.¹⁹⁶⁵ Ovi oblici diskriminacije razlikuju se u odnosu na oblike diskriminacije propisane antidiskriminacionim pravom EU,¹⁹⁶⁶ koji su neposredna i posredna diskriminacija, uznemiravanje, navođenje na diskriminaciju i uskraćivanje razumnog prilagođavanja.

Višestruka diskriminacija¹⁹⁶⁷ propisana je kao težak oblik diskriminacije, a definisana je kao diskriminacija lica na osnovu dva ili više ličnih svojstava (višestruka ili ukrštena).¹⁹⁶⁸ Zakonom o zabrani diskriminacije propisani su posebni slučajevi diskriminacije,¹⁹⁶⁹ između ostalog, diskriminacija na osnovu pola.¹⁹⁷⁰ Diskriminacija na osnovu pola postoji ako se postupa protivno načelu ravnopravnosti polova, odnosno načelu poštovanja jednakih prava i sloboda žena i muškaraca u političkom, ekonomskom, kulturnom i drugom aspektu javnog, profesionalnog, privatnog i porodičnog života.¹⁹⁷¹ Zabranjeno je uskraćivanje prava ili javno ili prikriveno priznavanje pogodnosti u odnosu na pol ili zbog promene pola, a zabranjeno je i fizičko i drugo nasilje, eksploatacija, izražavanje mržnje, omalovažavanje, ucenjivanje i uznemiravanje s obzirom na pol, kao i javno zagovaranje, podržavanje i postupanje u skladu sa predrasudama,

---

¹⁹⁶⁴ Član 2. stav 1. tačka 1. ZZD

¹⁹⁶⁵ Čl. 5-12. ZZD

¹⁹⁶⁶ Opširnije: Krstić, op.cit, 2016; *Country report, Non-discrimination – Serbia 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018; *Country report, Gender Equality – Serbia 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018

¹⁹⁶⁷ Član 13. stav 1. tačka 5. ZZD

¹⁹⁶⁸ Ukrštena diskriminacija je neadekvatan prevod intersekcijske diskriminacije.

¹⁹⁶⁹ Čl. 15-27. ZZD

¹⁹⁷⁰ Kao posebni slučajevi diskriminacije propisani su: diskriminacija u postupcima pred organima javne vlasti, u oblasti rada, u pružanju javnih usluga i korišćenju objekata i površina, verska diskriminacija, u oblasti obrazovanja i stručnog osposobljavanja, diskriminacija na osnovu pola, na osnovu seksualne orijentacije, diskriminacija dece, diskriminacija na osnovu starosnog doba, diskriminacija nacionalnih manjina, diskriminacija zbog političke ili sindikalne pripadnosti, diskriminacija osoba sa invaliditetom i diskriminacija s obzirom na zdravstveno stanje.

¹⁹⁷¹ Čl. 20. st. 1. ZZD

običajima i drugim društvenim obrascima ponašanja koji su zasnovani na ideji podređenosti ili nadređenosti polova, odnosno, stereotipnih uloga polova.¹⁹⁷²

Zakonom o zabrani diskriminacije ustanovljen je Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, regulisan je položaj ovog nezavisnog državnog organa, kao i nadležnosti i postupak pred Poverenikom, što je detaljnije predstavljeno u delu koji se odnosi na zaštitu od diskriminacije pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti.¹⁹⁷³ Takođe, ovaj zakon sadrži odredbe o građanskopravnoj zaštiti od diskriminacije, odnosno, o posebnom parničnom postupku za zaštitu od diskriminacije.¹⁹⁷⁴

Zakon o ravnopravnosti polova (2009) je poseban antidiskriminacioni zakon kojim se uređuje stvaranje jednakih mogućnosti ostvarivanja prava i obaveza žena i muškaraca, preduzimanje posebnih mera za sprečavanje i otklanjanje diskriminacije zasnovane na polu i rodu, kao i postupak pravne zaštite od diskriminacije.¹⁹⁷⁵ Propisano je da organi javne vlasti razvijaju aktivnu politiku jednakih mogućnosti u svim oblastima društvenog života, što podrazumeva ravnopravno učešće polova u svim fazama planiranja, donošenja i sprovođenja odluka koje su od uticaja na položaj žena i muškaraca.¹⁹⁷⁶ Da bi se ovo sprovelo u praksi, neophodno je izgraditi socijalni, politički i normativni ambijent u kome će to biti moguće, što podrazumeva preduzimanje niza aktivnosti usmerenih na stvaranje političkih, pravnih, društvenih i drugih pretpostavki da žene i muškarci mogu uživati sva prava i slobode u praksi, bez diskriminacije.¹⁹⁷⁷ Zakonom o ravnopravnosti polova zabranjena je neposredna i posredna diskriminacija, propisano je preduzimanje posebnih mera za postizanje ravnopravnosti polova, posebno u oblastima zapošljavanja, socijalne i zdravstvene zaštite,¹⁹⁷⁸ porodičnih odnosa,¹⁹⁷⁹ obrazovanje, kultura i sport,¹⁹⁸⁰ kao i javni i politički život.¹⁹⁸¹ Ovim zakonom je regulisana sudska zaštita od diskriminacije na osnovu pola,¹⁹⁸² koja je detaljnije predstavljena u delu koji se odnosi na

---

¹⁹⁷² Čl. 20. st. 2. ZZD

¹⁹⁷³ Čl. 28-40. ZZD

¹⁹⁷⁴ Čl. 41-46. ZZD

¹⁹⁷⁵ Član 1. ZRP

¹⁹⁷⁶ Član 3. ZRP

¹⁹⁷⁷ Pajvančić, Petrušić i Jašarević, op.cit, 2010, str. 25

¹⁹⁷⁸ Čl. 11-25. ZRP

¹⁹⁷⁹ Čl. 26-29. ZRP

¹⁹⁸⁰ Čl. 30-34. ZRP

¹⁹⁸¹ Čl. 35-42. ZRP

¹⁹⁸² Čl. 43-51. ZRP

građanskopravnu zaštitu od diskriminacije. Višestruka diskriminacija žena nije izričito zabranjena ovim zakonom.

Zakonom o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom (2006) uređuje se opšti režim zaštite od diskriminacije na osnovu invaliditeta, posebni slučajevi diskriminacije osoba sa invaliditetom, postupak zaštite od diskriminacije na osnovu invaliditeta, kao i mere koje država preduzima radi podsticanja ravnopravnosti i socijalne uključenosti osoba sa invaliditetom.¹⁹⁸³ Zakon definiše diskriminaciju na osnovu invaliditeta¹⁹⁸⁴ i propisuje zabranu svih oblika i slučajeva diskriminacije na osnovu invaliditeta.¹⁹⁸⁵ Višestruka diskriminacija nije posebno zabranjena ovim zakonom, niti sadrži odredbe koje se odnose na žene.

Pored navedena tri antidiskriminaciona zakona, od značaja za ostvarivanje prava na ravnopravnost i zabranu diskriminacije su i sledeći zakoni: Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina;¹⁹⁸⁶ Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom;¹⁹⁸⁷ Zakon o kretanju uz pomoć psa vodiča;¹⁹⁸⁸ Zakon o upotrebi znakovnog jezika,¹⁹⁸⁹ kao i zakoni kojima se uređuju pojedine oblasti društvenih odnosa, kao što su Zakon o radu, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakon socijalnoj zaštiti, Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Krivični zakonik i dr.

Srbija je otvorila pregovore za Poglavlje 23: Pravosuđe i osnovna prava tokom 2016. godine i usvojila Akcioni plan za Poglavlje 23. Njime su utvrđene mere i aktivnosti u domenu reforme pravosuđa, unapređenja zaštite ljudskih prava i usaglašavanja antidiskriminacionog zakonodavstva sa propisima EU. Međutim, u izveštajima o napretku Srbije u procesu pristupanja Evropskoj uniji ukazuje se na neophodnost dodatnog usaglašavanja sa antidiskriminacionim

---

¹⁹⁸³ Član 1. ZSDOSI

¹⁹⁸⁴ Član 3. stav 1. tačka 3. ZSDOSI

¹⁹⁸⁵ Čl. 6-31. ZSDOSI

¹⁹⁸⁶ Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, „Službeni list SRJ“, br. 11/2002, „Službeni list SCG“, br. 1/2003 - Ustavna povelja i „Službeni glasnik RS“, br. 72/2009 - dr. zakon i 97/2013 - odluka US. Ovim zakonom zabranjen je svaki oblik diskriminacije pripadnika nacionalnih manjina na nacionalnoj, etničkoj, rasnoj i jezičkoj osnovi i uređena je zaštita od diskriminacije nacionalnih manjina u ostvarivanju prava i sloboda.

¹⁹⁸⁷ Zakon o zapošljavanju i profesionalnoj rehabilitaciji osoba sa invaliditetom, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 36/2009 i 32/2013.

¹⁹⁸⁸ Zakon o kretanju uz pomoć psa vodiča, „Službeni glasnik RS“, br. 29/2015.

¹⁹⁸⁹ Zakon o upotrebi znakovnog jezika, „Službeni glasnik RS“, br. 38/2015.

propisima i standardima EU,¹⁹⁹⁰ posebno u domenu obima izuzetka o principa jednakog tretmana, definicije posredne diskriminacije i obaveze razumnog prilagođavanja.¹⁹⁹¹

8.2.2. Strateški antidiskriminacioni okvir

Za položaj žena u Srbiji važne su i dve strategije: Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije 2013-2018¹⁹⁹² i Akcioni plan za implementaciju strategije 2014-2018¹⁹⁹³ i Nacionalna Strategija za rodnu ravnopravnost 2016-2020 sa Akcionim planom za implementaciju Strategije za rodnu ravnopravnost 2016-2018.

U Strategiji prevencije i zaštite od diskriminacije, izdvojeno je devet grupa, kao grupe koje su u posebnom riziku od diskriminacije: žene; osobe sa invaliditetom; stariji; deca; LGBTI populacija; nacionalne manjine; izbeglice; interno raseljena lica i druge migrantske grupe; osobe čije zdravstveno stanje može biti osnov za diskriminaciju i pripadnici verskih zajednica. Žene su jedna od grupa kojoj je posvećena posebna pažnja u ovoj strategiji. Kao uzroci diskriminacije žena navedeni su nepotpuna i nedovoljna primena postojećeg pravnog okvira i tradicionalni, patrijarhalni društveni stereotipi o rodnim ulogama žena i muškaraca u društvu i porodici.¹⁹⁹⁴ Navedeno je da su u pogledu mogućnosti da pod jednakim uslovima i u punom obimu uživaju ljudska prava, posebno ugrožene žene iz dvostruko ili višestruko diskriminiranih grupa, naročito Romkinje, žene sa invaliditetom, samohrane majke, izbegle i raseljene žene, siromašne žene žene na selu, žene žrtve nasilja, starije žene, žene drugačije seksualne orijentacije od heteroseksualne i druge. Zbog toga je kao jedan od opštih ciljeva, propisano da će se raditi na promeni

---

¹⁹⁹⁰ Opširnije: *Srbija 2018 Izveštaj: Saopštenje komisije Evropskom Parlamentu, Savet, Evropski ekonomski i socijalni komitet i Komitet regiona, 2018*, Evropska komisija, str. 26, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-serbia-report.pdf>, 22.5.2019; *Serbia 2019 Report: Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2019 Communication on EU Enlargement Policy*, Commission Staff Working Document, Brussels, 29.5.2019, SWD(2019) 219 final, str. 27, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-serbia-report.pdf?fbclid=IwAR34NnjMMyoOjM5GleCXo63qdLXVgn3HhiBOTpMiV0rCHwL5HOtAGKGO5Jk>, 25.7.2019.

¹⁹⁹¹ Izveštaji o napretku Republike Srbije dostupni su na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/serbia_en

¹⁹⁹² Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije 2013-2018, „Službeni glasnik RS“, br. 60/2013.

¹⁹⁹³ Akcioni plan za implementaciju Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije 2014-2018, „Službeni glasnik RS“, br. 107/2014.

¹⁹⁹⁴ Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije 2013-2018, str. 32

tradicionalnih i patrijarhalnih stereotipa o rodnim ulogama i ukidanju diskriminatornih praksi prema ženama, naročito prema višestruko diskriminiranim grupama žena.¹⁹⁹⁵

Nacionalna Strategija za rodnu ravnopravnost usvojena je nakon evaluacije Nacionalnog akcionog plana za unapređenje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti 2010-2015. godine.¹⁹⁹⁶ Evaluacija je pokazala da je ostvaren izvestan napredak, da su strateške oblasti i planirane mere bile relevantne, ali da neke oblasti treba da budu proširene ili drugačije definisane. Međutim, u mnogim ključnim oblastima nisu postignuti zadovoljavajući rezultati, a mere za unapređenje položaja žena iz višestruko diskriminiranih grupa dale su veoma slabe rezultate.¹⁹⁹⁷ Nacionalnom strategijom za rodnu ravnopravnost identifikovana su tri glavna strateška cilja: promenjeni rodni obrasci i unapređena kultura rodne ravnopravnosti, povećanja ravnopravnost žena primenom politika i mera jednakih mogućnosti i sistemsko uvođenje rodne perspektive u donošenje, sprovođenje i praćenje javnih politika. Jedan od posebnih strateških ciljeva je unapređenje položaja višestruko diskriminiranih i ranjivih grupa žena,¹⁹⁹⁸ a kao grupe koje su posebno izložene riziku od diskriminacije navedene su: Romkinje, žene starije od 60 godina, mlade, žene na selu, trudnice, žene sa malom decom, žene drugačije seksualne orijentacije, žene koje trpe nasilje u porodici, žene sa invaliditetom, samohrane majke, pripadnice nacionalnih i etničkih manjina, nezaposlene i neobrazovane žene, uz napomenu da je lista ranjivih grupa otvorena.¹⁹⁹⁹

Iako je lista grupa žena koje su posebno izložene riziku od višestruke diskriminacije sveobuhvatna i otvorena, u Nacionalnom akcionom planu za 2016-2018 postoji napomena koja se odnosi na mere iz posebnog strateškog cilja koje se tiču položaja žena iz višestruko diskriminiranih grupa. Naime, nisu propisane posebne mere za realizaciju ovog cilja, već je

---

¹⁹⁹⁵ Opšti cilj 4.3.3. Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije

¹⁹⁹⁶ *Evaluation of the National Action Plan for the Implementation of the National Strategy for Improving the Position of Women and Promoting Gender Equality in the Republic of Serbia*, UN Women, SIPRU and Coordination Body for Gender Equality, Belgrade, 2015

¹⁹⁹⁷ Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost, str. 2

¹⁹⁹⁸ Poseban cilj 2.6. u okviru opšteg cilja 2. Povećana ravnopravnost žena i muškaraca primenom politika i mera jednakih mogućnosti

¹⁹⁹⁹ Ranjivim grupama se smatra svaka grupa koja je kao takva identifikovana u pojedinoj oblasti javne politike i/ili uzimajući u obzir specifičnosti lokalnog okruženja i okolnosti.

navedeno da su mere, s obzirom na njihov intersektorski karakter, uključene u druge posebne ciljeve.

Važenje Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije isteklo je u decembru 2018. godine, a u momentu pisanja ovog teksta²⁰⁰⁰ nije dostupna evaluacija strategije, niti su javno dostupne informacije o novoj antidiskriminacionoj strategiji. Takođe, isteklo je važenje Akcionog plana za implementaciju Strategije za rodnu ravnopravnost za 2016-2018, ali još uvek nije usvojen novi akcioni plan za preostali period važenja strategije do 2020. godine.

8.3. Instrumenti pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije

Pravna zaštita od diskriminacije u Srbiji obezbeđena je kroz nekoliko mehanizama,²⁰⁰¹ a izbor postupka je na osobi koja smatra da je diskriminisana. U najširem smislu, mehanizmi za zaštitu od diskriminacije mogu se podeliti na sudske i vansudske mehanizme zaštite. Sudska zaštita od diskriminacije može biti ustavnopravna, građanskopravna, krivičnopravna i prekršajnopravna, dok se vansudska zaštita od diskriminacije ostvaruje u postupku pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti.

Ustavnopravna zaštita od diskriminacije ostvaruje se u postupku pred Ustavnim sudom Srbije. Građanskopravna zaštita od diskriminacije može se ostvariti pred nadležnim sudom, u skladu sa odredbama Zakona o zabrani diskriminacije (ZZD), tužbom za zaštitu od diskriminacije.²⁰⁰² Pored toga, građanskopravna zaštita od diskriminacije na osnovu pola može se ostvariti u skladu sa odredbama Zakona o ravnopravnosti polova (ZRP), a zaštita od diskriminacije na osnovu invaliditeta, u skladu sa odredbama Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom (ZSDOSI). Prekršajnopravna ili krivičnopravna zaštita od diskriminacije mogu se ostvariti u postupku pred nadležnim sudovima, ukoliko je diskriminatornim ponašanjem učinjen prekršaj ili

---

²⁰⁰⁰ Maj 2019. godine

²⁰⁰¹ Opširnije: Momčilo Grubač i Nevena Petrušić, „Uzajamni odnos postupka pred poverenikom za zaštitu ravnopravnosti i drugih antidiskriminacionih postupaka“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 66, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2014, str. 69-88

²⁰⁰² Čl. 41-46. ZZD

krivično delo. Pravna zaštita od diskriminacije može se ostvariti i u postupku pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti.

8.3.1. Ustavnopravna zaštita od diskriminacije

Postoje dva mehanizma za ostvarivanje ustavnopravne zaštite od diskriminacije – ustavna žalba i inicijativa ili predlog za ocenu ustavnosti. Ustavna žalba se može izjaviti protiv pojedinačnih akata ili radnji državnih organa ili organizacija kojima su poverena javna ovlašćenja, a kojima se povređuju ili uskraćuju ljudska ili manjinska prava i slobode garantovane Ustavom, ako su iscrpljena ili nisu predviđena druga pravna sredstva za njihovu zaštitu ili je zakonom isključeno pravo na sudsku zaštitu.²⁰⁰³ Ustavnu žalbu može da izjavi svako pravno i fizičko lice koje smatra da mu je povređeno ili uskraćeno ljudsko ili manjinsko pravo ili sloboda, pojedinačnim aktom ili radnjom državnog organa ili organizacije kojoj je povereno javno ovlašćenje.²⁰⁰⁴ Ustavnu žalbu u ime fizičkog ili pravnog lica, na osnovu posebnog pisanog ovlašćenja, može izjaviti drugo fizičko lice, odnosno, državni ili drugi organ nadležan za praćenje i ostvarivanje ljudskih i manjinskih prava i sloboda. Ustavna žalba se može izjaviti u roku od 30 dana od dana dostavljanja pojedinačnog akta, odnosno, od dana preduzimanja radnje kojom se povređuje ili uskraćuje ljudsko ili manjinsko pravo i sloboda zajemčena Ustavom.²⁰⁰⁵

Drugi mehanizam ustavne zaštite od diskriminacije jeste ocena ustavnosti ili zakonitosti opšteg akta, koji se pokreće predlogom ovlašćenog predlagača ili inicijativom svakog fizičkog i pravnog lica.²⁰⁰⁶

8.3.2. Građanskopravna zaštita od diskriminacije

Sudska zaštita od diskriminacije propisana je u posebnim delovima sva tri antidiskriminaciona zakona. Ovim zakonima su propisani posebni parnični postupci za zaštitu od diskriminacije, a za

---

²⁰⁰³ Član 82. Zakona o Ustavnom sudu, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 109/2017, 99/2011, 18/2013 – odluka US, 103/2015 40/2015 – drugi zakon i 103/2015

²⁰⁰⁴ Član 83. Zakona o Ustavnom sudu

²⁰⁰⁵ Član 84. Zakona o Ustavnom sudu

²⁰⁰⁶ Opširnije: *Postupak za ocenjivanje ustavnosti ili zakonitosti*, Ustavni sud Srbije, dostupno na: <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/59-101104/postupak-za-ocenjivanje-ustavnosti-ili-zakonitosti>, 30.9.2018.

sve što nije regulisano antidiskriminacionim zakonima, primenjuju se opšta pravila parničnog postupka iz Zakona o parničnom postupku.²⁰⁰⁷ Posebna pravila postupaka za zaštitu od diskriminacije propisana su sa ciljem olakšavanja procesnog položaja žrtve diskriminacije, imajući u vidu da je diskriminaciju često teško dokazati, kao i da su žrtve diskriminacije uglavnom osobe sa veoma malo društvene moći. U sva tri zakona propisana je mogućnost da tužilac traži donošenje privremene mere,²⁰⁰⁸ propisana je izborna mesna nadležnost, odnosno, pored suda opšte mesne nadležnosti, nadležan je i sud na čijoj teritoriji tužilac ima prebivalište ili sedište.²⁰⁰⁹

U ZZD i ZRP propisano je da je postupak hitan,²⁰¹⁰ dok je u ZZD i ZSDOSI propisano da je revizija uvek dozvoljena.²⁰¹¹ Pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja propisano je u ZZD i ZRP, prema kojem tuženi snosi teret dokazivanja da usled diskriminatornog akta nije došlo do povrede načela jednakosti, odnosno, načela jednakih prava i obaveza, ukoliko tužilac učini verovatnim da je tuženi izvršio akt diskriminacije.²⁰¹² Pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja nije propisano ZSDOSI, što je u suprotnosti sa međunarodnim standardima, a bitno otežava procesni položaj osobe sa invaliditetom koja zaštitu od diskriminacije traži u ovom postupku. Nadalje, ZRP propisano je oslobađanje od prethodnog plaćanja troškova postupka,²⁰¹³ što omogućava bolji pristup pravdi žrtvama diskriminacije na osnovu pola, imajući u vidu visoke troškove postupka, ali ova odredba nije propisana u druga dva antidiskriminaciona zakona.²⁰¹⁴

Iako je izborna mesna nadležnost veoma pozitivno rešenje za žrtve diskriminacije jer omogućava vođenje postupka i u sudu na čijoj teritoriji tužilac ima prebivalište, stvarna nadležnost sudova može da predstavlja problem za žrtve diskriminacije, posebno za žene iz višestruko marginalizovanih društvenih grupa. Naime, 2013. godine izmenjena je stvarna nadležnost sudova za postupanje u slučajevima diskriminacije, pa je umesto osnovnih sudova koji su do tada bili

---

²⁰⁰⁷ Zakon o parničnom postupku, „Službeni glasnik RS“, br. 72/2011, 49/2013 – odluka Ustavnog suda, 74/2013 – odluka Ustavnog suda i 55/2014

²⁰⁰⁸ Član 44. stav 1. ZZD; član 50. ZRP i član 45. stav 1. ZSDOSI

²⁰⁰⁹ Član 42. ZZD; član 46. stav 2. ZRP i član 41. ZSDOSI

²⁰¹⁰ Član 41. stav 3. ZZD i član 47. stav 1. ZRP

²⁰¹¹ Član 41. stav 4. ZZD; član 50. ZRP i član 45. stav 1. ZSDOSI

²⁰¹² Član 45. stav 2. ZZD i član 49. stav 2. ZRP

²⁰¹³ Član 48. ZRP

²⁰¹⁴ Opširnije: *Serbia Judicial Functional Review*, World Bank, 2014, str. 24; *Equality in Practice: Implementing Serbia's Equality Laws*, Equal Rights Trust, London, 2019, str. 91-92

nadležni, propisano da su nadležni viši sudovi.²⁰¹⁵ S jedne strane, pozitivno je da je nadležnost za postupanje u slučajevima diskriminacije poverena višim sudovima jer pokazuje opredeljenost države da se ozbiljno bavi problemom diskriminacije u društvu, ali s druge strane ovakvo zakonsko rešenje ima i negativne posledice. Osnovni sudovi su brojniji, ima ih ukupno 66, dok viših sudova ima 25,²⁰¹⁶ a samim tim žrtve diskriminacije imaju manju dostupnost sudova, odnosno, prinuđeni su da dalje putuju do suda, što stvara dodatne troškove i negativno utiče na osobe iz seoskih sredina i siromašne osobe.²⁰¹⁷

Prema ZZD, svako ko je povređen diskriminatornim postupanjem ima pravo da podnese tužbu sudu.²⁰¹⁸ Tužbom se može tražiti: 1) zabrana izvršenja radnje od koje pretila diskriminacija, zabrana daljeg vršenja radnje diskriminacije, odnosno, zabrana ponavljanja radnje diskriminacije; 2) utvrđenje da je tuženi diskriminatorno postupao prema tužiocu ili drugome; 3) izvršenje radnje radi uklanjanja posledica diskriminatornog postupanja; 4) naknada materijalne i nematerijalne štete i 5) objavljivanje presude donete povodom neke od tužbi.²⁰¹⁹ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava ili prava određene grupe ljudi aktivno su legitimisani u ovom postupku i mogu istaći sve pravozaštitne zahteve, izuzev zahteva za naknadu štete.²⁰²⁰

Prema ZRP, tužbu može podneti svako lice čija su prava i slobode povređeni zbog pripadnosti određenom polu,²⁰²¹ kao i sindikat ili udruženje čiji su ciljevi vezani sa unapređenjem ravnopravnosti polova.²⁰²² Nakon pokretanja postupka, sindikati i udruženja mogu putem javnih

---

²⁰¹⁵ Član 23. stav 1. tačka 7. Zakona o uređenju sudova, „Službeni glasnik RS“, br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011 – dr. zakon, 78/2011 – dr. zakon, 101/2011, 101/2013, 106/2015, 40/2015 – dr. zakon, 13/2016, 108/2016, 113/2017, 65/2018 – odluka US, 87/2018 i 88/2018 – odluka US

²⁰¹⁶ Čl. 3. i 4. Zakona o sedištim i područjima sudova i javnih tužilaštava, „Službeni glasnik RS“, br. 101/2013

²⁰¹⁷ Na primer, stanovnici sela Markovac, koje pripada opštini Vršac, moraju da putuju 85km do Višeg suda u Pančevu. *Equality in Practice: Implementing Serbia's Equality Laws*, op.cit, 2019, str. 92

²⁰¹⁸ Član 41. ZZD

²⁰¹⁹ Član 43. ZZD

²⁰²⁰ Opširnije: Vladimir Vodinelić, „Sadržina građanskopravne zaštite od diskriminacije“, u: Nevena Petrušić (ur), *Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Pravosudna akademija, Beograd, 2012, str. 218-238; Nevena Petrušić, „Građanskopravna zaštita od diskriminacije na prostoru Zapadnog Balkana, materijalno-pravni aspekt“, u: Milan Petrović (ur), *Aktuelne tendencije u razvoju i primeni evropskog kontinentalnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2010, str. 157–170; Tasić, op.cit, 2016, str. 161-164.

²⁰²¹ Član 43. stav 1. ZRP

²⁰²² Član 43. stav 2. ZRP

glasila ili na drugi odgovarajući način, obavestiti druga oštećena lica, sindikate i udruženja o pokrenutoj parnici i pozvati ih da se pridruže tužiocu kao umešači ili kao suparničari.²⁰²³

U ZSDOSI propisano je da tužbu može podneti osoba sa invaliditetom prema kojoj je izvršena diskriminacija i njen zakonski zastupnik,²⁰²⁴ kao i pratilac osobe sa invaliditetom, ukoliko je pogođen diskriminacijom, ali samo zbog diskriminacije u vezi sa zapošljavanjem i ostvarivanjem prava iz radnog odnosa osobe sa invaliditetom.²⁰²⁵ Organizacije i udruženja nisu aktivno legitimisana u ZSDOSI. Uprkos činjenici da je ZSDOSI bio prvi antidiskriminacioni zakon u Srbiji (2006), pristup pravdi za osobe sa invaliditetom još uvek nije adekvatan. Zgrade sudova uglavnom nisu fizički pristupačne, kao ni advokatske kancelarije.²⁰²⁶ Kao razlozi za nepristupačnost sudova navode se visoki troškovi renoviranja zgrada i činjenica da su neke zgrade pod zaštitom države, ali ima slučajeva u kojima bi reorganizacija rada i određena prilagođavanja za koje nije neophodno uložiti značajna finansijska sredstva, bitno unapredile pristupačnost sudova osobama sa invaliditetom.²⁰²⁷

Imajući u vidu postojanje tri antidiskriminaciona zakona, u praksi može doći do izvesnih nedoumica u vezi sa izborom zakona na osnovu kojeg će se podići tužba. Na primer, ukoliko je žena diskriminisana, ona može pokrenuti parnicu za zaštitu od diskriminacije prema odredbama ZZD ili ZRP. Situacija se dodatno usložnjava ukoliko je diskriminisana žena sa invaliditetom, jer postoji osnov za pokretanje postupka u sva tri antidiskriminaciona zakona. Iako tužilac ne mora da navede na osnovu kog zakona podiže tužbu, postojanje više propisa može da izazove nedoumice i da predstavlja prepreku. Istraživanje sudske prakse koje je sprovedeno tokom pisanja ovog rada, pokazalo je da se žene najčešće odlučuju za ZZD, što nije iznenađujuće ako se ima u vidu da je ZZD opšti antidiskriminacioni zakon.

---

²⁰²³ Član 43. st. 4. ZRP

²⁰²⁴ Član 42. stav 2. ZSDOSI

²⁰²⁵ Član 42. stav 3. ZSDOSI

²⁰²⁶ *Izveštaj o pristupačnosti poslovnih zgrada državnih organa osobama sa invaliditetom*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013; Akcioni plan za Poglavlje 23, Efikasnost pravosuđa, Preporuka 54, str. 403.

²⁰²⁷ Milan Antonijević, *Unapređenje sprovođenja pravde u Srbiji – Izveštaj: Unapređenje jednakih mogućnosti u okviru srpskog pravosudnog sistema u tri oblasti od interesa za IMG*, International Management Group, Beograd, 2013, str. 4.

8.3.3. Krivičnopravna i prekršajnopravna zaštita od diskriminacije

Krivičnopravna i prekršajnopravna zaštita od diskriminacije mogu se ostvariti u postupku pred nadležnim sudovima, u slučajevima kada diskriminatorni akt ima obeležja prekršaja ili krivičnog dela. S obzirom da krivičnopravna i prekršajnopravna zaštita od diskriminacije nije tema ovog rada, u ovom delu su ukratko predstavljena ova dva pravna mehanizma zaštite od diskriminacije, bez detaljnije analize i bez analize sudske prakse.

Krivičnim zakonikom²⁰²⁸ propisano je nekoliko krivičnih dela koja pružaju zaštitu u slučajevima diskriminacije.²⁰²⁹ U pitanju su povreda ravnopravnosti,²⁰³⁰ izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrepeljivosti,²⁰³¹ nasilničko ponašanje na sportskoj priredbi ili javnom skupu²⁰³² i rasna i druga diskriminacija.²⁰³³ Propisane kazne za ova krivična dela su novčane kazne i kazna zatvora.²⁰³⁴ Krivičnim zakonikom je propisana jedina posebna okolnost za odmeravanje kazne i to za krivično delo učinjeno iz mržnje: [A]ko je krivično delo učinjeno iz mržnje zbog pripadnosti rasi i veroispovesti, nacionalne ili etničke pripadnosti, pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta drugog lica, tu okolnost sud će ceniti kao otežavajuću okolnost, osim ako ona nije propisana kao obeležje krivičnog dela.²⁰³⁵ Pozitivno je što je Srbija uvela u svoj pravni sistem tzv. zločine iz mržnje,²⁰³⁶ pri čemu treba imati u vidu da krivično delo učinjeno iz mržnje ne

---

²⁰²⁸ Krivični zakonik, „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 – ispravka, 107/2005 – ispravka, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016

²⁰²⁹ Opširnije: Nevena Petrušić i dr, *Primena antidiskriminacionog zakonodavstva i krivičnopravna zaštita: studija slučaja, praksa i preporuke*, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2012

²⁰³⁰ Član 128. KZ

²⁰³¹ Član 317. KZ

²⁰³² Član 344a KZ

²⁰³³ Član 387. KZ

²⁰³⁴ Postupak pokreće i vodi javni tužilac, u skladu sa odredbama Zakona o krivičnom postupku, „Službeni glasnik RS“, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014

²⁰³⁵ Član 54a Krivičnog zakonika

²⁰³⁶ Opširnije: Nataša Delić, „Krivičnopravni značaj mržnje u svetlu identitetskog preobražaja Srbije“, u: Radmila Vasić i Milena Polojac (ur), *Identitetski preobražaj Srbije, Prilozi projektu 2015 – Kolektivna monografija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2016, str. 127-154; *Hate Crime Reporting, Serbia*, OSCE/ODIHR, dostupno na: <http://hatecrime.osce.org/serbia>, 27.1.2019; Ivana Stjelja, „Zločin iz mržnje – godinu dana od uvođenja u krivično zakonodavstvo“, *Tužilačka reč*, broj 26, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2014; Jelena Jokanović, „Hate Crime Victims in Serbia: A case study of context and social perceptions“, *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 7 (2), 2018, pp. 21-37; Veljko Ikanović, „Kaznjavanje za krivična djela učinjena iz mržnje u Krivičnom zakonu Republike Srpske“, u: Leposava Kron (ur), *Prestup i kazna: de lege lata et de lege ferenda*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2014, str. 205-218; Aldin Mavrić, „Metodika otkrivanja i dokazivanja krivičnih dela sa elementom zločina mržnje“, u: *Pravne teme - Časopis Departmana za pravne nauke Univerziteta u Novom Pazaru*, Godina 5, Broj 9, Novi Pazar, 2017, str. 87-103; Jelena Vasiljević (ur), *Zločini iz mržnje: Šta smo naučili?*, Labris - organizacija za

zahteva nužno da učinilac oseća mržnju, već je u pitanju krivično delo koje je motivisano predrasudom prema određenoj grupi ili osobi.²⁰³⁷ Međutim, iako je ova odredba u krivičnom zakonodavstvu od 2012. godine, prva presuda je doneta tek krajem 2018. godine,²⁰³⁸ a u pitanju je bilo krivično delo nasilje u porodici, motivisano seksualnom orijentacijom žrtve.

U određenim slučajevima, akt diskriminacije ima obeležja prekršaja, a antidiskriminacionim zakonima pojedini akti diskriminacije inkriminirani su kao prekršaji.²⁰³⁹ Pored nadležnih državnih organa i osobe koja je oštećena diskriminatornim aktom, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti ovlašćen je da podnosi prekršajne prijave zbog povrede prava propisanih antidiskriminacionim zakonima,²⁰⁴⁰ kako zbog prekršaja utvrđenih ZZD, ZRP, ZSDOSI, tako i zbog prekršaja propisanih drugim propisima kojima se ostvaruje i štiti ravnopravnost.²⁰⁴¹ Prekršajni postupak uređen je odredbama Zakona o prekršajima.²⁰⁴²

8.3.4. Zaštita od diskriminacije pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti (PZR) je samostalan i nezavisan državni organ, ustanovljen Zakonom o zaštiti diskriminacije,²⁰⁴³ koji ima veoma širok krug zakonskih ovlašćenja, u skladu sa međunarodnim standardima i predstavlja centralnu nacionalnu instituciju za sprečavanje i zaštitu od diskriminacije.²⁰⁴⁴

---

lezbejska ljudska prava, Beograd, 2016; *Prikupljanje podataka o zločinima iz mržnje i mehanizmi monitoringa: praktični vodič*, OSCE/ODIHR, Varšava, 2014

²⁰³⁷ *Razumijevanje krivičnih djela počinjenih iz mržnje – Priručnik za Bosnu i Hercegovinu*, Ured OSCE-a za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR), Varšava, 2010

²⁰³⁸ *Prva presuda za zločin iz mržnje*, 7.11.2018, YUCOM – Komitet pravnika za ljudska prava, dostupno na: <http://www.yucom.org.rs/prva-presuda-za-zlocin-iz-mrznje/>, 27.1.2019.

²⁰³⁹ Opširnije: Nevena Petrušić, Mirjana Tukar i Branko Nikolić, *Priručnik za primenu antidiskriminacionog prekršajnog prava*, National Center for State Courts, Beograd, 2015

²⁰⁴⁰ Član 33. stav 4. ZZD

²⁰⁴¹ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, *Prekršajnoppravna zaštita od diskriminacije*, dostupno na: <http://ravnopravnost.gov.rs/diskriminacija/prekršajnoppravna-zastita-od-diskriminacije/>, 30.1.2019.

²⁰⁴² Zakon o prekršajima, „Službeni glasnik RS“, br. 65/2013, 13/2016 i 98/2016 – odluka US

²⁰⁴³ Prva poverenica za zaštitu ravnopravnosti izabrana je u maju 2010. godine, kada je institucija PZR i zvanično počela da funkcioniše.

²⁰⁴⁴ Videti više: Nevena Petrušić, „Poverenik za zaštitu ravnopravnosti – uloga, nadležnost i postupanje“, u: Nevena Petrušić (ur), *Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Pravosudna akademija, Beograd, 2012, str. 295-312

Poverenik prima i razmatra pritužbe zbog diskriminacije, daje mišljenja i preporuke, izriče zakonom utvrđene mere u slučaju nepostupanja po preporukama, da podnosiocu pritužbe pruži informacije o načinima zaštite prava, da upozorava javnost na najčešće, tipične i teške slučajeve diskriminacije, preporučuje organima javne vlasti i drugim licima preduzimanje odgovarajućih mera, prati sprovođenje zakona i drugih propisa u oblasti zaštite ravnopravnosti i zabrane diskriminacije, daje mišljenja o nacrtima zakona i drugih propisa i inicira donošenje novih propisa.²⁰⁴⁵ PZR je ovlašćen da u javnom interesu pokreće strateške parnice za zaštitu od diskriminacije,²⁰⁴⁶ kao i da podnosi prekršajne i krivične prijave.

Postupak pred PZR regulisan je odredbama članova 35-40. ZZD, kao i Poslovníkom o radu Poverenika za zaštitu ravnopravnosti.²⁰⁴⁷ Postupak pred PZR²⁰⁴⁸ pokreće se podnošenjem pritužbe, koju može podneti svako fizičko ili pravno lice, odnosno, grupa lica koja smatra da je pretrpela diskriminaciju, kao i organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava ili drugo lice, u ime i uz saglasnost lica koje smatra da je pretrpelo diskriminaciju.²⁰⁴⁹ Pritužba se podnosi u pisanoj formi, ali je moguće, izuzetno, pritužbu podneti i usmeno na zapisnik, posebno ukoliko je neophodno prisustvo tumača ili prevodilaca za osobe sa invaliditetom ili osobe koje ne znaju jezik.²⁰⁵⁰

Postupak je jednostavan i brz (mora biti okončan u roku od 90 dana), a za podnosiocce pritužbi potpuno je besplatan.²⁰⁵¹ Kako ZZD nije detaljno uređen ovaj postupak, PZR je doneo Poslovník o radu Poverenika za zaštitu ravnopravnosti kojim su bliže regulisana pitanja od značaja za postupanje i rad. U toku postupka po pritužbi utvrđuje se činjenično stanje uvidom u podnete

---

²⁰⁴⁵ Član 33. ZZD

²⁰⁴⁶ Opširnije: Nevena Petrušić, „Procesni položaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti u antidiskriminacionim parnicama“, *Pravni život – tematski broj. Pravo i moral*, broj 11, tom 3, Udruženje pravnika Srbije, Beograd, 2012, 905-922

²⁰⁴⁷ Poslovník o radu Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, „Službeni glasnik RS“, br. 34/2011.

²⁰⁴⁸ Opširnije: Nevena Petrušić, „Postupak pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnost“, u: *Stari u Srbiji – problemi i izazovi. Zbornik radova*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta i Centar za socijalni rad „Sveti Sava“, Niš, 2011, str. 69-82; Petrušić, Krstić i Marinković, op.cit, 2014, str. 231-233

²⁰⁴⁹ Član 35. ZZD

²⁰⁵⁰ Petrušić i Beker, op.cit, 2012, str. 66

²⁰⁵¹ Član 39. ZZD

dokaze, uzimanjem izjave od podnosioca pritužbe, lica protiv kojeg je pritužba podneta i drugog lica, kao i na drugi način, u skladu sa zakonom.²⁰⁵²

Postupak po pritužbi završava se donošenjem mišljenja. Ako na osnovu prikupljenih činjenica i pravnih propisa utvrdi da nije izvršena diskriminacija, PZR donosi mišljenje u kojem obrazlaže svoj stav o nepostojanju akta diskriminacije. Ukoliko utvrdi da je diskriminacija izvršena, PZR donosi mišljenje sa preporukom. U mišljenju navodi i obrazlaže stav o izvršenom aktu diskriminacije, a u preporuci navodi šta diskriminator treba da učini kako bi otklonio povredu prava, odnosno, šta treba da preduzme kako bi se sprečilo dalje diskriminatorno ponašanje, otklonile posledice diskriminacije i žrtvi diskriminacije pružilo odgovarajuće zadovoljenje.²⁰⁵³

Mišljenja PZR su pravno obavezujuća, ali nisu prinudno izvršiva, jer PZR nema naredbodavna ni represivna ovlašćenja i ne odlučuje o pravima i obavezama pravnih subjekata,²⁰⁵⁴ već svoju zakonsku ulogu ostvaruje davanjem preporuka, upozorenja, redovnim i posebnim izveštajima, zakonodavnim inicijativama, kao i snagom i autoritetom institucije.

8.4. Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

Postupak za sudsku zaštitu od diskriminacije uveden je u pravni sistem Srbije 2006. godine, usvajanjem ZSDOSI, a načini pružanja sudske zaštite dodatno su regulisani 2009. godine kada su usvojeni ZZD i ZRP. U cilju celovitog sagledavanja kapaciteta i sudske prakse u domenu zaštite žena od višestruke diskriminacije, u ovom delu su predstavljeni rezultati istraživanja odnosa predstavnika javne vlasti prema diskriminaciji u Srbiji,²⁰⁵⁵ kojim su obuhvaćeni predstavnici zakonodavne, izvršne i sudske vlasti na republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou.²⁰⁵⁶ Pored toga, analizirani su dostupni statistički podaci o parnicama za zaštitu od diskriminacije, a

---

²⁰⁵² Član 37. ZZD

²⁰⁵³ Petrušić i Beker, op.cit, 2012, str. 70-71

²⁰⁵⁴ Opširnije: Stefan Andonović, „Upravno-pravni aspekti Poverenika za zaštitu ravnopravnosti u Republici Srbiji“, *Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, godina: 8, broj: 8, Panevropski univerzitet „Apeiron“, Banja Luka, 2018, str. 244-256

²⁰⁵⁵ *Odnos predstavnika organa javne vlasti prema diskriminaciji u Srbiji*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, UNDP i IPSOS, Beograd, 2013

²⁰⁵⁶ U istraživanju su učestvovali predstavnici Narodne skupštine Republike Srbije, Skupštine AP Vojvodine, skupština gradova, skupština opština, Vlade Republike Srbije, Pokrajinske vlade, gradskih veća, opštinskih veća, sudova i tužilaštava.

predstavljani su rezultati empirijskog istraživanja koje je za potrebe ovog rada sprovedeno među sudijama viših sudova i advokatima.

8.4.1. Odnos predstavnika javne vlasti prema diskriminaciji

Prema nalazima navedenog istraživanja, većina predstavnika organa javne vlasti (74%) smatra da diskriminacija postoji, a 29% navodi da su lično bili izloženi diskriminaciji. Među predstavnicima organa javne vlasti postoji osnovno razumevanje diskriminacije, lakše prepoznaju direktnu diskriminaciju (88%), dok indirektnu diskriminaciju ne prepoznaje čak 41% predstavnika organa javne vlasti, bez razlika u odnosu na granu vlasti kojoj pripadaju. Više od trećine ne pravi razliku između predrasuda i diskriminacije, kao ni između diskriminacije i mobinga, odnosno, ne uočavaju da je za postojanje diskriminacije neophodno da je akt zasnovan na ličnom svojstvu.

Kao najdiskriminisane osobe u Srbiji navedene su siromašne osobe i osobe sa mentalnim invaliditetom (po 74%), Romi (70%), osobe sa fizičkim invaliditetom (69%), seksualne manjine (61%) i žene (50%). Više od petine predstavnika izvršne i zakonodavne vlasti (22%)²⁰⁵⁷ ne zna da je diskriminacija u Srbiji zabranjena, a od onih koji su znali da je diskriminacija zabranjena, samo 64% je znalo da navede konkretan zakon kojim je diskriminacija zabranjena.

Predstavnici organa javne vlasti smatraju da među njihovim kolegama postoje predrasude, posebno prema osobama istopolne seksualne orijentacije, Romima, osobama koje žive sa HIV-om, pripadnicima malih verskih zajednica i deci sa smetnjama u razvoju, a preko polovine navodi da su u njihovim institucijama kolege iznosile diskriminatorne stavove i diskriminatorno se ponašali. Oko jedne trećine ispitanika smatra da sudovi i tužilaštva ne tretiraju sve građane jednako, a 73% smatra da se država ne bavi dovoljno problemom diskriminacije.

Odgovornost za borbu protiv diskriminacije leži na državi i građanima, a skoro polovina predstavnika organa javne vlasti smatra da su diskriminisane grupe same odgovorne za svoj

---

²⁰⁵⁷ Pitanja o poznavanju zakonskih propisa nisu postavljana predstavnicima sudske vlasti.

položaj. Takođe, republičke institucije smatraju se odgovornima za borbu protiv diskriminacije, ali ne i kao institucije koje doprinose borbi protiv diskriminacije u značajnoj meri.

8.4.2. Statistički podaci o sudskoj zaštiti od diskriminacije

Za valjan uvid u pojavu i rasprostranjenost diskriminacije, kao i u slučaju drugih društvenih fenomena, neophodno je prikupiti što više informacija, iz različitih izvora, kako bi se moglo adekvatno delovati i na polju prevencije i na polju zaštite od diskriminacije.²⁰⁵⁸ U tom smislu, neophodan je holistički pristup, što znači da podatke treba prikupljati iz svih dostupnih izvora, uključujući zvanične državne evidencije, izveštaje, istraživanja i slično,²⁰⁵⁹ vodeći računa o tome šta se može zaključiti iz kojih podataka, odnosno, uvažavajući činjenicu da su određeni podaci deskriptivne prirode i da ne pokazuju jasne kauzalne odnose, već ih je potrebno pažljivo tumačiti.²⁰⁶⁰ Imajući u vidu kompleksnost fenomena diskriminacije, kao i činjenicu da se ona javlja u svim oblastima društvenog i privatnog života, neophodno je prikupljati podatke iz više izvora i primenom različitih metoda,²⁰⁶¹ ali je neophodno uspostaviti mehanizam koji će sve prikupljene podatke objedinjavati, odnosno, uspostaviti centralizovan sistem prikupljanja podataka o diskriminaciji.²⁰⁶² S tim u vezi, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, u svakom redovnom godišnjem izveštaju od 2011. godine, upućuje sledeću preporuku: *Uspostaviti i operacionalizovati jedinstven i centralizovan sistem prikupljanja, registrovanja i analize podataka o slučajevima diskriminacije, koji obezbeđuje kontinuirano praćenje rasprostranjenosti i učestalosti diskriminacije i efekata pravne zaštite od diskriminacije.*²⁰⁶³

---

²⁰⁵⁸ Opširnije: Timo Makkonen, *European Handbook on Equality Data: Why and How to Build to a National Knowledge Base on Equality and Discrimination on the Grounds of Racial and Ethnic Origin, Religion and Belief, Disability, Age and Sexual Orientation*, European Commission, Luxembourg, 2006

²⁰⁵⁹ Opširnije: Niklas Reuter, Timo Makkonen i Olli Oosi, *Study on Data Collection to Measure the Extend and Impact of Discrimination in Europe: Final Report* 7.12.2004, Net Effect Oy, Helsinki, 2004; Timo Makkonen, *Measuring Discrimination: Data Collection and EU Equality Law*, European Network of Legal Experts in the non-discrimination field, European Commission, Luxembourg, 2006.

²⁰⁶⁰ U kontekstu zaštite od diskriminacije, indirektno se mogu meriti i posmatrati efekti politika zaštite od diskriminacije upoređivanjem prisustva pripadnika rizičnih grupa, na primer, na tržištu rada, kroz više vremenskih tačaka. Mario Reljanović i dr, *Kvadratura antidiskriminacijskog trougla u BiH Zakonski okvir, politike i prakse 2012–2016*, Analitika – Centar za društvena istraživanja, Sarajevo, 2016, str. 78-80

²⁰⁶¹ Reuter, Makkonen i Oosi, op.cit, 2004, str. 26

²⁰⁶² Opširnije: Makkonen, op.cit, 2006, str. 6; *Report: Equality Data Collection in Employment and the Workplace*, ENAR – European Network Against Racism, Brussels: 2014, str. 25; Reljanović i dr, op.cit, 2016, str. 80

²⁰⁶³ *Redovan godišnji izveštaj za 2011. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012, str. 12

U Srbiji ne postoji centralizovan sistem prikupljanja podataka o postupcima vođenim povodom slučajeva diskriminacije, što otežava sagledavanje prakse postupanja sudova u vezi sa zaštitom od diskriminacije. Nema javno dostupnih podataka o broju parnica za zaštitu od diskriminacije, kao ni o broju prekršajnih i krivičnih postupaka vođenih povodom prekršaja i krivičnih dela sa elementima diskriminacije, a jedini javno dostupni podaci jesu podaci Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, koji u svojim redovnim godišnjim izveštajima objavljuje podatke o sprovedenim postupcima, kao i podatke o parnicama za zaštitu od diskriminacije koje ova institucija vodi.²⁰⁶⁴ Iako je Zakonom o ravnopravnosti polova²⁰⁶⁵ propisano da je sud dužan da sve pravosnažne odluke donete u parnicama za zaštitu od diskriminacije na osnovu pola dostavlja ministarstvu nadležnom za poslove ravnopravnosti polova, koje je dužno da o ovim odlukama vodi evidenciju, ovi podaci nisu javno dostupni. Jedini dostupni podaci o evidenciji odluka donetih u parnicama za zaštitu od diskriminacije na osnovu pola nalazili su se u izveštaju o nadzoru nad sprovođenjem Zakona o ravnopravnosti polova za 2013. godinu, u kojem su evidentirane dve sudske odluke,²⁰⁶⁶ ali ovaj izveštaj više nije javno dostupan.²⁰⁶⁷

U Srbiji se ne može sa sigurnošću tvrditi koliko je pokrenuto antidiskriminacionih parnica. Malobrojna istraživanja pokazuju da sudovi dostavljaju različite vrste presuda/kopija predmeta na zahteve u vezi sa presudama/predmetima u postupcima zaštite od diskriminacije. Na primer, dostavljaju predmete u kojima je predmet spora zlostavljanje na radu, kao i presude iz radnih sporova. Jedan od razloga je to što antidiskriminacione parnice nemaju posebnu sudsku oznaku,²⁰⁶⁸ već su označeni sa „P“ (opšti parnični predmet) ili „P1“ (radni sporovi).²⁰⁶⁹ Sistem elektronske evidencije koji postoji u sudovima, najčešće ima odrednicu „predmet spora“, ali su odrednice unapred zadate, tako da se diskriminacija unosi u evidenciju pod oznakom „diskriminacija – mobing“, iako su u pitanju različite vrste sporova koji se vode po različitim

---

²⁰⁶⁴ Dženana Hadžimerović i dr, *Suzbijanje diskriminacije: uloga pravosuđa*, Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju, Sarajevo, 2018, str. 67.

²⁰⁶⁵ Član 51. ZRP

²⁰⁶⁶ Tasić, op.cit, 2016, str. 328-329

²⁰⁶⁷ Ovaj izveštaj se nalazio na internet stranici Uprave za rodnu ravnopravnost, koja je 2014. godine prestala da postoji. Kada se pokuša pristupiti sajtu Uprave za rodnu ravnopravnost, preusmerava se na sajt Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. Međutim, na sajtu Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost nema ni ovog, ni drugih izveštaja o nadzoru nad sprovođenjem Zakona o ravnopravnosti polova.

²⁰⁶⁸ Opširnije: Tasić, op.cit, 2016, str. 21-22; Natalija Šolić i Katarina Golubović, *Analiza sudske prakse apelacionih sudova: Pravna zaštita od diskriminacije u Srbiji*, Pravosudna akademija, Beograd, 2015, str. 3-4

²⁰⁶⁹ Mario Reljanović, *Studija o primeni Zakona o zabrani diskriminacije u Srbiji*, YUCOM – Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2017, str. 36

zakonima. Pored toga, u nekim slučajevima sudska uprava nepravilno označava predmet oslanjajući se na oznaku iz prvostepenog postupka, a postoje i velike razlike među sudijama u označavanju predmeta spora.²⁰⁷⁰

Ovi podaci pokazuju da je broj pokrenutih antidiskriminacionih parnica relativno mali, pri čemu treba imati u vidu da su organizacije za zaštitu ljudskih prava i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti bili aktivni u pokretanju postupaka.²⁰⁷¹ Prema podacima iz redovnih godišnjih izveštaja, PZR je do sada pokrenuo 17 parnica za zaštitu od diskriminacije, od kojih osam zbog diskriminacije zbog pripadnosti romskoj nacionalnoj manjini, tri na osnovu pola, jedna na osnovu seksualne orijentacije, a četiri zbog višestruke diskriminacije.²⁰⁷² Sedam postupaka je okončano u korist PZR, u dva slučaja je PZR povukao tužbu,²⁰⁷³ a jedan postupak je prekinut jer je tuženi brisan iz registra privrednih društava. Dva postupka su okončana odbijanjem tužbenog zahteva PZR, dok je pet postupaka još uvek u toku.²⁰⁷⁴

Veoma je malo istraživanja sudske prakse u antidiskriminacionim parnicama sprovedeno u Srbiji, ali je i kroz njih potvrđen problem u vezi sa nepostojanjem centralne evidencije postupaka za zaštitu od diskriminacije. U istraživanju sprovedenom tokom 2012. godine, navedeno je da su u prve tri godine primene ZZD pokrenute 184 parnice za zaštitu od diskriminacije pred 13 sudova.²⁰⁷⁵ Od tog broja, 75 postupaka je završeno, u samo 10 je utvrđena diskriminacija, u 25 je odbijen tužbeni zahtev, dok su ostali postupci rešeni na drugi način.²⁰⁷⁶ Istraživanjem iz 2013.

---

²⁰⁷⁰ Na primer, na omotu spisa 60 predmeta označena je diskriminacija kao predmet spora, a uvidom u predmete je evidentno da je u pitanju zlostavljanje na radu. Takođe, u nekim slučajevima sudije označavaju predmete sporova u antidiskriminacionim parnicama kao: radi poništaja odluke, radi poništaja rešenja i vraćanja na rad, radi utvrđenja diskriminatornog postupanja i naknade štete, radi naknade štete zbog povrede zabrane diskriminacije i zbog povrede časti i ugleda, radi zabrane diskriminacije i zlostavljanja na radu, radi utvrđenja, poništaja odluke i zaštite od diskriminacije, radi zaštite prava zbog diskriminatornog prestanka radnog odnosa, radi poništaja odluke o izboru kandidata na konkursu, radi diskriminacije, sprečavanja zlostavljanja na radu i naknade nematerijalne štete, radi zaštite od diskriminatornog postupanja, radi utvrđenja i naknade nematerijalne štete zbog diskriminacije i neizvršenja upravne presude i slično. Šolić i Golubović, op.cit, 2015, str. 3-4

²⁰⁷¹ Hadžiomerović i dr, op.cit, 2018, str. 68.

²⁰⁷² Jedna zbog diskriminacije na osnovu rođenja i bračnog i porodičnog statusa, druga zbog osuđivanosti, pola, bračnog i porodičnog statusa i zdravstvenog stanja, treća zbog diskriminacije na osnovu pola i seksualne orijentacije i četvrta zbog diskriminacije na osnovu zdravstvenog stanja i invaliditeta. *Izveštaj PZR za 2018. godinu*, str. 197-198

²⁰⁷³ U jednom slučaju je tuženi ukinuo spornu odluku, a u drugom je izmenio pravilnik koji je bio povod za tužbu.

²⁰⁷⁴ *Izveštaj PZR za 2018. godinu*, str. 197-198

²⁰⁷⁵ Kristina Todorović, Ivana Stjelja i Nikola Grujić, *Antidiskriminacioni mehanizmi u praksi*, YUCOM – Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2013, str. 23-26

²⁰⁷⁶ Odbacivanjem tužbe, povlačenjem tužbe i slično.

godine obuhvaćeno je 125 sudskih predmeta u antidiskriminacionim parnicama, iako je broj predmeta koji su sudovi označili kao antidiskriminacione bio bitno veći jer su se odnosili i na druge povrede prava.²⁰⁷⁷ Tokom 2015. godine, u jednom istraživanju je prikupljena 181 odluka apelacionih sudova u postupcima za zaštitu od diskriminacije.²⁰⁷⁸ U istraživanju iz 2017. godine, koje je obuhvatilo 87 sudskih odluka u postupcima za zaštitu od diskriminacije, procenjeno je da je u Srbiji za osam godina primene ZZD, pokrenuto oko 150 parnica.²⁰⁷⁹

8.4.3. Kapaciteti sudija i advokata u domenu antidiskriminacionog prava – nalazi i interpretacija

Opis i metodologija istraživanja detaljnije su predstavljeni u delu 3.3. Cilj ovog dela istraživanja bio je ispitivanje kapaciteta sudija i advokata u prepoznavanju i razumevanju fenomena diskriminacije i višestruke diskriminacije, njihovog društvenog položaja, kao i u razumevanju koncepata na kojima su zasnovana pravila o ispitivanju i dokazivanju diskriminacije, imajući u vidu da je to neophodna preduslov za adekvatnu zaštitu žena od diskriminacije. U ovom delu predstavljeni su nalazi istraživanja i njihova interpretacija

8.4.3.1. Razumevanje razlika između višestruke i ukrštene diskriminacije

Prvo pitanje iz upitnika odnosilo se na razliku između višestruke i ukrštene diskriminacije. Odredbama ZZD,²⁰⁸⁰ kao težak oblik diskriminacije, zabranjena je *višestruka ili ukrštena diskriminacija*, te je pitanje za sudije i advokate bilo da li smatraju da postoji razlika između višestruke i ukrštene diskriminacije, kao i molba da svoj stav obrazlože.

Kao što je već navedeno, ukrštena diskriminacija je prevod izraza *intersectional discrimination* koji se koristi u engleskom jeziku, a koji je u feminističku teoriju uvela Kimebrli Krenšo.²⁰⁸¹ Veznik „ili“ koji je korišćen u tekstu zakona upućuje da je u pitanju isti fenomen, jer bi u slučaju

---

²⁰⁷⁷ Tasić, op.cit, 2016, str. 21

²⁰⁷⁸ Šolić i Golubović, op.cit, 2015, str. 2-4

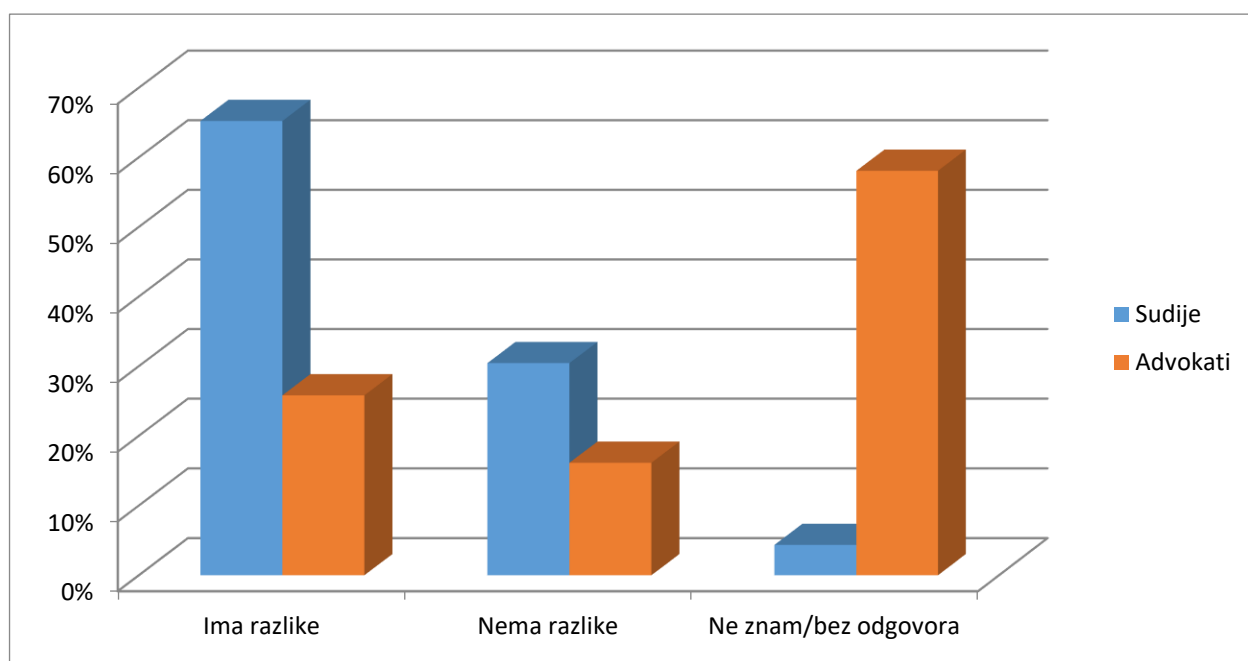
²⁰⁷⁹ Reljanović, op.cit, 2017, str. 5

²⁰⁸⁰ Član 13. stav 1. tačka 5. ZZD

²⁰⁸¹ Opširnije u delu 2.4. ovog rada

da je zakonodavac smatrao da su u pitanju različiti oblici diskriminacije stajao veznik „i“, odnosno, bilo bi propisano da je „zabranjena višestruka i ukrštena diskriminacija“. Za adekvatnu zaštitu od višestruke diskriminacije nije od presudnog značaja da li su sudije i advokati upoznati sa različitim teorijskim konceptima u vezi sa terminima višestruka i ukrštena diskriminacija, ali (ne)prepoznavanje razlike može da bude pokazatelj njihove opšte informisanosti o fenomenu višestruke diskriminacije. U grafikonu ispod predstavljeni su odgovori sudija i advokata na ovo pitanje. Postoji značajna razlika između njihovih odgovora. Skoro 60% advokata navodi da ne zna da li postoji razlika ili ne odgovara na ovo pitanje, naspram 4% sudija. Takođe, postoji razlika u broju onih koji smatraju da postoji razlika između višestruke i ukrštene diskriminacije – 65% sudija i 25% advokata.

Grafikon br. 3: Razumevanje razlike između višestruke i ukrštene diskriminacije

I sudije i advokati koji smatraju da nema razlike između ova dva pojma, naveli su da je u oba slučaja u pitanju diskriminacija na osnovu više ličnih svojstava. Oko 10% advokata je navelo da ne zna šta je ukrštena diskriminacija, a jedan sudija je naveo da ukrštena diskriminacija „ne znači ništa“. Od sudija koji smatraju da ima razlike između višestruke i ukrštene diskriminacije, 20% dalo je odgovore koji su u skladu sa postojećim teorijama, što pokazuje da su se informisali o

višestrukoj diskriminaciji ili ranije ili u vreme popunjavanja upitnika. Dvoje sudija navode da je ukrštena diskriminacija širi pojam, te da obuhvata i višestrukou diskriminaciju.

Međutim, među sudijama i advokatima koji smatraju da postoji razlika, evidentno je nerazumevanje suštine ova dva pojma. Oko polovine onih koji smatraju da postoji razlika između višestrukue i ukrštene diskriminacije smatra da je kod ukrštene diskriminacije u pitanju više oblika diskriminacije ili više oblasti u kojima je osoba diskriminisana. Neki od odgovora na ovo pitanje bili su:

- *Višestruka diskriminacija je kada je osoba diskriminisana po više osnova u jednoj oblasti, a ukrštena kada je diskriminisana po jednom osnovu u više oblasti;*
- *O višestrukoj diskriminaciji je reč kada je jedno lice ili grupa lica istovremeno diskriminisano po osnovu dva ili više ličnih svojstava, a o ukrštenoj diskriminaciji onda kada je jedno lice ili grupa lica istovremeno izloženo različitim oblicima diskriminacije;*
- *Postoji razlika između ukrštene i višestrukue diskriminacije. Višestruka diskriminacija je diskriminacija jednog ili više lica po osnovu više ličnih svojstava (npr. trudna Romkinja sa invaliditetom).Ukrštena diskriminacija postoji kada je jedno lice ili grupa lica izloženo većem broju različitih oblika diskriminacije (npr. neposrednoj diskriminaciji, uz govor mržnje i ponižavajuće postupanje);*
- *Iako Zakon o zabrani diskriminacije latentno poistovećuje višestrukou i ukrštenu diskriminaciju, ova dva pojma nisu sinonimi. Naime, u slučaju kada je jedno isto lice ili grupa lica diskriminisano istovremeno po osnovu više ličnih svojstava radi se o višestrukoj diskriminaciji. Sa druge strane, o ukrštenoj diskriminaciji može se govoriti kada je neko lice ili grupa istovremeno izložena različitim oblicima diskriminacije;*
- *Višestruka diskriminacija bi se mogla tretirati kao izloženost jednog lica ili grupe lica diskriminaciji na osnovu više od jednog ličnog svojstva, dok je ukrštena diskriminacija vrsta diskriminacije kod koje su lice ili grupa lica izloženi diskriminaciji tako što u jednom aktu diskriminacije postoji više oblika diskriminacije;*
- *Postoji razlika između ukrštene i višestrukue diskriminacije. Ukrštena diskriminacija jeste diskriminacija sa više oblika diskriminacije lica. Na primer, neposredna i posredna, udruživanje radi vršenja diskriminacije i govor mržnje itd. Višestruka diskriminacija*

jeste diskriminacija lica u odnosu na više ličnih svojstava, na primer diskriminacija starije žene koja je i Romkinja.

Pored toga, ima shvatanja da je višestruka diskriminacija ona koja se javlja više puta po jednom osnovu, a ukrštena diskriminacija ona koja se javlja jednom po različitim osnovima; da višestruka diskriminacija postoji kada je jedna osoba diskriminisana po više osnova u jednoj oblasti, a kod ukrštene diskriminacije jedna osoba je diskriminisana po jednom osnovu u više oblasti, kao i da je višestruka diskriminacija slučaj kada jedan diskriminator vrši diskriminaciju po više osnova, a ukrštena diskriminacija slučaj kada ima više diskriminatora. Takođe, jedan advokat smatra da „višestruka diskriminacija pretpostavlja izvršenje diskriminacije u različitim vremenskim periodima, dok ukrštena znači istovremeno odvijanje dve ili više vrsta diskriminacije.“

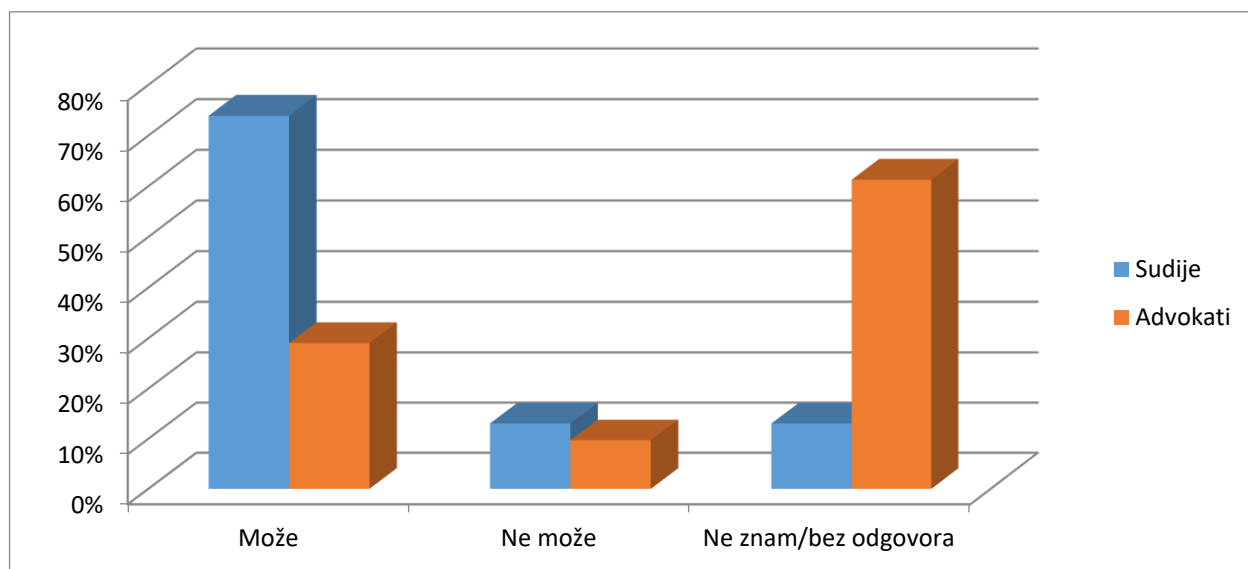
Iz analiziranih odgovora na ovo pitanje, može se zaključiti da ni sudije ni advokati nemaju dovoljno znanja o višestrukoj diskriminaciji, odnosno, o različitim oblicima u kojima se može javiti. To ukazuje na neophodnost dodatnih edukacija, kako bi se razjasnili složeni društveni fenomeni i kako bi pravni profesionalci bili osposobljeni najpre da razumeju ove fenomene, a potom i da pravilno primenjuju pravne norme u situacijama višestruke diskriminacije.

8.4.3.2. Prepoznavanje neposredne i posredne višestruke diskriminacije

Sledeće pitanje odnosilo se na potencijalne oblike višestruke diskriminacije. Od ispitanika je traženo da odgovore na pitanje da li višestruka diskriminacija uvek ima oblik neposredne diskriminacije ili može da se javi i kao posredna diskriminacija. U grafikonu ispod predstavljeni su odgovori sudija i advokata na ovo pitanje. Postoje značajne razlike u odgovorima, pa 74% sudija i 29% advokata smatraju da višestruka diskriminacija može da se javi i kao posredna i kao neposredna, kao i po pitanju onih koji su rekli da ne znaju ili nisu odgovorili na ovo pitanje – 13% sudija naspram čak 61% advokata.

Grafikon br. 4: Prepoznavanje neposredne i posredne višestruke diskriminacije

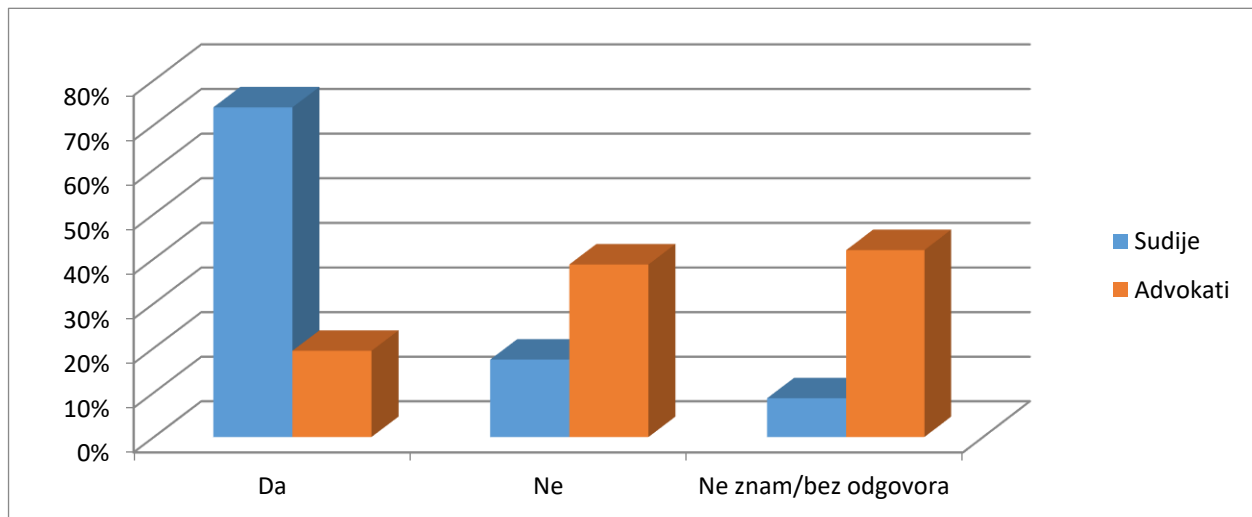
Pozitivno je da većina sudija smatra da višestruka diskriminacija može da se javi u oba navedena oblika, pri čemu je nekoliko navelo tipične primere višestruke posredne diskriminacije. Međutim, pojedini odgovori pokazuju da postoji nerazumevanje koncepta posredne diskriminacije. Oko 15% ispitanika smatra da jedan isti akt diskriminacije može biti istovremeno i posredna i neposredna diskriminacija, a skoro polovina ispitanika posrednu diskriminaciju isključivo povezuje sa aktom/propisom. Neki od odgovora ispitanika bili su:

- *Višestruka može da bude samo neposredna, a ukrštena može da bude posredna;*
- *Može. Smatram da kada postoje i posredna i neposredna diskriminacija, onda je u pitanju ukrštena diskriminacija;*
- *Višestruka ne mora uvek imati oblik neposredne, s obzirom da jedan od osnova višestruke diskriminacije, pored ostalih vidljivih, može biti „zamaskiran“ pa može predstavljati prikrivenu diskriminaciju;*
- *Ako je neko lice tretirano jednako, a nije trebalo da bude tretirano jednako na osnovu više ličnih svojstava, od kojih svako lično svojstvo zahteva poseban (različit) tretman;*
- *Pa upravo višestruka diskriminacija i jeste posredna diskriminacija, jer je lice diskriminisano po više osnova.*

8.4.3.3. Pravni stavovi o ličnim svojstvima i višestrukoj diskriminaciji

Za prepoznavanje diskriminacije uopšte, a posebno višestruke diskriminacije, važno je odrediti lično svojstvo/lična svojstva na osnovu kojih je izvršen akt diskriminacije. Poslednje pitanje u upitniku odnosilo se na situaciju u kojoj pripadnik romske nacionalne manjine tvrdi da je diskriminisan na osnovu boje kože i nacionalne pripadnosti, pa je od ispitanika traženo da se izjasne da li je u pitanju slučaj višestruke diskriminacije. U grafikonu ispod predstavljeni su odgovori sudija i advokata na ovo pitanje. Postoje značajne razlike u njihovim odgovorima, 74% sudija naspram 19% advokata smatra da je u pitanju višestruka diskriminacija. Pored toga, značajna je razlika i u broju onih koji su rekli da ne znaju ili nisu odgovorili na ovo pitanje – 10% sudija naspram 42% advokata.

Grafikon br. 5: Pravni stavovi o ličnim svojstvima i višestrukoj diskriminaciji

Okolnost da je neko diskriminisan zato što je pripadnik romske nacionalne manjine ne predstavlja višestruku diskriminaciju, iako se diskriminacija Roma može okarakterisati kao diskriminacija na osnovu više ličnih svojstava. Zakon o zabrani diskriminacije propisuje da je zabranjena diskriminacija, između ostalog, na osnovu: rase, boje kože, predaka, nacionalne pripadnosti ili etničkog porekla, jezika i dr. Svi nabrojani osnovi mogu biti osnovi diskriminacije u situaciji kada je pripadnik romske zajednice diskriminisan, ali to ne znači da je u pitanju višestruka diskriminacija. Uobičajeno je da se diskriminacija Roma tretira kao rasna diskriminacija ili diskriminacija na osnovu etničkog porekla. Konvencijom o ukidanju svih

oblika rasne diskriminacije propisano je da se izraz „rasna diskriminacija“ odnosi se na svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva koji se zasniva na rasi, boji, precima, nacionalnom ili etničkom poreklu [...] ²⁰⁸² Evropska komisija za borbu protiv rasizma i netolerancije, povodom izraza „rasa“ i „rasizam“ da smatra da sva ljudska bića pripadaju istoj vrsti i odbacuje teorije o postojanju više rasa, ali ovaj izraz koristi da osigura da sve osobe koje se uopšteno i pogrešno smatraju pripadnicima „druge rase“ ne budu isključene iz zaštite koja je garantovana zakonima, a rasizam definiše kao uverenje da osnovi kao što su rasa, boja, religija, nacionalno ili etničko poreklo opravdavaju prezir prema osobama ili grupama ili ideju superiornosti pojedinaca ili grupa. ²⁰⁸³

Međutim, većina ispitanika smatra da je u navedenom slučaju u pitanju višestruka diskriminacija, a kao razlog uglavnom navode da su u pitanju različita svojstva, na primer „nisu svi Romi tamne puti“. Samo 17% sudija naspram 39% advokata smatra da nije u pitanju višestruka diskriminacija i navode da je u pitanju „diskriminacija na osnovu nacionalne pripadnosti“, „konzumirano je, odnosno, ne postoje dva osnova“, „ne postoji, jedno pretpostavlja ono drugo“.

8.4.3.4. Prepoznavanje grupa u riziku od višestruke diskriminacije

Sledeće pitanje u upitniku odnosilo se na društvene grupe u Srbiji koje su u većem riziku od višestruke diskriminacije. Od ispitanika je traženo da navedu grupe koje su u većem riziku od višestruke diskriminacije i da obrazlože razloge zbog kojih su te grupe u većem riziku.

Odgovori sudija i advokata veoma su slični. Kao grupe u najvećem riziku od višestruke diskriminacije navedeni su Romi, osobe sa invaliditetom, žene, starije osobe, LGBT populacija i nacionalne manjine. Pojedini ispitanici su naveli siromašne građane, samohrane majke, beskućnike, osobe koje ne pripadaju vladajućoj stranci, migrante, izbeglice i osobe koje izađu na slobodu nakon izdržavanja zatvorske kazne. Kao razlozi za to što su navedene grupe u većem riziku od višestruke diskriminacije, u najvećem broju slučajeva navedeno je da su u pitanju

---

²⁰⁸² Član 1. stav 1. Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije

²⁰⁸³ *ECRI Glossary/Glossaire de l'ECRI*, Council of Europe, European Commission against Racism and Intolerance, CRI(2019)14rev1, 9 April 2019, Strasbourg, 2019, pp. 15-16

stereotipi, predrasude, nedostatak tolerancije u društvu, patrijarhalno vaspitanje, negativna percepcija pojedinih grupa, loša ekonomska situacija u društvu, nedostatak društvene moći, nepristupačnost objekata i usluga, konzervativnost i slično. Neki ispitanici smatraju da su ove grupe u većem riziku od višestruke diskriminacije jer poseduju više ličnih svojstava na osnovu kojih mogu da budu diskriminirani, a pojedini ispitanici i sami pokazuju prisutnost stereotipa u društvu. Na primer, jedan advokat navodi da su žene u povećanom riziku od višestruke diskriminacije jer poseduju lična svojstva koja su osnovi diskriminacije: „pol, porodični status i bračni status.“

Ima stavova kojima se deo odgovornosti za loš položaj u društvu prenosi na pripadnike grupe koja je u riziku od diskriminacije, kao na primer da su u pitanju grupe „koje su podložne stavljanju u inferioran i neravnopravan položaj“, odnosno, „koje su tradicionalno na marginama društva zbog svog životnog stila“, kao i onih koji lošiji položaj u društvu objašnjavaju ličnim svojstvom pripadnika grupe – na primer, Romi su diskriminirani zbog boje kože, jezika i nacionalne pripadnosti, LGBT populacija zbog seksualne orijentacije, osobe sa invaliditetom zato što „imaju teškoće u kretanju“ i slično. Jedan sudija smatra da su svi građani u podjednakom riziku od višestruke diskriminacije jer svaki pojedinac može biti diskriminisan po dva ili više ličnih svojstava.

8.4.3.5. Svest o položaju žena u Srbiji

Treće pitanje iz upitnika odnosilo se na položaj žena u Srbiji. U pitanju je konstatovano da istraživanja pokazuju da su žene u Srbiji u lošijem položaju u odnosu na muškarce u svim sferama javnog i privatnog života (zapošljavanje, nasilje prema ženama, politička participacija, mediji), a od ispitanika je traženo da navedu zašto je situacija takva i ko je odgovoran za lošiji položaj žena u društvu. Najpre, oko 10% sudija i advokata nisu se složili sa tvrdnjom da su žene u lošijem položaju od muškaraca, odnosno, da nisu sve žene u lošijem položaju. Neki od komentara na ovo pitanje su sledeći:

- *Mislim da žene nisu toliko diskriminirane koliko se o tome priča u poslednje vreme;*

- *Ne bih se složila da su žene u lošijem položaju kao celina. U svakoj grupi ljudi, pa i u ovoj, postoje razlike. Dakle, bilo bi dobro koristiti „veći deo žena“ ili slične odrednice;*
- *Neke žene su u mnogo boljem položaju od muškaraca. Na primer, fizički privlačne žene imaju mnogo bolji položaj od ostalih žena i muškaraca. To je slučaj i sa mladim, bogatim ženama iz porodica čiji članovi mogu biti „od pomoći“ (lekari, profesori fakulteta, sudije, policija,advokati).*

Ipak, većina ispitanika se slaže da su žene u lošijem položaju u Srbiji, a kao razlozi su navedeni tradicionalni, patrijarhalni i stereotipni društveni obrasci ponašanja, rodne uloge koje se nameću ženama, da je u pitanju posledica „duboko uvreženog shvatanja da su muškarci superiorniji i fizički i duhovno“, patrijarhalno vaspitanje koje produbljuje i održava nejednakosti, kao i da je deo „tradicije da je položaj žene podređen željama i dominacijom muškaraca“.

Pojedini ispitanici osvrnuli su se na rodne uloge i očekivanja od žena u društvu, koje smatraju razlozima za lošiji položaj žena:

- *Žene kao majke i „stubovi“ porodice imaju više obaveza, preuzimaju veću količinu kućnih poslova, pa zbog toga mogu biti diskriminisane, naročito u oblasti radnih odnosa;*
- *Žene se smatraju slabijim polom i postoje predrasude da ne mogu jednako dobro kao muškarci da obavljaju neke poslove, kao i stereotipi da je ženama mesto kod kuće gde treba da se bave domaćinstvom i decom, dok se muškarci bave javnim poslovima;*
- *Društvo je nametnulo više obaveza ženama nego muškarcima, pri čemu se od žena očekuje da budu uspešne i u profesionalnoj i u privatnoj sferi života;*
- *Tradicionalna sredina, vezanost žene za porodicu i dom, postojanje predrasuda da su žene slabiji pol i da ne mogu da kontrolišu emocije, a da su muškarci staloženiji;*
- *U našem društvu se žene smatraju manje vrednim;*
- *Zbog toga što neki još uvek misle da razlike u društvenom položaju i ulogama koje muškarci i žene imaju nameće njihov pol i da su one prirodne.*

Na pitanje ko je odgovoran za ovakav položaj žena u društvu, većina ispitanika navela je više od jednog odgovora, odnosno, smatra da ima više odgovornih. Oko 70% sudija i advokata smatra da

je odgovorna država, jer ne radi dovoljno na suzbijanju stereotipa i predrasuda, jer je u pitanju problem sistemske prirode koji može samo država da reši, kao i zbog neadekvatnog delovanja u pogledu obrazovanja, medija i drugih značajnih društvenih sfera u cilju poboljšanja položaja žena. Oko polovine ispitanika smatra da je odgovorno društvo, koje uključuje sve pojedince – „odgovornost snosi samo društvo i svaki pojedinac ponaosob“ i „koje je patrijarhalno orijentisano“. Pojedini ispitanici smatraju da odgovornost leži u vaspitavanju dece, nekulturi, lošoj finansijskoj situaciji, nedostatku obrazovanja, tradiciji, kulturnom nasleđu (npr. „običaji usvojeni iz kulture Turaka, koja se zadržala i do danas, iako joj je uticaj oslabljen i dalje je prisutan u Srbiji), nerazvijenosti države, niskom nivou poštovanja civilizacijskih vrednosti, kao i nedovoljnoj svesti o pravima i principu ravnopravnosti.

Zabrinjavajuće je što oko 20% sudija i 25% advokata smatra da su žene same odgovorne za svoj lošiji položaj u društvu:

- *Stanje je takvo zbog neambiciznosti žena;*
- *Odgovorno je društvo i nizak nivo svesti, ali i same žene koje moraju da menjaju svoju ulogu u porodici i društvu;*
- *Dosta žena ne poznaje ili nema dovoljno svesti o svojim pravima;*
- *Nedovoljna osvešćenost samih žena i nepoznavanje prava;*
- *Žene su naviknute da tolerišu da su u lošijem položaju;*
- *Moj veoma iskren odgovor je žene! Razumem da je ćutanje i pristajanje naučeno i da se usvaja od malih nogu, međutim, moje iskustvo (dakle, zaključak izvodim iz neposrednog posmatranja stvarnosti, ne knjiga i tekstova koje sam čitala) čak i osvešćene žene koje prepoznaju diskriminaciju ne čine mnogo da se ona umanji tj. i dalje se ponašaju na isti način u većini situacija vodeći se linijom manjeg otpora u ličnim situacijama i ne vaspitavaju decu na novi način. I time se na žalost stvara „krug diskriminacije“;*
- *Naravno, odgovornost imaju i žene – moraju da doprinesu poboljšanju svog položaja.*

Pored toga, pojedini ispitanici smatraju da je odgovornost za ovakvo stanje na obrazovnom sistemu (npr. „protiv rodne neravnopravnosti mora se boriti još od najranijih dana, prvenstveno kroz obrazovanje“), a oko 15% smatra da su odgovorni mediji:

- *Mediji, jer pišu o ženama na uvredljiv način;*
- *Poremećen je sistem vrednosti u društvu svakodnevnim ispiranjem mozgov putem medija, koji u velikoj meri promovišu nasilje nad ženama (rijaliti, žuta štampa);*
- *Opšta društvena i kulturološka degradacija koju pospešuju mediji.*

Jedan sudija navodi da je neophodno sistemski raditi na prevazilaženju stereotipa i predrasuda, u čemu važnu ulogu imaju obrazovne institucije, mediji, nevladine organizacije i organi javne vlasti, dok drugi navodi da je neophodno obezbediti bolju primenu postojećih zakona kojima je garantovana ravnopravnost polova, uz preduzimanje posebnih mera namenjenih poboljšanju položaja žena. Pored toga, navedeno je i da država mora da usvoji politike kojima se uklanjaju predrasude i afirmišu uloga žena u svim društvenim sferama, kao i da je neophodno da celo društvo, zajedničkim radom institucija i pojedinaca, obezbedi suštinsku ravnopravnost svih članova društva.

8.4.3.6. Pravni stavovi o određivanju uporednika

Imajući u vidu da je određivanje uporednika u postupcima za zaštitu od diskriminacije veoma važno pitanje, te da se pravna zaštita od višestruke diskriminacije veoma često ne ostvaruje ili se ne ostvaruje na odgovarajući način zbog nemogućnosti adekvatnog poređenja, kao što je već predstavljeno u ovom radu, dva pitanja u upitniku odnosila su se na određivanje uporednika. Prvo se odnosilo na određivanje uporednika u situaciji kada je diskriminisana Romkinja sa fizičkim invaliditetom.

Samo dvoje sudija navodi da kod višestruke diskriminacije uporednik nije obavezan, pri čemu jedan sudija ukazuje da je u slučajevima višestruke diskriminacije veoma teško naći pravog uporednika, zbog kompleksnosti i specifičnosti takvih predmeta i ujedno se poziva na odluku Suda pravde EU u predmetu Galine Majster i navodi da „striktna primena pravila o poređenju, odnosno, pronalaženju uporednika ne mogu da budu primenjena na slučajeve višestruke diskriminacije“. Oko 30% sudija i advokata smatra da određivanje uporednika zavisi od situacije u kojoj se našla Romkinja sa fizičkim invaliditetom, dok oko 20% sudija i 30% advokata ne zna

ili nije odgovorilo na ovo pitanje. Nekoliko ispitanika je odgovorilo da je uporednik osoba koja nema ta lična svojstva, a nalazi se u istoj situaciji kao tužiteljka, bez označavanja uporednika.

Oko 10% sudija i advokata označilo je Srbina (pripadnika većinskog naroda) bez invaliditeta kao adekvatnog uporednika, odnosno, uvažili su sva lična svojstva koja su navedena i u odnosu na to odredili uporednika. Ostali odgovori uglavnom su sagledavali po dva lična svojstva, pa su kao uporednici označeni: osoba koja nije romskog porekla i nema invaliditet, Srpkinja bez invaliditeta, osoba sa invaliditetom koja nije romskog porekla, a jedan odgovor je bio „bela žena, pravoslavna Srpkinja, bez invaliditeta“. Pored toga, bilo je ispitanika koji su sagledavali samo jedno lično svojstvo prilikom određivanja uporednika – Srpkinja sa invaliditetom, Rom sa invaliditetom, žena bez invaliditeta, osoba druge nacionalnosti sa fizičkim invaliditetom. Jedan advokat navodi da je odgovarajući uporednik takođe Romkinja sa fizičkim invaliditetom jer se nalazi u istom položaju kao i tužiteljka.

Drugo pitanje se odnosilo na određivanje osnova diskriminacije i odgovarajućeg uporednika u slučaju tužiteljke koja u tužbi navodi da joj je poslodavac otkazao ugovor o radu nakon što je saznao da živi u istopolnoj zajednici, pri čemu tvrdi da je diskriminisana na osnovu pola svoje partnerke, jer ženama koje žive sa muškarcima poslodavac ne daje otkaz. Svi ispitanici koji su odgovorili na ovo pitanje smatraju da je osnov diskriminacije seksualna orijentacija, iako skoro polovina koristi izraz „seksualno opredeljenje“.²⁰⁸⁴ Po pitanju određivanja uporednika u ovoj situaciji, dvoje sudija navodi da nije potreban uporednik, dok oko 10% ispitanika nije odgovorilo na ovo pitanje. Od ispitanika koji su odgovorili na ovo pitanje, preko 70% navodi da je uporednik zaposlena žena koja živi u zajednici sa muškarcem, pri čemu dvoje sudija i jedan advokat naglašavaju da je poželjno da bude vanbračna zajednica. Ostali navode da je uporednik svaki radnik koji živi u heteroseksualnoj zajednici, muškarac koji živi sa ženom i osoba

---

²⁰⁸⁴ U Evropi je prihvaćen izraz seksualna orijentacija i koristi se i u zvaničnim dokumentima (npr. Preporuka CM/Rec(2010) 5 Saveta Evrope o borbi protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta). Izraz „opredeljenje“ odnosi se na nešto što sami biramo i sledstveno možemo da promenimo. Seksualna orijentacija uobičajeno se definiše kao emotivna i seksualna privlačnost prema osobama određenog pola. Seksualna orijentacija obuhvata tri dimenzije: seksualno ponašanje (pol seksualnih partnera), sferu privlačnosti (pol osoba za koje pokazujemo interes) i seksualni identitet, odnosno, način na koji definišemo svoju seksualnu orijentaciju. Opširnije: Robert T. Franceour et al, *The Complete Dictionary of Sexology*, Continuum Press, New York, 1995; Aleksandar Štulhofer, „Uvod u razumevanje seksualne orijentacije“, u: Tea Nikolić (ur), *Kako se orijentišemo? Studija o seksualnoj orijentaciji*, Deve, Beograd, 2004.

heteroseksualne orijentacije. Jedan advokat smatra da je odgovarajući uporednik žena homoseksualne orijentacije koja ne živi u zajednici sa drugom ženom, dok drugi navodi da je odgovarajući uporednik bilo koja druga osoba kod poslodavca koja živi u istopolnoj zajednici.

Iz poređenja odgovora na prethodna dva pitanja koja su se odnosila na utvrđivanje odgovarajućeg uporednika, evidentno je da je ispitanicima neuporedivo lakše da odrede uporednika u situacijama kada je jedno lično svojstvo osnov diskriminacije.

8.4.3.7. Pravni stavovi o visini naknade štete zbog višestruke diskriminacije

U Zakonu o zabrani diskriminacije nema odredaba koje bi upućivale na odmeravanje višeg iznosa naknade štete u slučajevima višestruke diskriminacije, kao što je to slučaj, na primer, u Republici Hrvatskoj, gde je izričito propisano da će sud voditi računa o okolnosti da je u pitanju teži oblik diskriminacije prilikom utvrđivanja visine naknade nematerijalne štete i pri odmeravanju kazne za prekršaje propisane Zakonom o suzbijanju diskriminacije.²⁰⁸⁵ Iz same kvalifikacije određenih oblika diskriminacije kao teških oblika diskriminacije, evidentna je namera zakonodavaca da ove oblike izdvoji, te je logično da počinioci budu strožije kažnjeni, bez obzira na mehanizam, odnosno, vrstu zaštite od diskriminacije koja se koristi. Zbog toga je jedno pitanje bilo o naknadi štete u parnicama za zaštitu od diskriminacije, da li bi činjenica da je u pitanju višestruka diskriminacija uticala na visinu naknade štete koju bi dosudili, odnosno, tražili tužbom.

Sve sudije koje su odgovorile na ovo pitanje navode da bi utvrđivanje višestruke diskriminacije u parnici uticalo na visinu naknade štete. Kao obrazloženje ovakvog stava, u najvećem broju slučajeva navedeno je da bi sud uzeo u obzir da je u pitanju težak oblik diskriminacije, te da žrtva diskriminacije trpi veće duševne bolove jer je diskriminisana po više osnova, zbog čega i naknada nematerijalne štete treba da bude viša. Samo jedan sudija navodi da bi naknada štete mogla da bude viša, ukoliko se diskriminacija ponavljala više puta. Neki od odgovora na ovo pitanje bili su:

---

²⁰⁸⁵ Član 6. stav 2. Zakona o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske

- *Naravno da bi uticalo. Kao što Zakon o zabrani diskriminacije proklamuje, višestruka diskriminacija jedan je od težih oblika diskriminacije, te je i logično da u slučaju kondemnatorne odluke u parnici za zaštitu od diskriminacije visina naknade štete bude uvećana u odnosu na diskriminaciju bez okolnosti koje je čine naročito teškom;*
- *Uticalo bi na određivanje većeg iznosa naknade štete jer se diskriminisano lice suočilo sa većim stepenom stida i sramote i svim drugim neprijatnostima;*
- *Takvom tužiocu bi svakako bio dosuđen viši iznos na ime naknade štete, ukoliko se utvrdi diskriminacija, kao naknada za višestruke posledice diskriminacije;*
- *Vodeći računa o tome da je višestruka diskriminacija težak oblik diskriminacije, zatim o tome koja je težina konkretne povrede nanete diskriminatornim postupanjem, kao i o tome da se ovakvim aktima uzrokuju teške posledice po diskriminisano lice, druga lica ili imovinu, visina pravične naknade materijalne i nematerijalne štete koju bih dosudila, bila bi uslovljena okolnostima i stepenom složenosti konkretnog slučaja, težinom diskriminacije, odnosno, vrstom i težinom posledica koje je diskriminacija proizvela;*
- *Sud treba da se rukovodi činjenicom da višestruka diskriminacija ima ozbiljne posledice za žrtvu diskriminacije, te da je neophodno obezbediti adekvatnu satisfakciju osobi koja je bila izložena takvom tretmanu.*

Slično kao i sudije, većina advokata koji su odgovorili na pitanje (oko 90%) navode da bi tražili viši iznos naknade nematerijalne štete, jer su posledice po diskriminisano lice teže, a posebno duševni bolovi. Dva advokata navode da bi tražili naknadu štete za svaki odnos pojedinačno, dok dva advokata smatraju da nema mesta traženju višeg iznosa naknade štete jer je „povreda časti i ugleda jedinstvena, a irelevantno je da li je tome doprineo jedan, dva ili više razloga“, odnosno, „u konkretnom slučaju se primenjuje Zakon o obligacionim odnosima, koji ne pravi razliku između povrede prava ličnosti na jednom ili više osnova, pa ne bi imalo osnova tražiti veću naknadu štete.“

8.4.3.8. Pravni stavovi o teretu dokazivanja

Zakonom o zabrani diskriminacije propisano je da kada tužilac učini verovatnim da je tuženi izvršio akt diskriminacije, teret dokazivanja da usled tog akta nije došlo do povrede načela

jednakosti, odnosno, načela jednakih prava i obaveza snosi tuženi.²⁰⁸⁶ Međutim, kao što je već predstavljeno u ovom radu, pravila o raspodeli tereta dokazivanja još uvek su relativno nova u našem pravnom sistemu i sudije ih ne primenjuju dosledno. Zbog toga se jedno pitanje odnosilo na teret dokazivanja i od ispitanika je traženo da navedu koje činjenice i dokaze bi trebalo da u postupku navede žena od 57 godina, koja nije dobila posao poslovne sekretarice iako je ispunjavala sve uslove koji su bili postavljeni konkursom, da bi učinila verovatnim da posao nije dobila zbog svojih godina.

Samo oko 15% sudija navodi da je sasvim dovoljno da tužiteljka dostavi dokaze da je ispunjavala sve uslove konkursa i da ima 57 godina jer, kako jedna sutkinja navodi, „zdrav razum navodi na zaključak da je verovatno da je žena od 57 godina diskriminisana prilikom konkurisanja za posao poslovne sekretarice“. Zabrinjavajuće je što većina sudija (60%) navodi činjenice i dokaze koji ne samo da nisu potrebni u konkretnom slučaju, već neke od njih tužiteljka ne bi mogla ni da pribavi. Neki od odgovora na ovo pitanje:

- *Ukoliko bi ukazala da poslodavac nije pozvao na razgovor za posao ni jednog kandidata starijeg od 30 godina ili ako dostavi podatak da taj poslodavac na to radno mesto nije nikada zaposlio osobu stariju od 30 godina;*
- *Treba da pruži dokaze da je zaposlena mlađa žena, na primer od 30 godina, sa manje radnog iskustva na istim ili sličnim poslovima, kao da su u prethodnom periodu na tom radnom mestu, radile žene mlađeg životnog doba, na primer između 25 i 30 godina;*
- *Između ostalog, treba da dostavi dokaz o osposobljenosti i godinama starosti osobe koja je primljena;*
- *Da ima isti ili viši stepen stručne spreme kao primljeni kandidat, da ima isto ili više godina iskustva od njega;*
- *Da poseduje iste kvalifikacije, stručnu osposobljenost i kompetencije kao lice koje je dobilo posao u konkretnom slučaju i da je jedina razlika između njih dve generacijske prirode;*
- *Da dokaže da je zaposlena mlađa žena ili da poslodavac u svom okruženju ima zaposlene samo mlade žene ili da ta žena nije ispunila uslove propisane konkursom;*

---

²⁰⁸⁶ Član 45. stav 2. ZZD

- *Da je ispunjavala sve uslove konkursa, da je bila najstarija kandidatkinja, da je bila najkvalifikovanija i najiskusnija od svih drugih kandidata;*
- *Da je radni odnos zasnovala žena do 30 godina starosti, koja ima manje radnog iskustva ili niži stepen obrazovanja ili nije dovoljno kvalifikovana za taj posao, kao i da je tužilja ispunila sve tražene uslove*
- *Bilo bi dobro da predloži svedoka, istog starosnog doba, koji je odbijen na konkursu kod tog poslodavca;*
- *Sve dokaze koji se odnose na druge učesnike u postupku.*

Veoma slične odgovore dali su i advokati, u smislu činjenica i dokaza koje smatraju da je potrebno prikupiti i dostaviti uz tužbu, kako bi se akt diskriminacija učinio verovatnim. Osim toga, iz odgovora na ovo pitanje može se zaključiti da ispitanici stereotipno razmišljaju o poslu poslovne sekretarice. Naime, većina ispitanika pretpostavlja da je posao dobila mlađa žena, bez razmatranja mogućnosti da je na mesto poslovne sekretarice mogao da bude primljen muškarac. Takođe, većina ispitanika pretpostavlja da je primljena žena između 25 i 30 godina, odnosno, „znatno mlađa žena“.

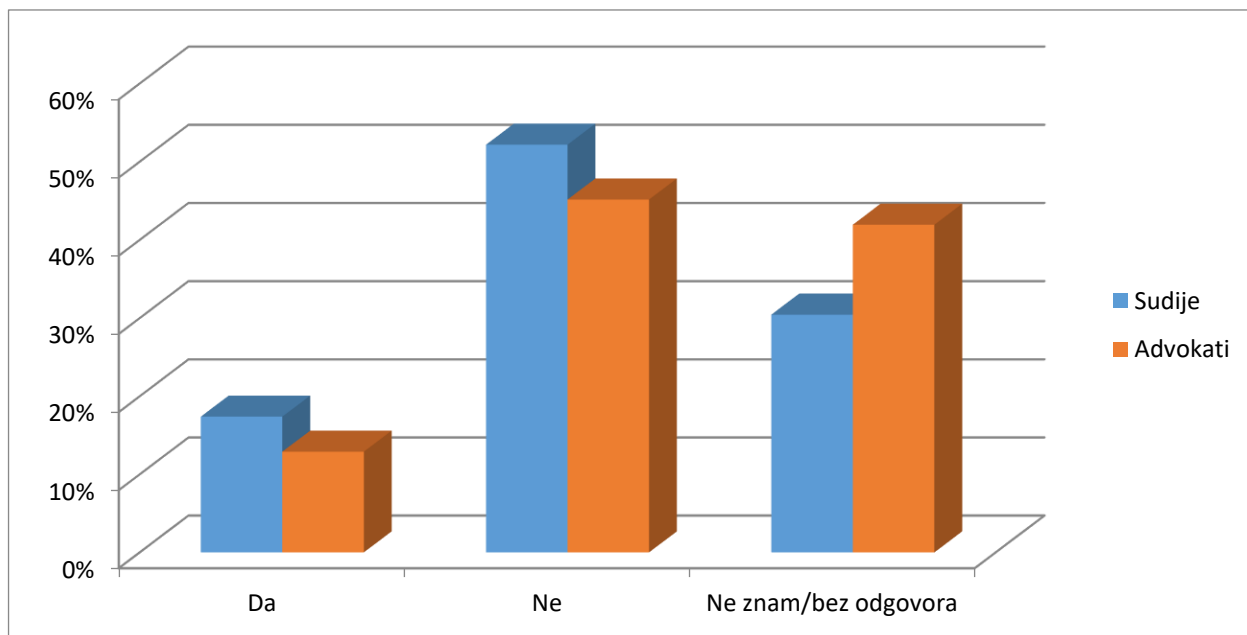
Imajući u vidu da je u sudskoj praksi uobičajeno da se tek u obrazloženju presude navede kako se primenilo pravilo o teretu dokazivanja, odnosno, da li je i kada je tužilac učinio verovatnim akt diskriminacije i u kom momentu je teret dokazivanja prešao na tuženog, evidentno je da je to veoma nepovoljno za obe strane u postupku. To znači da u toku postupka tužilac ne zna da li je uspeo da diskriminaciju učini verovatnom, a takođe ni tuženi ne zna da li je i od kada je teret dokazivanja prešao na njega. Kako Nevena Petrušić ukazuje, u skladu sa principima tzv. otvorenog pravosuđenja, sud bi trebalo da obavesti strane u postupku o svom stavu u vezi sa tim da li je tužilac učinio verovatnim akt diskriminacije, kako bi obe strane imale izvesnost u pogledu daljeg dokazivanja.²⁰⁸⁷ Zbog toga je u upitniku postavljeno pitanje sudijama da li bi u prethodno opisanom slučaju obavestili stranke da je tužiteljka učinila verovatnim akt diskriminacije, te da je na tuženom teret dokazivanja da nije bilo diskriminacije, odnosno, pitanje advokatima da li tražili od suda da se izjasni da li je akt diskriminacije učinjen verovatnim. U

---

²⁰⁸⁷ Nevena Petrušić, „Teret dokazivanja“, u: Nevena Petrušić (ur), *Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Pravosudna akademija, Beograd, 2012, str. 266-274

grafikonu ispod predstavljeni su odgovori sudija i advokata na ovo pitanje. Nema značajne razlike u njihovim odgovorima, 30% sudija i 42% advokata ne zna ili nije odgovorio na ovo pitanje, a približno jednak broj sudija i advokata ne bi obavestio/ne bi od suda tražio izjašnjenje o tome da li je akt diskriminacije učinjen verovatnim (52% sudija i 45% advokata).

Grafikon br. 6: Pravni stavovi o teretu dokazivanja

Dvoje sudija smatra da stranku treba obavestiti o tome da li je akt diskriminacije učinjen verovatnim samo ukoliko stranka nema punomoćnika. Kao razloge zbog kojih ne bi obavestili strane o momentu kada je tužilac učinio verovatnim akt diskriminacije, sudije navode:

- *Ne bih obaveštavala stranke u toku postupka o tome da li je tužilja učinila verovatnim da je izvršena diskriminacija i da je teret dokazivanja prešao na tuženog. Ovo iz razloga što je to mišljenje suda, zaključak suda i deo je obrazloženja odluke, jer ukoliko sud zaključi da tužilja nije učinila verovatnim, ona gubi spor, njen tužbeni zahtev biće odbijen i to će sud morati da obrazloži u svojoj odluci da ona nije učinila verovatnim te da je zbog toga zahtev neosnovan. Saopštavanjem zaključaka do kojih je sud došao tokom postupka, a pre nego što je odluku o zahtevu doneo, sud bi doveo u sumnju svoje nepristrasno postupanje.*

- *Ne, jer nijedan procesni zakon (ZPP, procesne odredbe ZZD) ne sadrži ovakvu procesnu normu. Pored toga, prema opštim i posebnim pravilima procesnog prava dužnost je stranaka da iznesu činjenice i predlože dokaze na kojima zasnivaju svoj zahtev ili kojim osporavaju navode i dokaze protivnika, što znači da svaka stranka otpočетка spora dokazuje ono što tvrdi u cilju uspeha u parnici. S druge strane, pravila o teretu dokazivanja predstavljaju „pomoćni mehanizam“ koji sud koristi prilikom ocene dokaza, dok je obaveza svake stranke da snosi teret dokazivanja. Ocena dokaza i primena pravila o teretu dokazivanja podrazumeva fazu donošenja sudske odluke na osnovu rezultata celokupnog postupka. Smatram da bi suprotan stav vodio nepravičnom poboljšanju procesne uloge tuženog (da ga sud obavesti da je na njemu teret dokazivanja - praktično da mora baš da se potruži oko dokazivanja da nije bilo povrede i time preuzimanje uloge stranke od strane suda);*
- *Ne bih posebno obavestavala parnične stranke da teret dokazivanja prelazi sa tužioca na tuženog, s obzirom da teret dokazivanja ex lege prelazi na tuženog, shodno članu 45. stavu 2. ZZD;*
- *Ne, jer ZPP ne daje mogućnost za tako nešto. Dokazi moraju da se izvedu na sve okolnosti koje su sporne.*

Od advokata koji smatraju da bi trebalo od suda tražiti da se izjasni o prebacivanju teretu dokazivanja, dvoje navode da bi takav zahtev obrazložili ekonomičnošću i delotvornošću postupka. Većina ne bi to tražila od suda, a svoj stav obrazlažu:

- *Smatram da sud nije dužan i ne može da se „izjašnjava“ o dokazima pojedinačno. U slučaju da nisam zadovoljan presudom istqkao bih razloge o teretu dokazivanja u žalbi;*
- *Sud nije u obavezi da podučava stranke na kome je teret dokazivanja;*
- *Ne, to treba da bude u presudi, mada ni tamo ne bude;*
- *Ovako nešto se u praksi ne dešava, sud se ne bi izjasnio o tome da li je jedna strana učinila nešto verovatnim ili da li mora da dokazuje, dok je sudski postupak u toku. Da li su navodi iz tužbe dokazani ili da li je tužilac nešto učinio verovatnim obično se navodi tek u obrazloženju presude kojom se odlučuje o zaštiti od diskriminacije. Bar u iskustvu koje postoji do sada. Možda bi se iz konkretnih radnji ili naloga suda u pogledu toga šta*

od dokaznih predloga prihvata da se izvede moglo zaključiti u kojoj meri je nešto učinjeno verovatnim. Na žalost, u većini postupaka, žrtve diskriminacije dokazuju na sve moguće načine da je diskriminacija izvršena, iako pravila o teretu dokazivanja predviđaju da je dovoljno da akt diskriminacije učine verovatnim. Ovo, naravno, ne znači da žrtve ne treba da dostave ni jedan jedini dokaz ali u praksi se uglavnom dešava da su žrtve prinuđene da tokom celog postupka dokazuju i dostavljaju veliki broj dokaza.

8.4.3.9. Problemi i izazovi u primeni i predlozi za izmene Zakona o zabrani diskriminacije

Dva pitanja u upitniku odnosila su se na probleme i izazove u primeni Zakona o zabrani diskriminacije sa kojima su se ispitanici do sada susretali u praksi, kao i na njihove predloge za izmene i dopune zakona. I sudije i advokati smatraju da je jedan od ključnih problema nepoznavanje, odnosno, nedovoljno poznavanje odredaba antidiskriminacionih zakona od građana i advokata, što dovodi do toga da je sudska praksa veoma oskudna zbog veoma malog broja tužbi. Pored nedovoljno razvijene sudske prakse, ukazano je i na neujednačenost sudske prakse, čak i u okviru istog suda, kao i na „konstantnu potrebu usklađivanja sa propisima Evropske unije“. Troje sudija smatraju da stranke i advokati ne postavljaju tužbene zahteve adekvatno, odnosno, da smatraju da je svako pravljenje razlike diskriminacija i da se ne pozivaju na lično svojstvo, kao osnov diskriminacije, što dodatno stvara probleme u sudskoj praksi. S tim u vezi, jedan od avokata u ogovoru na pitanje o eventualnim izmenama ZZD navodi:

- *Da se izraz „lično svojstvo“ izbriše iz zakona jer Ustav i međunarodni ugovori zabranjuju diskriminaciju „po bilo kom osnovu“, a ne samo po osnovu ličnih svojstava, što podrazumeva da je zabranjena diskriminacija i onda kada nema osnova ili ga je nemoguće utvrditi, već samo različitog postupanja koje se ne može opravdati drugim okolnostima.*

Ovakav stav pokazuje suštinsko nerazumevanje pojma diskriminacije, a kako je u delu u kojem su analizirane sudske presude navedeno, u pojedinim presudama koje su donete na početku primene ZZD, lično svojstvo nije bilo navedeno iako je utvrđena diskriminacija. Četvrtina sudija

navodi probleme sa kojima su se susretali u vezi sa slučajevima diskriminacije ratnih vojnih rezervista.²⁰⁸⁸ Ono što treba naglasiti je da su se kroz ove postupke pojavile nedoumice, između ostalog, da li sud može da utvrđuje diskriminaciju učinjenu opštim aktom, s obzirom da to spada u nadležnost Ustavnog suda, pa se nekoliko predloga za izmenu ZZD odnosilo na ovo pitanje.

Nadalje, teškoće sa kojima su se ispitanici susretali odnose se na prekluzivne rokove za podizanje tužbe i računanje rokova za naknadu štete, a izneti su i drugi problemi, posebno u vezi sa postupcima u vezi sa diskriminacijom na radu i u vezi sa radom.

- *Kod spornog pitanja da li tužba kojom se traži utvrđenje da je tuženi diskriminatorski postupao predstavlja rešenje prethodnog pitanja za tužbu za naknadu štete ili za tužbu za otklanjanje posledica diskriminatorskog postupanja, npr. utvrđenje da je tuženi poslodavac diskriminatorski postupao kao prethodno pitanje za punovažnost rešenja o otkazu, a sve u cilju produženja rokova za poništaj rešenja o otkazu propisanih Zakonom o radu.*

Sudije navode da se pojavilo sporno pitanje da li zaposleni kod poslodavca može da bude pasivno legitimisan, kao fizičko lice koje je počinilo akt diskriminacije, jer je Apelacioni sud u jednoj odluci naveo da je u slučaju diskriminacije na radu pasivno legitimisan samo poslodavac. Oko 20% sudija smatra da je neophodno detaljnije urediti vezu između postupaka za zaštitu od diskriminacije na radu i postupaka za zaštitu od zlostavljanja na radu, jer se u praksi često dešava da se u jednoj tužbi ističu zahtevi po oba osnova, a takav postupak se ne može voditi. Pored toga, istaknute su i poteškoće u vezi sa primenom pravila o teretu dokazivanja, pa jedan sudija navodi da „tuženi i njihovi advokati ne shvataju ozbiljno da se teret dokazivanja prebacuje na njih, pa se posle žale“, dok 25% advokata smatra da sudije ne primenjuju pravilno ovo pravilo, već očekuju da tužilac dokaže sve navode iz tužbe, kao i u bilo kojoj drugoj parnici. Takođe, advokati ukazuju da se ne poštuje pravilo hitnosti postupka u parnicama za zaštitu od diskriminacije, kao i

---

²⁰⁸⁸ Opširnije: Presuda ESLJP: *Vučković i drugi protiv Srbije*, br. 17153/11, presuda od 28.8.2012. godine; presuda Velikog veća ESLJP od 25.3.2014. godine; Živorad Rašević, „Veterani pred Evropskim sudom za ljudska prava: Vučković i drugi protiv Srbije“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Vol. 63, br. 1, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015; *Praksa Evropskog suda za ljudska prava u odnosu na Srbiju do kraja 2015. godine*, The Aire Centre i Kancelarija zastupnika Srbije pred Evropskim sudom za ljudska prava, London, 2016

da sudije pogrešno utvrđuju nameru diskriminatora, iako namera nije relevantna u ovim postupcima.

Što se tiče predloga za izmenu ZZD, jedna četvrtina ispitanika smatra da je neophodno propisati rokove za naknadu štete, pri čemu pojedini smatraju da treba da se propišu rokovi u skladu sa odredbama Zakona o obligacionim odnosima, dok drugi smatraju da treba propisati da rokovi zastarelosti teku od momenta podnošenja tužbe. S tim u vezi, skoro trećina sudija smatra da je neophodno propisati rokove za podnošenje tužbe za zaštitu od diskriminacije. Ispitanici smatraju da je potrebno preciznije definisati pojedine pojmove i koncepte u zakonu, kao na primer: definisati lična svojstva, pojasniti pravilo o teretu dokazivanja, definisati razliku između višestruke i ukrštene diskriminacije, precizirati načelo hitnosti postupka, odnosno, odrediti u kom roku parnica mora da se završi i odrediti procesni trenutak do kada sudija odlučuje da li je akt diskriminacije učinjen verovatnim.

8.4.4. Praksa sudova u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

Kao što je već navedeno u delu 3.3. koji se odnosi na metodologiju istraživanja, prikupila sam ukupno 203 pravosnažne presude, donete u periodu od 2009. do početka 2018. godine. Nakon isključivanja iz uzorka presuda koje se ne odnose na slučajeve diskriminacije (44) i presuda koje se ne odnose na diskriminaciju žena (116), analizirani uzorak čine 43 presude koje su donete po tužbama žena za zaštitu od diskriminacije.

U uzorku presuda donetih po tužbama za zaštitu od diskriminacije, žene se znatno manje javljaju u ulozi tužiteljki, u analiziranom uzorku ih je bilo neznatno više od jedne četvrtine (oko 27%).²⁰⁸⁹ Razlozi zbog kojih se žene ređe odlučuju da podignu tužbu i zatraže zaštitu od diskriminacije nisu bili predmet ovog istraživanja jer prevazilaze njegov okvir, ali ovaj fenomen treba detaljno istražiti jer je od izuzetnog značaja za sagledavanje faktora koji utiču na ostvarivanje prava žena na pristup pravdi.

---

²⁰⁸⁹ Slična je situacija i sa podnošenjem pritužbi Povereniku za zaštitu ravnopravnosti, muškarci podnose više pritužbi od žena, kao što je predstavljeno u delu 8.5. koji se odnosi na praksu PZR.

U uzorku nema nijedne presude kojom je utvrđena višestruka diskriminacija žene, što je veoma zabrinjavajuće ako se imaju u vidu podaci iz različitih istraživanja o rasprostranjenosti višestruke diskriminacije žena u Srbiji, koji su detaljnije predstavljeni u poglavlju 8, kao i podaci iz redovnih godišnjih izveštaja PZR. Pri tome, treba imati u vidu da ni u jednoj tužbi iz analiziranog uzorka nije eksplicitno tražena zaštita od višestruke diskriminacije iz člana 13. stav 1. tačka 5. ZZD, iako je u nekoliko slučajeva nabrojano više ličnih svojstava diskriminacije.

Većina postupaka iz analiziranog uzorka (oko 75%) vodila se zbog diskriminacije na radu ili u vezi sa pravima iz radnog odnosa. Ovo je izuzetno velika zastupljenost postupaka za zaštitu od diskriminacije u jednoj oblasti života, što i nije iznenađujuće, ako se ima u vidu da se najveći broj postupaka za zaštitu od diskriminacije pred PZR takođe vodi povodom pritužbi zbog diskriminacije na radu i u vezi sa radom, kao što je predstavljeno u delu 8.5. Može se pretpostaviti da su građani motivisaniji da podnose pritužbe i tužbe u vezi sa zaštitom od diskriminacije na radu i u vezi sa radom, ako se ima u vidu da je to sfera društvenih odnosa koja direktno utiče na egzistenciju. Međutim, s obzirom da istraživanja pokazuju da je diskriminacija prisutna i u drugim oblastima, kao što su na primer socijalna i zdravstvena zaštita, pružanje usluga i slično, može se postaviti pitanje iz kog razloga nema tužbi za zaštitu od diskriminacije u ovim oblastima. Pored toga, ne samo da nije bilo tužbi za zaštitu od višestruke diskriminacije, već se žene iz višestruko diskriminisanih grupa ne javljaju kao tužiteljke u analiziranom uzorku, osim u tri postupka koja su vođena zbog diskriminacije žena sa invaliditetom.

Zbog nedostatka presuda u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije, u ovom delu analizirane su presude prvostepenih i instancionih sudova u kojima su data tumačenja relevantnih antidiskriminacionih propisa, koja ilustruju na koji se način u sudskoj praksi shvataju pojedini koncepti. Za najveći broj primera korišćene su presude donete na osnovu tužbi koje su podigle žene, a na nekoliko mesta dati su primeri iz presuda donetih na osnovu tužbi muškaraca, ukoliko u uzorku nije bilo odgovarajućeg primera. Na kraju je ukratko izložena analiza karakterističnih slučajeva, koji su od značaja i za situacije višestruke diskriminacije.

8.4.4.1. Tumačenje pojma diskriminacije

Istraživanje je pokazalo da postoje određena nerazumevanja sudija oko samog tumačenja pojma diskriminacije. U većini presuda citirana je odredba ZZD koja sadrži definiciju diskriminacije, ali se iz obrazloženja presuda može zaključiti da postoji nerazumevanja u vezi sa suštinom pojma diskriminacije, odnosno, pojam diskriminacije nije pravilno interpretiran. Takođe, sudije istih sudova ponekad imaju različite stavove u vezi sa tumačenjem pojma diskriminacije.

U presudama najčešće nije navedeno da je neophodno postojanje ličnog svojstva, odnosno, ima presuda u kojima je utvrđena diskriminacija ali nije utvrđeno lično svojstvo na osnovu kojeg je izvršena diskriminacija. Iz presuda se može uočiti da ni stranke ni njihovi advokati često ne navode na osnovu kog ličnog svojstva tvrde da je osoba diskriminisana, već smatraju da je svaki nejednak tretman diskriminacija. Pored toga, postoji i nerazumevanje da nije svaka povreda prava diskriminacija, posebno u slučaju kada tužilac ima neko od zaštićenih ličnih svojstava.

U uzorku je bilo presuda u kojima su sudije pravilno ukazale da su neophodni elementi za utvrđivanje postojanja diskriminacije postojanje ličnog svojstva i uzročno-posledična veza između ličnog svojstva i akta diskriminacije, pa ću prvo predstaviti primere dobre prakse, a nakon toga primere u kojima je pojam diskriminacije nepravilno i nepotpuno interpretiran.

U presudi Apelacionog suda u Kragujevcu²⁰⁹⁰ navedeno je da „nije jasno na osnovu čega je prvostepeni sud utvrdio diskriminaciju tužilje upravo na osnovu političke neopredeljenosti, s obzirom da je u činjeničnom stanju utvrdio da je [...] tužiljin neposredni rukovodilac pretio tužilji, te da su se njegove pretnje odnosile na posao i opstanak na poslu, a što je tužilja doživela kao pritisak da se učlani u njegovu partiju, pošto je bila politički neopredeljena“, zbog čega drugostepeni sud predmet vratio na novo odlučivanje i uputio prvostepeni sud da treba da vodi računa da se „diskriminacija ne može zasnivati samo na subjektivnom osećaju i doživljaju zaposlenog“. Iako je ovo uputstvo drugostepenog suda nevešto formulisano, u suštini se primedba odnosila na to što je prvostepeni sud utvrdio diskriminaciju bez dokaza da je tužiljino

---

²⁰⁹⁰ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, GŽ. 1803/14 od 20.5.2014. godine

lično svojstvo bilo poznato tuženom, kao i bez uzročno-posledične veze između akata tuženog i ličnog svojstva tužiteljke.

U analiziranom uzorku bile su tri presude Apelacionog suda u Novom Sadu, u kojima je prvostepenim sudovima ukazano da je neophodno utvrditi lično svojstvo na osnovu kojeg je izvršen akt diskriminacije. Presudom Osnovnog suda u Novom Sadu,²⁰⁹¹ usvojen je tužbeni zahtev tužiteljke i utvrđeno je da je „pretrpela tešku diskriminaciju“ od poslodavca, pri čemu u presudi nije naznačeno lično svojstvo na osnovu kojeg je tužiteljka diskriminisana. Apelacioni sud u Novom Sadu preinačio je ovu presudu i odbio zahtev tužiteljke kao neosnovan, a u obrazloženju je sud ispravno ukazao da tužiteljka nije bila diskriminisana jer nema osnova diskriminacije i navodi da se „postupanje, odnosno, nepostupanje direktora tuženog prema tužilji ne zasniva na njenom ličnom svojstvu i zbog toga se ne može okvalifikovati kao diskriminacija“.²⁰⁹² U drugom slučaju je navedeno da „tužilja ne ističe koje je to lično svojstvo zbog kojeg je tuženi stavio tužilju u diskriminatorski položaj u odnosu na druge zaposlene“,²⁰⁹³ dok u trećem slučaju sud konstatuje da prvostepeni sud nije utvrdio „nijedno od navedenih ličnih svojstava ili neko drugo, kao razlog neopravdano drugačijeg postupanja, pa je ostalo nejasno na osnovu čega sud zaključuje da je postojao čin diskriminacije“.²⁰⁹⁴ U ovom predmetu je i Vrhovni kasacioni sud zauzeo isti stav, što je od izuzetnog značaja za pravilnu i ujednačenu primenu zakona i dalje postupke za zaštitu od diskriminacije. Pored toga, Vrhovni kasacioni sud ukinuto je prvostepenu i drugostepenu odluku beogradskih sudova²⁰⁹⁵ i konstatovao da nije utvrđeno da li je i na koji način tužiteljka stavljena u nepovoljniji položaj u odnosu na druge zaposlene i ukazao je da „sama činjenica da je direktorka tuženog upozorila jednu lekarku da će trpeti posledice ukoliko i dalje bude komunicirala sa tužiljom, a da će tužilja dobiti otkaz, bez obzira što se nalazi na porodiljskom odsustvu, za sada se ne može prihvatiti kao diskriminatorsko ponašanje.“²⁰⁹⁶

S druge strane, u nekim presudama pojam diskriminacije je pogrešno interpretiran. Iako je Apelacioni sud u Novom Sadu imao nekoliko veoma korisnih uputstava u vezi sa pojmom

---

²⁰⁹¹ Osnovnog suda u Novom Sadu, Sudska jedinica u Vrbasu, VI P1. 7496/10 od 28.2.2011. godine

²⁰⁹² Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1. 1196/11 od 13.6.2011. godine

²⁰⁹³ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1. 245/12 od 14.3.2012. godine

²⁰⁹⁴ Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1. 3045/13 od 5.2.2014. godine

²⁰⁹⁵ Presuda Apelacionog suda u Beogradu, GŽ1. 4091/13 od 21.4.2015. godine

²⁰⁹⁶ Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev2 2461/2015 od 11.2.2016. godine i presuda Drugog osnovnog suda u Beogradu, Sudska jedinica Sopot, P1. 1148/13 od 3.4.2013. godine

diskriminacije, očigledno je da i među sudijama istog suda ima razlika u razumevanju ovog pojma. U jednoj presudi, Apelacioni sud u Novom Sadu naveo je da je „osnovna karakteristika diskriminacije nejednako postupanje u odnosu na druga lica u istoj ili sličnoj situaciji.“²⁰⁹⁷ U ovoj presudi je potpuno izostavljeno navođenje ličnog svojstva kao elementa diskriminacije, odnosno, sud ne smatra da je lično svojstvo neophodan element jer dalje navodi da je diskriminatorno postupanje „počelo jer tužilac nije hteo da odustane od podnete tužbe protiv tuženog, a ogleda se i u isključivanju tužioca iz procesa rada bez osnova u zakonu...“. Izuzetno je zabrinjavajuće da je u ovom predmetu utvrđena diskriminacija bez određivanja ličnog svojstva, kojeg u konkretnom slučaju nije ni bilo, već je u pitanju bio tipičan slučaj zlostavljanja na radu. S obzirom da se radi o odluci Apelacionog suda, ovakav pogrešan stav može usmeriti nižestepene sudove na pogrešno tumačenje pojma diskriminacije i u drugim slučajevima, što izaziva dodatnu zabrinutost.

Analiza je pokazala da među pojedinim sudijama postoji nerazumevanje da nije svaka povreda prava diskriminacija, u slučaju kada tužilac ima neko od zaštićenih ličnih svojstava. Na primer, presudom Osnovnog suda u Vršcu utvrđeno je da je nad tužiljom „izvršena diskriminacija na osnovu zdravstvenog stanja, uslova rada i prava iz radnog odnosa“.²⁰⁹⁸ Drugostepeni sud je konstatovao da „iz utvrđenih okolnosti proizlazi da tuženi nije omogućio tužilji da uživa pravo na pravične i zadovoljavajuće uslove rada [...] jer i pored saznanja o zdravstvenom stanju tužilje i izveštaju lekara o tome da ona ne može obavljati rad u nepovoljnim uslovima, da ne može obavljati teži fizički posao, rad u prinudnom položaju, tuženi je premestio tužilju na poslove u vešeraju koji su pogoršali njeno zdravstveno stanje.“²⁰⁹⁹ Ovo je tipičan primer nerazumevanja elemenata diskriminacije. Drugostepeni sud pogrešno smatra da povreda prava iz radnog odnosa (tuženi poslodavac postupa suprotno nalazu i mišljenju lekara o zdravstvenom stanju, odnosno, radnoj sposobnosti tužiteljke) sama po sebi predstavlja diskriminaciju.

Nadalje, u rešenju Apelacionog suda u Novom Sadu, pojam diskriminacije je netačno interpretiran jer nije ukazano da je lično svojstvo jedan od neophodnih elemenata pojma diskriminacije, pri čemu je sud, svojim tumačenjem, napravio svojevrsnu „mešavinu“ definicija

---

²⁰⁹⁷ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1 948/14 od 30.4.2014. godine

²⁰⁹⁸ Presuda Osnovnog suda u Vršcu, P1. 377/11 od 27.11.2012. godine

²⁰⁹⁹ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1 1577/13 od 3.7.2013. godine

diskriminacije i zlostavljanja na radu, odnosno, citirao je definiciju zlostavljanja na radu definišući diskriminaciju.²¹⁰⁰ Naime, u predmetu koji je tipičan primer šikanoznog ponašanja i zlostavljanja na radu, sud je pojam diskriminacije interpretirao na sledeći način: „diskriminacija predstavlja svako ponašanje prema zaposlenom koje se ponavlja, a koje vređa dostojanstvo radnika, njegov lični i profesionalni integritet, zdravlje, pa i ponašanje koje dovodi do toga da se zaposleni navede da na sopstvenu inicijativu raskine radni odnos. Diskriminaciju može vršiti poslodavac sa svojstvom fizičkog lica ili odgovorno lice kod poslodavca sa svojstvom pravnog lica, zaposleni ili grupa zaposlenih kod poslodavca.“ Ovi navodi jasno ukazuju na nedovoljno poznavanje dva različita pravna fenomena – diskriminacije na radu i zlostavljanja na radu.

Diskriminacija i zlostavljanje na radu (eng. *mobbing*) su različite pojave, regulisane različitim zakonima i u svetu i u Srbiji,²¹⁰¹ ali i dalje u delu stručne javnosti ova razlika nije dovoljno jasna.²¹⁰² Zabrana diskriminacije i postupci za zaštitu od diskriminacije regulisani su ZZD, dok su zabrana zlostavljanja na radu i postupci zaštite regulisani Zakonom o sprečavanju zlostavljanja na radu.²¹⁰³ Iako ova dva fenomena imaju određene sličnosti, oni su suštinski različiti i ove razlike, koje su od važnosti za obezbeđivanje pravne zaštite, predstavljene su u najkraćim crtama.

Sporovi povodom zlostavljanja na radu su radni sporovi,²¹⁰⁴ koji se rešavaju primenom posebnog parničnog postupka – postupka u parnicama iz radnih odnosa.²¹⁰⁵ U parnicama za zaštitu od diskriminacije primenjuje se poseban parnični postupak regulisan ZZD, u kome se shodno primenjuju pravila opšteg parničnog postupka.²¹⁰⁶ Zahtev za zaštitu od zlostavljanja kod poslodavca može se istaći u prekluzivnom roku od šest meseci od dana kada je zlostavljanje

---

²¹⁰⁰ Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1 484/2011 od 2.12.2011. godine

²¹⁰¹ U uporednom pravu nema poistovećivanja diskriminacije i mobinga, ni na nivou Evropske unije ni u državama u kojima je zabranjen mobing. Opširnije: Mario Reljanović i Aleksandra K. Petrović, „Šikanozno vršenje prava, diskriminacija i zlostavljanje na radu – Zakonska regulativa i praksa“, *Pravni zapisi*, God. II broj 1 (2011), Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd, 2011, str. 186-196

²¹⁰² Opširnije o uporednopravnom zakonodavstvu u ovoj oblasti: Snježana Vasiljević i dr, *Uporednopravna analiza zakonodavstva u oblasti borbe protiv mobinga. Studija zemalja: Hrvatska, Makedonija, Crna Gora i Srbija*, Udruga za pomoć i edukaciju žrtava mobinga, Zagreb, 2011

²¹⁰³ Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, „Službeni glasnik RS“, br. 36/2010

²¹⁰⁴ Član 29. stav 4. Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu

²¹⁰⁵ Član 436-431.ZPP

²¹⁰⁶ Član 41. ZZD

učinjeno,²¹⁰⁷ dok za podizanje tužba za zaštitu od diskriminacije nije propisan rok. Nadalje, razlika je i u motivu, odnosno, nameri učinioca. Kao što je već navedeno, namera u slučajevima diskriminacije je irelevantna, dok se kod zlostavljanja na radu izvršilac rukovodi namerom da naškodi drugome, prema kome ima lični animozitet ili na taj način želi da ostvari neki interes.²¹⁰⁸ Takođe, kod zlostavljanja na radu neophodno je da se radnja zlostavljanja ponavlja,²¹⁰⁹ dok to nije uslov za postojanje diskriminacije, koja se može sastojati od jedne radnje ili više radnji koje se ponavljaju. Razlike postoje i u krugu zaštićenih lica, pa ZZD propisuje širi krug lica koja uživaju zaštitu od diskriminacije jer uključuje i lica koja traže zaposlenje.²¹¹⁰

Razlike između zlostavljanja na radu i diskriminacije na radu su evidentne, a nerazlikovanje ova dva fenomena i pravnog režima zaštite može da dovede do otežavanja položaja žrtava diskriminacije, kao i žrtava zlostavljanja na radu. Reljanović i Petrović smatraju da je „uznemiravajuće što u Srbiji sudije ne reaguju na tužbe u kojima tužioci tvrde da su istovremeno žrtve diskriminacije na radu i zlostavljanja na radu“,²¹¹¹ s obzirom da u tim slučajevima mora da se utvrdi da li je predmet spora diskriminacija na radu ili zlostavljanje na radu, pa u zavisnosti od toga da se postupak sprovodi po odredbama odgovarajućeg zakona.

Analiza sudske prakse pokazuje da sudije često ne prave razliku između diskriminacije na radu i zlostavljanja na radu, već poistovećuju ova dva pravna fenomena. Na primer, u presudi Osnovnog suda u Pančevu, delimično je usvojen tužbeni zahtev tužilje pa je tužena obavezana da „na ime naknade štete zbog diskriminacije (mobinga) zbog pretrpljenih duševnih bolova zbog povrede dostojanstva...“²¹¹² Takav stav je prihvatio i drugostepeni sud, koji je u obrazloženju svoje potvrđujuće presude naveo da je tužena „uskratila tužilji obavljanje poslova dotadašnjeg radnog mesta bez ikakvog razloga, što je povredilo njeno dostojanstvo, a diskriminacija se sastojala u vidu tzv. praznog stola, jer joj nisu davani novi radni zadaci, što je izazvalo izolaciju tužilje i dovelo do drugačijeg odnosa drugih radnika prema njoj, usled čega je tužilja trpela

---

²¹⁰⁷ Član 22. stav 1. Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu

²¹⁰⁸ Aleksandra K. Petrović, „Problem razlikovanja diskriminacije i zlostavljanja na radu u pravnoj teoriji i praksi Republike Srbije“, *Pravni vjesnik* br. 2 (2014), Pravni fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayer, Osijek, 2014, str. 77-88

²¹⁰⁹ Član 6. Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu

²¹¹⁰ Član 16. stav 2. ZZD

²¹¹¹ Reljanović i Petrović, op.cit, 2011, str. 186-196

²¹¹² Presuda Osnovnog suda u Pančevu, Sudska jedinica u Alibunaru, P1. 302/2010 od 17.12.2010. godine

duševne patnje“.²¹¹³ Time je i sam drugostepeni sud poistovetio diskriminaciju i mobing i čak opisao diskriminaciju tipičnim primerom zlostavljanja na radu (mobing tzv. praznog stola).²¹¹⁴

Apelacioni sud u Kragujevcu je pokušao da ukaže da postoji razlika između zlostavljanja na radu i diskriminacije, ali je dao netačno objašnjenje, pri čemu je iz objašnjenja evidentno da ne poznaje značenje određenih pojmova, kao što je, na primer, pojam posredne diskriminacije. Sud je naveo da se „šikanozno ponašanje, zlostavljanje na radu razlikuje od diskriminacije, mada ono nekada može u sebi da sadrži posrednu diskriminaciju, ukoliko je preduzeto u cilju ponižavajućeg postupka ili razlikovanja nekog lica s obzirom na njegovo lično svojstvo, a bez opravdanog cilja“.²¹¹⁵

U jednom slučaju, čitav opis događaja ukazuje na eventualne povrede prava iz radnog odnosa, uglavnom zbog toga što je tužiteljka izgubila podršku za ostanak na rukovodećem radnom mestu.²¹¹⁶ Apelacioni sud je u obrazloženju presude naveo „prvostepeni sud pravilno nalazi da je prema tužilji postupano diskriminatorски na taj način što joj je prigovarano od strane drugih zaposlenih da govori na slovačkom jeziku sa kolegicom [...] nakon toga je direktor tuženog izdao upozorenje da se u redakciji i ostalim radnim jedinicama tuženog ne može komentarisati upotreba maternjeg jezika“.²¹¹⁷ Sud je naveo da je tužiteljka učinila verovatnim da su zaposleni kod tuženog „izvršili zlostavljanje na radu prema tužiteljki, kao i da su prema njoj diskriminatorно postupali“ i na kraju zaključio „pravilno je prvostepeni sud [...] našao da je bila izložena aktivnostima na radnom mestu usmerenim na vređanje dostojanstva, ugleda i diskreditaciju njenog ličnog i profesionalnog integriteta i nemogućnosti napredovanja povodom koga se tužiteljka osećala žrtvom zlostavljanja na radu, kao i žrtvom diskriminatorskog postupanja prema njoj“. I u ovom slučaju je zabrinjavajuće što je istom presudom utvrđena diskriminacija i zlostavljanje na radu, iako to nije moguće u pravnom sistemu Srbije, kao što je napred objašnjeno.

---

²¹¹³ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1 361/12 od 12.4.2012. godine

²¹¹⁴ Opširnije: Snježana Vasiljević i dr, op.cit, 2011; Vesna Simović, „Mobing (pojam, uzroci, posledice i mehanizmi zaštite)“, *Pravni zbornik* br. 1-2 /2010, Udruženje pravnika Crne Gore, Podgorica, 2010, str. 296-317

²¹¹⁵ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, GŽ1 3334/13 od 9.12.2014. godine

²¹¹⁶ Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P1 7933/2010 od 10.9.2013. godine

²¹¹⁷ Apelacioni sud u Novom Sadu, GŽ1 437/14 od 16.5.2014. godine

U jednom postupku,²¹¹⁸ tužiteljka je tražila da se utvrdi da je poslodavac „zlostavljao na radu, uznemiravajući je i vršeći diskriminaciju na osnovu bračnog statusa, porodičnih obaveza, političkog uverenja i članstva u političkoj organizaciji, mogućnosti stručnog usavršavanja i radnih obaveza.“ U konkretnom slučaju, tražena je zaštita od diskriminacije i zlostavljanja na radu u jednoj parnici, a u odluci Apelacionog suda u Nišu nije ukazano da se ne može voditi jedan postupak. Takođe, Apelacioni sud zauzima pogrešan stav da je samo poslodavac pasivno legitimisan u „postupku za ostvarivanje sudske zaštite zbog zlostavljanja na radu, odnosno, diskriminacije u oblasti rada, bez obzira ko je neposredni izvršilac“.

Ni advokati ni stranke nemaju dovoljno znanja o razlici između diskriminacije i mobinga. U jednoj tužbi je tražena zaštita od diskriminacije i mobinga, odnosno, kako advokat u tužbi navodi tužiteljka je „diskriminisana sa elementima mobinga u dužem vremenskom periodu...“. U konkretnom slučaju u pitanju je bilo seksualno uznemiravanje, vređanje na nacionalnoj osnovi i na osnovu pola, pa je ovakvim tužbenim zahtevom tužiteljka onemogućena da ostvari adekvatnu zaštitu od diskriminacije.

8.4.4.2. Tumačenje pojma lično svojstvo

Analiza je pokazala da ne postoji adekvatno razumevanje suštine ličnih svojstava, kao i da sudovi pojedina lična svojstva pogrešno shvataju i tumače. Često stranke i advokati navode po nekoliko ličnih svojstava, bez jasnog razumevanja suštine određenih ličnih svojstava. Pored toga, iako otvorena lista ličnih svojstava znači da je moguće utvrditi diskriminaciju na osnovu ličnih svojstava koja nisu eksplicitno navedena u zakonu, u praksi sudova se dešava da utvrde diskriminaciju na osnovu određenih osobina lica ili okolnosti koje se ne mogu smatrati ličnim svojstvima, odnosno, kako objašnjava Reljanović, ustanovljavaju lična svojstva koja ili nisu relevantna ili ni ne postoje, čime se predmeti kršenja prava preoblikuju u predmete povodom zaštite od diskriminacije.²¹¹⁹

---

²¹¹⁸ Presuda Osnovnog suda u Nišu 4P1. 106/10 od 30.11.2012. godine; rešenje Apelacionog suda u Nišu 18Gž1. 403/13 od 22.3.2013. godine; presuda Osnovnog suda u Nišu 4P1. 2270/13 od 26.8.2013. godine; presuda Apelacionog suda u Nišu 18Gž1. 2990/13 od 29.11.2013. godine;

²¹¹⁹ Reljanović, op.cit, 2017, str. 20

Apelacioni sud u Kragujevcu je utvrdio da je „tužena odluku o izboru kandidata donela diskriminišući tužilju zbog njenog ličnog svojstva – bračnog statusa, odnosno, zajednice sa bivšim suprugom jedne od zaposlenih u školi i poremećenih odnosa između tužilje i te zaposlene [...]“²¹²⁰ Sud je utvrdio diskriminaciju na osnovu bračnog statusa, očigledno pogrešno shvatajući suštinu zaštićenog ličnog svojstva „bračni status“ i tretirajući ovaj osnov kao činjenicu da je tužiteljka udata za određenog muškarca (bivšeg supruga zaposlene u školi). Međutim, diskriminacija na osnovu bračnog statusa postoji kada je osoba nejednako tretirana zbog toga što jeste ili nije u bračnoj ili vanbračnoj zajednici, a ne kada je osoba u bračnoj ili vanbračnoj zajednici sa određenom osobom. U ovom slučaju, nejednak tretman na koji tužiteljka ukazuje uzrokovan je činjenicom da je udata za bivšeg supruga zaposlene kod poslodavca, što jeste deo njenog ličnog identiteta, ali nije njen bračni status.²¹²¹

U jednom slučaju, tužbu su podnele tri zaposlene koje su tvrdile da su diskriminisane na osnovu svog angažmana u sindikalnoj organizaciji, a u postupku je utvrđeno da je „tokom februara 2010. godine počelo previranje oko organizovanja novih izbora u sindikatu“, pa je prvoj tužiteljki „stavljeno na teret da onemogućava održavanje izbora kako bi sačuvala sopstveni položaj predsednika sindikalne organizacije“, a iste zamerke su upućene drugoj tužiteljki koja je bila članica Izvršnog odbora sindikalne organizacije, dok su na treću tužiteljku „vršeni pritisci u vezi glasanja za održavanje izbora u sindikatu“. Odredbama člana 25. stav 1. ZZD zabranjena je diskriminacija zbog članstva u sindikalnoj organizaciji i pripadnosti ili nepripadnosti sindikalnoj organizaciji. Međutim, u konkretnom slučaju je evidentno da su sve tri tužiteljke članice sindikalne organizacije duži vremenski period, a dve su i u rukovodećim organima sindikalne organizacije (predsednica i članica izvršnog odbora), pri čemu se problem pojavio u vezi sa organizacijom novih izbora u sindikatu.²¹²² Ovo je primer nerazumevanja smisla ličnog svojstva, jer je sud utvrdio diskriminaciju na osnovu „sindikalnog angažovanja“, odnosno, „sindikalnog opredeljenja“, a u pitanju su tužiteljke koje su godinama članice sindikata i to na rukovodećim položajima i koje tokom niza godina niko nije ometao u sindikalnim aktivnostima, sve do momenta raspisivanja novih sindikalnih izbora, kada su se javili određeni problemi, koji svakako nemaju obeležja diskriminacije na osnovu članstva i/ili pripadnosti sindikalnoj organizaciji.

---

²¹²⁰Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž 734/14 od 3.3.2015. godine

²¹²¹ Videti: *Skraćeni izveštaj za 2011. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012, str. 32

²¹²²Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 2236/13 od 3.7.2013. godine

U jednom predmetu Osnovnog suda u Vršcu utvrđeno je da je nad tužiljom „izvršena diskriminacija na osnovu zdravstvenog stanja, uslova rada i prava iz radnog odnosa“.²¹²³ Drugostepeni sud nije konstatovao pogrešnu primenu materijalnog prava, niti je ukazao da diskriminacija ne može biti izvršena na osnovu uslova rada i prava iz radnog odnosa, već da na osnovu ličnog svojstva u pogledu uslova rada i prava iz radnog odnosa.²¹²⁴

Nadalje, u jednoj presudi Apelacionog suda u Novom Sadu, utvrđena je diskriminacija tužiteljke, a kao lično svojstvo navedeno je „život van mesta rada“. U presudi je navedeno sledeće: „imajući u vidu nesporne činjenice da su ostali kondukteri kod tuženog koji žive van mesta rada neuporedivo ređe u odnosu na tužilju raspoređivani na prve jutarnje linije kod tuženog u 4,50 časova, a kada bi se to i dogodilo bilo je predviđeno da taj polazak i povratak iz mesta opredeljenja u Kovin obavi sam vozač, što nije bio slučaj kad je tužilja raspoređivana na te polaske, te je pravilan zaključak prvostepenog suda da je tužilja diskriminisana u pogledu uslova rada u odnosu na druge zaposlene konduktore kod tuženog u istoj situaciji [...]“²¹²⁵ U ovom slučaju je tužiteljka eventualno bila izložena zlostavljanju na radu, ali svakako nije bila izložena diskriminaciji jer se „život van mesta rada“ ne može smatrati ličnim svojstvom tužiteljke.

Takođe, u jednom postupku,²¹²⁶ tužiteljka je tražila da se utvrdi da je poslodavac zlostavljao na radu, uznemiravajući je i vršeci diskriminaciju na osnovu bračnog statusa, porodičnih obaveza, političkog uverenja i članstva u političkoj organizaciji, mogućnosti stručnog usavršavanja i radnih obaveza. Sud nije ukazao da „radne obaveze“ i „mogućnost stručnog usavršavanja“ nisu i ne mogu biti lična svojstva. Pored toga, u presudi Osnovnog suda u Novom Sadu navedeno je: „ovakvo neprihvatljivo ponašanje i postupanje s obzirom na lična svojstva tužilje (trpeljivost, poštovanje autoriteta) doveli su do povrede ličnosti, časti i ugleda tužilje i stvorili ponižavajuće i uvredljivo okruženje“.²¹²⁷ Sud je utvrdio da je tužiteljka diskriminisana, a kao lična svojstva na

---

²¹²³ Presuda Osnovnog suda u Vršcu, P1. 377/11 od 27.11.2012. godine

²¹²⁴ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1 1577/13 od 3.7.2013. godine

²¹²⁵ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1. 1820/11 od 5.10.2011. godine

²¹²⁶ Presuda Osnovnog suda u Nišu 4P1. 106/10 od 30.11.2012. godine; rešenje Apelacionog suda u Nišu 18Gž1. 403/13 od 22.3.2013. godine; presuda Osnovnog suda u Nišu 4P1. 2270/13 od 26.8.2013. godine; presuda Apelacionog suda u Nišu 18Gž1. 2990/13 od 29.11.2013. godine;

²¹²⁷ Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P1. 547/2010 od 14.6.2011. godine

osnovu kojih je diskriminisana naveo je „trpeljivost i poštovanje autoriteta“, što se ne može smatrati ličnim svojstvom. Ovaj stav su prihvatili i drugostepeni²¹²⁸ i Vrhovni kasacioni sud.²¹²⁹ U obrazloženju presude Vrhovnog kasacionog suda je navedeno: „Osnovna karakteristika diskriminacije jeste nejednako postupanje u odnosu na druga lica u istoj ili sličnoj situaciji. Ovakvo postupanje se u ovom slučaju ogleda u uskraćivanju tužilje u korišćenju slobodnih dana, samim tim i u pravu na korišćenje prava na odmor, dodeljivanjem većeg broja pacijenata, isključivanjem iz dopunskog rada, onemogućavanjem tužilje da iznese svoje mišljenje na jutarnjim sastancima, odnosno, prekidanje tužilje u izlaganju, obraćanje uz vik, pretnju, omalovažavanje pred kolegama i pacijentima i neprihvatljivom neverbalnom komunikacijom (unošenjem u lice i mahanjem rukama i papirima tužilji ispred lica). Navedene radnje tuženih su pravilno i po oceni Vrhovnog kasacionog suda okvalifikovane kao diskriminatorno ponašanje prema tužilji“. Ovakav stav Vrhovnog kasacionog suda nema podlogu u zakonu. Sud ne samo što nije ukazao na nepravilno označavanje ličnih svojstava, već je i sam pojam nekorektno interpretirao, odnosno, nije uključio lično svojstvo u pojam diskriminacije, a radnje koje imaju obeležja zlostavljanja na radu kvalifikovao je kao diskriminatorne radnje.

Nadalje, u obrazloženju jedne presude Osnovnog suda u Novom Sadu navedeno je da: „iz utvrđenja nedvosmisleno proizlazi da između diskriminatornog postupanja tuženog prema tužiocima (neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje u odnosu na ostale zaposlene koji nisu bili bivši rukovodioci i to u odnosu na uslove rada i prava iz radnog odnosa, napredovanje u poslu i otkaz ugovora o radu) i nematerijalne štete koju su pretrpeli usled povrede časti i ugleda postoji izročnost, pri čemu je diskriminatorno postupanje tuženog bilo posredno [...]“²¹³⁰ U ovoj presudi, kojom je utvrđena diskriminacija, prvostepeni sud je okolnost da su tužiocima „bivši rukovodioci“ pogrešno kvalifikovao kao lično svojstvo. U postupku po žalbi presuda je preinačena, ali samo u pogledu visine naknade štete, pri čemu je drugostepeni sud prihvatio stav o postojanju ličnog svojstva.²¹³¹

---

²¹²⁸ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1 2261/11 od 30.3.2012. godine.

²¹²⁹ Presuda Vrhovnog kasacionog suda Rev2 687/2012 od 27.12.2012. godine

²¹³⁰ Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P1. 6/2011 od 8.4.2011. godine

²¹³¹ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu GŽ1 1406/11 od 9.11.2011. godine

Osnovni sud u Novom Sadu je u jednom predmetu odbio tužbeni zahtev tužiteljke kojim je tražila da se utvrdi da je diskriminisana „na način da joj je neosnovano izmenjeno rešenje o raspoređivanju da bi joj se umanjila plata i što joj je onemogućeno da napreduje u poslu iz razloga što je *priložila ekspertizu o svojoj radnoj sposobnosti*“ (naglasila K.B), ali nije ukazao da ovo ne može biti osnov diskriminacije.²¹³² Drugostepenim rešenjem ova presuda je ukinuta i predmet je vraćen prvostepenom sudu da „izvede dokaze na okolnost diskriminacije, odnosno, na okolnosti navedene u tužbi“,²¹³³ iako je sasvim jasno da u konkretnom slučaju nije i ne može biti u pitanju diskriminacija „na osnovu ekspertize o radnoj sposobnosti“.

U jednom slučaju tužilac je na sastanku na kojem je firma iz Hrvatske imala prezentaciju proizvoda, prokomentarisao „da nisu svi spremni da srpske pare daju Hrvatima“, nakon čega je trpeo posledice na radu, jer ga pretpostavljeni nije više određivao za dežurstva, zbog čega je imao finansijski gubitak. U ovom slučaju je utvrđena diskriminacija, a kao lično svojstvo je navedeno „izraženo mišljenje i stav“. Iako izraženo mišljenje može biti osnov diskriminacije, ovaj primer pokazuje dubinu nerazumevanja suštine diskriminacije. Naime, sama izjava tužioca bila je diskriminatorna, pa je nelogično i zabrinjavajuće da i prvostepeni²¹³⁴ i drugostepeni sud²¹³⁵ u presudama štite tužioca i njegovu diskriminatornu izjavu, utvrđujući da je diskriminisan zbog izraženog mišljenja. U suštini, tužilac je svoje pravo na zaštitu od diskriminacije zasnovao na sopstvenom protivpravnom ponašanju kojim je prekršio imperativnu ustavnu normu o zabrani diskriminacije. U takvim okolnostima, saglasno opštem pravilu *Nemo auditur propriam turpitudinem allegans* (Ne treba slušati onog ko se poziva na svoju sramotu), tužiocu nije trebalo pružiti traženu pravnu zaštitu.

8.4.4.3. Primena pravila o teretu dokazivanja

Kao što je već navedeno u delu 8.3.2, u parnicama za zaštitu od diskriminacije propisana su posebna pravila o teretu dokazivanja, čiji je smisao da olakšaju poziciju žrtve diskriminacije u postupku. Zakonom o zabrani diskriminacije propisano je da ukoliko tužilac učini verovatnim da je tuženi izvršio akt diskriminacije, teret dokazivanja da usled tog akta nije došlo do povrede

²¹³² Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu P1 1061/10 od 7.9.2011. godine

²¹³³ Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1 2386/11 od 31.1.2012. godine

²¹³⁴ Presuda Osnovnog suda u Sremskoj Mitrovici, P1 714/10 od 25.11.2010. godine

²¹³⁵ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, GŽ1 1599/11 od 9.5.2012. godine

načela jednakosti, odnosno, načela jednakih prava i obaveza snosi tuženi.²¹³⁶ Najjednostavnije rečeno, to znači da u presudama u antidiskriminacionim parnicama tužbeni zahtev ne može biti odbijen zašto što tuženi nije dokazao diskriminaciju, jer u ovim parnicama na veže opšta pravila o teretu dokazivanja.²¹³⁷ U antidiskriminacionim parnicama tužbeni zahtev može biti odbijen ili zbog toga što tužilac nije učinio verovatnim akt diskriminacije ili, ako je u tom uspeo, zbog toga što je tuženi, na koga je prebačen teret dokazivanja, uspeo da dokaže da u konkretnom slučaju nije bilo diskriminacije. Treba imati u vidu da se pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja u antidiskriminacionim parnicama primenjuje samo za utvrđenje da li je diskriminacija izvršena ili nije, dok za ostale pravozaštitne zahteve iz člana 43. stav 1. ZZD važe opšta pravila o teretu dokazivanja.

U analiziranom uzorku presuda, posebna pravila o teretu dokazivanja primenjena su veoma retko, ali ima i primera iz kojih se može zaključiti da sudovi ovo posebno pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja ne razumeju i ne primenjuju pravilno. Na primer, u jednoj presudi Apelacionog suda u Kragujevcu, kojom je potvrđena presuda prvostepenog suda, navedeno je da je prvostepeni sud „na osnovu utvrđenog činjeničnog stanja i pravilnom primenom pravila o teretu dokazivanja, utvrdio [je] da *tužilac nije dokazao* (naglasila K.B) da je prema njemu izvršena diskriminacija od strane tuženih postupanjem na način na koji se tužilac poziva“.²¹³⁸ Stav suda da je pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja pravilno primenjeno, uz konstataciju da tužilac „nije dokazao diskriminaciju“ očigledno pokazuje nerazumevanje suštine i smisla pravila o preraspodeli tereta dokazivanja.

U još nekim presudama izražen je sličan stav, tako što je konstatovano da „tužilac nije dokazao diskriminaciju i diskriminatorско postupanje“, odnosno, da tužilac „nije dokazao postojanje diskriminatornog plana i ponašanja tužene“.²¹³⁹ U jednoj presudi sud se poziva na pravila o

---

²¹³⁶ Član 45. stav 2. ZZD

²¹³⁷ Stranka koja tvrdi da ima neko pravo, snosi teret dokazivanja činjenice koja je bitna za nastanak ili ostvarivanje prava, ako zakonom nije drugačije propisano. Stranka koja osporava postojanje nekog prava, snosi teret dokazivanja činjenice koja je sprečila nastanak ili ostvarivanje prava ili usled koje je pravo prestalo da postoji, ako zakonom nije drugačije propisano. Član 231. st. 1. i 2. ZPP

²¹³⁸ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 1826/13 od 27.5.2014. godine. Šolić i Golubović, op.cit, 2015, str. 27

²¹³⁹ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 1826/13 od 27.5.2014. godine i Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 237/14 od 12.11.2014. godine.

teretu dokazivanja propisana Zakonom o parničnom postupku i navodi da „stranka koja tvrdi da ima neko pravo, snosi teret dolazivanja činjenice koja je bitna za nastanak ili ostvarivanje prava, ako zakonom nije drugačije određeno. Tužilac je imao obavezu da dokaže koju diskriminatornu radnju je tuženi prema njemu preduzeo, da je šteta prouzrokovana tom radnjom, kao i u čemu se šteta sastoji.“²¹⁴⁰

Ima primera u kojima je nejasno koja pravila o teretu dokazivanja će se primenjivati. Na primer, u presudi Apelacionog suda u Novom Sadu navedeno je da „tužilja treba da dokaže da je izvršena diskriminacija, odnosno, teret dokazivanja je na tužilji, kao i činjenice da je tuženi izvršio diskriminatornu radnju, odnosno, tužilja treba da učini verovatnim da je u datom slučaju načinjena na njenu štetu razlika u odnosu na druge osobe zbog njenog ličnog svojstva“.²¹⁴¹ Iz citiranog dela nije jasno šta u stvari sud zahteva od tužilje da uradi kako bi uspela u parnici, s obzirom da koristi veznik *odnosno* u rečenici, te se može zaključiti da je u pitanju ista stvar, iako je u pitanju različit stepen verovatnoće u dokazivanju.

Iako u analiziranom uzorku postoji samo jedna presuda Vrhovnog kasacionog suda²¹⁴² u kojoj je konstatovano da „tužilac nije dokazao“ da je postupak zapošljavanja bio diskriminatorski na nacionalnoj osnovi,²¹⁴³ ipak je zabrinjavajuće što je ovakav stav sadržan u odluci najvišeg suda u Srbiji.

U najvećem broju slučajeva, ukoliko se sud poziva na pravila o teretu dokazivanja, to čini citiranjem cele odredbe ZZD, bez bilo kakvog detaljnog objašnjenja o tome kako je sud, u konkretnom slučaju, primenio ovo pravilo. Takođe, ima i pozitivnih primera, u kojima je ovo pravilo pravilno primenjeno.

Na primer, Apelacioni sud u Novom Sadu ukazuje u jednom slučaju da su „tužilje već u tužbi učinile verovatnim da je tuženi postupao diskriminatorski prema tužiljama, što je u toku postupka utvrđeno a u činjeničnom stanju prvostepene presude navedeno, dok sa druge strane,

---

²¹⁴⁰ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 639/13 od 27.2.2013. Šolić i Golubović, op.cit, 2015, str. 33

²¹⁴¹ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 2386/11 od 31.1.2012. godine.

²¹⁴² Presuda Vrhovnog kasacionog suda Rev2 1764/10 od 6.7.2011. godine

²¹⁴³ Reljanović, op.cit, 2017, str. 27

tuženi u toku postupka nije pružio dokaze kojima bi osporio tvrdnje tužilja, te su neosnovani žalbeni navodi kojima se osporava utvrđeno činjenično stanje, odnosno, kojima se navodi da nije dokazano da je diskriminatorски postupano prema tužiljama.“²¹⁴⁴

8.4.4.4. Rodni stereotipi i predrasude

Stereotipi i predrasude prisutni su i rasprostranjeni u Srbiji i to kako u odnosu na različite društvene grupe (osobe sa invaliditetom, romsku i druge nacionalne manjine, LGBTI populaciju i dr). I rodni stereotipi i predrasude su veoma prisutni, kako prema ženama uopšte, tako i prema ženama iz višestruko diskriminiranih grupa, što pokazuju rezultati istraživanja spovedenih u Srbiji, koja su detaljnije predstavljena u delu 8.1. Stereotipi i predrasude imaju veoma negativan uticaj na živote onih koji su njima pogođeni, a posebno je štetno i zabrinjavajuće kada se sudske odluke zasnivaju na (rodnim) stereotipima. U analiziranim presudama ima stavova koji su zasnovani na stereotipima i predrasudama i to prema osobama sa invaliditetom, Romima i ženama. Imajući u vidu da su u fokusu mog istraživanja višestruko diskriminirane žene, važno je ukazivanje na ove stereotipe, jer višestruko diskriminirane žene pogađaju svi navedeni stereotipi i mogu da imaju negativne posledice po njih, ukoliko zatraže zaštitu od diskriminacije.

Na primer, Osnovni sud u Nišu i Apelacioni sud u Nišu u drugostepenoj odluci²¹⁴⁵ koriste nekorektan izraz „invalidno lice“, za tužiteljku koja je žena sa invaliditetom, čime se ona dodatno stigmatizuje i marginalizuje. Pored toga, stereotipi i predrasude prema osobama sa invaliditetom evidentni su iz obrazloženja drugostepene presude, u kojoj je navedeno da je „ovaj događaj kod tužilje uslovio duševne patnje *jer se radi o osobi sa trajnim hendikepom koja drugačije reaguje od zdrave populacije* (naglasila K.B)“. Analiza prvostepene presude pokazuje da se veštakinja izjašnjavala o duševnim bolovima i strahu koje je tužiteljka pretrpela, ali nije navela da tužiteljka drugačije reaguje u odnosu na populaciju bez invaliditeta, već je to dodao drugostepeni sud. Time sud implicira da su duševne patnje izazvane kod tužiteljke *zbog njenog invaliditeta*, kao da osoba koja nema invaliditet ne bi trpela duševne patnje u sličnoj situaciji, pri čemu se invaliditet tužiteljke smatra bolešću, iako je evidentno iz tužbe da je u pitanju žena koja ima posledice cerebralne paralize, te je u pitanju stanje koje se neće „izlečiti“, odnosno, nema

²¹⁴⁴ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu Gž1. 2236/13 od 13.7.2013. godine

²¹⁴⁵ Presuda Apelacionog suda u Nišu, Gž 2747/10 od 7.6.2011. godine

osnova da se tužilja smatra bolesnom i da se komentariše i upoređuje njena reakcija sa „zdravom populacijom“.

U jednom postupku, tužiteljka nije dobila posao higijeničarke u školi, a kao razlog je navela činjenicu da nije u dobrim odnosima sa jednom zaposlenom, koja je uticala na direktorku škole da tužiteljku ne primi u radni odnos. U obrazloženju presude navedeno je da je „tužena tek u postupku pred sudom razjasnila da je prednost dala drugoj kandidatkinji zbog moralnih karakteristika i okolnosti da postoje duboko poremećeni odnosi između tužilje i druge zaposlene na istim poslovima u školi.” Iz obrazloženja presude prepoznaju se rodni stereotipi, jer sud nije izrazio stav povodom iskaza tužene, da je prednost na konkursu data drugoj kandidatkinji, između ostalog, zbog njenih „moralnih karakteristika“, čime se posredno ukazuje da tužiteljka te moralne karakteristike nema jer je u vezi sa bivšim suprugom druge žene zaposlene kod tužene.²¹⁴⁶

Rodni stereotipi se prepoznaju u presudi povodom parnice koju je PZR vodio protiv jednog lanca restorana.²¹⁴⁷ U obrazloženju presude sud je naveo da „dajući prednost pripadnicama ženskog roda kao radnicima u maloprodajnim objektima pripreme i prodaje hrane, tužilac nije diskriminisao muškarce jer je njima, što je opštepoznata činjenica [...], dostupan neuporedivo veći broj raspoloživih poslova i koje poslodavci, *dobrim delom zbog uslovljenosti žena prirodnom reproduktivnom funkcijom*, (naglasila K.B) znatno češće zapošljavaju [...]“ Iz ovoga jasno proizlazi stav suda da su žene uslovljene svojom reproduktivnom funkcijom, što je neprihvatljiva generalizacija i pokazatelj dubine rodnih stereotipa, a dodatno se sud pozvao na odredbu člana 22. stav 1. Zakona o radu, prema kome se diskriminacijom ne smatra pravljenje razlika, isključivanje ili davanje prvenstva kada to zahteva priroda posla ili uslovi u kojima se posao obavlja. Ovim stavom sud dalje izražava rodne stereotipe, jer smatra da je priroda posla, u konkretnom slučaju prodavanje parčića pice kroz šalter ugostiteljskog objekta, takva da je opravdano da ga obavljaju samo (mlade) žene.

U drugom postupku vođenom po tužbi PZR, u pitanju je bila žena koja je nakon povratka sa odsustva sa rada radi nege deteta premeštena na niže i znatno manje plaćeno radno mesto, što

---

²¹⁴⁶ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, GŽ 734/14 od 3.3.2015. godine

²¹⁴⁷ Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 63P 16956/12 od 7.3.2013. godine

sud nije smatrao diskriminacijom jer je na njeno mesto primljena takođe žena.²¹⁴⁸ Međutim, u pitanju je bila žena koja ima 52 godine i dvoje odrasle dece. Iz obrazloženja presude može se zaključiti da sud očigledno ne razume da činjenica da je na njeno radno mesto primljena *druga žena koja je majka dvoje odrasle dece* (naglasila K.B) ukazuje na postupanje kojim su oštećene zaposlene žene sa malom decom, jer tužena time pokazuje svoje stereotipne stavove da će majke sa malom decom češće odsustvovati sa posla i da neće adekvatno zadovoljiti potrebe poslodavca u vezi sa poslovima koje su pre odlaska na odsustva sa rada radi nege deteta odlično obavljale.

Takođe, u slučaju tri tužiteljke kojima nisu produženi ugovori o radu jer su bile na trudničkom bolovanju a „tuženoj su na tim mestima potrebni radnici radi nesmetanog odvijanja procesa proizvodnje“, u jednoj od presuda Osnovnog suda u Kikindi navedeno je da „bez obzira na ovu jezičku formulaciju, koja nesumnjivo *ima konotaciju diskriminacije* (naglasila K.B), tužena nije prekršila zabranu diskriminacije u konkretnom slučaju, jer u prvom redu nije rešenjem otkazala tužilji ugovor o radu zbog trudnoće, već zbog isteka vremena za koji je zasnovan radni odnos“.²¹⁴⁹ Čak i u slučajevima direktne diskriminacije na osnovu pola, sudovi su odlučivali pod uticajem sopstvenih predrasuda i utvrđivali da otpuštanje zaposlene žene isključivo zbog trudnoće nije diskriminacija, što ukazuje da smatraju da je interes poslodavca važniji.

Jedan pozitivan primer u vezi sa stereotipima je presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, doneta povodom zaključka Gradske uprave, u kojem je navedeno: „Poznavajući trenutnu situaciju u Novom Sadu, sa sve većim prilivom lica romske nacionalnosti i činjenice da sve veći broj istih tvrdi za sebe ili za svoju decu da su rođeni u Novom Sadu, smatramo da brzoplet, neoprezan i neozbiljan pristup rešavanju zahteva, za čije rešavanje nismo nadležni, može izazvati masovnu pojavu sličnih zahteva“. Utvrđujući diskriminaciju, sud je naglasio da su u pitanju „neshvatljivi stereotipi“, a drugostepenom presudom Apelacionog suda u Novom Sadu ova presuda je potvrđena.²¹⁵⁰

---

²¹⁴⁸ Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 73P 18254/2012 od 17.9.2013. godine

²¹⁴⁹ Presuda Osnovnog suda u Kikindi, 6P1. 84/2012 od 4.2.2013. godine

²¹⁵⁰ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž 4656/11 od 18.1.2012. godine

8.4.4.5. Drugi izazovi u primeni antidiskriminacionih zakona

Analiza presuda je pokazala da postoje i drugi izazovi u primeni antidiskriminacionih zakona. Jedan od izazova, koji bitno može da utiče na adekvatnu zaštitu od diskriminacije jeste i nepoštovanje načela hitnosti postupka. Odredbom člana 41. stav 3. ZZD propisano je da je postupak u parnicama za zaštitu od diskriminacije hitan. Iako u ovom istraživanju nisam detaljno analizirala dužinu trajanja sudskih postupaka za zaštitu od diskriminacije, podaci iz presuda pokazuju da se prvostepeni postupci završavaju u periodu od 12-15 meseci, dok drugostepeni postupci u proseku traju 6,5 meseci, ali ima i značajnih odstupanja, pa su neki drugostepeni postupci trajali 15-20 meseci.²¹⁵¹ Ilustracije radi, u jednom predmetu koji se odnosio na višestruku diskriminaciju žene, tužba je podneta Osnovnom sudu u Zaječaru 26. januara 2011. godine.²¹⁵² Izmenama Zakona o uređenju sudova²¹⁵³ iz 2013. godine, kao što je već navedeno, promenjena je stvarna nadležnost za postupanje u predmetima za zaštitu od diskriminacije, pa su od 1. januara 2014. godine nadležni viši sudovi. S obzirom da sam u novembru 2014. godine obavestena da se ovaj postupak vodi pred Višim sudom u Zaječaru,²¹⁵⁴ ali da još uvek nije okončan, u junu 2019. godine sam zatražila od suda da mi dostavi presudu. Međutim, obavestena sam da postupak po ovoj tužbi još uvek nije pravosnažno okončan,²¹⁵⁵ osam i po godina nakon podizanja tužbe. Evidentno je da tužiteljki nije pružena adekvatna zaštita od diskriminacije, imajući u vidu samo protek vremena u kome čeka presudu.

Primetno je i da sudovi u pojedinim slučajevima ne utvrđuju uzročno-posledičnu vezu između ličnog svojstva i akta diskriminacije. Na primer, tužioci često u tužbama navedu nekoliko ličnih svojstava, ali ne ukažu na koji način su ta lična svojstva u vezi sa događajem koji opisuju kao akt diskriminacije. Međutim, problem je kada to prihvate i u presudama niti ustanovljavaju niti obrazlažu uzročno-posledičnu vezu između (jednog ili više) ličnog svojstva i učinjenog akta. Na primer, tužiteljka je u tužbi navela da je diskriminisana na osnovu pola i nacionalne pripadnosti, pri čemu je nacionalnu pripadnost, kao osnov diskriminacije, obrazložila time da je nekim zaposlenima kod poslodavca smetalo što ona razgovara sa kolegicom na maternjem jeziku, a

---

²¹⁵¹ Reljanović, op.cit, 2017, str. 35

²¹⁵² Viši sud u Zaječaru, predmet P1 8/14

²¹⁵³ Član 23. Zakona o uređenju sudova

²¹⁵⁴ Viši sud Zaječar, dopis broj: VIII Su 234/14 od 19.11.2014. godine

²¹⁵⁵ Viši sud Zaječar, dopis broj: VIII Su 103/19 od 10.06.2019. godine

nije obrazložila zašto smatra da je diskriminisana na osnovu pola. Čitav opis događaja ukazuje na eventualne povrede prava iz radnog odnosa, uglavnom zbog toga što je tužiteljka izgubila podršku za ostanak na rukovodećem radnom mestu. Apelacioni sud je u obrazloženju presude naveo „prvostepeni sud pravilno nalazi da je prema tužilji postupano diskriminatorski na taj način što joj je prigovaran od strane drugih zaposlenih da govori na slovačkom jeziku sa koleginicom [...] nakon toga je direktor tuženog izdao upozorenje da se u redakciji i ostalim radnim jedinicama tuženog ne može komentarisati upotreba maternjeg jezika“.²¹⁵⁶ Sud se nije izjasnio o tvrdnji tužiteljke da je diskriminisana na osnovu pola i nacionalne pripadnosti, niti je na bilo koji način doveo u vezu ponašanje zaposlenih kod poslodavca (komentari o korišćenju maternjeg jezika) sa drugim navodima iz tužbe, posebno sa „primoravanjem da da ostavku“ sa rukovodećeg mesta, koji su suština njenog tužbenog zahteva.

U jednom postupku, tužiteljka je tražila da se utvrdi da je poslodavac zlostavljao na radu, uznemiravajući je i vršeći diskriminaciju na osnovu bračnog statusa, porodičnih obaveza, političkog uverenja i članstva u političkoj organizaciji, mogućnosti stručnog usavršavanja i radnih obaveza.²¹⁵⁷ Nabrojana lična svojstva, osim poslednja dva koja nisu lična svojstva, nisu u tužbi dovedena u vezu sa događajima koje tužiteljka opisuje, a to su preraspodela radnog vremena, onemogućavanje da koristi slobodne dane i godišnji odmor, nedozvoljavanje korišćenja grejanja u zimskim mesecima, animozitet, uz navođenje da je tuženi to činio i ostalim zaposlenima „koje nije podnosio“. Ni sud se u ovom slučaju nije izjasnio u vezi sa ličnim svojstvima, niti je utvrđivao da li postoji uzročno-posledična veza između ličnih svojstava koje je tužiteljka navela i otkaza koji je na kraju tužiteljka sama dala, a za koji smatra da je posledica diskriminacije.

Nedovoljno razumevanje osnovnih koncepata u vezi sa diskriminacijom evidentno je i u presudama u kojima sud utvrđuje da jedan akt diskriminacije istovremeno predstavlja i posrednu i neposrednu diskriminaciju. Na primer, u presudi Apelacionog suda u Kragujevcu koja je doneta povodom konkursa za prijem u radni odnos, na kojem je tužiteljka odbijena zbog loših odnosa sa

---

²¹⁵⁶ Apelacioni sud u Novom Sadu, GŽ1 437/14 od 16.5.2014. godine i Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P1 7933/2010 od 10.9.2013. godine

²¹⁵⁷ Presuda Osnovnog suda u Nišu 4P1. 106/10 od 30.11.2012. godine; rešenje Apelacionog suda u Nišu 18GŽ1. 403/13 od 22.3.2013. godine; presuda Osnovnog suda u Nišu 4P1. 2270/13 od 26.8.2013. godine; presuda Apelacionog suda u Nišu 18GŽ1. 2990/13 od 29.11.2013. godine;

jednom zaposlenom kod poslodavca, sud je utvrdio da je „povređena zabrana neposredne i posredne diskriminacije“, iako je bilo očigledno da u konkretnom slučaju nisu prekršene ni zabrana neposredne ni zabrana posredne diskriminacije.²¹⁵⁸ U najvećem broju presuda, sudovi uopšte ne utvrđuju koji je oblik diskriminacije u pitanju, već najčešće citiraju odredbe ZZD kojima su definisane neposredna i posredna diskriminacija.

Na kraju, treba ukazati i na izazove u vezi sa konceptom i određivanjem uporednika, koji je veoma važan za slučajeve diskriminacije i oko kojeg postoje mnoge nedoumice u slučajevima višestruke diskriminacije. Sudije u najvećem broju presuda uopšte ne spominju poređenje niti uporednike, bez obzira da li utvrđuju da je diskriminacije bilo ili da je nije bilo. S druge strane, Vrhovni kasacioni sud, u slučaju tužiteljke kojoj nije produžen ugovor o radu zbog korišćenja trudničkog bolovanja, načinio je ozbiljan propust u tumačenju antidiskriminacionog prava i pokazao nepoznavanje standarda koje su ustanovili međunarodni sudovi, a to je da u slučajevima kada je žena diskriminisana zbog trudnoće, poređenje nije potrebno jer muškarac ne može da bude u toj situaciji. Međutim, Vrhovni kasacioni sud je naveo u obrazloženju da: „tuženi sa još devet lica, nakon isteka pripravničkog staža, nije zaključio ugovore o radu na još godinu dana, pa je nejasno u odnosu na koja lica je tužilja bila u nejednakom položaju, jer o tome nema navoda“.²¹⁵⁹ Veoma je zabrinjavajuće što najviši sud u državi nije upoznat sa međunarodnim standardima koji su uspostavljeni u oblasti antidiskriminacionog prava jer je to sud koji je svojevrsna kontrola rada svih drugih sudova i koji bi svojim delovanjem trebalo da unapređuje zaštitu od diskriminacije, davanjem uputstava nižestepenim sudovima i zauzimanjem pravnih stavova.

S obzirom da je tužiteljka podnela ustavnu žalbu, pozitivno je to što ste Ustavni sud izjasnio i povodom određivanja uporednika usvajajući ustavnu žalbu.²¹⁶⁰ Između ostalog, Ustavni sud posebno ukazuje da „stav Vrhovnog kasacionog suda da je podnositeljka bila u obavezi da označi lica u odnosu na koja je stavljena u nejednak položaj, smatra ustavnopravno neprihvatljivim, s obzirom na to da iz samog izveštaja tuženog [...] nesumnjivo proizlazi da je 63 od ukupno 72 pripravnika tuženi primio u radni odnos na još 12 meseci, dok su podnositeljka i

---

²¹⁵⁸ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž 734/14 od 3.3.2015. godine

²¹⁵⁹ Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev2. 1460/2013 od 10.4. 2014. godine.

²¹⁶⁰ Odluka Ustavnog suda, Uš-8760/2014 od 9.11.2016. godine.

još dve pripravnice zamenjene drugim licima zbog činjenice da su se u vreme isteka pripravničkog staža nalazile na porodiljskom odsustvu.“

8.4.4.6. Karakteristični slučajevi od značaja za zaštitu žena od višestruke diskriminacije

Iako u analiziranom uzorku nema presuda u kojima je utvrđena višestruka diskriminacija, u sudskoj praksi bilo je nekoliko slučajeva povodom tužbi žena sa invaliditetom za zaštitu od diskriminacije, pa su tri slučaja ukratko predstavljena i sva tri se tiču pružanja usluga prevoza ženama sa invaliditetom. Sva tri postupka su pokrenuta pre usvajanja ZZD, pa su se postupci vodili prema odredbama ZSDOSI. Činjenica da u ZSDOSI nema odredbe o zabranjenosti višestruke diskriminacije mora se uzeti u obzir prilikom sagledavanja ovih slučajeva, odnosno, nije neočekivano da se tužiteljke nisu ni pozvale na višestruku diskriminaciju.

Prvi slučaj se odnosi na ženu sa invaliditetom staru 77 godina koja je slepa i njenu ćerku, koja joj je bila pratiteljka na putovanju iz Kragujevca u Kosovsku Mitrovicu, početkom 2008. godine. Prva tužiteljka ima pravo na povlašćenu vožnju autobusom i plaća 25% od cene karte, dok njena pratiteljka ima pravo na besplatnu vožnju. Međutim, vozač autobusa nije hteo da izda kartu po povlašćenoj ceni, zahtevao je da obe tužiteljke plate punu cenu karte, u autobusu je došlo do rasprave pred drugim putnicima prilikom koje je vozač autobusa, između ostalog, rekao „*Šta ćeš ti stara da se švercuješ, sram te bilo*“. Insistirao je da kupe karte ili da napuste autobus i pretio da će pozvati policiju, dok su ostali putnici u autobusu mislili da tužiteljke žele da se švercuju i zahtevali su od njih da kupe karte, kako bi autobus mogao da krene. Zbog nastale neprijatne i ponižavajuće situacije, tužiteljke su kupile autobuske karte po punoj ceni, a isto su uradile i u povratku za Kragujevac, odnosno, nisu ni pokušale da koriste knjižicu za povlašćenu vožnju već su platile punu cenu karte. Presudom Osnovnog suda u Kraljevu sud je obavezao autoprevoznika da na ime materijalne štete isplati tužiteljicama iznose za plaćene autobuske karte (975 i 1300 dinara), a zahtev za naknadu nematerijalne štete je odbijen.²¹⁶¹ Sud obrazlaže odluku o odbijanju naknade nematerijalne štete time da su u autobusu bili putnici koji su nepoznati tužiteljicama, čije se reakcije ne mogu okarakterisati kao omalovažavajuće, kao i da duševni bolovi koje su tužiteljke pretrpele nisu bile onog intenziteta i trajanja koje bi opravdalo dosuđivanje naknade

---

²¹⁶¹ Presuda Osnovnog suda u Kraljevu, Sudska jedinica Raška, P br. 2580/10 od 19.5.2010. godine

štete za povredu časti i ugleda. U presudi se ne dovodi u vezu položaj prve tužiteljke koja je starija žena sa invaliditetom i njene pratiteljke, kao sa njom povezanog lica sa događajem u autobusu ni na koji način. U odluci po žalbi tužiteljki, Viši sud u Kraljevu je preinačio prvostepenu presudu i dosudio tužiteljicama naknadu nematerijalne štete u iznosu od po 20.000 dinara.²¹⁶² Interesantno je da drugostepeni sud konstatuje da su se tužiteljke „našle u vrlo neprijatnoj situaciji i trpele duševne bolove zbog povrede časti i ugleda jer su u pitanju *starije osobe* (naglasila K.B) koje su želele da iskoriste pravo na povlašćenu vožnju“, ali su naišle na negativnu reakciju vozača autobusa i drugih putnika u autobusu. Naime, sud je na posredan način ukazao na mogućnost višestruke diskriminacije tužiteljki, imajući u vidu da su u pitanju starije žene, od kojih jedna ima invaliditet, a druga je sa njom povezano lice, iako to nije eksplicitno navedeno u obrazloženju presude. Sud nije razmatrao diskriminaciju uopšte, čak se nije pozvao ni na odredbe ZSDOSI, zbog čega nije realno očekivati analizu izloženosti višestrukoj diskriminaciji u konkretnom slučaju. Smatram da je ovaj slučaj trebalo analizirati i sa rodnog aspekta, što znači da bi bilo korisno sagledati da li su tužiteljke bile izložene diskriminaciji i zbog toga što su žene, odnosno, ispitati da li bi se vozač autobusa ponašao na isti način da je u istoj situaciji bio stariji muškarac sa invaliditetom u pratnji drugog muškarca. Ovaj slučaj je dobio epilog pred Vrhovnim kasacionim sudom Srbije, koji je preinačio obe presude i dosudio naknadu nematerijalne štete tužiteljicama u iznosu od po 100.000 dinara po osnovu pretrpljenih duševnih bolova zbog povrede časti i ugleda.²¹⁶³ Vrhovni kasacioni sud citira odredbe ZDOSI, ali ne obrazlaže detaljnije sam akt diskriminacije kome su tužiteljke bile izložene.

Sličan postupak vodio se pred Osnovnim sudom u Nišu. Tužiteljka je žena sa invaliditetom koja ima pravo na kupovinu prevozne karte po povlašćenoj ceni i pravo na pratioca u prevozu koji ne plaća prevoznu kartu. U septembru 2007. godine, putovala je sa svojim pratiocem iz Subotice za Niš. Na stanici nisu hteli da izdaju karte za povlašćenu vožnju, već su je uputili da karte kupi direktno od vozača autobusa. Vozač autobusa nije hteo da izda karte za povlašćenu vožnju, nije hteo da tužiteljku i njenog pratioca pusti u autobus, pri čemu je izgovarao „pogrdne reči na račun tužilje“, a pristao je da ih pusti u autobus tek nakon što je tužiteljka pozvala glavnog dispečera autoprevoznika. Ni po ulasku u autobus im nisu odmah izdate karte, vozač je najpre tražio da

---

²¹⁶² Presuda Višeg suda u Kraljevu, Gž 953/10 od 1.9.2010. godine

²¹⁶³ Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev 3602/10 od 16.12.2010. godine

plate punu cenu, nakon toga je tražio da plate 50% cene, sve vreme vređajući tužiteljku uz pretnje da će ih „izbaciti na sred auto-puta“. Na kraju, posle još nekoliko telefonskih poziva, tužilji i njenom pratiocu izdate su karte po povlašćenoj ceni. U prvostepenoj presudi je utvrđeno da je „tuženi, radnjama voznog osoblja, diskriminatorски postupao prema tužilji kao *invalidnom licu* (naglasila K.B) tako što je odbijanjem da je preveze vršio diskriminaciju osobe sa invaliditetom, a njenim uznemiravanjem, vređanjem i omalovažavanjem u toku putovanja takođe vršio oblik diskriminacije“.²¹⁶⁴ I Osnovni sud u Nišu i Apelacioni sud u Nišu u drugostepenoj odluci²¹⁶⁵ koriste nekorektan izraz „invalidno lice“, kojim se dodatno stigmatizuje i marginalizuje tužiteljka, na osnovu svog invaliditeta. Pored toga, stereotipi i predrasude prema osobama sa invaliditetom evidentni su iz obrazloženja drugostepene presude da je tužilja „kritičnom prilikom ponašanje vozača autobusa okarakterisala kao napad na njena lična dobra, kao što je čast i ugled, što se manifestovalo trpljenjem duševnih bolova, o čemu se izjasnila veštak J.M, nalazeći da je ovaj događaj kod tužilje uslovio duševne patnje *jer se radi o osobi sa trajnim hendikepom koja drugačije reaguje od zdrave populacije* (naglasila K.B)“. Iako bi se iz ovakve formulacije moglo zaključiti da je u pitanju mišljenje veštakinje koje je sud prihvatio u potpunosti, to nije bio slučaj. Analiza prvostepene presude pokazuje da se veštakinja izjašnjavala o duševnim bolovima i strahu koje je tužiteljka pretrpela, ali nije navela da tužiteljka drugačije reaguje u odnosu na populaciju bez invaliditeta, već je to dodao drugostepeni sud. Time sud implicira da su duševne patnje izazvane kod tužiteljke *zbog njenog invaliditeta*, kao da osoba koja nema invaliditet ne bi trpela duševne patnje u sličnoj situaciji, pri čemu se invaliditet tužiteljke smatra bolešću, iako je evidentno iz tužbe da je u pitanju žena koja ima posledice cerebralne paralize, te je u pitanju stanje koje se neće „izlečiti“, odnosno, nema osnova da se tužilja smatra bolesnom i da se komentariše i upoređuje njena reakcija sa „zdravom populacijom“. Presudom Apelacionog suda u Nišu preinačena je prvostepena presuda tako što je odbijen zahtev za naknadu nematerijalne štete za pretrpljeni strah, a presuda je potvrđena u delu u kojem je tužiteljki dosuđena naknada nematerijalne štete za pretrpljene duševne bolove zbog povrede časti i ugleda. Ovo je potvrđeno i presudom Vrhovnog kasacionog suda.²¹⁶⁶

U jednom slučaju žena sa invaliditetom tužila je avio kompaniju koja je odbila da joj proda avio

---

²¹⁶⁴ Presuda Osnovnog suda u Nišu, P br. 709/09 od 8.10.2009. godine

²¹⁶⁵ Presuda Apelacionog suda u Nišu, Gž 2747/10 od 7.6.2011. godine

²¹⁶⁶ Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev 66/12 od 2.2.2012. godine

kartu, odnosno, tražila je od nje da obezbedi pratioca za putovanje jer su procenili da ona nije sposobna da putuje sama s obzirom na stepen njenog invaliditeta. Tužilja je kasnije kartu kupila od druge avio kompanije, koja putovanje nije uslovljavala kupovinom karte za pratioca. Utvrđeno je da je avio kompanija diskriminisala tužilju na osnovu invaliditeta, usled čega je ona pretrpela nematerijalnu štetu u vidu povrede časti i ugleda, kao i prava ličnosti.²¹⁶⁷ U konkretnom slučaju, tužiteljka nije tvrdila da je višestruko diskriminisana, ali bi bilo veoma interesantno analizirati da li je postupanje avio kompanije bilo zasnovano samo na invaliditetu tužiteljke ili je zasnovano i na činjenici da je u pitanju žena. Jedini drugi slučaj koji je dospelo u javnost u vezi sa diskriminacijom na osnovu invaliditeta u vezi sa ovom avio kompanijom, odnosio se na ženu sa invaliditetom od koje je avio kompanija zahtevala izveštaj lekara kojim će se potvrditi da može nesmetano da putuje avionom bez obzira na to što koristi kolica. Pored toga, tražili su da potpiše izjavu da će sama snositi odgovornost ukoliko se bilo kakva neprijatnost dogodi tokom leta, odnosno, da oslobađa avio kompaniju odgovornosti za moguće pogoršanje zdravstvenog stanja, čak i ako bi pogoršanje nastalo zbog preduzetih mera ili specifične usluge koju kompanija obezbeđuje, što uključuje i situaciju „ako je zaposleni u kompaniji ispuste tokom transporta u avion“.²¹⁶⁸ S obzirom da u vreme ovog događaja (2008. godina) još uvek nije bila ustanovljena institucija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, povodom ovog slučaja reagovao je i Zaštitnik građana i ukazao da je kompanija diskriminatorno postupila prema ženi sa invaliditetom.²¹⁶⁹

Imajući u vidu da u javnost nisu dospeli slučajevi u kojima je avio kompanija postupala na ovaj način prema muškarcima, niti je u uzorku bilo antidiskriminacionih parnica koji su vodili muškarci sa invaliditetom protiv avio kompanije, nije bilo moguće analizirati da li je postupanje avio kompanije zasnovano i na rodnim stereotipima i predrasudama, pored jasnog diskriminatornog stava zasnovanog na invaliditetu.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti je vodio nekoliko antidiskriminacionih parnica koje su značajne za zaštitu žena od višestruke diskriminacije, iako u tužbama nije traženo utvrđivanje niti zaštita od višestruke diskriminacije. Jedan postupak je vođen zbog diskriminacije maloletne

---

²¹⁶⁷ Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž 4164/2014 od 29.10.2014. godine

²¹⁶⁸ *Diskriminacija u Srbiji 2008. godine: Izveštaj Koalicije protiv diskriminacije*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, 2009, str. 53-55

²¹⁶⁹ *Stav i preporuka Zaštitnika građana o slučaju diskriminacije osobe sa invaliditetom u JAT Airways* od 11. avgusta 2008. godine, Zaštitnik građana

Romkinje koju je srednja škola koju je pohađala uputila na obavljanje stručne prakse u jedan ugostiteljski objekat, sa kojim je škola imala potpisan ugovor o sprovođenju stručne prakse. Dve maloletne Romkinje su se javile na praksu i dok su se u svlačionici pripremale, ušla je vlasnica ugostiteljskog objekta i rekla im: „da smrde, da su Ciganke, da idu kući da se okupaju i da više ne dolaze u lokal jer zbog njih gubi mušterije“. Tužena je priznala tužbeni zahtev i uputila učenicu pisano izvinjene, pa je sud doneo presudu na osnovu priznanja kojom je utvrdio direktnu diskriminaciju na osnovu nacionalne pripadnosti.²¹⁷⁰

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti tužio je jedno privredno društvo koje je na svoju internet prezentaciju postavilo upitnik za zainteresovane za zapošljavanje u tom privrednom društvu. U upitniku su sadržana i sledeća pitanja: bračno stanje, broj dece i sa kim živite; koliko dece planirate i kada; da li suprug (partner) radi i gde; da li ste bolovali ili bolujete od neke bolesti i da li ste ikada bili osuđivani. Ovaj postupak je veoma značajan, s obzirom da su u pitanju diskriminatorna pitanja koja poslodavci često, kroz upitnik ili tokom intervjua za posao, postavljaju kandidatima, a neka od njih isključivo kandidatkinjama. Prvi osnovni sud u Beogradu usvojio je tužbeni zahtev PZR u celosti i utvrdio da je ovo privredno društvo izvršilo akt diskriminacije u oblasti zapošljavanja i rada na osnovu osuđivanosti, pola, bračnog i porodičnog statusa i zdravstvenog stanja.²¹⁷¹

Imajući u vidu da su u fokusu mog istraživanja žene iz višestruko diskriminiranih grupa, te da nema sudske prakse u kojoj je utvrđena višestruka diskriminacija žena, ilustrativno ću predstaviti nekoliko sudskih presuda koje potencijalno mogu biti značajne za zaštitu žena od višestruke diskriminacije. Jedan pozitivan primer je presuda Osnovnog suda u Novom Sadu kojom je utvrđena diskriminaciju troje lica romske nacionalne pripadnosti (jedna žena i dva muškarca) u upravnom postupku koji je vođen povodom njihovog zahteva za naknadni upis u matičnu knjigu rođenih.²¹⁷² Naime, u zaključcima Gradske uprave za opšte poslove grada Novog Sada, kojima su odbačeni njihovi zahtevi za naknadni upis u matičnu knjigu rođenih, izraženi su stereotipi i predrasude prema romskoj populaciji, tako što je navedeno sledeće: „S obzirom na sumnju da je imenovana rođena u drugoj državi, naknadnim upisom u matičnu knjigu rođenih u Novom Sadu,

²¹⁷⁰ Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 11P br. 8484/13 od 27.5.2013. godine

²¹⁷¹ Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 21P br. 14946/12 od 8.3.2013. godine

²¹⁷² Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P 56984/2010 od 12.9.2011. godine

sa podacima iz dokumentacije priložene uz zahtev, očigledna je namera da se istovremeno stekne i državljanstvo Republike Srbije. Poznavajući trenutnu situaciju u Novom Sadu, *sa sve većim prilivom lica romske nacionalnosti i činjenice da sve veći broj istih tvrdi za sebe ili za svoju decu da su rođeni u Novom Sadu, smatramo da brzoplet, neoprezan i neozbiljan pristup rešavanju zahteva, za čije rešavanje nismo nadležni, može izazvati masovnu pojavu sličnih zahteva*“ (naglasila K.B). Veoma je zabrinjavajuće što zaposleni u državnim organima imaju ovakve stavove, te što im pozicije na kojima su zaposleni omogućavaju da donose odluke u skladu sa sopstvenim stereotipima i predrasudama. U konkretnom slučaju, u pitanju su pripadnici romske nacionalne manjine, koja je u našem društvu marginalizovana i izložena diskriminaciji,²¹⁷³ a dodatno su u pitanju tzv. „pravno nevidljive“ osobe,²¹⁷⁴ koje nisu imale lična dokumenta i koje su se obratile državnom organu u cilju regulisanja svog građanskog statusa. Međutim, pozitivno je to što je sud utvrdio da su bili diskriminisani u ovom postupku, naglašavajući da su u pitanju „neshvatljivi stereotipi“, a drugostepenom presudom Apelacionog suda u Novom Sadu ova presuda je potvrđena.²¹⁷⁵

U ovom delu analizirano je pet sudskih predmeta u kojima su evidentni stereotipi prema ženama. Oni su uticali na sudske presude i posledično imali negativne efekte na tužiteljke, kojima nije obezbeđena adekvatna zaštita od diskriminacije ili im nije obezbeđena blagovremena zaštita od diskriminacije. Dva postupka su vođena po tužbama Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, dok su u ostalim postupcima tužiteljke bile žene koje su tvrdile da su diskriminisane.

---

²¹⁷³ Opširnije: Božidar Jakšić i Goran Bašić, *Umetnost preživljavanja. Gde i kako žive Romi u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2005; *Obruč anticiganizma*, Civil Rights Defenders, Beograd, 2018; *Istraživanje javnog mnjenja – Odnos građana prema Romima u Republici Srbiji*, Kancelarija za ljudska i manjinska prava i CeSID, Beograd, 2013; *Zaštita Roma od diskriminacije*, Praxis, Beograd, 2013; Aleksandra Mitrović i Gradimir Zajić, „Društveni položaj Roma u Srbiji“, u: *Romi u Srbiji*, Centar za antiratnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1998

²¹⁷⁴ Opširnije o pravno nevidljivim licima u Srbiji: Gordana Stanković, „Pravna zaštita tzv. pravno nevidljivih lica u Srbiji“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, broj 70, godina LIV, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2015, str. 885-902; *Izveštaj o položaju „pravno nevidljivih“ lica u Republici Srbiji*, Zaštitnik građana, Beograd, 2012; Slobodan Cvejić, *Lica u opasnosti od apatridije u Srbiji. Ocena napretka 2010-2015*, UNHCR – Visoki komesarijat za izbeglice Ujedinjenih nacija, Predstavništvo za Srbiju, Beograd, 2016; *Pravno nevidljiva lica u Srbiji*, Praxis, Beograd, 2009; *Statelessness Index, Srbija – Informacija o zemlji 2019*, European Network on Statelessness, London, 2019, https://index.statelessness.eu/sites/statelessindex.eu/files/Country%20Briefing%20Serbia%20SRB_FINAL%20.pdf, 8.6.2019.

²¹⁷⁵ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž 4656/11 od 18.1.2012. godine

- *Postupak protiv lanca restorana zbog diskriminacije na osnovu pola prilikom zapošljavanja*

U postupku koji je PZR vodio protiv jednog lanca restorana, zbog oglasa za posao koji je bio istaknut na tri prodajna mesta: „Želite li da postanete deo našeg tima? Potrebne devojke za rad na šalteru“, a povodom izveštaja i pritužbe dobrovoljnih ispitivača diskriminacije,²¹⁷⁶ koji su neposredno, na sva tri mesta na kojima je oglas bio istaknut, proverili da li je ovaj posao dostupan ženama i muškarcima. Dobrovoljnoj ispitivačici diskriminacije je na sva tri mesta zakazan razgovor za posao, a dobrovoljni ispitivač je odbijen na sva tri mesta, uz obrazloženje da je politika poslodavca da prima samo devojke, dok mu je na jednom mestu ponuđeno da ode na razgovor u proizvodni pogon ovog lanca restorana. Iako je ovim oglasom poslodavac direktno diskriminisao muškarce, važno je ukazati da je ovakva praksa izraz stereotipnih shvatanja o rodnim ulogama žena i muškaraca, odnosno o „muškim“ i „ženskim“ poslovima. U konkretnom slučaju, u pitanju je bio posao na šalteru u prehrambenom objektu (prodavanje pice sečene na komade kroz prozor restorana brze hrane), zbog čega je PZR ocenio da je ovaj poslodavac postupao u skladu sa stereotipnim shvatanjem o ulozi polova, odnosno, podeli poslova prema polovima.

Prvostepenom presudom Prvog osnovnog suda u Beogradu odbijen je tužbeni zahtev PZR.²¹⁷⁷ U obrazloženju je navedeno da je tužbeni zahtev odbijen kao neosnovan iz dva razloga, od kojih je prvi formalan razlog,²¹⁷⁸ a drugi suštinski jer „sud ne smatra da je tuženi, postupajući na opisani način, diskriminisao muški pol“. Objasnjavajući zašto sud smatra da muškarci nisu

---

²¹⁷⁶ Dobrovoljni ispitivač diskriminacije (tester) je osoba koja se dobrovoljno i svesno izlaže diskriminatorskom postupanju u nameri da proveri na koji način se primenjuju propisi o zabrani diskriminacije, odnosno, da li se ovi propisi krše u praksi. Dobrovoljni ispitivač diskriminacije, ukoliko pretrpi diskriminaciju prilikom testiranja, može samostalno podneti tužbu za zaštitu od diskriminacije, a takođe se može pojaviti kao svedok u postupku koji je neko drugo lice pokrenulo. Ovaj metod dokazivanja često je zastupljen u slučajevima u kojima nema neposrednih, pisanih ili drugih materijalnih dokaza o diskriminatorskom postupanju. Petrušić i dr, op.cit, 2012, str. 22

²¹⁷⁷ Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 63P 16956/12 od 7.3.2013. godine

²¹⁷⁸ Sud je osporavao način na koji su dobrovoljni ispitivači diskriminacije postupali, pogrešno razumevajući suštinu situacionog testiranja diskriminacije iz člana 46. ZZD. Naime, iz obrazloženja presude je evidentno da sud smatra da dobrovoljni ispitivači diskriminacije morali da izveste PZR o nameravanom testiranju (što oni i jesu uradili), te da je nakon toga PZR trebalo da ih „blagovremeno uputi“ da provere postojanje diskriminacije. Opširnije o situacionom testiranju diskriminacije: Isabelle Rorive, *Proving Discrimination Cases - the Role of Situation Testing*, MPG and the Centre for Equal Rights, Brussels, 2009; Miroslav Dvořák i dr, *Kako udahnuti život antidiskriminacijskom pravu - Priručnik istoimenog projekta koji je implementiran u 2014 godini*, Poradna pro občanství/Občanská a lidská práva, 2014; Bea Bodrogi, *Testiranje diskriminacije: Uvrđivanje i krivično gonjenje kršenja ljudskih prava*, The Center for Victims of Torture, Minneapolis, 2003; *Priručnik za advokate o zastupanju Roma-žrtava diskriminacije*, European Roma Rights Centre, Fond za Humanitarno pravo i Centar za prava manjina, Budimpešta i Beograd, 2005

diskriminirani oglasom kojim im je direktno uskraćeno pravo na jednaku dostupnost poslova, samo na osnovu njihovog pola, sud je izneo niz rodni stereotipa i predrasuda. Najpre, sud je naveo da „dajući prednost pripadnicama ženskog roda kao radnicima u maloprodajnim objektima pripreme i prodaje hrane, tužilac nije diskriminisao muškarce jer je njima, što je opštepoznata činjenica koju shodno članu 230. stav 4. ZPP nije potrebno dokazivati, dostupan neuporedivo veći broj raspoloživih poslova i koje poslodavci, *dobrim delom zbog uslovljenosti žena prirodnom reproduktivnom funkcijom*, (naglasila K.B) znatno češće zapošljavaju, a kojima ni tuženi u konkretnom slučaju nije uskratio pravo na rad, tj. mogućnost da se zaposle u njegovom sektoru vezanom za proizvodnju hrane...“ Iz ovog dela obrazloženja može se zaključiti da sud smatra da je muškarcima u Srbiji dostupan neuporedivo veći broj raspoloživih poslova, te da je u pitanju notorna činjenica i da je nije potrebno dokazivati, pri čemu je u ovakvom stavu suda generalizovan položaj muškaraca i izneta paušalna tvrdnja, koju sud predstavlja kao notornu činjenicu. Pored toga, sud smatra da su žene uslovljene svojom reproduktivnom funkcijom, što je neprihvatljiva generalizacija i pokazatelj dubine rodni stereotipa. Takođe, u obrazloženju je dalje navedeno da sud smatra da na ovaj slučaj treba primeti odredbu člana 22. stav 1. Zakona o radu, prema kome se diskriminacijom ne smatra pravljenje razlika, isključivanje ili davanje prvenstva kada to zahteva priroda posla ili uslovi u kojima se posao obavlja. Ovim stavom sud dalje izražava rodne stereotipe, jer smatra da je priroda posla, u konkretnom slučaju prodavanje parčića pice kroz šalter ugostiteljskog objekta, takva da je opravdano da ga obavljaju samo (mlade) žene.

Dodatno je zabrinjavajući način na koji se sud odnosi prema tužbi Poverenika za zaštitu ravnopravnosti. Naime, dalje u obrazloženju presude je navedeno da sud nalazi „da bi od *formalnih, površnih, izolovanih i nesvršishodnih pokušaja zaštite građana od diskriminacije u oblasti rada* (naglasila K.B), znatno efikasnija, ako ne i jedino delotvorna, bila suštinska zaštita koja podrazumeva stvaranje materijalnih uslova za poštovanje zakonodavne regulative uslovljene ekonomskim mogućnostima društva, a koja bi se svodila na otvaranje dovoljnog broja radnih mesta za sva radno sposobna lica oba pola“. Iz ovakvog obrazloženja se može konstatovati da sud tužbu PZR za zaštitu od diskriminacije koja je veoma rasprostranjena u Srbiji, smatra formalnim, površnim, izolovanim i nesvršishodnim pokušajima zaštite građana od diskriminacije u oblasti rada, što pokazuje duboko nerazumevanje uloge PZR u pravnom sistemu

Srbije i značaj antidiskriminacionih parnica koje PZR vodi u javnom interesu. Takođe, sud ukazuje da je za poštovanje zakona neophodno obezbediti materijalne uslove i posredno smatra PZR odgovornim za nepostojanje dovoljnog broja radnih mesta za žene i muškarce, odnosno, implicitno šalje poruku da je to delotvoran način borbe protiv diskriminacije, nasuprot „pokušajima“ zaštite koje sprovodi PZR.

Apelacioni sud u Beogradu preinačio je ovu presudu, tako što je u celosti usvojio tužbeni zahtev PZR,²¹⁷⁹ a Vrhovni kasacioni sud je potvrdio ovu odluku.²¹⁸⁰ U presudi drugostepenog suda ukazano je da je tuženi, samim objavljivanjem oglasa kojim nudi zaposlenje isključivo mladim devojkama, učinio akt neposredne diskriminacije na osnovu pola u oblasti rada. Veoma je važno i to što je drugostepeni sud ukazao da nisu prihvatljivi navodi tuženog da je ponuda za zapošljavanje samo ženama akt „pozitivne diskriminacije“, ukazujući na odredbe ZZD i ZRP o posebnim merama, koje ne mogu preduzimati poslodavci prema sopstvenoj proceni već u skladu sa „konkretnim aktom javne vlasti kojim je definisan odnos, odnosno, struktura polova i njihovo učešće prilikom zapošljavanja na određena radna mesta, jer bi u suprotnom, bez takvog posebnog akta organa javne vlasti, sprovođenje ovakvih mera predstavljalo arbitrarno postupanje poslodavca bez ozbiljne analize stanja na tržištu rada, te se u tom smislu ne bi moglo utvrditi u kojoj meri, odnosno, u kom procentu je neophodno da bude zastupljena određena grupa“.

- *Postupak zbog diskriminacije na radu na osnovu pola/roda*

Drugi značajan postupak koji je vodio PZR,²¹⁸¹ odnosio se na ženu koja je bila zaposlena u banci na neodređeno vreme, na mestu šefice ekspoziture i kojoj je nakon povratka sa odsustva sa rada radi nege trećeg deteta, uručen aneks ugovora o radu kojim je premeštena na niže radno mesto – savetnica za klijente što se znatno odrazilo na njenu zaradu, koja je smanjena sa 80.114 dinara mesečno na 57.517 dinara. Dok je bila na odsustvu sa rada radi nege deteta, poslove šefice ekspoziture obavljala je koleginica koja ima 52 godine i odraslu decu (24 i 26 godina), koja je prethodno radila na mestu savetnice za klijente. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti je tražio da sud utvrdi da je ona posredno diskriminisana na radu na osnovu pola/roda, a priložio je

---

²¹⁷⁹ Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž. 5012/2013 od 19.7.2013. godine

²¹⁸⁰ Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev. 872/2014 od 11.2.2015. godine

²¹⁸¹ Opširnije o ovom slučaju PZR: Nevena Petrušić, „Praksa sudova u Republici Srbiji u oblasti antidiskriminacije. Tri studije slučaja“, u: Dženana Hadžiomerović i dr, *Suzbijanje diskriminacije: uloga pravosuđa*, Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju, Sarajevo, 2018, str. 68-77

statističke podatke izvedene na osnovu dokumentacije tužene banke, kojima je pokazao da nije u pitanju izolovan slučaj, već da je praksa tužene banke da žene po povratku sa porodijskog odsustva i odsustva sa rada radi nege deteta, raspoređuje na niža i manje plaćena radna mesta.²¹⁸² Prvi osnovni sud u Beogradu odbio je tužbeni zahtev.²¹⁸³ Iz obrazloženja presude može se zaključiti da sud nema dovoljno znanja o diskriminaciji žena koje su u godinama kada društvo od njih očekuje da rađaju, kao ni o diskriminaciji zasnovanoj na rodnim ulogama žena, od kojih se očekuje da će primarno brinuti o deci. Sud je utvrdio da banka nije izvršila akt diskriminacije na osnovu pola ni akt diskriminacije na osnovu porodičnog statusa, a ove stavove obrazložio je činjenicom da je na radno mesto šefice ekspoziture primljena druga žena, koja je majka i ima dvoje odrasle dece. S druge strane, po shvatanju suda, tužena banka je na ovaj način izvršila raspoređivanje zaposlenih, u skladu sa potrebama procesa rada, pa je „prvenstvo u obavljanju posla šefa ekspoziture, zbog osobenosti posla kod koga lično svojstvo predstavlja stvarni i odlučujući uslov za obavljanje posla, dato kolegini, sve zarad postizanja opravdanog cilja.“ Zabrinjavajuće je što sud iznosi ovakve stavove i što ne poznaje dovoljno međunarodne i nacionalne propise prema kojima pol, a sledstveno i odsutnost (u najvećem broju slučajeva) žena sa posla zbog brige o deci, ne sme da bude prepreka u profesionalnom napredovanju žena, a posebno ne smeju da budu osnov za raspoređivanje na niža i manje plaćena radna mesta. Takođe, sud očigledno ne razume da činjenica da je na njeno radno mesto primljena *druga žena koja je majka dvoje odrasle dece* (naglasila K.B) upravo potvrđuje da je kod tužene banke razvijena diskriminatorna praksa, po kojoj su oštećene zaposlene žene sa malom decom, jer tužena banka time pokazuje svoje stereotipne stavove da će majke sa malom decom češće odsustvovati sa posla i da neće adekvatno zadovoljiti potrebe poslodavca u vezi sa poslovima koje su pre odlaska na odsustva sa rada radi nege deteta odlično obavljale.

Pored toga, ali jednako zabrinjavajuće je što sud smatra „da bi eventualno utvrđivanje diskriminatornog ponašanja tužene u konkretnom slučaju dovelo do *neravnoteže u odnosu između prava na utvrđivanje diskriminacije i prava na slobodno vođenje privrednog društva* (naglasila K.B), zbog čega je sud dužan da u svakom konkretnom slučaju utvrdi da li će

---

²¹⁸² U tri godine koje su prethodile podizanju tužbe, u tuženoj banci je 89 zaposlenih radnica koristilo porodijsko odsustvo i odsustvo sa rada radi nege deteta. Od 58 zaposlenih radnica koje su se vratile na rad, oko jedne četvrtine je premešteno na niža radna mesta (14), 31 zaposlena radnica još uvek je na odsustvu, a 18 zaposlenih radnica su vraćene na ista mesta, jer su u pitanju najniža radna mesta te nisu ni mogle biti premeštene na niže radno mesto.

²¹⁸³ Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 73P 18254/2012 od 17.9.2013. godine

eventualnim utvrđivanjem diskriminacije, izostati ravnoteža između suprotstavljenih strana, do čega bi u konkretnom slučaju svakako došlo usvajanjem tužbenog zahteva“. U ovom slučaju prvostepeni sud uopšte nije analizirao da li je raspoređivanje tužilje na niže i manje plaćeno radno mesto po povratku sa odustva radi nege deteta bilo objektivno opravdano zakonitim ciljem, niti da li je mera za postizanje tog cilja bila odgovarajuća i nužna, odnosno da li postoji srazmjernost, kako to čl. 7. ZZD nalaže. Za sud je pravo poslodavca na „slobodno vođenje privrednog društva“ *a priori* interes koji nadilazi svaki drugi interes, uključujući i opšti interes društva da suzbija diskriminaciju žena na radu, koje se trpe štetne posledice zbog svog majčinstva. Apelacioni sud u Beogradu potvrdio je prvostepenu presudu i prihvatio u potpunosti argumentaciju i rezonovanje prvostepenog suda.²¹⁸⁴ U obrazloženju sud je konstatovao da „nema elemenata za postojanje posredne diskriminacije, s obzirom da je do premeštaja zaposlene na drugo radno mesto došlo prvenstveno iz razloga potrebe procesa rada, odnosno, organizacije rada, te je na to mesto raspoređeno lice koje je na tom mestu radilo dok je zaposlena bila odsutna. Okolnost da je do premeštaja na manje plaćeno radno mesto (koje u potpunosti odgovara njenoj stručnoj spremi) došlo nakon povratka sa porodijskog odsustva, ne znači da je automatski došlo i do diskriminacije na osnovu pola.“ Navedeni stavovi pokazuju da ni drugostepeni sud suštinski ne razume položaj zaposlenih žena sa malom decom, od kojih se zbog postojanja patrijarhalnih rodni stereotipa očekuje da će se prvenstveno i prevashodno brinuti o deci, usled čega su moguća češća odsustva sa rada. O ovom slučaju je odlučivao i Vrhovni kasacioni sud, ali je revizija PZR odbijena.²¹⁸⁵ Na žalost, ni najviši sud u državi nije bio drugačijeg stava, a pored neprepoznavanja diskriminacije, zabrinjavajuće je to što sud implicitno ukazao da poslodavac može da krši zabranu diskriminacije, pravdajući to potrebama organizacije rada i radnih procesa, te da je interes poslodavca primaran u poređenju sa interesom zaposlenih. Tako je u obrazloženju presude navedeno da „iako zaposleno lice, nakon korišćenja porodijskog odsustva i odsustva sa rada radi nege deteta, ima pravo da se vrati na svoje staro radno mesto, poslodavac ima pravo da zaposlenom ponudi izmenu ugovora o radu radi premeštaja na drugi odgovarajući posao (a to je posao za koji se zahteva ista vrsta i stepen stručne spreme), zbog potrebe procesa i organizacije rada. Interes poslodavca (a u krajnjem ishodu i svih zaposlenih) je svakako da proces rada bude organizovan tako da na rukovodeća mesta budu postavljene osobe

---

²¹⁸⁴ Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž. 2746/14 od 10.9.2014. godine

²¹⁸⁵ Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev. 262/2015 od 26.3.2015. godine

koje najbolje mogu da odgovore obavezama na takvim radnim mestima i ne radi se o aktu diskriminacije ako se zahtevaju strožiji kriterijumi u pogledu znanja, organizacionih sposobnosti, prakse, odnosa sa strankama i javnošću, veštine komunikacije i slično, bez obzira na formalno iste školske i stručne kvalifikacije. Navedeni kriterijumi su promenjive kategorije i na poslodavcu je da proceni koja je najbolja organizacija rada u određenom trenutku, odnosno, koji zaposleni će biti raspoređeni na koje radno mesto.“

- *Tri postupka zbog diskriminacije žena na radu na osnovu pola (trudnoće)*

Slučajevi žena koje su otpuštene zbog trudnoće, važni su zbog sagledavanja položaja žena na radu i u vezi sa radom, zbog rodnih stereotipa i predrasuda, kao i zbog neusaglašene sudske prakse u Srbiji. Tokom 2012. godine, tri zaposlene koje su radile kod jednog poslodavca preko programa „Prva šansa“ koji je finansirala Nacionalna služba za zapošljavanje, dobile su otkaz, odnosno, nije im produžen ugovor nakon isteka ugovora o radu na određeno vreme od godinu dana, zbog toga što su bile trudne.²¹⁸⁶ U ugovoru koji je ovo preduzeće sklopilo sa Nacionalnom službom za zapošljavanje (NSZ), ugovorne strane su se saglasile da NSZ refundira neto zaradu za tužiteljku i druge pripravnike koje je poslodavac zaposlio, a preduzeće se obavezalo da će nakon isteka roka od godinu dana, pripravnike zaposliti na još 12 meseci. U slučaju ove tri tužiteljke, preduzeće nije ispunilo ovu obavezu i nije im produžilo ugovore o radu, a u izveštaju koje je tuženo preduzeće podnelo NSZ navedeno je da su umesto tužiteljki, koje se nalaze na trudničkom bolovanju, primljene druge žene, istog zanimanja i stepena obrazovanja, uz obrazloženje da su tužiteljke na trudničkom bolovanju a „tuženoj su na tim mestima potrebni radnici radi nesmetanog odvijanja procesa proizvodnje“. Osnovni sud u Kikindi sudio je u prvom stepenu u sva tri slučaja. Jednoj tužiteljki je odbijen tužbeni zahtev,²¹⁸⁷ dok su u slučaju druge dve tužiteljke, tužbeni zahtevi usvojeni.²¹⁸⁸ U dve presude kojima su tužbeni zahtevi usvojeni, sud ni jednom rečju ne spominje diskriminaciju, iako je utvrđeno da tužiteljicama ugovor o radu nije produžen zbog trudnoće, što predstavlja direktnu diskriminaciju na osnovu pola, već odlučuje da tužena nije ispunila odredbe ugovora potpisanog sa NSZ i poništava rešenje o otkazu ugovora o radu i nalaže tuženoj da tužiteljke vrati na rad.

---

²¹⁸⁶ Opširnije o ovim slučajevima: Reljanović, op.cit, 2017, str. 38-39

²¹⁸⁷ Presuda Osnovnog suda u Kikindi, 6P1. 84/2012 od 4.2.2013. godine

²¹⁸⁸ Presuda Osnovnog suda u Kikindi, 4P1. 83/2012 od 27.7.2012. godine i presuda Osnovnog suda u Kikindi, 4P1. 87/2012 od 27.9.2012. godine

U presudi u kojoj je odbijen tužbeni zahtev jedne od tužiteljki, sud je stava da ona nije diskriminisana jer joj ugovor o radu nije otkazan zbog trudnoće, već zbog isteka roka na koji je bio zaključen. U pogledu izjave tuženog preduzeća da je tužiteljka na trudničkom bolovanju, a poslodavcu je potreban radnik na tom radnom mestu, sud navodi: „bez obzira na ovu jezičku formulaciju, koja nesumnjivo *ima konotaciju diskriminacije* (naglasila K.B), tužena nije prekršila zabranu diskriminacije u konkretnom slučaju, jer u prvom redu nije rešenjem otkazala tužilji ugovor o radu zbog trudnoće, već zbog isteka vremena za koji je zasnovan radni odnos“, kao i da „izostanak zaključenja novog ugovora sa oročenim trajanjem u narednih 12 meseci, ako se ima u vidu sve napred izneto, ne može biti tumačeno kao diskriminacija, zato što se ne radi o zapošljavanju i izboru kandidata u postupku zapošljavanja, koji bi pretpostavljao da je svakome i pod jednakim uslovima dostupno svako radno mesto.“ Sud je ovakvim stavovima pokazao odsustvo razumevanja suštine diskriminacije, posebno ako se ima u vidu da konstatuje da izjava tužene nesumnjivo ima konotaciju diskriminacije, ali nije diskriminacija, kao i zbog toga što smatra da se zabrana diskriminacije mora poštovati samo prilikom konkurisanja na radno mesto, odnosno, samo u postupku zapošljavanja, a ne i na radu i u vezi sa uslovima rada.

Apelacioni sud u Novom Sadu odlučivao je po žalbama u sva tri predmeta, pa je u predmetu tužilje čiji je tužbeni zahtev odbijen prvostepenom presudom, odbio žalbu i potvrdio presudu.²¹⁸⁹ u obrazloženju ove presude, sud u potpunosti prihvata argumentaciju i stavove provostepenog suda i dodaje da se tužiteljka neosnovano poziva na povredu zabrane diskriminacije jer joj je ugovor otkazan zbog trudnoće, odnosno, korišćenja trudničkog bolovanja, ali je „činjenica da je tužilja otišla na porodiljsko odsustvo 2.11.2011. godine, a ugovor o radu joj nije tada otkazan, već protekom vremena na koji je zaključen“. U druga sva slučaja, u kojima je prvostepeni sud poništio rešenja tuženog preduzeća i naložio vraćanje tužiteljki na rad, drugostepeni sud je usvojio žalbe tuženog preduzeća tako što je preinačio prvostepene presude i odbio tužbene zahteve tužiteljki.²¹⁹⁰ U obrazloženjima ove dve presude, sud ne komentariše izjave tužene o tome da sa tužiteljkaма nije sklopljen ugovor jer su bile na trudničkom bolovanju, već iznosi stav da su im ugovori prestali istekom vremena na koje su zaključeni, te da od toga momenta

---

²¹⁸⁹ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 1121/2013 od 13.9.2013. godine

²¹⁹⁰ Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 1308/2013 od 18.7.2013. godine i presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 3331/2012 od 19.6.2013. godine

tužiteljke više nisu u radnopravnom odnosu sa tuženim preduzećem, zbog čega su neosnovani njihovi zahtevi za vraćanje na rad. Po okončanju drugostepenih postupaka, sve tri tužiteljke bile su u istoj situaciji jer su tužbeni zahtevi svima odbijeni.

Dve od tri tužilje izjavile su revizije,²¹⁹¹ a Vrhovni kasacioni sud je doneo različite odluke u potpuno istoj pravnoj stvari. U slučaju prve tužiteljke, Vrhovni kasacioni sud potvrdio je presude Osnovnog suda u Kikindi i Apelacionog suda u Novom Sadu.²¹⁹² U ovoj presudi su ponovljeni argumenti i stavovi nižestepenih sudova, a dodatno je sud naveo da „tuženi sa još devet lica, nakon isteka pripravničkog staža, nije zaključio ugovore o radu na još godinu dana, pa je nejasno u odnosu na koja lica je tužilja bila u nejednakom položaju, jer o tome nema navoda“. Ovo znači da Vrhovni kasacioni sud smatra da je tužiteljka trebalo da odredi uporednika, što pokazuje ozbiljan propust u tumačenju antidiskriminacionog prava jer u slučajevima diskriminacije zbog trudnoće nije neophodno određivati uporednika, s obzirom da muškarac ne može da bude u toj situaciji, pa je samim tim upoređivanje obesmišljeno. Pored toga, kao što je Vrhovnom kasacionom sudu bilo poznato iz spisa predmeta, od devet osoba sa kojima ugovor nije produžen, u šest slučajeva razlog je bio nezadovoljavajući rad, te ova lica nisu uspešno završila pripravnički staž, dok su preostala tri slučaja bile tri zaposlene kojima ugovor nije produžen zbog trudnoće. Drugo sudsko veće Vrhovnog kasacionog suda, odlučujući po revizije druge tužilje, ukinuo je drugostepenu presudu i predmet vratio sudu na ponovno odlučivanje.²¹⁹³ U obrazloženju presude Vrhovni kasacioni sud naveo je da je drugostepeni sud „propustio da opravdanost prestanka radnog odnosa tužilje i prema odredbama člana 21. Ustava i odredbama čl. 18. i 19. Zakona o radu, budući da je tuženi navođenjem razloga za zamenu tužilje drugim zaposlenim – zbog trudnoće tužilje, u izjavi od 13.3.2012. godine, izvršio prema tužilji akt diskriminacije.“

Prva tužiteljka je podnela ustavnu žalbu navodeći da joj je povređeno pravo na pravično suđenje i pravo na nediskriminaciju, koju je Ustavni sud usvojio.²¹⁹⁴ Između ostalog, u vezi sa povredom prava na ravnopravnost, sud „naglašava da osporene presude ne sadrže obrazloženja koja

---

²¹⁹¹ Odnosno, za dve od tri tužiteljke sam pribavila presude Vrhovnog kasacionog suda po njihovim revizijama, a za treća tužiteljka, koliko mi je poznato, nije izjavila reviziju.

²¹⁹² Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev2. 1460/2013 od 10.4. 2014. godine.

²¹⁹³ Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev2. 1544/2013 od 27.2.2014. godine.

²¹⁹⁴ Odluka Ustavnog suda, UŽ-8760/2014 od 9.11.2016. godine.

zadovoljavaju standard pravičnog suđenja ni u vezi navoda kojima je podnositeljka tokom parničnog postupka ukazivala na diskriminaciju“, te da su iz izveštaja tuženog poslodavca sudovi nesumnjivo utvrdili da za zamenu tužiteljke nisu postojali objektivni razlozi, kao što je to bio slučaj sa šestoro pripravnika koji su zamenjeni zbog neostvarivanja rezultata rada, već isključivo zbog činjenice da se tužiteljka nalazila na porodiljskom odsustvu. Ustavni sud zaključuje „da su sudovi bili u obavezi da se posebno izjasne o tome da li ovakav postupak tuženog smatraju aktom potencijalne (ne)posredne diskriminacije [...] Ustavni sud posebno ukazuje da stav Vrhovnog kasacionog suda da je podnositeljka bila u obavezi da označi lica u odnosu na koja je stavljena u nejednak položaj smatra ustavnopravno neprihvatljivim, s obzirom na to da iz samog izveštaja tuženog [...] nesumnjivo proizlazi da je 63 od ukupno 72 pripravnika tuženi primio u radni odnos na još 12 meseci, dok su podnositeljka i još dve pripravnice zamenjene drugim licima zbog činjenice da su se u vreme isteka pripravnčkog staža nalazile na porodiljskom odsustvu.“ Veoma je važno i to što je Ustavni sud, „zbog značaja za zaštitu ustavnosti i zakonitosti i ljudskih prava i građanskih sloboda“, odlučio da ovu odluku objavi u Službenom glasniku Republike Srbije.²¹⁹⁵

8.5. Praksa Poverenika za zaštitu ravnopravnosti u zaštiti žena od višestruke diskriminacije

U ovom delu predstavljeni su najpre relevantni statistički podaci o postupanju Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, koji su dostupni u redovnim godišnjim izveštajima PZR. Nakon toga je predstavljena praksa PZR u postupcima po pritužbama u vezi sa diskriminacijom na osnovu pola i drugim ličnim svojstvima, odnosno, u vezi sa višestrukom diskriminacijom žena.

8.5.1. Statistički podaci o slučajevima diskriminacije

Jedna od osnovnih nadležnosti Poverenika za zaštitu ravnopravnosti jeste da prima i razmatra pritužbe zbog diskriminacije,²¹⁹⁶ pa su u ovom delu predstavljeni statistički podaci o broju

---

²¹⁹⁵ Odluka je objavljena u „Službenom glasniku RS“, br. 3/2017

²¹⁹⁶ Član 33. ZZD

primljenih pritužbi, broju pritužbi zbog diskriminacije na osnovu pola i broju pritužbi u kojima je navedeno više ličnih svojstava, od uspostavljanja institucije 2010. do kraja 2018. godine.

Tabela br. 2 Statistički podaci PZR 2010-2018 (broj primljenih pritužbi, broj pritužbi na osnovu pola, broj pritužbi na osnovu više ličnih svojstava)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Ukupno
Broj pritužbi	124	335	465	716	666	797	626	532	947	5208
Na osnovu pola	7	36	42	48 (28 žene)	53 (33 žene)	143 (108 žena)	82 (57 žena)	71 (36 žena)	108 (60 žena)	590
Više ličnih svojstava	5	39	32	116	120	94	102	138	188	834

Izvor: Godišnji izveštaji Poverenika od 2010. do 2018. godine²¹⁹⁷

U tabeli je najpre dat ukupan broj pritužbi koje je PZR primao po godinama. Broj pritužbi varira od godine do godine, ali se može zaključiti da je postojao konstantan trend porasta broja pritužbi do 2016. godine, da je dve godine broj pritužbi bio u padu, kao i da je 2018. godine zabeležen veliki porast broja pritužbi. Nakon toga je dat broj pritužbi podnetih zbog diskriminacije na osnovu pola, čiji broj varira ali prati trend ukupnog broja pritužbi. Za prve tri godine rada PZR nije moguće utvrditi koliko pritužbi zbog diskriminacije na osnovu pola su podnele žene, jer taj podatak nije iskazan u izveštajima. Na kraju je dat pregled broja pritužbi podnetih zbog diskriminacije na osnovu više ličnih svojstava. PZR ne vodi evidenciju, odnosno, ne iskazuje u redovnim godišnjim izveštajima podatak o broju žena i muškaraca koji su podneli pritužbe zbog diskriminacije na osnovu više ličnih svojstava. Treba imati u vidu da ovaj broj pritužbi ne znači da su svi od ovih predmeta slučajevi višestruke diskriminacije jer podnosioci pritužbi često navode više ličnih svojstava, posebno u situacijama kada nisu sigurni koje lično svojstvo je bilo/može da bude osnov diskriminacije.²¹⁹⁸

²¹⁹⁷ Redovni godišnji izveštaji Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017. i 2018. godinu, dostupni na: <http://ravnopravnost.gov.rs/izvestaji/>.

²¹⁹⁸ Izveštaj PZR za 2018. godinu, str. 182

Podaci iz redovnih godišnjih izveštaja PZR za 2010 – 2018. godinu pokazuju da većinu pritužbi podnose pojedinci, slede nevladine organizacije, pa pravna lica. U kategoriji fizičkih lica koja podnose pritužbe, brojniji su muškarci, ali žene češće podnose pritužbe zbog diskriminacije na osnovu pola/roda i bračnog i porodičnog statusa. Broj pritužbi zbog diskriminacije na osnovu više ličnih svojstava konstantno je u porastu, veoma često su u pitanju diskriminacija na osnovu pola/roda zajedno sa invaliditetom, nacionalnom pripadnošću i/ili starosnim dobom. Iako varira od godine do godine, na prvih nekoliko mesta po broju primljenih pritužbi uglavnom su pritužbe zbog diskriminacije na osnovu nacionalne pripadnosti,²¹⁹⁹ invaliditeta, starosnog doba i pola/roda.

Preko jedne trećine pritužbi svake godine podnosi se zbog diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja, oko jedne četvrtine zbog diskriminacije u postupcima pred javnim organima, a slede diskriminacija prilikom pružanja javnih usluga, diskriminacija u obrazovanju i stručnom usavršavanju, kao i pritužbe zbog diskriminacije u oblasti javnog informisanja i medija. Većina pritužbi je podneta protiv organa javne vlasti i pravnih lica. Tokom 2018. godine, pol kao osnov diskriminacije bio je na trećem mestu po broju pritužbi, odnosno, skoro 11% svih primljenih pritužbi odnosilo se na diskriminaciju na osnovu pola.²²⁰⁰ Kao i prethodnih godina, više žena je podnelo pritužbu zbog diskriminacije na osnovu pola u poređenju sa muškarcima. Najveći broj pritužbi zbog diskriminacije na osnovu pola podnet je u oblasti rada i zapošljavanja, a žene su često podnosile pritužbe zbog promena položaja na radu nakon povratka sa porodičnog odsustva i odsustva sa rada radi nege deteta.²²⁰¹ Pritužbe zbog diskriminacije na osnovu pola podnošene su i zbog postupanja organa javne vlasti, zbog diskriminacije prilikom pružanja usluga i/ili korišćenja javnih površina i objekata,²²⁰² kao i u oblasti javnog informisanja i medija.²²⁰³ Pored toga, u 2018. godini porastao je broj pritužbi zbog višestruke diskriminacije, a

---

²¹⁹⁹ Najviše u vezi sa diskriminacijom Roma, a slede pritužbe zbog diskriminacije Bošnjaka i Albanaca.

²²⁰⁰ *Izveštaj PZR za 2018. godinu*, str. 124

²²⁰¹ *Ibid.*

²²⁰² Na primer, zbog korišćenja određenog termina u teretani samo za žene ili da je ženama zabranjen ulaz u berbernicu, zatim da stanodavci rađe izdaju nepokretnosti ženama nego muškarcima, dok kontrolori u vozilima gradskog saobraćaja češće kontrolišu da li žene imaju kartu u odnosu na muškarce i sl.

²²⁰³ *Izveštaj PZR za 2018. godinu*, str. 125

najčešće su u pritužbama, kao osnovi diskriminacije, navedeni starosno doba, rođenje, pol, bračni i porodični status, zdravstveno stanje i invaliditet.²²⁰⁴

Slična je situacija bila i u 2017. godini, pol je bio treći osnov diskriminacije po broju primljenih pritužbi (oko 11%), više žena je podnelo pritužbe zbog diskriminacije na osnovu pola, najviše u oblasti rada i zapošljavanja i to uglavnom zbog raspoređivanja na niža radna mesta ili otkaza ugovora o radu nakon povratka sa porodičnog odsustva ili odsustva sa rada radi nege deteta.²²⁰⁵

I u 2017. godini zabeležen je porast broja pritužbi zbog diskriminacije na osnovu više ličnih svojstava. U najvećem broju ovih pritužbi kao jedan od osnova diskriminacije navedeno je starosno doba, invaliditet, bračni i porodični status, zdravstveno stanje, pol, seksualna orijentacija, verska ili politička uverenja i rodni identitet, a pol se pojavljivao u kombinaciji sa nacionalnom pripadnošću, bračnim i porodičnim statusom i zdravstvenim stanjem.²²⁰⁶

U 2016. godini, pol i invaliditet bili su na prvom mestu po broju podnetih pritužbi (oko 13% po svakom osnovu), a kao i prethodnih godina, žene su češće podnosile pritužbe zbog diskriminacije na osnovu pola, dok su muškarci češće podnosili pritužbe uopšte.²²⁰⁷ Žene su podnosile pritužbe zbog diskriminacije na osnovu pola u oblasti rada i zapošljavanja, u postupcima pred organima javne vlasti, u oblasti javnog informisanja i medija, kao i u oblasti obrazovanja i stručnog usavršavanja.²²⁰⁸ Čak šestina primljenih pritužbi odnosila se na diskriminaciju na osnovu više ličnih svojstava, najčešće starosno doba, zatim slede pol, invaliditet, bračni i porodični status i dr.²²⁰⁹

Tokom 2015. godine, ukupan udeo pritužbi zbog diskriminacije na osnovu pola bio je 22,1%, a daleko veći broj pritužbi zbog diskriminacije na osnovu pola podnele su žene (108 žena i 21

---

²²⁰⁴ Pritužbe su u najvećem broju podnete zbog izmena i dopuna Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom, a jedan broj pritužbi je podnet zbog višestruke diskriminacije u postupku zapošljavanja ili na radnom mestu, najčešće na osnovu pola i bračnog i porodičnog statusa žena. *Izveštaj PZR za 2018. godinu*, str. 182

²²⁰⁵ *Izveštaj PZR za 2017. godinu*, str. 120

²²⁰⁶ *Ibid.*, str. 121 i 162

²²⁰⁷ *Izveštaj PZR za 2016. godinu*, str. 115

²²⁰⁸ Sve pritužbe zbog diskriminacije na osnovu pola u oblasti obrazovanja i stručnog usavršavanja podnele su žene 2016. godine.

²²⁰⁹ *Izveštaj PZR za 2016. godinu*, str. 178

muškarac).²²¹⁰ Od pritužbi u kojima je navedeno više ličnih svojstava, u najvećem broju naznačeno je starosno doba, zatim pol, rodni identitet i seksualna orijentacija, nacionalna pripadnost, invaliditet i bračni i porodični status. U izveštaju je navedeno da praksa PZR pokazuje da je višestruka diskriminacija najprisutnija u odnosu na žene, zbog njihovog pola i bračnog i porodičnog statusa, najčešće u postupku zapošljavanja ili na radnom mestu, kao i diskriminacija žena sa invaliditetom i Romkinja.²²¹¹ U toku 2014. godine podneto je 120 pritužbi u kojima je navedeno više ličnih svojstava, a u najvećem broju naznačeno je starosno doba, zatim bračni i porodični status, nacionalna pripadnost, članstvo u političkim, sindikalnim i drugim organizacijama, verska ili politička ubeđenja i pol.²²¹² Izveštaji od 2010. do 2013. godine pokazuju slične trendove u pogledu udela pritužbi zbog diskriminacije na osnovu pola, kao i u vezi sa pritužbama podnetim zbog diskriminacije na osnovu više ličnih svojstava.

8.5.2. Praksa Poverenika za zaštitu ravnopravnosti

8.5.2.1. Opis i metodologija istraživanja

Mišljenja i preporuke Poverenika za zaštitu ravnopravnosti analizirani su na sličan način kao i sudske presude, tako što su relevantni slučajevi najpre ukratko predstavljani, a zatim je dat komentar slučaja koji uključuje ključnu pravnu argumentaciju iz obrazloženja mišljenja PZR koja je relevantna za predmet mog istraživanja, kao i kratak komentar o zaštiti od višestruke diskriminacije. Mišljenja sam sam prikupila koristeći internet prezentaciju Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, na kojoj su objavljena mišljenja koja PZR donosi u postupcima po pritužbama, kao i iz redovnih godišnjih izveštaja i zbornika mišljenja i preporuka koje PZR povremeno objavljuje.²²¹³ Prikupila sam sva mišljenja objavljena u kategorijama *pol/rod* i *višestruka*

---

²²¹⁰ Ima nekoliko uzroka ovako velikom broju pritužbi na osnovu pola, između ostalog, u maju 2015. PZR podneo je Narodnoj skupštini Republike Srbije Poseban izveštaj o diskriminaciji žena, izabrana je nova poverenica za zaštitu ravnopravnosti, što je izazvalo veću medijsku pažnju, a usvojen je i Zakon o maksimalnom broju zaposlenih u javnom sektoru, što je dovelo do velikog broja pritužbi zbog diskriminatornih odredbi u ovom zakonu (97 pritužbi), čime je i pomeren fokus sa tipičnih oblika diskriminacije žena u oblasti rada (npr. premeštaj i prestanak radnog odnosa) na prinudno penzionisanje velikog broja žena. *Izveštaj PZR za 2015. godinu*, str. 99-100

²²¹¹ *Izveštaj PZR za 2015. godinu*, str. 178

²²¹² *Izveštaj PZR za 2014. godinu*, str. 126

²²¹³ *Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012; *Diskriminacija na osnovu pola i rodnog identiteta: Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013; *Diskriminacija u oblasti rada i zapošljavanja: Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu*

diskriminacija. Ukupno sam prikupila 106 mišljenja, 63 iz kategorije diskriminacija na osnovu pola i roda, kao i 43 iz kategorije višestruka diskriminacija. Sva mišljenja sam pročitala, a nakon toga izdvojila karakteristične slučajeve iz kategorije diskriminacija na osnovu pola/roda, imajući u vidu da se većina pritužbi u okviru ove kategorije odnosi na jedno lično svojstvo, dok sam iz kategorije višestruka diskriminacija izdvojila one u kojima je osnov pol/rod naveden kao jedan od osnova diskriminacije.

Višestruka diskriminacija Romkinja i žena sa invaliditetom u Srbiji evidentna je i kroz postupke koje je vodio PZR po pritužbama. Međutim, iako podaci iz istraživanja sprovedenih u Srbiji pokazuju da su u riziku od višestruke diskriminacije starije žene, LBT žene, migrantkinje, žene sa sela i druge grupe žena, veoma je malo podnetih pritužbi za zaštitu od višestruke diskriminacije ovih grupa žena. Sledstveno tome, veoma je mali broj mišljenja u kojima je utvrđena višestruka diskriminacija pripadnica neke od ovih grupa žena. Iz predstavljenih slučajeva iz prakse PZR može se zaključiti da su rodni stereotipi i predrasude prema ženama, a posebno prema višestruko marginalizovanim ženama, duboko ukorenjeni i veoma rasprostranjeni u Srbiji. Posledično, diskriminacija žena veoma je rasprostranjena, u svim sferama društvenog života, a posebno u oblasti rada i zapošljavanja i pristupa uslugama.

8.5.2.2. *Nalazi i interpretacija*

Praksa PZR predstavljena je u nekoliko celina. Predstavljeni su slučajevi diskriminacije Romkinja i žena sa invaliditetom, kojih je u analiziranom uzorku bilo najviše. Nakon toga su predstavljeni slučajevi višestruke diskriminacije na osnovu pola/roda i starosnog doba, kao i slučajevi višestruke diskriminacije na osnovu pola/roda i porodičnog statusa. Na kraju su predstavljeni slučajevi diskriminacije žena u sektoru bezbednosti i u oblasti sporta, iako nisu u pitanju tipični slučajevi višestruke diskriminacije, ali su važni za sagledavanje celokupnog položaja žena u sferama i sektorima koji se još uvek percipiraju kao dominantno muški u našem društvu.

8.5.2.2.1. Višestruka diskriminacija Romkinja

---

ravnopravnosti, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013; *Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013.

U ovom delu je analizirano nekoliko slučajeva diskriminacije Romkinja u obrazovanju, u vezi sa pristupom javnim uslugama, uznemiravajuće i ponižavajuće postupanje prema Romkinjama u postupcima pred organima javne vlasti, kao i širenje stereotipa i predrasuda prema Romkinjama u javnoj sferi.

- *Odbijanje prijave prebivališta maloletnoj Romkinji i viktimizacija njene majke*²²¹⁴

Opis slučaja: Podnositeljka pritužbe je Romkinja koja je sa porodicom živela u „kontejnerskom naselju“ do 2013. godine kada su dobili na korišćenje stan za socijalno stanovanje. Maloletna ćerka M. imala je 14 dana kada je porodica dobila stan na korišćenje. U toku jula i avgusta 2013. godine, podnositelja pritužbe je dva puta pokušala da prijavi prebivalište svoje ćerke, ali je oba puta odbijena, uz obrazloženje da ćerka nije upisana kao korisnica stana. Službenica Policijske stanice (PS) savetovala je da proširi ugovor u Gradskoj upravi, tako da obuhvati i novorođenu ćerku, ali su joj u Gradskoj upravi rekli da to nije moguće. Kako navodi PS, izvršenim proverama u evidenciji prebivališta utvrđeno da je podnositeljka pritužbe prijavljena na adresi na osnovu ugovora o zakupu stana sa Gradskom upravom, u kojem su navedeni članovi domaćinstva koji mogu biti prijavljeni na datoj adresi, a među kojima nije devojčica M, iako je u momentu zaključenja ugovora bila rođena. Prema navodima PS, maloletnoj M. ne može se izvršiti prijava prebivališta jer ne postoji pravni osnov za njenu prijavu na adresi na kojoj živi njena porodica. Pored toga, nakon što je podnela pritužbu protiv PS, podnositeljka pritužbe je pozvana u PS na informativni razovor.

Komentar: Ovaj slučaj jasno pokazuje odnos organa javne vlasti prema pripadnicima romske nacionalne manjine i teškoće sa kojima se susreću prilikom pokušaja ostvarivanja svojih prava. Naime, kako je i konstatovano u obrazloženju mišljenja PZR, stav službenice PS nije prihvatljiv iz nekoliko razloga. U ugovoru o zakupu stana propisano je da će zakupac *koristiti stan zajedno sa članovima porodičnog domaćinstva*, a ćerka podnositeljke pritužbe je beba, koja u trenutku prvog podnošenja zahteva za prijavu prebivališta ima šest meseci i nesporno je da živi sa majkom, odnosno, da je članica porodičnog domaćinstva podnositeljke pritužbe. U mišljenju PZR ukazano je na različite zakonske mogućnosti na osnovu kojih je PS mogla da izda potvrdu o

---

²²¹⁴ Mišljenje br. 07-00-518/2013-02 od 17.3.2015. godine

prebivalištu, kao i da je podnositeljka pritužbe imala prijavljeno prebivalište na adresi stana, te da nije postojao ni jedan objektivni i opravdan razlog da se ne izvrši prijava prebivališta za maloletnu M, odnosno, nije postojao razlog da se od majke traži dostavljanje ugovora o zakupu stana, a posebno nije bilo razloga da se upućuje da izmeni ugovor i doda M. kao članicu svog porodičnog domaćinstva. Ovakvo postupanje PS dovelo je do situacije da maloletna M. nema prijavljeno prebivalište dve godine, pa je PZR dao mišljenje da je odbijanje PS da izvrši prijavu prebivališta maloletne M. zasnovano na njenoj romskoj nacionalnoj pripadnosti i činjenici da njena porodica živi u stanu za socijalno stanovanje. Pored toga, u mišljenju PZR utvrđeno je da pozivanje podnositeljke pritužbe u PS „kako bi se izjasnila na navode pritužbe jer su isti bili nejasni i nepotpuni i bez dokaza o pretrpljenom aktu diskriminacije“, uzimanje od nje izjave na zapisnik i upozoravanje na krivičnu i materijalnu odgovornost za davanje lažne izjave, predstavlja diskriminaciju (viktimizaciju).

Ovo je veoma kompleksan slučaj u kojem je podnositeljka pritužbe višestruko diskriminisana, a to nije adekvatno prepoznato u mišljenju PZR. U mišljenju je utvrđeno da je maloletna ćerka podnositeljke pritužbe diskriminisana na osnovu dva lična svojstva i to zbog romske nacionalne pripadnosti i činjenici da njena porodica živi u stanu za socijalno stanovanje. Međutim, višestruka diskriminacija nije posebno obrazložena, posebno ne u delu koji se odnosi na socijalno stanovanje. Činjenica da neko živi u stanu za socijalno stanovanje najčešće ukazuje na težak socijalni položaj i siromaštvo, što u kombinaciji sa pripadnošću romskoj nacionalnoj manjini može da bude otežavajući faktor i da uzrokuje višestruku diskriminaciju, ali to nije adekvatno dovedeno u vezu jedno s drugim niti je obrazloženo u mišljenju. Međutim, ono što je ključno, po mom mišljenju, u ovom slučaju jeste propust da se sagleda celokupna situacija podnositeljke pritužbe, odnosno, propuštanje PZR da analizira i razmotri da li je podnositeljka pritužbe višestruko diskriminisana. U mišljenju je utvrđeno da je ona bila izložena viktimizaciji, ali nije razmatrano da li je ona višestruko diskriminisana u postupku pred organom javne vlasti zbog pripadnosti romskoj nacionalnoj manjini i svog pola/roda. Iako je ona imala teškoće da prijavi prebivalište svoje maloletne ćerke, smatram da suština ovog slučaja nije u diskriminaciji ćerke, već u višestrukoj diskriminaciji podnositeljke pritužbe. Pri tome, činjenica da je ona žena romske nacionalne pripadnosti trebalo je posebno da bude uzeta u obzir u vezi sa viktimizacijom, odnosno, trebalo je analizirati da li je i na koji način to što je u pitanju žena, uticalo na

postupanje predstavnika PS kada je podnositeljka pritužbe pozvana da se izjasni o pritužbi koju je podnela protiv PS. Takođe, nije uzeta u obzir teška situacija u kojoj podnositeljka pritužbe živi, kao ni to što je njena maloletna ćerka dve godine bez prijave prebivališta, koje je neophodno za ostvarivanje raznih prava, što ima velike negativne posledice na maloletnu M, ali i na podnositeljku pritužbe.

- *Diskriminacija romske devojčice sa smetnjama u razvoju u obrazovanju*²²¹⁵

Opis slučaja: U pritužbi podnetoj protiv škole za osnovno i srednje obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju, navedeno je da je maloletna M. romske nacionalnosti i da ju je nastavnica kaznila zbog toga što je za vreme časa uzela drugom učeniku užinu iz torbe, tako što joj je naredila da za vreme velikog odmora stoji na hodniku i „pridrži“ betonski stub koji se nalazi u holu škole. Druga nastavnica, dok je prolazila hodnikom, zastala je pored učenice M, unela joj se u lice i sa puno mržnje i gneva vikala: „*Ako ti je, sad pridrži stub. Što si krala? To ti nije ciganska mahala. Ja ću da te opametim da budeš kao sva ostala deca. Misliš da si mnogo pametna?! Ima da te sredim ja...*“, a devojčica se rasplakala. Škola je negirala nasilje prema učenici M, ali nije sporila način kažnjavanja učenice, uz obrazloženje da je to zbog bezbednosti dece i sprečavanja eventualnog povređivanja. Škola navodi da je nastavnica bila „veoma blaga i ljubazna kao i uvek“, a druga nastavnica je izjavila da je videla učenicu M. kako jede užinu, da je „veoma dobro poznaje“ i da je samo pitala zbog čega se ne ugleda na brata koji je primer za lepo ponašanje, kao i da nije vikala nego po prirodi ima „malo dublji“ glas.

Komentar: U obrazloženju mišljenja PZR je nekoliko puta ukazao na višestruku diskriminaciju kojoj su izložena romska deca u obrazovanju, posebno romske devojčice, kao i deca sa smetnjama u razvoju i deca iz siromašnih porodica. Na primer, PZR je uzeo u obzir statističke podatke i rezultate istraživanja o položaju dece romske nacionalnosti u sistemu obrazovanja i vaspitanja, kao i da je u konkretnom slučaju u pitanju dete koje je u riziku od višestruke diskriminacije, zbog smetnji u razvoju i pripadnosti romskoj nacionalnoj manjini. Obrazlažući stav po pitanju ponašanja nastavnice, PZR ukazuje da je učenica iz siromašne romske porodice i da živi u veoma teškim uslovima. Na kraju, PZR ukazuje da „škola mora imati u vidu da pripadnici romske nacionalne manjine, a naročito romske devojčice, zbog različitih barijera sa

---

²²¹⁵ Mišljenje br. 07-00-28/2018-02 od 25.5.2018. godine

kojima se susreću, češće napuštaju školu, te da su zbog niskog nivoa obrazovanja gotovo isključeni iz ekonomskog i društvenog života, što ih svrstava u najsiromašniji sloj društva i izlaže kulturnoj i socijalnoj marginalizaciji“.

Nesumnjivo je pozitivno ukazivanje na višestruke osnove diskriminacije koji su relevantni u konkretnom slučaju, kao i navođenje različitih rizika od višestruke diskriminacije. Međutim, lična svojstva koja su osnov višestruke diskriminacije sagledavana su pojedinačno, tako što je ukazano na diskriminaciju dece sa smetnjama u obrazovanju, na diskriminaciju romske dece, posebno devojčica, kao i na diskriminaciju siromašne dece. Ono što je propušteno da se uradi jeste sveobuhvatno sagledavanje položaja učenice M, odnosno, nije navedeno da je ona devojčica sa smetnjama u razvoju, romske nacionalne pripadnosti iz siromašne porodice (pol/rod, nacionalna pripadnost, invaliditet i imovno stanje), te nije analizirano kako se ovi višestruki osnovi diskriminacije prepliću i međusobno deluju, višestruko otežavajući njen položaj.

- *Uznemiravanje i ponižavajuće postupanje zaposlenog u centru za socijalni rad prema Romkinjama iz neformalnog naselja*²²¹⁶

Opis slučaja: Pritužba se odnosi na pet žena romske nacionalne pripadnosti koje su stanovnice neformalnog naselja i žive u izuzetno lošim socio-materijalnim uslovima, bez mogućnosti zaposlenja i u stanju socijalne potrebe. Navele su da su diskriminisane na osnovu pola i nacionalne pripadnosti, odnosno, zato što su Romkinje. Naime, zaposleni u centru za socijalni rad, koji je bio zadužen njihovim predmetima, neprimereno se ponašao kada su dolazile da ostvare prava iz socijalne zaštite, uznemiravao ih je i vređao. Na primer, jednoj podnositeljki pritužbe, koja je došla zbog jednokratne novčane pomoći, rekao je „*Ako mi daš p..., daću ti!*“, nakon čega je u hodniku snažno udario laktom u rame i rekao: „*J... ti mater cigansku*“; drugoj podnositeljki je rekao da je „*lepa i ima dobre grudi i d...*“; trećoj je rekao: „*Onaj ko te j... treba i da ti hrani decu a ne od mene da tražite socijalnu pomoć*“, jednoj podnositeljki pritužbe je uslovljavao pravo na materijalnu pomoć izlaskom na kafu sa njim i slično. Zaposleni u CSR negirao je sve navode iz pritužbe.

---

²²¹⁶ Mišljenje br. 07-00-376/2013-02 od 25. 9.2013. godine

Komentar: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti eksplicitno je u ovom mišljenju ukazao na lošiji položaj Romkinja i njihovu izloženost višestrukoj diskriminaciji, pri čemu je od velike važnosti što je poklonjena vera izjavama podnositeljki pritužbi, iako nisu imale konkretne dokaze za svoje navode. Naime, kako je konstatovano u mišljenju, zaposleni u CSR negirao je sve navode iz pritužbe, ali nije ponudio dokaze koji bi potvrdili njegove navode, dok je s druge strane, analiza izjava podnositeljki pritužbe pokazala je da među njima postoji određena sličnost koja ukazuje na obrazac ponašanja zaposlenog u CSR. U pitanju su situacije kada su se obratile za ostvarivanje nekog prava iz socijalne zaštite, događaji su se odigrali u vremenskom periodu od nekoliko meseci, među izjavama koje im je uputio postoji evidentna sličnost, „a odnosile su se na pol podnositeljki pritužbe jer ih ne bi izgovorio da je na njihovom mestu bio muškarac (poziv na kafu, neprimereno komentarisanje fizičkog izgleda sa seksualnom konotacijom), kao i na romsku nacionalnu pripadnost.“ Veoma je pozitivno što je PZR na ovaj način poklonio veru izjavama podnositeljki pritužbe, s obzirom da je u dokazivanje u slučajevima diskriminacije, posebno višestruke diskriminacije, ponekad veoma teško, naročito u slučajevima uznemiravanja i seksualnog uznemiravanja kada se diskriminatorno postupanje događa „iza zatvorenih vrata“, bez prisustva svedoka. Nadalje, pozitivno je i ohrabrujuće za druge potencijalno diskriminisane Romkinje ukazivanje PZR na dobrobiti od prijavljivanja diskriminacije, uprkos činjenici da su podnositeljke pritužbe u teškoj materijalnoj situaciji, da od ostvarivanja prava na socijalnu pomoć zavise i one i članovi njihovih porodica, kao i da je kod njih sigurno postojao strah da će im se situacija pogoršati nakon podnošenja pritužbe, kada se ponovo obrate CSR, ali su se ipak obratile PZR kako bi se zaštitile od diskriminatornog postupanja.

Nadalje, prilikom odlučivanja u ovom slučaju, PZR je koristio izveštaje nevladinih organizacija i podatke iz dostupnih istraživanja o položaju Romkinja, pa je u mišljenju navedeno da izveštaj organizacija civilnog društva i Pokrajinskog ombudsmana o poseti neformalnom naselju u kome žive podnositeljke pritužbe pokazuje da su i drugi stanovnici naselja potvrdili da ovaj socijalni radnik uslovljava dobijanje usluga iz socijalne zaštite pozivima na kafu, da se neprimereno obraća ženama i upućuje im uvrede na nacionalnoj osnovi. Pored toga, u mišljenju je navedeno da su „Romkinje izložene višestrukoj diskriminaciji i da je potrebno uzeti u obzir rezultate brojnih istraživanja i podataka o položaju Romkinja, koji doprinose pravilnom i potpunom razumevanju konteksta i društvenih okolnosti u kome se podnositeljke pritužbe nalaze“.

Način na koji je u mišljenju utvrđeno da su podnositeljke pritužbe bile žrtve višestruke diskriminacije veoma je proaktivan i može da posluži i sudovima kao model u sličnim slučajevima, posebno u delu prikupljanja dodatnih podataka i korišćenja rezultata postojećih istraživanja o položaju Romkinja. Takođe, za zaštitu od višestruke diskriminacije je važno što je PZR preporučio da zaposleni u CSR uputi pisano izvinjenje podnositeljka pritužbe zbog diskriminatornog ponašanja, kao i to što je direktoru CSR preporučeno da mišljenje sa preporukom PZR, zajedno sa pisanim izvinjenjem zaposlenog, objavi na oglasnoj tabli ili drugom vidnom mestu u prostorijama CSR. Na ovaj način se širi svest o neprihvatljivosti, nedopuštenosti i zabranjenosti diskriminacije i dodatno se ukazuje na izuzetno nepovoljan položaj Romkinja koje su izložene višestrukoj diskriminaciji.

- *Odbijanje uzimanja prijave Romkinje o nasilju u porodici*²²¹⁷

Opis slučaja: U pritužbi je navedeno da se Romkinja obratila CSR, koji je odbio da uzme njenu prijavu o nasilju u porodici i uputio je na žensku nevladinu organizaciju koja pruža podršku ženama u situaciji nasilja. Njen bivši vanbračni partner već je bio pravosnažno osuđen za nasilje prema njoj. Organizacija u koju je upućena sačinila je prijavu o nasilju u porodici i dostavila je nadležnim organima i ustanovama, a u pritužbi je navedeno da Romkinje često ne dobijaju efikasnu i pravovremenu pravnu zaštitu zbog predrasuda koje postoje prema romskoj populaciji, njihovom načinu života i običajima, zbog čega predstavnice organizacije smatraju da je diskriminisana na osnovu pola i pripadnosti romskoj nacionalnoj manjini. U izjašnjenju rukovoditeljke CSR, između ostalog, navedeno je da je u junu 2016. podnositeljka pritužbe prijavila nasilje prema ćerki, zbog čega je otac odmah pozvan na razgovor, ali je negirao iznete optužbe. Opservacijom nisu primećene naznake straha i istraumiranosti devojčice, a *majčini navodi nisu procenjeni kao autentični* (naglasila K.B) s obzirom da je u više navrata pokazivala ljutnju prema ćerki i odgurivala je dete u prisustvu stručnog radnika. Navedeno je da su nakon ovog događaja podnositeljka pritužbe i njen partner obnovili zajednicu. U septembru se *samoinicijativno* (naglasila K.B) ponovo obratila, pričala je o nasilju „vičući nepovezano i prepričavajući događaje koje je pričala u ranijim razgovorima u odeljenju, a onda vrlo brzo menja temu, otežana komunikacija, dominira osećanje ljutnje i besa kod majke.“. Navedeno je da

---

²²¹⁷ Mišljenje br. 07-00-581/2016-02 od 12.4.2017. godine

od nje nije uzimana izjava imajući u vidu njenu izrazitu uznemirenost, ljutnju i nepovezanost rečenica, zbog čega je upućena kod psihologa Doma zdravlja, pa potom u organizaciju A. radi pružanja psihološke i pravne pomoći. U izjašnjenju se takođe navodi da su zaduženi na ovom slučaju, procenu načina pružanja pomoći i podrške vršili upravo *vodeći računa o marginalizovanoj poziciji koja proizilazi iz njenog socioekonomskog i vaspitnoobrazovnog statusa, porekla i pola* (naglasila K.B).

Komentar: I u ovom mišljenju PZR jasno je navedeno i obrazloženo da je u pitanju višestruka diskriminacija – na osnovu pola i pripadnosti romskoj *nacionalnoj* manjini. Pozitivno je što PZR ukazuje na stereotipne stavove zaposlenih u državnim organima, u konkretnom slučaju, zaposlenih u centru za socijalni rad. Iz navoda iz izjašnjenja CSR evidentno je da zaposleni ne razumeju specifičnosti položaja Romkinja, niti uopšteno u društvu niti u situacijama kada su izložene nasilju. Zaposleni u CSR, koji bi trebalo da pruže podršku i pomoć u ovakvim situacijama, ocenjuju navode podnositeljke pritužbe kao *neautentične*, iako prijavljuje nasilje koje je počinio njen bivši partner koji je prethodno pravosnažno osuđen za nasilje. Između ostalog, navode i da se *samoinicijativno* obratila CSR, te da od nje nije uzeta izjava zbog *uznemirenosti i ljutnje*, iako bi to upravo trebalo da bude znak stručnjacima i stručnjakinjama da je u pitanju situacija u kojoj je podnositeljki pritužbe neophodna podrška. Iako je u izjašnjenju CSR navedeno da je procena načina pružanja pomoći i podrške urađena uz *vodeći računa o marginalizovanoj poziciji koja proizilazi iz njenog socioekonomskog i vaspitnoobrazovnog statusa, porekla i pola*, evidentno je da nikakva podrške nije pružena, već je podnositeljka pritužbe upućena na organizaciju civilnog društva.

U mišljenju PZR analizirana je izloženost žena nasilju u porodici i teškoće u vezi sa prijavljivanjem nasilja, a posebno je naglašen nepovoljan položaj Romkinja. Ukazano je da su Romkinje izložene višestrukoj diskriminaciji i da „grubi statistički podaci pokazuju da je oko 75% pripadnica romske nacionalne manjine bilo izloženo nasilju u porodici i da pri pokušaju prijave nasilja nisu naišle na adekvatnu reakciju i podršku nadležnih državnih institucija, zbog raširenih stereotipa i predrasuda da je nasilje normalan i uobičajen način života u romskim porodicama“. Značajno je što PZR povezuje odbijanje primanja prijave za nasilje u porodici sa stereotipnim stavovima zaposlenih u CSR o ulogama i ponašanju Romkinja, odnosno, tzv.

običaja i stila života romske populacije u kojem se nasilje posmatra kao nešto što se podrazumeva i to obrazlaže činjenicom da CSR, između ostalog, naglašava izjave bivšeg partnera da se „njih dvoje tuku (sparinguju)“, bez iskazivanja jasnog zaključka da se zapravo radi o nasilju prema podnositeljki pritužbe. Takođe, od posebnog je značaja što je PZR jasno izneo stav da je ovakav način postupanja, zasnovan na stereotipnim stavovima zaposlenih u organu starateljstva, doveo do toga da veliki broj Romkinja ne veruje nadležnim organima i ne prijavljuje nasilje.

Pored jasnog ukazivanja da je u konkretnom slučaju u pitanju višestruka diskriminacija Romkinje, pozitivno je i korišćenje podataka iz istraživanja romskih ženskih organizacija o rasprostranjenosti nasilja prema Romkinjama, što pomaže kontekstualizaciji položaja u kome se našla podnositeljka pritužbe, kao i ukazivanje na stereotipni način razmišljanja zaposlenih u CSR o Romkinjama, te njihovim odlukama zasnovanim na stereotipima i predrasudama, što dodatno marginalizuje Romkinje i pojačava njihovo nepoverenje u institucije.

- *Stereotipi i predrasude o Romkinjama u medijima*²²¹⁸

Opis slučaja: Pritužba je podneta povodom teksta koji je objavljen u jednom nedeljniku pod nazivom „Dnevnik robijaša – Polna uvreda i vrela Ciganka“ i zbog iznošenja stereotipa, predrasuda i diskriminatornih uvreda Romkinja. U izjašnjenju, između ostalog, navedeno je da je rubrika „Dnevnik robijaša“ izrazito autorska i komentatorska, te da u toj kolumni preovlađuje satirični novinarski stil, kome je svojstven i kolokvijalni rečnik, kakav koristi veliki broj ljudi u svakodnevnom govoru, da tim stilom ovakvi tekstovi dobijaju na autentičnosti, atraktivnosti i uspostavljaju blizak odnos sa čitaocima.

Komentar: Ovaj slučaj nije tipičan slučaj višestruke diskriminacije žena, posebno ako se ima u vidu da je pritužbu podnela nevladina organizacija, te u tom smislu ne može da se govori o zaštiti konkretne žene od višestruke diskriminacije. Međutim, slučaj je važan zbog uloge medija u društvu, koji nesporno utiču na formiranje stavova javnog mnjenja. U konkretnom slučaju, medij u kome je tekst objavljen doprinosi opstajanju i širenju stereotipa i predrasuda koje postoje o Romkinjama u našem društvu, tako što autor navodi: „*Toplo preporučujem Mandovke, jer ko je*

---

²²¹⁸ Mišljenje br. 07-00-241/2017-02 od 12.10.2017. godine

Ciganku proba, sve posle je ladan oblog. To je vulkan! Mokra do kolena, moraš sa sobom peškir da nosiš i to onaj za plažu. I kad te Mandovka voli, onda te voli do koske, ti je biješ, a ako se neko sa strane umeša da je odbrani, ona nasrne na njega 'šta se ti mešaš, pusti ga da me bije, on je moj čovek'. To su prave žene, a ne ove nabeđene da im vređaš polno dostojanstvo. Nema ljubavi dok te Ciganka ne voli.“

U mišljenju PZR ukazano je da se za način života Romkinja često vezuju brojni stereotipi i predrasude, što dovodi do njihove izloženosti stigmatizaciji, socijalnoj izolaciji i nasilju, uz naglašavanje da se „Romkinje, osim predrasuda i stereotipa sa kojima se suočavaju sve žene, suočavaju i sa onima koje su karakteristične za pripadnike romske nacionalne manjine, čime postaju žrtve višestruke diskriminacije.“ Nazivajući Romkinje pogrđnim i uvredljivim terminima, autor ponižava i vređa Romkinje, a aludiranje da one vole da ih partneri tuku, kako ispravno PZR ukazuje „može dovesti do širenja predrasuda koje kao posledicu mogu da proizvedu neprepoznavanje rodno zasnovanog nasilja prema Romkinjama, njegovo opravdavanje, te nereagovanje društva na ovu najtežu povredu ženskih ljudskih prava onda kada su žrtve nasilja Romkinje.“ Važno je da je PZR u obrazloženju ukazao na veoma loš položaj Romkinja u Srbiji, na preovlađujuće stereotipe i predrasude koje postoje o njima i o doprinosu medija za održavanje i širenje stereotipa. U tom smislu, mišljenje PZR doprinosi povećanju svesti javnosti o ovom problemu, a ujedno se njime šalje poruka javnosti da je širenje stereotipa i predrasuda nedozvoljeno, te da se na taj način povećava već postojeća socijalna distanca prema Romkinjama i otežava im se ostvarivanje pune ravnopravnosti.

8.5.2.2.2. Višestruka diskriminacija žena sa invaliditetom

U ovom delu su analizirani su slučajevi diskriminacije žena sa invaliditetom prilikom procene radne sposobnosti, u vezi sa roditeljstvom i vršenjem roditeljskog prava, u vezi sa pristupom javnim uslugama, kao i stereotipi i predrasude prema ženama sa invaliditetom u medijskoj kampanji.

- *Diskriminacija žena sa invaliditetom prilikom procene radne sposobnosti*²²¹⁹

Opis slučajeve: Pred PZR bila su dva slučaja u kojima su se žene sa invaliditetom žalile na postupanje Komisije za procenu radne sposobnosti i mogućnosti zaposlenja ili održanja zaposlenja osoba sa invaliditetom. U prvom slučaju, ženi sa invaliditetom uskraćeno je pravo na rad tako što joj je utvrđen status osobe sa invaliditetom koja se ne može zaposliti i održati zaposlenje ni pod opštim, ni pod posebnim uslovima, bez obzira na činjenicu da je ona pre toga radila na dva radna mesta i studirala. U izjašnjenju, između ostalog, navedeno je da je ovakva odluka „doneta na osnovu sagledavanja njenog sveukupnog stanja i stanja na tržištu rada, kao i da je odluka pre svega u interesu osobe o čijim se pravima odlučivalo.“ U drugom slučaju su članice Komisije za procenu radne sposobnosti postavljale ponižavajuća i uvredljiva pitanja podnositeljki pritužbe, kao što su: „Zašto su mi je poslali, ovo je za CSR“; „Zašto nije urađen IQ?“; „Imaš li ti žive roditelje? Zašto tražiš posao kada možeš da naslediš njihovu penziju?“; „Da li znaš kada ti se ide u WC? Kad ćeš piškiti?“; „Koju si školu završila, je l' specijalku? [...] A to je ono ubrzano...!“; „A šta bi ti to kao htela da radiš i gde?“, a u toku postupka procene radne sposobnosti, predsednica komisije pretežno se obraćala personalnoj asistentkinji podnositeljke pritužbe.

Komentar: U oba predstavljena slučaja PZR je utvrdio da su podnositeljke pritužbe diskriminisane na osnovu invaliditeta. U prvom slučaju je ukazano na značaj zapošljavanja osoba sa invaliditetom i omogućavanja društvenog uključivanja osoba sa invaliditetom, te da „ukoliko osoba sa invaliditetom izrazi želju da radi, zadatak države i njenih organa/institucija je da joj omogući ostvarivanje ovog prava.“ Ovo je veoma značajno, posebno ako se ima u vidu da u se u Srbiji osobe sa invaliditetom još uvek ne posmatraju kao punopravni članovi zajednice, da preovladava medicinski pristup invaliditetu i da se ne podstiče dovoljno njihova uključenost u društvo, što je detaljnije predstavljeno u delu 8.1.6. Ispravno PZR ukazuje da je participacija u odlučivanju osobe čija se radna sposobnost procenjuje od suštinskog značaja i da niko ne može procenjivati šta je u najboljem interesu neke osobe, ukoliko se osoba o kojoj se radi sa tim ne slaže ili nije konsultovana. U drugom slučaju, u obrazloženju mišljenja, PZR upućuje na istraživanja o načinu komunikacije sa osobama sa invaliditetom, koji često podrazumeva ignorisanje i isključivanje iz komunikacije, kao i na rezultate istraživanja koji su pokazali da

---

²²¹⁹ Mišljenje br. 685/2011 od 15.6.2011. godine i mišljenje br. 07-00-484/2017-02 od 22. 6. 2018. godine

zdravstveni radnici imaju nedostatak poštovanja različitosti prema pacijentima, uz prisustvo velikog nerazumevanja i omalovažavanja pacijenata sa invaliditetom.

Značajno je što je u mišljenjima ukazano je na postojanje predrasuda o mogućnostima osoba sa invaliditetom u oblasti rada i nedovoljno znanje o pravima osoba sa invaliditetom, što dovodi do mnogih nepovoljnih ishoda za osobe sa invaliditetom. Takođe, PZR ukazuje na neophodnost poštovanja različitosti i prihvatanje invaliditeta kao dela ljudske raznovrsnosti, prevazilaženje predrasuda o ograničenim mogućnostima osoba sa invaliditetom i napuštanje medicinskog modela pristupa invaliditetu. Međutim, ni u jednom od ova dva slučaja nije ispitivano da li su podnositeljke pritužbe, imajući u vidu da su žene sa invaliditetom, bile izložene višestrukoj diskriminaciji. Istraživanja pokazuju da su žene sa invaliditetom u povećanom riziku od višestruke diskriminacije, o čemu je pisano u delu 8.1.6. koji se odnosi na višestruku diskriminaciju žena sa invaliditetom, ali je PZR u oba slučaja propustio da analizira da li su stereotipi i predrasude koji postoje prema ženama sa invaliditetom, bili od uticaja u postupcima pred komisijom. U obrazloženju PZR pravilno je ukazano da je pristup komisije zasnovan na stereotipima i predrasudama o *osobama sa invaliditetom* (naglasila K.B), ali ovo samo potvrđuje da je propušteno ispitivanje eventualne višestruke diskriminacije žena sa invaliditetom – na osnovu pola/roda i invaliditeta.

- *Diskriminacija žene sa invaliditetom u vezi sa vršenjem roditeljskog prava*²²²⁰

Opis slučaja: Podnositeljka pritužbe je samohrana majka koja ima poteškoće sa kretanjem, a njena trinaestogodišnja ćerka je počela da odsustvuje iz škole. Socijalni radnici su najpre uputili njenu ćerku na lečenje u Institut za mentalno zdravlje, a potom je smestili u Prihvatište za urgentno zbrinjavanje dece žrtava porodičnog nasilja, bez saglasnosti podnositeljke pritužbe, kojoj je CSR privremeno oduzeo roditeljsko pravo. U rešenju CSR kojim je ćerka stavljena pod privremeno starateljstvo, navedeno je da je „...majka kao jedini roditelj koji vrši roditeljsko pravo, invalidno teško pokretno lice bitno sniženih roditeljskih kapaciteta...“. U izjašnjenju CSR, između ostalog, navedeno je da u porodici podnositeljke pritužbe ne postoje dovoljno stimulativni uslovi za optimalan rast i razvoj devojčice, kao i da bi povratak u porodicu nakon lečenja predstavljao rizik za regresiju na prethodni obrazac ponašanja, čime bi bila ugrožena

---

²²²⁰ Mišljenje br. 07-00-349/2013-02 od 5.2.2015. godine

prava deteta na adekvatno zadovoljavanje prava, pre svega, na obrazovanje i zaštitu zdravlja uz procenu da su trenutno iscrpljene sve raspoložive mogućnosti osnaživanja i podrške porodici.

Komentar: Ovaj slučaj predstavlja tipičan primer odnosa predstavnika državnih organa prema ženama sa invaliditetom. U dokumentima CSR nekoliko puta se navodi da je podnositeljka pritužbe „invalidno teško pokretno lice bitno sniženih roditeljskih kapaciteta“, iako se njeni roditeljski kapaciteti nisu ni procenjivali, već su zasnovani na stereotipu da žene sa invaliditetom nisu dobre majke. I u mišljenju PZR je ukazano da ove tvrdnje CSR nemaju objektivno utemeljenje, odnosno, osim činjenice da se podnositeljka pritužbe otežano kreće, što nije sporno, izostalo je obrazloženje procene njenih roditeljskih sposobnosti. U konkretnom slučaju, izostalo je jasno utvrđivanje višestruke diskriminacije, već je PZR utvrdio da je podnositeljka pritužbe diskriminisana na osnovu invaliditeta. Nejasno je iz kog razloga nije utvrđena višestruka diskriminacija, s obzirom da je iz samog obrazloženja mišljenja evidentno da je podnositeljka pritužbe bila izložena višestrukoj diskriminaciji, usled postojanja široko rasprostranjenih stereotipa o roditeljskim sposobnostima žena sa invaliditetom. U obrazloženju mišljenja ukazano je na lošiji društveni položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji, posebno na lošiji položaj žena sa invaliditetom koje su često izložene riziku višestruke diskriminacije. Takođe, ukazano je na fizičku nepristupačnost mnogih državnih ustanova, nepostojanje posebnog sistema podrške prilagođenog potrebama žena sa invaliditetom, na njihovu „društvenu nevidljivost“, kao i da se „stepen invaliditeta žene u patrijarhalnom društvu meri u odnosu na to koliko njen invaliditet utiče na ispunjavanje tradicionalne uloge žene (supruga i majke) i mogućnosti da brine o svim članovima porodice.“ I u ovom mišljenju PZR ukazuje na rezultate istraživanja o teškom položaju žena sa invaliditetom koji doprinose pravilnom i potpunom razumevanju konteksta i društvenih okolnosti u kojima se podnositeljka pritužbe nalazi, što je izuzetno značajno, ali na kraju ne utvrđuje višestruku diskriminaciju već samo diskriminaciju na osnovu invaliditeta.

- *Lišenje poslovne sposobnosti i roditeljskog prava*²²²¹

Opis slučaja: Podnositeljka pritužbe je žena sa intelektualnim teškoćama, kojoj je CSR postavio privremenu starateljku i pokrenuo postupak lišenja poslovne sposobnosti, zbog „lake mentalne retardacije“, nakon što se obratila centru za materijalnu pomoć. Nakon porođaja, njenoj

---

²²²¹ Mišljenje br. 07-00-290/2014-02 od 5.2.2015. godine

maloletnoj kćerki postavljen je privremeni staratelj, pa je dete smešteno u prihvatilište, uz obrazloženje da je dete bez adekvatnog roditeljskog staranja, jer je podnositeljki pritužbe utvrđena dijagnoza F70 („laka mentalna retardacija“), dok je za oca deteta navedeno da je „nekritičan u odnosu na zdravstveno stanje i opšte sposobnosti i mogućnosti supruge, kao i njihove mogućnosti u domenu roditeljskog funkcionisanja“. CSR navodi da podnositeljka pritužbe i njen suprug „ne pružaju adekvatnu saradnju, da ona postupa kako suprug kaže, da je manipulacija njome moguća, te da nema adekvatnu podršku članova svoje primarne porodice.“

Komentar: Kao i u prethodnom slučaju, PZR je u mišljenju utvrdio da je podnositeljka pritužbe diskriminisana na osnovu invaliditeta, ali je izostalo utvrđenje višestruke diskriminacije. Ovaj slučaj je značajan jer pokazuje ne samo višestruku diskriminaciju žena sa invaliditetom u postupcima pred organima javne vlasti, već i dodatni nivo marginalizacije i produbljenih stereotipa i predrasuda prema ženama sa intelektualnim teškoćama, koje su u lošijem položaju u odnosu na druge žene sa invaliditetom. U toku postupka, PZR je utvrdio da je odluka o pokretanju postupka lišenja poslovne sposobnosti doneta prvenstveno jer je podnositeljka pritužbe „osoba čije je intelektualno funkcionisanje na nivou lake mentalne retardacije“, a ne na osnovu stručne ocene, kao i da stavovi zaposlenih u CSR da podnositeljka pritužbe nije u mogućnosti da vrši roditeljsko pravo i brine o detetu, nemaju objektivno utemeljenje. U mišljenju PZR ukazano je na veoma značajna pitanja i preovlađujuće duboko ukorenjene stereotipe o osobama sa intelektualnim invaliditetom, ali nije dovoljno naglašena rodna dimenzija situacije u kojoj se nalazila podnositeljka pritužbe.

U mišljenju je naglašeno da su zaposleni u CSR postupali diskriminatorno, kao i da je njihovo postupanje zasnovano na stereotipima i predrasadama u vezi sa osobama sa intelektualnim invaliditetom i to: zbog procene stručnog tima da je lišenje poslovne sposobnosti u najboljem interesu podnositeljke pritužbe, zbog procene da nema adekvatne roditeljske kapacitete, što nije bilo moguće utvrditi ako se uzme u obzir činjenica da je dete odvojeno od nje nakon samo 15 dana po rođenju, kao i zbog tvrđenja da se podnositeljki pritužbe „zbog intelektualnih preduslova ne može pružiti podržavajući savetodavno-terapeutski rad“. Pored toga, pozitivno je što je PZR prepoznao i diskriminaciju partnera podnositeljke pritužbe, koja je zasnovana na njegovoj povezanosti sa njom, odnosno, na činjenici da ona ima intelektualni invaliditet, jer je CSR naveo

da je „pred organom starateljstva ispoljio stavove i ponašanja koji ukazuju da je njegovo poverenje u majčine roditeljske sposobnosti subjektivno i sa kvalitetom ignorisanja njenih teškoća u učenju“. U konkretnom slučaju, evidentno je da je podnositeljka pritužbe bila izložena višestrukoj diskriminaciji, usled postojanja široko rasprostranjenih stereotipa o roditeljskim sposobnostima žena sa invaliditetom, posebno žena sa intelektualnim invaliditetom. Ovi stereotipi doveli su do veoma ozbiljnih posledica za podnositeljku pritužbe, ona je lišena poslovne sposobnosti, tek rođeno dete je odvojeno od nje i smešteno u instituciju, a paralelno sa tim je pokrenut postupak za lišenje roditeljskog prava. Dodatno, njen suprug je diskriminisan zbog povezanosti sa njom, te su njegove roditeljske sposobnosti procenjene na osnovu predrasuda povezanih sa intelektualnim teškoćama podnositeljke pritužbe i predrasudama o njenim sposobnostima i roditeljskim kompetencijama.

- *Stereotipi o ženama sa invaliditetom u medijskoj kampanji*²²²²

Opis slučaja: Video spot „Zdravo, ja sam Aca“ emitovan je u okviru humanitarne kampanje za prikupljanje sredstava za podršku rada SOS Dečijem selu Kraljevo za decu smeštenu u SOS hraniteljske porodice. Dečak u spotu izgovara rečenicu „Od kako je mama bolesna, ona ne može da nas čuva, zato živim u Dečijem selu“, dok je u pozadini prikazana žena korisnica invalidskih kolica. Nakon obraćanja jedne organizacije, spot je izmenjen, tako što je sklonjena slika žene korisnice invalidskih kolica. Nakon toga, druga organizacija podnela je pritužbu i navela da se i u izmenjenoj verziji spota i dalje diskriminišu žene i osobe sa zdravstvenim problemima.

Komentar: Kao i u predstavljenom slučaju povodom širenja stereotipa i predrasuda o Romkinjama, ni ovo nije tipičan slučaj višestruke diskriminacije žena. Pritužbe su podnele dve organizacije civilnog društva, što znači da nije bila u pitanju zaštita konkretnih žena od višestruke diskriminacije, ali je ovaj postupak značajan jer je PZR u mišljenju ukazao na veoma loš položaj žena sa invaliditetom u Srbiji, koji je uzrokovan stereotipima i predrasudama koje postoje o njima u našem društvu, posebno u vezi sa rodnim ulogama žena sa invaliditetom i u odnosu na majčinstvo. Iako je cilj ove kampanje bio prikupljanje novčanih sredstava za SOS Dečije selo u Kraljevu, način na koji je spot urađen, odnosno, poruka koja je poslata duboko je diskriminatorna i zasnovana na rodnim stereotipima. U mišljenju je ukazano da je nedopustivo

---

²²²² Mišljenje br. 07-00-354/2014-02 od 28.10.2014. godine

da jedan od retkih primera spominjanja/prikazivanja majki sa invaliditetom u javnosti bude u kontekstu njihove nemogućnosti da se o deci staraju i izmeštanju dece iz porodica i smeštanju u alternativne oblike brige. Nadalje, ukazano je na evidentnu fizičku nepristupačnost zdravstvenih ustanova, nedovoljnu pripremljenost zdravstvenog sistema da pruži zdravstvenu zaštitu ženama sa invaliditetom, nepostojanje sistema podrške prilagođenog potrebama žena sa invaliditetom, kao i na preovlađujući stereotip da žene sa invaliditetom nisu u mogućnosti da ispunjavaju rodne uloge na očekivani i društveno prihvatljiv način, te da su im usled nepostojanja podrške, „dugo vremena osporavana prava na ljubav, seksualnost, brak, materinstvo i lično potvrđivanje.“

Iako u konkretnom slučaju nije jasno utvrđena višestruka diskriminacija žena sa invaliditetom, to je posredno učinjeno kroz ukazivanje na položaj žena sa invaliditetom, posebno u odnosu na majčinstvo žena sa invaliditetom. Zbog toga je ovo mišljenje značajno jer doprinosi povećanju svesti javnosti o višestrukoj marginalizaciji žena sa invaliditetom i o neprihvatljivosti širenja stereotipa i predrasuda.

- *Diskriminacija starije žene sa invaliditetom u ostvarivanju zdravstvene zaštite*²²²³

Opis slučaja: Podnositeljka pritužbe je starija žena sa invaliditetom, lišena poslovne sposobnosti, a pritužba je podneta zbog odbijanja zdravstvene ustanove da joj zakaže ginekološki pregled. Njen staratelj je četiri meseca bezuspešno pokušavao da joj zakaže ginekološki pregled jer su mu svaki put tražili dodatne saglasnosti i mišljenja lekara različitih specijalnosti (npr. psihijatra, interniste, endokrinologa), uz obrazloženje da je u pitanju vanstandardna zdravstvena usluga – ultrazvučni pregled male karlice u totalnoj anesteziji.

Komentar: Ovaj slučaj je veoma kompleksan i ukazuje na različite nivoe marginalizacije žene izložene višestrukoj diskriminaciji. U pitanju je starija žena sa intelektualnim invaliditetom, koja je lišena poslovne sposobnosti i kojoj je neophodna ginekološka usluga. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti je utvrdio diskriminaciju na osnovu invaliditeta, bez upuštanja u ispitivanje postojanja višestruke diskriminacije. Iako je pozitivno što je u obrazloženju mišljenja veoma jasno ukazano na lošiji položaj žena sa invaliditetom u Srbiji, koje su izložene riziku višestruke diskriminacije, kao i na specifičnost situacije podnositeljke pritužbe koja je starija žena sa invaliditetom lišena poslovne sposobnosti, izostalo je utvrđivanje višestruke diskriminacije kojoj

---

²²²³ Mišljenje br. 07-00-437/2014-02 od 29.12.2014. godine

je podnositeljka pritužbe evidentno bila izložena. Iako u postupku nije analizirana medicinska opravdanost postavljanja dodatnih uslova za obavljanje ginekološkog pregleda, konstatovano je da nezakazivanje pregleda u ovako dugom periodu i naknadni zahtevi svakako dodatno otežavaju poziciju pacijentkinje sa invaliditetom. Pored toga, veoma je pozitivno što je PZR izrazio očekivanje da će zdravstveni radnici i radnice uvažiti sve specifičnosti položaja podnositeljke pritužbe i svoje postupanje prilagoditi tome, jer bi jednako postupanje prema njoj, kao prema bilo kojoj drugoj pacijentkinji, dovelo do posredne diskriminacije.

8.5.2.2.3. Višestruka diskriminacija žena na osnovu pola i starosnog doba

Iako podaci iz godišnjih izveštaja PZR pokazuju da je veliki broj pritužbi podnet zbog diskriminacije na osnovu starosnog doba, kao i da je starosno doba jedan od najčešćih navedenih osnova u slučajevima višestruke diskriminacije, veoma je malo predmeta u kojima je utvrđena diskriminacija na osnovu pola/roda i starosnog doba. Na primer, u postupku po pritužbi koju je podnelo šest zaposlenih u jednoj bolnici zbog premeštaja na niža radna mesta, PZR je utvrdio diskriminaciju na osnovu starosnog doba.²²²⁴ S obzirom da je pritužbu podnelo jedan muškarac i pet žena, a od pet podnositeljki pritužbe, četiri su starije od 50 godina, u obrazloženju je ukazano na lošiji položaj starijih žena na tržištu rada. Navedeno je da su starije žene jedna od najugroženijih grupa na tržištu rada i da zbog veoma nepovoljnog položaja, žene iz ove grupe i njihove porodice trpe gubitke, kao i celo društvo zbog njihovih neiskorišćenosti resursa. Međutim, iako je pozitivno ukazivanje na položaj starijih žena na tržištu rada, u konkretnom slučaju je izostala analiza rodne dimenzije položaja podnositeljki pritužbe, tj. nije sagledano da li su diskriminisane i kao starije žene, a ne samo zbog svog starosnog doba.

U jednom postupku je utvrđena diskriminacija na osnovu pola i starosnog doba, zbog uvrede koju je lokalni odbornik u skupštini grada uputio gradonačelnici tog grada, rekavši da je bolje da gradonačelnik bude neko „čestit, pošten i mlad, nego neka histerična naduvana baba“.²²²⁵ Iako ovo nije primer višestruke diskriminacije, važno je to što je u obrazloženju PZR ukazano da se

---

²²²⁴ Mišljenje br. 07-00-75/2018-02 od 22.5.2018. godine

²²²⁵ Mišljenje br. 07-00-30/2016-02 od 4.4.2016. godine

ovakvim izjavama promovisu seksizam, rodni stereotipi i predrasude prema ženama u javnom i političkom životu, dok je sa druge strane navedeno da su stigmatizovane starije osobe, stavom da ljudi koji nisu mladi ne treba da obavljaju političke i rukovodeće funkcije, odnosno, da je nedopustivo da se lična svojstva (kao što su pol i starosno doba) dovode u vezu sa kvalifikacijama određene osobe da preuzme bilo koju javnu funkciju i obavlja određene zadatke i poslove.

8.5.2.2.4. Višestruka diskriminacija žena na osnovu pola i porodičnog statusa

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti veoma je često utvrđivao diskriminaciju žena na osnovu pola i porodičnog statusa, u situacijama kada su zaposlene žene stavljane u nepovoljniji položaj zbog korišćenja porodiljskog odsustva i odsustva sa rada radi nege deteta. Ovi postupci su pokazali da žene i muškarci još uvek nisu ravnopravni u našem društvu, uprkos dobrom zakonodavnom okviru kojim je ravnopravnost garantovana. Kao što i istraživanja pokazuju, o kojima je više bilo reči u delu 8.1, žene se i dalje najčešće posmatraju kroz stereotipnu ulogu supruga i majki, a često su sprečene da napreduju u karijeri, uključujući i gubitak posla, usled svoje biološke funkcije rađanja. Na primer, PZR je utvrdio diskriminaciju na osnovu pola i porodičnog statusa u slučajevima vođenim protiv državnih organa – Okružnog zatvora u Leskovcu²²²⁶ i Osnovnog suda u Kragujevcu.²²²⁷ U oba slučaju u pitanju je bilo onemogućavanje zaposlenih da napreduju nakon povratka sa porodiljskog odsustva i odsustva sa rada radi nege deteta. Prema propisima, zaposleni se ocenjuju svake godine, a za napredovanje je neophodno da zaposleni ima dve, odnosno, tri odlične ocene. Državni organi su ove propise tumačili kao da je neophodno da ocene budu dobijene u uzastopnim godinama, a kako zaposlene koje koriste odsustva u vezi sa rođenjem deteta nisu ocenjene tokom godine u kojoj su koristile odsustvo, ovakvo tumačenje im je onemogućavalo napredovanje. Značajno je što PZR ukazuje na diskriminatorno tumačenje propisa o napredovanju u državnoj službi, što znači da propisi sami po sebi nisu diskriminatorni, već ih državni organi tumače na diskriminatoran način na štetu žena koje koriste porodiljsko, odnosno, odsustvo sa rada radi nege deteta. Ovakvo tumačenje prekida niz ocena i poništava prethodno ostvarene rezultate rada i dovodi do toga da državne službenice ne mogu da napreduju ni naredne dve godine nakon povratka na rad.

---

²²²⁶ Mišljenje br. 07-00-440/2017-02 od 19.1.2017. godine

²²²⁷ Mišljenje br. 07-00-9/2016-02 od 18.2.2016. godine

U nekoliko predmeta žene koje su se vratile sa porodijskog odsustva i/ili odsustva sa rada radi nege deteta, bile su proglašene viškom zaposlenih²²²⁸ ili su degradirane odmah po povratku na rad, tako što su prebačene na niža i slabije plaćena radna mesta.²²²⁹ U svim ovim slučajevima PZR pravilno ukazuje da žene i pored toga što odsustvuju sa rada usled trudnoće ili roditeljstva imaju prava da budu informisane o promenama kod poslodavca, kao i da aktivno učestvuju u donošenju odluka koje su od značaja za njihovo dalje radno angažovanje i napredovanje u poslu. U postupku koji može rezultirati promenom u radnopravnom statusu žena koje su na porodijskom i/ili odsustvu sa rada radi nege deteta, poslodavac mora da obezbedi ravnopravan tretman, kao i da donosi odluke koje su zasnovane na objektivnim kriterijumima, kao što su stručna sprema, znanje, radne sposobnosti i slično. U suprotnom se zaposlenim ženama koje odluče da rode dete, šalje poruka da postoji mogućnost da će po povratku na rad na neki način biti degradirane, a u nekim slučajevima i otpuštene, bez obzira na njihova postignuća u poslu i trud koji su uložile pre odlaska na odsustvo.

Predstavljeni primeri su specifični primeri višestruke diskriminacije žena. Iako je PZR utvrdio da su podnositeljke pritužbi diskriminirane na osnovu pola i porodičnog statusa, treba ukazati da porodični status podnositeljki pritužbi, sam po sebi, ne bi bio osnov diskriminacije jer se u konkretnim slučajevima odnosi na to što podnositeljke pritužbi imaju dete/decu i što su koristile odsustvo sa rada radi nege deteta. Međutim, prema propisima, očevi takođe mogu da koriste ovo odsustvo. Specifičnost položaja podnositeljki pritužbi ogleda se u njihovim rodnim ulogama i očekivanjima koje društvo ima od žena u vezi sa brigom o deci, što ih dodatno izlaže riziku od višestruke diskriminacije.

---

²²²⁸ Mišljenje br. 07-00-157/2013-02 od 22.6.2013. godine. Podnositeljka pritužbe je proglašena viškom zaposlenih dok je bila na odsustvu sa rada radi nege deteta, a poslodavac je obavestio da joj otkaz ugovora o radu biti uručen nakon povratka sa odsustva. Procena rada i ocenjivanje zaposlenih je izvršeno dok je ona bila na odsustvu sa rada radi nege deteta.

²²²⁹ Mišljenje br. 07-00-30/2015-02 od 15.6.2015. godine. Podnositeljka pritužbe je bila poslovna sekretarka u banci, a nakon povratka sa odsustva sa rada radi nege deteta premeštena je na radno mesto blagajnice. Postupak br. 264/2011 na osnovu koga je PZR pokrenuo stratešku parnicu, koja je detaljnije predstavljena u delu koji se odnosi na sudsku praksu. Podnositeljka pritužbe je bila zaposlena u banci na mestu šefice ekspoziture, a nakon povratka sa odsustva sa rada radi nege deteta premeštena je na radno mesto savetnice za klijente.

8.5.2.2.5. Diskriminacija žena u sektoru bezbednosti

Nekoliko postupaka pred PZR vođeno je zbog diskriminacije žena u sektoru bezbednosti. Ovi slućajevi su predstavljeni ilustrativno, jer ne predstavljaju tipične primere višestruke diskriminacije, ali su veoma vaŹni za sagledavanje nepovoljnog poloŹaja žena u sektoru bezbednosti, koji se još uvek posmatra kao muški sektor. Pored toga, u nekim slućajevima je prema ženama postupano nepovoljnije zbog njihovog porodićnog statusa i roditeljstva, odnosno, u pitanju su slućajevi koji široko posmatrano spadaju u slućajeve višestruke diskriminacije.

Krajem 2013. godine, PZR je utvrdio direktnu diskriminaciju devojćica u postupku koji je vođen protiv Vojne gimnazije u Beogradu.²²³⁰ U konkursu za prijem kandidata u školskoj 2013/14 godini, postavljen je uslov da su kandidati muškog pola, pa je PZR preporučio Ministarstvu odbrane da uskladi tekst konkursa sa antidiskriminacionim propisima i da od sledeće školske godine ukloni uslov koji onemogućava devojćice da konkurišu za Vojnu gimnaziju. Rezultat ove preporuke je da od školske 2014/15 devojćice mogu da upišu Vojnu gimnaziju. Uklanjanjem diskriminatornog uslova za upis u Vojnu gimnaziju otklonjena je direktna diskriminacija na osnovu pola, ali zbog preovlađujućih rodnić stereotipa u društvu, još uvek se smatra da vojno obrazovanje nije prikladno za devojćice,²²³¹ iako se interesovanje devojćica za upis u Vojnu gimnaziju povećava se svake školske godine, pa je u školskoj 2017/18 godini, više devojćica konkurisalo za prijem.²²³²

---

²²³⁰ Mišljenje br. 07-00-603/2013-02 od 9.12.2013. godine

²²³¹ Na primer, u dnevnom listu Politika objavljen je tekst: Milenija Simić Miladinović, *Vojna gimnazija pod opsadom 900 devojćica*, Politika, 1.4.2014. godine,

<http://www.politika.rs/sr/clanak/288728/%D0%92%D0%BE%D1%98%D0%BD%D0%B0-%D0%B3%D0%B8%D0%BC%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%B4-%D0%BE%D0%BF%D1%81%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%BC-900-%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D1%98%D1%87%D0%B8%D1%86%D0%B0>, 2.6.2019; u Telegrafu je objavljen tekst: *Navala devojćica na Vojnu gimnaziju* od 2.7.2014. godine, <https://www.telegraf.rs/vesti/1137426-navala-devojcica-na-voynu-gimnaziju>, 2.6.2019.

²²³² U *Vojnu gimnaziju Źeli više devojćica nego dećaka*, B92, 22.3.2017. godine, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=03&dd=22&nav_category=12&nav_id=1242550, 2.6.2019; *Za Vojnu gimnaziju konkurisalo više devojćica nego dećaka*, Novosti, 22.3.2017. godine, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:656269-Za-Vojnu-gimnaziju-konkurisalo-vise-devojcica-nego-decaka>, 2.6.2019.

Žene su bile diskriminirane i u pristupu visokom vojnom obrazovanju.²²³³ U konkursu za prijem kandidata iz građanstva na Vojnu akademiju i Medicinski fakultet VMA Univerziteta odbrane u Beogradu, propisani su diskriminatorni uslovi za kandidate – da nisu u bračnoj ili vanbračnoj zajednici i da nemaju dece, a u konkursu je navedeno da će u školskoj 2013/2014 godini biti primljeno do 15% kandidata ženskog pola. Izjašnjenja rektora Univerziteta odbrane, pomoćnika ministra odbrane i načelnika Vojne akademije sadrže stereotipe i predrasude, na koje je PZR ukazao u obrazloženju mišljenja. Naime, u izjašnjenju je navedeno da se prilikom odlučivanja o školovanju kadetkinja za oficirske dužnosti uzimaju u obzir „fizičke, fiziološke i psihološke specifičnosti ženskog organizma, koje bitno utiču na radnu sposobnost kao i mogućnost ispunjavanja zahteva navedenih oblika školovanja i da se, s obzirom na specifičnosti vojnog poziva i moguća zdravstvena ograničenja osoba ženskog pola, kadetkinje primaju uglavnom u službu telekomunikacija, informatičku službu, logistiku, VOJ i medicinu“, kao i da se na osnovu stava Uprave za vojno zdravstvo vrši ograničenje mogućnosti prijema kadetkinja za rodove koji zahtevaju „visok stepen fizičkog naprezanja, angažovanje u svim vremenskim i terenskim uslovima koji su opasni za zdravlje žene“. Pravilno PZR ukazuje da pripadnost određenom polu, sama po sebi, ne znači veću ili manju psiho-fizičku spremnost i izdržljivost, već da se rezultati testova fizičke spremnosti moraju ceniti isključivo pojedinačno, a ne u odnosu na pol kandidata. Takođe, u obrazloženju je ukazano na Nacionalni akcioni plan za primenu Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija – Žene, mir, bezbednost u Republici Srbiji, kojim se Srbija obavezala da ukloni diskriminatorne uslova za prijem žena na usavršavanje i školovanje uz obezbeđivanje adekvatne zastupljenosti žena ugradnjom kvota od minimum 30% za prijem žena na sve nivoe školovanja u vojnoobrazovne ustanove. Iako su ova rezolucija i Nacionalni akcioni plan nesporno poznati i Ministarstvu odbrane i Univerzitetu odbrane, kroz ovaj slučaj može se sagledati dubina i raprostranjenost stereotipa o učešću žena u sektoru bezbednosti, čak i u vezi sa vojnim obrazovanjem. Naime, ovaj konkurs, kojim je propisana ograničavajuća kvote za prijem žena od najviše 15%, predstavlja suprotnost ideji uvođenja kvota, koje predstavljaju posebnu meru namenjenu povećanju broja žena. Značajno je da PZR na to ukazuje u obrazloženju mišljenja, navodeći da je „osnovna svrha uvođenja posebnih mera podsticanje i povećanje broja manje zastupljene grupe u određenoj oblasti, što podrazumeva da se uvođenjem kvote garantuje minimalan broj, a ne utvrđuje maksimalan broj podzastupljene društvene grupe.“

---

²²³³ Mišljenje br. 07-00-114/2013 od 21.6.2013. godine

Položaj žena u vojsci može se sagledati i kroz postupak koji je vođen pred PZR u vezi sa uznemiravanjem i ponižavajućim postupanjem jedne potporučnice.²²³⁴ Ona je u pritužbi navela da je pretrpela uznemiravajuće, uvredljivo i ponižavajuće postupanje od potpukovnika koji joj je bio nadređen i to kada mu se obratila u vezi sa njenim daljim napredovanjem u karijeri. On je tokom razgovora upotrebljavao reči, fraze i izraze koje su vređale njeno dostojanstvo, navodeći primere iz svog ličnog života, između ostalog: da živi u hotelu u kome je gužva i izmešani su intimni životi, da je imao nekoliko avantura i slično. Pored toga, pozivao je na piće, nudio se da je prenese kroz mračni hodnik i imao i druge ponižavajuće i degradirajuće izjave. U svom izjašnjenju, potpukovnik nije osporavao ove navode, već je samo tvrdio da time nije diskriminisao potporučnicu.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti u obrazloženju navodi da su pominjanje privatnog života i sklonosti potpukovnika, kao i predlozi upućeni potporučnici neprimereni i da je sadržaj tog razgovora izašao iz okvira službenog razgovora. Veoma je značajno da su prilikom odlučivanja u ovom predmetu, uzeti u obzir podaci o ekstremno niskom broju žena zaposlenih u profesionalnoj vojnoj službi u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije – 2,6% žena, od toga 0,5% oficirki, 0,4% podoficirki i 7,2% žena profesionalnih vojnika, te je ukazano da posebna pažnja mora da se posveti sprečavanju omalovažavanja, uznemiravanja i ponižavajućeg postupanja prema ženama i ostvarivanju pune ravnopravnosti upravo u onim sredinama i profesijama u kojima postoji disproporcionalnost između broja zaposlenih muškaraca i žena.

Diskriminacija na osnovu pola i bračnog i porodičnog statusa utvrđena je u postupku koji se pred PZR vodio protiv Komande Žandarmerije.²²³⁵ U pitanju je bila lekarka koja ima dvoje maloletne dece, koja je predložena za premeštaj u drugi sektor u kom slučaju bi izgubila beneficirani radni staž uz znatno umanjenu platu. U toku postupka je utvrđeno da je podnositeljka pritužbe predložena za premeštaj na drugo radno mesto isključivo zbog toga što nije učestvovala u izvršavanju posebnih zadataka van sedišta odreda, što je u direktnoj vezi sa činjenicom da je ona majka dece mlađe od tri godine i da je koristila pravo da ne obavlja zadatke u terenskim uslovima rada, zbog brige o deci. Pored toga, utvrđeno je da se izbor za premeštaj vršio između

---

²²³⁴ Mišljenje br. 548/2011 od 6.5.2011. godine

²²³⁵ Mišljenje br. 07-00-648/15-02 od 14.1.2016. godine

45 zaposlenih, od kojih polovinu čine žene, a da je odlučeno da se u drugi sektor premesti 14 zaposlenih, od kojih je čak 12 žena, što je nesumnjivi pokazatelj da Komanda Žandarmerije vrši posrednu diskriminaciju na osnovu pola zaposlenih, zasnovanu na predrasudama i stereotipima da žene zbog svojih porodičnih obaveza nisu efikasne i produktivne u operativnom radu kao njihove muške kolege. Veoma je značajno što je PZR, pored utvrđivanja diskriminacije na osnovu pola i porodičnog statusa, ukazao na istraživanja o statusu žena u policiji, koja pokazuju da u MUP-u i dalje postoji unutrašnja neformalna podela na „ženske“²²³⁶ i „muške“²²³⁷ poslove, kao i da su prisutni brojni stereotipi i predrasude u vezi sa ženama i muškarcima zaposlenim u policiji.²²³⁸

8.5.2.2.6. Diskriminacija žena u oblasti sporta

Slično kao i slučajevi diskriminacije žena u sektoru bezbednosti, pred PZR bilo je nekoliko postupaka koji su se odnosili na diskriminaciju žena u sportu.²²³⁹ Ni ovo nisu slučajevi višestruke diskriminacije žena, ali su važni za sagledavanje još jedne životne sfere u kojoj vladaju široko rasprostranjene predrasude prema ženama, pri čemu treba imati u vidu da je položaj žena iz višestruko diskriminiranih grupa još lošiji u poređenju sa ženama iz većinske populacije u svim obastima javnog i privatnog života, uključujući i sport.

U predmetu po pritužbi jednog ženskog fudbalskog kluba, PZR je utvrdio da je Fudbalski savez Srbije diskriminisao fudbalski klub na osnovu pola igračice. Naime, ovaj fudbalski klub nije dobio finansijsku naknadu za svoju fudbalerku, uz obrazloženje da „Prva i Druga fudbalska liga za žene jesu nacionalna takmičenja i da su svi klubovi članovi FSS, ali da je ženski fudbal kod

---

²²³⁶ U „ženske poslove“ se ubrajaju pravni, finansijski, analitički poslovi, zatim poslovi u vezi sa upravljanjem ljudskim resursima, komunikacijom, kao i poslovi logističke podrške jer najviše žena ima u Sektoru finansija, ljudskih resursa i zajedničkih poslova, Upravi za upravne poslove, Sekretarijatu ministarstva, Birou za saradnju sa medijima. Čak i kada je žena operativac a u sklopu posla ima puno birokratskih i administrativnih zadataka, oni se uvek, prema mišljenju žena, dodeljuju njima.

²²³⁷ Kao „muški poslovi“ percipiraju se svi poslovi koji zahtevaju visok nivo fizičke i psihičke izdržljivosti i primenu sredstava prinude, kao što su rad u specijalnim jedinicama, rad u kriminalističkoj, saobraćajnoj policiji, policiji opšte nadležnosti i dr. I u tim organizacionim mestima su zaposlene žene, ali na onim poslovima koji podrazumevaju pomoć ili podršku.

²²³⁸ Opširnije: Maja Bjeloš, Gorana Odanović i Sonja Stojanović Gajić, *Uvek žena, nikad koleginica – kvalitativna studija prepreka sa kojima se suočavaju žene zaposlene u policiji i vojsci Srbije*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2012

²²³⁹ Više o položaju žena u sportu: Višnja Đorđić, Marijana Brkljač i Marijana Pajvančić, *Položaj žena u sportu u Vojvodini*, Centar za podršku ženama iz Kikinde i Pokrajinski sekretarijat za sport, Novi Sad, 2011; Zorica Mršević, „Žene u sportu“, u Zorica Mršević, *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2011, str. 189-201

nas amaterski, te se naknade primenjuje isključivo na igrače, a ne i na igračice.“²²⁴⁰ Nakon ovog postupka, Fudbalski savez Srbije izmenio je Pravilnik o registraciji, statusu i transferu igrača Fudbalskog saveza Srbije (Službeni list FSS „Fudbal“, br. 48/13) i dodao odredbu koja glasi: „Ukoliko je klub iz kojeg igračica odlazi klub ženskog fudbala, ukupna naknada se utvrđuje u iznosu od 15% od naknade propisane čl. 77. i 78. ovog pravilnika.” Poverenik za zaštitu ravnopravnosti podneo je predlog za ocenu ustavnosti i zakonitosti, uz obrazloženje da se propisivanjem ovakvog pravila, po kome se u slučaju prelaska igračice iz jednog u drugi ženski fudbalski klub naknada koju klub plaća iznosi 15% od naknade koja je propisana za muški fudbalski klub, neposredno diskriminisani klubovi ženskog fudbala u odnosu na klubove muškog fudbala i to na osnovu pola njihovih igračica. Ustavni sud Srbije je odbacio predlog za ocenu ustavnosti i zakonitosti osporene odredbe pravilnika i u obrazloženju naveo da je u pitanju dopušteno razlikovanje, odnosno, da *polazeći od realne finansijske situacije i ekonomskih potencijala klubova ženskog fudbala, ovakvo normiranje predstavlja neophodan uslov da bi igračice, u smislu isplate obeštećenja i registracije, uopšte mogle da prelaze iz kluba u klub i da napreduju na ličnom i sportskom planu, kako bi se ukupan razvoj, kvalitet i napredak ove nedovoljno afirmisane sportske discipline mogao ostvarivati, a što predstavlja društveno prihvatljiv i opravdan, odnosno, u svemu legitiman cilj zasnovan i na principu proporcionalnosti.*²²⁴¹ Ovakva odluka Ustavnog suda Srbije predstavlja potvrdu široke rasprostranjenosti rodni stereotipa u Srbiji, jer iako je u konkretnom slučaju u pitanju direktna diskriminacija na osnovu pola, koja se ne može opravdati na način kako to čini sud, Ustavni sud smatra da je direktna diskriminacija fudbalerki društveno prihvatljiva i opravdana.

Nadalje, u postupku koji je vođen protiv Udruženja odbojkaških sudija Srbije, utvrđena je diskriminacija odbojkaških sutkinja.²²⁴² Ustanovljena praksa ovog udruženja je da su odbojkaške sutkinje u obavezi da prijave trudnoću i otkazu sve utakmice posle ulaska u četvrti mesec trudnoće, da najmanje šest meseci treba da prođe posle porođaja da bi mogle da nastave sa suđenjem, kao i da ukoliko je sezona počela, ne mogu se naknadno uključiti u rad, već treba da sačekaju početak sledeće sezone. U izjašnjenju Udruženja odbojkaških sudija Srbije navedeno je da su u pitanju rezultati višedecenijske prakse, *da su razlozi pre svega humanitarnog i*

---

²²⁴⁰ Mišljenje br. 404/2011 od 5.4.2011. godine

²²⁴¹ *Izveštaj PZR za 2015. godinu*, str. 142

²²⁴² Mišljenje br. 07-00-112/2013-01 od 22.7.2013. godine

društveno-odgovornog karaktera, s obzirom da su trudnoća i prvih godinu dana posle trudnoće najosetljiviji period i za ženu i za novorođenče, da su reakcije igrača, trenera i publike na sudijske odluke vrlo često neprijatne i uzrokuju stresne situacije za svakog sudiju, da je za ženu u trudnoći opasan fizički kontakt sa igračima i loptom tokom zagrevanja i odbojkaške utakmice, što se često dešava tokom utakmice, da majci i bebi niko ne može da nadoknadi period međusobne odvojenosti, kao i da u periodu dojenja majka ne može da kontroliše višak mleka, niti se na garderobi može sakriti ta prirodna pojava, pa ako na utakmici dođe do izlučivanja viška mleka, bilo bi neprijatno i sudiji i ostalima u sali. U obrazloženju mišljenja, pravilno PZR ukazuje da su ovakvi argumenti potpuno neprihvatljivi i da se zasnivaju na neutemeljenim i stereotipnim stavovima, od kojih su neki i uvredljivi za žene, te da je u pitanju postupanje u skladu sa predrasudama, običajima i drugim društvenim obrascima ponašanja, koja su zasnovana na stereotipnim stavovima o ulogama polova.

Takođe, u praksi PZR bilo je i slučajeva diskriminacije ženskih sportskih klubova prilikom dodeljivanja sredstava iz budžeta lokalnih samouprava. Na primer, u opštini Kula, pravilnikom kojim je uređeno finansiranje u oblasti sporta, propisano je različito bodovanje za muške i ženske klubove u okviru iste grane sporta i istog ranga takmičenja.²²⁴³ U ovom slučaju, PZR konstatuje da se propisivanjem manjeg broja bodova za ženske klubove u odnosu na muške koji se takmiče u istom rangu takmičenja u istom sportu ne postižu ciljevi propisani pravilnikom – ostvarivanje opšteg interesa u oblasti sporta i unapređenje ženskog sporta, kao i da nema srazmere između preduzete mere i cilja koji se želeo ostvariti jer se cilj može ostvariti drugim merama kojima se ne narušava princip ravnopravnosti polova i ne krši zabrana diskriminacije.

---

²²⁴³ Mišljenje br. 07-00-482/2015-02 od 15.12.2015. godine

9. SLIČNOSTI I RAZLIKE U SISTEMIMA PRAVNE ZAŠTITE ŽENA OD VIŠESTRUKÉ DISKRIMINACIJE U ODABRANIM DRŽAVAMA EU I SRBIJI

Nakon predstavljanja društvenog položaja žena i rasprostranjenosti diskriminacije žena u Austriji, Bugarskoj, Francuskoj, Hrvatskoj, Nemačkoj i Srbiji, propisa o zabrani višestruke diskriminacije žena, instrumenata pravne zaštite od višestruke diskriminacije i prakse sudova i nacionalnih tela za ravnopravnost, u ovom delu predstavljene su ukratko sličnosti i razlike u pravnoj zaštiti žena od višestruke diskriminacije. Radi bolje preglednosti, poređenje po ključnim pitanjima predstavljeno je u tabeli ispod. Ova pitanja odnose se na ratifikaciju dve konvencije koje su važne za prava žena: Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) i Konvenciju Saveta Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija), kao i eventualne rezervacije i deklaracije prilikom ratifikacije. Poređenje je izvršeno i u pogledu dometa ustavne zabrane diskriminacije i zakonskih antidiskriminacionih propisa, ličnih svojstava na osnovu kojih je diskriminacija zabranjena, zabrane višestruke i intersekcionalne diskriminacije, pravila o preraspodeli tereta dokazivanja, postojanja nezavisnog tela za postupanje po pritužbama zbog diskriminacije, kao i postojanja strategije za rodnu ravnopravnost i mera za sprečavanje višestruke diskriminacije žena.

Tabela br. 3 Sličnosti i razlike u sistemima pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije u odabranim državama EU i Srbiji

		Austrija	Bugarska	Francuska	Hrvatska	Nemačka	Srbija
CEDAW konvencija ²²⁴⁴	Da li je ratifikovana?	Da	Da	Da	Da	Da	Da
	Datum ratifikacije	31.3.1982.	8.2.1982.	14.12.1983.	26.2.1982. SFRJ 9.9.1992.	10.7.1985.	26.2.1982. SFRJ 12.3.2001.
Istanbulska konvencija ²²⁴⁵	Da li je ratifikovana?	Da	Ne	Da	Da	Da	Da
	Datum ratifikacije	14.11.2013.		4.7.2014.	12.6.2018.	12.10.2017	21.11.2013.
	Da li su prilikom ratifikacije stavljene rezerve?	Ne		Da	Da	Da	Da
	Ako su stavljene, na koje se odredbe konvencije odnose?			Član 44. stavovi 1e, 3. i 4 – primenjivaće se u posebnim slučajevima i pod posebnim uslovima Član 58 – primenjivaće se na sve	Član 30. stav 2 – samo za žrtve koje su ostvarile pravo na naknadu štete u skladu hrvatskim zakonima o naknadi štete za žrtve	Član 59. stavovi 2. i 3 – zadržava pravo da ne primenjuje ove odredbe Član 44. stav 1e – zadržava	Član 30. stav 2. Član 44. stavovi 1e, 3. i 4 – zadržava pravo da ne primenjuje ove odredbe do usaglašavanja krivičnog zakonodavstv

²²⁴⁴ Informacije o pristupanju Konvenciji o eliminaciji diskriminacije žena dostupne su na: United Nations Treaty Collection, *Convention on Elimination of all forms of Discrimination against Women*, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8&chapter=4&lang=en#7, 21.7.2019.

²²⁴⁵ Informacije o pristupanju Istanbulskoj konvenciji dostupne su na: Council of Europe, *Chart of signatures and ratification of Treaty 210*, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210/signatures>, 21.7.2019.

				povrede prava koje su inkriminisane kao krivična dela u francuskom zakonodavstvu i u određenim slučajevima i pod posebnim uslovima za dela koja su građanski delikti prema francuskom zakonodavstvu		pravo da utvrdi nadležnost za krivična dela koje počine u inostranstvu u osobe koje imaju stalno prebivalište u Nemačkoj, isključivo u skladu sa Sekcijom 7(2) br. 2 Krivičnog zakonika Nemačke	a sa odredbama konvencije
Ustavna zabrana diskriminacije	Da li je Ustavom zabranjena diskriminacija?	Da	Da	Da	Da	Da	Da
	Da li ustavna zabrana diskriminacije uključuje zabranu diskriminacije	Da	Da	Da	Da	Da	Da

	na osnovu pola/roda?						
	Da li je lista ličnih svojstava otvorena ili zatvorena?	Zatvorena	Zatvorena	Zatvorena	Otvorena	Zatvorena	Otvorena
	Ako je zatvorena, na koja se lična svojstva odnosi ustavna zabrana diskriminacije?	Rođenje, pol, status, klasa, veroispovest i invaliditet	Rasa, nacionalno ili socijalno poreklo, etničko samoopredeljenje, pol, religija, obrazovanje, uverenje, politička pripadnost, lični ili socijalni status i imovno stanje	(Rasa), religija, poreklo, uverenje, pol/rod		Pol, roditeljstvo, rasa, jezik, otadžbina ili poreklo, invaliditet i politička, religijska i druga uverenja	
Opšti antidiskriminacioni zakoni	Na osnovu kojih ličnih svojstava je diskriminacija zabranjena?	Pol, etnička pripadnost, religija, uverenje, starosno doba, seksualna orijentacija i invaliditet	Pol, rasa, nacionalna pripadnost, etničko poreklo, državljanstvo, poreklo, verska ili druga uverenja, obrazovanje, politička pripadnost, lični ili javni status, invaliditet, starosno doba,	Običaji, seksualna orijentacija, pol, trudnoća, rodni identitet, stvarna ili prepostavljen a etnička ili nacionalna pripadnost, rasa ili određena religija,	Rasa ili etnička pripadnost ili boja kože, pol, jezik, vera, političko ili drugo uverenje, nacionalno ili socijalno poreklo, imovno stanje,	Rasa ili etničko poreklo, pol, religijska ili druga uverenja, invaliditet, starosno doba, seksualni identitet	Rasa, boja kože, preci, državljanstvo, nacionalna pripadnost ili etničko poreklo, jezik, verska ili politička ubeđenja, pol, rodni identitet, seksualna orijentacija,

			seksualna orijentacija, bračni status, imovno stanje i druga lična svojstva.	fizički izgled, prezimene, porodični status, članstvo u sindikalnoj organizaciji, politička i filozofska uverenja, starosno doba, invaliditet, zdravstveno stanje, genetske osobnosti, gubitak samostalnosti, prebivalište, mogućnost osobe da se izrazi na stranom jeziku i ekonomska ranjivost.	članstvo u sindikatu, obrazovanje, društveni položaj, bračni ili porodični status, starosno doba, zdravstveno stanje, invaliditet, genetsko nasleđe, rodni identitet i izražavanje i seksualna orijentacija.		imovno stanje, rođenje, genetske osobnosti, zdravstveno stanje, invaliditet, bračni i porodični status, osuđivanost, starosno doba, izgled, članstvo u političkim, sindikalnim i drugim organizacijama i druga stvarna ili pretpostavljena lična svojstva.
	Da li zabrana diskriminacije uključuje zabranu diskriminacije na osnovu	Pol/rod – da Rodni identitet – ne	Pol/rod – da Rodni identitet – ne	Da	Da	Da	Da

	pola/roda i rodnog identiteta?						
	Da li je lista ličnih svojstava otvorena?	Nije	Jeste	Nije	Nije	Nije	Jeste
Poseban antidiskriminacioni zakon – pol/rod	Da li postoji poseban zakon kojim je zabranjena diskriminacija na osnovu pola/roda?	Ne	Da	Da	Da	Da	Da
Zabrana višestruke diskriminacije	Da li je zabranjena višestruka diskriminacija?	Da	Da	Ne	Da	Da	Da
	Ako jeste, da li postoji zakonska definicija i kako glasi?	Nema definicije, zakon upućuje da se mora uzeti u obzir prilikom utvrđivanja naknade štete	Višestruka diskriminacija je diskriminacija na osnovu dva ili više ličnih svojstava	Nema definicije i višestruka diskriminacija nije eksplicitno zabranjena, ali praksa sudova i tela za ravnopravnost pokazuje da se osnovi	Nema definicije, propisano je da je višestruka diskriminacija teži oblik diskriminacije i da će sud voditi računa o tome prilikom određivanja	Nema definicije, propisano je da kada postoji nejednak tretman koji je zasnovan na više ličnih svojstava određenog	Diskriminacija lica na osnovu dva ili više ličnih svojstava (višestruka ili ukrštena), propisana kao teži oblik diskriminacije

				mogu kombinovati i da se višestruka diskriminacija utvrđuje u postupcima.	naknade nematerijalne štete i odmeravanja kazne za prekršaje	lica, da bi se ovakav tretman opravdao, mora da se opravda razlog nejednakog tretmana za svako lično svojstvo.	
Zabrana intersekcionalne diskriminacije	Da li je zabranjena intersekcionalna diskriminacija?	Ne	Ne	Ne	Ne	Ne	Da
	Ako jeste, da li postoji zakonska definicija i kako glasi?						Diskriminacija lica na osnovu dva ili više ličnih svojstava (višestruka ili ukrštena), propisana kao teži oblik diskriminacije
Posebna pravila o teretu dokazivanja	Da li su propisana posebna pravila o teretu	Da	Da	Da	Da	Da	Da

	dokazivanja u postupcima za zaštitu od diskriminacije?						
Nezavisno telo nadležno za postupanje po pritužbama zbog diskriminacije	Da li postoji?	Da	Da	Da	Da	Da	Da
Nezavisno telo nadležno za postupanje isključivo po pritužbama zbog diskriminacije na osnovu pola/roda	Da li postoji?	Ne	Ne	Ne	Da	Ne	Ne
Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost	Da li postoji?	Da	Da	Ne	Ne	Da	Da
	Da li su propisane mere za sprečavanje višestruke diskriminacije žena?	Ne	Da			Da	Da

Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena ratifikovale su sve posmatrane države početkom 80-ih. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija ratifikovala je CEDAW konvenciju 1982. godine, a nakon raspada zajedničke države, Republika Hrvatska je ratifikovala 1992. dok je Republika Srbija konvenciju ratifikovala 2001. godine.

Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju nasilja prema ženama i nasilja u porodici ratifikovale su sve posmatrane države osim Bugarske, koja je potpisala u aprilu 2016. godine, ali je još uvek nije ratifikovala. Ratifikacija Istanbulske konvencije obeležena je kontroverzama u pojedinim državama. O problemima u vezi sa ratifikacijom ove konvencije u Bugarskoj detaljnije je pisano u delu 7.2.2. koji se odnosi na propise u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije u Bugarskoj. Naime, nakon ozbiljnog protivljenja nacionalističkih stranaka i kampanje protivnika ratifikacije Istanbulske konvencije, usledila je odluka Ustavnog suda Bugarske koji je utvrdio da Istanbulska konvencija nije u saglasnosti sa Ustavom Republike Bugarske.²²⁴⁶ Ključni problem koji je sud prepoznao jeste koncept roda i pola, pri čemu treba imati u vidu da je u prevodu teksta konvencije, ista reč na bugarskom korišćena za pol i rod, što je onemogućilo pravljenje razlike između ova dva koncepta. Na jednom mestu rod je preveden kao „socijalni pol“, kako bi se razgraničili osnovi diskriminacije sadržani u konvenciji, što je protumačeno kao uvođenje „trećeg pola“.²²⁴⁷ Bugarski Ustavni sud zaključuje da je rod individualni izbor društvenih uloga, koji nije povezan sa biološkim polom, što prema shvatanju ovog suda, relativizuje biološki uslovljene razlike između polova i dovodi do ugrožavanja principa ravnopravnosti polova i borbe protiv nasilja prema ženama.

Slični problemi pratili su ratifikaciju konvencije u Hrvatskoj, o čemu je više bilo reči u delu 7.3, organizovani su protestni skupovi i pokrenuto je prikupljanje potpisa za raspisivanje referenduma po ovom pitanju. Slično kao i u Bugarskoj, protivnici ratifikacije javno su se zalagali protiv „rodne ideologije“, za koju smataju da je u suprotnosti sa Ustavom, tradicijom i porodičnim vrednostima. Konvencija je ratifikovana uz tzv. interpretativnu izjavu u kojoj je navedeno da Hrvatska smatra da odredbe konvencije ne sadrže obavezu uvođenja rodne

---

²²⁴⁶ Odluka Ustavnog suda Republike Bugarske br. 13 od 27. jula 2018. godine

²²⁴⁷ Smilova, op.cit, 22.08.2018

ideologije u pravni i obrazovni sistem, niti da ima obavezu da promeni ustavnu definiciju braka.²²⁴⁸

Pored toga, mnoge države stavile su rezerve na pojedine odredbe Istanbulske konvencije. Austrija je ratifikovala konvenciju bez rezervi, dok su Hrvatska, Francuska, Nemačka i Srbija stavile određene rezerve. Francuska, Nemačka i Srbija stavile su rezervu na član 44. stav. 1e Istanbulske konvencije, kojim je propisano da se države obavezuju da preuzmu neophodne zakonodavne ili druge mere i obezbede nadležnost za svako krivično delo iz ove konvencije, kada je delo počinilo lice koje ima stalno boravište na njihovoj teritoriji. Francuska navodi da će ove odredbe primenjivati pod posebnim uslovima i u posebnim slučajevima, bez daljeg obrazloženja. Nemačka je zadržala pravo da utvrdi nadležnost za krivična dela koje počine u inostranstvu osobe koje imaju stalno prebivalište u Nemačkoj, isključivo u skladu sa odredbama Krivičnog zakonika Nemačke, koji ne sadrži odredbe o jurisdikciju nemačkih sudova u slučajevima krivičnih dela koja u inostranstvu počine stranci ili apatridi koji imaju prebivalište u Nemačkoj. Srbija je zadržala pravo da ne primenjuje ove odredbe do usaglašavanja svog krivičnog zakonodavstva sa odredbama konvencije.

Nadalje, Francuska i Srbija stavile su rezerve i na odredbe člana 44. st. 3. i 4. Istanbulske konvencije. Ovim odredbama je propisano da se države obavezuju da njihova nadležnost za vođenje postupka u slučajevima krivičnih dela seksualnog nasilja, uključujući i silovanje, prinudni brak, genitalno sakaćenje žena, prinudni abortus i prinudna sterilizacija, ne bude uslovljena inkriminacijom ovih dela na teritoriji na kojoj su počinjena, kao i da ne bude uslovljena time da sudski postupak može biti pokrenut samo na osnovu prijave žrtve krivičnog dela ili dostavljanjem informacija države u kojoj je krivično delo počinjeno, u slučajevima kada su učinioци državljani ili imaju prebivalište u toj državi. Francuska će ove odredbe primenjivati pod posebnim uslovima i u posebnim slučajevima, a Srbija ih neće primenjivati do usaglašavanja svog krivičnog zakonodavstva.

Srbija i Hrvatska stavile su rezerve na odredbe člana 30. st. 2. Istanbulske konvencije kojima je propisano da će se odgovarajuća državna naknada dodeliti onim žrtvama koje su zadobile

---

²²⁴⁸ Council of Europe, *Reservations and Declarations for Treaty No.210 - Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, Croatia*, dostupno na: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210/declarations?p_auth=HY4sngO7&coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_enVigueur=false&coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_searchBy=state&coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codePays=CRO&coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codeNature=10, 21.7.2019.

ozbiljne telesne povrede ili im je narušeno zdravlje do te mere da stepen povreda nije pokriven iz drugih izvora (kao što su: počinitelac, osiguranje, odnosno, državno zdravstveno i socijalno davanje). Kao i u prethodnom slučaju, Srbija je navela da neće primenjivati ove odredbe dok ne usaglasi krivično zakonodavstvo sa konvencijom, dok Hrvatska navodi da će ova odredba biti primenjiva samo za žrtve koje su ostvarile pravo na naknadu štete u skladu sa hrvatskim propisima o naknadi štete žrtvama. U državnom izveštaju GREVIO grupi o primeni Istanbulske konvencije u Srbiji navedeno je da je rezerva stavljena zbog loše ekonomske situacije i velikog deficita u budžetu, zbog čega nije uspostavljen državni fond za naknadu štete žrtvama nasilnih krivičnih dela.²²⁴⁹ Iako se država obavezala da će usaglasiti krivično zakonodavstvo sa odredbama konvencije i uprkos ukazivanju organizacija civilnog društva na prepreke sa kojima se susreću žrtve rodno zasnovanog nasilja u pogledu ostvarivanja naknade štete, Srbija ne preduzima nikakve mere u ovom pravcu, pa je i Radnoj verziji Nacionalne strategije za ostvarivanje prava žrtava i svedoka krivičnih dela izostalo formiranje državnog fonda za naknadu štete žrtvama koje ne mogu ostvariti ovu naknadu na drugi način.²²⁵⁰

Nemačka je stavila rezervu i na član 59. st. 2. i 3. Istanbulske konvencije koji se odnose na propisivanje mogućnosti da se postupak proterivanja žrtve obustavi u slučajevima kada boravišni status zavisi od partnera ili supružnika, te da se žrtvi omogući da samostalno podnese zahtev za dozvolu boravka, kao i da se žrtvama izda dozvola boravka kada je ostanak neophodan zbog lične situacije u kojoj se nalaze ili zbog saradnje sa nadležnim organima u istrazi, odnosno, krivičnom postupku. Francuska je stavila rezervu i na član 58. konvencije, koji se odnosi na osiguravanje dovoljnog dugog roka zastarelosti pokretanja postupka za krivična dela iz čl. 36-39. i osiguravanje adekvatnog roka za pokretanje postupka nakon što žrtva dostigne punoletstvo, te navela da će odredbe primenjivati na krivična dela i u nekim slučajevima i pod posebnim uslovima na građanske delikte, u skladu sa francuskim propisima.

U svim posmatranim državama, diskriminacija je zabranjena ustavima, uključujući i diskriminaciju na osnovu pola/roda. Samo je u Hrvatskoj i Srbiji otvorena lista ličnih svojstava na osnovu kojih je diskriminacija ustavom zabranjena, tako što su pojedina lična svojstva navedena, ali je jasno naznačeno da se zabrana odnosi i na druga lična svojstva. U

---

²²⁴⁹ U izveštaju je navedeno da iz istih razloga još uvek nijeratifikovana Evropska konvencija o naknadi štete žrtvama krivičnih dela sa elementima nasilja, koja je potpisana 2010. godine. Vlada Republike Srbije, *Izveštaj Republike Srbije podnet u skladu sa članom 68. stav 1. Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici: Studija početnog stanja*, Beograd, jun 2018, str. 60

²²⁵⁰ Milena Vasić i Kristina Todorović, *Istanbulska konvencija u Srbiji – Praksa i izazovi rodne ravnopravnosti*, Komitet pravnika za ljudska prava – YUCOM, Beograd, 2019, str. 19

ostalim državama lista ličnih svojstava je zatvorena, ali je diskriminacija na osnovu pojedinih ličnih svojstava koja nisu navedena u ustavu, zabranjena opštim antidiskriminacionim zakonima, što je posebno evidentno u slučaju Francuske i Bugarske, u kojoj je lista ličnih svojstava zakonom znatno proširena, kao što je predstavljeno u tabeli br. 3.

Sve države imaju opšte antidiskriminacione zakone, dok poseban zakon o zabrani diskriminacije na osnovu pola/roda imaju sve države osim Austrije. Samo u Srbiji i Bugarskoj je lista ličnih svojstava na osnovu kojih je diskriminacija zabranjena otvorena, dok je u ostalim državama lista zatvorena, odnosno, eksplicitno su navedena lična svojstva na osnovu kojih je diskriminacija zabranjena. Zatvorena lista ličnih svojstava može dovesti do toga da određene osobe i grupe ne mogu da ostvare pravo na zaštitu od diskriminacije. Na primer, u Austriji i Bugarskoj nije zabranjena diskriminacija na osnovu rodnog identiteta. Imajući u vidu da je u Bugarskoj otvorena lista ličnih svojstava, to ostavlja mogućnost zaštite osobama koje su izložene diskriminaciji na osnovu svog rodnog identiteta, dok takva mogućnost ne bi postojala u Austriji, zbog zatvorene liste ličnih svojstava. Zatvorena lista ličnih svojstava može da predstavlja problem u slučajevima višestruke diskriminacije, ukoliko je osoba diskriminisana na osnovu nekoliko ličnih svojstava, od kojih je na osnovu nekih diskriminacija zabranjena, dok na osnovu drugih ličnih svojstava nije.

Višestruka diskriminacija je eksplicitno zabranjena u svim posmatranim državama, osim u Francuskoj. Međutim, praksa sudova i tela za ravnopravnost pokazala je da sudovi prihvataju zahteve a telo za ravnopravnost pritužbe zbog diskriminacije na osnovu više ličnih svojstava, odnosno, osnove je moguće kombinovati u zahtevima, a višestruka diskriminacija se utvrđuje u postupcima. Višestruka diskriminacija je u Bugarskoj i u Srbiji definisana kao diskriminacija na osnovu dva ili više ličnih svojstava, a u drugim državama nije definisana. U Austriji i Hrvatskoj zakoni upućuju da se višestruka diskriminacija mora uzeti u obzir prilikom utvrđivanja naknade štete, a u Hrvatskoj i prilikom odmeravanja kazne za prekršaje. U Srbiji i Hrvatskoj je propisano da je višestruka diskriminacija teži oblik diskriminacije, ali za razliku od Hrvatske u kojoj je propisano da se ova okolnost uzima u obzir kod odmeravanja kazne i utvrđivanja naknade štete, u Srbiji nema nikakvih smernica sudovima i Povereniku za zaštitu ravnopravnosti kako da postupaju u slučajevima kada utvrde višestruku diskriminaciju ili bilo koji drugi teži oblik diskriminacije. Nemačka sadrži veoma problematičnu odredbu o višestrukoj diskriminaciji, kojom je propisano da kada postoji nejednak tretman koji je zasnovan na više ličnih svojstava određenog lica, da bi se ovakav tretman opravdao, mora da

se opravda razlog nejednakog tretmana za svako lično svojstvo. Analogno, ova odredba se može tumačiti da i u slučaju kada osoba tvrdi da je izložena višestrukoj diskriminaciji treba da pokaže da je izložena diskriminaciji na osnovu svakog pojedinačnog ličnog svojstva, što dodatno otežava situaciju žrtve diskriminacije, pri čemu postoje situacije intersekcionalne diskriminacije u kojima nije moguće razdvojiti lična svojstva i dokazivati postojanje diskriminacije za svaki osnov pojedinačno. Treba ukazati da je u Bugarskoj propisana obaveza organa javne vlasti da daju prioritet posebnim merama namenjenim žrtvama višestruke diskriminacije u onim oblastima društvenog života u kojim se nalaze u neravnopravnom položaju, a posebno u oblasti obrazovanja i stručnog usavršavanja.

Zakoni posmatranih država ne prave razliku, odnosno, ne zabranjuju intersekcionalnu diskriminaciju, osim u Srbiji gde je zabranjena, a u zakonu je nazvana „ukrštena“ diskriminacija i propisana je kao teži oblik diskriminacije. Međutim, u zakonu se ne pravi razlika između višestruke i intersekcionalne diskriminacije, jer je propisano da je teži oblik diskriminacije, između ostalih, „diskriminacija lica na osnovu dva ili više ličnih svojstava (višestruka ili ukrštena diskriminacija)“, pa se zbog korišćenja veznika „ili“ može zaključiti da je u pitanju isti vid diskriminacije koji ima različite nazive.

U svim državama propisana su pravila o preraspodeli tereta dokazivanja u postupcima za zaštitu od diskriminacije. Takođe, u svim državama postoje nezavisna tela za zaštitu od diskriminacije, koja su nadležna za postupanje po pritužbama u svim slučajevima diskriminacije, osim u Hrvatskoj, u kojoj postoje četiri tela za ravnopravnost, od kojih je jedno nadležno isključivo za postupanje po pritužbama zbog diskriminacije na osnovu pola/roda. O hrvatskim nezavisnim telima za zaštitu od diskriminacije detaljnije je pisano u odeljku 7.3.3. Hrvatske pravobraniteljice imaju potpisan sporazum o međuinstitucionalnoj saradnji,²²⁵¹ kojim je dogovoreno, između ostalog, da će se pravobraniteljice međusobno obaveštavati o predmetima u kojima postoji mogućnost preklapanja nadležnosti ili istovremene odvojene nadležnosti dve ili više institucija i da će razmenjivati informacije, a po potrebi saradivati na rešavanju ovih predmeta.

Francuska i Nemačka nemaju nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost. Bugarska, Nemačka i Srbija imaju strategije i u okviru njih su propisane mere za sprečavanje višestruke

---

²²⁵¹Sporazum o međuinstitucionalnoj suradnji od 10.12.2013. godine

diskriminacije žena, što ukazuje da je problem u ovim državama prepoznat i da se preduzimaju određene mere i aktivnosti u cilju poboljšanja položaja žena iz višestruko diskriminiranih grupa. Austrija ima strategiju za rodnu ravnopravnost koja ne sadrži posebne mere za sprečavanje višestruke diskriminacije žena, već se fokusira uglavnom na uvođenje rodne perspektive (gender mainstreaming) i uvođenje rodno odgovornog budžetiranja. Imajući sve ovo u vidu, može se konstatovati da među sistemima posmatranih država postoje velike sličnosti, te da se njihovi pravni i institucionalni antidiskriminacioni okviri razlikuju samo u pojedinostima koje su predstavljene.

10. PRAKSA MEĐUNARODNIH SUDOVA

U ovom delu ukratko su predstavljeni Sud pravde Evropske unije i Evropski sud za ljudska prava, kao i praksa ova dva suda u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije. Iako su veoma različiti upogledu uloge, nadležnosti i postupaka, ova dva suda imaju veliki međusobni uticaj²²⁵² jer oba suda doprinose razvoju evropskog antidiskriminacionog prava, a u svojim odlukama se oslanjaju i pozivaju na odluke drugog suda, kao i na standarde postavljene međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima.²²⁵³ Praksa ova dva suda nesumnjivo je važna za države članice Evropske unije, a važna je i za Srbiju iz nekoliko razloga.²²⁵⁴ Najpre, to je način uspostavljanja standarda antidiskriminacionog prava, koje se ubrzano i konstantno menja i razvija, zbog čega je važno da i sudovi u Srbiji primenjuju ove standarde. Kada je reč o praksi Evropskog suda za ljudska prava, ona je veoma značajna,²²⁵⁵ jer je Srbija članica Saveta Evrope i ratifikovala je Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao što je već navedeno, pa se građani Srbije mogu obratiti sudu u Strazburu za

---

²²⁵² Opširnije: Slavoljub Carić, „Dodirne tačke u radu međunarodnih sudova u Strazburu i Luksemburgu“, u: Duško Dimitrijević i Branko Miljuš (ur), *Harmonizacija zakonodavstva Republike Srbije sa pravom Evropske unije (II)*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Institut za uporedno pravo i Hans Zajdel Fondacija, Beograd, 2012, str. 577-587

²²⁵³ Opširnije: Tobias Lock, *The European Court of Justice and International Courts*, Oxford Scholarship Online, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199660476.001.0001, November 2015,

²²⁵⁴ Opširnije: Gordana Gasmi i Marija Kostić, „EU Legal Standards on Fundamental Rights – Importance for Serbia“, u: Duško Dimitrijević i Branko Miljuš (ur), *Harmonizacija zakonodavstva Republike Srbije sa pravom Evropske unije (II)*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Institut za uporedno pravo i Hans Zajdel Fondacija, Beograd, 2012, str. 587-604

²²⁵⁵ Opširnije: Dragoljub Popović, „Uticaj Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda na srpsko zakonodavstvo i sudsku praksu“, *Pravni zapisi*, godina II, broj 2, Parvi fakultet Univerziteta Union, Beograd, 2011, str. 343-357

zaštitu svojih prava.²²⁵⁶ S druge strane, Sud pravde Evropske unije još uvek nije institucija kojoj nacionalni sudovi mogu da se obrate, ali s obzirom na činjenicu da je Srbija država kandidatkinja za članstvo u Evropskoj uniji i da se u procesu pristupanja obavezala da će svoje zakonodavstvo uskladiti sa zakonodavstvom EU, praksa Suda pravde je relevantna i za postupke pred sudovima u Srbiji.

10.1. Ukratko o međunarodnim sudovima

Evropski sud za ljudska prava (ESLJP)²²⁵⁷ sa sedištem u Strazburu, osnovan je 1959. godine pod okriljem Saveta Evrope, sa osnovnom nadležnošću odlučivanja o pitanjima tumačenja i primene Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKLJP). Ovaj sud je ustanovljen kao nezavisno, supranacionalno telo, a pojedini autori ga nazivaju Ustavnim sudom Evrope.²²⁵⁸ Evropski sud za ljudska prava primenjuje opšta načela međunarodnog prava, a štiteći ljudska prava i baveći se najrazličitijim pitanjima u vezi sa poštovanjem ljudskih prava u nacionalnim pravnim sistemima, dao je veliki doprinos razvoju međunarodnog prava.²²⁵⁹

Osnovna nadležnost ESLJP je odlučivanje o pitanjima tumačenja i primene EKLJP po predstavkama koje podnose države ugovornice (međudržavna predstavka) ili pojedinci, nevladine organizacije ili grupe lica (pojedinačna predstavka).²²⁶⁰ Odluke ESLJP su

---

²²⁵⁶Tokom 2018. godine, Evropskom sudu za ljudska prava podneto je 2128 predavki protiv Republike Srbije, a komunikacija sa Vladom Republike Srbije obavljena je u 282 slučaja. Više informacija dostupno: Andrijana Bakračević, Statistika prakse Evropskog suda za ljudska prava u odnosu na Srbiju za 2018. godinu, Statistika, 11.2.2019, <http://www.internationallawwatch.com/praksa-evropskog-suda-za-ljudska-prava-u-odnosu-na-srbiju-za-2018-godinu/?i=1>, 25.7.2019. Praksa Evropskog suda za ljudska prava u predmetima protiv Republike Srbije dostupna na internet prezentaciji Vrhovnog kasacionog suda: <https://www.vk.sud.rs/sr-lat/presude-protiv-srbije>.

²²⁵⁷Opširije o Evropskom sudu za ljudska prava: David Harris, Michael O'Boyle and Colin Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights, Second edition*, Oxford University Press, New York, 2009, pp. 811-823; Bernadette Rainey, Elizabeth Wick and Clare Ovey, *The European Convention on Human Rights, Sixth edition*, Oxford University Press, London, 2014, pp. 21-31

²²⁵⁸ Thomas Buergenthal, *Međunarodna ljudska prava u sažetom obliku*, Magistrat Sarajevo i COLPI - Constitutional and Legal Policy Institute Budimpešta, Sarajevo, 1998; Rolv Ryssdall, „The Coming of Age of the European Convention of Human Rights“, *European Human Rights Law Review*, No.18, 1996, p. 22.

²²⁵⁹ Buergenthal, op.cit, 1998, str. 86. Način funkcionisanja ESLJP vremenom se menjao. U periodu nakon usvajanja EKLJP, zaštita garantovanih prava imala je tripartitnu strukturu: predstavke su razmatrali Evropska komisija za ljudska prava, Komitet ministara Saveta Evrope i ESLJP. Usvajanjem Protokola broj 11 uz EKLJP (1994) i njegovim stupanjem na snagu (1998), ukinuta je Evropska komisija za ljudska prava i ustanovljen je stalni sud ESLJP, čija je nadležnost postala obavezna za sve države ugovornice. Opširnije: Marija Draškić, *Praksa Evropskog suda za ljudska prava kao izvor porodičnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015

²²⁶⁰ ESLJP pruža specifičan mehanizam zaštite ljudskih prava, jedinstven u međunarodnom pravnom poretku, imajući u vidu da se pojedinačnim predstavkama građani država članica Saveta Evrope neposredno obraćaju

obavezujuće za države članice, a Komitet ministara se stara o njihovom izvršenju.²²⁶¹ Evropski sud za ljudska prava ima i savetodavnu nadležnost.²²⁶² Sud ima onoliko sudija koliko je država potpisnica, a bira ih Parlamentarna skupština Saveta Evrope sa liste od tri kandidata koje predloži svaka država članica.²²⁶³ Sudije ne predstavljaju svoje države, već su oni priznati pravni stručnjaci koji uživaju visok moralni autoriteti i koji su samostalni i nezavisni u radu.²²⁶⁴

Predmete razmatraju sudija pojedinac, odbor, veće i Veliko veće od 17 sudija.²²⁶⁵ Predstavka treba da bude u pisanoj formi, neophodno je da budu iscrpljeni svi unutrašnji pravni lekovi i mora da bude podneta u roku od šest meseci od kada je doneta pravosnažna odluka u predmetu na koji se predstavka odnosi.²²⁶⁶ Postupak se okončava postizanjem prijateljskog poravnanja²²⁶⁷ ili presudom.²²⁶⁸ Kada ESLJP utvrdi povredu prava iz EKLJP ili protokola uz nju, pružiće pravično zadovoljenje oštećenoj stranci, ukoliko smatra da je potrebno.²²⁶⁹ Protiv presuda ESLJP nije dozvoljena žalba, ali svaka strana može, u roku od tri meseca od donošenja presude veća, da zahteva da predmet razmotri Veliko veće. Veliko veće prihvata zahtev ako se predmet tiče nekog značajnog pitanja vezanog za tumačenje EKLJP ili ozbiljnog pitanja od opšte važnosti. Ako Veliko veće prihvati zahtev, ono odlučuje presudom

---

ESLJP, čime postaju subjekti međunarodnog prava i stranka u postupku pred međunarodnim sudom. Član 34. EKLJP

²²⁶¹ Protokolom broj 14 uz EKLJP, koji je 2010. godine stupio na snagu, regulisan je postupak protiv države koja ne postupi po pravosnažnoj presudi ESLJP. Postupak se pokreće na zahtev Komiteta ministara, a sankcije nisu unapred određene, već je komitetu prepušteno da razmotri mere koje treba preduzeti. Član 46. EKLJP

²²⁶² Komitet ministara može zahtevati od ESLJP savetodavna mišljenja o pravnim pitanjima koja se tiču tumačenja EKLJP ili protokola uz nju, a savetodavna mišljenja daje Veliko veće. Čl. 47-49. i čl. 31b EKLJP

²²⁶³ Savet Evrope trenutno čini 47 država članica. Sudije Evropskog suda za ljudska prava deluju samostalno i ne predstavljaju svoje države. Mandat sudija traje devet godina, bez mogućnosti reizbora, tokom kog vremena se ne smeju baviti poslovima koji su nespojivi s njihovom nezavisnošću i nepristrasnošću.

²²⁶⁴ Čl. 20-23. EKLJP; Opširnije: *Composition of the Court*, Council of Europe, ECHR, <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/judges&c=>, 25.7.2019.

²²⁶⁵ Prikaz toka postupka pred ESLJP dostupan na: *Case processing*, Council of Europe, ECHR, https://echr.coe.int/Documents/Case_processing_ENG.pdf, 25.7.2019. Sudija pojedinac ili odbor jednoglasnom odlukom mogu da proglase predstavku neprihvatljivom, ako se takva odluka može doneti bez daljeg ispitivanja. Odbor može da proglasi predstavku neprihvatljivom i istovremeno da donese presudu o suštini spora, ako je pitanje koje je predmet spora već podrobno elaborirano u sudskoj praksi ESLJP. U protivnom, veće odlučuje o prihvatljivosti i suštini predstavke. Veće može da ustupi predmet Velikom veću, ako se povodom razmatranog predmeta pokrene ozbiljno pitanje od značaja za tumačenje EKLJP ili protokola uz nju, odnosno, ako rešenje pitanja pred većem može da dovede do rezultata koji nije u saglasnosti sa nekom prethodno donetom presudom ESLJP.

²²⁶⁶ Čl. 32-35. EKLJP. Opširnije: Krstić i Marinković, op.cit, 2016, str. 52-59

²²⁶⁷ Čl. 38-39. EKLJP. Prijateljsko poravnanje je nejavni način okončanja postupka. Sud je dužan da uvek bude na raspolaganju stranama u sporu kako bi se postiglo prijateljsko poravnanje zasnovano na poštovanju ljudskih prava ustanovljenih EKLJP ili protokolima uz nju. Ako se postigne prijateljsko poravnanje, ESLJP briše predmet sa liste, odlukom koja sadrži samo kratak opis činjenica i postignutog rešenja.

²²⁶⁸ Krstić i Marinković, op.cit, 2016, str. 71 i 74-76

²²⁶⁹ Čl. 41. EKLJP

koja je konačna i pravosnažna, a ako ga odbije, onda presuda sudskog veća postaje pravosnažna.²²⁷⁰ Presude su obavezujuće za sve države ugovornice, što znači da su one dužne da ih poštuju, a izvršenje presuda nadgleda Komitet ministara.²²⁷¹ ESLJP može obavezati državu da isplati oštećenima sumu novca koja predstavlja pravičnu naknadu za učinjenu povredu, a u situacijama kada isplata novčanog iznosa ne može da ispravi posledice kršenja ljudskih prava, sud će odrediti preduzimanje individualnih mera,²²⁷² odnosno, opštih mera²²⁷³ u situacijama kada utvrdi postojanje sistemskih povreda.²²⁷⁴

Sud pravde Evropske Unije²²⁷⁵ jedan je od osnovnih organa EU, sa sedištem u Luksemburgu²²⁷⁶ i sastoji se od Suda pravde i Opšteg suda.²²⁷⁷ Sud pravde EU tumači pravo EU, vodi računa da je ono ujednačeno primenjeno u svim zemljama članicama i rešava pravne sporove između zemalja članica i institucija EU.²²⁷⁸ Sud, takođe, odlučuje u postupcima koje pojedinci, preduzeća i organizacije pokreću protiv institucija EU, ako smatraju da su im uskraćena individualna prava garantovana pravom EU.²²⁷⁹ Sud pravde, na zahtev nacionalnih sudova, presudom daje tumačenje Ugovora i zakona EU.²²⁸⁰ Ova presuda je konačna i ima jaču pravnu snagu od presuda vrhovnih sudova država članica.²²⁸¹ Presude Suda pravde imaju

---

²²⁷⁰Čl. 42-44. EKLJP

²²⁷¹Član 46. EKLJP

²²⁷²Na primer, ponavljanje domaćeg sudskog postupka, ostvarivanje kontakta između deteta i jednog roditelja.

²²⁷³Na primer, izmene zakona ili promenu precedentnog prava (anglosaksonski pravni sistem)

²²⁷⁴Ana Knežević Bojović i dr, *Zabrana diskriminacije: Odabrane presude Evropskog suda za ljudska prava i Evropskog suda pravde*, Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2013, str. 19

²²⁷⁵Opširnije o Sudu pravde Evropske unije: Damian Chalmers et al, *European Union Law. Text and Materials*, Cambridge University Press, New York, 2006, pp. 120-122; Paul Craige and Gráinne Búrca, *EU Law – Text, Cases and Material*, Fifth Edition, Oxford University Press, New York, 2011, pp. 58-66. Više informacija o Sudu pravde Evropske unije dostupno na: https://curia.europa.eu/jcms/jcms/j_6/en/, 21.5.2019

²²⁷⁶Trenutni naziv sud ima od Lisabonskog ugovora (2009), dok je ranije bio poznat kao Sud evropskih zajednica, odnosno, Evropski sud pravde. Sud je osnovan Rimskim ugovorom (1952).

²²⁷⁷Sudu pravde je 1989. godine dodat Prvostepeni sud (Sud prve instance), radi rasterećivanja rada Evropskog suda, koji je Lisabonskim ugovorom preimenovan u Opšti sud. Osnivanjem ovog suda nije proširena nadležnost Suda pravde, već je deo postupaka koji se tada vodio samo u jednom stepenu postao dvostepeni.

²²⁷⁸ *Presentation*, Court of Justice, https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/en/#competences, 21.5.2019; *Court of Justice of the European Union*, European Union, https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/court-justice_en, 21.5.2019.

²²⁷⁹Sud rešava sporove između organa EU, između tih organa i država članica, odlučuje u upravnim sporovima (kontrola zakonitosti akata organa EU), građanskim sporovima (odluke o naknadi štete koju su prouzrokovali organi ili službenici EU u vršenju svojih dužnosti), disciplinskim tj. radnopravnim sporovima između EU i njenih službenika.

²²⁸⁰Opširnije: Geoffrey Garrett, Daniel Kelemen and Heiner Schulz H, „The European Court of Justice, National Governments, and the Legal Integration in the European Union“, *International Organization*, Vol.52, No.1, 1998, pp. 149-176; Karen J. Alter, *Establishing the Supremacy of European Law-Making of an International Rule of Law in Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2001

²²⁸¹Odluke Suda pravde obavezne su za države članice. Ukoliko Komisija oceni da država članica nije donela mere za izvršenje odluke Suda pravde, posle prethodnog upozorenja, Komisija može da o tome obavesti Sud pravde i predloži novčanu kaznu.

snagu izvora prava, što znači da sud ima i sudsku i zakonodavnu funkciju.²²⁸² Sud pravde ima 28 sudija i 11 opštih pravobranilaca (*advocate general*).²²⁸³ Sudije postavljaju vlade država članica, nakon konsultacija sa Odborom koji daje mišljenja o ispunjenosti uslova.²²⁸⁴ Sud sudi u punom sastavu, Velikom veću od 15 sudija ili veću od 3 do 5 sudija.²²⁸⁵ Postoje dve osnovne vrste postupaka pred Sudom pravde EU – postupak po prethodnom pitanju i postupak po tužbama. Postupak po prethodnom pitanju vodi se kada se u postupku pred nacionalnim sudom države članice pojavilo pitanje u vezi sa tumačenjem Ugovora o EU, sekundarnog zakonodavstva EU ili statuta tela osnovanih aktima Saveta EU.

Odluke o prethodnim pitanjima, na zahtev nacionalnih sudova,²²⁸⁶ Sud pravde daje u vidu tumačenja prava EU i njegovog dejstva na interne propise država članica i u obliku mišljenja o valjanosti akata organa EU. Sud pravde ne rešava spor u meritumu, već samo rešava prethodno pitanje, dok se postupak o konkretnom predmetu vodi pred nacionalnim sudom države članice.²²⁸⁷ Velika zastupljenost odluka Suda pravde o prethodnim pitanjima²²⁸⁸ je

---

²²⁸² Sud nije ovlašćen da neposredno poništava ili ukida zakonske ili druge akte država članica i nije deo sudskog sistema država članica, već ima nadnacionalni karakter i može svojim odlukama da ustanovljava prava i obaveze za same države članice, kao i za fizička i pravna lica država članica. Opširnije: Gunnar Beck, *Judicial Activism in the Court of Justice of the EU*, University of Queensland Law Journal No. 36, 2017, pp. 333; Richard Ekins i Graham Gee, *Putting Judicial Power in its Place*, University of Queensland Law Journal No. 36(2), 2017, pp. 375

²²⁸³ Osnovna funkcija opštih pravobranilaca je da nezavisno i nepristrasno daju Sudu pravde mišljenje o predmetima, koje sud nije obavezan da prihvati, ali ih u velikom broju slučajeva prihvata i u poslednje vreme često se i u presudama izričito poziva na njihova mišljenja. Opširnije: Marina Matić i Zvonko Marinković, *Pravosudni sistem EU*, Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2011, str. 15-16

²²⁸⁴ Biraju se na period od 6 godina sa mogućnošću reizbora. Sud pravde EU sastavljen je od po jednog sudije iz svake države članice. Sudije se biraju iz redova osoba „čija nezavisnost je izvan svake sumnje i koji poseduju kvalifikacije za izbor na najviša sudska zvanja u svojim državama ili su pravni savetnici priznatih sposobnosti“ – član 253. Ugovora o funkcionisanju EU. Neke države članice su za sudije birale istaknute profesore, dok su druge predlagale nacionalne sudije ili poznate advokate. Ima autora koji smatraju da način izbora sudija nije adekvatan, te da osim nedovoljne nezavisnosti, ovakav način izbora sudija onemogućava pripadnike rasnih i etničkih manjina da postanu sudije. Opširnije: Iyiola Solanke, „Independence and Diversity in the European Court of Justice“, *Columbia Journal of European Law*, Vol. 15, No. 1, 2009, pp. 89-121

²²⁸⁵ U punom sastavu sud odlučuje u posebnim slučajevima propisanim Statutom Suda pravde, kao i kada se odlučuje o slučaju od posebnog značaja. U Velikom veću sudi kada država/institucija to zahteva ili kada se radi o posebno kompleksnom ili važnom predmetu. Svi ostali slučajevi rešavaju se pred većem od 3 do 5 sudija. Trenutno Opšti sud ima 46 sudija, ali će se ovaj broj povećati tokom 2019. godine na 56 sudija, odnosno, po dvoje iz svake države članice. Opširnije: Court of Justice, *General Court*, https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7033/en/, 21.5.2019.

²²⁸⁶ Niži nacionalni sud može pokrenuti postupak po prethodnom pitanju, ako proceni da je to potrebno za donošenje presude. Nasuprot tome, vrhovni nacionalni sud (sud poslednje instance) obavezan je da pokrene takav postupak, ako se preliminarno pitanje postavi u postupku pred njim.

²²⁸⁷ U članu 177. Ugovora utvrđena je lista prethodnih pitanja: tumačenje Ugovora, valjanost i tumačenje akata koje su odneli organi EU (Komisija i Savet) i Evropska centralna banka i tumačenje statuta tela osnovanih aktom Saveta, ako to ovi statuti predviđaju.

²²⁸⁸ Na primer, u 2018. godini, Sud pravde je zaprimio 849 novih predmeta, od kojih je predmeta za rešavanje prethodnog pitanja bilo 568, u 2017. broj predmeta bio je 739, od toga 533 prethodnih pitanja, dok je 2016. godine ovaj odnos bio 704 novih predmeta, a 470 predmeta za rešavanje prethodnog pitanja. Podaci preuzeti iz: *Annual Report 2018 – The year in review*, Court of Justice of the European Union, Luxembourg, 2019, str. 42;

rezultat potrebe ujednačene primene prava EU u državama članicama.²²⁸⁹ Druga vrsta postupka pred Sudom pravde EU je postupak po direktnim tužbama (eng. *direct actions*).²²⁹⁰

10.2. Praksa Evropskog suda za ljudska prava u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije

Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i Protokolom br. 12 uz konvenciju, propisana su mnoga lična svojstva na osnovu kojih je diskriminacija zabranjena, o čemu je više bilo reči u poglavlju 6. Iako višestruka diskriminacija nije izričito zabranjena, veliki broj nabrojanih ličnih svojstava uz otvorenu listu ličnih svojstava, omogućava podnošenje predstavke zbog višestruke, odnosno, intersekcionalne diskriminacije. Međutim, ESLJP ne koristi izraze višestruka i intersekcionalna diskriminacija.²²⁹¹ Pojedini autori smatraju da je otvorena lista ličnih svojstava mogućnost koju ESLJP treba da iskoristi na način da ovu odredbu ne svodi samo na lična svojstva, nego da razmatra osnovne sistemske probleme koji dovode do društvenih nejednakosti, posebno prilikom razmatranja složenih oblika nejednakog tretmana, kao u slučajevima višestruke i intersekcionalne diskriminacije.²²⁹² U nekoliko novijih slučajeva koji su predstavljeni u ovom radu, ESLJP implicitno prihvata koncept višestruke diskriminacije, između ostalog i zbog konstantnog pritiska u *amicus curiae* podnescima, odnosno, kroz intervencije treće strane u postupcima koji se vode pred ESLJP. Iako i dalje ne koristi izraze višestruka i intersekcionalna

---

Annual Report 2017 – The year in review, Court of Justice of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 36; *Annual Report 2016 – Judicial Activity*, Court of Justice of the European Union, Luxembourg, 2018, str. 13

²²⁸⁹ Direktivama Saveta određen je cilj koji treba ostvariti u domenu koji direktive regulišu, a državama članicama je prepušteno odlučivanje o načinu, oblicima i sredstvima sprovođenja uputstava, te se stoga javlja sve češća potreba donošenja odluka Suda pravde o prethodnim pitanjima, tj. tumačenju akata Saveta i Komisije, shodno čl. 177. Ugovora

²²⁹⁰ U kategoriju sporova po direktnim tužbama, između ostalih, spadaju sporovi koje pokreće Komisija ili drugi organ EU i države članice o sledećim pitanjima: neispunjavanje obaveza država članica koje proističu iz konstitutivnog Ugovora (169-171); nečinjenje ili propuštanje organa EU da preduzmu mere protiv kršenja Ugovora (čl. 175-176); sporovi između EU i njenih službenika (čl. 179, radnopravni sporovi). Postupak se sastoji iz pisanog i usmenog dela, a podeljen je na četiri faze: pisani postupak, pripremno istraživanje, usmeni pretres i donošenje presude. Pisani deo postupka obuhvata obaveštenja strankama i organima EU čije su odluke predmet spora i dostavljanje dokumentacije. Usmeni deo postupka se odnosi na čitanje izveštaja sudije izvestioca, saslušanje stranaka, pravnih zastupnika, svedoka ili eksperata (ako je potrebno) i iznošenje obrazloženog mišljenja opšteg pravobranioca.

²²⁹¹ *Handbook on European non-discrimination law*, 2018 edition, op.cit, 2018, str. 60-61

²²⁹² Janneke Gerards, „The Discrimination Grounds of Article 14 of the European Convention on Human Rights“, *Human Rights Law Review* 13:1, 2013, pp. 99-124

diskriminacija u obrazloženjima, evidentno je da prihvata razmatranje višestrukih osnova diskriminacije.²²⁹³

U predmetu *Vrontou protiv Kipra (33631/06)*,²²⁹⁴ sud je utvrdio diskriminaciju na osnovu pola, a u obrazloženju se pozvao na tradicionalne rodne uloge žena i muškaraca. Na Kipru je 1974. godine uvedena pomoć za raseljena lica (izbeglička legitimacija), kojom su se ostvarivale mnoge beneficije, uključujući i podršku u obezbeđivanju stanovanja. Podnositeljka pritužbe je državljanka Kipra koja je 2002. godine zatražila izdavanje izbegličke legitimacije, ali joj je zahtev odbijen jer joj je majka bila raseljeno lice. Naime, deca i žene imaju mogućnost da dobiju izbegličku legitimaciju na osnovu statusa raseljenog lica oca/muža, dok su deca i muževi raseljenih majki/žena izričito izuzeti od dobijanja izbegličke legitimacije. U predstavci ESLJP ona je ukazala na diskriminaciju u vezi sa proizvoljnim i neopravdanim ograničavanjem ovog prava na decu raseljenih muškaraca, te da isticanje rodnih razlika i uloge muškaraca kao hranitelja (glava) porodice nije razumno opravdanje za različit tretman. Navela je i da su deca raseljenih žena u daleko lošijem položaju od dece raseljenih muškaraca, s obzirom da tradicionalno i generalno žene imaju manje plate i teže se zapošljavaju od muškaraca na Kipru, posebno zbog nemogućnosti usklađivanja porodičnih i poslovnih obaveza. U svom odgovoru, predstavnici Kipra istakli su da su se u vreme donošenja propisa, prvenstveno o porodici brinuli muškarci kao hranitelji porodice, pa bi „uključivanjem u ovu meru socijalne podrške dece raseljenih žena u okviru ograničenih javnih sredstava, nesrazmerno bila pogođena deca raseljenih muškaraca, s obzirom da ova prva deca finansijski ne zavise od majki, već od očeva koji nisu interno raseljeni, te samim tim nisu u teškom položaju raseljeništa što je osnov ove državne mere.“ Kipar smatra da je različit tretman u ovom slučaju objektivno i razumno opravdan, s obzirom da je mera imala legitiman cilj da pruži podršku onima koji su u najvećoj potrebi, imajući u vidu društvene uslove i budžetske restrikcije.

Evropski sud za ljudska prava utvrdio je diskriminaciju na osnovu pola,²²⁹⁵ ukazujući da je u slučaju pravljenja razlike između muškaraca i žena, vrlo teško opravdati nejednak tretman jer opšte pretpostavke, tradicija ili preovlađujući društveni stavovi nisu opravdanje za nejednak

---

²²⁹³ *Handbook on European non-discrimination law, 2018 edition*, op.cit, 2018, str. 61

²²⁹⁴ Presuda ESLJP, *Vrontou v. Cyprus*, predstavka br. 33631/06

²²⁹⁵ Utvrđena je povreda člana 14. EKLJP u vezi sa članom 1. Protokola 1 i povreda člana 13. EKLJP. ESLJP dodelio je iznos od 21.500 eura kao izgublenu materijalnu dobit za podršku za stanovanje koju bi podnositeljka predstavke dobila da nije bila diskriminisana, 4.000 eura nematerijalne štete kao posledice diskriminacije i 6.981 eura na ime troškova postupka pred Vrhovnim sudom Kipra.

tretman, te je državama zabranjeno da nameću tradicionalne rodne uloge, poput nadređene uloge muškarca i podređene uloge žene u porodici, kao što je u konkretnom slučaju navod da su muškarci primarni hranitelji porodice. ESLJP ukazuje da je neprihvatljivo tretiranje raseljenih žena kao nekoga ko ne može da ispuni ulogu hranitelja porodice, čak i ako ovakve uloge oslikavaju ruralni Kipar u vreme kada je mera usvojena. Pored toga, deca raseljenih muškaraca imaju iste ili slične potrebe kao deca raseljenih žena, a ograničeni resursi i potreba za određivanjem prioriteta nisu objektivni i razumni razlozi za isključivanje dece raseljenih žena iz mere socijalne zaštite.

Iako ovo nije tipičan primer višestruke diskriminacije žena, veoma je pozitivno to što se ESLJP osvrnuo na tradicionalne rodne stereotipe u vezi sa ulogama žena i muškaraca u porodici i u društvu. Takvo obrazloženje suda otvara mogućnost korišćenja intersekcionalnog pristupa u drugim predmetima.

Nekoliko predmeta koji se odnose na žene sa invaliditetom bilo je pred ESLJP. Ni u jednom od ovih slučajeva sud se nije osvrnuo na posebno nepovoljan društveni položaj žena sa invaliditetom, iako je za to bilo i osnova i mogućnosti.

U slučaju *X i Y protiv Holandije (8978/80)*,²²⁹⁶ podnositeljka pritužbe Y je devojčica sa mentalnim invaliditetom, koja živi u domu za decu sa invaliditetom. Rođak direktora doma silovao je Y, neposredno posle njenog 16. rođendana. X, njen otac, prijavio je silovanje policiji, s obzirom da ona to nije mogla samostalno da uradi. Javni tužilac je odlučio da ne pokreće postupak protiv silovatelja, uz uslov da ne počini slično delo u naredne dve godine, na šta se otac podnositeljke pritužbe žalio i tražio pokretanje krivičnog postupka. Žalba je odbačena, jer po tadašnjem zakonu Holandije žrtve koje imaju preko 16 godina moraju same da prijave krivično delo, odnosno, nema mogućnost da to urade roditelji u ime deteta. Holandija je navela da mere zaštite osoba sa invaliditetom mogu dovesti do neproporcionalnog paternalizma i nenamernog mešanja u druge aspekte prava na privatni i seksualni život, odnosno, da je teško propisati odgovarajuću zaštitu osoba sa mentalnim invaliditetom u krivičnom zakonodavstvu. Pored toga, navedeno je da su podnositeljka predstavke i njen otac mogli da ostvare pravo nanaknadu štete u građanskom postupku. ESLJP je ukazao da građanskopravna zaštita nije dovoljna kada su povređena osnovna prava i

---

²²⁹⁶ Presuda ESLJP, *X. and Y. v. The Netherlands*, predstavka br. 8978/80

suštinski aspekti privatnog života. Sud je utvrdio da podnositeljka predstavke nije imala delotvornu pravnu zaštitu kao žrtva silovanja, zbog čega je i utvrdio povredu prava.²²⁹⁷

U predmetu *Çam protiv Turske (51500/08)*,²²⁹⁸ u pitanju je bila slepa mlada žena, koja je 2004. godine položila prijemni ispit za muzičku akademiju u Istanbulu, ali je njen zahtev za upis odbijen jer nije ispunjavala uslove u pogledu zdravstvene sposobnosti. Naime, ona je priložila lekarsku potvrdu sa mišljenjem da je sposobna da prati nastavu kojane zahteva korišćenje vida, ali je akademija odbila njen zahtev za upis konstatujući da nema nastave za koju nije potreban vid. U predstavci ESLJP podnositeljka je navela da je diskriminisana zato što je slepa, te da joj je uskraćeno pravo na obrazovanje. U svom odgovoru, između ostalog, Turska je navela da joj nije odbijen upis zbog invaliditeta, već zato što je propustila da priloži neophodnu i validnu dokumentaciju u zahtevanom roku (lekarsku potvrdu da je sposobna za pohađanje nastave).

Sud je utvrdio da je podnositeljki predstavke, bez objektivnog i razumnog opravdanja, uskraćeno pravo na muzičko obrazovanje.²²⁹⁹ ESLJP u odluci ukazuje da su svi kandidati imali obavezu da dostave potvrdu o zdravstvenom stanju, ali da ne treba zanemariti učinak takvog uslova na osobe s invaliditetom. U konkretnom slučaju, podnositeljka predstavke u potpunosti je ispunjavala uslove upisa na akademiju, s obzirom da je položila prijemni ispit, pa je jedini razlog što joj je odbijen upis njen invaliditet. Pored zabrane diskriminacije, u ovoj odluci ESLJP se bavi razumnim prilagođavanjem i pozitivnim obavezama države u pogledu omogućavanja studentima sa invaliditetom da imaju pristup obrazovanju na jednakim osnovama sa drugim studentima. ESLJP ukazao je Turskoj da mora posvetiti posebnu pažnju posledicama koje propisi mogu imati nanajranjivije grupe, uz ukazivanje na posebnu osetljivost dece sa invaliditetom. Međutim, sud nije analizirao položaj devojčica i žena sa invaliditetom, ni generalno u društvu ni u pogledu obrazovanja, koji bi u konkretnom slučaju mogao biti relevantan, imajući u vidu višestruku diskriminaciju kojoj su devojčice i žene sa invaliditetom širom sveta izložene.

---

²²⁹⁷ESLJP je utvrdio povredu člana 8. EKLJP. Nakon ove odluke, Holandija je dopunila krivično zakonodavstvo i propisala mogućnost da zakonski zastupnik podnese krivičnu prijavu u ovakvim slučajevima.

²²⁹⁸Presuda ESLJP, *Çam v. Turkey*, predstavka br. 51500/08

²²⁹⁹Povređa člana 14. EKLJP u vezi s čl. 2. Protokola 1. ESLJP dosudio je 10.000 evra na ime nematerijalne štete i 3.000,00 evra na ime troškova postupka

Još jedan slučaj pred ESLJP odnosio se na ženu sa invaliditetom. U predmetu *Di Trizio protiv Švajcarske (7186/09)*,²³⁰⁰ švajcarska Kancelarija za invalidsko osiguranje prekinula je isplatu naknade zbog invaliditeta podnositeljki predstavke, nakon što je ona rodila blizance. Ona je zbog problema sa kičmom dala otkaz, kada je ostvarila naknadu zbog invaliditeta u iznosu od 50% od punog iznosa te naknade. Nakon toga je rodila blizance i počela da radi sa nepunim radnim vremenom (pola radnog vremena), a prilikom procene osnovanosti socijalnog davanja, vlasti su zaključile da bi ona, čak i da nema invaliditet, radila sa nepunim radnim vremenom jer mora da se brine o deci i domaćinstvu, zbog čega joj je ukinuta naknada. Za procenu je korišćena tzv. kombinovana metoda, koja se primenjuje samo u slučajevima zaposlenja sa nepunim radnim vremenom, koja je uvedena sa ciljem zaštite žena od nesrazmernog napora da usklade radni odnos sa poslovima u domaćinstvu. Evropski sud za ljudska prava je ukazao na nesrazmernu primenu kombinovane metode procene osnovanosti socijalnih davanja na žene (98%), posebno na majke, te je veoma teško prihvatiti i opravdati korišćenje ove metode, jer postoji mogućnost da je u pitanju indirektna diskriminacija žena. Evropski sud za ljudska prava nije prihvatio kao razumno opravdanje pretpostavku švajcarskih vlasti da bi podnositeljka predstavke svakako smanjila broj radnih sati na poslu kako bi se posvetila deci i domaćinstvu, bez obzira nanjenu invaliditet, pa je utvrdio diskriminaciju.²³⁰¹

Podnositeljka predstavke u predmetu *B.S. protiv Španije (47159/08)*²³⁰² poreklom je iz Nigerije, ima boravište u Španiji i radi u prostituciji. Obratila se sudu navodeći da je španska policija maltretirala fizički i psihički zbog njene rase, pola i profesije kojom se bavi. Navela je da se prema drugim ženama u prostituciji, koje su evropskog porekla, policija ne ponaša na isti način, odnosno, da druge žene nisu žrtve čestih policijskih provera, niti rasističkih i seksističkih uvreda (na primer, nazivali su je „crnom kurvom“). Sud je sproveo površnu istragu, nisu prihvatili njene dokazne predloge niti svedoke koje je predložila, a nisu razmatrali ni njene navode o rasnoj diskriminaciji i nasilju. Evropski sud za ljudska prava je ukazao da španski sud nije delotvorno istražio slučaj, a posebno nije posvetio neophodnu pažnju utvrđivanju diskriminatornih motiva rasizma, predrasuda ili etničke mržnje.²³⁰³ Sud je naglasio da španski sud nije uvažio činjenicu posebno osetljivog položaja žena poreklom iz Afrike u prostituciji, zbog čega je bilo potrebno detaljnije ispitati navode o rasističkim i

---

²³⁰⁰ Presuda ESLJP, *Di Trizzio v. Switzerland*, predstavka br. 7186/09

²³⁰¹ Povreda člana 14. u vezi sa članom 8. EKLJP. Dosudio je 5.000 evra za nematerijalnu štetu i 24.000 evra za troškove postupaka.

²³⁰² Presuda ESLJP, *B.S. v. Spain*, predstavka br. 47159/08

²³⁰³ Sud je utvrdio povredu člana 14. EKLJP u vezi sa članom 3. i dosudio iznos od 30.000 evra na ime nematerijalne štete 1.840 evra za materijalnu štetu.

seksističkim izjavama. Prema stavu ESLJP, uvek kada se istražuju slučajevi nasilja, nacionalni sudovi treba da utvrde da li su dela potencijalno bila motivisana mržnjom. AIRE centar iz Londona i Evropska socijalna istraživačka jedinica Univerziteta u Barseloni podneli su podneske ESLJP i dostavili podatke o evropskim inicijativama za suzbijanje višestruke diskriminacije, kao i o značaju preispitivanja slučajeva interseksionalne diskriminacije, kao celine, bez podele na pojedinačne zaštićene osnove.

U konkretnom slučaju, ESLJP se osvrnuo na položaj podnositeljke pritužbe koja je poreklom iz Afrike i bavi se seksualnim radom, što jeste pristup zasnovan na višestrukim osnovima diskriminacije, ali nije upotrebio izraz „višestruka“ ili „interseksionalna“ diskriminacija. Sud je primenio kontekstualni pristup jer je u ispitivanju diskriminacije uzeo u obzir međusobni uticaj različitih osnova diskriminacije (pol/rod, rasa, status strankinje, nacionalno poreklo i učešće u prostituciji) na konkretnu situaciju podnositeljke pritužbe i u opštem kontekstu atmosfere u španskom društvu.

Dva slučaja pred ESLJP su se vodila u vezi sa prisilnom sterilizacijom Romkinja.²³⁰⁴ U slučaju *V.C. protiv Slovačke (18968/07)*,²³⁰⁵ podnositeljka predstavke je sterilisana, nakon porođaja sa drugim detetom. U medicinskoj dokumentaciji je jasno bilo navedeno da je u pitanju Romkinja, što nije praksa za žene većinskog porekla u Slovačkoj. U dokumentaciji je bio i zahtev za sterilizaciju koji je ona potpisala, ali je ona u postupku navela da nije razumela termin „sterilizacija“, kao i da je dokument o pristanku potpisala u toku samog porođaja i nakon što joj je rečeno da bi mogla da umre ako ponovo zatrudni. Nakon medicinskog zahvata, podnositeljka je imala jak posttraumatski stres, simptome lažne trudnoće, bila je isključena iz zajednice, a muž ju je ostavio jer više nije mogla da rađa. Nacionalni prvostepeni sud je konstatovao da njeno stanje nije nepovratno narušeno, s obzirom da i dalje postoji mogućnosti vantelesne oplodnje, a apelacioni sud je potvrdio odluku, navodeći da procedura nije bila protivpravna. Nakon što joj je odbijena ustavna žalba, podnositeljka pritužbe podnela je predstavku ESLJP, između ostalog navodeći da je diskriminisana jer je pripadnica romske manjina i zato što je žena.

---

²³⁰⁴ Opširnije o prinudnoj sterilizaciji Romkinja: Gwendolyn Albert and Marek Szilvasi, „Intersectional Discrimination of Romani Women Forcibly Sterilized in the Former Czechoslovakia and Czech Republic“, *Health and Human Rights Journal*, Volume 19 No. 2, 2017; Christina Zampas and Adriana Lamačkova, „Forced and Coerced Sterilization of Women in Europe“, *International Journal of Gynecology & Obstetrics*, Vol. 114, 2011, pp. 163-166; FIGO Guidelines on sterilisation of women, <https://www.ifhro.org/news/new-figo-guidelines-on-sterilisation-of-women-released/>, 4.5.2019.

²³⁰⁵ Presuda ESLJP, *V.C. v. Slovakia*, predstavka br. 18968/07

Evropski sud za ljudska prava je ukazao da sterilizacija bez informisanog pristanka predstavlja grubo narušavanje telesnog integriteta podnositeljke predstavke, oduzimajući joj mogućnost rađanja, pri čemu zahvat nije bio od takve medicinske nužde da bi se mogao zaobići adekvatan i informisan pristanak pacijentkinje, uz osvrtnje na psihološke posledice medicinskog zahvata.²³⁰⁶ Međutim, sud nije razmatrao pitanje sterilizacije u kontekstu opresije žena, imajući u vidu da je u pitanju praksa koja pogađa skoro isključivo žene,²³⁰⁷ niti u kontekstu istorijata odnosa Slovačke (prethodno Čehoslovačke) prema romskoj populaciji, posebno prema Romkinjama koje su u prošlosti bile žrtve prinudne sterilizacije.²³⁰⁸ Evropski sud za ljudska prava konstatuje da materijali koji su podneti sudu ukazuju da praksa sterilizacije bez prethodnog informisanog pristanka pogađa „ranjive pojedince iz različitih etničkih grupa“, ali da dokazi koji su predočeni nisu dovoljni da ubede sud da su doktori postupali u lošoj veri, sa namerom lošeg postupanja prema podnositeljki pritužbe, niti su dovoljni da ubede sud da je postupanje osoblja bolnice bilo organizovano i rasno motivisano. Zbog toga ESLJP nije zasebno razmatrao povredu zabrane diskriminacije, već je ovo pitanje razmotreno u okviru povrede prava na privatni i porodični život, te je utvrdio povredu ovog prava i naveo da je Slovačka odgovorna jer nije posebnu pažnju posvetila reproduktivnom zdravlju Romkinja.

Sutkinja Mijović je izdvojila mišljenje,²³⁰⁹ smatrajući da je veće trebalo da razmatra povredu zabrane diskriminacije iz člana 14. EKLJP i da je utvrdi u konkretnom slučaju. Smatra da je diskriminacija suština predstavke, a da veće tome nije pridalo pažnju. Ukazala je da činjenice utvrđene u postupku pokazuju da se u medicinske kartone upisuje romsko poreklo pacijentkinja, te da je apsolutno neprihvatljiv argument Slovačke da je to izraz težnje da se posveti „posebna pažnja“ ovoj osetljivoj grupi korisnica zdravstvene i socijalne zaštite, imajući u vidu da je posebna pažnja bila sterilizacija. Sutkinja ukazuje da se ovaj predmet ne sme svesti na individualni slučaj, uz podsećanje da je zvanična politika države pod

---

²³⁰⁶Utvrđena je povreda čl. 3. i 8. EKLJP. Sud je dosudio iznos od 31.000 evra na ime nematerijalne štete i naknadu materijalne štete u iznosu 12.000 evra

²³⁰⁷U pitanju je praksa koja pogađa skoro isključivo žene iz marginalizovanih društvenih grupa, kao što su žene sa invaliditetom, žene iz manjinskih etničkih zajednica, siromašne žene, žene koje žive sa HIV/AIDS-om. Opširnije: Priti Patel, „Forced sterilization of women as discrimination“, *Public Health Reviews*, 38:15, 2017, dostupno na: <https://publichealthreviews.biomedcentral.com/articles/10.1186/s40985-017-0060-9>, 23.3.2019.

²³⁰⁸Opširnije o praksama sterilizacije Romkinja u Čehoslovačkoj: *Body and Soul: Forced Sterilization and Other Assaults on Roma Reproductive Freedom*, Poradnja pre obćianske a ľudské práva and Center for Reproductive Rights, Košice, 2003, str. 41-48

²³⁰⁹ ESLJP, *Dissenting Opinion of judge Mijović in Case V.C. v. Slovakia*

komunističkim režimom bila sterilizacija Romkinja, regulisana posebnim Pravilnikom o sterilizaciji (1972) tadašnjeg ministarstva nadležnog za zdravlje, te da takva politika ima danas recidive u praksi. Ona je istakla i poslednji izveštaj Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije (ECRI) u kome je izražena posebna briga oko navoda o redovnom podvrgavanju Romkinja sterilizaciji bez njihovog punog i informisanog pristanka. Sutkinja Mijović smatra da činjenica da ovakvih postupaka ima pred ESLJP, samo potkrepljuje njen stav da sterilizacija Romkinja nije puka slučajnost, već posledica duboko ukorenjenih negativnih stavova prema Romkinjama u Slovačkoj. Ona smatra da je u pitanju diskriminacija na osnovu etničkog porekla, odnosno, ne diskutuje u izdvojenom mišljenju višestruku diskriminaciju kojoj su izložene Romkinje, ne samo na osnovu etničke pripadnosti već i na osnovu pola/roda.

Slično kao i u prethodnom slučaju, u predmetu *N.B. protiv Slovačke (29518/10)*²³¹⁰ podnositeljka predstavke bila je sterilisana u državnoj bolnici kada je imala 17 godina, dok je još uvek bila maloletna, bez pristanka staratelja, što je neophodno prema zakonu Slovačke. Navela je da je bila prinuđena da potpiše pristanak na takav zahvat dok je bila pod dejstvom lekova za smirenje, da je bila segregisana u bolnici zbog svog romskog porekla, kao i da je odluka da ona bude sterilisana duboko diskriminatorna na osnovu njenog etničkog porekla i pola. Kao posledice ovog zahvata, podnositeljka je pretrpela duševne i fizičke patnje i bila je izopštena iz svoje porodice i zajednice. Sud se pozvao na predmet *V.C. protiv Slovačke* i nije smatrao da je neophodno da se upušta u ocenu povrede zabrane diskriminacije. Evropski sud za ljudska prava posebno se osvrnuo na pitanje pristanka na operaciju, s obzirom na stanje podnositeljke predstavke, koja je bila prinuđena na pristanak imajući u vidu da je bila pri porođaju, da su njene spoznajne sposobnosti bile umanjene zbog lekova, te je pogrešno informisanje o neophodnosti zahvata za spasavanje njenog života i zdravlja, gruba povreda telesnog integriteta i nepoštovanje ljudskog dostojanstva.²³¹¹ Takođe, sud smatra da dostupne informacije ne upućuju na to da je medicinsko osoblje, iako je grubo narušilo njenu slobodu da odluči o zahvatu kroz informisani pristanak, postupalo sa namerom da povredi podnositeljku, niti da su lekari postupali u lošoj veri, niti da je sterilizacija bila deo neke organizovane strategije, ni da je postupanje osoblja bolnice rasistički motivisano.

---

²³¹⁰ Presuda ESLJP, *N.B. v. Slovakia*, predstavka br. 29518/10

²³¹¹ Sud je utvrdio povredu čl. 3. i 8. EKLJP i dosudio naknadu nematerijalne štete u iznosu od 25.000 evra i naknadu materijalnih troškova u iznosu 5.000 evra

Evropski sud za ljudska prava podseća da je u prethodnim presudama ustanovio da sterilizacija žena bez njihovog informisanog pristanka ugrožava osetljive pripadnice različitih etničkih grupa, posebno Romkinje. Iako ovakav stav suda ukazuje da je predmet razmatran u odnosu na nekoliko ličnih svojstava, sud nije utvrdio diskriminaciju, niti se bavio navodima o višestrukoj diskriminaciji na koju je jasno ukazala podnositeljka predstavke. Pored toga, ESLJP samo se osvrnuo na starosno doba podnositeljke predstavke, navodeći da je sterilizacija pogubna po reproduktivni kapacitet žene, posebno ako se ima u vidu da je podnositeljka u „ranoj fazi reproduktivnog života“. Nesporno je da je u pitanju veoma mlada žena, koja u momentu sterilizacije nije bila punoletna, ali sud se ne osvrće na njeno starosno doba ni u jednom aspektu, osim u vezi sa njenim reproduktivnim mogućnostima, podržavajući na taj način implicitno patrijarhalne stereotipe o primarnoj ulozi žena u društvu.

S obzirom na veliku muslimansku zajednicu u Evropi, kao i na veliki broj muslimanki koje nose različitu garderobu u skladu sa verskim običajima, veoma je malo predstavki pred ESLJP koji se odnose na ovo pitanje.²³¹² Iako mnoga istraživanja pokazuju da su muslimanke u Evropi izložene višestrukoj diskriminaciji, posebno u vezi sa oblačenjem u skladu sa verskim običajima,²³¹³ ESLJP do sada je doneo samo jednu odluku u kojoj je presudio u korist muslimanke koja je podnela predstavku jer je u postupku pred sudom u Belgiji morala da skine hidžab (*Lachiri c. Belgique*, 3413/09).²³¹⁴ Jedan od slučajeva u vezi sa nošenjem nikaba i burke koji je izazvao veliku pažnju javnosti jeste predmet *S.A.S. protiv Francuske* (43835/11). Podnositeljka predstavke je francuska državljanka muslimanske veroispovesti koja se žalila da je višestruko diskriminisana usvajanjem zakona o zabrani prekrivanja lica u javnosti, na osnovu osnovu pola, veroispovesti i etničkog porekla. U svojoj predstavi ESLJP navela je da nosi *burku* i *nikab* u skladu sa svojom verom, kulturom i ličnim uverenjima, te da je na to niko ne prisiljava. Ona nosi nikab u javnosti i privatno, ali ne uvek, na primer ne mora da nosi nikab kada ide na pregled kod lekara, kada se nalazi sa svojim prijateljima na javnom

---

²³¹²Opširnije: *Religious Symbols and Clothing, European Court of Human Rights*, decembar 2018, dostupno na: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Religious_Symbols_ENG.pdf, 19.4.2019; Ivana Radačić, „Critical Review of Jurisprudence: An Occasional Series Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights“, *The European Journal of International Law* Vol. 19 no. 4, EJIL, 2008, pp. 841-857

²³¹³ O tome je opširnije pisano u delu 5.3. ovog rada

²³¹⁴ ESLJP, *Lachiri c. Belgique*, br. 3413/09. Opširnije o ovom slučaju: Simon Cox, *Case Watch: A Victory in Europe for Muslim Women's Right to Wear a Headscarf*, 21.09.2018, Open Society Justice Initiative, dostupno na: <https://www.justiceinitiative.org/voices/case-watch-victory-europe-muslim-women-s-right-wear-headscarf>, 29.4.2019; Paul Kaushik, „Lachiri v Belgium: Application no 3413/09: European Court of Human Rights (Second Section): Spano, President, Lemmens, Karakaş, and Kjølbrot JJ; Vučinić and Gričco JJ concurring; Mourou-Vikström J dissenting: 18 September 2018“, *Oxford Journal of Law and Religion*, Volume 7, Issue 3, October 2018, pp. 569–570

mestu ili kada želi da se socijalizuje u javnosti. Dakle, ona ne nosi nikab uvek na javnim mestima, ali želi da može da ga nosi po svom izboru. Podnositeljka predstavke je navela i da ne traži da nosi nikab kada se nađe u situaciji sigurnosnih provera (npr. u banci, na aerodromu), odnosno, da pristaje da pokaže lice kada se to traži od nje radi neophodnih identifikacionih provera.

Evropski sud za ljudska prava konstatuje da je ovaj zakon donet da bi se obezbedili jednaki uslovi za poštovanje svih religija, kao deo francuske politike „zajedničkog života/suživota“, kojom se štite osnovni ideali demokratije, slobode i jednakosti, da je u pitanju legitiman cilj i da svaka država ima znatno polje slobodne procene u odlučivanju u tom smislu. ESLJP je prihvatio da je zabrana imala određene negativne posledice na muslimanke koje nose veo koji pokriva celo lice u javnosti iz verskih razloga, ali smatra da je zabrana opravdana širim ciljem stvaranja društva u kome pripadnici svih religija mogu živeti zajedno. Mešanje države u privatni život i slobodu izražavanja verskih uverenja, kako navodi država, ima dva legitimna cilja – javnu bezbednost i zaštitu prava i sloboda drugih. Što se tiče cilja javne bezbednosti, ESLJP ukazuje da taj zakon odgovara napotrebu da se pojedinci identifikuju, kako bi se sprečila opasnost koja bi mogla nastupiti po bezbednost lica i imovine i kako bi se omogućila borba protiv krađe identiteta. Međutim, s obzirom na uticaj tog zakona na prava žena koje žele da iz verskih razloga potpuno prekriju lice, opšta zabrana nošenja u javnosti odeće koja prekriva lice mogla bi se smatrati srazmernom samo u kontekstu postojanja opšte opasnosti po javnu bezbednost i onda kada javna bezbednost ne može da se osigura obavezom da se otkrije lice prilikom bezbednosnih kontrola. Kako Francuska nije dokazala da ova zabrana spada u takav kontekst, ESLJP konstatuje da ovaj zakon nije neophodan u demokratskom društvu iz razloga javne bezbednosti.

Međutim, ESLJP je dalje razmatrao cilj zaštite prava i sloboda drugih. Država se pozvala na potrebu da obezbedi poštovanje minimalnog skupa vrednosti karakterističnih za otvoreno demokratsko društvo, koje podrazumevaju poštovanje ravnopravnosti polova, poštovanje ljudskog dostojanstva i poštovanje minimalnih zahteva života u jednom društvu (zajedničkog života/suživota). Evropski sud za ljudska prava prihvatio je da skrivanje lica u javnosti podriva načelo zajedničkog života/suživota, budući da lice ima važnu ulogu u društvenoj interakciji. Iako sud konstatuje da sporna zabrana uglavnom pogađa pojedine muslimanke, ujedno ukazuje da nema ograničenja slobode da se u javnosti nosi bilo koji komad odeće koji ne sakriva lice, zbog čega sud smatra da zabrana nije zasnovana na verskoj prirodi odeće, već

isključivo na činjenici da se njome sakriva lice.²³¹⁵ Zbog toga je sud zaključio da je zabrana srazmerna legitimnom cilju kojem se teži, odnosno, očuvanju uslova zajedničkog života/suživota.²³¹⁶ Organizacija Amnesty International podnela je podnesak u ovom predmetu i ukazala sudu na rizik od intersekcionalne diskriminacije, odnosno, da žene mogu doživeti specifičan oblik diskriminacije usled kombinovanja pola i drugih faktora kao što je religija, te da takva diskriminacija može biti izražena naročito u obliku stvaranja stereotipa o određenim podgrupama žena. Pored toga, ograničenje koje je nametnuto u vezi s nošenjem marama ili vela može ugroziti pravo na rad, pravo na obrazovanje i pravo na jednakost pred zakonom muslimanki, te može doprineti uznemiravanju i nasilju prema njima. Evropski sud za ljudska prava, u odnosu na povredu zabrane diskriminacije, nalazi da iako je tačno da zabrana prekrivanja lica u javnosti ima konkretne negativne posledice na položaj određenog broja muslimanki koje žele da prekriju lice u javnosti iz verskih razloga, ova zabrana ima objektivno i razumno opravdanje, odnosno, ima legitiman cilj i postoji srazmera između korišćenih sredstava i cilja koji se želi postići.

Veoma je važna presuda ESLJP iz 2017. godine, doneta u predmetu *Carvalho Pinto de Sousa Morais protiv Portugala (17484/15)*,²³¹⁷ koja se odnosi na diskriminaciju na osnovu pola/roda i starosnog doba, posebno obrazloženje suda koje se odnosi na štetnost stereotipa. Podnositeljka predstavke je sa 50 godina bila podvrgnuta ginekološkoj operaciji, tokom koje joj je oštećen levi pudendalni nerv. Nakon ove operacije trpela je intenzivan bol, otežano se kretala i nije mogla da sedi, imala je simptome depresije i suicidalnosti, izgubila je osećaj u vagini i nije mogla da ima seksualne odnose. U prvostepenom postupku, sud joj je dosudio 80.000 evra na ime naknade nematerijalne štete i 92.000 evra na ime materijalne štete, od čega je 16.000 evra bilo namenjeno za angažovanje pomoći u kući za obavljanje svakodnevnih poslova. Vrhovni upravni sud je umanjio ove iznose za trećinu, uz obrazloženje da je podnositeljka imala bolove i pre operacije, a da je operacija tek delimično pogoršala njeno stanje, kao i da njena situacija nije zahtevala pomoć u domaćinstvu sa punim radnim vremenom, s obzirom da je podnositeljka „verovatno trebalo da brine samo o svom mužu imajući u vidu uzrast njene dece“. Pored toga, sud je naglasio da je ona u vreme operacije imala 50 godina i dvoje dece i izrazio stav da „seksualni odnosi u tim godinama nisu važni u

---

²³¹⁵Sud je istakao da su zakonom propisane kazne veoma blage (novčana kazna u maksimalnom iznosu od 150 eura i/ili uz mogućnost obavezivanja na pohađanje kursa za francusko državljanstvo).

²³¹⁶S obzirom da pitanje dozvoljenosti prekrivanja lica na javnim mestima predstavlja izbor društva, oko koga nema konsenzusa u zemljama članicama Saveta Evrope, Francuska uživa široko unutrašnje polje slobodne procene, zbog čega je ESLJP uzdržan u analizi poštovanja EKLJP.

²³¹⁷ ESLJP, *Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*, predstavka br. 17484/15

meri u kojoj su važni mlađim osobama“, odnosno, da se značaj stupanja u seksualne odnose smanjuje tokom godina.

Evropski sud za ljudska prava utvrdio je diskriminaciju,²³¹⁸ ukazujući u odluci i na odredbe čl. 5. CEDAW i čl. 12(1) Istanbulske konvencije, što je pozitivan primer usaglašene primene pravila međunarodnog prava. U presudi je konstatovano da pretpostavka da seksualnost nije važna za pedesetogodišnju ženu i majku dvoje dece u meri u kojoj je važna za mlađe osobe, pokazuje tradicionalnu ideju o ženskoj seksualnosti koja je povezana za njihovu reproduktivnu funkciju, kao i da ideja da je žena odgovorna da se stara o svom mužu odraz duboko patrijarhalnih poimanja rodni uloga. Evropski sud za ljudska prava ukazuje da se starosno doba može uzeti kao osnov za utvrđivanje naknade štete, ta mogućnost ne može opravdati diskriminatorno postupanje prema tužiteljki. Sud se posebno osvrnuo na štetnost stereotipa, kao i na izvore koji pokazuju prisutnost štetnih rodni stereotipa u portugalskom pravosuđu. Sud je ukazao na dva druga slučaja koja su bila pred Vrhovnom upravnom sudom Portugala, u kojima su dva muškarca, starosti 55 i 59 godina, nakon operacija postali impotentni i imali druge zdravstvene komplikacije. Nacionalni sud je u obrazloženju naveo da je činjenica da ne mogu da imaju više seksualne odnose uticala na njihovo samopouzdanje i rezultirala ogromnim i snažnim mentalnim šokom i jakim duševnim bolovima, ne uzimajući u obzir njihovo starosno doba, kao ni činjenicu da li imaju decu.²³¹⁹ Iako je ESLJP jasno ukazao na seksizam i ejdžizam u rezonovanju nacionalnog suda, kao i o štetnosti stereotipa, posebno u pravosuđu, u presudi nije eksplicitno navedeno da je u pitanju višestruka/intersekcionalna diskriminacija, ali se analiza suda odnosila na oba lična svojstva. Međutim, ova presuda je značajna jer je ESLJP utvrdio diskriminaciju u konkretnom slučaju, kao i zbog toga što je ESLJP napravio iskorak u smislu neophodnosti postojanja uporednika, odnosno, načina poređenja u slučajevima diskriminacije. Evropski sud za ljudska prava bio je fleksibilniji u pogledu poređenja situacije u kojoj se našla podnositeljka pritužbe u kontekstu utvrđivanja diskriminacije, pa se osvrnuo na dva slična slučaja u kojima se muškarcima starijim od 50 godina desila slična situacija, tj. lekarska greška bila je uzrok gubitka seksualne funkcije i drugih medicinskih komplikacija. Pored toga, Evropski sud za ljudska prava sagledao je i izveštaje međunarodnih organizacija i tela (Specijalni izvestilac UN o nezavisnosti sudija i advokata, Zaključna zapažanja CEDAW komiteta za Portugaliju i Stalna opservatorija

---

²³¹⁸ Povreda člana 14. u vezi sa članom 8. EKLJP. Dosuđeno je ukupno 3.250 evra za nematerijalnu štetu i 2.460 evra na ime troškova postupaka.

²³¹⁹ Dosuđena im je naknada nematerijalne štete u iznosu od 224.459 evra, odnosno, 100.000 evra.

portugalske pravde) u kojima je ukazano na predrasude koje postoje u portugalskom pravosuđu, na diskriminatorne rodne stereotipe i preovlađujući seksizam u pravosudnim institucija.

Takođe, na činjenicu da je sud fleksibilnije rezonovao u pogledu uporednika, pokazuju i četiri izdvojena mišljenja sudija u ovom slučaju, dve sutkinje koje se slažu presudom, ali ne u potpunosti sa obrazloženjem, kao i zajedničko izdvojeno mišljenje dvoje sudija koji se ne slažu sa presudom. Sve sudije u izdvojenim mišljenjima obrazlažu pitanje uporednika. Sudije Ravarani i Bošnjak nisu se složili sa odlukom suda.²³²⁰ Oni smatraju da podnositeljka predstavke nije bila diskriminisana. Oni ukazuju da su ravnopravnost i diskriminacija, kao negacija ravnopravnosti, u međusobnom odnosu koji zahteva postojanje slične ili bar uporedive situacije između dve grupe. U konkretnom slučaju, s obzirom da je podnositeljka pritužbe navela da je diskriminisana na osnovu svog pola/roda i starosnog doba, smatraju da je neophodna uporedna analiza i ukazuju na dve kategorije uporednika: muškarce sličnih godina kao podnositeljka predstavke koji su izgubili seksualnu funkciju usled lekarske greške (diskriminacija na osnovu pola) i žene koje su mlađe od podnositeljke predstavke koje su izgubile seksualnu funkciju usled lekarske greške (diskriminacija na osnovu starosnog doba), kao i na to da se ESLJP nije uopšte analizirao dimenziju starosnog doba, već se fokusirao samo na rodnu diskriminaciju. Sudije Ravani i Bošnjak smatraju da je veoma teško utvrditi da li je u konkretnom slučaju u pitanju pogrešna i nepravilna sudska odluka ili je u pitanju diskriminatorna odluka, imajući u vidu da je poređenje izvršeno sa samo dva druga slučaja, što prema njihovom mišljenju nije dovoljno da bi se moglo utvrditi da je u pitanju diskriminatorna odluka. Smatraju da je bilo neophodno postojanje više slučajeva u kojima je muškarcima dosuđen viši iznos za naknadu štete, sledstveno je bilo neophodno da postoji više slučajeva u kojima je ženama dosuđen manji iznos, te da bi tek poređenjem većeg broja slučajeva moglo da se zaključi da je u pitanju diskriminatorna praksa portugalskih sudova.

S druge strane, sutkinja Ganna Yudkivska je u izdvojenom mišljenju navela da negativne posledice stereotipa, po svojoj prirodi, nisu uporedive jer ne proizlaze iz poređenja sa drugom grupom koja je tretirana bolje, iako je diskriminaciju lakše dokazati kada postoji veći broj slučajeva koji se mogu uporediti.²³²¹ Ona smatra da utvrđivanje diskriminacije u ovom predmetu nije uslovljeno postojanjem uporedivih slučajeva, jer je jezik kojim je presuda

---

²³²⁰ ESLJP, *Joint dissenting opinion of judges Ravani and Bošnjak in Case Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*

²³²¹ ESLJP, *Concurring opinion of judge Yudkivska in Case Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*

portugalskog suda napisana diskriminatoran sam po sebi. Takođe, sutkinja Iulia Motoc izdvojila je mišljenje i detaljnije obrazlagala stereotipe u odluci portugalskog suda.²³²² Ukazala je na postojanje dve vrste stereotipa u odluci, na stereotipe zasnovane na polu i na rodne stereotipe. Smatra da je neophodno u ovakvim situacijama, najpre nazvati stereotipe pravi imenom, odnosno, prepoznati da postoje i da su štetni, a nakon toga, u sledećoj fazi, potrebno ih je osporiti. U fazi osporavanja stereotipa, metodološki je važno ukazati da nije neophodan uporednik, kao u drugim slučajevima diskriminacije, jer poređenje nije adekvatno u slučajevima stereotipa. Sutkinja Motoc ukazuje da stereotipi utiču na autonomiju pojedinaca i grupa, te da je dovoljno dokazati da stereotipi imaju štetne posledice na grupu kojoj podnositeljka predstavke pripada, kao i da je odluka ili praksa države zasnovana na tim stereotipima. Takođe, ona smatra da slučajevi muškaraca koji su vodili postupke pred portugalskim sudovima povodom slične pravne stvari nisu navedeni u funkciji poređenja, već kao kontekstualizacija slučaja.

Pojedini autori smatraju da je ova presuda ESLJP jasan pokazatelj da uporednik nije uvek potreban za otkrivanje i dokazivanje diskriminacije,²³²³ što bi u konkretnom slučaju značilo da za nepovoljniji tretman koji je izazvan stereotipima, nije neophodno imati uporednika da bi se utvrdilo da su stereotipi štetni za određenu grupu, te da pod uticajem stereotipa i predrasuda, određeni pojedinci i grupe mogu da budu diskriminirani, kao što smatraju i sutkinje Yudkivska i Motoc. Treba prihvatiti veoma otvoren pristup u vezi sa neophodnošću postojanja uporednika u slučajevima višestruke i intersekcionalne diskriminacije. Smatram da određivanje uporednika nije neophodno uvek, a posebno nije neophodno u situacijama sličnim ovom slučaju, kada su rodni stereotipi evidentni iz same odluke, te kada ti rodni stereotipi imaju štetne posledice na osobu na koju se odnose. U konkretnom slučaju, stereotipi i predrasude koje su imale sudije Vrhovnog administrativnog suda Portugala direktno su uticali na odluku suda, te je smanjenjem naknade štete usled tih stereotipa i predrasuda, podnositeljka predstavke diskriminirana, bez obzira na to da li su muškarci tih godina diskriminirani. Dakle, slučajnost je da su postojale dve presude istog suda u kojima je muškarcima starijim od 50 godina dosuđena naknada štete, bez komentarisanja njihovih godina u kontekstu seksualnog života, porodice i dece. Međutim, podnositeljka predstavke je

---

²³²² ESLJP, *Concurring opinion of judge Motoc in Case Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*

²³²³ Senem Gurol, *Challenging gender stereotyping before the ECtHR: Case of Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*, EJIL-Talk, 21 September 2017, dostupno na: <https://www.ejiltalk.org/challenging-gender-stereotyping-before-the-ecthr-case-of-carvalho-pinto-v-portugal/>, 2.2.2019.

diskriminirana, a ta se činjenica ne bi promijenila ni u slučaju da ne postoje ova druga dva slučaja. Striktan primena testa diskriminacije koji podrazumeva određivanje uporednika i poređenje, u slučaju da se pred portugalskim sudom nisu vodila navedena dva postupka u kojima su muškarci bili u sličnoj situaciji, dovela bi do drugačije odluke – da podnositeljka predstavke nije diskriminirana, što bi dodatno pogoršalo njenu situaciju i dovelo je u još nepovoljniji položaj. Pored toga, izdvojeno mišljenje sudija Ravanija i Bošnjaka, u delu u kojem ukazuju na potencijalne dve grupe uporednika, pokazuje nedostatke i probleme u vezi sa poređenjem u slučajevima višestruke diskriminacije. Primenom takvog pristupa, utvrđivala bi se diskriminacija na osnovu pojedinačnih ličnih svojstava, pri čemu bi se zanemarila činjenica da je podnositeljka predstavke diskriminirana ne samo kao žena i ne samo kao osoba koja ima preko 50 godina, već kao žena od 50 godina, odnosno, kao posebna grupa koja je izložena štetnim stereotipima i predrasudama u društvu, kojima nisu izložene mlađe žene niti stariji muškarci.

10.3. Praksa Suda pravde Evropske unije u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije

Praksa Suda pravde EU u vezi sa višestrukom diskriminacijom uopšte, kao i sa višestrukom diskriminacijom žena veoma je oskudna. Ukupno je bilo 10 slučajeva u kojima je navedeno više ličnih svojstava, a najčešće su to pol/rod i starosno doba.²³²⁴ Suzan Buri i Dagmar Šik ukazuju da je u mnogim predmetima Sud pravde propustio da se bavi višestrukom diskriminacijom žena.²³²⁵ U pojedinim predmetima sud je odlučivao o diskriminaciji na osnovu nacionalnosti, između ostalog i o diskriminaciji migrantkinja,²³²⁶ ali se odluka suda zasnivala na propisima o slobodnom kretanju radnika, bez ispitivanja rodne dimenzije, odnosno, bez ispitivanja specifičnog položaja migrantkinja.²³²⁷

Nadalje, u pojedinim postupcima Sud pravde se bavio utvrđivanjem diskriminacije na osnovu jednog ličnog svojstva, iako je bilo osnova za ispitivanje postojanja višestruke diskriminacije.

---

²³²⁴ Raphaële Xenidis, *Multiple Discrimination in EU Law: Towards Redressing Complex Inequality?*, ERA Seminar: Current Reflections on EU Anti-Discrimination Law, Trier, 12 June 2018, dostupno na: http://www.era-comm.eu/oldoku/Adiskri/11_Multiple_discrimination/118DV20_Xenidis_EN.pdf, 2.2.2019.

²³²⁵ Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 7

²³²⁶ Sud pravde EU: Allué (C-259/91), Spotti (C-272/92), Schöning-Kougebetoulou (C-15/96) i Scholz (C-419/92)

²³²⁷ Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 7

U slučaju *Coleman (C-303/06)*,²³²⁸ tužiteljka je bila zaposlena na mestu pravne sekretarke u advokatskoj firmi od 2001. godine. Ona je 2002. rodila sina sa invaliditetom, o kojem se ona primarno starala. U martu 2005. pristala je na dobrovoljan prestanak radnog odnosa uz otpremninu, a u avgustu je tužila bivšeg poslodavca zbog prinude na davanje otkaza i diskriminacije na osnovu invaliditeta njenog deteta (asocijativna diskriminacija). Navela je da je tretirana lošije u odnosu na druge zaposlene zbog činjenice da se starala o detetu sa invaliditetom, da nije vraćena na isto radno mesto nakon povratka sa porodiljskog, da je bila žrtva uznemiravanja na poslu i da joj nije dozvoljena fleksibilnost u pogledu radnog vremena i uslova rada koja je dozvoljena kolegamicama i kolegama čija deca nemaju invaliditet.²³²⁹ Sud pravde utvrdio je diskriminaciju na osnovu invaliditeta u oblasti rada i zapošljavanja i objasnio da odredbe Direktive 2000/78/EC koje se odnose na zabranu diskriminacije na osnovu invaliditeta treba tumačiti šire, odnosno, da se princip zabrane diskriminacije ne primenjuje samo na osobu koja ima invaliditet, već i na osobe povezane sa osobom koja ima invaliditet. Isto princip se primenjuje i na zabranu uznemiravanja. Ovaj slučaj je ispitivan samo sa aspekta diskriminacije na osnovu invaliditeta, a sud je propustio priliku da se osvrne na rodne uloge, odnosno, na činjenicu da je tužiteljka u lošijem položaju nego što bi bio muškarac (otac). Naime, briga o deci se posmatra kao odovornost majke, to je ono što društvo očekuje od žene, te je tužiteljka u konkretnom slučaju višestruko diskriminisana – zato što je žena i zato što ima dete sa invaliditetom o kojem primarno brine. Iako nacionalni sud nije postavio pitanje rodne diskriminacije, Sud pravde EU imao je mogućnost da ukaže i na višestruku diskriminaciju u konkretnom slučaju.

U predmetu *Küçükdeveci (C-555/07)*,²³³⁰ tužiteljka je državljanka Nemačke, turskog imigrantskog porekla, koja se sa 18 godina zaposlila u kompaniji Swedex GmbH & Co. KG. U ovoj kompaniji je radila 10 godina, dok nije dobila otkaz. Osporavala je zakonitost otkaza iz nekoliko razloga, između ostalog zbog diskriminacije na osnovu nacionalnog/etničkog porekla i diskriminacije na osnovu starosnog doba. Diskriminacija na osnovu nacionalne/etničke pripadnosti odnosila se na to što joj poslodavac nije ponudio da pređe u drugu organizacionu jedinicu nakon što je zatvoren deo u kome je ona radila. Diskriminacija

---

²³²⁸ Sud pravde EU: *Coleman (C-303/06)*

²³²⁹ Opširnije: *CJEU – C 303/06/ Judgments, S. Coleman v. Attridge Law and Steve Law*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, dostupno na: <https://fra.europa.eu/en/caselaw-reference/cjeu-c-30306-judgment>, 3.2.2019; *The Coleman Case*, Equality and Human Rights Commission, dostupno na:

<https://www.equalityhumanrights.com/en/legal-casework/coleman-case>, 3.2.2019; *S. Coleman v. Attridge Law and Steve Law Case C-303/06*, Equal Rights Trust, dostupno na:

<https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Coleman%20Case%20Summary.pdf>, 3.2.2019.

²³³⁰ Sud pravde EU, *Küçükdeveci (C-555/07)*

na osnovu starosnog doba odnosila se na činjenicu da joj je poslodavac dao kraći otkazni rok. Naime, prema nemačkim propisima, dužina otkaznog roka povećava se srazmerno dužini radnog staža, ali se ne uzima u obzir zapošljavanje pre navršene 25. godine, tako da je tužiteljki ostavljen najkraći otkazni rok, kao da je imala samo tri godine radnog staža. Sud pravde EU ukazao je da je Direktivom 2000/78 uspostavljen opšti okvir za suzbijanje diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja, na različitim osnovama, uključujući i starosno doba.²³³¹ Sud je konstatovao da je cilj ove odredbe bio povećanje fleksibilnosti poslodavaca i smanjivanje pritiska u slučaju otkazivanja ugovora o radu mlađim radnicima, ali da mera nije adekvatna za postizanje ovog cilja jer utiče na radnike koji su se zaposlili kod poslodavca pre navršene 25. godine.²³³² Sud nije ispitivao postojanje diskriminacije na osnovu nacionalne/etničke pripadnosti, odnosno, činjenicu da je tužiteljka turskog imigrantskog porekla, niti eventualnu rodnu dimenziju, odnosno, nije se osvrnuo na specifičan položaj u kome se tužiteljka nalazila, zbog intersekcije starosnog doba, roda i etničkog porekla.²³³³

U slučaju *Kleist (C-356/09)*,²³³⁴ austrijski Zavod za penzijsko osiguranje raskinuo je radni odnos sa svim zaposlenima koji su ispunili uslove za penzionisanje, što je prema propisima 60 godina za žene i 65 godina života za muškarce. Tužiteljka koja je bila glavna lekarka u zavodu, želela je da radi do 65. godine, ali je bila prisiljena da se penzioniše. U konkretnom slučaju, Sud pravde se pozvao na svoju prethodnu odluku u predmetu *Marshall (C-152/84)*, u kojem je utvrđeno da raskid radnog odnosa sa zaposlenom isključivo zato što je dostigla propisano starosno doba za penziju, ukoliko je za muškarce propisan drugačiji uslov, predstavlja direktnu diskriminaciju na osnovu pola. Iako je pitanje diskriminacije na osnovu starosnog doba bilo pokrenuto u toku postupka pred austrijskim sudom, Sud pravde ga nije razmatrao, jer se zahtev za rešavanje prethodnog pitanja nije odnosio i na diskriminaciju po ovom osnovu.²³³⁵

---

²³³¹Opširnije: Žaklina Novčić i Nemanja Petrović, „Zabrana diskriminacije u pravu EU: „Horizontalizacija” opšteg principa i direktive u predmetima Mangold i Kucukdeveci“, u: Duško Dimitrijević i Branko Miljuš (ur), *Harmonizacija zakonodavstva Republike Srbije sa pravom Evropske unije (II)*, Institut za međunarodnu politiku i privredu Institut za uporedno pravo i Hans Zajdel Fondacija, Beograd, 2012, str. 808-828

²³³² Opširnije: Dagmar Schiek, „Constitutional Principles and Horizontal efect: Küçükdeveci Revisited“, *European Labour Law Journal*, Volume 1, No. 3, 2010, pp. 368-378

²³³³ U predmetu *Bulicke (C-246/09)*, presuda od 8. jula 2010. godine, tužiteljka koja ima 41 godinu se prijavila na konkurs za posao za koji je poslodavac izričito tražio osobe od 18 do 35 godina sa odličnim znanjem nemačkog jezika. Na žalost, njena tužba je odbačena kao neblagovremena, pa se Sud pravde EU bavio rokovima za tužbu u slučaju diskriminacije, a ne i samom diskriminacijom.

²³³⁴ Sud pravde EU, *Kleist (C-356/09)*

²³³⁵Opširnije o slučajevima koji se odnose na diskriminaciju na osnovu starosnog doba pred Sudom pravde EU: Judy Fudge and Ania Zbyszewska, „An Intersectional Approach to Age Discrimination in EU Law: Bridging Dignity and Distribution“, in: Ann Numhauser Henning and Mia Rönnmar (eds), *Age Discrimination and*

Nekoliko slučajeva pred Sudom pravde EU odnosilo se na žene u prostituciji, ali je sud zanemario rodnu dimenziju prostitucije i odlučivao je po drugim osnovima. U predmetima *Adoui i Cournaillle (115 i 116/81)*²³³⁶ u pitanju su francuske državljanke, koje su radile u Belgiji u jednom noćnom baru i kojima je odbijen zahtev za dobijanje boravišne dozvole u Belgiji, iako prostitucija u Belgiji nije bila zabranjena. Sud pravde je ove slučajeve posmatrao iz aspekta slobode kretanja radnika, boravka stranih državljana i ponašanja koja su suprotna javnom interesu.²³³⁷ Iako je sud konstatovao nejednak tretman na osnovu nacionalnosti tužiteljki u pogledu prava na slobodno kretanje između država, u postupku nije razmatrana rodna diskriminacija žena u prostituciji.

U predmetu *Jany i druge (C-268/99)*²³³⁸ Holandija je odbila da izda boravišne dozvole češkim i poljskim državljanima koje su bile u prostituciji od 1993. do 1996. godine, uz obrazloženje da su strankinje koje se bave seksualnim radom, što nije prihvatljiv oblik rada i ne može se smatrati redovnim poslom ili profesijom. Sud pravde je ukazao da je seksualni rad legitimna privredna aktivnost u načelu, a odgovornost je države članice da istraži da li se radi o nezavisnom radu ili su tužiteljke u odnosu podvođenja.²³³⁹ Države članice imaju diskreciono pravo da odrede šta je nemoralno, ali ako je nešto legalna aktivnost u državi članici, ne može se praviti razlika na osnovu nacionalne pripadnosti. Iako je ovo duboko rodna tema, koja nesrazmerno više pogađa žene, Sud pravde se nije bavio rodnom diskriminacijom, već samo diskriminacijom na osnovu nacionalne pripadnosti. Šik i Buri ukazuju da je Sud pravde

---

Labour Law. Comparative and Conceptual Perspectives in the EU and Beyond, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 2015, pp. 141-163

²³³⁶ Sud pravde EU, *Adoui i Cournaillle (C-115 i 116/81)*

²³³⁷ U pitanju je 'genuine and sufficiently serious threat affecting one of the fundamental interests of society'. Sud je ukazao da pravo EU ne nameće državama članicama jedinstvenu listu vrednosti za procenu ponašanja suprotnim javnim interesima, ali da se određeno ponašanje ne bi moglo smatrati toliko ozbiljnim da bi opravdalo ograničenje ulaska i boravak na teritoriji članice državljaninu druge države članice, ako prva država članica i u pogledu svojih državljana, a u slučaju istog ili sličnog ponašanja, ne usvoji represivne ili druge delotvorne mere usmerene na suzbijanje takvog ponašanja.

²³³⁸ Sud pravde EU, *Jany i druge (C-268/99)*

²³³⁹ Sud konstatuje da se seksualni rad, kao samostalna delatnost (u svojstvu samozaposlenosti), može smatrati privrednom aktivnošću (uslugom koja se pruža za naknadu) i obuhvaćena je tim izrazima, te član 44. Sporazuma o pridruživanju između EU i Poljske i član 45. Sporazuma o pridruživanju između EU i Češke Republike treba protumačiti tako da seksualni rad jeste privredna aktivnost koju obavlja samozaposlena osoba, kada se ustanovi da je obavlja osoba koja pruža tu uslugu izvan bilo kakvog odnosa podređenosti u pogledu izbora te delatnosti, uslova rada i uslova zarade; pod ličnom odgovornošću te osobe i u zamenu za naknadu koja se toj osobi plaća neposredno i u celosti. Na nacionalnom je sudu da odredi u svakom pojedinom slučaju, u svetlu podnetih dokaza, jesu li ti uslovi ispunjeni.

mogao, makar teorijski, da ispita da li je ograničavanje slobodnog kretanja (skoro isključivo) grupi žena radnica u suprotnosti sa principom rodne ravnopravnosti.²³⁴⁰

Pitanje prostitucije/seksualnog rada veoma je kontroverzna tema oko koje postoje velika neslaganja,²³⁴¹ ali to nije tema mog rada i neće biti detaljnije obrađeno, osim ukoliko je povezano sa zaštitom od višestruke diskriminacije jer su žene u prostituciji višestruko marginalizovana, stigmatizovana i diskriminisana grupa žena. Bez obzira na neslaganja i debate u vezi sa ovom temom, treba ukazati da ima autora koji smatraju da je ova odluka Suda pravde EU veoma značajana za međunarodnu borbu protiv trgovine ženama, jer pruža ženama u prostituciji bolju poziciju u sudskim postupcima i prepoznaje realnost žena koje su između seksualnog rada kao potpuno slobodnog izbora i kao prisilno nametnute realnosti.²³⁴²

U nekoliko slučajeva, Sud pravde EU prihvatio je višestruke osnove diskriminacije, odnosno, širi pristup od pristupa zasnovanog na jednom ličnom svojstvu, ali nije utvrdio višestruku diskriminaciju. U slučaju *Meister (C-415/10)*,²³⁴³ tužiteljka živi u Nemačkoj, ima 45 godina i ruskog je porekla. Prijavila se na oglas za posao, ali je odbijena pisanim putem, bez pozivanja na intervju. Nedugo zatim, na internet sajtu kompanije ponovljen je isti oglas, na koji se ona ponovo javila i ponovo je odbijena bez obrazloženja. S obzirom da je ispunjavala sve uslove konkursa, smatrala da je pretrpela diskriminaciju na osnovu pola, starosnog doba i etničkog porekla. U sudskom postupku pred nemačkim sudovima, pored naknade štete zbog višestruke diskriminacije, tražila je i informacije o kvalifikacijama osobe koja je dobila posao. Sud pravde EU ukazao je da poslodavac u ovakvim slučajevima nema obavezu da udovolji

---

²³⁴⁰ Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 7-8

²³⁴¹ Opširnije: *Policy on State Obligations to Respect, Protect, and Fulfil the Human Rights of Sex Workers*, Amnesty International, 2016, dostupno na: <https://www.amnesty.org/en/policy-on-state-obligations-to-respect-protect-and-fulfil-the-human-rights-of-sex-workers/>, 31.3.2019; Stewart Cunningham, „Reinforcing or Challenging Stigma: The Risks and Benefits of ‘Dignity Talk’ in Sex Work Discourse“, *International Journal for the Semiotics of Law* 29(1), 2016, pp. 45-65; Jane Scoular, „The Subject of Prostitution: Sex/Work“, *Law and Social Theory*, Routledge, New York, 2015; Mary McIntosh, „Feminist Debates on Prostitution“, in: Lisa Adkins, Vicki Merchant (eds) *Sexualizing the Social. Explorations in Sociology*, Palgrave Macmillan, London, 1996; Ivana Radačić, „Doing feminist, human rights-based, socio-legal research on prostitution: challenges and potential“, *feminists@law*, University of Kent Open Access Journal, Vol 6, No 2, 2017; Katie Beran, „Revisiting the Prostitution Debate: Uniting Liberal and Radical Feminism in Pursuit of Policy Reform“, *Law & Inequality: A Journal of Theory and Practice*, Volume 30, Issue 1, 2012; Lara Gerassi, „A Heated Debate: Theoretical Perspectives of Sexual Exploitation and Sex Work“, *Journal of Sociology and Social Welfare*, 42(4), December 2015, pp. 79–100; Barbara Sullivan, *Feminist Approaches to the Sex Industry*, dostupno na: <https://aic.gov.au/sites/default/files/publications/proceedings/downloads/14-sullivan.pdf>, 31.3.2019; Rebecca Beega and Joe Moran, „Prostitution and Sex Work: Situating Ireland’s New Law on Prostitution in the Radical and Liberal Feminist Paradigms“, *Irish Journal of Applied Social Studies*, Vol. 17, Iss. 1, 2017

²³⁴² Mikela French, „Playing the trade freely: Prostitution and European Union trade agreements in the case of Aldona Malgorzata Jany and others“, *Alberta Law Review*, 45:2, 2007, pp. 457 – 476

²³⁴³ Sud pravde EU, *Meister (C-415/10)*

zahtevu, ali da odbijanje poslodavca da pruži takvu informaciju može biti uzeto u obzir u smislu prebacivanja tereta dokazivanja na poslodavca.

Sud je ukazao da u postupku pred nacionalnim sudom treba uzeti u obzir sve činjenice i okolnosti konkretnog slučaja, te odrediti da li je tužiteljka učinila verovatnim akt diskriminacije, uz podsećanje da se za slučajeve indirektno diskriminacije mogu koristiti i statistički podaci, kao i uzimajući u obzir činjenicu da poslodavac nije sporio tužiteljke kvalifikacije, ali je nije pozvao na intervju ni u ponovljenoj proceduri izbora kandidata za posao. Značajno je to što je ovom odlukom Sud pravde, kako neki autori smatraju, prihvatio mogućnost da u slučajevima diskriminacije, nije neophodno naći uporednika,²³⁴⁴ već je sud ostavio prostor za kontekstualni pristup u utvrđivanju da li je do diskriminacije došlo.²³⁴⁵ Ovo je posebno važno za slučajeve višestruke diskriminacije u kojima je veoma teško, a ponekad i nemoguće, pronaći adekvatnog uporednika.²³⁴⁶

U slučaju *Lindorfer (C-227/04P)*,²³⁴⁷ tužiteljka koja je bila službenica Saveta Evropske Unije, tražila je poništenje odluke poslodavca o utvrđivanju godina njenog prethodnog radnog staža za obračunavanje penzije, ukazujući da je diskriminatorna na osnovu pola i starosnog doba. U pitanju su bile aktuarske tabele koje sadrže različite faktore rizika za muškarce i žene različitih starosnih doba, na osnovu kojih se izračunavaju doprinosi i potreban staž za penziju. Opšti pravobranilac Jacobs navodi u svom mišljenju da je ravnopravnost na osnovu pola fundamentalni princip koji se primenjuje u svakoj prilici i situaciji, sa izuzetno malim brojem mogućih izuzetaka. S druge strane, za ravnopravan tretman na osnovu starosnog doba postoji mnogo izuzetaka, koji su često propisani zakonima i koji se posmatraju ne samo kao prihvatljivi, već ponekad kao korisni i neizbežni. Starosno doba jeste kriterijum za ostvarivanje prava na penziju, zbog čega su neizbežne određene razlike u odnosu na starosno doba u konkretnom slučaju.²³⁴⁸ Sud pravde je prihvatio navode tužiteljke u vezi sa korišćenjem različitih faktora rizika kod obračunavanja penzije i utvrdio diskriminaciju na osnovu pola, ali nije razmatrao diskriminaciju na osnovu starosnog doba, iako je ovaj slučaj predstavljao dobru činjeničnu osnovu za odlučivanje po oba osnova.

---

²³⁴⁴Merel Jonker, „Comparators in multiple discrimination cases: a real problem or just a theory?“, in: Marjolein van den Brink, Susanne Burri, and Jenny Goldschmidt (eds), *Equality and Human Rights: Nothing But Trouble?*, SIM Utrecht, 2015, pp. 211 – 221

²³⁴⁵Umesto insistiranja na pronalaženju uporednika, Sud pravde konstatuje da se odbijanje poslodavca da dostavi podatke o uspešnom kandidatu/kinji, može da bude faktor prilikom odlučivanja o postojanju diskriminacije.

²³⁴⁶Na primer, kako Jonker navodi, nejasno je ko bi u slučaju Meister bio adekvatan hipotetički uporednik – mlađi radnici i radnice, muškarci, radnici nemačkog porekla ili mlađi muškarac nemačkog porekla.

²³⁴⁷ Sud pravde EU, *Lindorfer (C-224/04 P)*

²³⁴⁸ Sud pravde EU, *Opinion of Advocate General Jacobs*, 27.10.2005

Sud pravde EU odlučivao je u dva slučaja koja su se odnosila na nošenje hidžaba na poslu, ali je u oba slučaja diskriminaciju sagledavao na osnovu religijskih uverenja, bez adekvatnog uvažavanja činjenice da su u pitanju bile muslimanke, odnosno, da su one internim pravilima poslodavaca dovedene u nepovoljniji položaj ne samo zbog svojih religijskih uverenja, već i zbog toga što su žene.²³⁴⁹ U skladu sa mišljenjima opštih pravobraniteljki,²³⁵⁰ Sud pravde je obrazložio da interna pravila poslodavca kojima je zabranjeno vidljivo nošenje političkih, filozofskih ili religijskih znakova ne predstavljaju direktnu diskriminaciju. Međutim, ukoliko takva pravila nisu propisana, ne može se podvesti pod zahteve radnog mesta (osobnost određenog posla kod koga lično svojstvo predstavlja stvarni i odlučujući uslov za obavljanje posla) to što poslodavac izlazi u susret željama svojih klijenata koji ne žele da im uslugu pruža muslimanka koja nosi hidžab.

Naime, u slučaju *Achbita (C-157/15)*, tužiteljka bila je zaposlena od 2003. godine kao recepcionarka u preduzeću koje pruža usluge klijentima iz privatnog i javnog sektora. U to vreme, u preduzeću je bilo na snazi nepisano pravilo da je zaposlenima zabranjeno da nose vidljive simbole/znakove svojih političkih, filozofskih i religijskih uverenja. U aprilu 2006. godine, ona je obavestila poslodavca da namerava da nosi hidžab, a poslodavac joj je odgovorio da to nije dozvoljeno zbog politike neutralnosti koju firma ima u odnosu sa klijentima. Poslodavac je tokom maja 2006. godine dopunio pravilnik o radu, odnosno, propisao u pisanoj formi ovo pravilo o neutralnosti. Tužiteljka je otpuštena jer je odbila da ne nosi hidžab na poslu. Sud pravde je utvrdio da interno pravilo kojim se zabranjuje nošenje vidljivih znakova političkih, filozofskih ili religijskih uverenja ne predstavlja direktnu diskriminaciju na osnovu religijskih uverenja jer se pravilo primenjuje podjednako na sve zaposlene, odnosno, od svih zaposlenih se zahteva neutralno oblačenje. Sud je ukazao da je na nacionalnom sudu da proceni da li ovakvo neutralno pravilo predstavlja indirektnu diskriminaciju na osnovu religijskih ili drugih uverenja, odnosno, da li se njime osobe određenih religijskih ili drugih uverenja dovode u posebno nepovoljan položaj, uz ukazivanje da takvo pravilo neće predstavljati indirektnu diskriminaciju ako ima zakonit cilj, a sredstva za postizanje tog cilja su primerena i nužna. Dodatno, Sud pravde dao je i određeno uputstvo nacionalnom sudu za procenjivanje da li je u pitanju indirektna diskriminacija, u smislu da je potrebno ispitati da li se ovakva striktna zabrana odnosi samo na zaposlene koji dolaze u

---

²³⁴⁹Opširnije: *Wearing the Headscarf in the Workplace: Observations on Discrimination based on Religion in the Achbita and Bougnaoui Cases*, op.cit, 2016

²³⁵⁰Videti: Sud pravde EU, *Opinion of Advocate General Kokott*, 31.5.2016. i *Opinion of Advocate General Sharpston*, 13.7.2016.

kontakt sa klijentima, kao i da li je poslodavac mogao da ponudi tužiteljki drugo radno mesto, na kojem ne bi dolazila u kontakt sa klijentima.

Sud pravde EU odlučivao je u predmetu *Bouagnaoui (C-188/15)* i dao je obrazloženje koje je velikim delom isto kao i u predmetu *Achbita*. U konkretnom slučaju, tužiteljka je nosila hidžab na poslu, sve do momenta kada se klijent sa kojim je radila žalio zbog toga. Poslodavac je ukazao tužiteljki na potrebu primene principa neutralnosti u pogledu rada sa klijentima, zatražio je od nje da ne nosi hidžab na poslu, te joj je otkazao ugovor o radu kada je ona odbila da skine hidžab. Osim obrazloženja koje se odnosi na nepostojanje direktne diskriminacije i na uputstvo nacionalnom sudu da ispita postojanje indirektno diskriminacije, Sud pravde EU ukazao je i da u situacijama kada interna pravila o oblačenju u skladu sa principom neutralnosti nisu propisana kod poslodavca, želja poslodavca da udovolji klijentima koji ne žele da im uslugu pruža muslimanka koja nosi hidžab, ne može se podvesti pod izuzetak koji se odnosi na osobenost određenog posla kod koga lično svojstvo predstavlja stvarni i odlučujući uslov za obavljanje posla.

Na kraju, u dva postupka, Sud pravde EU je odlučivao o slučajevima višestruke diskriminacije, na način da je utvrđivao postojanje diskriminacije po pojedinačnim ličnim svojstvima, bez primene intersekcionalnog pristupa. U predmetu *Z (C-363/12)*,²³⁵¹ tužiteljka je smatrala da je diskriminisana na osnovu pola, porodičnog statusa i invaliditeta. Ona ima retku bolest (nema matericu), pa se odlučila na surogat materinstvo, koje nije zakonom regulisano u Irskoj. Surogat majka, nakon *in vitro* oplodnje, porodila se u Kaliforniji (SAD), gde je ovo pitanje regulisano, a tužiteljka i njen suprug su upisani kao roditelji u izvod iz matične knjige deteta. Ona nije mogla da ostvari pravo na porodiljsko odsustvo (*maternity leave*) jer nije bila trudna, niti je mogla da ostvari pravo na odsustvo zbog usvojenja deteta, jer nije usvojila dete. Zbog toga je njen zahtev odbijen, a poslodavac je obavestio da ima pravo da koristi roditeljsko odsustvo. Sud pravde se u svojoj odluci poziva na Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom, citira odredbe koje se odnose na žene sa invaliditetom, što je veoma pozitivno ako se ima u vidu da je konvencijom ukazano na višestruku diskriminaciju žena sa invaliditetom. Međutim, sud je analizirao odvojeno diskriminaciju na osnovu pola i zaključio da tužiteljka nije diskriminisana na osnovu pola jer nije lošije tretirana zbog trudnoće s obzirom da nije bila trudna, kao i da je u istoj situaciji kao i otac koji dobije dete na ovaj

---

²³⁵¹ Sud pravde EU, Z. (C-363/12)

način, te nema diskriminacije ni u tom pogledu. Takođe, sud je konstatovao da tužiteljka nije diskriminisana na osnovu invaliditeta, jer se njeno stanje ne može okarakterisati kao invaliditet.

Jedina odluka Suda pravde EU u kojoj se eksplicitno konstatuje da diskriminacija može biti zasnovana na više ličnih svojstava jeste predmet *Parris (C-443/15)*²³⁵² i u pitanju je muškarac istopolne seksualne orijentacije. Međutim, rezonovanje Suda pravde vrlo je upitno, imajući u vidu razvoj pravne misli u vezi sa višestrukom diskriminacijom, posebno intersekcionalnom diskriminacijom.

Sud ukazuje da iako je moguće da diskriminacija bude zasnovana na više ličnih svojstava, ne može postojati nova vrsta diskriminacije kao posledica kombinacije više osnova diskriminacije, na primer starosnog doba i seksualne orijentacije u konkretnom slučaju, ukoliko ne postoji diskriminacija na osnovu pojedinačnih ličnih svojstava. Sud smatra da ukoliko pravilo nacionalnog zakonodavstva nije diskriminatorno na osnovu starosnog doba, ni na osnovu seksualne orijentacije, takvo pravilo ne može biti diskriminatorno na osnovu kombinacije ova dva lična svojstva. Opšta pravobraniteljka Kokott bila je stava da treba prepoznati i reagovati na intersekcionalnu diskriminaciju u ovom sučaju, ali sud to nije prihvatio, čime je propustio priliku da poboljša zaštitu od diskriminacije kroz uvođenje novih doktrina.²³⁵³

Iz ovog pregleda prakse Suda pravde EU evidentno je da se sud još nije odlučivao, odnosno, da još uvek ne prepoznaje slučajeve intersekcionalne diskriminacije žena. Jedan od razloga svakako je i to što tužiteljke veoma često navode samo jedan osnov diskriminacije pred nacionalnim sudovima, tako da se Sud pravde, kada mu predmet bude upućen, ne bavi drugim mogućim osnovima diskriminacije jer ih stranke nisu iznele. S obzirom na nadležnost ovog suda da presudom daje tumačenje Ugovora i zakona EU, smatram da ne bi postojala smetnja da sud u obrazloženju presude ukaže na postojanje višestruke diskriminacije, čak i u slučaju kada to nije istaknuto. Takođe, praksa Suda pravde u malobrojnim predmetima u kojima je navedeno više ličnih svojstava pokazuje skoro isključivu primenu pristupa ispitivanja postojanja diskriminacije na pojedinačnim osnovima posebno, što je neophodno promeniti u cilju zaštite žena od višestruke diskriminacije.

---

²³⁵² Sud pravde EU, *Parris (C-443/15)*

²³⁵³ Xenidis, op.cit, 2017, str. 10

11.KLJUČNI IZAZOVI U PRUŽANJU PRAVNE ZAŠTITE OD VIŠESTRUKÉ DISKRIMINACIJE ŽENA

U modernim demokratijama zabrana diskriminacije je ustavni princip, koji je bliže razrađen antidiskriminacionim zakonima. U Srbiji, kao i u državama EU koje su predmet ovog istraživanja, svakome je priznato pravo na delotvornu zaštitu od diskriminacije. Pravo na delotvornu zaštitu od diskriminacije korespondira sa dužnošću države da takvu zaštitu pruži, preko sudova i drugih organa javne vlasti. Pružanje delotvorne pravne zaštite u slučajevima višestruke diskriminacije žena veoma je značajno s aspekta prevencije diskriminacije jer adekvatna i pravovremena reakcija sistema šalje javnosti snažnu poruku o nedozvoljenosti i štetnosti diskriminacije i na taj način se utiče na podizanje svesti javnosti, kao i na smanjenje ovakvog ponašanja usled izvesnosti da će takva postupanja biti sankcionisana. S druge strane, višestruko diskriminisanim ženama pruža satisfakciju i podstiče i njih i druge žene da reaguju i traže zaštitu kada su diskriminisane.

Buri i Šik ukazuju da je prepoznavanje i pravno regulisanje višestruke diskriminacije od izuzetnog značaja za žene, jer ima slučajeva intersekcije ličnih svojstava koji su specifični i koji se ne mogu adekvatno pravno zaštititi u postojećim okvirima neprepoznavanja i neregulisanja višestruke diskriminacije.²³⁵⁴ Takođe, posledice višestruke diskriminacije uglavnom su ozbiljnije i dalekosežnije, zbog čega je neophodno pravno regulisanje i propisivanje strožijeg kažnjavanja, odnosno, viših iznosa naknade štete. Međutim, kako je istraživanje pokazalo, zaštita žena od višestruke diskriminacije nije adekvatna ni u jednoj od analiziranih država, kao ni pred međunarodnim sudovima. Brojni su izazovi u pružanju pravne zaštite ženama od višestruke diskriminacije, pri čemu treba imati u vidu da je većina ovih izazova ista ili slična u svim državama, sa minimalnim razlikama. Sve analizirane države pripadaju sistemu kontinentalnog prava, te iako među njima postoje određene razlike, pravna zaštita od diskriminacije može se u svim državama ostvariti u građanskom sudskom postupku, u krivičnom postupku i u postupku pred nacionalnim telom za ravnopravnost, a u pojedinim državama i u upravnom i prekršajnom postupku.

Od usvajanja antidiskriminacionih direktiva početkom 2000-ih, kojima je uvedena obaveza uspostavljanja nacionalnih tela za ravnopravnost, njihov broj se bitno povećao. Iako su

---

²³⁵⁴ Na primer, samo žene sa invaliditetom, a ne i muškarci, kao i samo žene iz određenih etničkih grupa izložene su prinudnim sterilizacijama. Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 20

nacionalna tela za ravnopravnost veoma raznovrsna, različite veličine, strukture i sa različitim mandatima, o čemu je više bilo reči u poglavlju 7, istraživanje je pokazalo da su tela za ravnopravnost veoma važna u zaštiti žena od višestruke diskriminacije. Naime, u svakoj od analiziranih država postoje slučajevi višestruke diskriminacije koji su uspešno rešeni pred telom za ravnopravnost, na način i uz obrazloženja koja mogu da budu smernice sudovima prilikom odlučivanja u antidiskriminacionim parnicama. To nije iznenađujuće s obzirom da su u pitanju tela koja su specijalizovana za pitanja antidiskriminacionog prava, dok se sudovi bave mnogim drugim oblastima prava i zaštita od diskriminacije svakako nije u fokusu njihovog interesovanja, posebno imajući u vidu relativno mali broj sudskih postupaka za zaštitu od diskriminacije. S druge strane, nacionalna tela za ravnopravnost sprovode različita istraživanja o diskriminaciji u društvu, a često se u analize i istraživanja uključuju pitanja i teme koje se tiču fenomena višestruke diskriminacije, uz česte susrete sa žrtvama diskriminacije koje im se obraćaju za zaštitu i/ili pravne savete, a među njima su i osobe koje su višestruko diskriminisane. Sva nacionalna tela za ravnopravnost iz posmatranih država su u punopravnom članstvu Evropske mreže tela za ravnopravnost (Equinet), u okviru koje učestvuju u radu radnih grupa i pripremi izveštaja o različitim temama u vezi sa zabranom diskriminacije, uključujući i višestruku diskriminaciju. Pored toga, analiza je pokazala da sva tela za ravnopravnost, različitom učestalošću i po potrebi, primenjuju ili barem uzimaju u obzir intersekcionalnost kada postupaju po pritužbama u kojima je navedeno više od jednog ličnog svojstva diskriminacije.

11.1. Normativni nedostaci

U antidiskriminacionom zakonodavstvu Evropske unije još uvek nema eksplicitne zabrane višestruke diskriminacije, ali mnoge države članice EU, kao i države kandidatkinje za članstvo imaju širi antidiskriminacioni pravni okvir od onog koji je propisan direktivama, te pojedine države imaju i zabranu višestruke diskriminacije u svojim opštim antidiskriminacionim zakonima.²³⁵⁵

---

²³⁵⁵ Takav je slučaj na primer sa Rumunijom, Španijom, Nemačkom, Austrijom, Bugarskom i Hrvatskom. Međutim, zaštita od višestruke diskriminacije može se ostvariti i u državama u kojima nema izričite zakonske zabrane diskriminacije, kakav je slučaj sa Švedskom i Češkom Republikom. *Implementing the principle of equal treatment between persons*, op.cit, 2014

Jedan od izazova za zaštitu žena od višestruke diskriminacije ogleda se u tome što je antidiskriminacionim direktivama EU uspostavljena svojevrsna hijerarhija između zaštićenih ličnih svojstava i što je lista zaštićenih ličnih svojstava zatvorena. Zaštita od diskriminacije na osnovu rase i etničke pripadnosti obuhvata najširi spektar društvenih oblasti (zapošljavanje, socijalnu zaštitu, pristup dobrima i uslugama i obrazovanje), dok zaštita od diskriminacije na osnovu pola/roda nešto uža i ne obuhvata zaštitu od diskriminacije u obrazovanju. Zaštita od diskriminacije na osnovu ostalih zaštićenih ličnih svojstava (religijska uverenja, invaliditet, starosno doba i seksualna orijentacija) obezbeđena je samo u oblasti zapošljavanja. Evidentno je da ovakva fragmentarna zaštita bitno otežava, a ponekad i potpuno onemogućava zaštitu od višestruke diskriminacije.²³⁵⁶ Kao što je već navedeno, ovaj problem bi mogla da reši tzv. Horizontalna direktiva, koja treba da eliminiše hijerarhiju ličnih svojstava, proširi primenu antidiskriminacionih direktiva i uvede zabranu višestruke diskriminacije, ali ona nije još uvek usvojena.²³⁵⁷

Na ovaj problem ukazali su i eksperti za rodnu ravnopravnost, koji dodaju da se problemi u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije javljaju i zbog različitih zakona koji na različite načine regulišu zabranu diskriminacije na osnovu pojedinih ličnih svojstava. Ukazuju i na postojanje različitih pravila o dozvoljenim izuzecima od principa jednakog tretmana i različitih pravila o teretu dokazivanja, kao i na nedostatak statističkih podataka o višestrukoj diskriminaciji, teškoće dokazivanja višestruke diskriminacije, a kako jednu od teškoća navode i postojanje tela za ravnopravnost koja su nadležna za zaštitu od diskriminacije na osnovu jednog ličnog svojstva.²³⁵⁸

U analiziranim državama uglavnom nema bitnih normativnih nedostataka u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije. Sve države imaju zaokružene pravne sisteme i dobre normativne antidiskriminacione okvire. Diskriminacija je zabranjena ustavima, sve države imaju opšte antidiskriminacione zakone, a poseban zakon o zabrani diskriminacije na osnovu pola/roda nema samo Austrija. Ono što potencijalno predstavlja izazov jeste zatvorena lista ličnih svojstava u svim državama, osim u Srbiji i Bugarskoj, što može da dovede do toga da neke žene ne mogu da ostvare zaštitu od višestruke diskriminacije u slučaju kada su diskriminisane na osnovu pola/roda i još nekog ličnog svojstva koje nije zaštićeno

---

²³⁵⁶ *Inequalities and multiple discrimination in access to and quality of healthcare*, op.cit, 2013

²³⁵⁷ Evropska komisija je predložila ovu direktivu 2008. godine, čiji je predlog Evropski parlament usvojio 2009. godine. *Implementing the principle of equal treatment between persons*, op.cit, 2014

²³⁵⁸ Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 18-19

antidiskriminacionim propisima. Pozitivno je što su liste ličnih svojstava u slučaju Hrvatske i Francuske prilično sveobuhvatne, za razliku od Austrije i Nemačke u kojima je lista ličnih svojstava usklađena sa direktivama, tako da su dometi zaštite žena od višestruke diskriminacije ograničeni.

Višestruka diskriminacija je izričito zabranjena u svim posmatranim državama, osim u Francuskoj, u kojoj je *de facto* zabranjena. U Bugarskoj i Srbiji je definisana kao diskriminacija na osnovu dva ili više ličnih svojstava, a u drugim državama nije definisana. Međutim, u Austriji i Hrvatskoj propisano da se višestruka diskriminacija mora uzeti u obzir prilikom utvrđivanja naknade štete, odnosno, odmeravanja kazne za prekršaje. U nemačkom zakonu postoji odredba koja je prepreka za adekvatnu zaštitu od višestruke diskriminacije. Naime, prema izričitoj odredbi iz dela 4. Zakona o jednakom tretmanu, kada postoji nejednak tretman zasnovan na više ličnih svojstava određenog lica, da bi se ovakav tretman opravdao, mora da se opravda razlog nejednakog tretmana za svako lično svojstvo. Sledstveno, od žrtve višestruke diskriminacije očekuje se da iznese činjenice i predloži dokaze na osnovu kojih se može zaključiti da je diskriminisana na osnovu svakog ličnog svojstva na koje se poziva, što joj otežava položaj. S druge strane, u slučajevima interseksionalne diskriminacije to najčešće nije moguće učiniti, s obzirom da kod ovog vida diskriminacije upravo sinergično delovanje ličnih svojstava dovodi do diskriminacije.

Za razliku od drugih posmatranih država, u Hrvatskoj postoje četiri nezavisna tela za ravnopravnost, od kojih je jedno nadležno isključivo za postupanje po pritužbama zbog diskriminacije na osnovu pola/roda, pri čemu nijednim zakonom nije rešeno pitanje pozitivnog sukoba nadležnosti.²³⁵⁹ Iako hrvatske pravobraniteljice imaju potpisan sporazum o međuinstitucionalnoj saradnji,²³⁶⁰ kojim su se obavezale da će se međusobno obavestavati i razmenjivati informacije o predmetima u kojima postoji mogućnost preklapanja nadležnosti, odnosno, istovremene odvojene nadležnosti dve ili više institucija, te da će po potrebi saradivati na rešavanju ovih predmeta, ovakva zakonska regulativa u smislu podele nadležnosti predstavlja izazov za zaštitu žena od višestruke diskriminacije. Na primer, u slučaju da je romska devojčica sa invaliditetom diskriminisana, sve četiri pravobraniteljice bi imale nadležnost za postupanje po pritužbi za zaštitu od diskriminacije. Iako je ovaj sporazum potpisan 2013. godine, u godišnjim izveštajima pravobraniteljica nema podataka o

---

²³⁵⁹ Opširnije o hrvatskim pravobraniteljicama u delu 7.3.3.

²³⁶⁰ Sporazum o međuinstitucionalnoj suradnji od 10.12.2013. godine

slučajevima koje su zajednički vodile. Bez obzira na ovaj sporazum o saradnji, u slučajevima višestruke diskriminacije trebalo bi da postupa institucija koja ima iskustva i koja može da sagleda veoma kompleksne situacije višestruke diskriminacije žena. Sa podelom nadležnosti prema ličnim svojstvima, u praksi se onemogućava koncentracija iskustva u okviru jedne institucije, što može da ugrozi i oteža zaštitu od diskriminacije ženama koje su izložene višestrukoj diskriminaciji.

U Austriji postoji jedan specifičan izazov za zaštitu žena sa invaliditetom od višestruke diskriminacije, s obzirom da je samo u slučajevima diskriminacije na osnovu invaliditeta propisana obavezna medijacija.²³⁶¹ To znači da žene koje su višestruko diskriminisane, a jedan od osnova je invaliditet, imaju obavezu da prvo pokušaju da reše problem medijacijom, za razliku od drugih višestruko diskriminisanih žena. Takođe, za postupak medijacije su zadužene federalne socijalne službe, što ukazuje da se pitanja osoba sa invaliditetom posmatra kao pitanje samo jednog sektora i pokazuje dubinu nerazumevanja položaja osoba sa invaliditetom u društvu. Pored toga, u Nemačkoj, aktivnu legitimaciju u postupcima za zaštitu od diskriminacije imaju samo žrtve diskriminacije, ali ne i organizacije civilnog društva niti Federalna antidiskriminaciona agencija.²³⁶² Ovo može da bude prepreka za pojedine višestruko diskriminisane žene, koje ne žele da same pokreću i vode antidiskriminacione postupke, ali bi mogle da imaju dobrobit ukoliko bi postupke mogle da pokreću nevladine organizacije ili nacionalno telo za ravnopravnost.

11.2. Izazovi u prepoznavanju višestruke diskriminacije i nedostatak prakse

Istraživanje je pokazalo da višestruko diskriminisane žene, njihovi advokati, a ni sudije često ne prepoznaju višestruku diskriminaciju, niti dovoljno razumeju sam fenomen višestruke diskriminacije. Jedan od razloga je svakako i to što je višestruka diskriminacija još uvek prilično nov koncept i da predstavlja novinu u pravnim sistemima u koje je uvedena, te je potrebno neko vreme, kao i sa svim drugim pravnim novinama, da počnu da se koriste u postupcima za zaštitu od diskriminacije.

---

²³⁶¹ *Country report, Non-discrimination – Austria 2018*, str. 69

²³⁶² *Country report, Gender equality – Germany 2017*, str. 45

Pravni eksperti za rodnu ravnopravnost ukazuju da postoje problemi sa prepoznavanjem višestruke diskriminacije na sudu i u okviru drugih državnih institucija, kao i da je to uzrokovano činjenicom da je u pitanju pravni koncept novijeg datuma, te da još uvek nema ili ima veoma malo prakse.²³⁶³ Pored toga, smatraju da je prepreka nedostatak istraživanja i statističkih podataka, što zajedno dovodi do problema u praktičnoj primeni propisa o zabrani višestruke diskriminacije.²³⁶⁴ Na primer, u jednom slučaju koji se vodio pred Vrhovnim upravnim sudom o pravilima u vezi sa fotografijama za lična dokumenta, povodom tužbe jedne muslimanke koja nije htela da skine maramu prilikom fotografisanja,²³⁶⁵ sud ne samo što je odbio njen zahtev, već je u obrazloženju komentarisao verska pravila Islama, tvrdeći da „nije dokazano da je nošenje marame religijska obaveza žena prema Islamu“.²³⁶⁶

Rezultati istraživanja sprovedenog među sudijama i advokatima u Srbiji pokazalo je da postoje izazovi u prepoznavanju višestruke diskriminacije. U slučaju Roma koji tvrdi da je diskriminisan na osnovu boje kože i nacionalne pripadnosti, skoro tri četvrtine sudija smatra da je u pitanju višestruka diskriminacija, uz najčešće obrazloženje da su u pitanju različita lična svojstva.

U svim posmatranim državama prisutan je nedostatak sudske prakse u parnicama za zaštitu od diskriminacije, sa izuzetkom diskriminacije u oblasti rada, koja predstavlja područje koje se razvija i u kome je sudska praksa solidno razvijena. Posledično, broj postupaka koji su vođeni za zaštitu od višestruke diskriminacije žena još je manji. Osim činjenice da je antidiskriminaciono zakonodavstvo još uvek prilično nova grana prava, analiza položaja žena iz višestruko diskriminiranih grupa u odabranim državama pokazala je da su razlozi za mali broj postupaka za zaštitu od višestruke diskriminacije, između ostalog, nepoznavanje prava, nepostojanje sistema besplatne pravne pomoći ili neadekvatne mogućnosti za ostvarivanje besplatne pravne pomoći. Pored toga, u pitanju su pripadnice marginalizovanih društvenih grupa, koje se retko obraćaju za zaštitu svojih prava, a kada se i obrate, uglavnom se odlučuju da tužbe podignu zbog diskriminacije na osnovu jednog ličnog svojstva, uz procenu najboljih izgleda za uspeh u parnici.

---

²³⁶³ Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 18-19

²³⁶⁴ Ibid.

²³⁶⁵ OSJI, op.cit, 2018, str. 83

²³⁶⁶ Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 11820 od 12.12.2012, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 7035/2002

Iz poglavlja 10. u kojem je predstavljena sudska praksa međunarodnih sudova, može se zaključiti da ni pred ovim sudovima nije bilo mnogo slučajeva višestruke diskriminacije. Praksa ESLJP pokazuje da se retko utvrđuje diskriminacija, odnosno, praksa je takva da se sud uglavnom ne upušta u analizu navoda o diskriminaciji ukoliko utvrdi povredu nekog prava garantovanog EKLJP. Takođe, mnoge predmete povodom diskriminacije na osnovu pola podneli su muškarci,²³⁶⁷ a ne žene, koje su češće izložene diskriminaciji na osnovu pola/roda. I Sud pravde EU nema razvijenu praksu u slučajevima višestruke diskriminacije. U presudi u predmetu *Parris (C-443/15)*²³⁶⁸ sud je zauzeo stav koji je veoma nepovoljan za osobe izložene višestrukoj/intersekcionalnoj diskriminaciji. Sud konstatuje da je moguće da diskriminacija bude zasnovana na više osnova diskriminacije, u konkretnom slučaju na osnovu starosnog doba i seksualne orijentacije, ali da mora da postoji diskriminacija na osnovu svakog pojedinačnog ličnog svojstva. Iako je opšta pravobraniteljka Kokott ukazala sudu da treba prepoznati životne situacije i reagovati na intersekcionalnu diskriminaciju, te da je, po njenom mišljenju, ovo slučaj indirektno diskriminacije na osnovu starosnog doba i seksualne orijentacije²³⁶⁹ sud je zauzeo stav da kada pravilo nije diskriminatorno na osnovu pojedinačnih ličnih svojstava, onda takvo pravilo ne može biti diskriminatorno na osnovu kombinacije ova dva lična svojstva.

Imajući sve ovo u vidu, može se zaključiti da je za unapređenje zaštite žena od višestruke diskriminacije potrebno stvaranje sudske prakse. Veoma bi bilo korisno ukoliko bi više slučajeva bilo izneto pred međunarodne sudove, s obzirom da odluke ovih sudova često predstavljaju dobar osnov nacionalnim sudovima u razumevanju kompleksnih društvenih fenomena i adekvatnom pravnom odgovoru na njih. Takođe, potrebno je i razvijanje prakse na nacionalnom nivou, posebno prakse drugostepenih sudova, koja bi dala smernice za postupanje u slučajevima višestruke diskriminacije i olakšala sudijama koji sude u prvom stepenu. Razvijanje sudske prakse doprinelo bi boljem prepoznavanju višestruke diskriminacije, što bi omogućilo sudijama da bolje sagledaju situaciju višestruko diskriminiranih žena i da to uzmu u obzir i u situacijama kada su se stranke i/ili njihovi advokati opredelili za jedno lično svojstvo. Prepoznavanje višestruke diskriminacije je ključan korak u obezbeđivanju adekvatne i efikasne zaštite.

---

²³⁶⁷ Nuala Mole i Biljana Braithwaite, *Zabrana diskriminacije prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima. Priručnik o sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava*, AIRE centar, Sarajevo, 2016, str. 42

²³⁶⁸ Ovaj slučaj je detaljnije predstavljen u poglavlju 10.

²³⁶⁹ Sud pravde EU, *Opinion of Advocate General Kokott*, 30.6.2016. Opširnije: Erica Howard, „EU anti-discrimination law: has the CJEU stopped moving forward?“, *International Journal of Discrimination and the Law*, 18 (2-3), 2018, pp. 60-81

11.3. Stereotipi i predrasude

Stereotipi su veoma rašireni u društvu i često se koriste da bi se odredila sopstvena pozicija u poređenju sa drugima, a ponekad mogu da imaju i veoma negativne posledice.²³⁷⁰ Izazov u ostvarivanju principa ravnopravnosti i poštovanja ljudskih prava sastoji se u tome da se osigura da ljudi ne postupaju u skladu sa svojim stereotipima i predrasudama na diskriminatoran način prema drugima. Stereotipi su prisutni u zajedničkom jeziku i u idejama u svakodnevnoj komunikaciji, ali ljudi ih najčešće nisu svesni jer su u pitanju implicitni stereotipi, koji takođe mogu dovesti do diskriminacije.²³⁷¹ Kao što je već ukazano u ovom radu, rodni stereotipi su posebno rašireni u društvima koja su obuhvaćena ovim istraživanjem. Postojanje rodni stereotipa i postupanje u skladu sa rodni predrasudama dovodi do održavanja lošeg položaja žena, a neretko i do pogoršavanja njihovog položaja, posebno kada su u pitanju žene iz višestruko marginalizovanih društvenih grupa.

Rodni stereotipi utiču na ostvarivanje garantovanih ljudskih prava i sloboda. Rodni stereotipi ograničavaju sposobnosti žena i muškaraca da se razvijaju, da napreduju u karijeri, da slobodno odlučuju o svojim životima. Rodni stereotipi mogu da rezultiraju kršenjem ljudskih prava, a pojedini rodni stereotipi imaju nesrazmerno negativan uticaj na određene grupe žena, koje su izložene riziku od višestruke diskriminacije.²³⁷² U tabeli ispod dat je prikaz nekih primera rodni stereotipa, na osnovu kojih se stvara pretpostavka o grupi, nakon čega se donosi zaključak o pojedinki, kao pripadnici grupe.

---

²³⁷⁰ Abrams, Swift i Mahmood objašnjavaju primenu stereotipa na sopstvene životne situacije kroz sledeći primer: ako se muškarac i žena nađu u prostoriji u kojoj se nalazi veoma teška kutija i budu zamoljeni da neko od njih dvoje pomeri tu kutiju, može se očekivati da će oboje pretpostaviti da je muškarac snažniji i da on treba da pomeri tešku kutiju. Međutim, žena može da bude snažnija od muškarca, a on može da ima problema sa leđima. Rodni stereotipi će dovesti do toga da muškarac misli da on treba da pomeri kutiju, odnosno, da žena u prostoriji to očekuje od njega, zbog čega može da naškodi sebi i sopstvenom zdravlju. Abrams, Swift and Mahmood, op.cit, 2016, str. 32

²³⁷¹ Ibid, pp. 32-33. Na primer, na osnovu stereotipa koji su rašireni u društvu, građani mogu pogrešno da veruju da su mnogi muslimani ekstremisti, zbog čega je moguće da će izbegavati interakciju sa njima.

²³⁷² Kancelarija visokog komesara za ljudska prava Ujedinjenih nacija izrazila je zabrinutost zbog uticaja rodni stereotipa na ostvarivanje ljudskih prava. Stereotipe deli na štetne, nezakonite i složene, o čemu je više bilo reči u poglavlju 5. Opširnije: *Gender stereotypes/stereotyping*, United Nations, Human Rights, Office of the High Commissioner for Human Rights, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Women/WRGS/Pages/GenderStereotypes.aspx>, 21.11.2018.

Tabela br. 4 Primeri rodnih stereotipa²³⁷³

Stereotip	Žene su emotivno nestabilne	Žene su čedne	Žene prvenstveno treba da budu majke	LGBTI osobe su devijantne
Pretpostavka grupe	Žene nisu sposobne da racionalno odlučuju	Neudatim ženama nije potrebna kontracepcija	Žene su sposobnije za brigu o deci od muškaraca	Ljudi treba da se zaštite od LGBTI populacije
Zaključak pojedinki	Ženi ne treba verovati da donosi odgovorne odluke o svom zdravlju, već o tome treba da odlučuje suprug, lekar ili neka druga osoba od autoriteta	Neudata žena koja traži kontracepciju je promiskuitetna	Vršenje roditeljskog prava nad decom treba dati ženama	Istopolne odnose i zajednice treba zabraniti

Na štetnost rodni stereotipa i njihov uticaj na ostvarivanje ljudskih prava žena ukazali su i Komitet za eliminaciju diskriminacije žena i Komitet za prava osoba sa invaliditetom.²³⁷⁴ Države imaju obavezu da otkriju i uklone socijalne i kulturne barijere, uključujući i rodne stereotipe, koji sprečavaju žene u uživanju prava i koji im otežavaju pristup adekvatnoj zaštiti, a u samu Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom ugrađena je obaveza borbe protiv stereotipa, predrasuda i štetnih praksi prema osobama sa invaliditetom, uz ukazivanje da su žene sa invaliditetom izložene složenim stereotipima koji mogu biti posebno štetni.

Imajući u vidu rasprostranjenost rodni stereotipa u društvu, nije iznenađujuće da rodni stereotipi direktno utiču na mogućnosti pravne zaštite žena, jer sudije, advokati i drugi akteri u sudskim postupcima, kao i drugi građani, imaju određene rodne stereotipe i predrasude. Rodni stereotipi u pravosuđu mogu da predstavljaju ozbiljne prepreke dostizanju rodne ravnopravnosti i napretku žena, uz ozbiljne posledice na ostvarivanje ljudskih prava žena. Na međunarodnom nivou, posebno je ukazano na štetnost vođenja postupaka i odlučivanja pod

²³⁷³ Tabela je preuzeta iz: UN Office of the High Commissioner for Human Rights, *Background paper on the role of the judiciary in addressing the harmful gender stereotypes related to sexual and reproductive health and rights – A review of case law*, str. 3, dostupno na:

https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/JudiciaryRoleCounterStereotypes_EN.pdf, 28.1.2019.

²³⁷⁴ CEDAW/C/GC/33, 2015, para. 7; CRPD/C/GC/3, 2016, para. 8 i 47

uticajem rodnih stereotipa i predrasuda u krivičnim postupcima, naročito u slučajevima nasilja prema ženama.²³⁷⁵

Majda Halilović i druge ukazuju da su u uporednoj praksi prepoznata tri aspekta rodni predrasuda. Prvi aspekt je stereotipno razmišljanje o prirodi i ulogama žena i muškaraca, odnosno, o njihovim rodnim ulogama; drugi aspekt je više vrednovanje poslova koje češće obavljaju muškarci i manje vrednovanje poslova koje češće obavljaju žene, dok je treći aspekt rodni predrasuda nedovoljno znanje o realnosti svakodnevnih života različitih grupa žena i muškaraca u društvu.²³⁷⁶ Opravdano Simon Kjuzak ukazuje na značaj rodni predrasuda u slučajevima rodno zasnovane diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja, jer ako sudija odlučuje pod njihovim uticajem, to ugrožava pristup pravdi ženama koje su preživele nasilje i onemogućuje ostvarivanje adekvatne pravne zaštite.²³⁷⁷

Međunarodni i nacionalni sudovi i tela za ravnopravnost imaju ključnu ulogu u zaštiti prava žena, uključujući i prepoznavanje štetni rodni stereotipa i predrasuda, kako bi žene mogle da ostvare adekvatnu pravnu zaštitu od diskriminacije, kao i druga prava.²³⁷⁸ Analiza je pokazala da se međunarodni sudovi uglavnom ne bave stereotipima i predrasudama. Jedan od retkih primera je presuda ESLJP u predmetu *Carvalho Pinto de Sousa Morais protiv Portugala (17484/15)*, kojom je ukazano na štetnost rodni stereotipa, a koja je detaljnije predstavljena u poglavlju 10. o praksi međunarodni sudova. Značajno je da se u ovoj presudi ESLJP pozvao na izveštaje međunarodni organizacija i tela u kojima je ukazano na postojanje diskriminatorni rodni stereotipa i predrasuda, kao i na rasprostranjenost seksizma u portugalskim pravosudni institucijama.

Presude koje se navode u literaturi kao primeri presuda doneti pod uticajem rodni stereotipa i predrasuda, uglavnom su u vezi sa zaštitom žena od nasilja, kao i u vezi sa seksualnim i

---

²³⁷⁵ Na primer, CEDAW komitet u Opštoj preporuci br. 33 o pristupu žena pravdi navodi da stereotipi utiču na percepciju, a posledica su sudske odluke zasnovane na unapred zauzetim stavovima umesto na relevantni činjenicama, što ugrožava nepristrasnost i integritet pravosudni sistem, dovodi do pogrešni odluka i reviktimizacije žrtava. Specijalna izvestiteljka za nezavisnost sudija i advokata ukazala je na postojanje snažni rodni stereotipa koji dovode do diskriminacije žena u krivičnim postupcima. Opširnije: UN General Assembly, Independence of judges and lawyers, *Interim Report of the Special Rapporteur on the independence of judges and lawyers*, A/66/289, 10 August 2011

²³⁷⁶ Tri aspekta rodni predrasuda prepoznata su u okviru Nacionalni programa obuke u pravosuđu Sjedinjeni Američki Država. Halilović, Watson, Huhtanen i Socquet-Juglard, op.cit, 2017b, str. 37

²³⁷⁷ Cusack, op.cit, 2014, str. 22

²³⁷⁸ Opširnije: Eva Brems and Alexandra Timmer (eds), *Stereotypes and Human Rights Law*, Intersentia, Cambridge, 2016, str. 48

reproduktivnim zdravljem i pravima.²³⁷⁹ U istraživanju sprovedenom za potrebe ovog rada, naišla sam na primere odluka donetih pod uticajem stereotipa i predrasuda. Na primer, Vrhovni upravni sud Bugarske nije utvrdio diskriminaciju u slučaju žene sa invaliditetom u vezi sa postupkom zapošljavanja.²³⁸⁰ Sud je prihvatio medicinski pristup invaliditetu i obrazložio da poslodavac ne sme da zaposli osobu za koju medicinska komisija da negativno mišljenje, kao i da je to u cilju zaštite zdravlja kandidatkinje za posao.²³⁸¹ Uticaj stereotipa i predrasuda koji se odnose na sposobnosti i mogućnosti osoba sa invaliditetom vidljivi su u postupanju svih sudskih instanci u konkretnom slučaju, kao i u odluci nezavisnog tela za ravnopravnosti, jer su sve institucije prihvatile prevaziđeni medicinski pristup ljudskim pravima osoba sa invaliditetom. Osim predrasuda o osobama sa invaliditetom, smatram da su u ovom slučaju bile od uticaja i specifične predrasude o ženama sa invaliditetom, u kontekstu njihovih rodnih uloga, sposobnosti i mogućnosti na tržištu rada, što je dodatno otežalo položaj ove žene.

Slični stereotipi prisutni su i u Srbiji, pa je u slučaju koji je detaljnije predstavljen u delu 8.4.4, pored stigmatizirajućih i diskriminatornih izraza koje sud koristi za tužiteljku (npr. invalidno lice), evidentno i da sudije imaju predrasude u pogledu osoba sa invaliditetom. Naime, u obrazloženju drugostepene presude navedeno je da su duševne patnje koje je pretrpela tužiteljka zbog povrede časti i ugleda uslovljenje njenim invaliditetom jer ona „drugačije reaguje od zdrave populacije“. Takođe, u jednoj prvostepenoj presudi, sud nesumnjivo pokazuje rodne stereotipe i predrasude kada navodi da je priroda posla u jednom restoranu, koji podrazumeva pripremu i prodaju hrane, takva da je opravdano da ga obavljaju samo žene.²³⁸²

---

²³⁷⁹ Opširnije: *Background paper on the role of the judiciary in addressing the harmful gender stereotypes*, op.cit; Halilović, Watson, Huhtanen i Socquet-Juglard, op.cit, 2017b; Cusack, op.cit, 2014; Brems i Timmer, op.cit, 2016

²³⁸⁰ Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 12783 od 25.11.2016, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 11712/2015

²³⁸¹ Ovaj slučaj je detaljnije predstavljen u delu 7.2.4. Opširnije: *European Equality Law Review 2017/1*, str. 70 i Margareta Ilieva, News Report: *Bulgaria – Supreme Court validates medical approach to disability*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 06.01.2017

²³⁸² Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 63P 16956/12 od 7.3.2013. godine

11.4. Izazovi u dokazivanju višestruke diskriminacije

Dokazivanje diskriminacije može biti veoma teško, posebno ako se ima u vidu da se dokazna sredstva koja su podobna za dokazivanje diskriminacije često nalaze u posedu diskriminatora, kao i zbog generalno lošije pozicije diskriminirane osobe. Pravni problemi u vezi sa dokazivanjem diskriminacije, o kojima je opširno pisano u literaturi,²³⁸³ postoje i u parnicama za zaštitu od višestruke diskriminacije. U ovom delu rada ukazujem samo na ključne izazove koji se javljaju u dokazivanju višestruke diskriminacije žena.

Jedan od načina prevazilaženja teškoća u vezi sa dokazivanjem diskriminacije jeste usvajanje posebnih pravila o prebacivanju tereta dokazivanja. Kada je reč o dokaznim sredstvima, u antidiskriminacionim postupcima mogu se koristiti sva dokazna sredstva koja se koriste u parničnom postupku. Pored toga, mogu se koristiti i statistički podaci, što je potvrđeno i u praksi međunarodnih sudova.²³⁸⁴ Statistički podaci mogu da budu od presudnog značaja u slučajevima indirektno diskriminacije, jer se na taj način može pokazati da naizgled neutralno pravilo ili praksa ima nesrazmerno nepovoljniji efekat na određene društvene grupe.²³⁸⁵

U Srbiji ovo pitanje nije regulisano zakonom, pa je na sudovima da u konkretnim slučajevima odluče da li će prihvatiti statističke podatke u cilju dokazivanja diskriminacije. U analiziranim presudama nije bilo dokazivanja na osnovu statističkih podataka, osim u jednom slučaju koji

---

²³⁸³ Michael Selmi, „Why are Employment Discrimination Cases So Hard to Win?“, *Louisiana Law Review*, vol. 61, issue 4, 2001, dostupno na: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol61/iss3/4>, 29.4.2019; Sian Moore, Tessa Wright and Hazel Conley, *Addressing discrimination in the workplace on multiple grounds – the experience of trade union Equality Reps*, London Metropolitan University Queen Mary, University of London, London, 2012; Rorive, op.cit, 2009; Catherine Rayner, „The burden of proof in sex discrimination cases“, *Tooks Chambers*, 2011, dostupno na: http://www.era-comm.eu/oldoku/SNLLaw/03_Burden_of_proof/2011_03_Rayner-EN.pdf, 29.4.2019; Nicola Braganza, *Proving discrimination: Shifting the burden of proof and access to evidence*, ERA - Applying EU Anti-discrimination law, Trier, 24-25 September 2018; Nevena Petrušić, „Zamke u upotrebi statističkih podataka u antidiskriminacionim parnicama“, *Pravni život: tematski broj. Pravo i načelo savesnosti i poštenja*, god. 63, br. 12, tom 4 (2014), Udruženje pravnika Srbije, Beograd, 2014, str. 33-50; Boris Topić, *Teret dokazivanja direktne i indirektno diskriminacije*, Centar za društvena istraživanja Analitika, Sarajevo, 2015; Anđelija Tasić, „Teret dokazivanja u antidiskriminacionim parnicama na primeru odluke Vrhovnog kasacionog suda“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Broj 78, godina LVII, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2018, str. 325-336; Aleksandra Ivanković, *Osnovni principi i dokazivanje „ostalih oblika diskriminacije“ prema Zakonu o zabrani diskriminacije*, Centar za društvena istraživanja Analitika, Sarajevo, 2015

²³⁸⁴ Na primer, u predmetu *Hoogendijk protiv Holandije*, predstavka br. 58641/00, ESLJP ukazuje da ako podnosilac predstave, na osnovu neosporenih zvaničnih statističkih podataka, može da pokaže da je na prvi pogled (*prima facie*) očigledno da određeno pravilo, iako formulisano kao neutralno, u stvari pogađa veći procenat žena od muškaraca, onda je na tuženoj državi da pokaže da je u pitanju rezultat objektivnih faktora, koji nisu povezani sa diskriminacijom na osnovu pola. Videti još: Sud pravde EU u predmetu C-167/97, a ESLJP u predmetu D.H. protiv Češke, predstavka 57325/00

²³⁸⁵ *Handbook on European Non-Discrimination Law*, 2018 edition, op.cit, 2018, str. 129

se vodio po tužbi PZR, u kom slučaju sudovi uopšte nisu razmatrali, odnosno, nisu se izjašnjavali o ponuđenim statističkim podacima, koje je Povereniku za zaštitu ravnopravnosti dostavila tužena i nisu pravilno primenili pravilo o teretu dokazivanja.²³⁸⁶

U daljem tekstu predstavljena su dva izazova koja su posebno relevantna za dokazivanje višestruke diskriminacije – izbor uporednika i primena pravila o teretu dokazivanja.

11.4.1. Izbor uporednika

Za utvrđivanje diskriminacije u najvećem broju slučajeva potrebno je određivanje uporednika. I u slučajevima neposredne i posredne diskriminacije uporednik je potreban, jer je neophodno situaciju u kojoj se nalazi žrtva diskriminacije uporediti sa drugim licem ili grupom lica u koja se nalaze u istoj ili sličnoj situaciji, odnosno, utvrditi da li je osoba dovedena u nepovoljan ili manje povoljan položaj u odnosu na druga lica. Uporednik je osoba (grupa) koja je u istoj ili sličnoj situaciji sa diskriminisanom osobom (grupom), a jedina razlika između njih jeste postojanje, odnosno, nepostojanje zaštićenog ličnog svojstva. U situacijama kada je u pitanju diskriminacija na osnovu jednog ličnog svojstva, pronalaženje odgovarajućeg uporednika uglavnom nije teško i retko se dešava da sudovi detaljno obrazlažu izbor uporednika.²³⁸⁷ Na primer, Sud pravde EU u slučaju *Richards (C-423/04)*²³⁸⁸ obrazlagao je izbor uporednika. U pitanju je bila transpolna žena, koja je nakon operacije prilagođavanja pola podnela zahtev za penzionisanje po pravilima koja su u Ujedinjenom kraljevstvu važila za žene. Njen zahtev je odbijen uz obrazloženje da nije nepovoljnije tretirana u odnosu na druge u sličnoj situaciji, a vlasti su smatrale da je odgovarajući uporednik muškarac, imajući u vidu da je podnositeljka predstavke veći deo svog života provela kao muškarac. Međutim, Sud pravde EU smatrao je da je pravi uporednik žena, s obzirom da je operacija prilagođavanja pola u Ujedinjenom kraljevstvu dozvoljena, sa priznavanjem svih pravnih posledica promene pola.

Kao što je već navedeno, izuzetak od pravila upoređivanja jesu slučajevi diskriminacije na osnovu trudnoće. Sud pravde EU, u predmetu *Dekker (C-177/88)*²³⁸⁹ utvrdio je da poređenje

---

²³⁸⁶ Opširnije o ovom slučaju: Petrušić, op.cit, 2018, str. 68-77

²³⁸⁷ *Handbook on European Non-Discrimination Law*, 2018 edition, op.cit, 2018, str. 23-25

²³⁸⁸ Sud pravde EU, *Richards (C-423/04)*

²³⁸⁹ Sud pravde EU, *Dekker (C-177/88)*

nije neophodno ako je žena izložena nepovoljnom tretmanu zbog trudnoće, s obzirom da muškarci ne mogu da budu trudni, te je da u takvim slučajevima u pitanju direktna diskriminacija na osnovu pola. Kada je u pitanju diskriminacija na osnovu jednog ličnog svojstva, određivanje uporednika nije preterano izazovno, ukoliko žena tvrdi da je diskriminisana na osnovu pola, njena situacija će se uporediti sa muškarcem u istoj ili sličnoj situaciji, ako osoba tvrdi da je diskriminisana zbog pripadnosti manjinskoj etničkoj zajednici, uprednik je pripadnik većinske etničke zajednice i slično. Međutim, u slučajevima višestruke diskriminacije određivanje uporednika je veoma komplikovano.

U državama Evropske unije sudovi su imali stav, a neki ga još uvek imaju, da je poređenje moguće u odnosu na jedno lično svojstvo, zbog čega su se diskriminisane osobe opredeljivale za jedno lično svojstvo, ono na osnovu kojeg su „najviše“ diskriminisani i na osnovu kojeg imaju najviše izgleda za uspeh u parnici.²³⁹⁰ Iako se u nekim slučajevima višestruke diskriminacije (obična i dodatna) slučaj može izgraditi i na ovaj način, u slučajevima interseksijske diskriminacije to nije moguće. Sama definicija uporednika jeste da je u pitanju osoba koja je u istoj ili sličnoj situaciji, a koja nema lično svojstvo na osnovu kog osoba tvrdi da je diskriminisana. To znači da ženu sa invaliditetom koja tvrdi da je pretrpela višestruku diskriminaciju treba uporediti sa muškarcem bez invaliditeta, što je veoma teško jer se poređenje uobičajeno zasniva na jednom ličnom svojstvu, odnosno, teško je uporediti životne situacije žene sa invaliditetom i muškarca bez invaliditeta. Poređenje se dodatno komplikuje, ako ne i čini nemogućim, kada se dalje dodaju lična svojstva, na primer, ako starija žena sa invaliditetom koja je lezbejka tvrdi da je diskriminisana na osnovu svih navedenih ličnih svojstava (pol/rod, starosno doba, invaliditet i seksualna orijentacija). Takođe, poređenje je još izazovnije ukoliko je u pitanju višestruka posredna diskriminacija žena, posebno ako se ima u vidu da je poređenje u slučajevima posredne diskriminacije na osnovu jednog ličnog svojstva veoma često praćeno velikim teškoćama prilikom pokušaja određivanja uporednika.²³⁹¹ Na ovaj problem su ukazali i evropski eksperti za rodnu ravnopravnost, smatrajući da je određivanje odgovarajućeg uporednika najveća barijera u slučajevima višestruke diskriminacije.²³⁹²

---

²³⁹⁰ *Tackling Multiple Discrimination – Practices, policies and laws*, op.cit, 2007

²³⁹¹ Na primer, kao slučajevi posredne višestruke diskriminacije u literaturi se navode primeri u vezi sa poslovima koji se rade sa nepunim radnim vremenom, koje uglavnom rade žene i porezima i doprinosima koji se plaćaju na manju osnovicu, zajedno sa godinama potrebnim za penzionisanje. Opširnije: Burri i Schiek, op.cit, 2009, str.13-15; Paula Uccellari, „Multiple Discrimination: How Law can Reflect Reality“, *The Equal Rights Review*, Vol. One (2008), London, 2008, str. 14-49; Tobler, op.cit, 2008

²³⁹² Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 18-19

U slučaju *Bahl v. The Law Society*²³⁹³ koji je vođen u Ujedinjenom Kraljevstvu, ženi azijskog porekla, koja je tvrdila da je diskriminisana na osnovu pola i etničkog porekla, Apelacioni sud Engleske i Velsa tražio je da priloži odvojene dokaze za diskriminaciju po oba osnova, kao i da odredi muškarca za uporednika u jednom delu svog zahteva, a osobu neazijskog porekla u drugom delu zahteva. Ovakav pristup onemogućava adekvatnu zaštitu žene koja je višestruko diskriminisana, a pojedini autori smatraju da je veoma teško i neadekvatno koristiti ovaj metod za određivanje uporednika, kao i da su države članice Evropske unije samo prepisale definicije iz direktiva, bez bliže razrade i prilagođavanja nacionalnim pravnim sistemima.²³⁹⁴ Praksa međunarodnih sudova, kao i prakse država obuhvaćenih ovim istraživanjem, veoma je oskudna u pogledu višestruke diskriminacije. Ima slučajeva u kojima su uporednici nepravilno određeni. Na primer, u jednom slučaju u vezi sa nošenjem marame u sistemu obrazovanja, Vrhovni upravni sud Bugarske²³⁹⁵ pogrešno je uporedio situaciju muslimanske učenice koja nosi maramu sa drugim učenicima koji odećom ili na drugi način iskazuju svoja religijska uverenja, pa je zaključio da nije bilo razlike u tretmanu. Međutim, sud je zanemario da uporednik treba da bude osoba koja nema lično svojstvo koje je navedeno kao osnov diskriminacije, zbog čega uporednik u ovom slučaju ne može da bude osoba koja vidljivo iskazuje svoja religijska uverenja.²³⁹⁶

Situacija je donekle drugačija u državama sa anglosaksonskim pravnim sistemom, u kojima postoji nekoliko presuda kojima je višestruko diskriminisanim ženama obezbeđena adekvatna sudska zaštita. Na primer, u predmetu *Ministry of Defence v Debiq*,²³⁹⁷ žena zaposlena u Vojsci Velike Britanije, podnela je tužbu zbog indirektno diskriminacije na osnovu pola i rase. Ona je bila disciplinski kažnjena jer kao samohrana majka, nije mogla da bude u stanju pripravnosti 24/7, što je služba zahtevala, zbog brige o detetu. Vojska je ohrabivala uključivanje šire porodice u obaveze u vezi sa čuvanjem dece vojnika, ali njena sestra, koja živi na Svetom Vinsentu i Grendinu odakle je i tužiteljka poreklom, nije mogla da joj

---

²³⁹³ *Bahl v. The Law Society*, EWCA Civ 1070, 2004. Ibid.

²³⁹⁴ Burri i Schiek, op.cit, 2009, str. 18-19

²³⁹⁵ Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 1797 od 18.02.2016, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 658/2015

²³⁹⁶ *Правата на човека в България през 2016 г.*, op.cit, str. 105-106

²³⁹⁷ *Ministry of Defence v Debiq*[2009] UKEAT 0048/09, citirano u: Saadiya Chaudary, *Third-party*

Intervention of the AIRE centre before the European Court of Human Rights, Solomon v Spain (Application No. 47159/08), AIRE Centre, London, 2010, str. 4-5, dostupno na:

http://socialdifference.columbia.edu/files/socialdiff/projects/Solomon_v_Spain_Intervention_FINAL_30_09_2010-1.pdf, 5.11.2018.

pomogne oko čuvanja deteta zbog imigracionih propisa. U odluci suda je najpre navedeno da je priroda diskriminacije takva da ne može uvek da se razdvoji na posebne kategorije jer „pokušaji da se situacija sagleda samo kroz jedno lično svojstvo rezultiraju neadekvatnim razumevanjem njenog stvarnog nepovoljnijeg položaja. Sud prepoznaje da je u pitanju dvostruka nepovoljnost, koja se odrazila na njenu životnu situaciju, jer je žena zaposlena u vojsci koja ima dete i poreklom je sa Svetog Vinsenta i Grenadina, te joj nije dozvoljeno da angažuje svoje rođake koji tamo žive da joj pomognu oko brige o detetu. „Slično je rezonovao i američki sud u slučaju *Lam v. University of Hawaii*,²³⁹⁸ u kojem je žena azijskog porekla tvrdila da je diskriminisana na osnovu rase i pola. Sud je prepoznao da je u pitanju višestruka diskriminacija i naglasio da o ženama azijskog porekla postoje specifični stereotipi i predrasude koji se ne odnose ni na bele žene ni na muškarce azijskog porekla. Sud ukazuje da „kada postoje dva osnovna diskriminacije, oni ne mogu da budu idealno razdvojeni na dve komponente [...] Pokušaji podeliti identiteta jedne osobe često iskrivljuju ili ignorišu posebnu prirodu njenog iskustva.“

Merel Jonker smatra da striktna primena pravila o upoređivanju, odnosno, određivanju uporednika nisu adekvatno primenljiva na slučajeve višestruke diskriminacije, već smatra da je moguće primeniti kontekstualni pristup ovim slučajevima.²³⁹⁹ Takođe, ukazuje na analizu prakse tela za ravnopravnost u Skandinavskim zemljama, koja pokazuje da nije bilo određivanja uporednika skoro u polovini slučajeva višestruke diskriminacije.²⁴⁰⁰

U slučaju *Carvalho Pinto de Sousa Morais protiv Portugala (17484/15)*, koji je nekoliko puta spomenut, ESLJP je postupio fleksibilnije nego uobičajeno u smislu određivanja uporednika u slučaju višestruke diskriminacije žene na osnovu pola/roda i starosnog doba. Sud nije odredio uporednika u klasičnom smislu, već se osvrnuo na dva slučaja u kojima su stariji muškarci bili u sličnoj situaciji kao podnositeljka predavke, što je poređenje u odnosu na jedno lično svojstvo. Nakon toga, sud je ukazao i na izveštaje međunarodnih tela koji pokazuju da su u portugalskom pravosuđu rašireni stereotipi i predrasude, te zaključio da je odluka portugalskog suda bila zasnovana na rodnim stereotipima i starosnom dobu podnositeljke

---

²³⁹⁸ Ibid, str. 6, *Lam v. University of Hawaii*, 40 F.3d 1551, 1562

²³⁹⁹ Jonker nalazi uporište za ovakav stav u odluci Suda pravde EU u predmetu *Galina Meister (2012)*, u kojem nije utvrđen uporednik, te smatra da je na taj način ostavljen prostora za primenu kontekstualnog pristupa umesto utvrđivanja uporednika. Opširnije: Jonker, op.cit, 2015, str. 211-221

²⁴⁰⁰ Merel Jonker i Sigtona Halrynjo, „Multidimensional discrimination in judicial practice: a legal comparison between Denmark, Norway, Sweden and Netherlands“, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol 32, No 4, 2014

predstavke. Četvoro sudija su izdvojili mišljenja u ovom predmetu i u sva četiri mišljenja se obrazlaže pitanje upoređivanja. Dvojica sudija u izdvojenom mišljenju,²⁴⁰¹ između ostalog, navode da je bila neophodna uporedna analiza sa dve kategorije uporednika: muškarce sličnih godina kao podnositeljka predstavke koji su izgubili seksualnu funkciju usled lekarske greške (diskriminacija na osnovu pola) i žene koje su mlađe od podnositeljke predstavke koje su izgubile seksualnu funkciju usled lekarske greške (diskriminacija na osnovu starosnog doba). Dodatno, oni smatraju da ESLJP nije uopšte analizirao diskriminaciju na osnovu starosnog doba, već samo rodnu diskriminaciju. Generalno, takva ocena je ispravna, jer sud zaista nije posebno analizirao diskriminaciju na osnovu starosnog doba niti je određivao uporednika. Međutim, to upravo pokazuje na teškoće klasičnog principa upoređivanja, jer da je sud upoređivao situaciju podnositeljke predstavke sa mlađom ženom, kako to smatraju sudije Ravani i Bošnjak, svakako ne bi na taj način utvrdio diskriminaciju na osnovu starosnog doba, s obzirom da je stereotip na kojem je zasnovana odluka portugalskog suda specifičan za starije žene. Primenom takvog pristupa, podnositeljki predstavke bila ni uskraćena zaštita od višestruke diskriminacije. Sutkinja Yudkivska smatra da u ovom slučaju nije neophodno određivanje uporednika, s obzirom da je jezik korišćen u portugalskoj presudi diskriminatoran sam po sebi, kao i da negativne posledice stereotipa nije potrebno upoređivati jer oni ni ne proizlaze iz poređenja sa drugom grupom koja je tretirana bolje.²⁴⁰² Sutkinja Motoc opširnije je obrazlagala svoj stav po pitanju stereotipa i ukazala da uporednik nije neophodan u ovakvim slučajevima, odnosno, da je dovoljno dokazati da stereotipi imaju štetne posledice na grupu kojoj podnositeljka predstavke pripada, kao i da je odluka ili praksa države zasnovana na tim stereotipima.²⁴⁰³ Ona smatra da ukazivanje na dva sudska predmeta u kojima su muškarci vodili postupke pred portugalskim sudovima povodom slične pravne stvari nisu navedeni u funkciji poređenja, već kao kontekstualizacija slučaja.

Treba prihvatiti veoma otvoren pristup u vezi sa neophodnošću postojanja uporednika u slučajevima višestruke i intersekcionalne diskriminacije. Smatram da određivanje uporednika nije neophodno u situacijama kada su propisi ili prakse zasnovani na rodnim ili drugim štetnim stereotipima i predrasudama, koje imaju nepovoljne posledice na osobu ili grupu na koju se odnose. U ovom slučaju, sudska odluka je zasnovana na stereotipima i predrasudama, a podnositeljka predstavke je diskriminisana zbog smanjenja naknade štete, usled tih

---

²⁴⁰¹ Joint dissenting opinion of judges Ravani and Bošnjak

²⁴⁰² Concurring opinion of judge Yudkivska

²⁴⁰³ Concurring opinion of judge Motoc

stereotipa i predrasuda, bez obzira na to da li su muškarci tih godina diskriminirani, odnosno, podnositeljka predstavke bi bila diskriminirana i u slučaju da nisu postojala dva slična predmeta u portugalskom pravosuđu. Striktna primena testa diskriminacije koji podrazumeva određivanje uporednika, u nedostatku ova dva slučaja muškaraca, dovela bi do odluke da podnositeljka predstavke nije diskriminirana, što bi pogoršalo njen položaj i onemogućilo joj adekvatnu zaštitu od višestruke diskriminacije.

Analiza odgovora u istraživanju sprovedenom u Srbiji pokazala je da sudije i advokati imaju poteškoća sa određivanjem uporednika u slučajevima višestruke diskriminacije. u situaciji diskriminirane Romkinje sa fizičkim invaliditetom, samo dvoje sudija ne bi određivalo uporednika, od kojih jedan navodi da je u slučajevima višestruke diskriminacije veoma teško naći pravog uporednika. Samo 10% sudija je naznačilo da je uporednik pripadnik većinskog naroda bez invaliditeta, ali bi bilo interesantno analizirati na koji način bi uporedili situacije ove dve osobe. Sudije su uglavnom navodile uporednike na osnovu dva lična svojstva ili samo na osnovu jednog. S druge strane, sudijama je bilo veoma lako da odrede uporednika u situaciji žene koja je diskriminirana na osnovu seksualne orijentacije, odnosno, u situaciji kada se poređenje vrši na osnovu jednog ličnog svojstva.

Imajući sve ovo u vidu, smatram da bi najefikasnije i najsvrsishodnije rešenje za prevazilaženje ove prepreke bilo stvaranje prakse međunarodnih i nacionalnih sudova u kojoj ne bi bilo potrebno određivati uporednika za slučajeve višestruke diskriminacije. Pri tome, moguće je koristiti stavove sudova iz anglosaksonskog pravnog sistema, koji su prethodno predstavljeni. Poređenje sa osobom koja nema nijedno od ličnih svojstava koje ima žrtva višestruke diskriminacije može da bude jedan od načina sagledavanja situacije, odnosno, sud može da uzme u obzir sinergički uticaj dva ili više ličnih svojstava, pored ostalih dokaza. Pored toga, za dokazivanje drugih oblika diskriminacije ne traži se uporednik (npr. uznemiravanje), već se primenjuje subjektivno-objektivni kriterijum prilikom utvrđivanja povrede dostojanstva.²⁴⁰⁴ Slično je i sa seksualnim uznemiravanjem, uskraćivanjem razumnog prilagođavanja i navođenjem na diskriminaciju, što znači da neprimenjivanje pravila o određivanju uporednika nije potpuno novo za sudije. Zbog toga bi se i u slučajevima višestruke diskriminacije mogla koristiti sva dokazna sredstva koja su pogodna da se višestruka diskriminacija učini verovatnom, kako bi se teret dokazivanja prebacio na tuženu

---

²⁴⁰⁴ Više o tome: Ivanković, op.cit, 2015

stranu.²⁴⁰⁵ Smatram da sudije, imajući u vidu njihove profesije, uloge i značaj u pravnim sistemima država, imaju dovoljno znanja i veština da svaki pojedinačni slučaj kontekstualizuju i obrazlože lošiji položaj žene iz višestruko marginalizovanih grupa bez obaveze da pronađu odgovarajućeg uporednika. Ovakav pristup bi olakšao sudske postupke ženama žrtvama višestruke diskriminacije, njihovim advokatima i drugim akterima, kao i samim sudijama.

11.4.2. Primena pravila o preraspodeli tereta dokazivanja

Pravilna primena pravila o preraspodeli tereta dokazivanja predstavlja jedan od najvećih izazova u antidiskriminacionim postupcima. Jedan od razloga je i taj što je ovo relativno novo pravilo, koje se razlikuje od uobičajenog pravila o teretu dokazivanja u parničnim postupcima.²⁴⁰⁶ Imajući u vidu značaj ovih pravila u antidiskriminacionim parnicama, jasno je da je žrtvama diskriminacije u interesu da se pravilno primenjuju, s obzirom da su povoljnija za žrtvu diskriminacije. U Deklaraciji o principima ravnopravnosti, koju su potpisali brojni eksperti u oblasti ravnopravnosti i nediskriminacije, jedno od načela upravo se odnosi na prilagođavanje pravila o teretu dokazivanja, kako bi se osobi koja tvrdi da je diskriminisana poboljšao procesni položaj i omogućila adekvatna zaštita.²⁴⁰⁷ Kako ukazuju Siniša Rodin, Boris Topić i Nevena Petrušić, suština propisivanja ovog pravila, osim zaštite slabije strane u postupku, jeste i obezbeđivanje pristupa informacijama u smislu ostvarivanja načela pravičnog suđenja i jednakosti stranaka u postupku.²⁴⁰⁸

U međunarodnom pravu uspostavljen je standard o prebacivanju tereta dokazivanja u slučajevima diskriminacije, pa ukoliko tužilac učini verovatnim (ukoliko se radi o očiglednom slučaju diskriminacije – *prima facie*) da je izvršen akt diskriminacije, teret dokazivanja se prebacuje na tuženog, koji tada treba da dokaže da diskriminacije nije bilo. Nevena Petrušić

---

²⁴⁰⁵ Beker, op.cit, 2016b, str. 9

²⁴⁰⁶ Prema opštim pravilima, stranka kojoj određena činjenica ide u prilog snosi teret dokazivanja te činjenice. Ukoliko stranka ne uveri sud u istinitost činjenica na kojima zasniva svoj tužbeni zahtev, sud će zaključiti da činjenica koja nije dokazana ne postoji, pa će tužilac izgubiti parnicu. Opširnije: Petrušić, op.cit, 2012, str. 266-273

²⁴⁰⁷ Član 21. Deklaracije o principima ravnopravnosti. Opširnije: Dimitrina Petrova, „The Declaration of Principles on Equality: A Contribution to International Human Rights“, *The Equal Rights Review*, Vol. Two (2008), Equal Rights Trust, London, 2008, pp. 58-70

²⁴⁰⁸ Siniša Rodin, *Dokazivanje diskriminacije i teret dokazivanja u pravu Europske unije*, Opatija Inter-University Centre of Excellence, Working paper WP H 2/2009, dostupno na: http://excellence.com.hr/Opatija/wp-content/themes/ec/working_papers/Rodin_teret_dokaza.pdf, 7.6.2019.; Topić, op.cit, 2015; Petrušić, op.cit, 2012, str. 266-273

ukazuje da se pojam „verovatnost“ tumači u skladu sa doktrinom *prima facie* dokaza,²⁴⁰⁹ kako to čine i ESLJP i Sud pravde EU.²⁴¹⁰ Ukoliko su u pitanju slučajevi direktne diskriminacije, tužilac treba da iznese dovoljno činjenica i dokaza da je tuženi prema njemu postupao nepovoljnije u odnosu na drugog u uporedivim okolnostima i ukoliko u tome uspe, postoji *prima facie* dokaz o diskriminaciji. S druge strane, u slučajevima indirektno diskriminacije, tužilac treba da iznese dovoljno činjenica i dokaza iz kojih se može zaključiti da ga je određeno neutralno pravilo, koje se primenjuje na sve, dovelo u nepovoljniji položaj u odnosu na druge u uporedivoj situaciji, na osnovu nekog njegovog ličnog svojstva i ukoliko u tome uspe, postoji *prima facie* dokaz o diskriminaciji.²⁴¹¹

Pravila o prebacivanju tereta dokazivanja sadržana su i u dokumentima Komiteta za ekonomska, kulturna i socijalna prava, Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije, kao i u svim antidiskriminacionim direktivama EU.²⁴¹² U momentu kada je diskriminacija učinjena verovatnom, teret dokazivanja se prebacuje na tuženu stranu, koja treba da dokaže da razlika u tretmanu nije bila diskriminatorna, odnosno, da nije povređen princip ravnopravnosti. Tuženi to može učiniti tako što će pokazati da žrtva diskriminacije nije u istoj ili sličnoj situaciji kao uporednik ili tako što će pokazati da nema uzročnopsledične veze između različitog postupanja i ličnog svojstva,²⁴¹³ odnosno, da je postupanje tuženog zasnovano na objektivnim okolnostima koji nisu u vezi sa zaštićenim ličnim svojstvom, kao i tako što će pokazati da različit tretman ima razumno i objektivno opravdanje.²⁴¹⁴

Primena pravila o preraspodeli tereta dokazivanja veoma je važna i u slučajevima višestruke diskriminacije, posebno ako se imaju u vidu teškoće sa određivanjem uporednika i upoređivanjem, o kojima je bilo više reči u delu koji se odnosi na sudsku praksu država obuhvaćenih ovim istraživanjem. Oskudna sudska praksa skoro i da ne sadrži primere o preraspodeli tereta dokazivanja u slučajevima višestruke diskriminacije, ali svakako ova

---

²⁴⁰⁹ Opširnije: Petrušić, op.cit, 2014, str. 33-50; Željko Potočnjak, Ivana Grgurev, Andrea Grgić, „Dokazivanje *prima facie* diskriminacije“, u: Alan Uzelac, Jasnica Garašić i Aleksandra Maganić (ur), *Djelotvorna pravna zaštita u pravičnom postupku, Izazovi pravosudnih transformacija na jugu Evrope*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013, str. 325-327;

²⁴¹⁰ Videti: *Nachova and Others v. Bulgaria*, br. 43577/98 i *Timishev v. Russia*, br.55762/00 i 55974/00

²⁴¹¹ Petrušić, op.cit, 2014, str. 33-50

²⁴¹² Opšti komentar br. 20 Komiteta za ekonomska, kulturna i socijalna prava; Opšta preporuka br. 30 Komiteta za ukidanje rasne diskriminacije; direktive 2000/43/EC, 2000/78/EC, 2004/113/EC i 2006/54/EC

²⁴¹³ Nevena Petrušić dodatno objašnjava da se može shvatiti da se od tuženog traži da dokaže negativnu činjenicu, ali da pažljivo tumačenje ovog pravila pokazuje da tuženi ne dokazuje nepostojanje uzročnopsledične veze između ličnog svojstva i nejednakog postupanja, već dokazuje da je različito postupanje zasnovano na objektivnim razlozima, koji nisu u vezi sa ličnim svojstvom tužioca.

²⁴¹⁴ *Handbook on European Non-Discrimination Law*, 2018 edition, op.cit, 2018, str. 230-232

pravila treba primenjivati na sve slučajeve diskriminacije, uključujući i višestruku diskriminaciju.

Međunarodni sudovi su se u mnogim slučajevima diskriminacije izjašnjavali o prebacivanju tereta dokazivanja, te se može zaključiti da je u tom pogledu uspostavljena praksa.²⁴¹⁵ Na primer, u slučaju *Meister (C-415/10)*, tužiteljka je tvrdila da je višestruko diskriminisana, na osnovu pola, starosnog doba i etničkog porekla. Izjašnjavajući se u pogledu okolnosti da poslodavac nije hteo da joj da informacije o kvalifikacijama kandidata koji je dobio posao, Sud pravde EU navodi da poslodavac nema obavezu da dostavi te podatke, ali da odbijanje može biti uzeto u obzir u smislu prebacivanja tereta dokazivanja na poslodavca.²⁴¹⁶

Istraživanje je pokazalo da se pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja uglavnom ne primenjuje u posmatranim državama ili se ne primenjuje pravilno. Na primer, u Francuskoj se skoro nikada ne primenjuje jer se sudovi najčešće drže klasičnog pravila parničnog postupka.²⁴¹⁷ Zbog toga se žrtve diskriminacije češće odlučuju da zaštitu od diskriminacije traže u krivičnom postupku jer ne moraju da sami da pribavljaju dokaze. U Nemačkoj su postojala shvatanja da tužilac mora u potpunosti da dokaže izloženost nejednakom tretmanu, ali je naknadno prihvaćen stav da tužilac treba da pokaže visok stepen verovatnoće da je lično svojstvo bilo uzrok nejednakog tretmana, nakon čega je na tuženom da dokaže da postoje objektivni razlozi za takav tretman, koji nisu u vezi sa ličnim svojstvom tužioca.²⁴¹⁸ U Srbiji se pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja u Srbiji veoma retko primenjuje, a u određenim slučajevima primenjeno je nepravilno, što pokazuje da pojedine sudije ne razumeju suštinu ovog pravila. U pojedinim presudama sudovi su se pozivali na pravila o teretu dokazivanja, ali tako što citiraju odredbu iz Zakona o zabrani diskriminacije bez objašnjenja da li je i kako sud primenio ovo pravilo. U analiziranom uzorku, bilo je presuda u kojima je konstatovano da „tužilac nije dokazao diskriminaciju i diskriminatorско postupanje“,²⁴¹⁹ a u jednom slučaju sud zaključuje da je „pravilnom primenom pravila o teretu dokazivanja utvrdio da tužilac nije

---

²⁴¹⁵ Videti, na primer, presude ESLJP: *Virabyan v. Armenia*, No. 40094/05, 2012; *Timishev v. Russia*, Nos. 55762/00 and 55974/00, 2005, *Nachova and others v. Bulgaria*, Nos. 43577/98 and 43579/98, 6.6.2005; presude Suda pravde EU: *Accept C-81/12*, *Kelly C-104/10*, 2011; *Feryin C-54/07*

²⁴¹⁶ U ovom slučaju, sud je ukazao i da u postupku pred nacionalnim sudom treba uzeti u obzir sve činjenice i okolnosti konkretnog slučaja, odrediti da li je tužiteljka učinila verovatnim akt diskriminacije, uz podsećanje da se za slučajeve indirektnе diskriminacije mogu koristiti i statistički podaci.

²⁴¹⁷ *Country report, Non-discrimination – France 2018*, str. 110 i 113

²⁴¹⁸ *Country report, Non-discrimination – Germany 2018*, str. 96

²⁴¹⁹ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 1826/13 od 27.5.2014. godine i presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 237/14 od 12.11.2014. godine.

dokazao da je prema njemu izvršena diskriminacija“,²⁴²⁰ iako je iz ovakve formulacije evidentno da sud nije pravilno primenio pravilo o teretu dokazivanja. Pored toga, bilo je presuda u kojima se sud pozivao na pravila o teretu dokazivanja propisana Zakonom o parničnom postupku,²⁴²¹ kao i onih iz kojih nije bilo moguće utvrditi koja pravila o teretu dokazivanja će se primenjivati.²⁴²²

Istraživanje je pokazalo da veoma mali broj sudija (15%), u hipotetičkom slučaju žene od 57 godina koja nije dobila posao poslovne sekretarice iako je ispunjavala sve uslove konkursa, pravilno procenjuje koje dokaz bi trebalo da dostavi tužiteljka da bi učinila verovatnim da posao nije dobila zbog svojih godina. S druge strane, veliki broj sudija (60%) navodi nepotrebne dokaze (da je bila najkvalifikovanija kandidatkinja; da je primljena žena do 30 godina koja ne ispunjava uslove konkursa; da poslodavac nije nikada primio osobu stariju od 30 godina na to radno mesto), kao i dokaze koje tužiteljka ne bi mogla da pribavi ili bi to bilo veoma teško (dokaz o osposobljenosti i godinama osobe koja je primljena; da pronade svedoka istog starosnog doba koji nije dobio posao kod istog poslodavca; da dostavi sve dokaze o drugim učesnicima u postupku).

Još jedan izazov u pogledu pravila o preraspodeli tereta dokazivanja postoji u sudskoj praksi, s obzirom da sudije tek u obrazloženju presude navode kako su primenili pravilo o teretu dokazivanja. To znači da tužilac u toku postupka ne zna da li je akt diskriminacije učinio verovatnim, a ni tuženi ne zna da li je i kada teret dokazivanja prešao na njega, što otežava poziciju obe strane u postupku. U upitniku je postavljeno pitanje sudijama da li bi obavestili stranke da je tužilac učinio verovatnim akt diskriminacije, te da je od tog momenta teret dokazivanja prešao na tuženog. Preko polovine sudija ne bi obavestilo stranke u postupku, a jedna trećina ne zna da li bi to učinila. Interesantno je da dvoje sudija smatra da stranku treba obavestiti o tome da li je akt diskriminacije učinjen verovatnim samo ukoliko stranka nema punomoćnika.

---

²⁴²⁰ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 1826/13 od 27.5.2014. godine. Šolić i Golubović, op.cit, 2015, str. 27

²⁴²¹ U obrazloženju je navedeno da „stranka koja tvrdi da ima neko pravo, snosi teret dolazivanja činjenice koja je bitna za nastanak ili ostvarivanje prava, ako zakonom nije drugačije određeno. Tužilac je imao obavezu da dokaže koju diskriminatornu radnju je tuženi prema njemu preduzeo, da je šteta prouzrokovana tom radnjom, kao i u čemu se šteta sastoji.“ Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 639/13 od 27.2.2013. godine. Šolić i Golubović, op.cit, 2015, str. 33

²⁴²² Na primer, „tužilja treba da dokaže da je izvršena diskriminacija, odnosno, teret dokazivanja je na tužilji, kao i činjenice da je tuženi izvršio diskriminatornu radnju, odnosno, tužilja treba da učini verovatnim da je u datom slučaju načinjena na njenu štetu razlika u odnosu na druge osobe zbog njenog ličnog svojstva“. Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 2386/11 od 31.1.2012. godine.

Slažem se sa autorima koji smatraju da bi sud trebalo da obavesti strane u postupku o stavu u vezi sa tim da li je tužilac učinio verovatnim akt diskriminacije, kako bi obe strane imale izvesnost u pogledu daljeg dokazivanja.²⁴²³ Smatram da to ne bi ni na koji način ugrozilo sudijsku nepristrasnost, već bi samo pomoglo stranama u postupku, a samim tim bi i postupak bio brži i efikasniji.

12. ZAKLJUČAK

Višestruka diskriminacija žena je predmet interesovanja mnogih nauka i naučnih disciplina, a ova specifična društvena pojava još uvek nije dovoljno istražena ni u studijama roda, ni u drugim naukama, a posebno nisu istražene njene pravne dimenzije. Višestruka diskriminacija žena je veoma kompleksna pojava jer su njeni uzroci raznovrsni, a postoji i čitava lepeza njenih oblika i načina ispoljavanja. Zbog toga njeno celovito i sveobuhvatno proučavanje nije moguće bez interdisciplinarnog pristupa, čije su „rodno mesto“ rodne studije. U ovom radu upravo je takav pristup primenjen, pri čemu su u fokusu pravni aspekti višestruke diskriminacije žena, koji veoma jasno pokazuju da je ovu društvenu pojavu, zbog njene složenosti i niza specifičnosti, veoma teško pravno regulisati i normirati i adekvatno sankcionisati.

Tema ovog istraživanja predstavlja novinu iz nekoliko razloga. Antidiskriminaciono pravo je jedna od najmlađih grana prava, koja se veoma brzo razvija. Jedan od pravaca razvoja antidiskriminacionog zakonodavstva jeste prihvatanje i uključivanje teorije interseksionalnosti u pravo, što je doprinelo uvođenju zabrane višestruke diskriminacije u pojedine pravne sisteme. U studijama roda kod nas pisano je o višestruko diskriminisanim grupama žena, najčešće upotrebom metoda životnih priča. S druge strane, u okviru pravnih nauka na našim prostorima, veoma je malo literature koja se odnosi na višestruko diskriminisane žene, a koliko mi je poznato, u Srbiji i regionu do sada nije istraživana efikasnost i delotvornost pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije. Novinu predstavlja i analiza konkretnih odluka donetih u postupcima za zaštitu žena od diskriminacije u

---

²⁴²³ Petrušić, op.cit, 2012, str. 266-274

Republici Srbiji i odabranim državama Evropske unije, te sagledavanje prepreka koje postoje u primeni antidiskriminacionih propisa u ovoj oblasti.

Diskriminacija je društvena pojava koja je vekovima prisutna i čije su žrtve različite društvene grupe. Istorijski posmatrano, prve zabrane diskriminacije odnosile su se na zabranu rasne diskriminacije i diskriminacije na osnovu pola. Danas je diskriminacija skoro univerzalno zabranjena, ali je i dalje rasprostranjena u svim društvima. Zabranu diskriminacije najpre na osnovu pola, a kasnije i zabranu rodne diskriminacije, u velikoj meri su doprinele feminističke teoretičarke koje su istraživale i intervenisale u većini naučnih disciplina, uključujući i pravo. Feministička pravna teorija i teorija interseksionalnosti doprinele su da se u zakonodavstva pojedinih država unese zabrana višestruke diskriminacije. Međutim, uprkos zabranu diskriminacije žena, brojna istraživanja pokazuju da su žene širom sveta i dalje diskriminisane u svim oblastima javnog i privatnog života, kao i da su određene grupe žena u još lošijem položaju jer su diskriminisane na osnovu više ličnih svojstava, koja se nekada mogu razdvojiti, a nekada razdvajanje ličnih svojstava nije moguće, jer deluju zajednički, sinergički, međusobno su isprepletana tako da se ne mogu razdvojiti.

Riziku od višestruke diskriminacije izložene su žene iz višestruko marginalizovanih grupa. Ove žene su veoma heterogena grupa, te pored određenih sličnosti u njihovim iskustvima (npr. diskriminacija zbog toga što su žene), postoje i brojne razlike u pogledu njihovih iskustava diskriminacije, u zavisnosti od ličnih svojstava koja su delovi njihovih identiteta (npr. Romkinje, žene sa invaliditetom, migrantkinje, lezbejke, žene iz ruralnih područja, starije žene). Njihova iskustva dugo su bila nevidljiva i potpuno na margini. Novija istraživanja u EU a i u Srbiji pokazuju da se one susreću sa diskriminacijom sa kojom se susreću i žene iz većinske populacije, ali i da su izložene specifičnim oblicima diskriminacije koji su rezultat delovanja više ličnih svojstava, na način da se ne može utvrditi pojedinačni doprinos ličnih svojstava, već se situacija u kojoj se nalaze mora sagledati jedinstveno. To predstavlja veliki izazov za pravo, u smislu obezbeđivanja adekvatne pravne zaštite od višestruke diskriminacije. Naime, za sprečavanje diskriminacije i postizanje pune ravnopravnosti žena iz višestruko marginalizovanih društvenih grupa neophodno je razumevanje uzroka višestruke diskriminacije žena, načina manifestacije, njenih pojava oblika, posledica koje proizvodi, njene prilagodljivost i podložnosti promenama.

Međunarodni ugovori o ljudskim pravima na univerzalnom i regionalnom nivou zabranjuju diskriminaciju žena, čime su prava žena institucionalizovana u opštem okviru ljudskih prava i prava na ravnopravnost, odnosno, prava na slobodu od diskriminacije, što je veliki pozitivni pomak. Takođe, veoma je značajno što su poslednjih decenija ukinuti mnogi nacionalni zakoni koji su bili seksistički i diskriminatorni prema ženama. Pored toga, u pojedinim državama je izričito zabranjena višestruka diskriminacija, čime je ovaj specifičan vid diskriminacije prepoznat i pravno normiran, što je preduslov za obezbeđivanje adekvatne pravne zaštite. Međutim, iskustvo pokazuje da zabrana diskriminacije nije dovoljna, odnosno, da zabrana sama po sebi ne dovodi do smanjivanja diskriminacije u društvu. To važi i kada je u pitanju višestruka diskriminacija žena.

Prva hipoteza koja je u radu bila predmet provere jeste da je zabrana višestruke diskriminacije potreban, ali ne i dovoljan uslov za adekvatnu zaštitu žena od višestruke diskriminacije, odnosno, da uvođenje zabrane višestruke diskriminacije u zakonodavstvo predstavlja prvi korak u obezbeđivanju zaštite žena od višestruke diskriminacije, ali da samo propisivanje ove zabrane nije dovoljno da bi žene dobile adekvatnu zaštitu od diskriminacije. Rezultati istraživanja u potpunosti su potvrdili tačnost ove hipoteze. Istraživanje je pokazalo da zaštita žena od višestruke diskriminacije nije adekvatna ni u jednoj od pet država čiji su antidiskriminacioni propisi i praksa bili predmet analize (Austrija, Bugarska, Hrvatska, Francuska i Nemačka), kao ni u Srbiji, a adekvatnu zaštitu ne pružaju ni međunarodni sudovi. Pokazalo se da postoje brojni izazovi u pružanju pravne zaštite ženama od višestruke diskriminacije, a razlike među državama su male, odnosno, većina izazova koji su uočeni u istraživanju odnose se kako na Srbiju, tako i na odabrane države EU.

Analiza normativnog i praktičnog aspekta zaštite žena od višestruke diskriminacije u Srbiji, Austriji, Bugarskoj, Hrvatskoj, Francuskoj i Nemačkoj, u svetlu međunarodnih i evropskih antidiskriminacionih standarda u ovoj oblasti, pokazala je da propisivanje zabrane višestruke diskriminacije predstavlja važan korak u sprečavanju i suzbijanju višestruke diskriminacije. Time države pokazuju da prepoznaju problem koji se ogleda u višestruko nepovoljnijoj situaciji u kojoj se određene grupe nalaze i izražavaju spremnost da obezbede pravnu zaštitu u slučajevima višestruke diskriminacije. Međutim, na primeru Francuske može se uočiti da je stav sudija veoma važan, ako ne i presudan u ovom kontekstu. Naime, iako nema izričite zabrane višestruke diskriminacije u zakonu, sudije su imale fleksibilniji pristup, koji je izražen u stavu da ako je diskriminacija zabranjena po pojedinačnim ličnim svojstvima,

zabranjena je i po više pojedinačnih ličnih svojstava odjednom. To znači da u Francuskoj ne postoji *de iure* zabrana, ali postoji *de facto* zabranja višestruke diskriminacije. Pored toga, višestruka diskriminacija nije definisana u zakonima (Austrija, Nemačka, Hrvatska), dok je u Bugarskoj i Srbiji definisana kao diskriminacija na osnovu dva ili više ličnih svojstava. Imajući u vidu da je višestruka diskriminacija nov koncept u pravu, bilo bi korisno definisati je u zakonima, kako bi se sudijama i drugim pravnim profesionalcima obezbedile osnovne informacije o ovom novom pravnom konceptu, u onoj meri koliko je to moguće u samim zakonima.

Iako u analiziranim državama nema bitnih normativnih nedostataka u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije, ipak određena pravna rešenja mogu predstavljati problem za zaštitu i trebalo bi ih poboljšati. Potencijalni problem predstavlja zatvorena lista ličnih svojstava (Austrija, Nemačka, Hrvatska i Francuska), što može da predstavlja prepreku prilikom ostvarivanja pravne zaštite od višestruke diskriminacije, u situacijama kada je žena diskriminisana na osnovu pola/roda i još nekog ličnog svojstva koje nije zaštićeno nacionalnim antidiskriminacionim propisima. Ovo se posebno odnosi na Austriju i Nemačku, u kojima je lista ličnih svojstava usklađena sa direktivama, tako da su dometi zaštite žena od višestruke diskriminacije ograničeni.

Istraživanje je pokazalo da postoje i drugi izazovi normativne prirode za zaštitu žena od višestruke diskriminacije. U Austriji je za slučajeve diskriminacije na osnovu invaliditeta propisana obavezna medijacija, dok ovakva obaveza ne postoji za slučajeve diskriminacije na osnovu drugih ličnih svojstava. Zbog toga žene koje su višestruko diskriminisane, a jedan od osnova diskriminacije je invaliditet, imaju obavezu da prvo pokušaju da reše problem medijacijom, za razliku od drugih višestruko diskriminiranih žena. Treba imati u vidu da je medijacija veoma koristan i uspešan metod rešavanja sporova, ali u kontekstu ovog istraživanja, ukazujem na razliku u postupku, odnosno, na činjenicu da se položaj žena sa invaliditetom u situacijama višestruke diskriminacije u Austriji razlikuje u odnosu na položaj drugih višestruko diskriminiranih žena, te da žene sa invaliditetom imaju dodatni obavezni pravni postupak prilikom ostvarivanja prava na zaštitu od višestruke diskriminacije. Takođe, u Nemačkoj aktivnu legitimaciju u postupcima za zaštitu od diskriminacije imaju samo žrtve diskriminacije, što pojedinim višestruko diskriminiranim ženama otežava položaj. Naime, u slučajevima kada one ne žele da pokrenu same postupak sudske zaštite, ne postoji mogućnost da to u njihovo ime učine organizacije civilnog društva ili nacionalno telo za ravnopravnost.

Iz svega navedenog može se zaključiti da bi za poboljšanje zaštite od višestruke diskriminacije bilo poželjno ispraviti navedene normativne nedostatke, kako bi višestruko diskriminirane žene mogle da ostvare efikasniju pravnu zaštitu.

Analiza normativnog i praktičnog aspekta zaštite žena od višestruke diskriminacije u Srbiji i odabranim državama Evropske unije pokazala je da pružanje delotvorne i efikasne pravne zaštite od višestruke diskriminacije žena ne zavisi samo od kvaliteta normativnih rešenja, već od kapaciteta pravnih profesionalaca i njihovog nivoa razumevanja složenih koncepata koji su u pravo preuzeti iz drugih naučnih disciplina.

Prvu hipotezu koja je bila predmet provere potvrđuje očigledan nedostatak međunarodne i nacionalne sudske prakse i prakse nacionalnih tela za ravnopravnost u slučajevima višestruke diskriminacije žena. Nedostatak prakse pokazuje da nije dovoljno da zakonska zabrana višestruke diskriminacije postoji u pravnom sistemu, već je neophodno da se višestruko diskriminirane žene obraćaju sudovima i telima za ravnopravnost, tražeći zaštitu od višestruke diskriminacije, kako bi se na taj način stvarila praksa. Da bi se zakon primenjivao, žene koje su višestruko diskriminirane, advokati i sudije, organizacije civilnog društva, kao i svi drugi društveni akteri moraju imati svest da ova zabrana postoji, koji je njen smisao i u kojim slučajevima mogu da traže zaštitu. Tek na taj način se „oživljava“ pravna norma i na taj način može da se stvori sudska praksa i praksa nacionalnih tela za ravnopravnost. Prepoznavanje višestruke diskriminacije je ključan korak u obezbeđivanju adekvatne i efikasne zaštite. Istraživanje je pokazalo da višestruko diskriminirane žene, njihovi advokati, a ni sudije često ne prepoznaju višestruku diskriminaciju, niti dovoljno razumeju sam fenomen višestruke diskriminacije. Jedan od razloga je svakako i to što je višestruka diskriminacija još uvek prilično nov koncept i da predstavlja novinu u pravnim sistemima u koje je uvedena, te je potrebno neko vreme, kao i sa svim drugim pravnim novinama, da počnu da se koriste u postupcima za zaštitu od diskriminacije.

Nerazumevanju višestruke diskriminacije žena doprinosi i nedostatak istraživanja o fenomenu višestruke diskriminacije, kao i nepotpuno vođenje statističkih podataka u zvaničnim statistikama država. Na primer, u većini država vode se zvanični statistički podaci o stanovništvu, poznat je broj muškaraca i žena, vodi se statistika o broju osoba sa invaliditetom, kao i o broju pripadnika i pripadnica nacionalnih manjina. Međutim, uprkos postojanju navedenih statističkih podataka, podatak o broju žena sa invaliditetom iz određene

etničke zajednice najčešće nije dostupan. Adekvatne statističke evidencije bitno bi poboljšale razumevanje samog fenomena višestruke diskriminacije, što je neophodan preduslov za adekvatnu zakonsku zaštitu u praksi.

Analiza pravne prakse u slučajevima diskriminacije položaja žena iz višestruko diskriminiranih grupa u odabranim državama pokazala je da je nepoznavanje prava jedan od ključnih razloga za mali broj postupaka za zaštitu od višestruke diskriminacije. Pripadnice višestruko diskriminiranih grupa, usled svog nepovoljnog društvenog položaja i marginalizacije, veoma retko se odlučuju da traže zaštitu od diskriminacije. U situacijama kada odluče da traže zaštitu, advokati koji ih zastupaju često nemaju dovoljno znanja o višestrukoj diskriminaciji, pa na osnovu svojih prethodnih iskustava, preporučuju da se tužbe podignu zbog diskriminacije na osnovu jednog ličnog svojstva, procenjujući verovatnoću za povoljan ishod antidiskriminacione parnice. Takođe, na mali broj parnica utiče i nepostojanje sistema besplatne pravne pomoći ili neadekvatne mogućnosti za ostvarivanje besplatne pravne pomoći za žene izložene višestrukoj diskriminaciji.

Rezultati istraživanja sprovedenog među sudijama i advokatima u Srbiji pokazuju da postoje određeni izazovi u prepoznavanju višestruke diskriminacije, odnosno, da postoje određene nedoumice u vezi sa tim šta podrazumeva koncept višestruke diskriminacije. Naime, iako je sudijama i advokatima poznata zakonska definicija višestruke diskriminacije, većina njih smatra, na primer, da je u slučaju Roma koji tvrdi da je diskriminisan na osnovu boje kože i nacionalne pripadnosti, u pitanju višestruka diskriminacija, uz najčešće obrazloženje da su u pitanju dva različita lična svojstva. Dodatno, među pravnim profesionalcima u Srbiji postoji i nerazumevanje razlike između obične višestruke diskriminacije i intersekcionalne diskriminacije, uz napomenu da je pojam intersekcionalne diskriminacije preveden na srpski jezik kao „ukrštena diskriminacija“, te je moguće da i neadekvatan prevod doprinosi ovom nerazumevanju. Ni u odabranim državama EU ni u Srbiji ne postoji adekvatna sudska evidencija antidiskriminacionih parnica i najčešće se ne može sa sigurnošću utvrditi koliko je bilo tužbi za zaštitu od diskriminacije u određenom vremenskom periodu. U Srbiji predmeti diskriminacije nemaju posebnu oznaku, pa je veoma teško utvrditi broj postupaka i sudskih odluka. U analiziranom uzorku, ni posle 10 godina od početka primene ZZD u Srbiji, nije bilo ni jednog predmeta višestruke diskriminacije žena koji je pravosnažno okončan.

Imajući u vidu nedostatak prakse pred nacionalnim sudovima, ne iznenađuje da ni u praksi međunarodnih sudova nije bilo mnogo predmeta višestruke diskriminacije. Da bi ESLJP odlučivao o slučaju višestruke diskriminacije, neophodno je da se vodio postupak za zaštitu od višestruke diskriminacije u državi, kao i da su u konkretnom slučaju iscrpljeni svi pravni lekovi pred nacionalnim sudovima, dok je za odlučivanje Suda pravde EU neophodno da sud države članice EU uputi zahtev za rešavanje određenog pravnog pitanja. Pored toga, analiza sudske prakse ESLJP pokazuje da ovaj sud veoma retko utvrđuje diskriminaciju, odnosno, dosadašnja praksa bila je takva da kada ESLJP utvrdi povredu nekog prava garantovanog EKLJP, uglavnom se dalje ne upušta u analizu navoda o diskriminaciji.

Sud pravde EU, takođe, nema razvijenu praksu u slučajevima višestruke diskriminacije. U jednom od retkih predmeta koji se odnosio na višestruku diskriminaciju (*Parris, C-443/15*), sud je zauzeo stav koji osim što je veoma nepovoljan za osobe izložene višestrukoj/intersekcionalnoj diskriminaciji, pokazuje i nerazumevanje koncepta intersekcionalne diskriminacije. Naime, u ovom slučaju, Sud pravde EU konstatovao je da je moguće da diskriminacija bude zasnovana na više osnova diskriminacije, ali da u tom slučaju, diskriminacija mora da postoji na osnovu svakog pojedinačnog ličnog svojstva. Stav suda je da ukoliko određeno pravilo nije diskriminatorno na osnovu pojedinačnih ličnih svojstava, onda takvo pravilo ne može biti diskriminatorno na osnovu kombinacije tih ličnih svojstava. Ovaj stav suda nije ispravan u slučajevima intersekcionalne diskriminacije, u kojima se vrlo često dešava da diskriminacija ne može da se utvrdi na osnovu jednog ili više ličnih svojstava odvojeno, pa je zabrinjavajuće da Sud pravde EU zauzeo stav koji otežava, a u nekim slučajevima onemogućava zaštitu od višestruke diskriminacije. Treba imati u vidu da je u pojedinim državama, na primer u Nemačkoj, zakonom propisano pravilo identično ovom stavu Suda pravde EU. Propisano je da za opravdavanje nejednakog tretmana zasnovanog na više ličnih svojstava određenog lica, mora da se opravda razlog nejednakog tretmana za svako pojedinačno lično svojstvo.

Imajući sve ovo u vidu, može se zaključiti da je za unapređenje zaštite žena od višestruke diskriminacije potrebno stvaranje sudske prakse, kako na nacionalnim nivoima, tako i pred međunarodnim sudovima. Veoma je važno da slučajevi višestruke diskriminacije žena budu izneti pred međunarodne sudove, posebno pred ESLJP, koji ima širu nadležnost i obuhvata sve države Saveta Evrope, jer odluke ovih sudova predstavljaju dobar osnov nacionalnim sudovima u razumevanju kompleksnih društvenih fenomena povezanim sa ljudskim pravima i

zabranom diskriminacije, kao i adekvatnom pravnom odgovoru na njih. Da bi međunarodni sudovi mogli da stvore praksu u slučajevima višestruke diskriminacije, neophodno je da se pred nacionalnim sudovima vode postupci za zaštitu od višestruke diskriminacije. Ukoliko se praksa nacionalnih sudova pravilno razvije, uz uvažavanje kompleksnosti fenomena višestruke diskriminacije, posebno praksa instancionih sudova, to bi predstavljalo svojevrsne smernice prvostepenim sudovima za postupanje u slučajevima višestruke diskriminacije. S druge strane, ukoliko bi se praksa razvila tako da ne pruža adekvatan odgovor, odnosno, ne obezbeđuje adekvatnu zaštitu od višestruke diskriminacije, time bi se omogućilo strankama i njihovim advokatima da podnesu predstavku ESLJP.

Druga hipoteza koja je u radu bila predmet provere jeste da nedostatak suštinskog razumevanja fenomena višestruke diskriminacije među pravnim profesionalcima, kao i njihovo odlučivanje pod uticajem sopstvenih predrasuda i stereotipa, predstavlja prepreku ostvarivanju ravnopravnosti višestruko diskriminiranih žena i pravnu zaštitu od diskriminacije čini nedelotvornom i dodatno marginalizuje žene. I ova hipoteza je potvrđena u istraživanju.

Jedan od izazova u ostvarivanju principa ravnopravnosti jeste pronalaženje načina kojim bi se osiguralo da građani i celo društvo ne postupaju u skladu sa stereotipima i predrasudama na diskriminatoran način prema drugima. Između ostalog, ovo je izazov i zbog toga što su veoma često prisutni i rašireni implicitni stereotipi, stereotipi kojih ljudi nisu svesni, a koji mogu dovesti do diskriminatornog postupanja.

Analiza dosadašnjih istraživanja pokazala je da su rodni stereotipi veoma prisutni i rašireni u državama koje su obuhvaćene ovim istraživanjem. Postupanje u skladu sa rodnim stereotipima i predrasudama doprinosi održavanju i pogoršavanju lošeg položaja žena, posebno žena iz višestruko marginalizovanih društvenih grupa. Pravni profesionalci, kao i bilo koji drugi građani, imaju određene rodne stereotipe i predrasude, a odlučivanje pod uticajem ovih stereotipa i predrasuda direktno utiče na mogućnost pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije. Rodni stereotipi u pravosuđu mogu da predstavljaju ozbiljne prepreke dostizanju rodne ravnopravnosti i napretku žena. Ovaj problem je prepoznat i na međunarodnom nivou, ali su se izveštaji i istraživanja o štetnosti rodni stereotipa i predrasuda na ostvarivanje prava žena, uglavnom odnosili na krivične postupke, posebno na postupke u vezi sa nasiljem nad ženama, kao i na postupke u vezi sa seksualnim i reproduktivnim zdravljem i pravima. U literaturi je prepoznato nekoliko aspekata rodni

predrasuda koje su prisutne u pravosuđu, a koje je bilo moguće uočiti i u odlukama koje su bile predmet ovog istraživanja, posebno aspekt koji se odnosi na stereotipno razmišljanje o rodnim ulogama žena i muškaraca, kao i nedovoljno znanje o realnosti svakodnevnih života različitih grupa žena.

Na primer, u jednom slučaju, Vrhovni upravni sud Bugarske nije utvrdio (višestruku) diskriminaciju žene sa invaliditetom u postupku zapošljavanja, jer je prihvatio medicinski model pristupa invaliditetu. Stereotipi se ogledaju kroz stav suda da poslodavac ne sme da zaposli osobu za koju je medicinska komisija dala negativno mišljenje, dodatno obrazlažući kako je takav postupak u cilju zaštite zdravlja kandidatkinje za posao. Stav svih sudova koji su odlučivali u ovom predmetu, kao i stav nezavisnog tela za ravnopravnosti zasnovan je na stereotipima i predrasudama o osobama sa invaliditetom, a dodatno i na specifičnim predrasudama o ženama sa invaliditetom, u odnosu na njihove rodne uloge, sposobnosti i mogućnosti na tržištu rada. Slični stereotipi prisutni su i u sudskoj praksi u Srbiji. U uzorku je bilo presuda u kojima se koriste stigmatizirajući i diskriminatorni izrazi (npr. nekoliko puta u presudi, sud tužiteljku naziva *invalidno lice*), a u obrazloženju jedne presude navedeno je da su duševne patnje koje je pretrpela tužiteljka zbog povrede časti i ugleda uslovljenje njenim invaliditetom jer ona „drugačije reaguje od zdrave populacije“. Izraženi rodni stereotipi evidentirani su u jednoj prvostepenoj presudi, u kojoj sud izražava stav da je priroda posla koji podrazumeva pripremu i prodaju hrane u jednom restoranu, takva da je opravdano da ga obavljaju samo žene. Takođe, bilo je sudskih odluka u kojima je sud pronalazio opravdanje za otpuštanje trudnica, kao i drugih presuda u kojima su izraženi stereotipi po pitanju rodnih uloga žena.

Međutim, iako je evidentno postojanje rodnih stereotipa i predrasuda u pravosuđu, analiza je pokazala da se međunarodni sudovi uglavnom time ne bave. Jedan od retkih primera je presuda ESLJP u predmetu *Carvalho Pinto de Sousa Morais protiv Portugala (br. 17484/15)*, kojom je ukazano na štetnost rodnih stereotipa, a ESLJP se pozvao u obrazloženju presude na izveštaje međunarodnih organizacija i tela u kojima je ukazano na postojanje diskriminatornih rodnih stereotipa i predrasuda, kao i na rasprostranjenost seksizma u portugalskim pravosuđu.

Pored navedenih izazova, istraživanje je pokazalo da svojevrsnu prepreku ženama za zaštitu od diskriminacije predstavlja dokazivanje u antidiskriminacionim parnicama. Imajući u vidu da je položaj diskriminisane osobe često veoma nepovoljan i da ponekad nije u mogućnosti da

obezbedi dokaze u slučajevima diskriminacije, jer se dokazi nalaze u posedu diskriminatora, propisana su posebna pravila o prebacivanju tereta dokazivanja, prema kojima se od tužioca zahteva da učini verovatnim akt diskriminacije, pa ukoliko u tome uspe, teret dokazivanja se prebacuje na tuženu stranu, koja treba da pokaže da su za postupanje postojale objektivne okolnosti koje nisu u vezi sa ličnim svojstvom tužioca, odnosno, da nije povređen princip ravnopravnosti. Pravilna primena pravila o preraspodeli tereta dokazivanja predstavlja jedan od najvećih izazova u antidiskriminacionim postupcima, a žrtvama diskriminacije u interesu je da se pravilno primenjuju u postupcima jer su za njih povoljnija, olakšavaju im položaj i pomažu efikasnijoj pravnoj zaštiti. U međunarodnom pravu uspostavljen je standard o prebacivanju tereta dokazivanja i u slučajevima direktne i u slučajevima indirektno diskriminacije, a takođe je uspostavljena i praksa oba međunarodna suda, koji su se u mnogim slučajevima diskriminacije izjašnjavali o prebacivanju tereta dokazivanja.

Primena pravila o preraspodeli tereta dokazivanja veoma je važna i u slučajevima višestruke diskriminacije, ali oskudna sudska praksa skoro i da ne sadrži primere preraspodele tereta dokazivanja u slučajevima višestruke diskriminacije. Analiza dostupne sudske prakse u odabranim državama EU i u Srbiji i druga istraživanja pokazala su da se pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja uglavnom ne primenjuje ili se ne primenjuje pravilno. Sudovi u Francuskoj u najvećem broju slučajeva primenjuju klasično pravilo o teretu dokazivanja koje se primenjuje u parničnom postupku, pa se žrtve diskriminacije češće odlučuju da zaštitu od diskriminacije traže u krivičnom postupku jer ne moraju sami da pribavljaju dokaze. U Nemačkoj su bila preovlađujuća shvatanja da tužilac mora u potpunosti da dokaže izloženost nejednakom tretmanu, ali je naknadno prihvaćen stav da tužilac treba da pokaže visok stepen verovatnoće da je lično svojstvo bilo uzrok nejednakog tretmana. U Srbiji se pravilo o preraspodeli tereta dokazivanja veoma retko primenjuje, a u određenim slučajevima koji su evidentirani u analiziranom uzorku presuda, ovo pravilo nije primenjeno pravilno. Istraživanje je pokazalo da veliki broj sudija i advokata u Srbiji nema dovoljno suštinskog razumevanja za ispravnu primenu pravila o prebacivanju tereta dokazivanja. Pored toga, praksa sudova u Srbiji, iako veoma oskudna po ovom pitanju, pokazuje da sudije tek u obrazloženju presude navode kako su primenili pravilo o teretu dokazivanja. U praksi to predstavlja prepreku za obe strane u postupku, jer tužilac ne zna da li je i kada akt diskriminacije učinio verovatnim, a ni tuženi ne zna da li je i kada teret dokazivanja prešao na njega. Zbog toga bi za olakšavanje položaja stranaka u antidiskriminacionim parnicama bilo veoma korisno kada bi sudije obavestile stranke o svom stavu u pogledu prebacivanja tereta dokazivanja jer bi tako obe

stranke imale izvesnost u pogledu daljeg dokazivanja. Smatram da obaveštavanje stranaka o momentu kada je tužilac učinio verovatnim akt diskriminacije, tj. o momentu kada se na tuženog prebacuje teret dokazivanja, ne bi ni na koji način ugrozilo sudijsku nepristrasnost, već bi samo pomoglo stranama u postupku, a samim tim bi i postupak bio brži i efikasniji.

Jedan od izazova koji je sagledan u istraživanju jeste i proces upoređivanja, odnosno, određivanje uporednika. Prema preovlađujućim pravnim shvatanjima, na osnovu definicija neposredne i posredne diskriminacije, neophodno je situaciju u kojoj se nalazi žrtva diskriminacije uporediti sa drugim licem ili grupom lica koja se nalaze u istoj ili sličnoj situaciji, odnosno, utvrditi da li je osoba dovedena u nepovoljan ili manje povoljan položaj u odnosu na druga lica, a jedina razlika između žrtve diskriminacije i uporednika je ta što uporednik nema lično svojstvo za koje se tvrdi da je osnov diskriminacije. Kako je navedeno u literaturi, a što je i ovim istraživanjem potvrđeno, u slučajevima diskriminacije na osnovu jednog ličnog svojstva, pronalaženje odgovarajućeg uporednika uglavnom nije teško i sudovi najčešće ne obrazlažu posebno izbor uporednika. Međutim, u slučajevima višestruke diskriminacije određivanje uporednika može da bude veoma komplikovano. U mnogim državama sudije još uvek imaju stav da je poređenje moguće u odnosu na jedno lično svojstvo, te je na višestruko diskriminisanoj osobi da se opredeli za pretežno lično svojstvo, odnosno, ono lično svojstvo na osnovu kojeg je „najviše“ diskriminisana, te ima najviše izgleda za uspeh u parnici. Već je navedeno da ima sudova koji smatraju da se u slučajevima višestruke diskriminacije mora dokazivati diskriminacija na osnovu svakog pojedinačnog ličnog svojstva. U slučajevima obične i dodatne višestruke diskriminacije moguće je primeniti ovakav pristup, dok u slučajevima interseksionalne diskriminacije to nije moguće. U slučaju uzajamnog, sinergijskog delovanja više ličnih svojstava, kao što je to na primer slučaj sa migrantkinjama koje nose vidljiva religijska obeležja, Romkinjama iz neformalnih naselja, starijim ženama sa invaliditetom i mnogim drugim grupama žena, veoma je teško, a ponekad i nemoguće odrediti odgovarajućeg uporednika i izvršiti poređenje u cilju utvrđivanja višestruke diskriminacije. Ovakav pristup onemogućava adekvatnu zaštitu višestruko diskriminisanih žena. U državama anglosaksonskog pravnog sistema postoji nekoliko presuda u kojima su se sudovi izjašnjavali u vezi sa uporednicima, odnosno, u kojima su ukazali da je pogrešno sagledavanje situacije na osnovu jednog ličnog svojstva kada je osoba dvostruko ili višestruko diskriminisana, jer se na taj način vrši pokušaj podele osobe po njenim identitetima, čime se zanemaruje posebna priroda njenog iskustva, tj. izloženosti višestrukim nepovoljnostima.

Na osnovu analize oskudne prakse kako međunarodnih sudova, tako i nacionalnih sudova i tela za ravnopravnost u slučajevima višestruke diskriminacije, može se zaključiti da određivanje uporednika u ovim slučajevima predstavlja izazov. U analiziranom uzorku bilo je presuda u kojima je uporednik nepravilno određen, na primer, Vrhovni upravni sud Bugarske je uporedio muslimansku učenicu koja nosi maramu sa drugim učenicima koji odećom ili na drugi način iskazuju religijska uverenja, odnosno, zanemario je da uporednik mora da bude osoba koja nema lično svojstvo na osnovu koga se tvrdi da je izvršen akt diskriminacije. Rezultati istraživanja sprovedenog među sudijama i advokatima u Srbiji pokazali su da je 10% ispravno odredilo uporednika, kao i da je samo dvoje sudija navelo da nema potrebe za određivanjem uporednika. Treba imati u vidu da i u slučajevima u kojima je uporednik pravilno određen, ostaju teškoće koje se odnose na upoređivanje, jer je veoma teško sagledati i uporediti situacije u kojima je osnov diskriminacije višestruk.

Zbog toga smatram da bi za adekvatnu zaštitu žena od višestruke diskriminacije bilo neophodno odustati od striktno primene pravila o upoređivanju (određivanju uporednika) i primenjivati kontekstualni pristup, koji podrazumeva sagledavanje situacije višestruko diskriminisane žene holistički, bez pokušaja razdvajanja identiteta (ličnih svojstava). Ukoliko je istraživanja i statistički podaci pokazuju da su žene u jednoj državi diskriminisane, kao i da su Romi diskriminisani, smatram da nema razloga da se posebno poredi situacija Romkinje u toj državi sa situacijom muškarca iz većinske populacije, jer u konkretnom slučaju nije sporno da je Romkinja diskriminisana i to najmanje po dva osnova. Najefikasnije i najsvrsishodnije rešenje za prevazilaženje ove prepreke bilo bi stvaranje prakse međunarodnih i nacionalnih sudova u slučajevima višestruke diskriminacije, u kojoj se ne bi insistiralo na određivanju uporednika i upoređivanju, već bi se svaki pojedinačni slučaj kontekstualno sagledao. Poređenje sa osobom koja nema nijedno od ličnih svojstava koje ima žrtva višestruke diskriminacije može da bude jedan od načina sagledavanja konkretne situacije, ali sud treba da ima u vidu sinergički uticaj više ličnih svojstava koji stvara posebno nepovoljnu situaciju i položaj žrtve višestruke diskriminacije. Pored toga, neophodno je sagledati i dostupne statističke podatke i rezultate istraživanja o položaju određenih grupa, kako bi se stekla što potpunija slika o stepenu nepovoljnosti kojima su određene grupe izložene. Treba imati u vidu da slučajevi diskriminacije u kojima nije neophodno poređenje ne predstavljaju novinu za sudije, jer se određivanje uporednika ne traži u slučajevima uznemiravanja, seksualnog uznemiravanja, uskraćivanja razumnog prilagođavanja i navođenja na diskriminaciju.

Smatram da sudije imaju dovoljno znanja da svaki pojedinačni slučaj kontekstualizuju, te obrazlože lošiji položaj žene iz višestruko marginalizovanih grupa i bez određivanja odgovarajućeg uporednika, a primena ovakvog pristupa značajno bi olakšala sudske postupke ženama žrtvama višestruke diskriminacije.

Istraživanje je pokazalo da su tela za ravnopravnost veoma važna u zaštiti žena od višestruke diskriminacije. U svakoj od analiziranih država, u praksi tela za ravnopravnost bilo je uspešno rešenih slučajeva višestruke diskriminacije žena. Obrazloženja odluka tela za ravnopravnost veoma su dobro utemeljena i mogu da budu smernice sudovima prilikom odlučivanja u antidiskriminacionim parnicama. Stvaranje dobre antidiskriminacione prakse u slučajevima višestruke diskriminacije žena najpre pred telima za ravnopravnost nije iznenađujuće. Ova tela su specijalizovana za pitanja diskriminacije i antidiskriminacionog prava, za razliku od sudova u čijoj su nadležnosti sve oblasti prava. Pitanja diskriminacije nisu u fokusu interesovanja sudova jer je broj tužbi za zaštitu od višestruke diskriminacije veoma mali. Pored toga, najveći broj nacionalnih tela za ravnopravnost sprovodi istraživanja o diskriminaciji u društvu, a često se u analize i istraživanja uključuju pitanja i teme koje se tiču fenomena višestruke diskriminacije. U najvećem broju slučajeva, zaposleni u telima za ravnopravnost često imaju kontakte sa žrtvama diskriminacije, kada im se obraćaju za zaštitu od diskriminacije i/ili pravne savete, a među njima su i osobe koje su višestruko diskriminisane. Sva nacionalna tela za ravnopravnost iz država koje su predmet ovog rada su u članovi Evropske mreže tela za ravnopravnost (Equinet), u okviru koje zaposleni imaju priliku da učestvuju u radu radnih grupa i pripremi izveštaja o različitim temama u vezi sa zabranom diskriminacije, uključujući i višestruku diskriminaciju. Pored toga, analiza je pokazala da sva tela za ravnopravnost, različitom učestalošću i po potrebi, primenjuju ili barem uzimaju u obzir intersekcionalnost kada postupaju po pritužbama u kojima je navedeno više od jednog ličnog svojstva diskriminacije. Nacionalna tela za ravnopravnost razvijaju dobre prakse u vezi sa zaštitom žena od višestruke diskriminacije, koja uključuje bolje sagledavanje položaja u kome se nalaze žene iz višestruko marginalizovanih grupa, pravilnu primenu pravila o preraspodeli tereta dokazivanja, kao i kontekstualni pristup prilikom upoređivanja. Zbog toga bi bilo veoma korisno promovisati praksu tela za ravnopravnost i među opštom javnošću sa ciljem podizanja svesti javnosti, ali i među pravnim profesionalcima koji primenjuju antidiskriminaciono pravo.

Nacionalna tela za ravnopravnost u državama koje su predmet ovog istraživanja razlikuju se po veličini, strukturi, organizaciji i mandatima. U svakoj od posmatranih država postoji jedno centralno telo za ravnopravnost, osim u Hrvatskoj u kojoj pored Pučke pravobraniteljice, postoji još tri nezavisna tela u čijem je mandatu po jedan osnov diskriminacije, između ostalog jedna pravobraniteljica je zadužena za ravnopravnost polova. Potencijalni problem kod ovakvog formiranja nezavisnih tela, koja su zadužena za jedan osnov diskriminacije, javlja se u slučajevima višestruke diskriminacije. U slučaju Hrvatske, pitanje pozitivnog sukoba nadležnosti nije regulisano zakonom, ali su pravobraniteljice potpisale sporazum 2013. godine kojim su se obavezale da će se međusobno obavještavati i po potrebi saradivati. Međutim, ni pet godina nakon potpisivanja sporazuma, u godišnjim izveštajima pravobraniteljica nema informacija o slučajevima koje su zajednički vodile. Podjela nadležnosti prema osnovima diskriminacije/ličnim svojstvima, u praksi može da oteža zaštitu od diskriminacije ženama koje su izložene višestrukoj diskriminaciji, pri čemu ovakva podjela onemogućava koncentraciju iskustva u okviru jedne institucije. Ne ulazeći u razloge zbog kojih se države odlučuju za određeni oblik i strukturu nezavisnog/nezavisnih tela, smatram da bi u slučajevima višestruke diskriminacije žena trebalo uvek da postupa institucija koja ima iskustva i koja može da sagleda i analizira kompleksne situacije višestruke diskriminacije žena.

Rezultati istraživanja pokazuju da sprečavanje i suzbijanje višestruke diskriminacije žena zahteva dalji razvoj i implementaciju teorije interseksionalnosti u zakone i javne politike, kako bi se na što bolji način iskoristio njihov transformativni potencijal i sprečilo perpetuiranje neravnopravnosti. Zbog toga je neophodno da se ove teme dublje sagledaju, multidisciplinarno i interdisciplinarno, kako bi se adekvatno pravno odgovorilo na višestruke neravnopravnosti i nepogodnosti kojima su određene grupe žena izložene u društvima.

Istraživanje je pokazalo i da pravo nije izgradilo adekvatne instrumente za zaštitu od višestruke diskriminacije, jer nisu uzete u obzir specifičnosti višestruke diskriminacije, tako da primena standardnih pravnih postulata i procedura ne obezbeđuje adekvatnu i delotvornu zaštitu od diskriminacije. Zbog toga je neophodno da se iskoriste znanja razvijena u okviru rodnih studija i drugih naučnih disciplina, kako bi se donosiocima odluka približio koncept višestruke diskriminacije, sa svim specifičnostima i kako bi se pitanje prevencije i zaštite od višestruke diskriminacije pravno regulisalo na način da se ove specifičnosti uvažavaju.

Pored toga, istraživanje je pokazalo, slično kao i druga istraživanja, da samo propisivanje zabrane višestruke diskriminacije nije dovoljno, ukoliko pravni profesionalci nemaju dovoljno suštinskog razumevanja ovog društvenog fenomena. Imajući to u vidu, neophodno je posvetiti mnogo više pažnje razumevanju koncepta interseksionalnosti i uključiti ovaj koncept, zajedno sa temom višestruke diskriminacije u programe obuke namenjene pravnim profesionalcima. U tom smislu, bilo bi korisno iskoristiti znanja koja imaju zaposleni u telima za ravnopravnost, s obzirom da je istraživanje pokazalo da se pred nacionalnim telima za ravnopravnost uspešno rešavaju slučajevi višestruke diskriminacije.

Nadam se da će rezultati ovog istraživanja poslužiti kao osnova za dalje analize fenomena višestruke diskriminacije i unapređenja pravne zaštite žena od višestruke diskriminacije.

UPITNIK O VIŠESTRUKOJ DISKRIMINACIJI
Za sudije građanskih odeljenja viših sudova i advokate

1. Odredbama Zakona o zabrani diskriminacije (član 13. stav 1. tačka 5), kao težak oblik diskriminacije zabranjena je *višestruka ili ukrštena diskriminacija*. Da li smatrate da postoji razlika između višestruke i ukrštene diskriminacije? Molimo Vas da obrazložite svoj odgovor.

.....
.....
.....
.....
.....

2. Koje društvene grupe u Srbiji su u većem riziku od višestruke diskriminacije? Zašto je to tako?

.....
.....
.....
.....
.....

3. Istraživanja pokazuju da su žene u Srbiji u lošijem položaju od muškaraca u svim sferama javnog i privatnog života (zapošljavanje, nasilje nad ženama, politička participacija, mediji...) Šta mislite zašto je situacija takva? Ko je odgovoran za takvo stanje?

.....
.....
.....
.....
.....

4. Tužbu za zaštitu od višestruke diskriminacije podnela je Romkinja sa fizičkim invaliditetom. Ko je odgovarajući uporednik u ovom slučaju? Molim Vas da obrazložite svoj stav.

.....
.....
.....
.....
.....

.....

5. Ukoliko biste utvrdili višestruku diskriminaciju u parnici za zaštitu od diskriminacije, da li bi i na koji način to uticalo na visinu naknade štete koju biste dosudili/koju biste tužbom tražili? Molimo Vas da obrazložite.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

6. Odredbama člana 45. stav 2. Zakona o zabrani diskriminacije propisano je da kada tužilac *učini verovatnim* da je tuženi izvršio akt diskriminacije, teret dokazivanja da usled tog akta nije došlo do povrede načela jednakosti, odnosno, načela jednakih prava i obaveza snosi tuženi. U slučaju kada je tužbu za zaštitu od diskriminacije podnela žena od 57 godina, koja nije dobila posao poslovne sekretarice iako je ispunjavala sve uslove koji su bili postavljeni konkursom, koje bi činjenice i dokaze trebalo na navede u postupku da biste smatrali da je učinila verovatnim da posao nije dobila zbog svojih godina/koje biste činjenice i dokaze podneli sudu da biste učinili verovatnim akt diskriminacije?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

7. Da li biste u prethodno opisanom slučaju (pitanje br. 6) obavestili stranke da je tužiteljka učinila verovatnim akt diskriminacije, te da je sada na tuženom teret dokazivanja da nije bilo diskriminacije/da li biste od suda tražili da vas obavesti o momentu kada ste učinili verovatnim akt diskriminacije?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

8. Sa kojim ste se do sada problemima i izazovima susretali u primeni Zakona o zabrani diskriminacije?

.....

.....
.....
.....
.....
.....

9. Trenutno se radi na izmenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije. Imate li neki predlog u kom pravcu bi ovaj zakon trebalo menjati?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

10. Da li višestruka diskriminacija uvek ima oblik neposredne diskriminacije ili može da se javi i kao posredna diskriminacija? Molimo Vas da obrazložite.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

11. Tužilac u tužbi navodi da je pripadnik romske nacionalne manjine i da je diskriminisan na osnovu boje kože i nacionalne pripadnosti. Da li u ovom slučaju postoji višestruka diskriminacija?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

12. Tužiteljka u tužbi navodi da joj je poslodavac otkazao ugovor o radu nakon što je saznao da živi u istopolnoj zajednici. Tvrdi da je diskriminirana na osnovu pola svoje partnerke, jer ženama koje žive sa muškarcima poslodavac ne daje otkaz. Šta je osnov diskriminacije u ovom slučaju? Ko je odgovarajući uporednik?

.....
.....
.....

LITERATURA

Knjige, monografije i članci

- „Interview: Intersectionality in Promoting Equality“, in: Dimitrina Petrova (ed), *The Equal Rights Review, Special Focus: Intersectionality*, Vol. 16 (2016), Equal Rights Trust, Stroma Ltd, London, 2016, pp. 206-219
- *A comparative analysis of non-discrimination law in Europe 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016
- *A comparative analysis of non-discrimination law in Europe 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *A Guide to the African Human Rights System*, Centre for Human Rights, University of Pretoria, Pretoria University Law Press, 2016,
<http://www.corteidh.or.cr/tablas/31712.pdf>, 22.9.2018
- Abrams Dominic, „Social identity and intergroup relations“, in: Mario Mikulincer and Phillip R. Shaver (eds) *APA handbook of personality and social psychology: Vol.2. Group processes*, American Psychological Association, Washington, DC, 2015, pp. 203-228
- Abrams Dominic, Diane M. Houston, Julie Van de Vyver and Milica Vasiljevic, „Equality hypocrisy, inconsistency, and prejudice: the unequal application of the universal human right to equality“, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, vol. 21, no. 1, 2015, pp. 28–46
- Abrams Dominic, Hannah J. Swift and Lynsey Mahmood, *Research report 101. Prejudice and unlawful behaviour: Exploring levers for change*, Equality and Human Rights Commission, Manchester, 2016
- Abrams Dominic, *Research Report 56. Processes of prejudice: theory, evidence and intervention*, Equality and Human Rights Commission, Manchester, 2010
- *Access to social rights in Europe: Report*, Mary Daly Queen’s University, Belfast, European Committee for Social Cohesion, 28-30 May 2002, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2002
- Albert Gwendolyn and Marek Szilvasi, „Intersectional Discrimination of Romani Women Forcibly Sterilized in the Former Czechoslovakia and Czech Republic“, *Health and Human Rights Journal*, Volume 19 No. 2, 2017
- Albert Gwendolyn, „Forced Sterilization and Romani Women’s Resistance in Central Europe“, in: *DifferenTakes*, No. 71, Summer 2011
- Allport Gordon W, *The Nature of Prejudice*, Fourth Printing, Addison-Wesley Publishing Company, 1966
- Alter Karen J, *Establishing the Supremacy of European Law-Making of an International Rule of Law in Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2001
- *Analiza medijskog izvještavanja o slučajevima nasilja prema ženama 2012-2016*, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2018
- Andonović Stefan, „Upravno-pravni aspekti Poverenika za zaštitu ravnopravnosti u Republici Srbiji“, *Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, godina: 8, broj: 8, Panevropski univerzitet „Apeiron“, Banja Luka, 2018, str. 244-256

- Anthias Floya and Nira Yuval-Davis, *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class and the Anti-Racist Struggle*, Routledge, London, 1992
- Anthias Floya, *Gender, Race and Class*, Greenwich University Press, London, 1997
- Antonijević Milan, *Unapređenje sprovođenja pravde u Srbiji – Izveštaj: Unapređenje jednakih mogućnosti u okviru srpskog pravosudnog sistema u tri oblasti od interesa za IMG*, International Management Group, Beograd, 2013
- Antonijević Zorana, „Proizvodnja znanja i javne politike u Srbiji: Za i protiv urođnjavanja“, *Sociologija – Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, Vol. LX (2018), N° 1, Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2018, str. 299-312
- Arnardóttir Oddný Mjöll, „Non-discrimination Under Article 14 ECHR: the Burden of Proof“, *Scandinavian Studies in Law*, No. 51, 2007, pp. 13-40
- Arnardóttir Oddný Mjöll, „Vulnerability under Article 14 of the European Convention on Human Rights Innovation or Business as Usual?“, *Oslo Law Review*, Volume 4, No. 3-2017, 2017, pp. 150–171
- Atwill Nicole, *France: Creation of „the Defender of Rights“*, Library of Congress, Global Legal Monitor, 24.5.2011, <https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/france-creation-of-the-defender-of-rights/>, 26.4.2019.
- Avramov Smilja, *Međunarodno javno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1980
- Babović Marija i dr, *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2018
- Babović Marija, *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Merenje rodne ravnopravnosti u Srbiji 2014. godine*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd, 2016
- Babović Marija, *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Merenje rodne ravnopravnosti u Srbiji 2016. godine*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd, 2018
- *Background paper on the role of the judiciary in addressing the harmful gender stereotypes related to sexual and reproductive health and rights – A review of case law*, UN Office of the High Commissioner for Human Rights, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/JudiciaryRoleCounterStereotypes_EN.pdf, 28.1.2019.
- Baćević Jana i dr, *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd, 2010
- Baer Susanne, Melanie Bittner und Anna Lena Göttische, *Mehrdimensionale Diskriminierung – Begriffe, Theorien und juristische Analyse*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2010
- Baines Beverley and Ruth Rubio-Marin, „Toward a Feminist Constitutional Agenda“, in: Beverley Baines and Ruth Rubio-Marin, (eds), *The Gender of Constitutional Jurisprudence*, Cambridge University Press, New York, 2005, pp. 1-21
- Bakračević Andrijana, *Statistika prakse Evropskog suda za ljudska prava u odnosu na Srbiju za 2018. godinu*, Statistika, 11.2.2019, <http://www.internationallawwatch.com/praksa-evropskog-suda-za-ljudska-prava-u-odnosu-na-srbiju-za-2018-godinu/?i=1>, 25.7.2019.
- Balabanova-Stoycheva Iliana, Milena Kadieva and Teodora Krumova, *Women's Rights and Right-Wing Populism: New Tools for Development of Democratic and Social Values*, Friedrich Ebert Stiftung, Sofia, June 2017

- Baldwin-Pask Tania, *Submission to the Committee on the Elimination of Discrimination against Women on its General Discussion on Access to Justice*, TIGO IOR 40/2013.008, Amnesty International, 30 January 2013
- Banda Fareda, *Project on a Mechanism to Address Laws that Discriminate against Women*, Office of the High Commissioner for Human Rights – Women’s Rights and Gender Unit, 2008,
https://www.ohchr.org/Documents/Publications/laws_that_discriminate_against_women.pdf, 13.9.2018.
- Bardi Anat and Shalom H. Schwartz, „Values and behavior: Strength and structure of relations“, *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 29, no. 10, 2003, pp. 1207-1220
- Baret Mišel, *Potčinjena žena*, Radnička štampa, Beograd, 1983
- Batler Džudit i Džoana Skot, *Feministkinje teoretizuju političko*, Kaktus print, Beograd, 2006
- Beck Gunnar, *Judicial Activism in the Court of Justice of the EU*, University of Queensland Law Journal No. 36, 2017
- Becker Julia C. and Chris G. Sibley, „Sexism“, in: Todd D. Nelson (ed), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Second Edition, Psychology Press Taylor & Francis Group, New York and Hove, 2016, pp. 315-336
- Beega Rebecca and Joe Moran, „Prostitution and Sex Work: Situating Ireland’s New Law on Prostitution in the Radical and Liberal Feminist Paradigms“, *Irish Journal of Applied Social Studies*, Vol. 17, Iss. 1, 2017
- Begović Bojana, „Upotreba rodno osetljivog jezika i prikaz žena u štampanim medijima u Srbiji“, *CM – Časopis za komunikaciju i medije*, 10/2015, Broj 35, Godina X, Institut za usmeravanje komunikacija Novi Sad i Fakultet političkih nauka Beograd, 2015, str. 59-80
- Beigang Steffen, Karolina Fetz, Dorina Kalkum und Magdalena Otto, *Diskriminierungserfahrungen in Deutschland Ergebnisse einer Repräsentativ- und einer Betroffenenbefragung*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2017
- Beijing Declaration and Platform for Action, United Nations, 1995
- Beker Kosana (ur), *Mediji u Srbiji: Od diskriminacije do ravnopravnosti. Priručnik za novinare i novinarke*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012
- Beker Kosana et al, *Situation of rural women in Serbia: Report*, Shadow Report to the CEDAW Committee regarding the fourth reporting cycle of Serbia, Informal network of women’s organizations dealing with the situation of rural women, UN Women, Belgrade, 2017
- Beker Kosana i Biljana Janjić, „Osobe sa invaliditetom u institucijama kao žrtve diskriminacije i kršenja ljudskih prava“, *Temida* br. 1, godina 19, mart 2016, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2016
- Beker Kosana i Biljana Janjić, *Isključivanje i segregacija dece sa smetnjama u razvoju na rezidencijalnom smeštaju iz obrazovnog sistema*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2016
- Beker Kosana i Tijana Milošević, *Nasilje nad ženama sa invaliditetom u rezidencijalnim ustanovama – Polazna studija*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2017
- Beker Kosana i Tijana Milošević, *Poslovna sposobnost: Sudska praksa i zakoni u Srbiji u 2016. godini*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2016
- Beker Kosana i Višnja Baćanović, *Reproduktivno zdravlje žena sa invaliditetom u AP Vojvodini*, Pokrajinski zaštitnik građana – Ombudsman, Novi Sad, 2018

- Beker Kosana, „Pravni okvir“, u: *(Pre)rani brakovi – Životne priče Romkinja u Srbiji*, Romski ženski centar Bibija, Beograd, 2016a, str.18-28
- Beker Kosana, *Lišenje poslovne sposobnosti - Zakoni i praksa u Republici Srbiji*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2014
- Beker Kosana, *Pravo da donesem odluku*, Inicijativa za inkluziju VelikiMali, Pančevo, 2010
- Beker Kosana, *Zaštita od višestruke diskriminacije: Novi izazovi za sudove i Instituciju ombudsmena u BiH*, Centar za društvena istraživanja Analitika, Sarajevo, 2016b
- Beker Kosana, *Zaštita od višestruke diskriminacije žena – Majke sa invaliditetom u sistemu socijalne zaštite, Studije slučaja iz prakse Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Oktobarski susreti u socijalnoj zaštiti 2015, Niš, 2016c
- Bell Mark, „Advancing EU Anti-Discrimination Law: the European Commission’s 2008 Proposal or a New Directive“, *The Equal Rights Review*, Vol. 3, 2009, pp. 7-18
- Bell Mark, *Extending EU Anti-Discrimination Law: Report of an ENAR Ad Hoc Expert Group on Anti-Discrimination Law*, ENAR, European Network against racism, Brussels, 2008
- Beran Katie, „Revisiting the Prostitution Debate: Uniting Liberal and Radical Feminism in Pursuit of Policy Reform“, *Law & Inequality: A Journal of Theory and Practice*, Volume 30, Issue 1, 2012
- Beširević Violeta, *Odnos međunarodnog i unutrašnjeg prava: Osvrt na ustavna rešenja*, Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd, 2014
- Biernat Monica, „Stereotypes and Shifting Standards“, in: Todd D. Nelson (ed), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Psychology Press Taylor & Francis Group, New York and Hove, 2009, pp. 137-152
- Bjeloš Maja, Gorana Odanović i Sonja Stojanović Gajić, *Uvek žena, nikad koleginica – kvalitativna studija prepreka sa kojima se suočavaju žene zaposlene u policiji i vojsci Srbije*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2012
- Blagojević Hjuson Marina, *Rodni barometar u Srbiji – razvoj i svakodnevni život*, UN Women, Beograd, 2013
- Blagojević Jelisaveta, „S one strane binarnih opozicija: teorijska razjašnjenja pojma roda“, *Genero* br. 8/9, Centar za ženske studije, Beograd, 2006, str. 47-63
- Blagojević Marina (pr), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd, 2000
- Blagojević Marina, „Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno i potcenjeno“, u: Marina Blagojević (pr), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd, 2000
- Blagojević Marina, „Mizoginija: Kontekstualna i/ili univerzalna“, u: *Polni stereotipi, Posebno izdanje 2*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002
- Blagojević Marina, *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2009
- Blagojević Marina, *Žene izvan kruga*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1991
- Blagojević Marina, *Žene na selu u Vojvodini: svakodnevni život i ruralni razvoj (rezultati anketnog istraživanja)*, Pokrajinski sekretarijat za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2010
- Bobić Milica, „Rodni pristup u istraživanju migracija. Rod i integracija u okviru migracija“, u: Zoran Lutovac i Slobodan Mrđa (ur), *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Tematski zbornik vodećeg nacionalnog*

- značaja, Srpsko sociološko društvo, Institut društvenih nauka i Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2018
- Bodrogi Bea, *Testiranje diskriminacije: Uvrđivanje i krivično gonjenje kršenja ljudskih prava*, The Center for Victims of Torture, Minneapolis, 2003
  - *Body and Soul: Forced Sterilization and Other Assaults on Roma Reproductive Freedom*, Poradna pre občianske a ľudské práva and Center for Reproductive Rights, Košice, 2003
  - Bojarski Łukasz, Jane A. Hofbauer, Natalia Mileszyk, *The European Charter of Fundamental Rights as a Living Instrument*, Rome, Warsaw, Vienna, 2014, https://bim.lbg.ac.at/sites/files/bim/attachments/cfreu_guidelines.pdf, 24.9.2018.
  - Bokšan Đorđe i Milan Marković, „Krivičnopravni izazovi u implementaciji Istanbulske konvencije“, u: Ivana Stojiljković (ur), *Iusticia – Časopis Udruženja sudijskih i tužilačkih pomoćnika Srbije*, br. 3/2016, Novi Sad, 2016, str. 56-61
  - Borhart Klaus-Diter, *Abeceda prava Evropske unije*, Evropska komisija, Luksemburg, 2013
  - Bošković Aleksandar i Ilija Racić, „Iregularne migracije u Republici Srbiji sa posebnim osvrtom na krijumčarenje ljudi od strane organizovanih kriminalnih grupa“, u: Branislava Knežić i Ivana Stevanović (ur), *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Godina XXXVII/2018, Broj 2, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2018, str. 259-270
  - Braganza Nicola, *Proving discrimination: Shifting the burden of proof and access to evidence*, ERA - Applying EU Anti-discrimination law, Trier, 24-25 September 2018
  - Branković Biljana, *Vesti iz budućnosti; Istanbulska konvencija i odgovornost države za borbu protiv nasilja nad ženama, Funkcionisanje opštih servisa – operacionalizacija dužne prilježnosti*, UNDP, Beograd, 2013
  - Brems Eva and Alexandra Timmer (eds), *Stereotypes and Human Rights Law*, Intersentia, Cambridge, 2016
  - Buergethal Thomas, *Međunarodna ljudska prava u sažetom obliku*, Magistrat Sarajevo i COLPI - Constitutional and Legal Policy Institute Budimpešta, Sarajevo, 1998
  - *Bulgaria's Compliance with the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women Suggested List of Issues Relating to Violence Against Women*, Advocates for Human Rights, Bulgarian Gender Research Foundation and Alliance for Protection from Gender-based Violence, 2017
  - Burdiće Pjer, *Vladavina muškaraca*, CID, Podgorica, 2001
  - Burgental Tomas, *Ljudska prava u sažetom obliku*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997
  - Burri Susanne and Dagmar Schiek, *Multiple Discrimination in EU Law. Opportunities for legal responses to intersectional gender discrimination?*, European Network of Legal Experts in the field of Gender Equality, European Commission, Brussels, 2009
  - Butler Judith, *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, Routledge, London, 1993
  - Butler Judith, *Gender Trouble*, 2nd edition, Routledge, London, 1999
  - Butler Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York, 2006
  - Butler Judith, *Nevolje s rodom*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000
  - Cain Patricia A, „Feminism and the Limits of Equality“, 24 *Georgia Law Review*, 1989-1990, pp. 803-848
  - Cain Patricia A, „Feminist Jurisprudence: Grounding the Theories“, 4 *Berkeley Women's Law Journal* 191, 1989

- Carić Slavoljub, „Dodirne tačke u radu međunarodnih sudova u Strazburu i Luksemburgu“, u: Duško Dimitrijević i Branko Miljuš (ur), *Harmonizacija zakonodavstva Republike Srbije sa pravom Evropske unije (II)*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Institut za uporedno pravo i Hans Zajdel Fondacija, Beograd, 2012, str. 577-587
- *Census of forced evictions in living areas occupied by Roma (or persons designated as such) in France. 2016: Pointless and unfair: many discreet evictions failed to resolve housing issue*, European Roma Rights Centre and Ligue des droits de L’Homme, http://www.errc.org/uploads/upload_en/file/roma-eviction-census-france-2016.pdf, 12.3.2019.
- Chalmers Damian et al, *European Union Law. Text and Materials*, Cambridge University Press, New York, 2006
- Chamallas Martha, „Past as Prologue: Old and New Feminisms“, 17 *Mich. J. Gender & L.* 157, 2010
- Chamallas Martha, *Introduction to feminist legal theory*, Wolters Kluwer, 2012
- Chaudary Saadiya, *Third-party Intervention of the AIRE centre before the European Court of Human Rights, Solomon v Spain* (Application No. 47159/08), AIRE Centre, London, 2010, [http://socialdifference.columbia.edu/files/socialdiff/projects/Solomon_v_Spain Intervention FINAL 30 09 2010-1.pdf](http://socialdifference.columbia.edu/files/socialdiff/projects/Solomon_v_Spain_Intervention_FINAL_30_09_2010-1.pdf), 5.11.2018.
- Chichevaliev Stefan, Sarita Jasharova et al, *RomaWomen Research: Macedonia*, Kamira Foundation and LIL, Madrid/Skopje, 2016
- Cho Sumi, Kimberle Crenshaw, Leslie McCall, „Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications and Praxis“, 38 *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, No. 4, 2013, pp. 792-797
- Chopin Isabelle, Catharina Germaine and Judit Tanczos, *Roma and the enforcement of anti-discrimination law*, European Commission, DG for Justice and Consumers, Brussels, 2017
- CJEU – C 303/06/ Judgments, *S. Coleman v. Attridge Law and Steve Law*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, <https://fra.europa.eu/en/caselaw-reference/cjeu-c-30306-judgment>, 3.2.2019
- Coffé Hilde and Katia Schnellecke, *Female representation in German Parliamentary Committees 1972-2009*, Paper prepared for presentation at the ECPR General Conference 5-7 September 2013, Bordeaux, <https://ecpr.eu/filestore/paperproposal/24876915-576b-42af-a5e8-55630fb57038.pdf>, 7.3.2019.
- Cohen Benjamin V, „Human Rights Under the United Nations Charter“, 14 *Law and Contemporary Problems*, Duke Law School, 1949, pp. 430-437, <https://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol14/iss3/4>, 15.3.2018.
- Combahee River Collective, *The Combahee River Collective Statement*, 1977, pp. 1, https://americanstudies.yale.edu/sites/default/files/files/Keyword%20Coalition_Readings.pdf, 17.7.2019.
- *Combating violence against women France*, European Institute for Gender Equality (EIGE)
- *Combating violence against women: Germany*, European Institute for Gender Equality (EIGE)
- *Compendium. National Effective Antidiscrimination Legal Practices: Court's Case-law under the Protection against Discrimination Act*, Second Revised supplemented edition, Commission for Protection against Discrimination, Sofia, 2010

- Conaghan Joanne, „Intersectionality and the Feminist Project in Law“, in: Emily Grabham, Davina Cooper, Jane Krishnadas and Didi Herman (eds) *Intersectionality and Beyond. Law Power and the politics of location*, London and New York, 2009, pp. 21-48
- *Conditions de travail et experiences des discriminations dans la profession d’avocat*e en France*, Défenseur des droits and FNUJA, Paris, 2018
- Cook Rebecca and Simone Cusack, *Gender Stereotyping: Transnational Legal Perspectives*, University of Pennsylvania Press, 2010
- Correll Joshua, Charles M. Judd, Bernadette Park and Bernd Wittenbrink, „Measuring prejudice, stereotypes and discrimination“, in: John F. Dovidio, Miles Hewstone, Peter Glick and Victoria M. Esses (eds), *The Sage Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Sage, Thousand Oaks, CA, 2010
- Cox Simon, *Case Watch: A Victory in Europe for Muslim Women’s Right to Wear a Headscarf*, 21.09.2018, Open Society Justice Initiative, <https://www.justiceinitiative.org/voices/case-watch-victory-europe-muslim-women-s-right-wear-headscarf>, 19.4.2019.
- Craig Ronald L, *Systemic Discrimination in Employment and the Promotion of Ethnic Equality*, Leiden-Boston, 2007
- Craige Paul and Gráinne Búrca, *EU Law – Text, Cases and Material*, Fifth Edition, Oxford University Press, New York, 2011
- Crandall Christian S and Charles Stangor (eds), *Conformity and prejudice*, Blackwell, Malden, MA, 2005
- Crenshaw Kimberlé, „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics“, *University of Chicago Legal Forum*, Vol. 1989: Iss. 1, Article 8, 1989
- Crenshaw Kimberlé, „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Colour“, *Stanford Law Review*, Vol. 43, No. 6, 1991, pp. 1241- 1299
- Crenshaw Kimberlé, Gender-related aspects of race discrimination, *Background Paper for the Expert Meeting on the Gender-Related Aspects of Race Discrimination*, 21-24 November 2000, Zagreb, Croatia (EM/GRD/ 2000/WP.1)
- Crowley Niall, *Innovating at the Intersections. Equality bodies tackling intersectional discrimination*, Equinet – European Network of Equality Bodies, Brussels, 2016
- Cunningham Stewart, „Reinforcing or Challenging Stigma: The Risks and Benefits of ‘Dignity Talk’ in Sex Work Discourse“, *International Journal for the Semiotics of Law* 29(1), 2016 , pp. 45-65
- Curtis Glenn E, (ed), *Bulgaria: A Country Study*, GPO for the Library of Congress, Washington, 1992
- Cusack Simone, *Eliminating judicial stereotyping: Equal access to justice for women in gender-based violence cases*, Final paper submitted to the Office of the High Commissioner for Human Rights, 9th June 2014
- Cvejić Slobodan, *Lica u opasnosti od apatridije u Srbiji. Ocena napretka 2010-2015*, UNHCR – Visoki komesarijat za izbeglice Ujedinjenih nacija, Predstavništvo za Srbiju, Beograd, 2016
- Čarević Mitnovski Lepojka i Marko Milanović, *Pravo žena sa invaliditetom na roditeljstvo i porodicu, ...Iz kruga – Beograd i IDEAS – Centar za istraživanje i razvoj društva*, Beograd, 2015
- Čarević Mitnovski Lepojka, Violeta Kočić Mitaček i Marko Savić, *Žene sa invaliditetom u Srbiji - Prva analiza stanja i pravne regulative o položaju žena sa invaliditetom u Republici Srbiji*, Beograd, 2009

- Čizmić Jozo, „Pravo zdravstvenih radnika na „priziv savjesti“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* (1991) v. 37, br. 1, Rijeka, 2016, str. 753-786
- Čeriman Jelena i dr, *Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji*, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu i UNICEF, Beograd, 2015
- Čeriman Jelena i dr, *Rodna analiza nastavnih programa i udžbenika za srpski jezik od prvog do četvrtog razreda osnovne škole*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd, 2019
- Čeriman Jelena i Sanja Milutinović Bojanić (ur), *Rodno vaspitanje i obrazovanje: (Ne)mogući dijalog*, Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju (CELAP) i Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu (IFDT), Beograd, 2016
- Čopić Sanja i Bejan Šaćiri, *Nasilje nad Romkinjama u porodici i partnerskim odnosima u Beogradu: Struktura, karakteristike i društvena reakcija*, Viktimološko društvo Srbije i Romski ženski centar BIBIJA, Beograd, 2018
- Dalton Claire, „Where We Stand: Observation on the Situation of Feminist Legal Thought“, u: Olsen E. Frances (ed.), *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York University Press, New York, 1995
- *Data collection on intimate partner violence by the police and justice sectors*, European Institute for Gender Equality (EIGE)
- Davies Ron, *Older People in Europe: EU Policies and Programmes: Briefing*, European Parliamentary Research Service, 6.5.2014, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2014/140811/LDM_BR_I\(2014\)140811_REVI_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2014/140811/LDM_BR_I(2014)140811_REVI_EN.pdf), 2.7.2018.
- Davinić Marko i Ivana Krstić, „The capacity of the Administrative court in Serbia to deal with asylum cases“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXVI, 2018, No. 4, University of Belgrade – Faculty of Law, Belgrade, 2018, pp. 56-83
- Davis Aisha Nicole, „Intersectionality and International Law: Recognizing Complex Identities on the Global Stage“, *Harvard Human Rights Journal*, Vol. 28, 2015, pp. 206-242
- Davis Kathy, „Intersectionality as Buzzword. A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful“, in: *Feminist Theory* 9 (1), 2008, pp. 67-85
- Davulis Tomas, *Positive Action and Gender Quotas*, ERA Seminar, Trier, 24-25. novembar 2014, http://www.era-comm.eu/oldoku/SNLLaw/04_Positive_action/2014_Nov_Davulis_EN.pdf, 18.2.2018.
- De Schutter Olivier, *The Prohibition of Discrimination under European Human Rights Law Relevance for EU Racial and Employment Equality Directives*, European Network of Legal Experts in the non-discrimination field, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2005
- Declaration on the Elimination of Violence against Women, General Assembly Resolution 48/104, 1993
- Dečiji brakovi u romskoj populaciji u Srbiji, UNICEF, Beograd, 2017
- Delić Nataša, „Krivičnopravni značaj mržnje u svetlu identitetskog preobražaja Srbije“, u: Radmila Vasić i Milena Polojac (ur), *Identitetski preobražaj Srbije, Prilozi projektu 2015 – Kolektivna monografija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2016, str. 127-154
- Dern Susanne et al, *Mehrdimensionale Diskriminierung – Eine empirische Untersuchung anhand von autobiografischnarrativen Interviews*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2010

- Devine Patricia G, „Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 1989, pp. 5-18
- Devine Patricia G. and Lindsay B. Sharp, „Automaticity and Control in Stereotyping and Prejudice“, in: Todd D. Nelson (ed), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Psychology Press Taylor & Francis Group, New York and Hove, 2009, pp. 61-88
- Dimitrijević Vojin i dr, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2006
- Dimitrijević Vojin i dr, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2005
- *Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 Member States: Roma Survey – Data in focus*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, Brussels, 2014
- *Discrimination in Germany: Key results of the Third Joint Report from the Federal Anti-Discrimination Agency and the Relevant Federal Government and Parliamentary Commissioners*, Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Berlin, 2017
- *Diskriminacija na osnovu pola i rodnog identiteta: Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013
- *Diskriminacija seksualnih manjina u obrazovanju i stanovanju: dokazi iz dva terenska eksperimenta u Srbiji*, World Bank, 2018
- *Diskriminacija u oblasti rada i zapošljavanja: Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013
- *Diskriminacija u Srbiji 2008. godine: Izveštaj Koalicije protiv diskriminacije*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, 2009
- Dobrić Brankov Tanja, *Diskriminacija i nasilje na osnovu seksualne orijentacije u okviru vršnjačkih grupa*, Organizacija za lezbejska ljudska prava Labris, Beograd, 2012
- Dokmanović Mirjana, „Constitutional and Political Analysis: Serbia“, in: *Engendering Constitutions: Gender Equality Provisions in Selected Constitutions. A Comparative Study accompanied with Case Studies in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Montenegro, Serbia*, UNIFEM, Bratislava, 2007, str. 114-143
- Dokmanović Mirjana, *Gender Analysis for Serbia: Final Report*, IPA – Pre-Accession Instrument (NEAR), 2016, http://europa.rs/files/Gender_Equality/Gender-Analysis-Serbia-dec-2016.pdf, 12.12.2018.
- Dolton Patricia F, „Women’s Suffrage Movement“, u: Aimee Graham (ed), *The Alert Collector*, Vol. 54 (2), 2014;
- Draškić Marija, *Praksa Evropskog suda za ljudska prava kao izvor porodičnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015
- *Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji za period 2011-2014*, Vlada Republike Srbije, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd, 2014
- DuBois Elen C, Mary C. Dunlap, Carol J. Gilligan, Catharine A. MacKinnon, Carrie J. Menkel-Medow, „Feminist Discourse, Moral Value, and the Law – A Conversation“, in: Frances E. Olsen (ed), *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*, New York, New York University Press, 1995
- Duhaček Daša, „Gender Equality in Serbia: “A Drop of Oil” in the Waters of Inequality?“, in: C. M. Hassenstab et al (eds), *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe*, Palgrave Macmillan UK, London, 2015, pp. 108–125

- Duhaček Daša, „Rod i identitet“, u: Ivana Milojević i Slobodanka Markov (ur), *Uvod u rodne teorije*, Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije i Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 359-367
- Duhaček Daša, „Rodne uloge i polna razlika ili, od teorijskih sukoba do praktičkih razrešenja?“, u: Tamara Džamonja Ignjatović i Nevenka Žegarac (ur), *Teorijske osnove medijacije – perspektive i doprinosi. Zbornik radova*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2009, str. 57-73
- Duhaček Daša, *Studije roda: Od Deklaracije o pravima žene i građanke do Drugog pola*, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014
- Dvořák Miroslav i dr, *Kako udahnuti život antidiskriminacijskom pravu - Priručnik istoimenog projekta koji je implementiran u 2014 godini*, Poradna pro občanství/Občanská a lidská práva, 2014
- Dworkin Ronald, *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge, 1977
- Džamonja Ignjatović Tamara, Dragana Popović i Gordana Daša Duhaček, „Rodna osetljivost u akademskom prostoru: istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti na Univerzitetu u Beogradu“, u: *Godišnjak 2010*, godina IV, br. 4, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010, str. 455-481
- Džamonja Ignjatović Tamara, Nevenka Žegarac, Dragana Popović i Daša Duhaček, „Istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti u sistemu visokoškolskog obrazovanja“, u: *Godišnjak 2009*, godina III, br. 3, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 695-709
- Đan Aurelija, *Korak napred nazad dva – Uloga policije u jačanju prevencije i mehanizama zaštite od zločina iz homofobije i transfobije*, Da se zna, Beograd, 2017
- Đorđić Višnja, Marijana Brkljač i Marijana Pajvančić, *Položaj žena u sportu u Vojvodini*, Centar za podršku ženama iz Kikinde i Pokrajinski sekretarijat za sport, Novi Sad, 2011
- Đurđević-Lukić Svetlana, Jelena Radoman i Marina Tadić, *Mapiranje (ne)diskriminacije u sistemu vojnog školstva Republike Srbije*, Centar za istraživanje javnih politika, Beograd, 2013
- Đurić Vladimir, *Afirmativna akcija – ustavnopravni i međunarodnopravni aspekti*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2007
- *ECRI Glossary/Glossaire de l'ECRI*, Council of Europe, European Commission against Racism and Intolerance, CRI(2019)14rev1, 9 April 2019, Strasbourg, 2019
- Ekins Richard i Graham Gee, *Putting Judicial Power in its Place*, University of Queensland Law Journal No. 36(2), 2017
- *Equality in Practice: Implementing Serbia's Equality Laws*, Equal Rights Trust, London, 2019
- Esteves Olivier, „Islamophobia in France National Report 2015“, u: Enes Bayrakli and Farid Hafez (ed), *European Islamophobia Report 2015*, SETA, Istanbul, 2016, str. 157-177
- *Ethnic minority and Roma women in Europe: A case for gender equality?*, Expert group on gender equality, social inclusion, health and long-term care (EGGSI), 2008
- Etinski Rodoljub i Ivana Krstić, *EU Law on the Elimination of Discrimination*, University of Belgrade, Faculty of Law; University of Niš, Faculty of Law; University of Novi Sad, Faculty of Law and University of Maribor, Faculty of Law, Belgrade/Maribor, 2009

- Etinski Rodoljub, „Concept of Indirect Discrimination under Article 14 of the European Convention on Human Rights“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 70, godina LIV, Pravni fakultet u Nišu Niš, 2015
- Etinski Rodoljub, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2007
- *European Equality Law Review 2016/1*, Issue 1/2016, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2016
- *European Equality Law Review 2017/1*, Issue 1/2017, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *European Equality Law Review 2017/2*, Issue 2/2017, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *European Equality Law Review 2018/1*, Issue 1/2018, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *European Equality Law Review 2018/2*, Issue 2/2018, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Evaluation of the National Action Plan for the Implementation of the National Strategy for Improving the Position of Women and Promoting Gender Equality in the Republic of Serbia*, UN Women, SIPRU and Coordination Body for Gender Equality, Belgrade, 2015
- Evropska konvencija o zaštiti o ljudskih prava i osnovnih sloboda, Savet Evrope, Rim, 1950
- *Explanatory Report to the Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, Council of Europe, Rome, 2000
- Facio Alda, Rodrigo Sandoval and Martha Morgan, „Gender Equality and International Human Rights in Costa Rican Constitutional Jurisprudence“, in: Beverley Baines and Ruth Rubio-Marin (eds), *The Gender of Constitutional Jurisprudence*, Cambridge University Press, New York, 2005
- *Female genital mutilation: How many girls are at risk in France?*, European Institute for Gender Equality (EIGE), 2016
- *Femicid – Ubistva žena u Srbiji. Kvantitativno-narativni izveštaj 1. januar – 31. decembar 2018. godine*, Mreža Žene protiv nasilja, Beograd, 2019, https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/FEMICID_Kvantitativno-narativni_izvestaj_za_2018_godinu.pdf, 15.3.2019.
- Filipović Jelena i Ana Kuzmanović Jovanović, *Vodič za rodno osetljiv pristup medijima u Srbiji – preporuke i dosadašnja praksa*, Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije, Beograd, 2012
- Fineman Martha Albertson, „Feminist Legal Theory“, *Journal of Gender, Social Policy & the Law*, Vol. 13:1, 2005, pp. 13-20
- Firestone Shulamit, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (first pub. 1970), The Women's Press, London, 1979
- Fishkin James, *Justice, Equal Opportunity, and the Family*, Law and Philosophy 3 (2), Yale University Press, London, 1984
- Fletcher Ruth, *Feminist Legal Theory*, in: Reza Banakar and Max Travers (eds.) *An Introduction to Law and Social Theory*, Hart, 2002

- Ford Thomas E and Charles Stangor, „The role of diagnosticity in stereotype formation: Perceiving group means and variances“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(3), 1992, pp. 356–367
- Forsythe David P, *The Internationalization of Human Rights*, Lexington Books, Lexington, 1991
- Franceour Robert T. et al, *The Complete Dictionary of Sexology*, Continuum Press, New York, 1995
- Fredman Sandra, „Double trouble: multiple discrimination and EU law“, *European Anti-Discrimination Law Review*, Issue no 2, 2005, pp. 13-18
- Fredman Sandra, „Equality: A New Generation“, *Industrial Law Journal*, 30(2), 2001, pp. 145-168
- Fredman Sandra, Christopher McCrudden and Mark Freedland, „An E.U. Charter of fundamental rights“, *Public Law*, No.2, 2000, pp. 178-186
- Fredman Sandra, *Discrimination law*, Oxford University Press, 2002
- Fredman Sandra, *Intersectional discrimination in EU gender equality and non-discrimination law*, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016
- Fredrickson George M, *Race, Ethnicity, and National Identity in France and the United States: A Comparative Historical Overview*, Proceedings of the Fifth Annual Gilder Lehrman Center International Conference at Yale University Collective Degradation: Slavery and the Construction of Race, November 7-8, 2003 Yale University New Haven, Connecticut, <https://glc.yale.edu/sites/default/files/files/events/race/Fredrickson.pdf>, 5.2.2018.
- Fredvang Marthe and Simon Biggs, *The Rights of Older Persons – Protection and Gaps under Human Rights Law*, Social Policy Working Paper no. 16, The Centre for Public Policy, Melbourne, 2012
- French Mikela, „Playing the trade freely: Prostitution and European Union trade agreements in the case of Aldona Malgorzata Jany and others“, *Alberta Law Review*, 45:2, 2007, pp. 457-s476
- Friedan Betty, *The Feminine Mystique*, W.W. Norton, 1963
- Friedman Lawrence M, „The Internationalization of Human Rights by David P. Forsythe“, 13 *Boston College Third World Law Journal*, 1993, pp.189-198, <http://lawdigitalcommons.bc.edu/twlj/vol13/iss1/7>, 15.3.2018.
- Fudge Judy and Ania Zbyszewska, „An Intersectional Approach to Age Discrimination in EU Law: Bridging Dignity and Distribution“, in: Ann Numhauser Henning and Mia Rönnmar (eds), *Age Discrimination and Labour Law. Comparative and Conceptual Perspectives in the EU and Beyond*, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn, 2015, pp. 141-163
- Fuss Dianna, *Essentially Speaking*, Routledge, New York and London, 1989
- Garrett Geoffrey, Daniel Kelemen and Heiner Schulz H, „The European Court of Justice, National Governments, and the Legal Integration in the European Union“, *International Organization*, Vol.52, No.1, 1998
- Gasmi Gordana i Marija Kostić, „EU Legal Standards on Fundamental Rights – Importance for Serbia“, u: Duško Dimitrijević i Branko Miljuš (ur), *Harmonizacija zakonodavstva Republike Srbije sa pravom Evropske unije (II)*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Institut za uporedno pravo i Hans Zajdel Fondacija, Beograd, 2012, str. 587-604
- Gasmi Gordana, *Quo vadis EU? Relevantnopravni i institucionalni faktori*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2016

- Gedin Hanna, *Formal or Substantive Equality? - Gender Equality in European Community law*, Faculty of Law, University of Lund, Master Thesis, 2009, dostupno na:
<http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1557693&fileId=1564406>, 17.5.2018.
- *Gender disaggregated data – Western Balkan, Statistical Reports 2005–2013*, FAO – Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2014,
http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/nr/land_tenure/Genders_Report_WB.pdf, 15.12.2018.
- *Gender Equality – Striving for Justice in an Unequal World*, United Nations Research Institute for Social Development, 2005
- Gender Equality Commission, *Gender Equality Glossary*, Council of Europe, 2016
- *Gender Equality Index 2017: France*, European Institute for Gender Equality (EIGE)
- *Gender Equality Index 2017: Germany*, The European Institute for Gender Equality (EIGE)
- *Gender stereotypes/stereotyping*, United Nations, Human Rights, Office of the High Commissioner for Human Rights,
<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Women/WRGS/Pages/GenderStereotypes.aspx>, 21.11.2018.
- *General Recommendation No. 27 on Older Women and Protection of Their Human Rights*, UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women, CEDAW/C/GC/27E/1996/22, 16. 12. 2010
- Gerards Janneke, „The Discrimination Grounds of Article 14 of the European Convention on Human Rights“, *Human Rights Law Review* 13:1, 2013, pp. 99-124
- Gerards Janneke, „The Margin of Appreciation Doctrine, the Very Weighty Reasons Test and Grounds of Discrimination“, in: Marco Balboni (ed), *The principle of discrimination and the European Convention of Human Rights*, Editoriale Scientifica, Napoli, 2017
- Gerassi Lara, „A Heated Debate: Theoretical Perspectives of Sexual Exploitation and Sex Work“, *Journal of Sociology and Social Welfare*, 42(4), December 2015, pp. 79–100
- Giddens Anthony, *Sociology*, Polity Press, Cambridge, 1989
- Gosepath Stefan, „The Principles and the Presumption of Equality“, in: Carina Fourie, Fabian Schuppert and Ivo Wallimann-Helmer (eds), *Social Equality: On What It Means to Be Equals*, Oxford University Press, New York, 2015, pp. 167-186
- Greer Steven, *The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects*, Cambridge University Press, New York, 2006
- Gresch Nora and Birgit Sauer, *Fact Sheet on Austria*, Workshop on Legal Struggles and Political Mobilization around Gender Quotas in Europe, September 2014, Florence, <https://blogs.eui.eu/genderquotas/wp-content/uploads/sites/24/2015/04/Executive-summary-Austria-Gresch-Sauer-2.pdf>, 12.9.2018.
- Grubač Momčilo i Nevena Petrušić, „Uzajamni odnos postupka pred poverenikom za zaštitu ravnopravnosti i drugih antidiskriminacionih postupaka“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 66, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2014, str. 69-88
- Gudac Dodić Vera, *Žena u socijalizmu*, INIS, Beograd, 2006
- Hadžiomerović Dženana i dr, *Suzbijanje diskriminacije: uloga pravosuđa*, Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju, Sarajevo, 2018

- Hadžović Emir, „Psihološki aspekti identiteta“, u: Uma Isić, *Vršnjačka edukacija: Priručnik za roditelje i nastavnike*, Misija OSCE u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2010
- Halilović Majda, Callum Watson, Heather Huhtanen and Mylene Socquet-Juglard (eds), *Gender Bias and the Law: legal frameworks and practice from Bosnia & Herzegovina and beyond*, AI / DCAF, Sarajevo, 2017a
- Halilović Majda, Callum Watson, Heather Huhtanen i Mylene Socquet-Juglard (ur), *Rodne predrasude u primjeni prava: Bosanskohercegovački i međunarodni pravni okviri i praksa*, Atlantska inicijativa i Ženevski centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga, Sarajevo, 2017b
- *Handbook on European Non-Discrimination Law, 2018 edition*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Handbook on European non-discrimination law*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights and European Court of Human Rights, Council of Europe, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2011
- Hanne Sarah, „Equality at the Intersections: the Legislative and Judicial Failure To Tackle Multiple Discrimination“, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 23, No 1, 2003, pp. 58-70
- Harris David, Michael O'Boyle and Colin Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights*, Second edition, Oxford University Press, New York, 2009
- Hartley Trevory C, *The Foundations of European Union Law*, 7th Edition, Oxford University Press, Oxford, 2010
- Havelka Nenad, *Socijalna percepcija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1992
- Hemon Đerić Anja, *Politika jednakih mogućnosti u Evropskoj uniji i Autonomnoj Pokrajini Vojvodini. Rodna ravnopravnost i diskriminacija u domenu zaposlenja*, Zavod za ravnopravnost polova i ACIMSI Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu – CAESAR, Novi Sad, 2014
- Hershey Laura, „Women with Disabilities: Health, Reproduction, and Sexuality“, *International Encyclopedia of Women: Global Women's Issues and Knowledge*, Routledge Press, 2000
- Hodžić Amir i dr, *Spol i rod pod povećalom: Priručnik o identitetima, seksualnosti i procesu socijalizacije*, CESI, Zagreb, 2003
- Hodžić Amir i Nataša Bijelić, *Neokonzervativne prijetnje seksualnim i reproduktivnim pravima u Europskoj uniji*, CESI, Zagreb, 2014
- Hogg Michael and Dominic Abrams, *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*, Routledge, London, 1988
- Holtmaat Rikki, Conference paper: The Concept of Discrimination, presented in Trier on 4 June 2004, Conference „The Fight against Discrimination in the Daily Practice“, http://www.era-comm.eu/oldoku/Adiskri/02_Key_concepts/2004_Holtmaat_EN.pdf, 27.11.2017
- Holzer Harry J. and David Neumark, *Affirmative Action: What Do We Know?*, National Poverty Center Working Paper Series #06-03, January 2006, <http://www.npc.umich.edu/publications/workingpaper06/paper03/holzer06-3.pdf>, 16.10.2018.
- Howard Erica, „EU anti-discrimination law: has the CJEU stopped moving forward?“, *International Journal of Discrimination and the Law*, 18 (2-3), 2018, pp. 60-81

- Howard Erica, „The case for a considered hierarchy of discrimination grounds in EU law“, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 13 (4), 2007, pp. 445-470
- Hughson Marina, „Otkrivanje očiglednog? Zašto je potrebna teorija poluperiferijalnosti?“, u: *Zbornik radova, Kriminal i društvo: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2015a
- Hughson Marina, *Poluperiferija i rod: Pobuna konteksta*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2015b
- huks bel, *Feministička teorija: Od margine ka centru*, Feministička 94, Beograd, 2006
- *Human Rights in Croatia: Overview of 2017*, Human Rights House, Zagreb, mart 2018
- *Human Rights in the Administration of Justice: A manual for Human Rights for Judges, Prosecutors and Lawyers*, Chapter III, OHCHR, United Nations, New York and Geneva, 2003
- Ignjatović Tanja i Tanja Drobnjak (ur), *Analiza usklađenosti zakonodavnog i strateškog okvira Republike Srbije sa Konvencijom Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, Autonomni ženski centar, Beograd, 2014
- Ignjatović Tanja, *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: Model koordiniranog odgovora zajednice*, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2011
- Ignjatović Tanja, *Nasilje u porodici i institucionalna zaštita*, priručnik, Autonomni ženski centar, Beograd, 2009
- Ignjatović Tanja, *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem*, Autonomni ženski centar, Beograd, 2013
- Ikanović Veljko, „Kažnjavanje za krivična djela učinjena iz mržnje u Krivičnom zakonu Republike Srpske“, u: Leposava Kron (ur), *Prestup i kazna: de lege lata et de lege ferenda*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2014, str. 205-218
- Ilieva Margareta, News Report: *Bulgaria – Parliament adopts law to ban clothing covering the face*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 9.11.2016
- Ilieva Margareta, News Report: *Bulgaria – Supreme Court ruling after referral to the Court of Justice of the EU in disability case*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 24.07.2017
- Ilieva Margareta, News Report: *Bulgaria – Supreme Court validates medical approach to disability*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 06.01.2017
- Ilkić Olivera i Lepojka Čarević Mitanski, *Studija slučajeva: Žene sa invaliditetom nevidljive žrtve nasilja, ...Iz kruga – organizacija za zaštitu prava i podršku ženama sa invaliditetom Srbije*, Beograd, 2008
- *Implementing the principle of equal treatment between persons – Complementary Impact Assessment of the proposed horizontal Directive on Equal Treatment*, European Parliamentary Research Service, Brussels, 2014, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/514088/IPOL-JOIN_ET%282014%29514088_EN.pdf, 21.5.2018.
- *Independence of judges and lawyers*, Interim Report of the Special Rapporteur on the independence of judges and lawyers, UN General Assembly, A/66/289, 10 August 2011

- *Inequalities and multiple discrimination in access to and quality of healthcare*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, Publication Office of the EU, Luxembourg, 2013
- Internet Encyclopedia of Philosophy, *Olympe de Gouges (1748-1793)*, <http://www.iep.utm.edu/gouges/>, 21.2.2018.
- Islamophobia in Europe: Recent developments, ENAR – European Network against Racism, January 2017
- *Istraživanja višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014 i Istraživanja višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2014 (MICS 5- Multiple Indicator Cluster Survey)*, Republički zavod za statistiku i UNICEF, Beograd, 2014
- *Istraživanje javnog mnjenja – Odnos građana prema Romima u Republici Srbiji*, Kancelarija za ljudska i manjinska prava i CeSID, Beograd, 2013
- *Istraživanje javnog mnjenja: Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji*, CeSID, UNDP i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013
- *Istraživanje o položaju LGBT+ osoba na tržištu rada*, Ideas, Glic i XY Spectrum, Beograd, 2018
- *Istraživanje sudske prakse u području antidiskriminacijske zaštite*, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2011
- Ivanković Aleksandra, *Osnovni principi i dokazivanje „ostalih oblika diskriminacije“ prema Zakonu o zabrani diskriminacije*, Centar za društvena istraživanja Analitika, Sarajevo, 2015
- *Izveštaj o položaju „pravno nevidljivih“ lica u Republici Srbiji*, Zaštitnik građana, Beograd, 2012
- *Izveštaj o pristupačnosti poslovnih zgrada državnih organa osobama sa invaliditetom*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013
- *Izveštaj o radu centara za socijalnu zaštitu za 2016. godinu*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2017
- *Izveštaj za Kancelariju Visokog komesara za ljudska prava o dečijim, ranim i prisilnim brakovima*, Sekretarijat udruženja Girls Not Brides, <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/ForcedMarriage/NGO/GirlsNotBridesSecretariat.pdf>, 29.3.2018.
- Jakšić Božidar i Goran Bašić, *Umetnost preživljavanja. Gde i kako žive Romi u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2005
- Janković Brankica i dr, *Položaj starijih na selu*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2016
- Janković Brankica i dr, *Starenje u gradovima – izazovi savremenog društva*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2018
- Janković Brankica, Nataša Todorović i Milutin Vračević, *Dobro čuvana porodična tajna – zlostavljanje starijih osoba*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2015
- Janjić Biljana i Dragana Ćirić Milovanović, *Ovde i zidovi imaju uši: Svedočenja žena sa mentalnim invaliditetom o rodno zasnovanom nasilju u rezidencijalnim ustanovama*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2017
- Jarić Vesna i Nadežda Radović, *Rečnik rodne ravnopravnosti, II izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije, Beograd, 2011
- Jastram Kate and Marilyn Achiron, *Refugee Protection: A Guide to International Refugee Law*, Inter-Parliamentary Union and the United Nations High Commissioner for Refugees, Geneva, 2001

- *Jednaka dostupnost kvalitetnog obrazovanja za Rome u Srbiji – Izveštaj o monitoringu*, Fond za otvoreno društvo Beograd i Open Society Institute, Budapest & New York, 2007
- Jelić Sreten i Milica Vasić, „Žene i deca migranti – Žrtve trgovine ljudima“, u: Zoran Lutovac i Slobodan Mrđa (ur), *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva, Tematski zbornik vodećeg nacionalnog značaja*, Srpsko sociološko društvo, Institut društvenih nauka i Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2018, str. 87-95
- Jerončić Milica, „Reprodukcija društvenih nejednakosti u obrazovanju: obrazovna inkluzija dece romske nacionalnosti u Srbiji“, *Časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije Interkulturalnost*, br. 11, mart 2016, Zavod za kulturu Vojvodine, Novi Sad, 2016, str. 51-67
- Johnson Allan G, *Privilege, power and difference*, Hartford College for Women of the University of Hartford, 2001
- Johnson Allan G, *The Blackwell Dictionary of Sociology – A User’s Guide to Sociological Language*, Blackwell Publishers Inc, Cambridge, 1996
- Johnson-Roullier Cyrania, „Identity Politics, Feminism, and the Problem of Difference“, *Surfaces*, Vol. VII.108, Montreal, 1997
- Jakanović Jelena, „Hate Crime Victims in Serbia: A case study of context and social perceptions“, *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 7 (2), 2018, pp. 21-37
- Jonker Merel i Sigtona Halrynjo, „Multidimensional discrimination in judicial practice: a legal comparison between Denmark, Norway, Sweden and Netherlands“, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol 32, No 4, 2014
- Jonker Merel, „Comparators in multiple discrimination cases: a real problem or just a theory?“, in: Marjolein van den Brink, Susanne Burri, and Jenny Goldschmidt (eds), *Equality and Human Rights: Nothing But Trouble?*, SIM Utrecht, 2015, pp. 211 – 221
- Joseph Gloria I. and Jill Lewis, *Common Differences: Conflicts in Black and White Feminist Perspectives*, South End Press, Boston, 1986
- Jovanović Slađana, „Faktori neprijavlivanja nasilja nad ženama i decom u prihvatnim centrima za azil u Srbiji“, u: Branislava Knežić i Ivana Stevanović (ur), *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Godina XXXVII/2018, Broj 2, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2018, str. 29-44
- Jovanović Slađana, *Pravna zaštita od nasilja u porodici*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2010
- Kádár Tamás, *Equality bodies – A European phenomenon*, International Journal of Discrimination and the Law (Online First ahead of print)
<https://doi.org/10.1177/1358229118799231>,
http://www.equineteurope.org/IMG/pdf/article_equality_bodies_accepted_version.pdf, 17.5.2019.
- Kaushik Paul, „Lachiri v Belgium: Application no 3413/09: European Court of Human Rights (Second Section): Spano, President, Lemmens, Karakaş, and Kjølbrot JJ; Vučinić and Gričco JJ concurring; Mourou-Vikström J dissenting: 18 September 2018“, *Oxford Journal of Law and Religion*, Volume 7, Issue 3, October 2018, pp. 569–570
- Kerner Ina, *Intersectionality and Feminist Theory: Reflections on the Current Debate in Europe*, 2009 APSA Annual Meeting in Toronto, September 3-6,
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1459024, 12.4.2018.

- Kesonja Dijana i Tena Šimonović Einwalter, *Analiza sudske prakse u postupcima pred hrvatskim sudovima pokrenutima zbog diskriminacije*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2017
- King Deborah, „Multiple Jeopardy, Multiple Consciousness: The Content of a Black Feminist Ideology“, 14 *Signs*, 1988, pp. 42-72
- Knežević Bojović Ana i dr, *Zabrana diskriminacije: Odabrane presude Evropskog suda za ljudska prava i Evropskog suda pravde*, Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2013
- Knežević Đurđa, „Feminizam kao politički odgovor“, *Kruh i ruže*, br.10-1998/1999
- Kodelja Zdenko, „Equality of Opportunity and Equality of Outcome“, *CEPS Journal*, Vol. 6, No. 2, 2016, str. 9-24
- Koler Peter, „O socijalnoj pravdi“, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, godina LIII, br. 1/ 2005, Pravni fakultet, Beograd, 2005, str. 7-27
- Kolin Marija i Lilijana Čičkarić, *Ekonomska i politička participacija žena u kontekstu evropskih integracija* Institut društvenih nauka, Beograd, 2010
- Komentar slučaja *Kalanke (C-450/93)*, Equal RightsTrust, London, <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank//Kalanke.pdf>, 22.5.2018.
- Konstantinović Vilić Slobodanka i Nevena Petrušić, *Krivično delo nasilja u porodici, pravna praksa u Republici Srbiji*, Edicija „Žene i pravo“, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2004
- Konstantinović Vilić Slobodanka i Nevena Petrušić, *Krivično delo nasilja u porodici, aktuelna pravosudna praksa u Beogradu i Nišu*, Autonomni ženski centar Beograd, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2007
- Konstantinović Vilić Slobodanka i Nevena Petrušić, *Žene, zakoni i društvena stvarnost*, Knjiga 1, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju Niš, SVEN, Niš, 2010
- Korać Mandić Danijela, *Situaciona analiza obrazovanja i socijalne uključenosti romskih devojčica u Srbiji*, CARE Srbija, Beograd, 2011
- *Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010. i 2015. godine*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2016
- Kornel Drusila, „Rod“, u: *Genero* br. 2/3, Centar za ženske studije, Beograd, 2003, str. 21-31
- Košutić Budimir, Branko Rakić i Bojan Milisavljević, *Uvod u pravo evropskih integracija*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2012
- Košutić Budimir, *Osnovi prava Evropske unije*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2009
- Kovač Cerović Tinde i Tamara Lukšić Orlandić, *Prevenција segregacije, razvoj inkluzivnih upisnih politika i desegregacija škola i odeljenja*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2018
- Kreća Milenko, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2011
- Krivokapić Boris, *Međunarodno javno pravo*, Poslovni i pravni fakultet i Institut za uporedno pravo, Beograd, 2017
- Krstić Ivana i Marko Davinić, *Pravo na azil – Međunarodni i domaći standardi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2013
- Krstić Ivana i Tanasije Marinković, *Evropsko pravo ljudskih prava*, Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, Beograd, 2016
- Krstić Ivana, „Affirmative Action in the United States and the European Union: Comparison and Analyses“, *Facta Universitatis, Series: Law and Politics*, Vol. 1, No 7, 2003, pp. 825-843

- Krstić Ivana, *Analiza usaglašenosti Zakona o zabrani diskriminacije sa zakonodavstvom Evropske unije i analiza dosadašnje primene Zakona o zabrani diskriminacije u Srbiji*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i OEBS, Beograd, 2016
- Krstić Ivana, *Priručnik o zaštiti migranata u Republici Srbiji*, IOM – Međunarodna organizacija za migracije, Beograd, 2018
- Krstić Ivana, *Zaštita prava migranata u Republici Srbiji – Priručnik za državne službenike i službenike u lokalnim samoupravama*, Međunarodna organizacija za migracije – Misija u Srbiji, Beograd, 2012
- Kunac Suzana, Ksenija Klasnić i Sara Lalić, *Uključivanje Roma u hrvatsko društvo: istraživanje baznih podataka*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2018
- Kutsar Dagmar and Hanne Warming (ed), *Children and Non-discrimination: An Interdisciplinary textbook*, Children's Rights Erasmus Academic Network (CREAN), University Press of Estonia, 2014
- Latraverse Sophie, News Report France: *Law No. 2016-1088 of 8 August 2016 relating to employment, modernization of social dialogue and securing professional life (Law El Khomri)*, 08.09.2016, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-discrimination
- Latraverse Sophie, News Report France: *Legality of Municipal bylaws forbidding Islamic swimwear on the beach*, 08.09.2016, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-discrimination
- Latraverse Sophie, News Report France: *UN Human Rights Committee Complaint procedure CCPR/c/123/D/2662/2015 of 18 June 2018 (published 10 August 2018) of Ms Hafif vs France (Association Baby Loup case)*, 05.09.2018, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-discrimination
- Laulom Sylvaine, News Report France: *A Court Decision on positive action*, 14.12.2017, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-discrimination
- Leach Philip, *Taking a Case to the European Court of Human Rights*, Third edition, Oxford University Press, New York, 2011
- Leinert Novosel Smiljana, „Rodni stereotipi, predrasude i diskriminacija žena u politici“, u: Ivana Radačić i Jelka Vince Pallua (ur), *Ljudska prava žena. Razvoj na međunarodnoj i nacionalnoj razini 30 godina nakon usvajanja Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011, str. 111-127
- Lembke Ulrike, News Report, Germany: *Third gender identity besides female and male*, 19.02.2018, European network of legal experts in gender equality and non-discrimination
- Levade Anne, „Positive Discrimination and the Principle of Equality in French Law“, *Pouvoirs* 2004/4 (No 111), 2004, pp. 55-71
- Lilić Stevan, „Pravna informatika i upravni postupak“, *Pravni vjesnik* br. 6(2), Pravni fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayer, Osijek, 1990, str. 185-191
- Lind JoEllen, „Dominance and Democracy: the Legacy of Women Suffrage for the Voting Right“, *UCLA Women's Law Journal* 5(1), 1994, pp. 104-210
- Lippert-Rasmussen Kasper, „The Badness of Discrimination“, *Ethical Theory and Moral Practice*, Volume 9, Issue 2, Springer Netherlands, 2006, pp. 167–185
- Lippert-Rasmussen Kasper, *Born Free and Equal? A Philosophical Inquiry Into the Nature of Discrimination*, Oxford University Press, New York, 2014
- Lister Ruth, *Citizenship: feminist perspectives* (2. ed), Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003

- Lock Tobias, *The European Court of Justice and International Courts*, Oxford Scholarship Online, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199660476.001.0001, November 2015,
- Logar Rosa, Expert Paper: *The Austrian Model of Intervention in Domestic Violence Cases*, UN Division for the Advancement of Women, Vienna, 2005, <http://www.un.org/womenwatch/daw/egm/vaw-gp-2005/docs/experts/logar.dv.pdf>, 15.6.2018.
- Lovenduski Joni, „Introducion: state feminism and political representation of women“, in: Joni Lovenduski (ed), *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, 2005
- Lynn Hecht Schafran, „Credibility in Courts: Why there is a Gender Gap“, *The Judges Journal*, vol. 34, winter 1995
- *Ljudska prava u Hrvatskoj: Pregled stanja za 2018. godinu*, Kuća ljudskih prava Zagreb, Zagreb, 2019
- *Ljudska prava u Srbiji 2017*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2018
- *Ljudska prava u Srbiji 2018, Pravo, praksa i međunarodni standardi ljudskih prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2019
- MacKinnon Catharine A, „Intersectionality as Method: A Note“, *38 Signs: Journal of Women in Culture and Society*, No.4, 2013, pp. 1019-1030
- MacKinnon Catharine A, „Substantive Equality: A Perspective“, in: *Minnesota Law Review*, 96:1, 2011, pp. 1-27
- MacKinnon Catharine A, „Toward Feminist Jurisprudence“, in D. Kelly Weisberg (ed), *Feminist Legal Theory: Foundations*, Temple University Press, Philadelphia, 1993, pp. 427-436
- MacKinnon Catharine A, *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*, Harvard University Press, 1987
- MacKinnon Catharine A, *Sexual Harassment of Working Women*, Yale University Press, New Haven, 1979
- MacKinnon Catharine A. and Jessica Neuwirth, *Amicus Curiae Brief*, Case 12.350, Equality Now, 26 June 2002
- Macrae Neil C, Galen V. Bodenhausen, Alan B. Milne, Tania M. J. Thorn and Luigi Castelli, „On the activation of social stereotypes: The moderating role of processing objectives“, *Journal of Experimental Social Psychology*, 33(5), 1997, pp. 471–489
- Macrae Neil C, Miles Hewstone and Riana J. Griffiths, „Processing load and memory for stereotype-based information“, *European Journal of Social Psychology*, 23, 1993, pp. 77–87
- Mahlmann Matthias, News Report: Germany, *Same-sex marriage*, 3.7.2017, European Network of Legal Experts in gender equality and non-discrimination
- Makkonen Timo, *European Handbook on Equality Data: Why and How to Build to a National Knowledge Base on Equality and Discrimination on the Grounds of Racial and Ethnic Origin, Religion and Belief, Disability, Age and Sexual Orientation*, European Commission, Luxembourg, 2006
- Makkonen Timo, *Measuring Discrimination: Data Collection and EU Equality Law*, European Network of Legal Experts in the non-discrimination field, European Commission, Luxembourg, 2006
- Makkonen Timo, *Multiple, Compound and Intersectional Discrimination: Bringing the Experiences of the Most Marginalized to the Fore*, Institute For Human Rights, Åbo Akademi University, April 2002
- Malešević Kristina, „(Ne)odgovornost novinara u izveštavanju o osetljivim društvenim grupama u štampanim medijima“, *CM – Časopis za komunikaciju i*

- medije*, Broj 42, Godina XIII, Institut za usmeravanje komunikacija Novi Sad i Fakultet političkih nauka Beograd, 2018, str. 27-56
- Malhotra Anju, Ann Warner, Alison McGonagle and Susan Lee-Rife, *Solutions to end child marriage – What the evidence shows*, International Center for Research on Women (ICRW), Washington, DC, 2011
  - Marecek, Jeanne, Mary Crawford, Danielle Popp, „On the construction of gender, sex, and sexualities“, in: Alice H. Eagly, Anne E. Beall, Robert J. Sternberg (eds) *The psychology of gender* (2nd ed.), Guilford Press, New York, 2004, pp. 192–216
  - Markov Slobodanka, *Pravo glasa žena*, CeSID, Beograd, 2001;
  - Marković Jelena i Marija Cvejić, *Nasilje nad ženama i devojčicama u izbegličkoj i migrantskoj populaciji u Srbiji*, Atina – Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama, Beograd, 2017
  - Marković Milan M, *Osobe sa invaliditetom u Srbiji*, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014
  - Matić Marina i Zvonko Marinković, *Pravosudni sistem EU*, Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2011
  - Matković Gordana i Milica Stranjaković, *Mapiranje usluga socijalne zaštite u nadležnosti lokalnih samouprava*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Beograd, 2016
  - Mavrić Aldin, „Metodika otkrivanja i dokazivanja krivičnih dela sa elementom zločina mržnje“, u: *Pravne teme - Časopis Departmana za pravne nauke Univerziteta u Novom Pazaru*, Godina 5, Broj 9, Novi Pazar, 2017, str. 87-103
  - Mayer Anja and Thorsten Eisingerich, *Achievements in Austrian Gender and Social Policy: The last four decades*, 2015, <https://www.austria.org/austrianinformation/2015/6/24/achievements-in-austrian-gender-and-social-policy>, 15.10.2018.
  - McCall Leslie (2001), *Complex Inequality: Gender, Class and Race in the New Economy*. New York: Routledge
  - McCrudden Christopher, „A Comparative Taxonomy of ‘Positive Action’ and ‘Affirmative Action’ Policies“, in: Reiner Schulze (ed), *Non-Discrimination in European Private Law*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011, pp. 157-180
  - McIntosh Mary, „Feminist Debates on Prostitution“, in: Lisa Adkins, Vicki Merchant (eds) *Sexualizing the Social. Explorations in Sociology*, Palgrave Macmillan, London, 1996
  - Merrills J.G, *The Development of international law by the European Court of Human Rights*, Manchester University Press, Manchester, 1993
  - Mihić Vladimir, „Izraženost i korelati rodnih predrasuda kod stanovnika Vojvodine“, *Primenjena psihologija*, 2010/4, 2010, str. 307-321
  - Miller Jean Baber, *Toward a New Psychology of Women*, Beacon Press, Boston, 1986
  - Milojević Ivana, „Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst“, u: Ivana Milojević i Slobodanka Markov (ur), *Uvod u rodne teorije*, Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije i Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 27-37
  - Milojević Nataša i Valentina Zavišić, *Inkluzivno obrazovanje = uspešan obrazovni sistem. Profesionalne kompetencije za inkluzivno obrazovanje*, Inicijativa za inkluziju VelikiMali, Pančevo, 2011
  - Mitro Veronika (ur), *Nevidljive: ljudska prava Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije, Novi Sad, 2004
  - Mitro Veronika, Dajana Damjanović i Svjetlana Timotić, *Seksualnost žena sa motornim invaliditetom u Vojvodini, ...Iz kruga – Vojvodina*, Novi Sad, 2014

- Mitrović Aleksandra i Gradimir Zajić, „Društveni položaj Roma u Srbiji“, u: *Romi u Srbiji*, Centar za antiracnu akciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1998
- Mitrović Milovan M, *Sela u Srbiji – Promene strukture i problemi održivog razvoja*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2015
- Mole Nuala i Biljana Braithwaite, *Zabrana diskriminacije prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima. Priručnik o sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava*, AIRE centar, Sarajevo, 2016
- *Monitoring javnih politika: efekti Dekade Roma na položaj Romkinja u Republici Srbiji*, Romski ženski centar Bibija, Beograd, 2014
- Moon Gay, „Multiple discrimination – problems compounded or solutions found?“, *Justice Journal*, 2006, pp. 86-102
- Moore Sian, Tessa Wright and Hazel Conley, *Addressing discrimination in the workplace on multiple grounds – the experience of trade union Equality Reps*, London Metropolitan University Queen Mary, University of London, London, 2012
- Moraga Cherrie and Gloria Anzaldúa, „This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color“, *Kitchen Table*, Women of Color Press, New York, 1981
- Mossman Mary Jane, „Feminism and Legal Method“, 3 *Australian Journal of Law and Society*, 1986, pp. 30-52, reprinted in: Martha Albertson Fineman and Nancy Sweet Thomadsen (eds), *At the Boundaries of Law: Feminist and Legal Theory*, Routledge, New York, 1991
- Mršević Zorica i dr, *Rečnik osnovnih feminističkih pojmova*, IP Žarko Albulj, Beograd, 1999
- Mršević Zorica i Svetlana Janković, „Migrantkinje“, u: Branislava Knežić i Ivana Stevanović (ur), *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Godina XXXVII/2018, Broj 2, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2018
- Mršević Zorica, „Dvostruka diskriminacija invalidkinja kao marginalizovane grupe žena“, u: Petar Teofilović (ur), *Ombudsman protiv dvostruke diskriminacije žena*, Pokrajinski ombudsman, Novi Sad, 2008
- Mršević Zorica, „Intersekcionalna analiza rodni aspekata integralne bezbednosti“, u: *Tematska monografija: Integralna bezbednosti Republike Srbije (Teorijski aspekt)*, Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd, 2017, str. 211-225
- Mršević Zorica, „Ka feminističkoj jurisprudenciji“, *Ženske studije*, vol. 6, 11/12, 2000
- Mršević Zorica, „Žene u sportu“, u Zorica Mršević, *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2011, str. 189-201
- Mršević Zorica, „Ženska prava su ljudska prava“, *Feminističke sveske*, vol. 4, no. 1, Beograd, 1994, str. 85-92
- Mršević Zorica, *Ka demokratskom društvu – Izborni sistem kvota*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007
- Mršević Zorica, *Ka demokratskom društvu – Rodna ravnopravnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2011
- Mršević Zorica, *Mediji u Srbiji o rodno zasnovanom nasilju u 2015. i 2016. godini. Kako protiv nasilja – uloga medija*, UNDP, Beograd, 2017
- Mršević Zorica, *Transrodno lice pravde*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2017
- Mujadžević Dino, „Islamophobia in Croatia National Report 2016“, u: Enes Bayrakli and Farid Hafez (ed), *European Islamophobia Report 2015*, SETA, Istanbul, 2017, str. 129-143
- *Nacionalna pripadnost, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011 - Knjiga 1*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012

- Nada Drobnjak (ur), *On je rekla: upotreba rodno-senzitivnog jezika*, Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore, Podgorica, 2006
- Nash Jennifer C, 'Home Truths' on Intersectionality, *Yale Journal of Law & Feminism*: Vol. 23: Iss. 2, Article 5, 2011, pp. 445-470
- *Nasilje nad ženama: istraživanje provedeno diljem Europske unije. Kratki pregled rezultata*, FRA-Agencija Europske unije za temeljna prava, Beč, 2014
- Nicholson Frances and Judith Kumin, *A guide to international refugee protection and building state asylum systems*, Inter-Parliamentary Union and the United Nations High Commissioner for Refugees, Geneva, 2017
- Nikolić Ristanović Vesna (ur), *Nasilje u porodici u Vojvodini*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, Novi Sad, 2010
- Nikolić Ristanović Vesna (ur), *Porodično nasilje u Srbiji*, Viktimološko društvo Srbije i Prometej, Beograd, 2002
- Norris Pippa, *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies*, Rienner, Boulder, Colorado, 1987
- Novak Jagoda (ur), *Kako suzbijati diskriminaciju? Izveštaj o praćenju provedbe Zakona o suzbijanju diskriminacije u Hrvatskoj za 2009. godinu i praksa Europskog suda za ljudska prava*, Centar za mirovne studije, Zagreb, 2010
- Novičić Žaklina i Nemanja Petrović, „Zabrana diskriminacije u pravu EU: „Horizontalizacija” opšteg principa i direktive u predmetima Mangold i Kucukdeveci“, u: Duško Dimitrijević i Branko Miljuš (ur), *Harmonizacija zakonodavstva Republike Srbije sa pravom Evropske unije (II)*, Institut za međunarodnu politiku i privredu Institut za uporedno pravo i Hans Zajdel Fondacija, Beograd, 2012, str. 808-828
- O'Reilly Arthur, „The Right to Decent Work of Persons with Disabilities“, *Skills Working Paper No. 14*, International Labour Organization, Geneva, 2003
- Oakley Ann, Juliete Mitchell, *Who's Afraid of Feminism? Seeing Through the Backlash*, Hamish Hamilton, London, 1997
- Oakley Ann, *Sex, Gender and Society*, Temple Smith, London, 1972;
- Obrenić Dragana, „Pravo glasa žena“, u: Adrijana Zaharijević (pr), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Heinrich Böll Stiftung Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Beograd, 2012, str. 24-49
- *Obruč anticiganizma*, Civil Rights Defenders, Beograd, 2018
- O'Connell Rory, „Cinderella comes to the Ball: Article 14 and the right to non-discrimination in the ECHR“, 29 (2) *Legal Studies: The Journal of the Society of Legal Scholars*, 2009, pp. 211-229
- *Odnos predstavnika organa javne vlasti prema diskriminaciji u Srbiji*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, UNDP i IPSOS, Beograd, 2013
- Okin Susan Moller, *Justice, gender, and the family* (15. Dr.), Basic Books, New York, 1998
- Okin, Susan Moller, „Gender, the Public, and the Private“, in: *Feminism and politics*, Oxford University Press, New York, 1998
- Olivera Vučić (ur), *Perspektive primene tehnika alternativnog rešavanja sukoba u slučajevima diskriminacije u Srbiji*, UNDP – Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Kancelarija u Srbiji, Beograd, 2009
- Olsen Frances E, *Feminist Legal Theory*, Dartmouth Publishing Company, Dartmouth, 1995
- Opalić Petar, „Problemi psihijatrizacije, medikalizacije i srodnih društvenih promena“, *Medicinski pregled*, LXII (3-4), Novi Sad, 2009, str. 142-147

- *OSCE-led Survey on Violence against Women: Well-being and Safety of Women*, OSCE, Vienna, 2019
- Pajvančić Cizelj Ana i Vesna Cvjetanović, *Rodna perspektiva ličnih priča migrantkinja i migranata*, Kuća rodnih znanja i politika (Gender Knowledge Hub), Novi Sad, 2017
- Pajvančić Marijana, „Pravo na ravnopravnost polova – demokratsko pitanje i ustavni princip“, u: Danica Todorov (ur), *Rodna ravnopravnost i diskriminacija na osnovu pola*, Pokrajinski ombudsman, Novi Sad, 2013
- Pajvančić Marijana, „Ustav i ravnopravnost polova“, u: *Međunarodni i domaći pravni okvir ženskih ljudskih prava i rodne ravnopravnosti*, Ženski istraživački centar, Niš, 2007
- Pajvančić Marijana, *Komentar Ustava Republike Srbije*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2009
- Pajvančić Marijana, Nevena Petrušić i Senad Jašarević, *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, Centar modernih veština, Beograd, 2010
- Pajvančić Marijana, *Pravni okvir ravnopravnosti polova*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2008
- Papić Žarana, *Sociologija i feminizam*, IIC SSO, Beograd, 1989
- Patel Priti, „Forced sterilization of women as discrimination“, *Public Health Reviews*, 38:15, 2017, <https://publichealthreviews.biomedcentral.com/articles/10.1186/s40985-017-0060-9>, 23.3.2019.
- Paula Uccellari, „Multiple Discrimination: How Law can Reflect Reality“, *The Equal Rights Review*, Vol. One (2008), London, 2008, str. 14-49
- Pejtmen Kerol, *Polni ugovor*, Feministička 94, Beograd, 2001
- *Percepcija i iskustvo mladih u vezi sa seksualnim uznemiravanjem: Terensko istraživanje*, Autonomni ženski centar, Beograd, 2018
- Petersen Niels, „The Principle of Non-discrimination in the European Convention on Human Rights and in EU Fundamental Rights Law“, in: Yumiko Nakanishi (ed) *Contemporary Issues in Human Rights Law*, Springer, Singapore, 2018, pp. 129-142
- Petrova Dimitrina, „The Declaration of Principles on Equality: A Contribution to International Human Rights“, *The Equal Rights Review*, Vol. Two (2008), Equal Rights Trust, London, 2008
- Petrović Aleksandra K, „Problem razlikovanja diskriminacije i zlostavljanja na radu u pravnoj teoriji i praksi Republike Srbije“, *Pravni vjesnik* br. 2 (2014), Pravni fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayer, Osijek, 2014, str. 77-88
- Petrović Lena i Sonja Tošković, *Rodna analiza zakona o azilu – Primena načela rodne ravnopravnosti u sistemu azila Republike Srbije*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2016
- Petrušić Nevena (ur), *Pristup pravosuđu – instrumenti za implementaciju evropskih standarda u pravni sistem Republike Srbije: tematski zbornik radova*, Pravni fakultet u Nišu, Centar za publikacije, Niš, 2007
- Petrušić Nevena i dr, *Primena antidiskriminacionog zakonodavstva i krivičnopravna zaštita: studija slučaja, praksa i preporuke*, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2012
- Petrušić Nevena i dr, *Priručnik za primenu medijacije u okviru službe Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2014
- Petrušić Nevena i drugi, *Antidiskriminaciono pravo – propisi, praksa i stvarnost*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2017
- Petrušić Nevena i Kosana Beker, *Praktikum za zaštitu od diskriminacije*, Partneri za demokratske promene Srbija i Centar za alternativno rešavanje sukoba, Beograd, 2012

- Petrušić Nevena i Slobodanka Konstantinović Vilić, „Integrisanje studija roda u univerzitetski sistem obrazovanja“, u: *Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2012, str. 17–40
- Petrušić Nevena i Slobodanka Konstantinović Vilić, *Porodičnopravna zaštita od nasilja u porodici u pravosudnoj praksi Srbije*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2010
- Petrušić Nevena i Slobodanka Konstantinović Vilić, *Vodič kroz sistem porodičnopravne zaštite od nasilja u porodici*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2012
- Petrušić Nevena, „Građanskopravna zaštita od diskriminacije na prostoru Zapadnog Balkana, materijalnopravni aspekt“, u: Milan Petrović (ur), *Aktuelne tendencije u razvoju i primeni evropskog kontinentalnog prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2010, str. 157–170
- Petrušić Nevena, „Postupak pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti“, u: *Stari u Srbiji – problemi i izazovi. Zbornik radova*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta i Centar za socijalni rad „Sveti Sava“, Niš, 2011, str. 69-82
- Petrušić Nevena, „Poverenik za zaštitu ravnopravnosti – uloga, nadležnost i postupanje“, u: Nevena Petrušić (ur), *Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Pravosudna akademija, Beograd, 2012, str. 295-312
- Petrušić Nevena, „Praksa sudova u Republici Srbiji u oblasti antidiskriminacije. Tri studije slučaja“, u: Dženana Hadžiomerović i dr, *Suzbijanje diskriminacije: uloga pravosuđa*, Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju, Sarajevo, 2018, str. 68-77
- Petrušić Nevena, „Procesni položaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti u antidiskriminacionim parnicama“, *Pravni život – tematski broj. Pravo i moral*, broj 11, tom 3, Udruženje pravnika Srbije, Beograd, 2012, 905-922
- Petrušić Nevena, „Teret dokazivanja“, u: Nevena Petrušić (ur), *Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Pravosudna akademija, Beograd, 2012, str. 266-274
- Petrušić Nevena, „Zamke u upotrebi statističkih podataka u antidiskriminacionim parnicama“, *Pravni život: tematski broj. Pravo i načelo savesnosti i poštenja*, god. 63, br. 12, tom 4 (2014), Udruženje pravnika Srbije, Beograd, 2014, str. 33-50
- Petrušić Nevena, Ivana Krstić i Tanasije Marinković, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije*, Pravosudna akademija, Beograd, 2014
- Petrušić Nevena, Mirjana Tukar i Branko Nikolić, *Priručnik za primenu antidiskriminacionog prekršajnog prava*, National Center for State Courts, Beograd, 2015
- Petrušić Nevena, Nataša Todorović i Milutin Vračević, *Nasilje nad starijim osobama: studija o nasilju u porodici*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2012
- Petrušić Nevena, Nataša Todorović i Milutin Vračević, *Uvod u starenje i ljudska prava starijih. Pilot studija o finansijskom zlostavljanju starijih*, Crveni krst Srbije, Beograd, 2015
- Petrušić Nevena, Slobodanka Konstantinović Vilić i Natalija Žunić, „Institucionalni seksizam: prepreka efikasnoj zaštiti od nasilja u porodici“, u: *Temida*, god. 18, br. 1/2015, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2015, str. 31-54
- Petrušić Nevena, *Smernice za sprečavanje nasilja prema ženama sa invaliditetom u uslugama/službama podrške*, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, Beograd, 2017
- Phillips Anne, *(O)Rađanje demokracije*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001

- Phillips Anne, „Defending equality of outcome“, *Journal of Political Philosophy*, 2004, 12/1, Blackwell Publishing, 2004, <https://core.ac.uk/download/pdf/92657.pdf>, 25.4.2017.
- Pincus Fred L, „Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional and Structural“, in: Maurianne Adams, Warren J. Blumenfeld, Carmelita (Rosie) Castaneda (eds) *Readings for Diversity and Social Justice*, Rutledge, New York, 2000
- Pinkus Fred L, *Diskriminacija ima više oblika: Individualna, institucionalna i strukturalna*, u: Marijana Pajvančić i dr, *Rodna ravnopravnost u našoj opštini*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2006
- *Policy on State Obligations to Respect, Protect, and Fulfil the Human Rights of Sex Workers*, Amnesty International, 2016, <https://www.amnesty.org/en/policy-on-state-obligations-to-respect-protect-and-fulfil-the-human-rights-of-sex-workers/>, 31.3.2019.
- Popis domaćinstava i stanova 2011. godine u Republici Srbiji, *Stanovništvo, Popisna knjiga br. 3, Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost: Podaci po opštinama i gradovima*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2013
- Popis poljoprivrede 2012, *Poljoprivreda u Republici Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2013
- *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2011 (bez AP Kosovo i Metohija)
- Popović Dragana i Daša Duhaček, „Od Ciriškog kruga do studija roda: rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje u Srbiji“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, vol. 3, br. 3, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 681-693
- Popović Dragana i Nađa Duhaček, „Rod i obrazovanje“, u: Slobodanka Markov i Ivana Milojević (ur), *Uvod u rodne studije*, Centar za rodne studije i Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011, str. 309-321
- Popović Dragoljub, „Uticaj Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda na srpsko zakonodavstvo i sudsku praksu“, *Pravni zapisi*, godina II, broj 2, Parvi fakultet Univerziteta Union, Beograd, 2011, str. 343-357
- Potočnjak Željko, Ivana Grgurev, Andrea Grgić, „Dokazivanje *prima facie* diskriminacije“, u: Alan Uzelac, Jasnica Garašić i Aleksandra Maganić (ur), *Djelotvorna pravna zaštita u pravičnom postupku, Izazovi pravosudnih transformacija na jugu Evrope*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013, str. 325-327
- *Praksa Evropskog suda za ljudska prava u odnosu na Srbiju do kraja 2015. godine*, The Aire Centre i Kancelarija zastupnika Srbije pred Evropskim sudom za ljudska prava, London, 2016
- *Pravno nevidljiva lica u Srbiji*, Praxis, Beograd, 2009
- *Press Release Issued by the Registrar the Court Gives Several Decisions on Conspicuous Religious Symbols*, European Court of Human Rights, 17. jul 2009.
- *(Pre)rani brakovi – Životne priče Romkinja*, Romski ženski centar Bibija, Beograd, 2016
- *Prevenција i eliminacija dečijih, ranih i prisilnih brakova*, Generalna skupština UN, Savet za ljudska prava, A/HRC/26-22 od 2. aprila 2014. godine
- *Prikupljanje podataka o zločinima iz mržnje i mehanizmi monitoringa: praktični vodič*, OSCE/ODIHR, Varšava, 2014
- *Priručnik za advokate o zastupanju Roma-žrtava diskriminacije*, European Roma Rights Centre, Fond za Humanitarno pravo i Centar za prava manjina, Budimpešta i Beograd, 2005
- *Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije i predlog mera za unapređenje*, SeConS – grupa za razvojnu inicijativu i Unicef, Beograd, 2011

- *Procena stanovništva po starosti i polu*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2016
- *Programming Essentials, Monitoring & Evaluation*, UN Women, New York, 2015
- Pupić Borivoje, „Suština normativno-dogmatskog metoda“, *Zbornik radova br. 6*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 1972, str. 195-207
- Radačić Ivana, „Critical Review of Jurisprudence: An Occasional Series Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights“, *The European Journal of International Law* Vol. 19 no. 4, EJIL, 2008, pp. 841-857
- Radačić Ivana, „Doing feminist, human rights-based, socio-legal research on prostitution: challenges and potential“, *feminists@law*, University of Kent Open Access Journal, Vol 6, No 2, 2017
- Radoman Marija, „Istraživanje stavova LGBT populacije o sektoru bezbednosti“, *Filozofija i društvo* XXIII (1), Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 150-171
- Radovanović Svetlana i Aleksandar Knežević, *Romi u Srbiji*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014
- Rainey Bernadette, Elizabeth Wick and Clare Ovey, *The European Convention on Human Rights*, Sixth edition, Oxford University Press, London, 2014
- Ralf Dahrendorf, *On origin of social inequality*, Stanford University Press, Stanford, 1968
- Ramiah Ananthi Al, Miles Hewstone, John F. Dovidio and Louis A. Penner, „The Social Psychology of Discrimination: Theory, Measurement and Consequences“, in: Laurence Bond, Frances McGinnity and Helen Russell (eds), *Making Equality Count*, Irish and International Research Measuring Equality and Discrimination, The Liffey Press, Dublin, 2010, pp. 84-112
- Rashkova Ekaterina R. and Emilia Zankina, *Looking Beyond Quotas: Rules Guiding Women's Representation in Politics in South Eastern Europe*. Paper prepared for presentation at the European Conference on Politics and Gender (June 11-13, 2015) at the University of Uppsala, Sweden,
<https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/d36287e1-f551-47a5-aeb9-a6968c5d3352.pdf>, 20.4.2018.
- Rašević Živorad, „Veterani pred Evropskim sudom za ljudska prava: Vučković i drugi protiv Srbije“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Vol. 63, br. 1, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015
- Rawls John, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 1971
- Rayner Catherine, „The burden of proof in sex discrimination cases“, *Tooks Chambers*, 2011, http://www.era-comm.eu/oldoku/SNLLaw/03_Burden_of_proof/2011_03_Rayner-EN.pdf, 29.4.2019
- *Razumijevanje krivičnih djela počinjenih iz mržnje – Priručnik za Bosnu i Hercegovinu*, Ured OSCE-a za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR), Varšava, 2010
- Réaume Denise, „Dignity, Equality, and Comparison“, in: Deborah Hellman and Sophia Moreau (eds), *Philosophical Foundations of Discrimination Law*, Oxford University Press, 2013, pp. 7-27
- *Religious Symbols and Clothing*, European Court of Human Rights, decembar 2018, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Religious_Symbols_ENG.pdf, 19.4.2019.
- Reljanović Mario i Aleksandra K. Petrović, „Šikanozno vršenje prava, diskriminacija i zlostavljanje na radu – Zakonska regulativa i praksa“, *Pravni zapisi*, God. II broj 1 (2011), Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd, 2011, str. 186-196

- Reljanović Mario i dr, *Kvadratura antidiskriminacijskog trougla u BiH Zakonski okvir, politike i prakse 2012–2016*, Analitika – Centar za društvena istraživanja, Sarajevo, 2016
- Reljanović Mario, *Studija o primeni Zakona o zabrani diskriminacije u Srbiji*, YUCOM – Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2017
- *Report: Equality Data Collection in Employment and the Workplace*, ENAR – European Network Against Racism, Brussels, 2014
- *Restrictions on Muslim Women's Dress in the 28 EU Member States: Current law, recent legal developments, and the state of play*, Open Society Justice Initiative, New York, 2018
- Reuter Niklas, Timo Makkonen i Olli Oosi, *Study on Data Collection to Measure the Extend and Impact of Discrimination in Europe: Final Report 7.12.2004*, Net Effect Oy, Helsinki, 2004
- *Rezultati istraživanja o (ne)dostupnosti anestezije*, RODA – Roditelji u akciji, Zagreb, 2018, <http://www.roda.hr/udruga/projekti/prekinimo-sutnju/koliko-je-dostupna-anestezija-tijekom-ginekoloskih-zahvata.html>, 20.4.2019.
- Rhode Deborah, *Justice and Gender*, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, London, England, 1989
- Rivers-Moore Bridget, *Family Violence Against Women with Disabilities*, Government of Canada Publications, Canada, 1993
- Rodin Siniša, *Dokazivanje diskriminacije i teret dokazivanja u pravu Europske unije*, Opatija Inter-University Centre of Excellence, Working paper WP H 2/2009, http://excellence.com.hr/Opatija/w/wp-content/themes/ec/working_papers/Rodin_teret_dokaza.pdf, 7.6.2019.
- *Rodna ravnopravnost u jedinicama lokalne samouprave: Presek stanja u sprovođenju preporuke mera jedinicama lokalne samouprave za ostvarivanje rodne ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2017
- *Rodni aspekti životnog toka viđeni iz perspektive podataka iz Istraživanja višestrukih pokazatelja (MICS)*, UNICEF, Beograd, 2015
- Rodriguez Priscila, *Twice Violated – Abuse and Denial of Sexual and Reproductive Rights of Women with Psychosocial Disabilities in Mexico*, Disability Rights International and Colectivo Chuhcan, Disability Rights International, USA, 2015
- Rorive Isabelle, *Proving Discrimination Cases - the Role of Situation Testing*, Centre For Equal Rights Stockholm and Migration Policy Group (MPG) Brussels, Brussels, 2009
- Rosener Judy B, „Leadership and the Paradox of Gender“, in: Mary Walsh Roth (ed), *Women, Man and Gender – Ongoing Debates*, Yale University Press, New Haven, 1997
- Rot Nikola, *Psihologija grupa*, Izabrana dela, Tom 4, Zavod za udžbenike, Beograd, 2010
- Roth Mary Walsh, (ed) *Women, Man and Gender - Ongoing Debates*, Yale University Press, New Haven, 1997
- Rottleuthner Hubert und Matthias Mahlmann, *Diskriminierung in Deutschland: Vermutungen und Fakten*, Nomos, Baden-Baden, 2011
- Rouso Harilyn, *Strong Proud Sisters: Women and Girls with Disabilities*, Center for Women Policy Studies, 2001
- Rubio–Marin Ruth, *Human Rights and Immigration*, volume XXI/1, Oxford University Press, United Kingdom, 2014
- Rudić Vranić Ružica i Tatjana Obradović Tošić, *Rodno određeni lokalni razvoj*, Femina Creativa, Subotica, 2012

- Ruwanpura Kanchana N, *Exploring the links of multidiscrimination: Considering Britain and India, Discussion Paper*, DP/157/2005, Decent Work Research Programme, International Labour Organization (International Institute for Labour Studies), Geneva, 2005
- Ryssdall Rolv, „The Coming of Age of the European Convention of Human Rights“, *European Human Rights Law Review*, No.18, 1996
- *S. Coleman v. Attridge Law and Steve Law Case C-303/06*, Equal Rights Trust, <https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Coleman%20Case%20Summary.pdf>, 3.2.2019
- *Samo neka je šareno - Istraživanje potreba i problema LGBT zajednice u Srbiji za 2018. godinu*, Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava, Beograd, 2019
- *Saopštenje: Osnovne škole, kraj školske 2016/2017 godine*, broj 161, godina LXVIII od 27.6.2018, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2018
- *Saopštenje: Predlog za ocenu ustavnosti*, 13.9.2018, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2018
- *Saopštenje: Srednje obrazovanje, kraj školske 2016/2017 godine*, broj 160, godina LXVIII od 27.6.2018, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2018
- Sarnavka Sanja, *Analiza medijskog izveštavanja o slučajevima femicida 2012-2016*, Ženska soba – Centar za seksualna prava, Zagreb, 2018
- Satarić Nadežda, Aleksandra Milićević Kalašić i Tanja Ignjatović, *Obespravljeni iz neznanja. Izveštaj o monitoringu ljudskih prava starijih na rezidencijalnom smeštaju u Srbiji*, Amity-Snaga prijateljstva, Beograd, 2013
- Saunders Peter, *Social Class and Stratification*. Routledge, London, 1990
- Savić Mirko i Ivana Živadinović (ur), *Socijalna dimenzija studiranja u Srbiji – EUROSTUDENT V izveštaj za Republiku Srbiju*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2015
- Savić Svenka i druge, *Rod i jezik*, Futura publikacije, Novi Sad, 2009
- Savić Svenka, „Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotebe jezika“, *Ženske studije*, br. 10, Centar za ženske studije, Beograd, 1998
- Savić Svenka, *Žena skrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*, Futura publikacije, Novi Sad, 2004
- Schiek Dagmar, „Broadening the Scope an the Norms of EU Gender Equality Law: Towards a Multidimensional Conception of Equality Law“, *12 Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 12, No. 4, 2005, pp. 427-466
- Schiek Dagmar, „Constitutional Principles and Horizontal efect: Küçükdeveci Revisited“, *European Labour Law Journal*, Volume 1, No. 3, 2010, pp. 368-378
- Schindlauer Dieter, News Report: *Austria – Parliament passes “Anti-Face Covering Act”, coming into force 1 October 2017*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 30.06.2017
- Schindlauer Dieter, News Report: *Austria – Supreme Court: Dismissal of notary employee because of her wearing full-face veil (niqab) not discrimination on the basis of religion*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 21.12.2016
- Schneider David, *The Psychology of Stereotyping*, Guilford Press, New York, 2004
- Schneider Elisabet, *Describing and Changing: Women's Self-Defence Work and the Problem of expert Testimony on Battering*, Women's Rights Law Reporter, 9, 1986, pp. 195-222
- Scott Joan W, „Deconstructing Equality-versus-Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism“, *Feminist Studies*, Vol. 14, No. 1, Spring, 1988
- Scott Joan, „Slučaj Sears“, *Kruh i ruže*, br.22/2004, 2004, str. 56-60

- Scoular Jane, „The Subject of Prostitution: Sex/Work“, *Law and Social Theory*, Routledge, New York, 2015
- Selanec Goran, „Oblici diskriminacije“, u: Tena Šimonović Einwalter (ur), *Vodič uz Zakon o suzbijanju diskriminacije*, Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske, Zagreb, 2009, str. 29-58.
- Selmi Michael, „Why are Employment Discrimination Cases So Hard to Win?“, *Louisiana Law Review*, vol. 61, issue 4, 2001, <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol61/iss3/4>, 29.4.2019.
- *Serbia Judicial Functional Review*, World Bank, 2014
- *Serbia: Discrimination against Lesbian Women on the Basis of Sexual Orientation Shadow Report*, Labris – Lesbian Human Rights Organisation, Belgrade, 2018
- *Sex-Worker Forum of Vienna, Shadow Report*, Sex-Worker Forum of Vienna, Vienna, 2012
- Shreeves Rosamund and Martina Prpic, with Eulalia Claros, Briefing: *Women in politics in the EU: State of play*, European Parliamentary Research Service, 2019
- Sicurella Federico, *Predškolsko i osnovno obrazovanje Roma: širenje mogućnosti za veći obuhvat i smanjenje osipanja. Analiza početnog stanja*, mart 2016, <https://tutoring.wb-institute.org/wp-content/uploads/2017/01/Analiza-po%C4%8Detnog-stanja-u-K%C5%BD-BP-i-PK-AFS-2016.pdf>, 29.11.2018.
- Simon Patrick, „The choice of Ignorance: The debate on ethnic and racial statistics in France“, Chapter 4, u: *Social Statistics and Ethnic Diversity. Cross-National Perspectives in Classification and Identity Politics*, IMISCOE and Springer Open, 2015, pp. 65-87
- Simović Vesna, „Mobing (pojam, uzroci, posledice i mehanizmi zaštite)“, *Pravni zbornik* br. 1-2 /2010, Udruženje pravnika Crne Gore, Podgorica, 2010, str. 296-317
- *Sintetizovani izveštaj o radu ustanova za smeštaj odraslih i starijih u Srbiji za 2016. godinu*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2017
- *Situaciona analiza – Položaj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u Republici Srbiji*, Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom – NOOIS, Beograd, 2017
- Skeggs Beverley, *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*, London, Sage Publications, 1997
- Smart Carol, *Feminism and the Power of Law*, Routledge, New York, 1989
- Smith Barbara (ed), *Home Girls: A Black Feminist Anthology*, Kitchen Table, Women of Color Press, New York, 1983
- Smith Eliot R. and Diane M. Mackie, *Social Psychology*, Psychology Press, Hove, 2010
- Smith Sheena and Klaus Starl, *Locating Intersectional Discrimination*, European Training and Research Centre for Human Rights and Democracy, Graz, 2011
- Solanke Iyiola, „Independence and Diversity in the European Court of Justice“, *Columbia Journal of European Law*, Vol. 15, No. 1, 2009, pp. 89-121
- Spasić Ivana, *Sociologije svakodnevnog života*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004
- Spelman Elizabeth, *Inessential Women. Problems of Exclusion in Feminist Thought*, Beacon Press, 1988
- Squires Judith, *Gender in political theory*, Polity Press, Cambridge, 1999
- Stangor Charles and Mark Schaller, „Stereotypes as individual and collective representations“, in: Neil C. Macrae, Charles Stangor and Miles Hewstone (eds), *Stereotypes and stereotyping*, Guilford, New York, 1996, pp. 3–40s
- Stangor Charles, „The Study of Stereotyping, Prejudice, and Discrimination Within Social Psychology: A Quick History of Theory and Research“, in: Todd D. Nelson

- (ed), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Psychology Press Taylor & Francis Group, New York and Hove, 2009, pp. 2-22
- Stanković Gordana, „Pravna zaštita tzv. pravno nevidljivih lica u Srbiji“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, broj 70, godina LIV, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2015, str. 885-902
  - Stantić Jadranka i Vesna Bilbija, „Borba protiv diskriminacije temeljem spola u Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji“, *Pravni Vjesnik*. Časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku, vol. 30, br. 2, 2014, str. 449-466
  - *Statelessness Index, Srbija – Informacija o zemlji 2019*, European Network on Statelessness, London, 2019, https://index.statelessness.eu/sites/statelessness.eu/files/Country%20Briefing%20Serbia%20SRB_FINAL%20.pdf, 8.6.2019.
  - *Stavovi građana Srbije prema izbeglicama: Ključni nalazi trećeg talasa istraživanja*, Fondacija „Ana i Vlade Divac“, Beograd, 2017
  - *Sterilization of Women and Girls with Disabilities – A Briefing Paper*, Human Rights Watch, UK, 2011, <https://www.hrw.org/news/2011/11/10/sterilization-women-and-girls-disabilities>, 8.9.2018.
  - Stjelja Ivana, „Zločin iz mržnje – godinu dana od uvođenja u krivično zakonodavstvo“, *Tužilačka reč*, broj 26, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2014
  - Stjepanović Zaharijevski Dragana, Danijela Gavrilović i Nevena Petrušić, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd, 2010
  - Stjepanović Zaharijevski Dragana, *Rod, identitet i razvoj*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2010
  - *Stop dečijim brakovima*, NGO Praxis, Beograd, 2017
  - Stopić Jovana i dr, *Biti LGBTI u Istočnoj Evropi: Izveštaj za Srbiju. Participativni pregled i analiza pravnog, institucionalnog, političkog i društveno-ekonomskog okruženja za lezbejske, gej, biseksualne, transrodne i interseksualne osobe i civilno društvo*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj – UNDP, Beograd, 2017
  - Subotić Lazar i dr, *Stavovi studenata Univerziteta u Beogradu o rodnoj ravnopravnosti u Republici Srbiji*, Centar za međunarodnu javnu politiku, Beograd, 2019
  - Sullivan Barbara, *Feminist Approaches to the Sex Industry*, <https://aic.gov.au/sites/default/files/publications/proceedings/downloads/14-sullivan.pdf>, 31.3.2019
  - *Suprostavljamo se običaju, volimo sebe. Rani brakovi romskih devojčica: ulaznica za seksualno nasilje*, Udruženje Roma Novi Bečej, Romski ženski centar Rromnjako Ilo, Zrenjanin, 2017
  - *Survey on Fundamental Rights of lesbian, gay, bisexual and transgender people in EU*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, Luxembourg, 2012
  - Susanne Baer, „Equality adds Quality: On upgrading Higher Education and Research in the Field of Law“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXV, 2017, No. 4, University of Belgrade – Faculty of Law, Belgrade, 2017
  - Swim Janet K. and Lauri L. Hyers, „Sexism“, in: Tod D. Nelson (ed), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*, Psychology Press, New York, 2009, pp. 407–430

- Šimonović Einwalter Tena, „Antidiskriminacijsko pravo i Zakon o suzbijanju diskriminacije“, u: Tena Šimonović Einwalter (ur), *Vodič uz Zakon o suzbijanju diskriminacije*, Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske, Zagreb, 2009, str. 9-21
- Šinko Marjeta, *Istraživanje: Žene u hrvatskoj politici (rezultati 2011)*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2012
- Šobot Ankica, „Rodna ravnopravnost – Izazov savremene demografije“, u: *Sociologija*, Vol. LII (2010), N° 1, Beograd, 2010, str. 41-54
- Šolić Natalija i Katarina Golubović, *Analiza sudske prakse apelacionih sudova: Pravna zaštita od diskriminacije u Srbiji*, Pravosudna akademija, Beograd, 2015
- Štulhofer Aleksandar, „Uvod u razumevanje seksualne orijentacije“, u: Tea Nikolić (ur), *Kako se orijentišemo? Studija o seksualnoj orijentaciji*, Deve, Beograd, 2004
- Tachibanaki Toshiaki, *The Difference between Equality of Opportunity, and Equality of Outcome*, Kyoto University, 2004-2005, str. 124-125, http://www.esri.go.jp/jp/prj/int_prj/prj-2004_2005/macro/macro16/08-4-R.pdf, 13.10.2018
- *Tackling Multiple Discrimination – Practices, policies and laws*, European Commission, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2007
- Tajfel Henri and John C. Turner, „An integrative theory of intergroup conflict“, in: William G. Austin and Stephen Worchel (eds) *The social psychology of intergroup relations*, Brooks-Cole, Monterrey, 1979, pp. 33-47
- Tasić Anđelija N, *Postupak u parnicama za zaštitu od diskriminacije – doktorska disertacija*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 2016
- Tasić Anđelija, „Teret dokazivanja u antidiskriminacionim parnicama na primeru odluke Vrhovnog kasacionog suda“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Broj 78, godina LVII, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2018, str. 325-336
- Tee Nicola and Peter Hegarty, „Predicting opposition to the civil rights of trans persons in the United Kingdom“, *Journal of Community and Applied Social Psychology*, vol. 16, no. 1, 2006, pp. 70–80
- *The Coleman Case*, Equality and Human Rights Commission, <https://www.equalityhumanrights.com/en/legal-casework/coleman-case>, 3.2.2019
- *The Ideas of Equality and Non-Discrimination: Formal and Substantive Equality*, Equal Rights Trust, London, 2007, <http://www.equalrightstrust.org/content/ideas-equality-and-non-discrimination-formal-and-substantive-equality>, 14.6.2017.
- *The Situation of People with Transsexuality 2016*, Aktion Transsexualität und Menschenrecht, Ludwigsburg, 2016
- Tisheva Genoveva, News Report: *Bulgaria - Adoption of the Law on Gender Equality and signature of the Istanbul Convention*, European Network of legal experts in gender equality and non-discrimination, 22.09.2016.
- Tobler Christa, *Limits and Potential of the Concept of Indirect Discrimination*, European Network of Legal Experts in the non-discrimination field, European Commission, Office for the Official Publication of the European Communities, Luxembourg, 2008
- Todorov Antony, *Bulgarian political culture and civic participation*, Friedrich Ebert Stiftung, Office in Bulgaria, 2011
- Todorović Kristina, Ivana Stjelja i Nikola Grujić, *Antidiskriminacioni mehanizmi u praksi*, YUCOM – Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2013

- Todorović Marija, *Kritika operacionalizacije koncepta ambivalentnog seksizma – primer Crne Gore, doktorska disertacija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017
- Todorović Marija, *Rodna ravnopravnosti i politički procesi: Zašto žene ne glasaju za žene?*, Centar za istraživanje javnih politika, Beograd, 2016
- Tomanović Smiljka, Dragan Stanojević i Miljana Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji*, Filozofski fakultet, Beograd, 2016
- Tomlinson Barbara, „To Tell the Truth and Not Get Trapped: Desire, Distance, and Intersectionality at the Scene of Argument“, 38 *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, No.4, 2013, p. 993-1017
- Topić Boris, *Teret dokazivanja direktne i indirektno diskriminacije*, Centar za društvena istraživanja Analitika, Sarajevo, 2015
- Traustadottir Rannveig i dr, *Prepreke za jednakost – dvostruka diskriminacija žena sa invaliditetom*, Centar za samostalni život invalida Srbije, Beograd, 2004
- Trebješanin Žarko, *Stereotip o ženi u srpskoj kulturi*. Posebno izdanje 2, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002
- *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, Pregled i stanje socijalne isključenosti i siromaštva za period 2014–2017. godine sa prioritetima za naredni period*, Vlada Republike Srbije, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd, 2018
- Trkulja Ana (ur), *Pravo na azil u Republici Srbiji 2018*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2018
- *Tržište rada u Srbiji-položaj žena 45+ Uskraćivanje prava na dostojanstven rad*, Žene na prekretnici i SeConS grupa za razvojnu inicijativu, Beograd, 2017
- Turner Bryan S (ed), *The Cambridge Dictionary of Sociology*, University Press, Cambridge, 2006
- *Učestalost anti-diskriminacijskih predmeta u sudskoj praksi*, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2012
- Upitnik Branioca prava Francuske, april 2016
- Upitnik Federalne antidiskriminacione agencije Nemačke, mart 2016. godine
- Upitnik Komisije za zaštitu od diskriminacije Bugarske, mart 2016.
- Upitnik Nacionalnog tela za ravnopravnost Austrije, mart 2016.
- Upitnik Pučke pravobraniteljice Hrvatske, april 2016
- Uzelac Alan, „Postupak pred sudom“, u: Tena Šimonović Einwalter (ur), *Vodič uz Zakon o suzbijanju diskriminacije*, Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske, Zagreb, 2009, str. 93-112
- Van der Sanden Jeannette, *Knowledge transfer about sex and gender: The case of women's studies in the Netherlands, The Global and the Local: The History of Science and the Cultural Integration of Europe*, Proceedings of the 2nd ICESHS, Crakow, 2006
- Vandenhoele Wouter, „Non-discrimination and Equality in the View of the UN Human Rights Treaty Bodies“, *Intersentia*, Antwerpen-Oxford, 2005
- Vasić Milena i Kristina Todorović, *Istanbulska konvencija u Srbiji – Praksa i izazovi rodne ravnopravnosti*, Komitet pravnika za ljudska prava – YUCOM, Beograd, 2019
- Vasiljević Jelena (ur), *Zločini iz mržnje: Šta smo naučili?*, Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava, Beograd, 2016
- Vasiljević Lidija i Violeta Anđelković-Kanzleiter, *Rodna ravnopravnost u medijima i kroz medije*, Ženski informaciono-dokumentacioni centar (ŽINDOK), Beograd, 2008
- Vasiljević Snježana i dr, *Uporednopravna analiza zakonodavstva u oblasti borbe protiv mobinga. Studija zemalja: Hrvatska, Makedonija, Crna Gora i Srbija*, Udruga za pomoć i edukaciju žrtava mobinga, Zagreb, 2011

- Vasiljević Snježana, *Slično i različito – Diskriminacija u Evropskoj uniji i Republici Hrvatskoj*, Tim press d.o.o. Zagreb, 2011
- Vesić Antić Aleksandra, „Diskriminacija kao društvena pojava“, u: Nevena Petrušić (ur), *Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Pravosudna akademija, Beograd, 2012, str. 19-33
- Vienna International Plan of Action on Ageing, 1982
- *Violence against women: An EU wide survey. Main results*, FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, Luxembourg, 2014
- Višnjjić Jelena, *Rodna analiza teksta u online štampanim medijima u Srbiji – doktorska disertacija*, ACIMSI, Centar za rodne studije, Novi Sad, 2016
- Vodinelić Vladimir, „Sadržina građanskopravne zaštite od diskriminacije“, u: Nevena Petrušić (ur), *Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Pravosudna akademija, Beograd, 2012, str. 218-238
- Vujadinović Dragica i Nevena Petrušić, „Gender mainstreaming in legal education in Serbia: A pilot analysis of curricula and textbooks“, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, Year LXV, 2017, No. 4, University of Belgrade – Faculty of Law, Belgrade, 2017, str. 53-74
- Vujadinović Dragica i Nevena Petrušić, „Od rodno slepog ka rodno inkluzivnom visokom obrazovanju u Srbiji: Akcioni planovi za urođnjavanje“, *Sociologija – Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, Vol. LX (2018), N° 1, Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2018, str. 313 -329
- Vujadinović Dragica i Vojislav Stanimirović, „Rodni odnosi u Srbiji u doba tranzicije – između emancipacije i retradicionalizacije“, u: *Studije roda*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2017, str. 151-178
- Vujadinović Dragica, „Teorijsko-metodološki okvir za razumevanje rodnih odnosa u savremenosti – Slučaj Srbije“, u: Dragica Vujadinović i Vojislav Stanimirović (pr), *Studije roda*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2017, str. 13-33
- Vukčević Maša, Jelena Dobrić and Danka Purić, *Study of the Mental Health of Asylum Seekers in Serbia*, UNHCR, Belgrade, 2014
- Wakefield Juliet R. H. et al, „The Impact of Adopting Ethnic or Civic Conceptions of National Belonging for Others’ Treatment“, *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol. 37, no. 12, 2011, pp. 1599–1610
- Walby Sylvia, *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, London, 1990
- Ward Ian, *A Critical Introduction to European Law*, Lexis Nevis, London, 2003
- Watson Helen L. and Soo Downe, „Discrimination against childbearing Romani women in maternity care in Europe: a mixed-methods systematic review“, in: *Reproductive Health* 14:1, 2017
- Waxman Fiduccia Barbara Faye and Leslie R. Wolfe, *Women and Girls With Disabilities: Defining the Issues*, Center for Woman Policy Studies and Women & Philanthropy, Washington, 1999
- Weichselbaumer Doris, *Discrimination against Female Migrants Wearing Headscarves*, Discussion Paper No. 10217, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, Bonn, September 2016
- Weisberg Kelly, *Sex, Violence, Work and Reproduction*, Temple University Press, Philadelphia, 1996
- West, Candace, Don H. Zimmerman, „Doing Gender“, in: Sarah Fenstermaker, Candace West (eds), *Doing gender, doing difference: inequality, power, and institutional change*, Routledge, New York, 2002, pp. 3–25

- *When Discrimination Masquerades as Equality: The Impact of France's Ban of Religious Attire in Public Schools*, International Center for Advocates against Discrimination, jun 2014,
https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/FRA/INT_CCPR_I_CO_FRA_17451_E.pdf, 11.2.2019.
- *Who gets to decide? Right to legal capacity for persons with intellectual and psychosocial disabilities*, Commissioner for Human Rights, Office of the Council of Europe, 2012
- Wing Adrienne Katherine, „A Critical Race Feminist Conceptualisation of Violence: South African and Palestine Women“, in: Adrienne Katherine Wing (ed), *Global Critical Race Feminism, An International Reader*, 2000
- Winker Gabriele and Nina Degele, „Intersectionality as multi-level analysis: Dealing with social inequality“, in: *European Journal of Women's Studies*, 18(1), 2011, pp. 51–66
- Wisniewski Roswitha und Hermann Kunst (eds), *Handbuch für Frauenfrage: Zur Stellung der Frau in der Gegenwart: Informationen – Analysen – Anregungen*, Verlag Bonn Aktuell GmbH, Stuttgart, 1988
- Wolfensohn Galit et al, *Gender assessment of the Refugee and migration crisis in Serbia and FYR Macedonia*, UN Women, Istanbul, 2016
- *Women's Human Rights: Women and Girls with Disabilities*, Human Rights Watch, 2005, <https://www.hrw.org/legacy/women/disabled.html>, 21.3.2018.
- *World Report on Disability*, World Health Organization and World Bank, 2011
- Xenidis Raphaële, *Multiple Discrimination in EU Law: Towards Redressing Complex Inequality?*, ERA Seminar: Current Reflections on EU Anti-Discrimination Law, Trier, 12 June 2018, http://www.era-comm.eu/oldoku/Adiskri/11_Multiple_discrimination/118DV20_Xenidis_EN.pdf, 2.2.2019.
- Xenidis Raphaële, *Shaking the normative foundations of EU equality law: Evolution and hierarchy between market integration and human rights rationales*, European University Institute, Department of Law, EUI Working Paper, LAW 2017/04, San Domenico di Fiesole, Badia Fiesolana, 2017
- Young Iris Marion, „Equality of Whom?“, *Journal of Political Philosophy*, 9/1, March 2001
- Young Iris Marion, „Five Faces of Oppression“, in: Seth Asumah and Ibipo Johnston-Anumonwo (ed), *Diversity, Multiculturalism and Social Justice*, Global Publications Binghamton University, New York, 2002
- Yun Shihui, *How it began: the rise of the women's suffrage movement in Britain*, All Theses and Dissertations (ETDs). 832, 2011,
<http://openscholarship.wustl.edu/etd/832>, 15.3.2018;
- Zaharijević Adriana, „Deregulacija temelja“, *Genero* br. 8/9, Centar za ženske studije, Beograd, 2006, str. 65-76
- Zaharijević Adriana, „Kratka istorija sporova: Šta je feminizam?“, u: Adrijana Zaharijević (pr), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Heinrich Böll Stiftung Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Beograd, 2012, str. 368-402
- Zampas Christina and Adriana Lamačková, „Ethical and Legal Issues in Reproductive Health: Forced and coerced sterilization of women in Europe“, in: *International Journal of Gynecology and Obstetrics*, Vol. 114, 2011
- Zarreparvar Mandana, „Multiple Discrimination“, in: *Equality News*, The Irish Equality Authority magazine, Spring 2008, pp. 16-18

- *Zaštita Roma od diskriminacije*, Praxis, Beograd, 2013
- *Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012
- *Zbornik mišljenja, preporuka i upozorenja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013
- Žarković Rakić Jelena i dr, Siže politike: *Mere štednje pogoršavaju rodnu nejednakost na tržištu rada u Srbiji*, br. 186, decembar 2018, Partnership for Economic Policy – PEP, Beograd, 2018
- *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2016*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2016
- *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2018*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2018
- *Žene i muškarci u Srbiji 2017*, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2017
- *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednih domaćinstava: položaj, uloge i socijalna prava*, SeCons – grupa za razvojnu inicijativu, Beograd, 2008
- *Žene u parlamentarnom životu Vojvodine 1918-2018*, Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman, Novi Sad, 2018
- *Žene u parlamentu – samo kvota ili stvarni uticaj? Rodna ravnopravnost u Narodnoj skupštini Republike Srbije*, Otvoreni parlament, Beograd, 2014
- Žunić Natalija, „Feminizam, pravo i ženska prava“, u: *Pravna klinika za zaštitu prava žena – norme i praksa. Zbornik radova*, Autonomni ženski centar, Beograd i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2013, str. 9-23
- Žunić Natalija, „Rodni stereotipi o ženama i muškarcima u politici“, u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 63, Pravni fakultet u Nišu, 2012
- *Правата на човека в България през 2016 г.*, Български хелзинкски комитет, София, 2017

Izveštaji

- „Non-paper“ o trenutnom stanju u poglavljima 23 i 24 za Srbiju, Evropska komisija, maj 2017
- *100 reči o ravnopravnosti: Rečnik termina o ravnopravnosti žena i muškaraca*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, Novi Sad, 2004
- *2018 Report on Equality between Women and Men in the EU*, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Alternative Report Germany 2016*, Deutscher Juristinnenbund (German Women Lawyers Association) and Frauensicherheitsrat (Women’s Security Council), Berlin, 2016
- *Alternative Report to French's 6th and 7th Periodical Report*, 64th session, 4-22 July 2016, Regards de Femmes, Lyon, 2016
- *Alternativni izveštaj Komitetu za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena o diskriminaciji starijih žena u Republici Srbiji*, Amity-Snaga prijateljstva, Beograd, jun 2018
- *Amnesty International Report 2017/18 – The State of the World’s Human Rights*, Amnesty International, London, 2018
- *Annual Report 2014*, Litigation Association of NGOs Against Discrimination (Klagsverband zur Durchsetzung der Rechte von Diskriminierungsopfern), Wien, 2014

- *Annual Report 2015*, Litigation Association of NGOs Against Discrimination (Klagsverband zur Durchsetzung der Rechte von Diskriminierungsopfern), Wien, 2015
- Annual Report 2016 – Judicial Activity, Court of Justice of the European Union, Luxembourg, 2017
- Annual Report 2017 – The year in review, Court of Justice of the European Union, Luxembourg, 2018
- Annual Report 2018 – The year in review, Court of Justice of the European Union, Luxembourg, 2019
- CEDAW Alternative Report with reference to the combined Seventh and Eighth Periodic Report from the Federal Republic of Germany on the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, CEDAW Alliance of civil society organizations in Germany, Berlin, 2016
- *Country report, Gender Equality – Austria 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016
- *Country report, Gender Equality – Austria 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *Country report, Gender Equality – Austria 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country report, Gender Equality – Bulgaria 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016
- *Country report, Gender Equality – Bulgaria 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *Country report, Gender Equality – Bulgaria 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country report, Gender Equality – France 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016
- *Country report, Gender Equality – France 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *Country report, Gender Equality – France 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country report, Gender Equality – Germany 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *Country report, Gender Equality – Germany 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country report, Gender Equality – Serbia 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018

- *Country report, Non-discrimination – Austria 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016
- *Country report, Non-discrimination – Austria 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg:, 2017
- *Country report, Non-discrimination – Austria 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016
- *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *Country report, Non-discrimination – Bulgaria 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country report, Non-discrimination – Croatia 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *Country report, Non-discrimination – Croatia 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country report, Non-discrimination – France 2016*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016
- *Country report, Non-discrimination – France 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *Country report, Non-discrimination – France 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country report, Non-discrimination – Germany 2017*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017
- *Country report, Non-discrimination – Germany 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country report, Non-discrimination – Serbia 2018*, European Network of Legal Experts in Gender Equality and Non-Discrimination, European Commission, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018
- *Country Reports on Human Rights Practices for 2018 - Serbia*, Bureau of Democracy, U.S. Department of State, Human Rights and Labour, <https://www.state.gov/documents/organization/289423.pdf>, 12.5.2019.
- *Godišnji izveštaj Pokrajinskog zaštitnika građana – Ombudsmana za 2018. godinu*, Pokrajinski zaštitnik građana – Ombudsman, Novi Sad, 2019
- *Godišnji izveštaj za 2016. godinu o primeni Akcionog plana za sprovođenje Strategije reforme javne uprave u Republici Srbiji 2015 – 2017*, Ministarstvo državne uprave i

- lokalne samouprave, 2017,
http://mduls.gov.rs/doc/Annual_AP2016%20eng%20novo.pdf, 12.12.2018.
- GREVIO Shadow Report NGO-Coalition, *Austrian NGO-Shadow Report to GREVIO*, Vienna, September 2016
  - *Izveštaj o rezultatima primene Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija – Žene, mir i bezbednost u Ministarstvu odbrane i Vojsci Srbije u 2016. godini*, 2017, dostupno na:
http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadržaj/dokumenta/akcioni_planovi/2017/Prilog%20broj%201.%20Izveštaj%20o%20primeni%20Rezolucije%201325%20SB%20UN%20u%20MO%20i%20VS%20u%202016_%20godini.pdf, 20.3.2019.
  - *Izveštaj Republike Srbije o sprovođenju preporuka br. 33 i 54 Komiteta za prava osoba sa invaliditetom*, Vlada Republike Srbije, Beograd, 8.5.2017
  - *Izveštaj Republike Srbije podnet u skladu sa članom 68. stav 1. Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici: Studija početnog stanja*, Vlada Republike Srbije, Beograd, jun 2018
  - Izvješće o radu Pravobraniteljice za djecu za 2017 – Sažetak, Pravobranitelj za djecu, Zagreb, 2018
  - Izvješće o radu Pravobraniteljice za osobe sa invaliditetom za 2018. godinu, Pravobranitelj za osobe sa invaliditetom, Zagreb, 2019
  - Izvješće o radu Pravobraniteljice za osobe sa invaliditetom za 2017. godinu, Pravobranitelj za osobe sa invaliditetom, Zagreb, 2018
  - Izvješće o radu Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova za 2018, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2019
  - Izvješće o radu Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova za 2017, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Zagreb, 2018
  - Izvješće Pučke pravobraniteljice za 2015. godinu, Pučki pravobranitelj, Zagreb, 2016
  - Izvješće Pučke pravobraniteljice za 2017, Pučki pravobranitelj, Zagreb, 2018
  - *NGO report on the implementation of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence in Serbia*, SOS Vojvodina Network in cooperation with NGO's from Serbia, Novi Sad, 2018
  - *NGO Shadow Report – Complementing the Seventh and Eight Country Report of the Austrian Government to the CEDAW Committee*, Frauen Rechte jetzt! NGO Forum for the imlementation of CEDAW in Austria, Vienna, 2012
  - *Ninth Austrian CEDAW Report to the United Nations Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women*, Federal Minister of Health and Women's Affairs (BMGF), Vienna, 2017
  - *Očitovanje na četvrto i peto periodično izvješće Republike Hrvatske kroz pitanja postavljena državi od Odbora za uklanjanje diskriminacije žena, Hrvatska: 61. zasjedanje Odbora za uklanjanje diskriminaciju žena*, 6 srpnja – 24 srpnja 2015, Autonomna ženska kuća Zagreb, Centar za žene žrtve rata Rosa, Centar za građanske inicijative, Domine, Lezbijska grupa Kontra, u saradnji sa PETRA mreža nevladinih organizacija za prevenciju i uklanjanje trgovanja ženama i Ženska mreža Hrvatske, 2015
  - Parallel Report submitted by the Global Initiative for Economic, Social and Cultural Rights (GI-ESCR) to the CEDAW related to the Sixth Periodic Report of Bulgaria during the Committee's 52nd Session, The Global Initiative for Economic, Social and Cultural Rights, 2012
  - *Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji osoba sa invaliditetom*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013

- *Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji žena*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2015
- *Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji dece u Srbiji*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013
- *Poseban izveštaj Zaštitnika građana o reproduktivnom zdravlju Romkinja*, Zaštitnik građana, Beograd, 2017
- *Poseban izveštaj Zaštitnika građana: Inkluzivno obrazovanje, Usluge dodatne podrške deci i učenicima u obrazovanju*, Zaštitnik građana, Beograd, 2018
- *Poseban izveštaj Zaštitnika građana: Zastupljenost žena na mestima odlučivanja i pozicija i aktivnosti lokalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u jedinicama lokalne samouprave u Srbiji*, Zaštitnik građana, Beograd, 2018
- *Priorities and Recommendations for the elimination of discrimination against women in Serbia: Shadow report to the CEDAW regarding the fourth reporting cycle of Serbia*, Mreža SOS Vojvodina, Kikinda, 2019
- *Rapport Annuel d'activité 2017*, Defenseur des droits, Paris, 2018
- *Rapport Annuel d'activité 2018*, Defenseur des droits, Paris, 2019
- *Redovan godišnji izveštaj za 2010. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2011
- *Redovan godišnji izveštaj za 2011. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012
- *Redovan godišnji izveštaj za 2012. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2013
- *Redovan godišnji izveštaj za 2013. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2014
- *Redovan godišnji izveštaj za 2014. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2015
- *Redovan godišnji izveštaj za 2015. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2016
- *Redovan godišnji izveštaj za 2016. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2017
- *Redovan godišnji izveštaj za 2017. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2018
- *Redovan godišnji izveštaj za 2017. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2018
- *Redovan godišnji izveštaj za 2018. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2019
- *Redovan godišnji izveštaj za 2018. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd, 2019
- *Report of the Republic of Serbia submitted in line with Article 68, paragraph 1 of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Baseline Study)* 3 July 2018, GREVIO/Inf(2018)9, Republic of Serbia, 2018
- *Report on Implementation of the Public Financial Management Reform Program 2016 – 2020 for the period December 2015 - June 2017*, Ministry of Finance, <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/strategije/PFM%20REPORT.pdf>, 12.12.2018.
- *Sedmi nezavisni izveštaj o primeni Zakona o sprečavanju nasilja u porodici za period jul – decembar 2018. godine*, Autonomni ženski centar, Beograd, 2019
- *Senka nad Srbijom – Izveštaj nevladinih organizacija za 55. zasedanje Komiteta CEDAW 2013*, Beograd, 2013
- *Shadow Report 2014 on France*, Coordination française pour le Lobby Européen des Femmes, French Coordination for the European Women's Lobby, 2014

- *Shadow Report to the Committee for the Elimination of All Forms of Discrimination against Women regarding the fourth reporting cycle of Serbia*, Platform of Organizations for Cooperation with UN Human Rights Mechanisms, Belgrade, 2019
- *Shadow Report: Racism & Discrimination in Employment in Europe 2013-2017*, ENAR - European Network Against Racism, 2017, http://www.enar.eu.org/IMG/pdf/20107_shadowreport_2016x2017_long_v8_hr.pdf, 13.4.2018.
- *Skraćeni izveštaj za 2011. godinu*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd, 2012
- *Submission of the German Institute for Human Rights to the Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW) on the occasion of the preparation of a list of issues by the Committee*, Deutsches Institut fuer Menschenrechte, Berlin, June 2016
- *Submission to the Independent expert on foreign debt and human rights: The Impact of economic reform policies on women's human rights – Republic of Serbia*, FemPlatz and A11* Initiative for Economic and Social Rights, Pančevo and Belgrade, 2018, <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Development/IEDebt/WomenAusterity/FemPlatzA11.pdf>, 25.2.2019.
- *Substantive equality and non discrimination in Bulgaria* – Shadow report submitted to the CEDAW Committee for the 52nd session in July 2012, Gender Alternative Foundation, Plovdiv, Bulgaria, 2012
- *Tamni oblaci nad Srbijom*, Izveštaj u senci za četvrti periodični izveštaj Republike Srbije, Autonomni ženski centar, ASTRA i Žene u crnom, Beograd, 2019
- Годишен отчет за 2013, Комисия за защита от дискриминация, София, 2014
- Годишен отчет за 2014, Комисия за защита от дискриминация, София, 2015
- Годишен отчет за 2015, Комисия за защита от дискриминация, София, 2016
- Годишен отчет за 2016, Комисия за защита от дискриминация, София, 2017
- Годишен отчет за 2017, Комисия за защита от дискриминация, София, 2018

Zakonski, strateški i pravni dokumenti

- Akcioni plan za implementaciju Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije 2014-2018, „Službeni glasnik RS“, br. 107/2014
- *Akcioni plan za Poglavlje 23*, Republika Srbija, 2015
- Charter of Fundamental Rights of the EU (1993), https://ec.europa.eu/info/aid-development-cooperation-fundamental-rights/your-rights-eu/eu-charter-fundamental-rights_en, 23.9.2018.
- *Concluding observation on the combined seventh and eight periodic reports of Austria* – Addendum 1, UN Committee on the Elimination of all Forms of Discrimination of Women, CEDAW/C/AUT/CO/7-8/Add.1, 2015
- *Concluding observation on the combined seventh and eight periodic reports of Germany*, UN Committee on the Elimination of all Forms of Discrimination of Women, CEDAW/C/DEU/CO/7-8, 2017
- *Concluding observations on the combined fourth and fifth periodic reports of Croatia*, Committee on the Elimination of Discrimination against Women, CEDAW/C/HRV/CO/4-5, 2015
- *Concluding observations on the fourth, fifth, sixth and seventh periodics reports on Bulgaria*, UN Committee on the Elimination of all Forms of Discrimination of Women, CEDAW/C/BGR/CO/4-7, 27. July 2012
- *Concluding observations on the Initial report of Bulgaria*, CRPD/C/BGR/CO/1, CRPD Committee, 22.10.2018

- *Concluding observations on the seventh and eight periodic reports of Austria*, UN Committee on the Elimination of all Forms of Discrimination of Women, CEDAW/C/AUT/CO/7-8, 1. mart 2013
- *Concluding observations on the seventh and eight periodic reports of France*, CEDAW/C/FRA/CO/7-8, UN Committee on Elimination of all Forms Discrimination against Women, 25 July 2016
- *Concluding observations on the third periodic report of Serbia*, CCPR/C/SRB/CO/3, Human Rights Committee, April 2017
- Deklaracija o pravima čoveka i građanina (1789), https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/cst2.pdf, 21.5.2019.
- Deklaracija o principima ravnopravnosti, Equal Rights Trust, London, 2008, <http://www.equalrightstrust.org/content/declaration-principles-equality>, 15.1.2018.
- Direktiva Evropskog parlamenta i Saveta 2006/54/EC o sprovođenju jednakog tretmana muškaraca i žena u pogledu zaposlenja i zanimanja
- Direktiva Evropskog parlamenta i Saveta 2010/41/EU o primeni načela jednakog tretmana u pogledu samozaposlenih muškaraca i žena
- Direktiva Saveta 2000/43/EC o jednakom tretmanu osoba bez obzira na njihovo rasno ili etničko poreklo, Službeni list EU, 19.7.2000, L. 180/22
- Direktiva Saveta 2000/78/EC o ravnopravnom tretmanu u zapošljavanju i profesiji, Službeni list EU, 2.12.2000, I 303/16.
- Direktiva Saveta 2004/113/EC za sprovođenje principa jednakog tretmana muškaraca i žena u pogledu dostupnosti i isporuke dobara i usluga
- ECOSOC Rezolucija 1985/17 od 28.5.1985
- *ECRI Conclusions on the implementation of the recommendations in respect of Bulgaria subject to interim follow-up*, CRI (2017)22, ECRI – European Commission against Racism and Intolerance, Council of Europe, 2017
- *ECRI Report on Austria (fifth monitoring cycle)*, ECRI – European Network against Racism and Intolerance, Council of Europe, Strasbourg, 2015
- *ECRI Report on Bulgaria (fifth monitoring cycle)*, CRI (2014)36, ECRI – European Commission against Racism and Intolerance, Council of Europe, Strasbourg, 2014
- *ECRI Report on Croatia (fifth monitoring cycle)*, CRI (2018)17, ECRI – European Commission against Racism and Intolerance, Council of Europe, Strasbourg, 2018
- *ECRI Report on France (fifth monitoring cycle)*, CRI (2016)1, ECRI – European Commission against Racism and Intolerance, Council of Europe, Strasbourg, 2016
- ECRI's General Policy Recommendation No. 13 on combating anti-Gypsyism and discrimination against Roma, 24.6.2011, ECRI – European Commission against Racism and Intolerance, Council of Europe, Strasbourg, 2011
- ECRI's General Policy Recommendation No. 14 on combating racism and racial discrimination in employment, 22.6.2012, ECRI – European Commission against Racism and Intolerance, Council of Europe, Strasbourg, 2012
- ECRI's General Policy Recommendation No. 7 on National legislation to combat racism and racial discrimination, 13 December 2002, CRI(2003)8, Council of Europe, Strasbourg, 2002
- *Eliminating forced, coercive and otherwise involuntary sterilization – An interagency statement: OHCHR, UN Women, UNAIDS, UNDP, UNFPA, UNICEF and WHO*, World Health Organization, Geneva, 2014
- ESLJP, *Concurring opinion of judge Motoc in Case Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*
- ESLJP, *Concurring opinion of judge Yudkivska in Case Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*

- ESLJP, *Dissenting Opinion of judge Mijović in Case V.C. v. Slovakia*
- ESLJP, *Joint dissenting opinion of judges Ravani and Bošnjak in Case Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*
- Evropska povelja o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou, <https://ravnopravnost.org.rs/wp-content/uploads/2017/03/Evropska-povelja-o-rodnoj-ravnopravnosti-na-lokalnom-nivou.pdf>, 23.9.2018.
- Federalni ustavni akt Republike Austrije sa svim izmenama i dopunama, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138>, 23.8.2018.
- FIGO Guidelines on sterilisation of women, <https://www.ifhro.org/news/new-figo-guidelines-on-sterilisation-of-women-released/>, 4.5.2019.
- *Gender Equality in Austrian Institutions of Higher Education and Research Institutions*, Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Forschung, <https://bmbwf.gv.at/english/home/science-higher-education/gender-and-diversity/legal-framework-for-equality/gender-equality-at-austrian-institutions-of-higher-educationand-research-institutions/>, 11.11.2018.
- *General Recommendation No. 35 on gender based violence against women, updating General recommendation No. 19*, CEDAW/C/GC/35, UN Committee on Elimination of all Forms of Discrimination of Women, 2017
- *General recommendation No. 36 (2017) on the right of girls and women to education*, CEDAW/C/GC/36, 2017
- Generalna skupština Ujedinjenih nacija, *Rezolucija o dečijim, ranim i prisilnim brakovima*, A/RES/68/148, 2014
- Generalna skupština UN, Savet za ljudska prava, A/HRC/26-22, *Sprečavanje i eliminisanje dečijih, ranih i prisilnih brakova*, Izveštaj Kancelarije Visokog komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava, 2. april 2014. godine
- *Gleichbehandlungsbericht für die Privatwirtschaft 2014 und 2015 Teil II – Anwaltschaft für Gleichbehandlung*, Bundesministerium für Gesundheit und Frauen, Wien, 2016, https://www.gleichbehandlungsanwaltschaft.gv.at/documents/340065/441457/161125_GAW_Bericht_2015_15.pdf/b5f2f5da-c901-4dc2-9ded-519cbbec254d, 23.3.2018.
- *Hate Crime Reporting, Serbia*, OSCE/ODIHR, <http://hatecrime.osce.org/serbia>, 27.1.2019.
- Inter-American Commission on Human Rights, *M.Z. v. Bolivia*, Case 12.350
- *Jezik rodne ravnopravnosti. Rodno diferencirani jezik i gramatička kategorija roda u srpskom jeziku*, Odluke odbora. Standardizacija. Šira delatnost, Institut za srpski jezik SANU, 14.5.2018, <http://www.isj.sanu.ac.rs/2018/05/14/jezik-rodne-ravnopravnosti/>, 27.5.2019.
- Kazneni zakon Republike Hrvatske, „Narodne novine“, br. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15 – ispravak, 101/17 i 118/18
- Komitet ministara, Preporuka Rec(2002)5 za zaštitu žena od nasilja
- Komitet ministara, Preporuka Rec(85)2 o pravnoj zaštiti od diskriminacije po osnovu pola
- Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja (Lancarot konvencija, 2007), <https://rm.coe.int/protection-of-children-against-sexual-exploitation-and-sexual-abuse/1680794e97>, 23.9.2018.
- Konvencija Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, broj 11/81

- Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, „Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori“, br. 15/90 i „Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori“, br. 4/96 i 2/97
- Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, „Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 42/2009
- Konvencija Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, broj 31/67
- Krivični zakonik, „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 – ispravka, 107/2005 – ispravka, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016
- *List of Issues and questions prior to the submission of the eighth periodic report of Bulgaria*, UN Committee on the Elimination of all Forms of Discrimination of Women, CEDAW/C/BGR/QPR/8 od 15.03.2018. godine
- Madrid International Plan of Action on Ageing, 2002
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 7/71
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 7/71
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-112/2013-01 od 22.7.2013.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-114/2013 od 21.6.2013.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-157/2013-02 od 22.6.2013.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-241/2017-02 od 12.10.2017.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-28/2018-02 od 25.5.2018.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-290/2014-02 od 5.2.2015.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-30/2015-02 od 15.6.2015.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-30/2016-02 od 4.4.2016.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-349/2013-02 od 5.2.2015.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-354/2014-02 od 28.10.2014.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-376/2013-02 od 25. 9.2013.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-437/2014-02 od 29.12.2014.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-440/2017-02 od 19.1.2017.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-482/2015-02 od 15.12.2015.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-484/2017-02 od 22. 6. 2018.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-518/2013-02 od 17.3.2015.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-581/2016-02 od 12.4.2017.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-603/2013-02 od 9.12.2013.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-648/15-02 od 14.1.2016.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-75/2018-02 od 22.5.2018.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 07-00-9/2016-02 od 18.2.2016.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 404/2011 od 5.4.2011.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 548/2011 od 6.5.2011.
- Mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti br. 685/2011 od 15.6.2011.
- Mišljenje Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova, slučaj br. 05-06/12-52 od 11.7.2014
- Mišljenje Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova, slučaj br. 01-02/10-01, 12.8.2014

- Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2016 – 2020 sa Akcionim planom za sprovođenje strategije za period 2016-2018, „Službeni glasnik RS“, br. 4/2016
- Nacionalni akcioni plan za rodnu ravnopravnost na tržištu rada Republike Austrije, 2011,
https://www.bmgf.gv.at/cms/home/attachments/4/5/7/CH1553/CMS1465832947892/na_pbericht_en_2011_26512.pdf, 17.10.2018.
- *National Action Plan on Disability 2012–2020 Strategy of the Austrian Federal Government for the implementation of the UN Disability Rights Convention*, Federal Ministry of Labour, Social Affairs and Consumer Protection (BMASK), Vienna, 2016
- *Nationaler Aktionsplan Behinderung 2012–2020 Strategie der österreichischen Bundesregierung zur Umsetzung der UN-Behindertenrechtskonvention*,
<https://broschuerenservice.sozialministerium.at/Home/Download?publicationId=165>, 15.10.2018
- *Non-paper on the state of play regarding chapters 23 and 24 for Serbia*, European Commission, November 2017
- Odluka Apelacionog suda Engleske i Velsa, *Bahl v. The Law Society*, EWCA Civ 1070, 2004
- Odluka CEDAW Komiteta, CEDAW/C/36/D/4/2004 od 29.8.2006
- Odluka CEDAW komiteta, *Karen Tayag Vertido protiv Filipina*, Communication No. 18/2008, UN Doc. CEDAW/C/46/D/18/2008 od 22.9.2010.
- Odluka Državnog veća Republike Francuske br. 402742 od 26.08.2016.
Odluka Državnog veća Republike Francuske br. 402777 od 26.08.2016.
- Odluka Federalnog suda pravde Nemačke, br. III ZR 278/15 od 20.10.2016.
- Odluka Federalnog ustavnog suda Nemačke, br. 1 BvR 3237/13 od 8.11.2016.
- Odluka Kasacionog suda Francuske br. 15-26262 od 12.7.2017.
- Odluka Komisije za zaštitu od diskriminacije Bugarske br. 122/2013 doneta na osnovu pritužbe br. 26/2012
- Odluka Komisije za zaštitu od diskriminacije Bugarske br. 126/2014 doneta na osnovu pritužbe br. 84/2013
- Odluka Komisije za zaštitu od diskriminacije Bugarske br. 43/2015 doneta na osnovu pritužbe br. 107/2014
- Odluka Komiteta za ljudska prava Ujedinjenih nacija CCPR/C/123/D/2662/2015 od 24.09.2018.
- Odluka Komiteta za ljudska prava, *F.A. v. France*, komunikacija br. 2662/2015
- Odluka Komiteta za ljudska prava, *Ibrahima Gueye et al. v. France*, komunikacija br. 196/1985
- Odluka Komiteta za ljudska prava, *John K. Love et al. v. Australia*, komunikacija br. 983/2001
- Odluka Komiteta za ljudska prava, *Josef Frank Adam v. Czech Republic*, komunikacija br. 586/1994
- Odluka Komiteta za ljudska prava, *Mümtaz Karakurt v. Austria*, komunikacija br. 965/2000
- Odluka Komiteta za ljudska prava, *Sprenger v. the Netherlands*, komunikacija br. 395/1990
- Odluka Komiteta za ljudska prava, *Toonen v. Australia*, komunikacija br. 488/1992
- Odluka o izboru Vlade, Narodna skupština Republike Srbije, RS br. 25 od 29.6.2017. godine
- Odluka Suda pravde EU, *Aldona Malgorzata Jany and Others v. Staatssecretaris van Justitie (C-268/99)*

- Odluka Suda pravde EU, *Asma Bougnaoui Association de défense des droits de l'homme (ADDH) v. Micropole SA* (C-188/15)
- Odluka Suda pravde EU, *Asociația Accept v Consiliul Național pentru Combaterea Discriminării* (C-81/12)
- Odluka Suda pravde EU, *Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding v. Feryin NV company* (C-54/07)
- Odluka Suda pravde EU, *David L. Parris v. Trinity College Dublin, Higher Education Authority, Department of Public Expenditure and Reform, Department of Education and Skills* (C-443/15)
- Odluka Suda pravde EU, *Elisabeth Johanna Pacifica Dekker v. Stichting Vormingscentrum voor Jong Volwassenen* (C-177/88)
- Odluka Suda pravde EU, *Galina Meister v. Speech Design Carrier Systems GmbH* (C-415/10)
- Odluka Suda pravde EU, *Ingetraut Scholz v Opera Universitaria di Cagliari and Cinzia Porcedda* (C-419/92)
- Odluka Suda pravde EU, *Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen* (C-450/93)
- Odluka Suda pravde EU, *Kalliope Schöning-Kougebetoulou v. Freie und Hansestadt Hamburg* (C-15/96)
- Odluka Suda pravde EU, *M. H. Marshall v. Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority* (C-152/84)
- Odluka Suda pravde EU, *Maria Chiara Spotti v Freistaat Bayern* (C-272/92)
- Odluka Suda pravde EU, *Maria-Luise Lindorfer v. Council of the European Union* (C-224/04 P)
- Odluka Suda pravde EU, *Patrick Kelly v National University of Ireland (University College, Dublin)* (C-104/10)
- Odluka Suda pravde EU, *Pensionsversicherungsanstalt v. Christine Kleist* (C-356/09)
- Odluka Suda pravde EU, *Petya Milkova v. Izpalnitelen direktor na Agentsiata za privatizatsia i sledprivatizatsionen control* (C-406/15)
- Odluka Suda pravde EU, *Pilar Allué and Others v Università degli Studi di Venezia and Università degli Studi di Parma* (C-259/91 C-331/91 and C-332/91)
- Odluka Suda pravde EU, *Regina v. Secretary of State for Employment, ex parte Nicole Seymour-Smith and Laura Perez* (C-167/97)
- Odluka Suda pravde EU, *Rezguia Adoui and Dominique Cornuaille v. Belgian State* (C-115 and 116/81)
- Odluka Suda pravde EU, *S. Coleman v. Attridge Law and Steve Law* (C-303/06)
- Odluka Suda pravde EU, *Samira Achbita and Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding v. G4S Secure Solutions NV* (C 157/15)
- Odluka Suda pravde EU, *Sarah Margaret Richards v. Secretary of State for Work and Pensions* (C-423/04)
- Odluka Suda pravde EU, *Seda Küçükdeveci v. Swedex GmbH & Co. KG* (C-555/07)
- Odluka Suda pravde EU, *Susanne Bulicke v. Deutsche Büro Service GmbH* (C-246/09)
- Odluka Suda pravde EU, *Z. v. A Government department, The Board of management of a community school* (C-363/12)
- Odluka Upravnog suda Augsburga, br. Au 2 K 15.457 od 30.6.2016.
- Odluka Upravnog suda u Kaselu, br. 3 G 1916/03 od 4.2.2004.
- Odluka Ustavnog saveta Republike Francuske, br. 2007-557 od 15.11.2007
- Odluka Ustavnog suda Republike Bugarske br. 13 od 27.7.2018.
- Odluka Ustavnog suda Republike Francuske, br. 2017-686 QPC od 19.01.2018.
- Odluka Ustavnog suda, UŽ-8760/2014 od 9.11.2016.

- Odluka Vrhovnog kasacionog suda Francuske, br. 13-19855 od 22.11. 2017.
- Odluka Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 580 od 17.1.2017, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 10383/2015
- Odluka Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 8771 od 16.7.2015, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 12369/2014
- *OPRE joint statement on evictions of Roma and Travellers in Europe*, ENNHRI, Equinet, FRA, Council of Europe, OSCE/ODIHR and Office of the High Commissioner for Human Rights, 29.06.2016,
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680682b0a>, 12.3.2019.
- Opšti komentar br. 20 Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava, Nediskriminacija u ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, E/C.12/GC/20, 10. jun 2009
- Opšti zakon o jednakom tretmanu (*Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz – AGG*), http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_agg, 11.4.2019.
- Organski zakon Republike Francuske broj 2011-333
- Porodični zakon, „Službeni glasnik RS“, br.18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015
- Posebni protokol Ministarstva unutrašnjih poslova Vlade Republike Srbije o postupanju policijskih službenika u slučajevima nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima, Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2013
- Poslovnik o radu Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, „Službeni glasnik RS“, br. 34/2011
- Pravilnik o načinu izdavanja i obrascu potvrde nadležne zdravstvene ustanove o promeni pola, „Službeni glasnik RS“, br. 103/2018
- *Preambula Ustava Republike Francuske* (1946),
<http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank//Preamble%201946%20ENG.pdf>, 21.5.2019.
- Preporuka CM/Rec(2010) 5 Saveta Evrope o borbi protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, Savet Evrope, 2010
- Preporuka Poverenika za zaštitu ravnopravnosti Ministarstvu prosvete i nauke, Nacionalnom prosvetnom savetu i Zavodu za unapređenje vaspitanja i obrazovanja za uklanjanje diskriminatornih sadržaja iz nastavnih materijala i prakse i promovisanja tolerancije i poštovanja ljudskih prava, del.br. 649/2011 od 10.6.2011.
- Preporuke Zaštitnika građana br. 13-1-1657/2018 od 30.11.2018.
- Preporuke Zaštitnika građana br. 13-1-3273/2016 od 27.7.2016.
- Presuda Apelacionog radnog tribunala Ujedinjenog Kraljevstva, *Ministry of Defence v Debiq*[2009] UKEAT 0048/09
- Presuda Apelacionog suda Sjedinjenih Američkih Država, *Lam v. University of Hawaii*, 40 F.3d 1551, 9th Cir, 1994
- Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž 4164/2014 od 29.10.2014.
- Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž. 2746/14 od 10.9.2014.
- Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž. 5012/2013 od 19.7.2013.
- Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž1. 4091/13 od 21.4.2015.
- Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž 734/14 od 3.3.2015. .
- Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 1803/14 od 20.5.2014.
- Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 1826/13 od 27.5.2014.
- Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 237/14 od 12.11.2014.
- Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž. 639/13 od 27.2.2013.
- Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž1 3334/13 od 9.12.2014.
- Presuda Apelacionog suda u Nišu, 18Gž1. 2990/13 od 29.11.2013.

- Presuda Apelacionog suda u Nišu, Gž 2747/10 od 7.6.2011.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž 4656/11 od 18.1.2012.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 1406/11 od 9.11.2011.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 1577/13 od 3.7.2013.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 1599/11 od 9.5.2012.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 2236/13 od 3.7.2013.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 2261/11 od 30.3.2012.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 361/12 od 12.4.2012.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 437/14 od 16.5.2014.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 948/14 od 30.4.2014.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 1121/2013 od 13.9.2013.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 1196/11 od 13.6.2011.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 1308/2013 od 18.7.2013.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 1820/11 od 5.10.2011.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 2236/13 od 13.7.2013.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 2386/11 od 31.1.2012.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 245/12 od 14.3.2012.
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 3331/2012 od 19.6.2013.
- Presuda Drugog osnovnog suda u Beogradu, Sudska jedinica Sopot, P1. 1148/13 od 3.4.2013.
- Presuda ESLJP, *Aktas v. France*, predstavka br. 43563/08, presuda od 30.6.2009.
- Presuda ESLJP, *B.S. v. Spain*, predstavka br. 47159/08, presuda od 24.7.2012.
- Presuda ESLJP, *Bayrak v. France*, predstavka br. 14308/08, presuda od 30.6.2009.
- Presuda ESLJP, *Çam v. Turkey*, predstavka br. 51500/08, presuda od 23.2.2016.
- Presuda ESLJP, *Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*, predstavka br. 17484/15, presuda od 25.7.2017.
- Presuda ESLJP, *D.H. v. Czech Republic*, predstavka 57325/00, presuda od 13.11.2007.
- Presuda ESLJP, *Di Trizzio v. Switzerland*, predstavka br. 7186/09, presuda od 2.2.2016.
- Presuda ESLJP, *Dogru v. France*, predstavka br. 31645/04, presuda od 4.12.2008.
- Presuda ESLJP, *Ebrahimian v. France*, predstavka br. 64846/11, presuda od 26.11.2016.
- Presuda ESLJP, *Gamaleddyn v. France*, predstavka br. 18527/08, presuda od 30.6.2009.
- Presuda ESLJP, *Ghazal v. France*, predstavka br. 29134/08, presuda od 30.6.2009.
- Presuda ESLJP, *Hoffmann v. Austria*, predstavka br. 12875/89, presuda od 23.6.1993.
- Presuda ESLJP, *Hoogendijk v. The Netherlands*, predstavka br. 58641/00, presuda od 6.1.2005.
- Presuda ESLJP, *I. G. and Others v. Slovakia*, predstavka br. 15966/04, presuda od 13. 11. 2012.
- Presuda ESLJP, *Kervanci v. France*, predstavka br. 27058/05, presuda od 4.12.2008.
- Presuda ESLJP, *Lachiri c. Belgique*, predstavka br. 3413/09, presuda od 18.9.2018.
- Presuda ESLJP, *N.B. v. Slovakia*, predstavka br. 29518/10, presuda od 12.6.2012.
- Presuda ESLJP, *Nachova and Others v. Bulgaria*, predstavka br. 43577/98, odluka od 26.2.2004.
- Presuda ESLJP, *Nachova and Others v. Bulgaria*, predstavke br. 43577/98 i 43579/98, odluka od 6.6.2005.
- Presuda ESLJP, *Rasmussen v. Denmark*, predstavka br. 8777/79, presuda od 28.11.1984.

- Presuda ESLJP, *Ratzenböck and Seydl v. Austria*, predstavka br. 28475/12, presuda od 26.10. 2017.
- Presuda ESLJP, *S.A.S. v. France*, predstavka br. 43835/11, presuda od 1.7.2014.
- Presuda ESLJP, *Stec and Others v. the United Kingdom*, predstavka br. 65731/01, presuda od 12.4.2006.
- Presuda ESLJP, *Thlimmenos v. Greece*, predstavka br. 34369/97, presuda od 6.4.2000.
- Presuda ESLJP, *Timishev v. Russia*, predstavka br. 55762/00 i 55974/00, presuda od 13.3.2006.
- Presuda ESLJP, *V.C. v. Slovakia*, predstavka br. 18968/07, presuda od 8.11.2011.
- Presuda ESLJP, *Virabyan v. Armenia*, predstavka br. 40094/05, odluka od 2.10.2012.
- Presuda ESLJP, *Vrontou v. Cyprus*, predstavka br. 33631/06, presuda od 13.10.2015.
- Presuda ESLJP, *Vučković and Others v. Serbia*, predstavke 17153/11 i dr, presuda ESLJP od 28.8.2012.
- Presuda ESLJP, *X. and Y. v. The Netherlands*, predstavka br. 8978/80, presuda od 26.3.1985.
- Presuda Okružnog suda u Burgasu, br. 1151 od 31.7.2017, doneta na osnovu građanskog predmeta br. 7094/2016
- Presuda Općinskog suda u Zagrebu, Pr-205/07 od 27.2.2014.
- Presuda Osnovnog suda u Kikindi, 4P1. 83/2012 od 27.7.2012.
- Presuda Osnovnog suda u Kikindi, 4P1. 87/2012 od 27.9.2012.
- Presuda Osnovnog suda u Kikindi, 6P1. 84/2012 od 4.2.2013.
- Presuda Osnovnog suda u Kraljevu, Sudska jedinica Raška, P br. 2580/10 od 19.5.2010.
- Presuda Osnovnog suda u Nišu 4P1. 2270/13 od 26.8.2013.
- Presuda Osnovnog suda u Nišu, 4P1. 106/10 od 30.11.2012.
- Presuda Osnovnog suda u Nišu, 4P1. 2270/13 od 26.8.2013.
- Presuda Osnovnog suda u Nišu, P br. 709/09 od 8.10.2009.
- Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P 56984/2010 od 12.9.2011.
- Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P1 1061/10 od 7.9.2011.
- Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P1 7933/2010 od 10.9.2013.
- Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P1. 547/2010 od 14.6.2011.
- Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, P1. 6/2011 od 8.4.2011.
- Presuda Osnovnog suda u Novom Sadu, Sudska jedinica u Vrbasu, VI P1. 7496/10 od 28.2.2011.
- Presuda Osnovnog suda u Pančevu, Sudska jedinica u Alibunaru, P1. 302/2010 od 17.12.2010.
- Presuda Osnovnog suda u Sremskoj Mitrovici, P1 714/10 od 25.11.2010.
- Presuda Osnovnog suda u Vršcu, P1. 377/11 od 27.11.2012.
- Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 11P br. 8484/13 od 27.5.2013.
- Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 21P br. 14946/12 od 8.3.2013.
- Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 63P 16956/12 od 7.3.2013.
- Presuda Prvog osnovnog suda u Beogradu, 73P 18254/2012 od 17.9.2013.
- Presuda Velikog veća ESLJP, *Vučković and Others v. Serbia*, predstavke 17153/11 i dr, presuda od 25.3.2014.
- Presuda Višeg suda u Kraljevu, Gž 953/10 od 1.9.2010.
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev 3602/10 od 16.12.2010.
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev 66/12 od 2.2.2012.
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev. 262/2015 od 26.3.2015.
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev. 872/2014 od 11.2.2015.
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev2 1764/10 od 6.7.2011.

- Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev2 2461/2015 od 11.2.2016.
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev2 687/2012 od 27.12.2012.
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev2. 1460/2013 od 10.4. 2014.
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda, Rev2. 1544/2013 od 27.2.2014.
- Presuda Vrhovnog suda Austrije, br. OGH 13 Os83/08t od 27.8.2008.
- Presuda Vrhovnog suda Austrije, br. OGH 80bA63/09m od 22.9.2010.
- Presuda Vrhovnog suda Austrije, br. OGH 9 ObA 117/15v od 25.5.2016
- Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 11820 od 12.12.2012, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 7035/2002
- Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 12783 od 25.11.2016, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 11712/2015
- Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 1797 od 18.2.2016, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 658/2015
- Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 6014 od 15.5.2017, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 12369/2014
- Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, br. 7622 od 18.7.2003, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 5063/2003
- Presuda Vrhovnog upravnog suda Bugarske, II panel, br. 7081 od 19.7.2005, doneta na osnovu upravnog predmeta br. 4402/2005
- Presuda Županijskog suda u Varaždinu, Gž-5241/12 od 11.3.2013.
- Presuda Županijskog suda u Zagrebu, Gžr-839/2014 od 3.6.2014.
- Protokol br. 12. uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, CETS No. 177, Savet Evrope, Rim, 2000
- *Report by Nils Muižnieks following his visit to France from 22 to 26 September 2014*, CommDH(2015)1, Council of Europe, Commissioner for Human Rights, 17.02.2015
- Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, A/HRC/7/3, 15. januar 2008
- Report of the Special Rapporteur on Violence Against Women, Addendum: Policies and Practices that impact women's reproductive rights and contribute to, cause or constitute violence against women, E/CN.4/1999/68/add. 4, 1999
- *Republika Srbija: Izveštaj za 2018. godinu*, Evropska komisija, 2018
- Rešenje Apelacionog suda u Nišu, 18Gž1. 403/13 od 22.3.2013.
- Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 2386/11 od 31.1.2012.
- Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1 484/2011 od 2.12.2011.
- Rešenje Apelacionog suda u Novom Sadu, Gž1. 3045/13 od 5.2.2014.
- Rešenje Kancelarije za azil 26 – 652/16 od 17. juna 2016. godine
- Rezolucija CM/ResCMN(2015)8 Komiteta ministara Saveta Evrope o primeni Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina u Srbiji, 2015
- *Serbia 2019 Report: Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2019 Communication on EU Enlargement Policy*, Commission Staff Working Document, European Commission, Brussels, 29.5.2019, SWD(2019) 2019 final
- Sporazum o međuinstitucionalnoj suradnji od 10.12.2013. godine, <http://ombudsman.hr/attachments/article/360/Sporazum%20o%20međuinstitucionalnoj%20suradnji.pdf>, 21.5.2018.
- *Srbija 2018 Izveštaj: Saopštenje komisije Evropskom Parlamentu, Savet, Evropski ekonomski i socijalni komitet i Komitet regiona, 2018*, Evropska komisija, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-serbia-report.pdf>, 22.5.2019.

- *Stav i preporuka Zaštitnika građana o slučaju diskriminacije osobe sa invaliditetom u JAT Airways* od 11. avgusta 2008. godine, Zaštitnik građana, Beograd, 2008
- Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije 2013-2018, „Službeni glasnik RS“, br. 60/2013
- Strategija reforme javne uprave, „Službeni glasnik RS“, br. 9/2014, 42/2014 – ispravka i 54/2018
- Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine, „Službeni glasnik RS“, br. 26/2016
- Sud pravde EU, *Opinion of Advocate General Jacobs*, 27.10.2005.
- Sud pravde EU, *Opinion of Advocate General Kokott*, 30.6.2016.
- Sud pravde EU, *Opinion of Advocate General Kokott*, 31.5.2016.
- Sud pravde EU, *Opinion of Advocate General Sharpston*, 13.7.2016.
- The Delegation of the European Union to the Republic of Serbia, *Key findings of the 2016 Report*, available at: <https://europa.rs/key-findings-of-the-2016-report-on-serbia/?lang=en>, 10.10.2018.
- *The International Bill of Human Rights*, United Nations, Geneva, 2003, <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/Compilation1.1en.pdf>, 21.9.2018.
- The Maastricht Treaty (1992), <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hr/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/maastricht-treaty>, 23.9.2018.
- Treaty of Amsterdam (1999), <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hr/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-amsterdam>, 23.9.2018.
- Treaty of Lisbon (2007), <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hr/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-lisbon>, 23.9.2018.
- Treaty of Rome (1957), <http://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hr/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome>, 23.9.2018.
- Ujedinjene nacije, Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije (CERD), Opšta preporuka br. 25, Rodna dimenzija rasne diskriminacije, 2000, <http://hrlibrary.umn.edu/gencomm/genrexxv.htm>, 17.9.2018.
- Ujedinjene nacije, Komitet za ljudska prava, Opšti komentar br. 18 Komiteta za ljudska prava, <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/pages/tbgeneralcomments.aspx>, 17.9.2018.
- UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), *General comment No. 20: Non-discrimination in economic, social and cultural rights (art. 2, para. 2, of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, 2 July 2009, E/C.12/GC/20
- UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), *CEDAW General Recommendations Nos. 16, 17 and 18, adopted at the Tenth Session, 1991 (contained in Document A/46/38)*, 1991, A/46/38
- UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), *CEDAW General Recommendations No. 24: Article 12 of the Convention (Women and Health)*, 1999, A/54/38/Rev. 1, chap. I
- UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), *General Recommendation No. 28 on the Core Obligations of States Parties under Article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, 16 December 2010, CEDAW/C/GC/28
- UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), *General Recommendation No.33 on Women's Access to Justice*, 3 August 2015, CEDAW/C/GC/33

- UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), *General comment No. 3 (2016), Article 6: Women and girls with disabilities*, 2 September 2016, CRPD/C/GC/3
- UN Committee on the Rights of the Child (CRC), *General comment No. 9 (2006): The rights of children with disabilities*, 27 February 2007, CRC/C/GC/9
- UN General Assembly, Independence of judges and lawyers, Interim Report of the Special Rapporteur on the independence of judges and lawyers, A/66/289, 10 August 2011
- UN Human Rights Committee (HRC), *CCPR General Comment No. 28: Article 3 (The Equality of Rights Between Men and Women)* 29 March 2000, CCPR/C/21/Rev.1/Add.10
- United Nations Principles for Older Persons, 1991
- United Nations Treaty Collection, *Convention on Elimination of all forms of Discrimination against Women*, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-8&chapter=4&lang=en#7, 21.7.2019.
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, UN Generalna skupština, Pariz, 1948
- Upozorenje i preporuka Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova od 13.11.2012.
- Uredba o upravnim okruzima, „Službeni glasnik RS“, br. 15/2006
- Ustav Republike Bugarske, <https://www.parliament.bg/en/const>, 11.3.2019.
- Ustav Republike Francuske (1946), <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1946-ive-republique>, 21.5.2019.
- Ustav Republike Francuske (1958) sa amandmanima do 2008. godine, https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008.pdf?lang=en, 21.5.2019.
- Ustav Republike Hrvatske, „Narodne novine“, br. 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10 i 05/14
- Ustav Republike Nemačke (Osnovni zakon Federalne Republike Nemačke iz 1949, sa poslednjim izmenama iz 2017. godine), <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>, 11.4.2019.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 98/2006
- Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina Republike Hrvatske, „Narodne novine“, br. 155/02, 47/10, 80/10 i 93/11
- Ustavni zakon o radu Nemačke (1989) http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=36702&p_country=DEU&p_classification=02, 11.4.2019.
- Viši sud u Zaječaru, predmet P1 8/14
- Viši sud Zaječar, dopis broj: VIII Su 103/19 od 10.6.2019.
- Viši sud Zaječar, dopis broj: VIII Su 234/14 od 19.11.2014.
- *Zaključna zapažanja povodom Inicijalnog izveštaja Republike Srbije*, Komitet za prava osoba sa invaliditetom, CRPD/C/SRB/CO/1 od 21. aprila 2016. godine
- *Zaključna zapažanja u vezi sa četvrtim periodičnim izveštajem Republike Srbije*, Komitet za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena, CEDAW/C/SRB/CO/4, Komitet za eliminisanje diskriminacije žena, mart 2019
- Zakon br. 2006-399 Republike Francuske
- Zakon br. 2010-769 Republike Francuske
- Zakon br. 2013-711 Republike Francuske
- Zakon br. 2014-476 Republike Francuske od 14.5.2014
- Zakon br. 2014-873 Republike Francuske o pravoj ravnopravnosti između žena i muškaraca
- Zakon o azilu i privremenoj zaštiti, „Službeni glasnik RS“, br. 24/2018

- Zakon o azilu, „Službeni glasnik RS“, br. 109/2007
- Zakon o društvenoj modernizaciji Republike Francuske broj 2002-73
- Zakon o državnim službenicima, „Narodne novine“, br. 49/2012
- Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom, „Službeni glasnik RS“, br. 113/2017 i 50/2018
- Zakon o istospolnim zajednicama, „Narodne novine“, br. 116/2003
- Zakon o izboru narodnih poslanika, „Službeni glasnik RS“, br. 5/2000, 57/2003 – odluka USRS, 72/2003 – dr. zakon, 75/2003 – ispravka dr. zakona, 18/2004, 101/2005 – dr. zakon, 85/2005 – dr. zakon, 28/2011 – odluka US, 36/2011 i 104/2009 – dr. zakon i član 20. Zakona o lokalnim izborima, „Službeni glasnik RS“, br. 129/2007, 34/2010 – odluka US i 54/2011
- Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, „Službeni glasnik RS“, br. 94/2016
- Zakon o kretanju uz pomoć psa vodiča, „Službeni glasnik RS“, br. 29/2015
- Zakon o krivičnom postupku, „Službeni glasnik RS“, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014
- Zakon o liječništvu, „Narodne novine“, br. 121/03 i 117/08
- Zakon o lokalnim izborima, „Službeni glasnik RS“, br. 129/2007, 34/2010 – odluka US i 54/2011
- Zakon o matičnim knjigama, „Službeni glasnik RS“, br. 20/2009, 145/2014 i 47/2018
- Zakon o medicinskoj oplodnji, „Narodne novine“, br. 88/09, 137/09 i 124/11
- Zakon o odvajanju crkve i države iz 1905. godine (*Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Églises et de l'État*), <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749>, 5.3.2019.
- Zakon o parničnom postupku, „Službeni glasnik RS“, br. 72/2011, 49/2013 – odluka US, 74/2013 – odluka US, 55/2014 i 87/2018
- Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, „Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori“ br. 12/13
- Zakon o potvrđivanju Konvencije Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, „Narodne novine – Međunarodni ugovori“, br. 03/18
- Zakon o potvrđivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske zajednice i njenih država članica i Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 83/2013
- Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja za vrijeme oružane agresije na Republiku Hrvatsku u Domovinskom ratu, „Narodne novine“, br. 64/15
- Zakon o pravobranitelju za djecu, „Narodne novine“, br. 73/2017
- Zakon o pravobranitelju za djecu, „Narodne novine“, br. 96/2003
- Zakon o pravobranitelju za osobe sa invaliditetom, „Narodne novine“, br. 107/2007
- Zakon o prekršajima, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 65/2013, 13/2016 i 98/2016 – odluka US
- Zakon o radu, „Narodne novine“, br. 93/14 i 127/17
- Zakon o ratifikaciji Konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, „Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 19/2009
- Zakon o ratifikaciji Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, „Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 12/2013
- Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, „Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori“, broj 6/98
- Zakon o ravnopravnosti polova, „Službeni glasnik RS“, br. 109/2009

- Zakon o ravnopravnosti spolova, „Narodne novine“, br. 82/08 i 69/17
- Zakon o sedištim i područjima sudova i javnih tužilaštava, „Službeni glasnik RS“, br. 101/2013
- Zakon o sestrinstvu, „Narodne novine“, br. 121/03, 117/08 i 57/11
- Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, „Službeni glasnik RS“, br. 33/2006 i 13/2016
- Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, „Službeni glasnik RS“, br. 94/2016
- Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, „Službeni glasnik RS“, br. 36/2010
- Zakon o stomatološkoj djelatnosti, „Narodne novine“, br. 121/03, 117/08 i 120/09
- Zakon o strancima, „Službeni glasnik RS“, br. 24/2018
- Zakon o suzbijanju diskriminacije, „Narodne novine“, br. 85/2008 i 112/2012
- Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br.129/2007, 18/2016 i 47/2018
- Zakon o upotrebi znakovnog jezika, „Službeni glasnik RS“, br. 38/2015
- Zakon o uređenju sudova, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011 – drugi zakon, 78/2011 – drugi zakon, 101/2011, 101/2013, 106/2015, 40/2015 – drugi zakon, 13/2016, 108/2016, 113/2017, 65/2018 – odluka US, 87/2018 i 88/2018 – odluka US
- Zakon o Ustavnom sudu, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 109/2017, 99/2011, 18/2013 – odluka US, 103/2015 40/2015 – drugi zakon i 103/2015
- Zakon o zabrani diskriminacije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 22/2009
- Zakon o zapošljavanju i profesionalnoj rehabilitaciji osoba sa invaliditetom, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 36/2009 i 32/2013
- Zakon o zaštiti majčinstva Nemačke (*Gesetz zum Schutz von Muttern bei der Arbeit, in Ausbildung und im Studium – Mutterschutzgesetz*), https://www.gesetze-im-internet.de/muschg_2018/BJNR122810017.html, 11.4.2019.
- Zakon o zaštiti materinstva Republike Austrije sa izmenama i dopunama, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10008464>, 18.2.2018.
- Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji, „Narodne novine“, br. 70/17
- Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, „Službeni list SRJ“, br. 11/2002, „Službeni list SCG“, br. 1/2003 - Ustavna povelja i „Službeni glasnik RS“, br. 72/2009 - dr. zakon i 97/2013 - odluka US
- Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece, „Narodne novine“, br. 17/78 i 88/09
- Zakon Republike Francuske broj 2004-228
- Zakon Republike Francuske broj 2005-102 o jednakim mogućnostima i uključivanju osoba sa invaliditetom
- Zakon Republike Francuske broj 2008-496
- Zakon Republike Francuske broj 2012-347
- Zakon Republike Francuske broj 2015-994
- Zakon Republike Francuske broj 2016-1547
- Zakon Republike Francuske broj 2016-832
- Zakonik o parničnom postupku Francuske, <https://wipolex.wipo.int/en/text/450530>, 28.2.2019.
- Закон за защита от дискриминация (2004) sa svim izmenama i dopunama, http://kzd-nondiscrimination.com/layout/images/stories/pdf/zakon_za_zashtita_ot_discriminacia_2012.pdf, 23.3.2019.

- Закон за защита срещу домашното насилие, https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/admob/Protection_Against_Domestic_Violence_Act_Title_amended_SG_No_1022009_effective_22122009.pdf, 26.3.2019.
- Закон за интеграцията на хората с увреждания, [https://www.socialnideinosti-varna.com/files/ZAKON_za_integraciq_na_horata_s_uvrednaniq\(1\).pdf](https://www.socialnideinosti-varna.com/files/ZAKON_za_integraciq_na_horata_s_uvrednaniq(1).pdf), 24.3.2019.
- Закон за ограничаване носенето на облекло, прикриващо или скриващо лицето, <http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp;jsessionid=CE27CCC8DD4D2A5BD85C11BD9A09A092?idMat=108010>, 26.3.2019.
- Закон за равнопоставеност на жените и мъжете, <http://lex.bg/laws/ldoc/2136803101>, 24.3.2019.

Internet izvori

- A.S. v. Hungary, European Roma Rights Center, <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=3778>, 12.6.2019.
- *Addressing gender equality in the context of disability – Inputs from UN Women*, High Level Meeting on Disability and Development, UN Women, 2013, www.un.org/disabilities/documents/hlmd/hlmd_unwomen.doc, 7.7.2018.
- *African Human Rights System*, International Justice Resource Center, <https://ijrcenter.org/regional/african/>, 21.9.2018
- *Ageing in the Twenty-First Century: A Celebration and A Challenge*, the United Nations Population Fund (UNFPA), New York, and HelpAge International, London, 2012, <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Ageing%20report.pdf>, 2.7.2018.
- *An independent institution*, Defenseur des droits, <https://www.defenseurdesdroits.fr/en/an-independent-institution>, 28.4.2019.
- *Austria Population*, CountryMeters, <https://countrymeters.info/en/Austria>, 11.3.2019.
- *Avis du Conseil d'Etat du 27 novembre 1989, sur le port du voile à l'école*, Conseil d'Etat, <http://mafr.fr/fr/article/conseil-detat-25/>, 11.2.2019.
- Balkan Assist, *Bulgarian women in the European Parliament*, 16.7.2014, <http://www.balkanassist.bg/en/news/view/163/Bulgarian-Women-in-the-European-Parliament-2014-2019>, 17.5.2019.
- Balkan Insight, *Bulgaria Court says 'Istanbul Convention' Violates Constitution*, 27.07.2018, <http://www.balkaninsight.com/en/article/bulgaria-s-constitutional-court-says-istanbul-convention-not-in-line-with-basic-law-07-27-2018>, 3.5.2019.
- *Basic guide for applicants taking their case to the European Court of Human Rights*, <https://www.ihrec.ie/download/pdf/europeanctguidefinal.pdf>, 23.9.2018.
- Bauer Friederike, *Equal Rights in Politics?*, Deutschland.de, 16.10.2018, <https://www.deutschland.de/en/topic/politics/this-is-the-proportion-of-women-in-german-politics>, 6.3.2019.
- *Bio je kasapin: Žene u Hrvatskoj ustale protiv zlostavljanja na porođaju*, BBC na srpskom, 17.01.2019, <https://www.danas.rs/bbc-news-serbian/bio-je-kasapin-zene-u-hrvatskoj-ustale-protiv-zlostavljanja-na-porodjaju/>, 19.4.2019.
- Brady Kate, *Percentage of female Bundestag deputies hits a 19-year low*, DW, 29.9.2017, <https://www.dw.com/cda/en/percentage-of-female-bundestag-deputies-hits-a-19-year-low/a-40711574>, 7.3.2019.
- *Bulgaria Population*, CountryMeters, <https://countrymeters.info/en/Bulgaria>, 21.6.2018.

- *Child Marriage Facts and Figures*, International Center for Research on Women (ICRW), dostupno na: <http://www.icrw.org/what-we-do/adolescents/child-marriage>, 29.3.2018.
- *Combating discrimination and promoting equality*, Défenseur des droits, <https://www.defenseurdesdroits.fr/en/combating-discrimination-and-promoting-equality>, 28.4.2019.
- Council of Europe, *Chart of signatures and ratification of Treaty 210*, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210/signatures>, 21.7.2019.
- Council of Europe, *Reservations and Declarations for Treaty No.210 - Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, Croatia*, dostupno na: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210/declarations?p_auth=HY4sngQ7&coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_enVigueur=false&coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_searchBy=state&coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codePays=CRO&coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codeNature=10, 21.7.2019.
- Court of Justice of the European Union, European Union, https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/court-justice_en, 21.5.2019.
- Court of Justice, General Court, https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7033/en/, 21.5.2019
- *Crkva žestoko protiv Istanbulske konvencije, sutra protest u centru Zagreba*, Blic, 23.3.2018, <https://www.blic.rs/vesti/svet/crkva-zestoko-protiv-istanbulske-konvencije-sutra-protest-u-centru-zagreba/6qpfgg9>, 1.5.2019.
- *Croatian Members of European Parliament*, Croatian Parliament, dostupno na: <https://www.sabor.hr/en/european-affairs/croatian-members-european-parliament>, 16.4.2019.
- *Current Population*, DESTATIS – Statistisches Bundesamt, <https://www.destatis.de/EN/FactsFigures/SocietyState/Population/CurrentPopulation/CurrentPopulation.html>, 21.3.2019.
- *Debunking Myths & Revealing Truths about the Roma*, ENAR I ERIO, http://www.enar-eu.org/IMG/pdf/roma_final_pdf.pdf, 27.3.2019.
- *Demographic Balance Sheet 2018*, Institut national de la statistique et des études économiques, <https://www.insee.fr/en/statistiques/2382609?sommaire=2382613>, 2.3.2019.
- *Discrimination in old age: multiple, cumulative and on the increase*, HelpAge International, 2011, <https://social.un.org/ageing-working-group/documents/HelpAge%20briefing%20discrimination%20in%20old%20age%20Aug%2011.pdf>, 2.7.2018.
- *Državni sekretar na događaju o rodnom nasilju vređao žene, pa uzeo papire i udario kolegicu po zadnjici?! Ovako se pravda*, Blic, 25.12.2018, <https://www.blic.rs/vesti/politika/drzavni-sekretar-na-dogadaju-o-rodnom-nasilju-vredao-zene-pa-uzeo-papire-u-ruke-i/4jfhf0m>, 12.6.2019.
- ECHR, *Case processing*, Council of Europe, https://echr.coe.int/Documents/Case_processing_ENG.pdf, 25.7.2019.
- ECHR, *Composition of the Court*, Council of Europe, <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=court/judges&c=>, 25.7.2019.
- EIGE – European Institut for Gender Equality, Glossary and Thesaurus, *Definition of Multiple Discrimination*, dostupno na: <http://eige.europa.eu/rdc/thesaurus/terms/1297>, 27.6.2018.

- EIGE – European Institut for Gender Equality, Glossary&Thesaurus, *Positive Discrimination*, dostupno na: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1320?lang=en>, 27.6.2018.
- *Employment, Unemployment, earned income. 2017 Edition*, Institut national de la statistique et des études économiques, <https://www.insee.fr/en/statistiques/2899782?sommaire=2891884>, 2.3.2019.
- *Equality bodies and Equinet – Promoting equality in Europe*, Equinet, 2017, <http://www.equineteurope.org/Equality-bodies-and-Equinet-promoting-equality-in-Europe>, 17.5.2019.
- Equinet members: *Austria – Ombud for Equal Treatment*, Equinet, <http://www.equineteurope.org/Ombud-for-Equal-Treatment>, 4.4.2018.
- Equinet members: *Bulgaria – Commission for the Protection against Discrimination*, Equinet, <http://www.equineteurope.org/Commission-for-Protection-Against-36>, 4.4.2018.
- Equinet members: *France – Defender of Rights*, Equinet, <http://www.equineteurope.org/Defender-of-Rights>, 26.4.2019.
- Equinet members: *Germany – Federal Anti-Discrimination Agency*, Equinet, <http://www.equineteurope.org/Federal-Anti-Discrimination-Agency>, 9.3.2019.
- *Ethnic Groups*, Federal Chancellery of the Republic of Austria, <https://www.federal-chancellery.gv.at/ethnic-groups>, 11.3.2019.
- *European Equal Pay Day, Austria*, <http://www.equalpayday.be/europa/>, 17.10.2018.
- *European Union, Member Countries: Bulgaria*, https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/bulgaria_hr, 19.1.2018.
- *European Union, Member Countries: Croatia*, https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/croatia_hr, 16.10.2018.
- *Evropska politika susedstva i pregovori o proširenju: Srbija*, ažurirano 6. 12. 2016, Evropska komisija, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/serbia_en, 17.7.2018.
- *Factsheet – Reproductive Rights*, European Court of Human Rights, Press Unit, April 2018, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Reproductive_ENG.pdf, 14.3.2019.
- *Factsheet: Women and Girls with Disabilities*, International Disability and Development Consortium, Brussels, 2016, https://iddcconsortium.net/sites/default/files/news/files/iddc_factsheet_final_version_2_016_0.pdf, 21.3.2018.
- *Fond za humanitarno pravo, Vrhovni sud potvrdio presudu protiv rasne diskriminacije*, 16.9.2004. godine, dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13418>, 11.2.2017.
- *France: Ordinary Courts*, European e-Justice Portal, https://e-justice.europa.eu/content_ordinary_courts-18-fr-en.do?member=1, 15.2.2019.
- *French ban on Religious Manifestation*, International Center for Advocates against Discrimination, <https://icaad.ngo/french-ban-on-religious-identity/>, 12.2.2019.
- *Gender Pay Gap in Bulgaria*, European Commission, November 2017, ec.europa.eu/newsroom/just/document.cfm?doc_id=48074, 23.6.2018.
- *Gender Pay Gap Statistics, Bulgaria*, EUROSTAT, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics, 23.6.2018.
- *Gender Pay Gap Statistics, Croatia*, EUROSTAT, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics#Gender_pay_gap_levels_vary_significantly_across_EU, 3.7.2018.

- *Gender Pay Gap Statistics, France*, EUROSTAT, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics#Gender_pay_gap_levels, 20.5.2018.
- *Gender Pay Gap Statistics, Germany*, EUROSTAT, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Gender_pay_gap_statistics, 6.3.2019.
- *Global Issues – Ageing*, United Nations, <http://www.un.org/en/sections/issues-depth/ageing/>, 1.7.2018.
- *Global Religious Futures Project – Muslim Population by Country*, Pew Research Center, 2010, <http://www.globalreligiousfutures.org/religions/muslims>, 5.3.2019.
- Gruhonjić Dinko, *Napad na rodno osetljiv jezik za nastavak diskriminacije žena*, VOICE – Vojvođanski istraživačko-analitički centar, 15.10.2017, <http://voice.org.rs/napad-na-rodno-osetljiv-jezik-za-nastavak-diskriminacije-zena/>, 27.5.2019.
- Gurol Senem, *Challenging gender stereotyping before the ECtHR: Case of Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal*, EJIL-Talk, 21 September 2017, <https://www.ejiltalk.org/challenging-gender-stereotyping-before-the-ecthr-case-of-carvalho-pinto-v-portugal/>, 2.2.2019.
- *Hrvatska poslanica horor iskustvom iz bolnice digla zemlju na noge: Vezali su me, a onda strugali matericu na živo*, Blic, 12.10.2018, <https://www.blic.rs/vesti/svet/hrvatska-poslanica-horor-iskustvom-iz-bolnice-digla-zemlju-na-noge-vezali-su-me-a-p3g00dg>, 19.4.2019.
- *Imaju ista prava: Šta starije žene imaju da kažu o svojim pravima da ne budu diskriminirane, da budu ravnopravne i slobodne od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja*, HelpAge International i Crveni krst Srbije, London, 2017, <https://www.redcross.org.rs/media/2467/imaju-ista-prava-pdf.pdf>, 2.4.2019.
- *Inter-American Human Rights System*, International Justice Resource Center, <https://ijrcenter.org/regional/inter-american-system/>, 21.9.2018.
- *Istina o Istanbulskoj*, <http://istinaoistanbulskoj.info/neprihvatljivo-u-istanbulskoj-konvenciji>, 1.5.2019.
- *Izabrani slogani za podsticaj rađanja*, Danas Online, 13.2.2018, <https://www.danas.rs/drustvo/izabrani-slogani-za-podsticaj-radjanja/>, 12.6.2019.
- *Izbeglice*, Komesarijat za izbeglice i migracije, http://www.kirs.gov.rs/wb-page.php?kat_id=126, 23.3.2019.
- *Još jedan fakultet usvojio pravilnik o zaštiti od seksualnog uznemiravanja i ucenjivanja*, 27.3.2019, Autonomni ženski centar, <https://womennngo.org.rs/vesti/1407-jos-jedan-fakultet-usvojio-pravilnik-o-zastiti-od-seksualnog-uznemiravanja-i-ucenjivanja>, 2.5.2019.
- *Kalendar nasilja*, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, <https://mup.gov.hr/kalendar-nasilja/283308>, 11.3.2019.
- Kelly Jemima, *France elects record number of women to parliament*, Reuters, 19.06.2017, <https://www.reuters.com/article/us-france-election-women/france-elects-record-number-of-women-to-parliament-idUSKBN19911E>, 11.10.2018.
- *Largest ethnic groups in Germany*, World Atlas, <https://www.worldatlas.com/articles/largest-ethnic-groups-in-germany.html>, 22.3.2019.
- *Lokalna i područna (regionalna) samouprava: Sustav lokalne i područne (regionalne) samouprave*, Ministarstvo uprave Republike Hrvatske, <https://uprava.gov.hr/o-ministarstvu/ustrojstvo/5-uprava-za-politicki-sustav-i-organizaciju-uprave-1075/lokalna-i-podrucna-regionalna-samouprava/842>, 17.10.2018.

- *Manje para za porodilje, da li je rešenje minimalac za majke?*, RTS, 11.9.2018, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3254175/manje-para-za-porodilje-da-li-je-rešenje-minimalac-za-majke.html>, 19.5.2019.
- *MEPs: Bulgaria*, European Parliament, <http://www.europarl.europa.eu/meps/en/search/advanced>, 13.3.2019.
- *MEPs: France*, European Parliament, <http://www.europarl.europa.eu/meps/en/search/advanced>, 27.10.2018.
- *MEPs: Germany*, European Parliament, <http://www.europarl.europa.eu/meps/en/search/advanced>, 9.3.2019.
- *Migration and migrant population statistics*, EUROSTAT, <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/1275.pdf>, 27.10.2018.
- *Ministar čestitao ženama 8. mart citatima Jovana Dučića: Sve žene vole bogataše jer je žena uvek sirota*, Blic, 8.3.2018, <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/ministar-cestitao-zenama-8-mart-citatima-jovana-ducica-sve-zene-vole-bogatase-je-je/brcs664>, 12.6.2019.
- Müller Marco, *Full-face veil ban: How laws differ across Europe*, Deutsche Welle, 1. jun 2018, <http://www.dw.com/en/full-face-veil-ban-how-laws-differ-across-europe/a-44049185>, 19.3.2019.
- *Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj*, Vlada Republike Hrvatske, Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina, <https://pravamanjina.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/352>, 16.10.2018.
- *Nadležnost*, Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, <http://www.prs.hr/index.php/prs/ured/nadleznost>, 20.5.2018.
- *Narodna skupština u brojkama: Polna struktura*, Narodna skupština Republike Srbije, <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina/narodna-skupstina-u-brojkama/polna-struktura.1739.html>, 25.2.2019.
- *Navala devojčica na Vojnu gimnaziju*, Telegraf od 2.7.2014. godine, <https://www.telegraf.rs/vesti/1137426-navala-devojcica-na-vojni-gimnaziju>, 2.6.2019.
- *Nikolić Marina i Jelena Trikoš, Rodno osetljiv jezik u javnoj upotrebi*, Politika, 15.12.2016, <http://www.politika.rs/sr/clanak/370021/Rodno-osetljiv-jezik-u-javnoj-upotrebi>, 27.5.2019.
- *Ninčević Lesandrić: Morala sam progovoriti zbog drugih žena*, N1 Info, 11.10.2018, <http://hr.n1info.com/Vijesti/a339014/Zastupnica-objasnila-zasto-je-u-Saboru-iznijela-sokantnu-ispovijest-o-svom-iskustvu-u-Hitnoj.html>, 19.4.2019.
- *Novinite – Sofia News Agency, Bulgaria's Ex EU Commissioner Roots for More Women in Politics*, 28.09.2013, https://www.novinite.com/view_news.php?id=154062, 19.4.2018.
- *Older women are the invisible linchpins of the household economy*, Age International, 15. avgust 2016, <https://blog.ageinternational.org.uk/older-women-household-economy/>, 2.7.2018.
- *Older women: excluded from the rights agenda*, Age International, <https://www.ageinternational.org.uk/policy-and-research/gender-inequality/Older-women-and-their-rights/>, 2.7.2018.
- *Osnovna pitanja o Pučkoj pravobraniteljici, njezinom uredu, te radu po pritužbama*, Pučki pravobranitelj, <http://ombudsman.hr/hr/cesto-postavljena-pitanja>, 14.5.2018.
- *Population by districts, municipalities, place of residence and sex*, Republic of Bulgaria, National Statistical Institute, <http://www.nsi.bg/en/content/6704/population-districts-municipalities-place-residence-and-sex>, 21.6.2018.

- *Postupak za ocenjivanje ustavnosti ili zakonitosti*, Ustavni sud Srbije, <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/59-101104/postupak-za-ocenjivanje-ustavnosti-ili-zakonitosti>, 30.9.2018.
- *Praksis: Ogromni bolnički troškovi za porodilje bez dokumenata*, Dijalog.net, 19.8.2018, <https://www.dijalog.net/praxis-ogromni-bolnicki-troskovi-za-porodilje-bez-dokumenata/>, 13.12.2018.
- *Predstavništva*, Privredna komora Srbije, <http://www.pks.rs/Predstavništva.aspx?id=4&t=1&jid=1>, 2.3.2019.
- *Prekršajnoppravna zaštita od diskriminacije*, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, <http://ravnopravnost.gov.rs/diskriminacija/prekršajnoppravna-zastita-od-diskriminacije/>, 30.1.2019.
- *Presentation*, Court of Justice, https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/en/#competences, 21.5.2019.
- *Proportion of seats held by women in national parliaments – Bulgaria*, World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SG.GEN.PARL.ZS?locations=BG>, 19.4.2018.
- *Prostakluk ministra Gašića*, B92, 6.12.2015, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=12&dd=06&nav_category=11&nav_id=1071449, 12.6.2019.
- *Protest u Zagrebu protiv Istanbulske konvencije*, N1, 24.3.2018, <http://rs.n1info.com/Region/a374220/Protest-u-Zagrebu-protiv-Istanbulske-konvencije.html>, 1.5.2019
- *Prva presuda za zločin iz mržnje*, 7.11.2018, YUCOM – Komitet pravnika za ljudska prava, <http://www.yucom.org.rs/prva-presuda-za-zlocin-iz-mrznje/>, 27.1.2019.
- *Radna tela: Odbori*, Narodna skupština Republike Srbije, <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skup%C5%A1tina/sastav/radna-tela/odbori.895.html>, 25.2.2019.
- Republik Österreich, Parlament, *Entwicklung des Frauenanteils im Bundesrat*, https://www.parlament.gv.at/SERV/STAT/PERSSTAT/FRAUENANTEIL/entwicklung_frauenanteil_BR.shtml, 10.9.2018.
- Republik Österreich, Parlament, *Entwicklung des Frauenanteils im Nationalrat*, https://www.parlament.gv.at/SERV/STAT/PERSSTAT/FRAUENANTEIL/entwicklung_frauenanteil_NR.shtml, 10.9.2018.
- *Republika Srbija i Savet Evrope*, Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije, <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/multilateralasavet-evrope?lang=lat>, 22.9.2018.
- *Ristović Ana i Dunja Tulimović, Akademici za Blic o rodno osetljivom jeziku. Da li su atašeica i trgovkinja „nepotrebno siljenje“ ili pozitivna promena*, Blic, 25.9.2017, <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/akademici-za-blic-o-rodno-osetljivom-jeziku-da-li-su-ataseica-i-trgovkinja-nepotrebno/0k799r6>, 27.5.2019.
- *Rodno osetljiv jezik i atašeice, potrošačice, jatačice, vojnkinje...*, Politikon, 25.9.2017, <https://politikon.rs/2017/09/25/rodno-osetljiv-jezik-i-ataseice-potrosacice-jatacice-vojnkinje/>, 27.5.2019.
- *Roma and trafficking in human beings in Bulgaria*, Gender Alternatives, 2016, dostupno na: https://genderalternatives.org/images/mmm/Roma_and_trafficking_in_human_beings.pdf, 13.3.2019.
- *Simić Miladinović Milenija, Vojna gimnazija pod opsadom 900 devojčica*, Politika, 1.4.2014. godine, <http://www.politika.rs/sr/clanak/288728/%D0%92%D0%BE%D1%98%D0%BD%D0%B0->

- [%D0%B3%D0%B8%D0%BC%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%B4-%D0%BE%D0%BF%D1%81%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%BC-900-%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D1%98%D1%87%D0%B8%D1%86%D0%B0](#), 2.6.2019.
- Sloat Amanda, *Fixing an old divide: The Political Participation of Women in an Enlarged Europe*, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan018544.pdf>, 19.4.2018.
  - Smilova Ruzha, *Promoting 'Gender Ideology': Constitutional Court of Bulgaria Declares Istanbul Convention Unconstitutional*, 22.08.2018, <http://ohrh.law.ox.ac.uk/promoting-gender-ideology-constitutional-court-of-bulgaria-declares-istanbul-convention-unconstitutional/>, 2.5.2019.
  - *Sve što trebate znati o Konvenciji Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji*, Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku Republike Hrvatske, <https://mdomsp.gov.hr/istanbulska-konvencija/index.html>, 11.3.2019.
  - Šljukić Bandović Mihaela, *Kada država „legalizuje“ diskriminaciju*, Istinomer, 15.10.2018, <https://www.istinomer.rs/clanak/2469/Kada-drzava-legalizuje-diskriminaciju>, 21.4.2019.
  - *The World Factbook: Germany, Legislative Branch*, Central Intelligence Agency, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gm.html>, 6.3.2019.
  - *U Vojnu gimnaziju želi više devojčica nego dečaka*, B92, 22.3.2017. godine, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=03&dd=22&nav_category=12&nav_id=1242550, 2.6.2019.
  - UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities, *General discussion on women and girls with disabilities*, 2014, http://www.fundacioncermimujeres.es/sites/default/files/general_discussion_on_women_and_girls_with_disabilities.pdf, 18.3.2018.
  - UN konvencije, Kancelarija Visokog komesara UN za ljudska prava, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/coreinstruments.aspx>, 21.9.2018.
  - *Understanding the Employment Tribunal*, Ministère du Travail, https://travail-emploi.gouv.fr/IMG/pdf/understanding_the_employment_tribunala4.pdf, 15.2.2019.
  - United Nations – *How to Debate on a New Convention on the Rights of Older Persons is Progressing*, Age Platform Europe, 16. 1. 2017, <http://www.age-platform.eu/special-briefing/united-nations-how-debate-new-convention-rights-older-persons-progressing>, 3.7.2018.
  - *Vojvodina*, Vlada Republike Srbije, <http://www.srbija.gov.rs/pages/article.php?id=20618>, 17.7.2018.
  - *Vučić: Ako se ne trgnemo, završili smo kao nacija*, Nezavisne, 17. 3. 2018, Tanjug, <https://www.nezavisne.com/novosti/ex-yu/Vucic-Ako-se-ne-trgnemo-završili-smo-kao-nacija/469267>, 12.6.2018
  - *Wearing the headscarf in the workplace: Observations on discrimination based on religion in the Achbita and Bougnaoui cases*, ENAR and Amnesty International, 2016, <http://www.enar-eu.org/IMG/pdf/eur0150772016english.pdf>, 25.6.2018.
  - *What is ageism?*, Age International, <https://www.ageinternational.org.uk/what-we-do/Policy-where-we-stand-/ageism/>, 1.7.2018.
  - *Za Vojnu gimnaziju konkurisalo više devojčica nego dečaka*, Novosti, 22.3.2017. godine, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:656269-Za-Vojnu-gimnaziju-konkurisalo-vise-devojčica-nego-decaka>, 2.6.2019.

- *Zaštita od diskriminacije u Hrvatskoj*, Pravna klinika Pravnog fakulteta u Zagrebu, 12.04.2011, <http://klinika.pravo.unizg.hr/content/zastita-od-diskriminacije-u-hrvatskoj>, 14.5.2018.
- *Zašto su protestovale trudnice i porodilje*, B92, BETA, 25.9.2018, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2018&mm=09&dd=25&nav_category=12&nav_id=1448023, 19.5.2019.